

BYZANTINOSLAVICA

SBORNÍK PRO STUDIUM   RECUEIL POUR L'ÉTUDE
BYZANTSKO-   DES RELATIONS
SLOVANSKÝCH VZTAHŮ   BYZANTINO-SLAVES

—
VYDÁVÁ   PUBLIÉ PAR
BYZANTOLOGICKÁ KOMISE   LA COMMISSION BYZANTINOLOGIQUE
SLOVANSKÉHO ÚSTAVU   DE L'INSTITUT SLAVE
—

ROČNÍK VI TOME

VYDÁN DNE 31. XII. 1936

P R A H A

V GENERÁLNÍ KOMISI NAKLADATELSTVÍ ORBIS, PRAHA-XII, FOCHOVA 62
VYTISKLA STÁTNÍ TISKÁRNA V PRAZE

1935—1936

BYZANTINOSLAVICA

RECUEIL POUR L'ÉTUDE DES RELATIONS BYZANTINO-SLAVES

PUBLIÉ PAR LA COMMISSION BYZANTINOLOGIQUE
DE
L'INSTITUT SLAVE

RÉDACTEUR ADMINISTRATIF
MILOŠ WEINGART

TOME VI.

PRAGUE 1935-1936
COMMISSIONNAIRE: «ORBIS», PRAGUE-XII, FOCHOVA 62
IMPRIMERIE DE L'ÉTAT À PRAGUE

BYZANTINOSLAVICA

SBORNÍK PRO STUDIUM BYZANTSKO-SLOVANSKÝCH VZTAHŮ

VYDÁVÁ BYZANTOLOGICKÁ KOMISE

PŘI

SLOVANSKÉM ÚSTAVĚ

VÝKONNÝ REDAKTOR

MILOŠ WEINGART

VYCHÁZÍ S PODPOROU MINISTERSTVA ŠKOLSTVÍ A NÁR. OSVĚTY

ROČNÍK VI.

V PRAZE 1935–1936

V GENERÁLNÍ KOMISI NAKLADATELSTVÍ »ORBIS«, PRAHA XII

TISKEM STÁTNÍ TISKÁRNY V PRAZE

OBSAH – TABLE DE MATIÈRES.

ČLÁNKY – ARTICLES.

(D. R. = Deutsches Résumé — R. F. = Résumé français.)

	Str. - Page
M. A. ANDREEVA (Praha): Торговый договор Византии и Дубровника 1451 г. и история его подготовки	110—164
R. F.: Le traité de commerce de 1451 entre Byzance et Doubrovnik et ses préliminaires	164—165
JOSEF KURZ (Praha): Josef Vajs. (Přehled jeho díla k jeho 70. narozeninám)	221—257
R. F.: Un résumé de l'oeuvre de M. J. Vajs, professeur à la faculté de théologie de l'université Charles	239—242
MICHEL LASCARIS (Thessalonique): Actes serbes de Vatopédi	166—185
N. A. MUŠMOV (Sofija): Срацимирови монети съ двуглавъ орелъ	213—220
R. F.: Monnaies de Sratzimir à l'aigle bicéphale	218—219
J. MYSLIVEC (Praha): Dvě ikony »Pokrova«	191—207
R. F.: Deux icones du »Pokrov«	207—212
V. F. RŽIGA (Moskva): Неизданные сочинения Максима Грека	85—108
R. F.: Oeuvres inédites de Maxime le Grec	108—109
THEODOR SATURNÍK (Praha): ПИСЬ. Příspěvek k dějinám srbských imunit	186—190
R. F.: «ПИСЬ». Contribution à l'histoire des immunités serbes	190
MILOŠ WEINGART (Praha): La première légende de Saint Venceslas, écrite en vieux slave est d'origine tchèque. Analyse philologique	1—37
N. VAN WIJK (Leiden): Подробный обзор церковнославянского перевода Большого Лимонария	38—83
R. F.: Description détaillée de la traduction vieux slave du Μέγα Λειτουργιον	83—84

POSUDKY – COMPTES-RENDUS.

1. Z historie.

N. Iorga: Histoire de la vie byzantine. T. I—III. Bucarest 1934 (J. BIDLO)	258—273
A. A. Vasiliev: Byzance et les Arabes. T. I. La dynastie d'Amorium; Ernst Honigsmann: Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Corpus Brux. Hist. Byz., t. I, III. Bruxelles 1935 (F. DVORNÍK)	273—277

<i>Steven Runciman: Byzantine civilisation.</i> London 1933. (M. A. ANDREEVA)	277—280
<i>Steven Runciman: A History of the First Bulgarian Empire.</i> London 1930. (M. A. ANDREEVA)	280—283
<i>G. J. Brătianu: Actes et notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle.</i> Bucarest 1927; <i>Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle.</i> Paris 1929. (M. A. ANDREEVA)	284—286
2. <i>Z historicko-filologických otázek rumunsko-slovanských.</i>	
<i>K problému původu Rumunů podle díla A. J. Philippide, Originea românilor, I. Jași 1923—1925, II. Jași 1928</i> (D. CRÂNJALĂ)	286—303
<i>Prof. Ilie Bărbulescu, zakladatel nové slavistické školy v Rumunsku</i> (D. CRÂNJALĂ)	303—310
3. <i>Z dějin výtvarných umění.</i>	
<i>Jean Ebersolt: Monuments d'architecture byzantine.</i> Paris 1934. (J. MYSLIVEC)	311—313
<i>E. Mamboury—Th. Wiegand: Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara—Meer.</i> Berlin—Leipzig 1934 (J. MYSLIVEC)	313—314
<i>G. de Jerphanion S. J., Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce. III.</i> Paris 1934 (J. MYSLIVEC)	314—315
<i>Vlad. R. Petković, La peinture serbe du Moyen Age.</i> Beograd 1934 (J. MYSLIVEC)	315—317
<i>Светозар Радојичић: Портрети српских владара у средњем веку.</i> Скопље 1934 (N. OKUNEV)	317—320
<i>»Рашка«, Св. II.</i> Београд 1935	320—321
4. <i>Z filologie.</i>	
<i>František Pechuška: Staroslovanský překlad knihy »Job«.</i> Praha 1935 (JOS. KURZ)	321—323
<i>Ellen Hermelin: Ueber den Gebrauch des Präsenspartizipien von perfektiven Verben im Altkirchenslavischen.</i> Uppsala 1935 (ANT. DOSTÁL)	324—326
<i>La prise de Jérusalem de Josèphe le Juif. t. I.</i> Paris 1934 (M. WEINGART)	326—327
<i>Z nové literatury o otázkách cyrilomethodějských</i> (M. WEINGART)	328—339
1. Bibliografie	328
2. Vydání pramenů	329—335
3. O sídle velkomoravské arcidiecése	335—336
4. O národnosti Konstantina a Methoděje	336—338
5. O původních spisech Konstantina-Cyrilla	338—339

ZPRÁVY – CHRONIQUE

podávají: – par:

M. ANDREEVA, J. BIDLO, A. BRÜCKNER, D. CRÂNJALĂ, F. DVORNÍK, JOS. KURZ, M. LASCARIS, N. OKUNEV, J. STANISLAV A M. WEINGART.

	Str. - Page
1. <i>Úmrtí:</i>	
† Vasil Nikolov Zlatarski	340—343
2. <i>Výzkum Cařihradu:</i>	
Konstantinopol' i vopros ob issledovanii ego drevnostej	343—345
3. <i>Byzantologické sjezdy:</i>	
Čtvrtý mezinárodní kongres byzantologický v Sofii. — V. Congresso Internazionale di Studi Byzantini — Roma. — Zpráva o vnějším průběhu V. mezinárodního byzantologického sjezdu v Římě	345—349
4. <i>Sborníky:</i>	
Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France. — Sborník statej k sorokoletiju učenoj dejatel'nosti A. S. Orlova	350—352
5. <i>Z historie:</i>	
Ce qu'est l'histoire de l'Orient Européen (J. Bidlo). — Le second schisme de Phothios (F. Dvorník). — L'Islam et la civilisation méditerranéenne (M. Paulová). — Dějiny Maďarů a Uherského státu (J. Macůrek). — Kurs ruské historie (E. Šmurlo). — Čechi i vostočnye slavjane (A. V. Florovskij). — Histoire de la Russie (réd. P. Milioukov). — Histoire de la Dalmatie (L. de Voinovitch). — Les études byzantines (R. Guiland). — Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin (G. J. Brătianu). — Români în veurile IX.—XIV. pe baza toponimiei și onomastice. (N. Drăganu)	357—364
6. <i>Z dějin výtvarných umění a archeologie:</i>	
Les fresques des escaliers à Sainte Sophie de Kiev (A. Grabar). — Materialy dlja istorii vizantijskoj i ruskoej sfragistiki (I. K. Lichačev). — Vývoj srbského nástěnného malířství ve středověku (Fr. Mesesnel). — Ochrid (Fr. Mesesnel)	364—366
7. <i>Z filologie:</i>	
Georgi Skilica i napisanoto otъ nego žitie na sv. Ivan Rilski (V. N. Zlatarski). — Matériaux pour l'histoire de l'ancienne littérature en vers en Russie Subcarpatique (J. A. Javorskij). — Ke dnešnímu stavu lexikologického zkoumání staroslověnštiny. — Církevněslovanská sekce Společnosti pro slovanský jazykozpyt. — Poznámka redakce.	366—369
8. <i>Diskuse:</i>	
Cyrillo-methodiana (A. Brückner). — Réponse de M. F. Dvorník. — Datív absolutný v starej cirkevnej slovančine (J. Stanislav)	372—375

BIBLIOGRAFIE

podávají: – par:

Str. – Page

M. ANDREEVA, M. WEINGART	376—449
ČASOPISY DOŠLÉ VÝMĚNOU	450—452
REJSTRÍK. (Sestavila M. ANDREEVA)	453—460

PŘÍLOHY: 3.

SEZNAM PŘÍSPĚVATELŮ VI. ROČNÍKU:

LISTE DES AUTEURS DU VIe TOME:

Andreeva, M. A., Praha	110—165; 277—280; 280—283; 284—286; zpr., bibl.
Bidlo, J. Praha	258—269; 269—273; zpr.
Brückner, A., Berlín	zpr.
Crânjală, D., Jași—Praha	286—303; 303—310; zpr.
Dostál, Ant., Prostějov	324—326
Dvorník, Fr., Praha	273—277; zpr.
Kurz, Jos., Praha	221—257; 321—323; zpr.
Lascaris, M., Thessaloniki	166—185; zpr.
Mušmov, N. A., Sofija	213—220
Myslivec, J., Praha	191—212; 310—313; 313—314; 314—315; 315—317
Okunev, N. L., Praha	317—320; 320—321; zpr.
Ržiga, V. F., Moskva	85—109
Saturník, Th., Praha	186—190
Stanislav, J., Praha	372—375
Weingart, M., Praha	1—37; 326—327; 328—339; zpr., bibl.
Wijk, van N., Leiden	38—84

LA PREMIÈRE LÉGENDE DE SAINT VENCESLAS, ÉCRITE EN VIEUX SLAVE ET D'ORIGINE TCHÈQUE.

ANALYSE PHILOLOGIQUE.

CHAPITRE I.

Analyse des idées existant jusqu'à présent sur cette légende.

La première légende de Saint Venceslas, écrite en vieux-slave, nous a été conservée:

a) dans les manuscrits *croato-glagolitiques*:

1. dans le bréviaire de Novi (abr. N) provenant du *XVe* siècle;
2. „ „ „ de Ljubljana (abr. L) de la fin du *XIVe* ou du début du *XVe* siècle;
3. „ „ „ de Rome (abr. R) de l'année 1379;
4. „ „ „ de Moscou (abr. M) de l'année 1443;

Ce dernier manuscrit ne contient pourtant que le commencement de la légende.

5. Un tout petit fragment (les 5 premières phrases) est contenu encore dans le second bréviaire de Novi;

b) dans un seul manuscrit *cyrillique*:

6. le « Toržestvennik », du *XVIe* siècle, conservé dans la bibliothèque de l'ancien Musée « Rumjancevskij », appelé actuellement « Bibliothèque de Lénine », sous le N° 436. On appelle la légende de ce dernier manuscrit « la rédaction sud-russienne ». Elle a été découverte en 1827 par Al. Vostokov.

c) dans ce qu'on appelle la rédaction de Mineje (Menaæ) ou « nord-russienne », dans sept manuscrits du *XVIe*—*XVIIe* siècle.

La dernière édition complète, mais peu critique, de toutes ces rédactions est contenue dans le « Recueil des documents vieux-slaves sur Saint Venceslas et Sainte Ludmila », arrangé par le professeur *Josef Vajs* et édité par l'Académie tchèque à Prague en 1929 (voir mon compte-rendu à Byzslav. II, 1930, 453 à 457).

La très vaste littérature aussi bien historique que philologique, consacrée à l'analyse et à l'explication des textes vieux-slaves sur Saint Venceslas et Sainte Ludmila, a vieilli en grande partie, car elle ne s'appuyait pas sur une base juste. La plupart des savants, dans leurs recherches, portaient des textes cyrilliques, particulièrement du texte « Rumjancevskij » (ou de Vostokov), qui a été le premier connu (depuis 1827). Les textes glagolitiques n'ont été connus

dans leur totalité qu'au début du XXe siècle. Leur première édition complète a été publiée par Fr. Pastrnek en 1903 dans un article intitulé « La légende slave de St Venceslas » (et publié dans le « Recueil de la société scientifique royale tchèque »). La révision détaillée de toutes les recherches qui ont été faites jusqu'à présent, nous montre maintenant, après 30 ans, que l'édition de Pastrnek était, au fond, la meilleure base pour la connaissance juste des textes sur St Venceslas écrits en vieux-slave, mais qu'elle n'a pas été suffisamment appréciée à sa juste valeur jusqu'à ces dernières années. J'ai passé en revue les idées plus anciennes des historiens et des philologues sur les sources relatives à la Légende de St Venceslas, en particulier celles de Bodjanskij, Jagić, Vondrák; je critique en détails et refuse d'accepter les idées des historiens prof. Pekař et Novotný sur les textes relatifs à St Venceslas, et sur certains problèmes historiques de l'époque de St Venceslas, et je défends l'importance des sources écrites en vieux-slave en général, et des textes glagolitiques en particulier.

CHAPITRE II.

Analyse critique des manuscrits croato-glagolitiques et de la rédaction « nord-russienne ».

J'ai fait ma propre *analyse des textes croato-glagolitiques*, car tous les savants jusqu'à présent se sont contentés de publier le texte d'un seul manuscrit (le plus souvent celui du bréviaire de Novi) et ils n'ont fait qu'y ajouter les variantes des autres textes, sans soumettre le texte à la critique. Je montre:

1. Qu'aucun des textes croato-glagolitiques existant ne nous a conservé intact le texte de la Ière légende de St Venceslas; il en est de même des textes cyrilliques. Malgré cela, nous pouvons bien reconstituer le texte de cette légende.

2. Que cette reconstruction part dans la plupart des cas des manuscrits croato-glagolitiques. Dans peu de cas seulement, on peut prendre comme base la rédaction de Vostokov.

3. Que parmi les manuscrits croato-glagolitiques, c'est, en effet, celui de Novi qui est le meilleur, car il conserve, dans la plupart des cas, la construction des phrases et l'ordre des mots originaux; pourtant ce manuscrit même n'est pas sans défaut. Il s'y trouve en particulier des fautes d'écriture, puis certaines déviations voulues du lexique et de temps en temps aussi des déviations du vieux-slave originaire en faveur de la langue vivante du scribe serbo-croate. Le manuscrit de Novi ne peut donc pas être considéré sans rectifications comme le représentant du texte originaire de la rédaction croato-glagolitique, comme c'était le cas jusqu'à présent. Il faut, à l'aide des autres manuscrits, y apporter des correctifs en bien des endroits.

4. Qu'on peut entreprendre ces corrections surtout d'après le manuscrit de Ljubljana (L), qui, il est vrai, est allé encore plus loin que le manuscrit N dans l'adaptation du texte originaire à la langue vivante serbo-

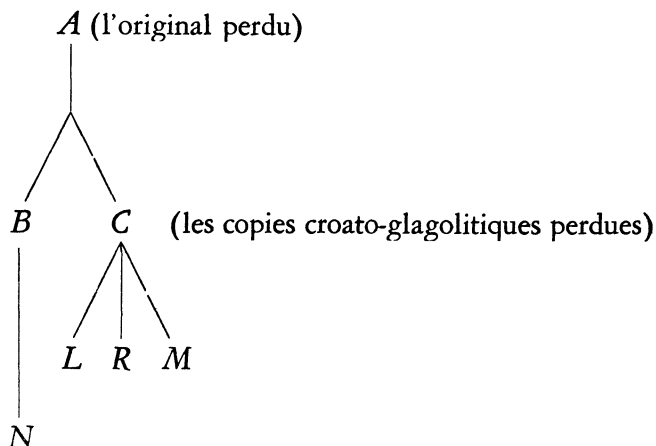

croate de l'époque; mais ces innovations grammaticales (dans la phonétique et la formation des mots) n'ont pas effacé les traces du très ancien et très bon original.

5. Que dans les cas, où l'on peut corriger le manuscrit *N* par le manuscrit de Ljubljana (*L*), nous trouvons en général des analogies entre le manuscrit *L* et *R*, et en ce qui concerne le commencement de la légende, nous en trouvons aussi entre le manuscrit *L* et *R* et le manuscrit incomplet *M*.

6. Que c'est le manuscrit *R* qui a conservé le moins le texte original; qu'il est fortement raccourci. Si on a répété si souvent sans raison que les manuscrits croato-glagolitiques ne sont qu'une « reproduction raccourcie » de la légende ou n'en sont même que « l'extrait », cela vient du fait que le manuscrit est, en effet, réellement raccourci. Mais cette constatation qui était juste pour le manuscrit *R* a été appliquée fausement à toute la rédaction croato-glagolitique en général.

7. Qu'il n'est pas exact non plus que les manuscrits glagolitiques proviennent tous du même original. Ils se rapportent tous au texte original de la légende de St Venceslas, mais non pas directement. Il faut supposer que le texte original disparu a été copié au moins deux fois en écriture glagolitique, peut-être déjà par les glagolites croates. Ces deux copies (disparues elles-mêmes aussi), provenaient approximativement de la même époque, puisqu'elles ne présentaient pas des différences linguistiques très sensibles, mais elles étaient indépendantes l'une de l'autre, elles différaient l'une de l'autre dans certaines parties, et tantôt l'une, tantôt l'autre conservait mieux le texte original. Le texte *N* a été copié sur une de ces copies, pendant que les trois autres textes ont été copiés sur l'autre copie; mais le texte du bréviaire de Novi (*N*) a été copié plus tard que les trois autres textes. Dans son ensemble, on peut représenter la rédaction croato-glagolitique par le tableau suivant:

La rédaction dite « de Mineje » a exigé la même analyse détaillée que la rédaction croato-glagolitique. De plus il a fallu la comparer continuellement à la rédaction de Vostokov.

La rédaction de Mineje est connue, comme il a été dit plus haut, par sept manuscrits qui sont les suivants:

1. le manuscrit de Mineje du métropolite Makarij de la bibliothèque de Sophia N° 1317; il est du XVIe siècle (abr. *V M S*); c'est le manuscrit le plus ancien;

2. le manuscrit de Mineje du Uspenskij-sobor de Moscou, N° 986 (*V M U*);

3. le manuscrit de Mineje du St Synode de Moscou, N° 174 (min. Syn.);

4. le manuscrit de Mineje de I. Miljutin, N° 797 de la bibliothèque patriarcale de Moscou, du milieu du XVIIe siècle (*M M*);

5. le manuscrit de Mineje de G. Tulupov, N° 664 (*M T¹*);

6. le manuscrit de Mineje de G. Tulupov, N° 665 (*M T²*);

7. le manuscrit du Recueil du couvent de Troitze-Serguieva lavra près de Moscou, N° 792, du dernier quart du XVIe siècle (*L Sb*).

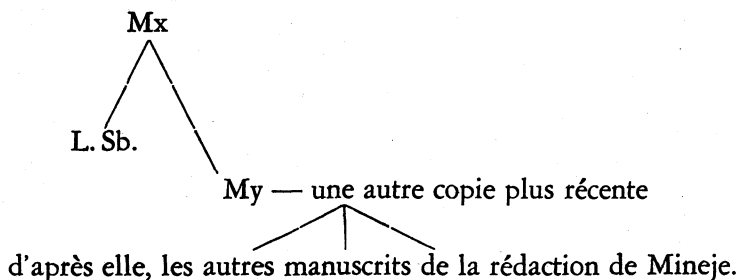
La dernière édition de cette rédaction, de Serebrjanskij, publiée dans le « Recueil » de Vajs, avait donné le texte du manuscrit N° 1 (de la Bibliothèque de Sophia) et y avait ajouté en remarques à l'aide d'astérisques, les variantes des 6 autres textes.

Je rassemble les résultats de mon analyse des textes de Mineje dans les 10 thèses suivantes:

1. Tous les manuscrits de la rédaction de Mineje font partie d'une même classe et se rapportent tous, en fin de compte, à un modèle commun disparu. Nous le désignerons par *Mx*.

2. Mais le rapport entre chacun des sept manuscrits connus et ce modèle n'est pas le même pour tous les manuscrits. C'est relativement le Recueil du couvent de Troitze-Serguieva lavra N° 792 (*L Sb*), qui est le plus proche du modèle. C'est celui qui a conservé dans bien des endroits le texte le plus ancien et le plus juste au point de vue linguistique. Le cas où *L Sb* est le seul de la rédaction de Mineje qui donne le texte juste, ne sont pas rares. Toutes les éditions de la rédaction de Mineje, qui existent jusqu'à présent, présentent donc un texte défectueux.

3. L'évolution de la rédaction de Mineje peut être graphiquement représentée de la façon suivante:

4. On peut se rendre compte du caractère du modèle *Mx* perdu en procédant à la critique des textes manuscrits qui nous ont été conservés. Le modèle *Mx* a gardé, il est vrai, le texte originaire de la légende dans certains points importants, et il l'a mieux gardé que la légende de Vostokov, mais il représente tout de même, par sa base, un arrangement plus récent de la légende originaire:

a) il supprime les formes et les expressions archaïques, propres à ce stade du vieux-slave, qui abondaient dans le texte originaire, c'est-à-dire les aoristes asigmatiques, les part. praet. act. I dans les verbes finissant en *-iti*, du modèle *prošb*, et les datifs absolus;

b) il supprime les bohémismes comme génitif séparatif;

c) il écorche les noms propres de personne et de lieu, trahissant ainsi son éloignement des événements racontés, aussi bien en ce qui concerne les lieux, qu'en ce qui concerne le temps;

d) il ignore les réalités tchèques de l'époque de St Venceslas, il éprouve des difficultés à mentionner la tonsure de St Venceslas, il ne connaît pas le nom de St Guy; par négligence il fait du nom « Emmeram » — « Avraam »;

e) en bien des endroits, le texte du modèle *Mx* a été modifié par la négligence de celui qui le copiait, et parfois même il présente des lacunes;

f) par contre, et c'est la marque la plus caractéristique, le *Mx* contenait de fréquentes parenthèses et amplifications, mais qui, excepté la seule comparaison du duc tchèque Boleslav I avec le Svjatopolk russe, n'apporte aucun enrichissement de fait à la légende. Sauf l'exception mentionnée, ces élargissements de la légende originaire ne font que paraphraser et étendre ce qui était déjà dans le texte originaire. Ils sont maladroits quant au style, ils se trahissent même par leurs anacoluthes et ils gâtent le caractère originaire purement épique de la légende. Ils changent aussi son genre originaire au point de vue social, car ils colorent le caractère de Saint Venceslas de bigotisme et d'ascétisme.

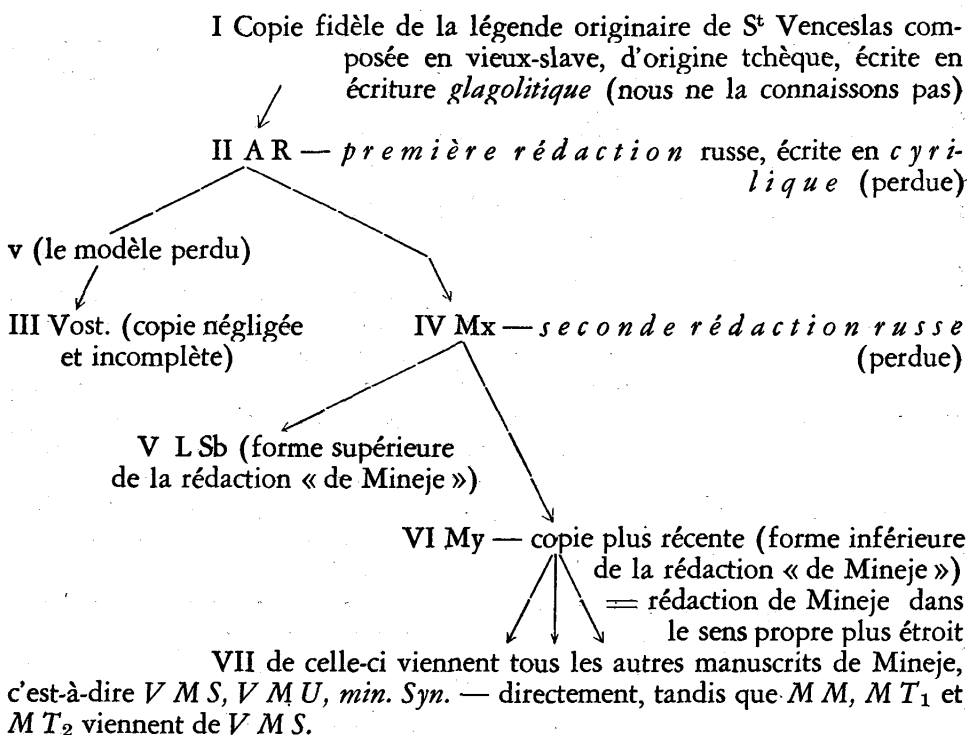
En somme, le *Mx* introduit dans cette œuvre précieuse les éléments de l'éloquence bavarde des moines sous la forme dégénérée de la rhétorique byzantine. Le modèle *Mx* est l'œuvre d'un moine russe peu intelligent, qui a adapté la composition épique tchèque au goût du milieu monacal russe.

5. L'analyse mentionnée plus haut a montré clairement le rapport existant entre *Mx* (c'est-à-dire le modèle de la rédaction de Mineje) et la rédaction de Vostokov: les deux rédactions sont indépendantes l'une de l'autre, car la rédaction de Mineje est parfois plus complète que celle de Vostokov, parfois elle est plus rapprochée du texte originaire et elle ne contient pas toutes les fautes de la rédaction de Vostokov; par contre la rédaction de Vostokov n'a pas tous les défauts des rédactions de Mineje.

Mais la rédaction de Vostokov et la rédaction *Mx* sont sorties du même modèle, c'est-à-dire de la première rédaction russe (*AR*) qui s'est perdue. Cette rédaction portait déjà toutes les marques caractéristiques de la rédaction de Vostokov et de *Mx*, surtout au point de vue linguistique: suppres-

sion des paléoslavismes et des bohémismes et modifications de la place des mots dans la phrase. En réalité, elle constituait déjà une rédaction indépendante, aussi bien en ce qui concerne la langue qu'en ce qui concerne le style; en certains points, elle modifiait même le fond du texte original, mais dans sa base, elle gardait pourtant le contenu historique et le genre du style de l'original. Cette première rédaction russe était déjà écrite en cyrillique mais elle était copiée sur le modèle glagolitique.

D'après ce qui précède, l'évolution des textes russes peut être exprimée graphiquement de la façon suivante:

7. On ne peut situer ces degrés d'évolution au point de vue du temps que d'une façon très nébuleuse: les textes russes qui nous ont été conservés, proviennent tous du XVIe—XVIIe siècle, de façon que l'histoire indiquée par le schéma précédent s'étend sur une période de *s i x s i è c l e s*. Il existe pourtant quelques points de repère: la copie glagolitique d'où est née la première rédaction russe, conservait certainement assez fidèlement la langue, le contenu et le style de l'original et ne devait pas, par conséquent, en être éloignée d'un laps de temps très important. La première rédaction russe, étant donné qu'elle a pris naissance directement du modèle glagolitique, était certainement relativement ancienne; pourtant, en tenant compte de la russification de la langue, il serait

difficile de la placer déjà au XIe siècle. Il faut la situer dans une époque plus récente, mais, en tenant compte des légendes du Prologue (voir plus loin) — encore à l'époque de Kyjev — à peu près dans la seconde moitié du XIIe siècle. Cette première rédaction de Kyjev a été transportée plus tard dans le nord, peut-être directement dans la région de *Novgorod*; sur la copie de Novgorod (*v*), on a copié le texte du *Toržestvennik Rumjancevskij* (autrement dit, de *Vostokov*); c'est dans la région *nord-russienne* qu'a pris aussi naissance la seconde rédaction russe *Mx*, et d'après elle les autres copies, c'est-à-dire les manuscrits de la rédaction de *Mineje*.

8. Cette analyse supprime naturellement, d'une façon définitive, la supposition (de M. Pekař) à savoir que ladite rédaction de *Mineje* aurait conservé le texte originaire de la légende de St Venceslas, écrite en vieux-slave, et que la rédaction de *Vostokov* et même la rédaction croato-glagolitique n'en seraient que des extraits. Le rapport réel de temps est exactement le contraire.

9. L'analyse a prouvé en même temps que la seconde rédaction russe, appelée injustement « de *Mineje* », n'a pas du tout la valeur d'une source historique indépendante. Elle n'ajoute rien aux faits et aux rapports que la légende glagolitique avait saisis beaucoup mieux, et les quelques parcelles que le texte russe ajoute à la rédaction glagolitique sont dans le texte de *Vostokov*. Il ne faut prêter à la seconde rédaction qu'une importance historique indirecte, en ce sens qu'elle dévoile les erreurs fréquentes du manuscrit de *Vostokov*, qui est une copie très négligée et incomplète, et qu'elle nous montre ainsi l'allure qu'avait le texte russe plus ancien de la légende de St Venceslas.

10. Enfin, la seconde rédaction russe ne peut se mesurer, même de loin, avec la rédaction croato-glagolitique, même pas au point de vue littéraire, car le genre de composition parfait et pur du texte originaire a été gâté par les compléments et les apports peu artistiques de la seconde rédaction russe.

CHAPITRE III.

Rapport entre la première légende écrite en vieux-slave et les autres textes slaves sur St Venceslas et St^e Ludmila.

1. *Texte des Prologues russes*: Nous trouvons de courtes légendes sur St Venceslas et St^e Ludmila dans les manuscrits vieux-slaves russes, les « Prologues », autrement dit « Synaxaires », depuis le XIIIe siècle. Le synaxarion de Byzance, Recueil de descriptions courtes sur la vie des Saints, a été traduit en slave religieux à peu près au XIe—XIIe siècle. D'après les suppositions de M^r. N. Spersanskij, le Prologue écrit en slave religieux est sorti du travail en commun des moines bulgares et russes au XIIe siècle, le plus probablement à Constantinople. Dans ce Prologue écrit en slave religieux, qui est le plus ancien, il n'y avait pas encore de textes sur les saints tchèques; ceux-ci n'avaient été introduits qu'en Russie, probablement encore avant la fin du XIIe siècle. Les Prologues ont été, par la suite, très répandus en Russie, de sorte qu'on en connaît de

nombreuses copies avec de nombreuses variantes. Récemment Serebrjanskij en a publiés dans le « Recueil » de Vajs, en 1929. Ce sont les trois textes suivants:

1. le 16 septembre: La vie de la martyre Ste Ludmila, grand'mère de St Venceslas,

2. le 28 septembre: Le martyre de St Venceslas,

3. le 4 mars: Le transfert des reliques de St Venceslas.

A) En opposition avec des idées plus anciennes, j'ai montré que, de ces trois textes, le plus important est celui dont la valeur a été sous-estimée, c'est-à-dire « Le transfert » (Translatio) car la source unique, directe, d'où il sort, est la Ière légende de St Venceslas dans la première rédaction russe *AR*. J'ai présenté le texte reconstruit du « Transfert » et son analyse.

B) L'éclosion du « Martyre » dans le Prologue a été plus compliquée. Il faut y distinguer trois éléments:

1. l'écho très net et par endroits textuel de la première légende de St Venceslas (cette fois encore de la rédaction *AR*),

2. l'écho net d'une légende plus ample sur Ste Ludmila, d'origine tchèque, écrite en vieux-slave et perdue,

3. au point de vue du style, le texte a été influencé par le texte vieux-russe « Žitijnoje skazanie o Borisu i Glěbě ».

C) La légende du Prologue sur Ste Ludmila:

Celle-ci ne porte aucune trace de la première légende de St Venceslas. Elle constitue probablement un extrait d'une légende perdue plus importante sur Ste Ludmila, écrite en vieux-slave. L'existence de cette légende est supposée par Serebrjanskij l. c. dans la page 59 (remarque) et avant lui, par Pekař (La chronique tchèque la plus ancienne, 33 n.). Moi, j'ai douté tout d'abord (Byz.-slav. II, 457) de l'existence de la légende perdue sur Ste Ludmila, rédigée en vieux-slave et d'origine tchèque. Actuellement, je suis obligé d'admettre son existence, mais les raisons que j'ai formulées contre l'hypothèse de son existence, me prouvent au moins, maintenant, que la légende perdue, plus importante, sur Ste Ludmila, écrite en vieux-slave et d'origine tchèque, était postérieure à la première légende de St Venceslas, car:

1. dans la première légende de St Venceslas, Sainte Ludmila n'est mentionnée ni comme éducatrice de St Venceslas ni comme martyre;

2. sa belle-fille Drahomíra est représentée dans la Ière légende sur St Venceslas comme une chrétienne, comme une mère dévouée et aimante et comme une bonne souveraine.

Le développement du culte de Ste Ludmila est postérieur au culte de St Venceslas, et la légende plus importante rédigée sur cette sainte ne peut appartenir qu'à la partie plus récente de la vieille époque tchèque du vieux-slave, c'est-à-dire à l'époque comprise entre la fin du Xe et la fin du XIe siècle. De toutes façons une légende plus importante sur Ste Ludmila, écrite en vieux-slave, d'origine tchèque, n'a pu prendre naissance qu'après la traduction en vieux-slave tchèque de la légende de Gumpold (Nikolskij), dans laquelle on trouve

déjà une conception plus récente des relations ennemies de Ludmila et de Drahomíra, et dans laquelle Drahomíra est une païenne et une criminelle (chap. XI et XII; édition de Vašica dans le « Recueil » académique de 1929, page 100). Nous plaçons la traduction de la légende de Gumpold avant la fin du Xe siècle. C'est le « terminus a quo » pour situer la naissance d'une légende plus importante d'origine tchèque sur Ste Ludmila, écrite en vieux-slave; le « terminus ad quem » est naturellement la fin du XIe siècle, c'est-à-dire la fin de la vieille époque du slave religieux tchèque. De cette légende perdue sur Ste Ludmila, qui était d'origine tchèque et écrite en vieux-slave, est sortie la légende du Prologue sur Ste Ludmila; mais celle-ci est d'origine russe, plus exactement d'origine sud-russienne (de Kyjev).

Dans l'ensemble, l'analyse des légendes du Prologue a donc apporté des connaissances de valeur. Elle a montré que, des trois compositions, la plus importante au point de vue du texte est celle qui a été sous-estimée jusqu'à présent, c'est-à-dire « le Transfert ». Cette composition montre que l'histoire des rédactions russes, telle que nous l'avons tracée plus haut, est juste et que la 1ère légende de St Venceslas était déjà connue dans la Russie de Kyjev, au moins dans la seconde moitié du XIIe siècle, dans le texte refait pour la première fois. Le « Transfert » du Prologue est certainement le texte le plus ancien des trois textes du Prologue dont nous venons de parler, et il est le plus près de son modèle. Son auteur n'était certainement pas le même que l'auteur des deux autres textes; Serebrjanskij a bien distingué ce fait. Je suppose que l'auteur du « Martyre » du Prologue connaissait déjà le « Transfert »; c'est pourquoi il parlait du « Transfert » d'une façon succincte, comme d'un fait connu.

L'auteur du « Martyre » du Prologue semble être plus récent, ne serait ce que de quelques années, car il est plus éloigné de la première légende de St Venceslas qui devait pourtant constituer, même pour lui, la source principale, et il ne comprend pas ou gâte sa conception en y interposant des faits, sous l'influence de la légende en vieux-slave de Ste Ludmila.

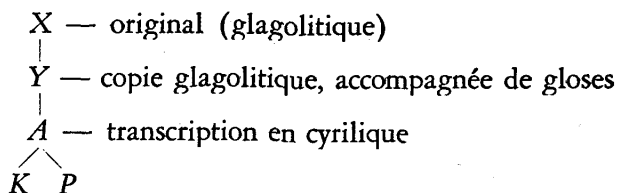
En tenant compte du fait que cette source perdue a, elle aussi, servi abondamment dans le texte sur Sainte Ludmila du Prologue, nous pouvons admettre la supposition de Serebrjanskij, à savoir que le second auteur du Prologue aurait composé à la fois le « Martyre » et la courte légende de Sainte Ludmila.

Le caractère déduit de ces trois textes du Prologue montre que leur importance historique répond à la caractéristique générale que nous avons donnée plus haut au Prologue: au point de vue historique ils n'apportent rien de nouveau. Malgré cela ils ont une grande importance au point de vue de l'histoire de la littérature; ils complètent et attestent notre connaissance de la première légende de St Venceslas et découvrent la trace d'une œuvre littéraire perdue — d'une légende d'origine tchèque, écrite en vieux-slave, sur Ste Ludmila. Mais les deux auteurs du Prologue, que nous avons appris à connaître ici, appartiennent — à la littérature russe et non point à la littérature tchèque vieux-slave.

2. Rapport entre la Ière légende de St Venceslas et la IIème légende (de Nikolskij).

La seconde légende de St Venceslas d'origine tchèque, appelée aussi, du nom de son premier éditeur, légende de Nikolskij (N. Nikolskij, *Легенда мантуанскаго епископа Гумпольда о св. Вячеславѣ чешскомъ въ славянорусскомъ переложении, Памятники древней письменности и искусства*, v. 174., 1909), est conservée sous forme de deux copies en vieux-slave russe d'écriture cyrilique, remontant au XVIe siècle, la copie de Pétersbourg (P) et la copie de Kazan (K). Son second éditeur, Joseph Vašica (*Recueil de l'Académie*, 1929, p. 71), a rassemblé les études des autres et les siennes qui se rapportent à la seconde légende, dans une étude d'introduction dont nous acceptons les thèses suivantes:

1. Les deux copies ne sont pas directement dépendantes l'une de l'autre.
2. Elles proviennent pourtant d'un modèle commun.
3. Ce modèle était écrit en cyrilique, mais il a lui-même été copié sur un modèle glagolitique. Vašica l'a prouvé d'une façon très persuasive d'après les erreurs d'écriture, en particulier d'après la numération erronée de l'indiction quatrième à la place de la cinquième, dans l'année du Transfert des reliques de St Venceslas.
4. Ce modèle glagolitique était déjà pourvu de gloses interlinéaires ou en marge, et le premier copiste cyrilique a englobé les gloses dans le texte.
5. L'évolution d'ensemble pourrait donc être la suivante:

6. Le texte est parfois abîmé par ces gloses, surtout au point de vue du style. En outre bien des erreurs gênantes se sont introduites dans le texte par la faute de scribes russes illettrés ou négligents.

7. Si nous faisons abstraction des endommagements plus récents dont nous venons de parler, la traduction originale en slave religieux tchèque ne semble pas aussi mauvaise qu'on pourrait le croire d'après les passages obscurs assez fréquents qu'on y rencontre.

8. La traduction est partie de la légende de Gumpold, mais non point du texte original latin. Elle est partie d'un texte latin arrangé qui a puisé aussi à une autre source latine. Par conséquent, là où le texte slave diffère de la légende originale de Gumpold, il ne faut pas croire que le traducteur en vieux-slave ait arrangé en même temps le texte, c'est-à-dire qu'il ait compilé, en se servant encore, en dehors de Gumpold, d'une autre légende latine, — au con-

traire il faut croire que le traducteur a eu à sa disposition un texte latin déjà arrangé de cette manière.

9. Nous laissons pour le moment sans solution la question se rapportant à l'identité du texte latin complémentaire. Était ce *Crescente fide*, ou plutôt un autre texte latin d'origine tchèque que nous ne connaissons pas et qui daterait d'avant Gumpold? Personnellement je pencherais plutôt vers cette seconde solution.

10. La traduction en vieux-slave a été réalisée en Bohême pendant les dernières années du Xe siècle, probablement encore au temps de St Vojtěch (Adalbert) († 997). La réflexion de Flajšhans (voir Recueil de Pekař 1930, 41, remarque) à savoir que la légende Nik. n'a pas pu prendre naissance en Bohême, car elle contient le nom latin « Bohemia » (au chap. II), n'a pas de poids; ce nom était certainement connu des Tchèques cultivés du Xe siècle, qui savaient le latin.

Quel est le rapport existant entre la IIème Légende (de Nikolskij) et la Ière Légende de St Venceslas?

Le dernier éditeur de la Légende de Nikolskij, Joseph Vařica, a supposé qu'il existait entre les deux légendes des analogies de fond. Par contre moi, j'ai montré par une analyse détaillée qu'il n'existe entre elles aucune analogie, pas plus au point de vue du fond, que du style ou de la langue, il n'y a pas d'avantage d'analogies dans les points où la seconde légende slave (de Nikolskij) s'écarte de l'original de Gumpold. Dans les points qui diffèrent de la légende de Gumpold, on trouve des latinismes si nets qu'ils prouvent que ces passages sont, eux aussi, une traduction et non point une composition originale écrite en vieux-slave. Cela permet aussi de renforcer la supposition suivante, à savoir que le traducteur en vieux-slave a eu devant lui une compilation latine toute prête, dans laquelle le texte de Gumpold était interposé par les passages d'un autre texte latin d'origine tchèque; ces passages font valoir la tradition du pays, datant d'avant Gumpold, sur l'assassinat de St Venceslas.

Je suis, par conséquent, persuadé que le traducteur tchèque de la IIe Légende de St Venceslas (de Nikolskij) ne s'est pas du tout servi de la Ière Légende.¹ Et c'est justement parce qu'il ne s'en est pas servi qu'il a traduit Gumpold (arrangé). Il a prouvé par ce fait qu'il a été très bien et très rapidement informé sur l'œuvre littéraire célèbre et toute nouvelle à cette époque, et il a rendu ainsi un grand service au

¹ Déjà Jagić dans « Entstehungsgeschichte », 2e éd., page 103, remarque) estimait à juste titre que la 2e légende (de Nikolskij) n'a eu aucun rapport avec la Ière légende. Pekař l'admettait aussi dans la préface à la traduction tchèque de 1921, page XV. — En ce qui concerne la supposition de Sobolevskij, Материалы и изслѣдованія в области слав. фил. и археол. à Pétersbourg 1910, page 95 s.), qui plaçait la traduction de la légende de Nikolskij à la même époque que les feuilles de Kyjev (toutes deux aux environs de l'an 1000), j'ai montré l'impossibilité de cette supposition dans le nécrologe de Sobolevskij, dans l'Almanach de l'Académie tchèque XL, 1930, 158 n.

slave religieux tchèque, car à l'époque de l'évêché de St Vojtěch (Adalbert), où pénétrait chez nous la haute culture latine de Montecassino, il voulait prouver qu'on pouvait très bien exprimer dans la langue vieux-slave dont il se servait, même l'œuvre la plus accomplie de la floraison littéraire de l'époque. Faut-il croire que le traducteur de la IIe légende ne connaissait pas du tout la Ire légende? Cette supposition, à savoir que ce second admirateur slave de St Venceslas ait pu ne pas connaître cette œuvre si parfaite et si importante, semble paradoxale, mais n'est pas impossible. Nous sommes au Xe siècle où la copie d'une œuvre littéraire était une rareté. Nous sommes à 50—60 ans de distance de l'origine de la Ire légende; il est possible que le second auteur s'il était jeune, ait pu ne pas connaître du tout la première légende. Mais il est possible aussi qu'il l'ait connue et qu'il ne s'en soit pas servi avec intention. Elle différerait trop de la nouvelle vague d'idées qui avait envahi la Bohême à la suite de la légende de Gumpold: il voulait donner à Gumpold un équivalent dans une légende vieux-slave. Mais si le traducteur s'était dirigé dans le sens de la première légende, il aurait écrit, aussi bien au point de vue du fond que du style, tout différemment.

3. Rapport entre la Ire légende de St Venceslas et le Service en l'honneur de St Venceslas.

Le culte de St Venceslas a non seulement pénétré dans l'hagiographie vieux-slave, mais il a pénétré aussi dans la poésie religieuse. Nous trouvons déjà l'office de St Venceslas dans les Mineje liturgiques russes les plus anciens relatifs au mois de septembre, dans le manuscrit de la Bibliothèque du St Synode à Moscou, N° 294, de l'année 1095 ou 1096 (édité par Jagić, *Služebnyja mineji* . . ., St Pétersbourg, 1886). D'autres manuscrits de Mineje russes en possèdent aussi. Il est impossible de nier le témoignage que donnent ces manuscrits des trois faits historiques suivants:

1. les relations étroites entre le clergé tchèque et le clergé de la région russe de Kyjev au Xe—XIe siècle, et par conséquent, rapports établis entre eux sur le champ de la culture;

2. la grande importance de la liturgie vieux-slave en Bohême pendant ces deux siècles;

3. le rapport évident existant entre St Venceslas, le vieux-slave et la liturgie vieux-slave, car autrement on pourrait difficilement expliquer l'estime des ecclésiastiques lettrés russes pour un prince tchèque.

Par la suite ces relations se sont affaiblies, c'est ce qui explique pourquoi dans les « Mineje » liturgiques postérieurs les Offices (Officium) de St Venceslas manquent. La vieille rédaction liturgique des « Mineje » provenant de l'époque comprise entre le Xe et le XIe siècle (rédaction bulgare), traduite de la rédaction de Studion, a été remplacée plus tard en Russie par la rédaction serbe (traduite de la rédaction de Jérusalem), qui remonte à peu près à la 2e moitié du XIVe siècle; celle-ci ne mentionne plus St Venceslas le 28 septembre.

L'« Officium » de St Venceslas n'est certainement pas un texte d'origine tchèque. Par toute sa diction il se distingue nettement des documents que nous pouvons considérer comme étant d'origine tchèque, il s'en éloigne aussi par sa liturgie byzantine. Mais pourtant cet Officium est très ancien et il n'a pu prendre naissance que dans la 2e moitié du XIe siècle au plus tard. Où a-t-il pris naissance? Il existe à ce sujet deux suppositions. J'estime que l'origine yougoslave de l'Officium de St Venceslas est improbable et qu'il faut tenir son origine russe pour un fait certain. Contrairement aux idées plus anciennes je montre que ce n'est pas la première légende de St Venceslas qui a servi de base pour la composition de l'office, mais la IIe légende de Nikolskij. Les deux noms propres suivants trahissent particulièrement ce fait: въ земли *Boemyscě*, qui montre le nom latin *Bohemia* existant aussi dans la légende de Nikolskij, et le masculin *Pragъ* à la place du féminin *Praga*, qui figure aussi bien dans « l'Officium » que dans la légende de Nikolskij. Le masculin *Pragъ* était, comme je le suppose, une forme plus ancienne, et plus tard seulement, mais encore au Xe siècle, le féminin *Praga* est devenu courant.

4. Revue d'ensemble de l'histoire des textes vieux-slaves sur St Venceslas.

Si nous rassemblons les découvertes existant actuellement, nous obtiendrons le tableau suivant traçant l'histoire des textes de notre légende:

La première légende vieux-slave qui a pris naissance dans le centre de la Bohême après le transfert des reliques de St Venceslas à l'Eglise de St Guy, et par conséquent aux environs de 940 au plus tard, a été écrite en écriture glagolitique; elle a été recopiée peu après son éclosion donc encore au Xe siècle, en Bohême, cette fois encore en écriture glagolitique, au moins deux fois et d'une manière fidèle, sans aucun changement d'idées, de faits et de forme. Cet original (A) est perdu, ainsi que les deux premières copies.

Les deux premières copies sont devenues le point de départ de deux évolutions littéraires indépendantes l'une de l'autre.

I. Une des copies glagolitiques a été transportée dans le sud, dans le milieu des glagolites croates. Là, elle a été recopiée encore deux fois (BC). Une de ces copies a été le modèle des trois textes des bréviaires glagolitiques (L, R, M), le manuscrit de Novi (N) vient de l'autre copie. La Ière légende de St Venceslas n'a pas percé au-delà du cercle des glagoliens croates. Elle est demeurée complètement inconnue, en particulier, des Serbes et des Bulgares. Son extension dans le sud n'a donc pas été très importante au point de vue géographique, mais elle est d'une valeur d'autant plus grande du fait de l'esprit conservateur et du respect des traditions que nous trouvons habituellement dans les manuscrits religieux croato-glagolitiques; le texte originaire a été conservé très fidèlement.

Si l'on tient compte de la fidélité du contenu, et de l'ancienneté du texte originaire conservé dans la rédaction croato-glagolitique, on doit supposer que la Ière légende de St Venceslas est arrivée de Bohême

aux Croates, de très bonne heure, au temps où la liturgie slave florissait en Bohême, par conséquent avant la fin du onzième siècle. Pour rendre cette supposition plausible, il faudrait pouvoir montrer des documents d'une époque aussi ancienne qui donneraient la preuve des relations littéraires et particulièrement des relations liturgiques tchéco-croates. Nous possédons de tels documents, nous en possédons deux, ce qui en regard du nombre restreint de textes fragmentaires conservés jusqu'à nos jours est certainement suffisant.

Ces documents sont les suivants:

1. la première (postérieure) page des feuilles de Kyjev, qui représente pour nous le ductus croate glagolitique le plus ancien, datant d'avant le développement du type croate du slave religieux;

2. les feuilles glagolitiques de Vienne, de Jagić, dont le texte établi d'après mes propres études part *du même* sacramentaire tchèque, écrit en vieux-slave, traduit du latin, que les feuilles de Kyjev, sur lequel celles-ci ont été copiées; mais les feuilles de Vienne en sont une copie plus récente — c'est le palimpseste glagolitique! — elles ne remontent pourtant pas à une époque antérieure au début du XIIe siècle et leur langue est adaptée au milieu croate (le texte et l'analyse en ont été donnés par Jagić, *Glagolitica, Würdigung neuentdeckter Fragmente*, Wien, Denkschr. Akad. d. Wiss. 1890, mais il n'a pas tiré de conclusions quant à l'origine pareille et unique des feuilles viennoises et des feuilles de Kyjev).

II. Le sort de la légende de St Venceslas en Russie a été beaucoup plus compliqué. Elle est parvenue dans la Russie de Kyjev vers 1030 en qualité d'une des premières œuvres de la littérature religieuse slave, en même temps que les premiers manuscrits des évangiles, des livres de cantiques et des livres liturgiques. Du sort des légendes de St Venceslas que nous avons exposé précédemment, il résulte ce fait certain, que les deux légendes tchèques en slave religieux sont parvenues en Russie: la légende originaire première et la seconde (de Nikolskij, traduite de Gumpold); elles y sont parvenues à une époque très ancienne sous forme de copies glagolitiques et ce n'est qu'en Russie qu'elles ont été traduites en cyrillique. Cette réalité paléographique est prouvée d'une façon absolument indiscutable par les erreurs d'écriture des copies russes, en particulier par les fautes de dates qui proviennent de la simple transcription mécanique des lettres glagolitiques en lettres cyrilliques, sans tenir compte de leur valeur de chiffre différente. Cette réalité paléographique nous force à reconnaître (même s'il n'existait pas d'autres preuves) que les deux légendes ont été connues et copiées en Russie au commencement du XIIe siècle au plus tard. Nous savons qu'au XIe siècle on transcrivait en Russie les textes glagolitiques en cyrillique: il suffit de mentionner la note bien connue du pape Upir Lichyj qui a transcrit le livre des Prophètes *ис крѣно(кн)цѣ* de la glagolite en cyrillique, en l'année 1047 pour le duc de Novgorod Vladimir (la note a été conservée sous forme de copie dans la bible de Gennadij de 1499).

Mais les deux légendes sont-elles parvenues en Russie en même temps?

Non. D'abord on n'avait pas besoin simultanément des deux légendes, ensuite il n'est guère possible que deux œuvres traitant le même sujet, mais très différentes l'une de l'autre par la conception des idées et appartenant à deux courants littéraires complètement dissemblables (bien que tchèques toutes deux) aient été transportées à la même époque. Quelle est la légende qui a été transportée la première?

Par la comparaison détaillée de tous les textes en question, j'ai abouti à cette conclusion, surprenante au premier abord, que la légende la plus jeune — la seconde (de Nikolskij-Gumpold) est arrivée à Kijev plus tôt que l'autre, déjà vers la 30e année du XIe siècle. Sa trace est plus ancienne dans la littérature religieuse russe. Elle se trouve déjà dans les plus anciennes « Mineje » se rapportant au mois de septembre, dont le manuscrit date de 1095, mais dont l'époque de composition est plus ancienne.

Si au temps où l'on composait un canon en l'honneur de St Venceslas, on avait connu dans ce milieu la 1ère légende, son influence se serait certainement fait sentir dans ce canon; il n'en est rien; au contraire le latinisme « Bohemia » trahit nettement, ainsi que le style de tout le canon, la légende de Gumpold.

Mais cette légende s'est peu répandue en Russie, elle passait de temps en temps dans un recueil hagiographique, elle est même entrée dans les Čet'bi Minei, mais par son style latinisant elle était très loin des moines russes. C'est ainsi que nous la trouvons, sans grande popularité, dans un seul recueil de la 2e moitié du XVIe siècle (*P*) et dans une rédaction de Mineje (*K*); aucun de ces deux textes ne provient de la région sud-russienne: *P* provenait du monastère de Paphnuce dans le gouvernement de Kaluga, *K* d'un monastère situé sur l'île Soloveckij dans la mer Blanche.

L'estime de Saint Venceslas se maintint pourtant dans la famille ducale russe et elle fut encore renforcée au XIe—XIIe siècle par le parallèle entre ce saint et les martyrs russes Boris et Gléb. C'est pour cette raison qu'on a transporté aussi — plus tard que la seconde, — la première légende tchèque dans la Russie de Kyjev. Elle était encore comme nous venons de le dire une copie glagolitique, mais elle n'était plus absolument pure; elle était accompagnée de gloses. Cette copie avec gloses a été transcrite en cyrillique avec certaines compléments et certains changements (voir en fin de chapitre II la thèse 5). C'est ainsi qu'à pris naissance la première rédaction russe *AR* (perdue). D'où le premier traducteur at-il tiré ses compléments? Il s'agit surtout de deux choses qu'il ne pourrait pas connaître de lui-même: du nom de « Budeč » et de la mention de St^e Ludmila comme éducatrice de St Venceslas. — Le nom de « *Budeč* » se trouve dans la IIe légende (de Nikolskij) dans le chapitre IV, mais dans une autre relation: le père de Venceslas, Vratislav y envoya son fils y faire des études; on ne parle pas dans ce passage de Ludmila ni du vieux-slave. Il est préférable de croire que le premier traducteur russe s'est servi de la grande légende perdue de St^e Ludmila, écrite en slave religieux, qu'on devait probablement connaître aussi en Russie à cette époque. Ceci a dû se passer au plus tard pendant la seconde moitié du XIIe siècle.

C'est dans la première rédaction russe (*AR*) ainsi modifiée qu'ont puisé les deux auteurs des textes des Prologues, tout d'abord l'auteur du « Transfert » dont la première légende dans la rédaction *AR* a été la source unique, et plus tard, mais toujours avant la fin du XIIe siècle, l'auteur du « Martyre »; se dernier s'est servi comme sources complémentaires de la légende de Nikolskij et de la légende de Ste Ludmila, il a rapproché la légende de St Venceslas de la légende de St Boris, et il a été aussi l'auteur de l'extrait de la grande légende de Ste Ludmila contenue dans les Prologues.

Le sort de la Ière légende sur le sol russe nous est déjà connu. La rédaction *AR* a été transcrite au moins deux fois. La rédaction de Vostokov forme une de ses descendance (par l'intermédiaire du modèle *v*); la seconde de ses descendance est *Mx*, c'est-à-dire la seconde rédaction russe (perdue). Sa forme supérieure est le manuscrit *LSb* (du XVIe siècle); de sa forme inférieure plus récente sont nés tous les autres manuscrits de ce qu'on appelle la rédaction nord-russienne. Le transport des textes d'origine sud-russienne dans la région nord-russienne n'a dû s'opérer qu'après la seconde moitié du XIIIe siècle.

C'est ainsi, que le souvenir du saint tchèque traverse la littérature religieuse slave d'origine russe, mais il faiblit toujours au cours de ces sept siècles — depuis les premiers pas de la culture littéraire russe de Kyjev jusqu'à l'agonie de l'héritage byzantino-slave religieux au seuil de l'ère nouvelle. Il faut voir dans ce fait l'importance inattendue des légendes vieux-slaves sur le patron tchèque. Il faut ajouter de plus à tous les éléments spirituels issus de la vie d'outre-tombe de St Venceslas que nous connaissons, ce fait paradoxal que ce fut lui le patron des relations spirituelles russo-tchèques, car en même temps que son nom, on chantait en Russie depuis le XIe siècle la gloire du « *prěslavnyjъ gradъ Pragъ* ». C'est en ceci que réside le symbole spirituel des copies russes de nos légendes, et ce symbole nous dédommage de tout-ce qui a abîmé ou brouillé le texte original tchèque dans son long pèlerinage à travers les monastères russes — sans nous en rendre d'ailleurs la correction impossible. En outre, malgré tous ces défauts il faut apprécier la bonne volonté des moines russes qui dans des copies imparfaites nous ont conservé deux des plus précieuses créations de la culture tchèque.

Si nous ajoutons à l'impotence de cette légende dans le monde russe la valeur de la Ière légende pour les Croates, et si nous nous rappelons l'estime dont jouissait St Venceslas dans la vieille Pologne, estime prouvée avant tout par la cathédrale de St Venceslas, construite au XIe siècle, dans le Wawel cracovien, nous ne pourrions pas être accusés d'exagération si nous disons que le symbole national de St Venceslas a été en même temps le symbole de la fraternité slave.

CHAPITRE IV.

Le texte original de la première légende de St Venceslas.

Nous avons étudié à tous les points de vue dans une analyse tellement détaillée le texte de notre légende et son histoire que nous savons aujourd'hui d'une façon exacte quelle était l'allure du modèle original, et nous connaissons les chemins qui nous permettent d'arriver qu'à lui. Il est donc tout indiqué de reconstituer le texte original.

Cette reconstitution est possible car nous possédons assez d'éléments pour toute l'étendue de la légende et le rapport des faits entre eux nous est aussi parfaitement clair. Il ne s'agit donc pas d'une reconstitution hypothétique, ni d'introduire dans nos recherches des valeurs que nous supposons seulement, comme, par exemple, dans l'étude des langues nous supposons les formes proto-slaves ou les formes indo-européennes, ou encore dans l'archéologie ou l'histoire de l'art, nous reconstituons, à l'aide des fragments trouvés, des vases, des statues ou des constructions entières. Ici, c'est d'une reconstitution parfaitement réelle qu'il s'agit, car elle est basée sur le choix et le triage critiques des faits du texte.

Cette reconstitution est nécessaire car les manuscrits sont parfois brouillés de telle façon que l'allure véritable de la composition en est obscurcie. Elle est nécessaire aux philologues pour qu'ils puissent se rendre compte de la nature réelle de cette œuvre précieuse, et d'autant plus nécessaire aux historiens, que ceux-ci, sans la critique préalable approfondie des philologues, ont tâtonné souvent dans l'appréciation et l'explication du fond historique de nos textes. Nous avons déjà montré que la plus grande partie de ce que les historiens ont écrit sur les textes vieux-slaves sur St Venceslas, est erronée. Il faut en chercher la cause dans le fait qu'ils ne pouvaient point se reconnaître au milieu de textes compliqués, parfois peu compréhensibles et, de plus, édités d'une façon fautive ou mal organisée, à tel point qu'on perdait souvent la facilité du coup d'œil d'ensemble. Cette reconstitution ainsi que les remarques qui la suivent est donc préparée en vue des besoins des historiens.

D'après ce qui a été exposé plus haut, les principes qui m'ont guidé dans ma reconstitution sont très nets :

1. a priori, aucun des textes n'a été écarté, et par contre,
2. aucun des manuscrits n'a été pris comme base sans changements.
3. Ni l'âge du manuscrit, ni l'écriture, ni aucune autre raison extérieure, n'ont été décisifs, mais
4. dans le choix des textes la seule chose décisive a été une appréciation soignée, ayant pour base des réflexions approfondies sur la structure, en tenant compte, pour chaque texte, de son fond aussi bien que de sa forme et du type spécial de la légende; c'est pourquoi, dans les notes, il se trouve de si fréquents renvois à d'autres parties de la légende.
5. Une attention toute particulière a été accordée à la stylométrie,

qui cherche à découvrir les traits directeurs de la langue et du style du texte et à se diriger ainsi dans les cas douteux.

6. L'expérience a montré la justesse de cette idée plus ancienne, à savoir que l'image la meilleure du texte original nous est donnée par les manuscrits croato-glagolitiques, mais qu'on ne peut pas, comme on le faisait jusqu'à présent, considérer le manuscrit de Novi comme une image fidèle de la rédaction glagolitique.

7. Le manuscrit de Vostokov s'est trouvé être le moins bon de tous les manuscrits de la Ière légende, ce n'est que dans des cas relativement très rares qu'il a pu servir à l'attestation ou à la correction des textes glagolitiques; nous n'en avons tiré que trois compléments (dans phr. 7, 12 et 39). C'est un point de vue absolument contraire à l'appréciation habituelle du manuscrit (de Rumjancevskij) de Vostokov par la majorité de la littérature historique et philologique existante. C'est pour la première fois qu'on donne une critique détaillée du texte de Vostokov.

8. Tous les manuscrits de Mineje ont été utilisés dans le cadre de l'analyse mentionnée plus haut.

9. Les autres textes de St Venceslas qui ont été passés en revue dans le chap. III, surtout les textes des Prologues, ont été pris aussi en considération dans la recherche du texte.

10. Cette reconstitution n'est pas l'œuvre d'un rêveur; au contraire, je me suis efforcé d'écarter le plus possible l'élément subjectif; dans un travail de ce genre, il est pourtant impossible d'y réussir absolument.

Ceci dit quant à la critique du texte. Mais il faut parler aussi de la question linguistique.

Après avoir tenu compte du fait que les manuscrits de la Ière légende sont très variés au point de vue de la grammaire, de la composition et du graphique, il a été nécessaire de transposer tous les textes sur une même base — en langue vieux-slave. Notre reconstitution est, par conséquent, normalisée au point de vue de la langue. Cette normalisation n'est pas violente: elle n'installe pas dans le texte des formes dont on ne posséderait pas la documentation d'après des manuscrits; elle ne fait que les unifier en les transposant en vieux-slave; sans cette unification nous obtiendrions un véritable mélange linguistique. Les textes croato-glagolitiques montrent surtout au point de vue morphologique que le modèle a été vraiment écrit en vieux-slave.

Dans le choix des traits phonétiques et orthographiques on a tenu compte de ces vieux textes slaves, qui sont, au point de vue de l'époque et de la langue, les plus proches de notre légende, c'est-à-dire des feuilles de Kyjev et des évangiles vieux-slaves, surtout de celui de Zograf.

Ce revêtement artificiel vieux-slave n'est certainement pas très éloigné de la réalité originale. La langue d'un manuscrit individuel ne peut jamais, naturellement, être aussi régulière que la langue normalisée d'un grammairien (voir même le codex « Zographensis » si précis pourtant!), mais n'oublions pas que

le manuscrit que j'ai reproduit ici a été écrit entre les années 932 et 940, donc à une époque antérieure aux plus anciens des manuscrits qui nous ont été conservés: les codices Zographensis et Marianus n'ont été copiés qu'à la fin du Xe siècle, le cod. Assemanianus et Psaut. Sin., qu'au XIe siècle et les feuilles de Kyjev doivent être probablement, elles aussi, une copie du Xe siècle. Aucun des manuscrits qui nous ont été conservés ne remonte à l'époque où a été écrit l'original de notre légende, au contraire, tous sont de 50—100 ans plus jeunes. Nous sommes donc obligés de choisir directement pour la reconstitution le revêtement vieux-slave.

La fidélité historique aurait exigé que la reconstitution fut écrite en écriture glagolitique, à peu près dans les formes que nous trouvons dans les feuilles de Kyjev. Cela n'aurait pourtant pas été pratique. C'est pourquoi nous avons choisi l'écriture habituelle en cyrillique bien que ceci ne fut pas historiquement exact, car le texte original de notre légende n'a jamais été écrit en cyrillique (à plus forte raison en Bohême), mais en écriture glagolitique.

Le texte a été aussi arrangé de façon à être lisible. C'est pourquoi toutes les phrases ont été numérotées et pourvues de ponctuation. Pour les besoins des historiens étrangers, on y a ajouté parallèlement la traduction latine, pour laquelle on s'est servi de la traduction de Miklosich, mais adaptée naturellement de façon à répondre exactement au texte reconstitué.

CHAPITRE V.

L'historien tchèque le plus ancien.

Après la reconstitution du texte original de la 1ère légende de St Venceslas, on peut résoudre aussi d'une façon précise la question de son origine. Depuis 30 ans, on accepte en général le résultat des recherches du prof. J. Pekař, à savoir que la chronique tchèque la plus ancienne est « Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius », qui a été écrite en latin par le moine tchèque Christian au temps du second évêque de Prague St Vojtěch (Adalbert), et sur son invitation, au cours des années 992—994 environ (voir à ce sujet les livres de Pekař: « La chronique tchèque la plus ancienne », en tchèque, à Prague en 1903, et « Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians », ib. 1906). La légende de Christian qui présente dans son introduction une courte revue des débuts de l'histoire tchèque peut être appelée chronique. D'après le prof. Pekař c'est la première œuvre originale de la littérature tchèque et par conséquent la chronique tchèque la plus ancienne.

Moi, j'accepte la thèse du prof. Pekař en ce qui concerne la date de la chronique de Christian et réfute les doutes qui — d'après les vieilles suppositions de Dobrovský — tendaient à considérer la chronique de Christian comme une mystification plus récente (peut-être du XIIe siècle). Au contraire pour appuyer la thèse de M. Pekař, je cite une preuve nouvelle, c'est-à-dire, que dans Christian, la prononciation des « jer » dans les noms *Gradic* (= *Gradycb) et

stuba (= *istъba) est encore conservée, ce qui témoigne justement en faveur du Xe siècle et ne serait pas possible au XIIe siècle (Kosmas, † en 1125, écrit déjà *Gradec* avec le « e » de jer). Mais après cette accord de fond avec M. Pekař, je montre que l'œuvre de Christian ne peut pas être appelée « la chronique tchèque la plus ancienne » et que son auteur n'est pas le « premier » auteur tchèque, que cet épithète appartient à la Ière légende de St Venceslas et à son auteur. Cette légende écrite en vieux-slave a pris naissance dans la Bohême centrale, probablement à Prague pendant la première moitié du Xe siècle, aussitôt après le transfert des reliques de St Venceslas au château de Prague, dans la cathédrale de St Guy (932) donc entre les années 932 et 940 environ. Des raisons historiques et des raisons philologiques parlent en faveur de ce fait, aussi bien en ce qui concerne l'âge de la légende qu'en ce qui concerne son origine tchèque.

Les faits suivants sont surtout d'importance parmi les raisons historiques au sujet de l'âge de la légende:

1. Double appui de l'adverbe *нынѣ* « maintenant », qui montre que l'auteur a écrit quand sa mémoire était encore fraîche, probablement peu de temps après le transfert des reliques de St Venceslas au château de Prague, dans l'église de St Guy.

2. Connaissance exacte des personnages agissants et des lieux (voir plus loin).

3. Manque de miracles; comme l'a déjà fait remarquer Palacký, la légende ne cite qu'un seul miracle, celui du sang de Venceslas (phr. 80) et exprime l'espoir « qu'un miracle encore plus grand se produira »; la légende ne fait donc qu'attendre les miracles qui vont se produire sur la tombe de Venceslas.

4. La légende ne mentionne ni l'année de l'assassinat, ni l'année du transfert, bien qu'elle connaisse, dans les deux cas, exactement, et le jour et le mois; l'absence de l'année s'explique par le fait que la date avait de l'importance pour le calendrier religieux, mais qu'il a semblé inutile à l'auteur de mentionner l'année puisqu'il parlait de choses si récentes qu'elles ne faisaient pas encore partie de la chronique. Il est utile d'ailleurs de constater le phénomène psychologique suivant: nous pouvons nous rendre compte par notre propre expérience que nous aussi, de nos jours, nous qui aimons pourtant la précision scientifique, nous nous rappelons le moins bien les années des événements les plus rapprochés, remontant à peu près à 5 ans en arrière, par exemple l'année de la mort d'un ami, etc.²

5. La description de l'assassinat de Venceslas est très détaillée, elle comprend presque le tiers (30 %) de toute la composition et elle est si vivante et pourvue de tant de détails qu'elle donne l'impression de *souvenirs personnels*. Je

² Il est nécessaire ici de mentionner que le texte original de la Ire légende ne donne rien qui puisse permettre de placer la mort de Venceslas en l'année 929. La légende dit seulement que l'assassinat a eu lieu le lundi qui suivait le dimanche, où l'on célébrait la fête des Saints Cosme et Damien. Cet événement a donc eu lieu soit en 929, soit en 935. Mais par cette remarque je ne veux pas dire que la date de 929 ne soit pas exacte.

crois que seul un *témoin personnel* a pu connaître si parfaitement tous ces détails. Mais la description de la tonsure de Venceslas est très précise aussi et a été probablement rapportée par quelqu'un *qui y avait assisté*.

6. La légende dans son texte original n'appelle nulle part Venceslas saint, mais le qualifie seulement d'homme « bonne et juste ». Elle met en valeur sa foi chrétienne et ses bonnes œuvres et compare le sort de Venceslas au sort humain de Jésus qui, lui aussi, est devenu la proie de la trahison et de la haine des gens qui lui étaient proches. Il n'est nullement question dans la légende du culte de Venceslas. Elle a donc encore été écrite avant le développement du culte de Saint Venceslas et elle devait avoir pour but de soutenir le développement de ce culte. Je vois directement dans la légende une *œuvre de propagande*, la première expression du culte de St Venceslas, et qui devait préparer la canonisation du saint; c'est pourquoi la légende appuyait tant sur les deux dates de sa vie de saint: son martyre et son transfert.

Les preuves *linguistiques* parlant en faveur de l'ancienneté du texte original sont aussi très persuasives, surtout depuis qu'il y a 30 ans, Jagić et Pastrnek ont fait ressortir la priorité linguistique de la rédaction glagolitique sur la rédaction en cyrillique. Il faut évidemment tenir compte du fait que tous les archaïsmes de la langue n'ont pas pu être conservés puisque nous ne possédons que des copies qui sont de 400 à 700 ans plus jeunes que le texte original. Ce sont surtout les archaïsmes de la phonétique qui ont été soumis aux différences dialectales plus récentes des scribes. Tous les manuscrits ne reproduisent pas d'ailleurs tous les archaïsmes avec la même fidélité; l'esprit conservateur ou l'esprit de nouveauté chez les scribes est chose très individuelle et souvent ce sont les principes de leur école littéraire (ev. monacale) qui en décident; nous en avons vu des exemples très intéressants dans les petites différences existant entre des manuscrits glagolitiques, surtout dans le manuscrit de Ljubljana (Laibach) et dans celui de Novi; rappelons-nous aussi la dernière (91e) phrase de la rédaction croato-glagolitique, ou le « L » *кѣѣ чекѣюще*, ou le « N » *идеже чающе*: ici par hasard le L a mieux gardé les bohémismes que le N.

Si nous tenons compte de ces circonstances nous devons admettre qu'il y a beaucoup d'archaïsmes linguistiques dans les manuscrits conservés, surtout, naturellement, dans les manuscrits glagolitiques. On y trouve avant tout des traits caractéristiques dans la question de *la forme des mots*. L'archaïsme nom. sg. *црѣкы* dans la phr. 80 est une forme caractéristique des textes glagolitiques vieux-slaves. Les archaïsmes sont encore plus frappant dans les conjugaisons: les aoristes asigmatiques commencent à reculer déjà dans le vieux-slave et même le codex de Zograf les remplace dans bien des endroits par des formes plus jeunes, pendant que le Codex Marianus les conserve mieux. Par contre nous avons très nettement dans la première légende de St Venceslas des aoristes asigmatiques au 3e pers. pl. *отидѣ* (phr. 71) *разсѣрѣ сѧ* (phr. 65) (c'est avec intention que je ne cite pas les documents du 3. sg., qui ne sont pas décisifs); d'accord avec ces faits, l'aoriste sigm. du modèle *рѣхъ: нарѣсте*

(phr. 5), *прѣдѣрѣхомъ* (29), est conservé, le type le plus jeune ne se trouve par contre que dans phr. 43 *сѣнидоша сѣ* (au lieu de *сѣнидѣ*) et dans 78. *погрѣбѣша* au lieu de *погрѣсѣ*. Nous trouvons encore un signe certain des textes vieux-slaves glagolit. dans le part. praet. act. du 1er type des verbes de la IVe classe, formés par la manière des racines consonnantes, type *обращѣ*, *поущѣ*, *рождаша*, *развращашоу*, mais ceux-là, notre légende les emploie avec conséquence. On trouve aussi le 1. sg. perf. *сѣвѣдѣ* phr. 88. Et on trouve même le conditionnel du type *вѣмѣ*, mais je ne le cite pas, car la chose n'est pas certaine à cause de la possibilité de confondre dans les copies le *и* — *ѣ*.

Dans l'inventaire du vocabulaire de la Ière légende de St Venceslas, des recherches antérieures à celle-ci ont déjà découvert aussi les mots les plus anciens dans les manuscrits *glagolitiques*: dans le subst. *мѣша* (dans la réd. cyr. *литургія*), *костѣлѣ* (à côté de *цркѣ*), *благодѣтъ* (en cyril. *благодать*), *братѣ* (en cyr. *братъ*), *ютрѣнѣа* (en cyr. *заутрѣнѣа*), les verbes *зидѣсѣти*, *лапати* « guetter » (cyril. *половити*), *наоустѣти*, *овидѣти*, adj. *искрѣнѣи* (cyr. *ближнѣи*); voir les documents à la fin dans le dictionnaire. Un archaïsme très caractéristique glagolitique est le suivant: *вѣ рѣснотѣ* (cyr. *вѣ истинѣ*) « vraiment, réellement » qui nous rappelle l'adj. *рѣснотивѣнѣ* (*рѣснотивѣнѣ* II a 9) des feuilles de Kyjev, et les documents fréquents des substantifs *рѣснота* du Psalt. Sin. (voir dans l'édition du Sever'janov la page 354); il s'en trouve aussi dans le bréviaire de Vrbnik (édition Vajs; comparer Jagić, *Entstehungsgeschichte*² 447, 478).

En dehors des accords isolés du lexique il faut mentionner les citations bibliques de notre légende qui s'accordent d'une façon remarquable avec les textes évangéliques les plus anciens, surtout avec Zogr. Mar., comme nous l'avons démontré par les remarques du chap. IV. Mais même en dehors des citations, la langue et le style de la légende viennent de la langue glagolitique des textes bibliques vieux-slave, et non seulement par le choix de ses expressions, mais par tout son style, par sa simplicité monumentale, elle se range dans l'époque la plus ancienne de la littérature du slave religieux.

Nous ne pouvons pas avoir de doute sur le fait que la Ière légende de St Venceslas a été rédigée pendant la première moitié du Xe siècle, et, si nous situons la mort de St Venceslas en l'année 929 et le transfert en l'année 932, elle a été rédigée au cours des 10 années qui ont suivi les événements rapportés, donc avant 940.

L'origine tchèque de la légende est aussi certaine que son âge. Nous en avons des preuves historiques et des preuves philologiques.

Les preuves *historiques* sont les suivantes:

1. liaison rapprochée entre l'écrivain et les personnages agissants. L'auteur connaît bien les liens de parenté qui unissent les membres de la famille régnante des Přemyslides — et non seulement il connaît leurs liens de parenté, mais encore leurs sentiments affectueux ou ennemis. L'auteur connaît aussi toutes les autres personnalités d'importance de la cour princière, c'est-à-dire l'évêque Notar, le prêtre Paul et le prêtre Krastěj, tous deux à Boleslav.

Il connaît les quatre conspirés et assassins (Гнѣвъса, Туѣа, Тира et Їста).

2. L'auteur connaît en détail les lieux, surtout à Prague et à Boleslav. Au château de Prague il connaît l'église de St Guy et dans celui-ci l'autel des douze apôtres, au château de Boleslav la chapelle des Saints Cosme et Damien. Il connaît l'organisation en tribus de l'époque et en dehors de la tribu des Tchèques, il nomme les « Chrѣvates » (tchèques).

3. L'auteur connaît les fêtes religieuses reconnues en Bohême à cette époque, le jour de St Emmeram, patron de Ratisbonne, étranger à la littérature religieuse slave, et le jour de St Cosme et de St Damien (28 septembre).

4. L'auteur défend Boleslav I qui n'apparaît pas à ses yeux comme un cruel assassin, mais comme un homme séduit par ses mauvais conseillers. L'auteur a donc écrit au temps du règne de Boleslav († 967).

5. L'auteur connaît les habitudes tchèques de l'époque, à d'autres points de vue aussi (voir chap. VI).

La linguistique ne nous donne pas des raisons moins sérieuses de croire à l'origine tchèque de la légende. Nous avons bien vu (au chapitre I) que du fait de la critique nouvelle, le nombre de ces raisons a diminué. Néanmoins cela ne veut pas dire qu'il y en ait peu. N'oublions pas que nous sommes tout-à-fait aux débuts de la littérature religieuse slave et que nous sommes en face d'un auteur initié aux textes glagolitiques les plus anciens. Celui-ci essaie certainement de garder le genre de la langue littéraire qu'il a apprise. Il ne laisse paraître la trace de son origine tchèque qu'inconsciemment ou par la force des choses. Vue de ce point de vue, la légende contient suffisamment de bohémismes. Ceux-ci sont de trois sortes:

1. de *lexique*: *мнѡвѡти* (люди въсѡ мнѡвѡшѡи (phr. 17), *намѡвѡишѡ Ъшѡславоу*, 21); *рѡчитѡ* (крѡвь нѡго не рѡчи въ земѡлѡхъ нѡти, 79); *кѡстѡлѡ* (phr. 89): il est intéressant de constater que ce mot tchéco-latin a échappé à l'auteur à la place du mot vieux-slave *црѡкъѡ*, dont il se servait couramment, et ceci justement dans un passage écrit sous le coup de l'émotion sentimentale: « ils l'ont déposé dans l'église de St Guy ». Le mot emprunté *плахѡта* se place peut-être ici au lieu du mot vieux-slave *плащѡница*.

2. de *syntaxe*: le génitif séparatif dans phr. 71. *Ъшѡслава же ѡтиѡѡ расѡчѡена и нестѡхранина*. Le génitif séparatif est évidemment la marque courante des fonctions des cas slaves, et on le trouve dans le vieux-slave dans le verbe *běžati* (Supr.) et autres, mais il n'existe pas dans le verbe *ot-iti*; par contre dans le vieux tchèque: *brabie . . . bradu otjide* Dal. H. 39, Dal. C., *tu jie kat živý odšel* Pass. 604, *apostoli mne otešli* Hrad. 71^a, *odjidechu jich s pokojem* Nikod. 44^a; comparer le présent *ujíti* čeho (voir Gebauer, Hist. ml. IV 351).

Contre ce bohémisme de syntaxe, on pourrait peut-être faire remarquer qu'il existe très souvent dans notre légende une forme, étrangère à la syntaxe tchèque, c'est-à-dire le datif absolu vieux-slave. (J'estime que cette forme n'appartient pas à la syntaxe tchèque, et si on en trouve des exemples dans les textes vieux tchèques bibliques, ce sont seulement les échos

de l'influence du slave religieux; comparer ČMF XX, 81). Il est vrai que le datif absolu se trouve en tout 10 fois dans notre légende (phr. 6, 7, 12, 32, 33, 34, 42, 45, 52, 80), et dans un cas deux fois de suite (6, 7), dans un autre cas trois fois de suite (32, 33, 34). Mais il serait injuste de citer ce fait comme une preuve *en défaveur* de l'origine tchèque de la composition. Le datif absolu était une forme caractéristique du vieux-slave qui séduisait justement par son étrangeté le Tchèque, dans la langue maternelle de qui cette forme était étrangère. Semblablement dans le plus ancien texte, les feuilles de Kyjev, qui ont pris naissance avec une collaboration tchèque, on a maintenu d'une façon consécutive une autre forme non tchèque, l'épenthétique.

3. L'expression *въ црквиѣи скатыиъ марыиъ* = in ecclesia sanctae Mariae (dans phr. 7) qui existe aussi dans la légende vieux-slave sur Constantin (chap. XVII) nous montre le milieu où la terminologie latine religieuse est intervenue dans le vieux-slave, et pour la 1ère moitié du Xe siècle la région tchèque. Il est aussi très intéressant de remarquer la fluctuation entre la forme grecque *ѡπισκοпъ* (dans phr. 6, 7) et la forme *ѡископъ* (v. 10) provenant du milieu latin; cette fluctuation nous montre le croisement d'influence des deux cultures.³

Par contre il est impossible d'admettre qu'on puisse ranger aussi parmi les bohémismes l'expression *божинъ рабъ*, comme l'exposait Šafařík dans ČČM 1837 (Boží slúhy d'après le latin famuli Dei), et comme l'admettait encore Pastrnek en 1903 (Leg. slave sur St Venceslas, page 13) car cette expression n'existait pas dans le texte originaire. Il est question de deux endroits: la fin de la phr. 16 et la phr. 29. Dans la phr. 16 Vost. *а больныиъ рабы питаше*, mais la rédaction de Mineje montre qu'il s'agit ici d'une faute de copie à la place de *кожыиъ*. Dans les manuscrits croato-glagolitiques la mention « serviteurs de Dieu » manque. Si on tient compte des rapports de texte des phrases voisines, on peut estimer qu'il s'agit ici d'un complément qui était déjà compris dans la 1ère rédaction russe supposée (AR). Au second endroit, au v. 29, l'origine plus récente de cette remarque sur les « serviteurs de Dieu » est encore plus visible et le passage où l'on parle de ce complètement diffère tellement de la construction des phrases qui l'environnent, qu'il se trahit lui-même. Là aussi les manuscrits glagolitiques n'ont rien de semblable. Dans min., les louanges sur la bonté de Venceslas envers les prêtres sont développées encore davantage, mais en d'autres termes. Enfin il est faux que l'expression « *rabъ Božьjъ* » soit un latinisme, soit en général, soit dans l'expression « spirituelle », et qu'elle indique son origine tchèque. C'est un terme slave religieux général, traduit du *δοῦλος τοῦ Θεοῦ* grec, et on le trouve souvent dans les textes russes anciens par ex. dans « le Recueil de Svjatoslav » de l'année 1073, et autres documents (voir dans Sreznevskij, *Материалы для словаря древне-русск. язык* III, 6). Dans le texte originaire il ne se présente que sous les ex-

³ D'accord avec le prof. Titz, j'estime que la forme « *biskupъ* » n'est pas venue du german, mais du milieu roman (Slavia IX, 31).

pressions dat. pl. *богѹ работашинимѹ* (dans phr. 16) et acc. pl. *служителѹ божьѹ* (dans phr. 30). Ces deux expressions sont conservées dans les manuscrits glagolitiques. Mais même en appréciant très sobrement les bohémismes, le genre tchèque de ce slave religieux est hors de doute. Il est donc certain aujourd'hui que la première légende de St Venceslas a été écrite *par un Tchèque de la Bohême centrale, durant la première moitié du Xe siècle*.⁴

L'auteur de la légende a vécu dans la proximité de Venceslas, il appartenait à sa suite. Il vivait probablement au château de Prague et a accompagné Venceslas à Boleslav le jour fatal du mois de septembre. Cet auteur devait être un ecclésiastique car :

1. il écrit ses mémoires du point de vue religieux et dans un but religieux (voir la comparaison de Venceslas avec Jésus et la propagande du culte de Venceslas),

2. il connaît à fond la Bible, surtout les textes des Évangiles, dont les citations lui viennent à l'esprit pendant qu'il écrit.

Mais l'auteur devait être un ecclésiastique tchèque de la liturgie slave, car il cite les Écritures d'après les textes vieux-slaves et il a fait son éducation littéraire justement dans les textes vieux-slaves du temps de la Grande-Moravie. Son éducation a atteint un degré de perfection littéraire étonnant.

Ce glagolien d'une culture aussi extraordinaire devait avoir été l'un des élèves directs de Méthode ou tout au moins l'élève direct des premiers élèves de l'évangéliste. Peut-être était-il l'un de ces prêtres glagolitiques qui, soit aussitôt après la mort de Méthode, soit après la chute de la Grande-Moravie, avaient quitté le diocèse de Méthode, cherchant protection auprès du duc tchèque, près de qui ils avaient transporté les traditions de culture cyrillo-méthodienne. Les temps sont très rapprochés. D'après M. Pekař, Venceslas est né aux environs de 907—8, ce qui ne fait qu'une vingtaine d'années après la mort de St Méthode. La jeunesse de Venceslas n'a été éloignée de cette mort que d'une trentaine d'années. L'année du transfert des reliques (932) est éloignée de 47 ans de la mort de St Méthode. L'auteur de la légende aurait donc eu à cette époque 70 ans environ. Ceci est très possible. Kosmas écrivait à un âge encore plus avancé. L'auteur de notre légende a donc pu très bien être un Tchèque, né en Moravie et ayant subi l'influence de la culture de la Grande-Moravie.

Le fait que l'auteur vivait à la cour de St Venceslas dans le milieu de la liturgie latine, ne réfute en rien cette conception. L'auteur de la légende connaissait certainement le latin car il fait ressortir le fait que Venceslas connaissait des livres écrits dans les deux langues, le vieux-slave et le latin (phr. 11).

De plus l'auteur de la légende a dû lui-même officier d'après le rite romain, car dans son dictionnaire on trouve des mots de la liturgie slave-latine, tels que

⁴ En principe *Wattenbach* le pensait aussi (*Die slav. Liturgie in Böhmen*, S. 220). Il désignait comme date de composition de la légende l'année 938, c'est-à-dire, suivant lui, l'année du transfert des reliques de St Venceslas à Prague, car il considérait l'année 935 comme l'année de l'assassinat. *Paširnek* a reporté cette date à 932 (*Leg. slav.*, page 82).

mbša et *kostelb*, et le nom de saints de l'église latine, par exemple le nom de l'évêque Notar, probablement co-évêque de Ratisbonne. Mais nous savons que ceci répond justement à l'atmosphère spirituelle des années postérieures de l'épiscopat de St Méthode, certainement au moins depuis la reconnaissance solennelle de la liturgie slave en 880 par la Bulle *Industriae tuae* du pape Jean VIII. C'est le même milieu idéologique que nous avons trouvé aujourd'hui aussi à l'origine des feuilles de Kyjev, ainsi que dans la légende en vieux-slave sur St Méthode, où Méthode mourant recommande Gorazd pour son successeur, avec cette justification (chap. XVIII): « c'est un homme libre de votre pays, orthodoxe, connaissant bien les livres latins ».

Ces trois hommes: l'auteur de la traduction du sacramentaire, l'auteur de la légende de St Méthode et l'auteur de la légende de St Venceslas ont des traits communs; ils joignent par des bohémismes la langue vieux-slave à la terre tchèque, ils conservent la liturgie slave, l'œuvre de Cyrille et de Méthode, mais ils reconnaissent le rite romain et l'activité religieuse dans le cadre de l'église romaine, c'est-à-dire qu'ils s'efforcent de synthétiser la langue littéraire, née dans l'atmosphère de Byzance, et l'atmosphère de la culture occidentale.

*

L'auteur de la première légende est donc le premier historien tchèque, antérieur de 50 ans (au moins) à Christian. C'est un historien et non point un chroniqueur: il n'a pas d'intérêt pour les dates, les phénomènes frappants de la nature, les signes du ciel, les événements extraordinaires; il n'a pas les goûts d'un chroniqueur. Il est plutôt historien que légendaire: malgré son intérêt religieux il diminue l'élément surnaturel. Il est historien car il s'efforce d'écrire d'une façon pragmatique. Il s'efforce de ranger les événements les uns à côté des autres suivant les rapports qu'ils ont entre eux, et il explique le déroulement de l'action par le caractère des personnages agissants et non par une simple suite mécanique d'événements ou par l'intervention de forces surnaturelles.

Il s'est efforcé de donner la vision générale de son époque: il a montré par de légères allusions l'état de la politique étrangère, il a fait allusion à l'état des circonstances économiques, mais surtout il nous a fait un tableau de la politique intérieure de l'état tchèque et de son degré de culture. Il nous a montré le règne d'une tribu tchèque, dans un sens plus étroit, c'est-à-dire la Bohême du centre, dans les premiers pas de son ascension vers la puissance, et les luttes intérieures inévitables qui en ont résulté. Il nous a montré les deux partis des familles en lutte — à son époque le parti opposé au duc de Prague était le plus fort. L'assassinat de Venceslas par les conjurés qui ont su attirer dans le complot le frère cadet de Venceslas, Boleslav, ne se présente pas seulement comme un fratricide, mais comme un assassinat politique, un coup d'état. D'après cette conception Boleslav et Drahomíra apparaissent sous une toute autre lumière: ce dernier est la proie inexpérimentée de séducteurs, et la mère des deux frères est dépeinte dans la légende sous l'aspect d'une chrétienne,

d'une mère tendre et d'une bonne souveraine. Il n'y avait dans cette Ière légende aucune mention de l'assassinat de Ludmila, dont le nom n'était même pas mentionnée.

L'œuvre historique tchèque la plus ancienne, c'est-à-dire la légende de St Venceslas, a exercé une influence sur les légendaires latins du Xe siècle. La plus ancienne de ces légendes latines est (suivant la conception de M. Pekař, qui n'a pas varié malgré des doutes récents), la légende « *Crescente fide* » écrite pendant les années 70 du Xe siècle. J'ai montré par une comparaison détaillée, que l'auteur de la légende « *Crescente fide* » connaissait la première légende et qu'il y a puisé. La légende de Laurentius, moine de Monte Cassino, trahit des informations prises dans une source tchèque, mais nous ne voyons pas sa dépendance directe avec la Ière légende. La légende de Gumpold, évêque de Mantoue, n'a même aucun rapport avec la Ière légende de St Venceslas. Par contre je prouve par la chaîne des 13 accords que *Christian* a puisé dans la Ière légende vieux-slave. Ce légendaire connaissait probablement le vieux-slave et était favorable à la liturgie slave. D'après mon analyse, il a connu et il s'est servi des manuscrits vieux-slaves des Vies de Constantin et de Méthode et même de « la Vie de Naum ». Enfin nous trouvons même un faible rapport entre les textes vieux-slave et la première chronique (en vers) écrite en tchèque, la chronique de Dalimil, qui vient du début du XIVe siècle. Mais l'auteur de cette chronique ne connaissait probablement pas directement la Ière légende de St Venceslas, mais le texte du Prologue russe.

CHAPITRE VI.

La première source nationale de l'histoire tchèque.

Si nous avons prouvé que la Ière légende vieux-slave d'origine tchèque a été composée en Bohême après 932, c'est-à-dire 50 à 60 ans plus tôt que « La vie et le martyre » de Christian, nous avons prouvé aussi que cette légende de St Venceslas est la première source nationale de l'histoire tchèque. Nous ne possédons aucune œuvre littéraire d'origine tchèque qui aurait le même âge. Les sources latines de la même époque ou de l'époque antérieure appartiennent aux historiens allemands, Fredegar, Annales regni Francorum, Einhard, Annales Fuldenses, Regino. Les documents latins dont le contenu touche à l'histoire tchèque sont pareillement d'origine étrangère: ce sont les documents touchant à l'Empire franc et au Siècle papal.

Nous avons évidemment des sources plus anciennes et très importantes relatives à notre histoire, des compositions originales et non point des traductions: ce sont les deux Vies de Constantin et de Méthode écrites en vieux-slave en Grande Moravie avant la fin du IXe siècle, deux œuvres splendides de deux historiens slaves dont les noms sont restés inconnus. Ces œuvres contiennent des bohémismes, sans aucun doute (voir Lavrov, Кирилло та Методій в давньо-слов'янському письменстві, у Київi 1928 et dans rec. de S. M. Kuřba-

kin dans Južnoslov. filolog X, 1931, 225—237). Mais malgré ces bohémismes nous ne pouvons pas considérer ces œuvres comme les œuvres d'auteurs tchécomoraves: leurs auteurs devaient faire partie des collaborateurs les plus proches des deux saints, mais par leur éducation ils étaient Byzantins, le plus probablement Slovénes (Slaves de Macédoine), venus en Moravie avec Constantin et Méthode. En ce qui concerne la Vie de Constantin, cela est presque certain. Cela l'est moins en ce qui concerne la vie de Méthode. J'ai exposé mes autres idées sur l'origine des deux « Vies » dans Byz.-slav. V, 1933—34, 424—430.)

Si nous exceptons les Vies de Constantin et de Méthode, la « Vie de St Venceslas », œuvre tchèque en slave religieux, est réellement la première source nationale de l'histoire tchèque. Cette œuvre se rattache presque aux œuvres que nous venons de citer et forme avec elles les trois splendides pierres de base de l'histoire tchèque.

La légende de St Venceslas est, ainsi que la vie de C. et de M., une source historique de premier ordre. Elle l'est déjà par son existence même et ensuite en trois sens:

1. pour la priorité de l'écriture glagolitique,
2. pour l'existence du slave religieux en Bohême,
3. pour l'existence de la liturgie slave en Bohême.

1. L'analyse des textes slaves religieux sur St Venceslas a prouvé d'une façon absolue que la Ière légende a été écrite à l'origine en écriture glagolitique. Nous avons donc une date nouvelle de l'existence de la glagolite en général et en particulier sur notre sol: l'année 932. D'après l'original glagolitique, la légende a été transcrite en cyrillique, en Russie; ce fait prouve aussi que la glagolite est plus ancienne. Tout ceci semble absolument certain aujourd'hui mais ne semblait pas aussi certain il y a quelques dizaines d'années et il est utile de se rappeler que la longue suite de preuves affirmant l'ancienneté de la glagolite est augmentée aussi par la Ière légende de St Venceslas.

Il est intéressant de remarquer que cette légende nous a prouvé l'emploi de l'écriture glagolitique en Bohême non seulement au cours du Xe siècle mais encore au cours du XIe siècle. L'histoire des textes, mentionnée au chap. III, a montré que notre légende n'a été transcrite en Russie qu'au XIe siècle en écriture cyrillique; jusqu'à cette époque elle était écrite en glagolite. Mais la IIe légende slave ecclésiastique (de Nikolskij) a été écrite en Bohême en écriture glagolitique environ à l'époque de St Vojtěch (Adalbert). Du XIe siècle nous possédons les fragments glagolitiques de Prague, provenant probablement du monastère de Sázava. Nous pouvons donc parler du type tchèque de la glagolite. Ce type tchèque a eu aussi ses propres traits paléographiques; il ne nous est pas possible de les observer dans les légendes de St Venceslas, car les premiers textes glagolitiques sont perdus, mais nous pouvons observer ce fait dans les feuilles de Kyjev et dans les fragments glagolitiques de Prague

(voir leur description et leur littérature chez *Vajs*, Manuel de la paléographie glagolitique, Prague 1932, p. 117—122).

2. Mais cela signifie que, non seulement l'écriture mais encore la langue vieux-slave peut prouver son existence ininterrompue en Bohême depuis la fin du IXe siècle, c'est-à-dire depuis le baptême de Bořivoj, jusqu'à la fin du XIe siècle, jusqu'à l'année 1097, c'est-à-dire jusqu'à la date de la seconde expulsion définitive des moines slaves du monastère de Sázava.

3. Mais on ne peut pas imaginer la connaissance et le développement de cette langue sans la liturgie slave. Nous ne voulons pas prétendre ainsi qu'au seuil de l'histoire tchèque, la liturgie slave a eu la majorité ou même la priorité, mais elle existait. Et nous pouvons au moins constater en partie son étendue. A Prague, elle se tenait à côté de la liturgie latine, elle existait aussi dans la partie orientale de la Bohême centrale, probablement aussi dans la partie orientale de la Bohême, c'est-à-dire dans la région qui longeait la route de Moravie vers le centre de la Bohême. Remarquons que l'évêque St Vojtěch (Adalbert) provenait de Libice sur Cidlina (près de Poděbrady) et que St Prokop, le prieur de Sázava, provenait du village Chotouň près de Český Brod, donc dans une région tout-à-fait voisine de cette route. Pendant le XIe siècle, la liturgie slave s'est concentrée dans la partie boisée de la Vltava moyenne, donc pas très loin non plus de cette route.

Après ces réflexions la notice de Kosmas sur la défense, promulguée par Jean XIII vers l'année 973, de pratiquer dans le nouvel évêché de Prague la liturgie slave (Kosmas, ed. Bretholz, p. 43—44): *Veruntamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruzie aut Slavonice lingue, sed magis sequens instituta et decreta apostolica unum pociorem totius ecclesiae ad placitum eligas in hoc opus clericum Latinis adprime literis eruditum...*, nous apparaît sous une nouvelle lumière.

Il a été démontré plusieurs fois que cette prétendue bulle n'était qu'un faux du XIe siècle et peut-être même, suivant Dvořák, un faux de Kosmas, lui-même (bibliographie chez Bretholz l. c.; Pekař WLL 148—149). Mais tout ceci ne témoigne point contre l'existence de la liturgie slave en Bohême, bien au contraire! Si Kosmas, adversaire de la liturgie slave, a trouvé propice d'introduire dans sa chronique, encore au commencement du XIIe siècle, la défense feinte, que nous avons citée plus haut, cela signifie, qu'il a bien connu l'existence de la liturgie slave en général, et en Bohême, tout particulièrement. Dans ce cas-là aussi, la demande bien connue du duc Vratistas II (remarquons, que ce duc portait le même nom que le père de St Venceslas) pour que la liturgie slave soit permise, demande qui a été réfutée si brusquement par le pape Grégoire VII en 1080, n'est pas dépourvue d'intérêt, comme voulait le prouver V. Novotný (dans l'art. « Vratistas II et la liturgie slave », ČMF II, 1912, 289 n., 385 n.). On peut se demander même, si la demande ne se rapportait qu'à la liturgie slave du monastère de Sázava; dans ce cas, la réponse du pape n'aurait guère pu être aussi catégorique.

La première orientation tchèque a été différente de celle qui a prédominé au temps de Kosmas. A l'origine, nous trouvons une tendance à opposer à la culture expansive latine-allemande, dangereuse au point de vue politique (surtout au point de vue de la politique religieuse), une culture slave, plus proche de nous par la langue, construite d'après la base byzantine, mais adaptée à la souveraineté de l'église romaine, dont la souveraineté chez nous a été hors de doute. Il s'agissait donc là, non pas d'un type de culture purement oriental, comme c'est le cas en Russie, mais d'un type intermédiaire, qui réunissait en lui l'Occident et l'indépendance linguistique slave.

Et c'est justement par ce côté linguistique que le type tchèque de la culture slave religieuse a eu une telle importance pour le maintien ou tout au moins pour le renforcement du caractère national. Si les vieux Tchèques ne se sont pas germanisés aussi vite et aussi fortement que ces autres Slaves de la même longitude, exposés en occident, les Slovénes et Serbes de Lusace, qui ont été soumis à la même activité missionnaire latine-allemande, nous le devons justement à la floraison de la littérature tchèque vieux-slave; cette littérature remonte aux siècles où la différence de degré de culture entre les Slaves nouvellement baptisés, et leurs voisins occidentaux, situés plus avantagusement, a été très dangereuse.

Ce renforcement de l'élément national sort aussi du slave religieux tchèque car, par son mérite, des relations étroites de culture ont pu s'entretenir jusqu'au commencement du XIIe siècle entre les Tchèques et les Russes d'une part, et entre les Tchèques et les Croates d'autre part. Et c'est ainsi que s'est affermie la conscience de la parenté de race de ces peuples.

Il va de soi que cette culture tchèque vieux-slave ne s'est développée que dans le milieu relativement restreint du clergé instruit dans le slave, et que ce clergé n'augmentait pas aussi rapidement que l'aurait exigé le diocèse toujours grandissant et l'organisation toujours plus forte de l'état tchèque, qui s'unifiait sans cesse; à de certaines époques cette partie du clergé a été incommode au point de vue politique. Avec le temps l'orientation latine a pris de plus en plus d'influence jusqu'à sa conquête totale. La littérature vieux-slave et la liturgie se sont écartées l'une de l'autre. Mais la langue vieux-slave avait rempli chez les Tchèques sa mission de fondation, de protection et de création.

*

En ce qui concerne le contenu, la Ire légende de St Venceslas est moins fournie que celle de Christian: Christian est plus vaste et il n'a pas été le premier, mais le 5ième; il a établi une synthèse et un correctif des œuvres de tous ses prédécesseurs: la Ire légende de St Venceslas, Crescente fide, Gumpold et la légende de Ludmila. La priorité appartient aux renseignements de la Ire légende surtout lorsqu'il s'agit de points douteux. Parmi ces renseignements il faut surtout apprécier: les noms des personnages agissants, où se montre la répartition sociale de la Bohême d'alors (seuls les noms des membres de la famille régnante

sont des composés); nous distinguons trois couches sociales, la famille régnante, les hommes libres et les esclaves. Nous y trouvons aussi la preuve de l'existence de deux châteaux forts, Prague et Boleslav (c'est le premier document se rapportant au château de Prague!) et la preuve de la construction en pierres de l'église de St Guy. Par la description des constructions, nous pouvons constater la prospérité de la Bohême et ses relations spirituelles et commerciales très étendues. Nous y trouvons aussi la preuve de l'existence des cloches en Bohême au commencement du Xe siècle et des chants liturgiques.

CHAPITRE VII.

La première œuvre de la littérature tchèque.

Les exposés précédentes prouvent que la Ière légende vieux-slave de St Venceslas doit être appelée aussi la première œuvre originale de la littérature tchèque. Cette thèse est très importante, car elle permet de constater qu'au début de l'histoire de la langue littéraire et de la littérature tchèque se trouve une importante période vieux-slave tchèque.

C'est un fait très important pour l'histoire comparée des littératures slaves. Au temps où a été écrite en Bohême la première légende de St Venceslas (vers 932), nous trouvons chez les autres Slaves des œuvres originales de premier ordre dans la littérature vieux-slave seulement, surtout en ce qui concerne l'hagiographie: les deux remarquables Vies de Constantin et Méthode, la vie de Naum, le traité du moine Chrabr « Sur les lettres ». Ces œuvres ont été écrites plus tôt que la Ière légende de St Venceslas: Les « Vies » à peu près 47 ans avant, les 3 autres œuvres à peu près 20 ans avant. Très importante aussi la homilétique originaire: les discours de l'évêque Clement, ce chef du plus ancien groupe littéraire Macédonien-glagolitique. Dans l'empire Bulgare de Syméon florissait une littérature immense pour l'époque, mais composée en grande partie de traductions. Aucune autre nation slave ne possédait encore de littérature propre. Le Ière légende de St Venceslas peut se ranger parmi les créations littéraires les plus anciennes de tous les Slaves. Elle a même 100 ans de plus que les débuts de la littérature vieux-russe, elle est bien plus ancienne que la célèbre chronique vieux-russe dite « Pověst vremennych lèt » de Nestor, rédigée par igumen Silvestr en 1110, donc peu de temps avant l'achèvement de la chronique de Kosmas. Si nous acceptons même la théorie de A. A. Šachmatov, à savoir que la « Pověst vremennych lèt » est le résultat d'une évolution littéraire assez longue (voir son édition à Pétersbourg 1916) et que les débuts de l'histoire de Kyjev remontent très avant dans le XIe siècle, la Ière légende de St Venceslas n'en reste pas moins plus ancienne de 100 ans.

Mais même si nous la comparons à la littérature vieux-slave des traductions, un rang tout exceptionnel en ce qui concerne l'ancienneté, lui appartient. Notre légende occupe cette place d'honneur non seulement en raison de son ancienneté, de son contenu historique et de son rôle symbolique en tête de la

tradition tchèque, mais encore — et avant tout — en raison de ses qualités purement littéraires.

La 1ère légende de St Venceslas est naturellement une œuvre de peu d'étendue. Ses 91 phrases correspondent au point de vue du volume à peu près à trois chapitres de l'Evangile. Elle n'est même pas aussi longue que la passion de St Mathieu. Mais cette « passion tchèque » est une œuvre littéraire artistique de grande valeur.

Dans cette première œuvre littéraire tchèque on ne trouve pas trace de lutte pour les mots: pas de ces anacoluthe, qui trahissent d'habitude dans les essais des primitifs la lutte inégale de la pensée avec la possibilité d'expression. Pas d'obscurités provenant du choix d'une expression vague et surtout du manque de distinction entre les synonymes. Pas de répétitions bavardes, trahissant le manque d'exercice dans l'expression écrite — pas de sons rudes. Le seul endroit difficilement compréhensible, qui avait déjà présenté des difficultés aux proches successeurs, c.-à-d. le miracle du sang, peut être excusé par le fait qu'il s'agissait là d'une matière inaccoutumée. Mais cet endroit excepté, la légende est claire et précise comme un bloc de pur cristal. L'écrivain a estimé ses forces à leur juste valeur, et il ne s'est point lancé, avec bon sens, dans une composition étendue, qu'il n'aurait pas pu maîtriser; il s'est limité à dire seulement ce qu'il fallait dire; et cette discipline de soi-même lui a permis de bien dire l'essentiel.

L'étendue restreinte du volume engendre naturellement une présentation stricte de la matière. Elle se limite au noyau des faits et elle les raconte directement et simplement. Tout ce qui ne serait qu'embellissement et décor extérieur, manque. Remarquons, à quel point les adjectifs prennent peu de place dans le dictionnaire du légendaire (voir les tables statistiques dans la VIIIe partie), surtout quand nous les comparons avec les substantifs et les verbes. La conception de l'œuvre est donc purement réaliste. Les faits sont présentés par des expressions très appropriées qui les revêtent d'une « simplicité monumentale ». Celui qui contemple et admire la noble simplicité des premières églises tchèques romanes, ne refusera pas la même admiration au style de notre légendaire. C'est la même « simplicité monumentale » que celle qui retentit encore dans nos églises avec l'hymne puissant « Hospodine, pomiluj ny! ».

Mais cette simplicité n'est pas un manque de valeur littéraire; elle n'est pas pauvreté mais style artistique, elle n'est pas constatation sèche des faits, mais création voulue.

Ce qui surprendra avant tout le lecteur, c'est la caractéristique vivante des trois personnages principaux. Nous avons là presque en germe, le drame des trois protagonistes, Venceslas, Drahomíra et Boleslav, drame insinué seulement mais admirablement construit.

Pour caractériser les personnages l'auteur s'est servi très habilement du langage direct, réparti avec beaucoup d'ingéniosité. C'est le caractère des personnages qui forme la trame d'une action vivante et digne d'un poète épique de génie. L'action n'est pas rapportée comme dans une chronique, elle

est artistiquement composée. Son point culminant est la description de l'assassinat à Boleslav; cette description commence juste au milieu de la composition et en comprend le tiers. Des détails puisés dans l'autopsie lui donnent un genre réaliste et, en ce sens, nous pouvons attribuer à l'auteur de la 1ère légende le titre de premier auteur littéraire réaliste tchèque.

En même temps, l'auteur est un grand artiste du mot: il sait donner à sa composition simple un intérêt dramatique par le choix approprié des verbes exprimant une action terminée. Il varie habilement les asyndètes et les polysyndètes pour donner à son œuvre une gradation, il choisit bien les parataxis, le parallélisme syntactique, il se sert des anafores. Mais là où il obtient le plus d'effet, c'est quand il compare le sort de Venceslas avec le sort humain de Jésus qui, lui aussi, a été la proie de la trahison de ses proches. Cette comparaison traverse toute l'œuvre comme un « leitmotiv » et est la clef de toute la composition.

Mais l'auteur de la 1ère légende avait aussi le sens de l'euphonie de sa composition; il savait varier l'ordre des mots et des phrases, choisir les parallélismes, les chiasmes ou les inversions, de façon que la ligne mélodieuse des phrases ondulât avec variété et que la vie sentimentale si riche, d'où avait jailli la composition, pût s'exprimer complètement.

Celui qui savait maîtriser à ce point ses moyens d'expression, était un grand artiste et possédait une longue expérience, l'expérience des longues années pendant lesquelles l'art magnifique des traductions géniales cyrillo-méthodiennes de l'Écriture lui avait pour ainsi dire passé dans le sang. Notre poète — nous pouvons lui donner maintenant ce titre — a donc dû être un homme assez âgé. Sa composition n'est pas une improvisation, mais une œuvre artistique mûrie, qui a dû se raffiner dans le procès de création, pendant lequel la composition n'a été maintenue que dans la mémoire de l'auteur. Ensuite elle a dû être écrite d'un seul trait; elle n'a certainement pas été écrite par morceaux. Nous pouvons expliquer aussi par ce procès de création la technique de l'arrangement des phrases par les constructions participiales et parallèles. Cette manière apparent mécanique était très appropriée car elle permettait plus facilement d'être retenue; nous la trouvons pareillement dans l'épique populaire slave.

Le genre de naissance de la composition, écrite d'un seul trait, explique pourquoi la légende est si unie. Sa division en 6 textes dans les bréviaires croato-glago-litiques n'a pas été dictée par sa structure; elle n'a été établie que pour des raisons pratiques, elle n'est pas régulière et nullement artistique, et date d'une époque postérieure.

Le doute suivant pourrait venir à l'esprit: est-il possible, que dans la Bohême de 932 ait pu vivre un pareil artiste du mot? Où aurait-il pu apprendre son art?

La réponse est facile: cet art développé du mot n'est pas l'unique exemplaire que nous en possédions dans le groupe des documents tchèques vieux-slaves;

nous le trouvons déjà avant la Ière légende dans les feuilles de Kyjev, plus tard au XIe siècle dans les fragments glagolitiques de Prague et enfin dans la création magnifique d'un auteur inconnu — dans le cantique: «Hospodine, pomiluj ny». C'est justement la haute tradition vieux-slave qui a permis que les premières créations littéraires de notre sol ne portent pas trace de maladresse et de barbarisme primitif, et qu'elles soient des œuvres vraiment artistiques. Cette vieille tradition n'a fait naturellement que transporter sur notre sol le grand art littéraire byzantin, cet héritage de la création antique littéraire grecque.

Dans l'hagiographie byzantine, nous pouvons distinguer trois types: 1. Les légendes rhétoriques, savantes, 2. populaires, 3. courtes liturgiques.

Dans la littérature vieux-slave d'avant Venceslas, nous possédons le modèle classique de la légende savante, rhétorique — la Vie de Constantin — et un modèle non moins classique de la légende populaire — la Vie de Méthode. — La légende de St Venceslas se range dans la filiation littéraire auprès de la légende de Méthode. L'auteur de la légende de St Venceslas connaissait certainement la «Vie de Méthode» en vieux-slave; dans les deux compositions nous ne trouvons la plupart du temps que des phrases principales indépendantes et peu de périodes; beaucoup de parataxis et peu d'hypotaxis; nous trouvons, dans les deux œuvres le même goût de caractériser les personnages par le langage direct, court, le plus souvent en une seule phrase. La preuve de ces rapports littéraires nous est fournie par l'analyse des mots. La simplicité des deux légendes arrive graduellement jusqu'à une «simplicité monumentale» et elle rend un son d'une rare beauté. Dans le choix de ce modèle littéraire, notre légendaire de St Venceslas a montré un autre trait caractéristique de la littérature tchèque vieux-slave qui n'est pas exclusivement savante et brillante, mais populaire et compréhensible. Nous avons là, au seuil même de la littérature tchèque, une extraordinaire liaison du populaire avec le culte du mot, autrement dit une synthèse des choses sociales et esthétiques.

CHAPITRE VIII.

Le trésor verbal de la légende.

L'analyse du lexique de la Ière légende vieux-slave de St Venceslas complète et appuie nos exposés de critique sur le texte et le style. Afin que nos conclusions puissent être irréfutables, l'analyse du lexique n'est pas basée sur le texte reconstruit mais sur les textes réels *N* et *Vost*.

Il est certain avant tout que *N* et *Vost*. contiennent dans l'ensemble le même vocabulaire et que les rédactions croato-glagolitique et de *Vost*. sont analogues. Mais il est certain aussi que la rédaction croato-glagolitique n'est pas un «extrait», car sa richesse en mots est presque la même que dans *Vost*.: *N* possède 439 mots différents, *Vost*. 462, donc *Vost*. n'en a que 23

de plus et il faut, la plupart du temps les mettre au compte des compléments postérieurs.

Dans les deux légendes on trouve une forte partie de substantifs:

N 100 concrets, 19 abstraits, 26 propres, en tout 145
Vost. 115 concrets, 11 abstraits, 30 propres, en tout 156.

Par contre, le nombre restreint des adjectifs, justifié par le style, est frappant: N: 48 adj.; *Vost.*: 50.

Les adjectifs sont souvent employés sous forme nominale (indéterminée) N: 34, *Vost.*: 42.

Verbes: il y en a presque autant que de substantifs et d'adjectifs réunis: N 163, *Vost.* 165.

Les perfectifs sont en supériorité sur les imperfectifs, et ce fait est mieux conservé dans N que dans *Vost.*:

perfectifs: N 102, *Vost.* 93,
 imperfectifs: N 61, *Vost.* 72.

Le petit nombre des adverbess est en accord, au point de vue du style, avec le petit nombre des adjectifs, encore l'élément décoratif et nuancé.

N 23 (3 de lieu, 10 de temps, 10 de manière),
Vost. 26 (6 de lieu, 5 de temps, 15 de manière).

Les autres parties du langage gardent une place subordonnée.

Il est profitable aussi de comparer le nombre de mots à leur répétition dans le texte, c'est-à-dire de faire l'examen de la fréquence des mots. Là, le genre substantif et, par conséquent, statique du lexique ressort encore davantage; car dans N, sur 145 substantifs nous avons une fréquence de 342, dans *Vost.*, sur 156 subst., la fréquence 363, pendant que pour les verbes 163 de N, la fréquence est de 267, dans *Vost.* sur 165 verbes la fréquence est de 287; la fréquence des verbes est donc nettement inférieure à celle des substantifs.

Le genre paratactique de la composition est visible dans la fréquence des conjonctions:

dans N deux conjonctions copulatives dans 69 cas,
 dans *Vost.* 3 conjonctions copulatives dans 95 cas,
 dans N 2 conjonctions adversatives dans 47 cas,
 dans *Vost.* 3 conjonctions adversatives dans 5 cas (il y a davantage d'asyndet),
 dans N 3 conjonctions explicatives dans 9 cas,
 dans *Vost.* 4 conjonctions explicatives dans 19 cas.

Dans les deux manuscrits il n'y a qu'une seule interjection.

L'analyse du lexique montre d'une façon persuasive que le lexique de la Ière lég. de St Venceslas est dans sa base le le-

xique des quatre Evangiles vieux-slave. En lisant la liste des mots de notre légende, nous avons le plus souvent l'impression de lire un extrait du lexique des Evangiles. Ceci est en accord avec les fréquentes citations et allusions aux Evangiles vieux-slave que nous avons mentionnées dans le chap. IV, dans les notes de critique des textes; et ceci renforce notre théorie sur l'auteur de la légende.

Si nous rangeons tous les mots de *N* et de *Vost.* dans un seul ordre alphabétique, nous obtiendrons 545 mots. Dans tous ceux-ci il n'y en a que 100 que nous ne trouvons pas dans le lexique des quatre évangiles. Nous ne comptons pas naturellement les noms propres qui sont forcément différents. Cela fait donc à peine un cinquième donc une minorité négligeable. Dans ces 100 déviations, 39 mots proviennent de *Vost.* 36 de *N*; les autres sont communs aux deux textes. Dans ces déviations, nous voyons encore une fois que *Vost.* s'est éloigné davantage de la langue archaïque du modèle et qu'il a moins bien conservé le texte original.

Dans ces déviations du lexique des Evangiles, nous trouvons surtout dans *N* des mots qu'on peut s'expliquer dans cette liaison comme des *bohémismes*: *внскоупъ, домовъ* (adv.), *доспѣти, задесити, звонити, звонъ* (= campana!) *издавити, истѣба* (Jean ev. Sest. et chronique v. russe), *костѣлъ, миловати, мѣша* (lég. Meth. VIII), *намлѣвити* (*Vost.*), *некинынъ, недѣла* « dimanche » (*Ass., Savv., Euch., Sin.*), *немилъ, отъправити сѧ, плахта, постриженъ, разгрѣдѣти* (сѧ), *рачитн, слоужьбьникъ, оумѣстити, оутати*. Nous disons: dans cette liaison. Pour la plupart, ces bohémismes ne sont pas si clairs comme *миллати, намлѣвити, рачитн*. Les autres mots mentionnés ici se trouvent dans *Supr.*, dans *Otrom.* ou dans les documents religieux vieux-slaves plus jeunes (voir *Mikl. Lex. s. v.*). Mais en tenant compte des autres preuves de l'origine tchèque de la légende, nous pouvons considérer aussi les autres mots cités comme des marques de l'auteur tchèque.

On trouve une autre preuve de l'accord du lexique de la Ière légende de St Venceslas avec le lexique des quatre Evangiles vieux-slave, dans l'état des composés. Dans l'analyse du style (VII chap.) il a été dit que la marque caractéristique de la Ière légende était l'absence de composés.

Les composés nominaux ne sont ici que les suivants:

<i>Subst.</i>	<i>Adj.</i>
БЗАКОНЪНЪ СВ.	**БЛАГОВѢРЪНЪ
БЛАГОВѢРЪНЪ СВ.	МАЛОМОЩЪ СВ. <i>Vost.</i>
БЛАГОДѢТЬ СВ.	
БЛАГОСЛОВЛѢНЪНЪ СВ.	
БОГОЧЪТЪЦЪ СВ.	
ЗЪЛОДѢИ СВ.	
**ИСПОКѢДЪНИКЪ <i>N</i>	
РАЗОУМѢНЪНЪ СВ.	
**ХРЪСТОЛЮБИЦЪ	

De plus on y trouve 7 composés avec la négation не-.

Par contre les verbes sont, en majorité, composés avec des préfixes.

De ces composés nominaux il faut exclure le subst. исповѣданикъ, car il n'existe que dans le titre de la rédaction croato-glago litique. Dans les autres, deux seulement ne se trouvent pas dans le lexique des anciens Evangiles, c'est-à-dire благоѣрникъ et христовъникъ; tous les autres font partie du lexique des quatre évangiles vieux-slaves.

Il est important de constater que sur les 100 déviations de la langue des Evangiles, 16, c'est-à-dire le $\frac{1}{6}$, se trouvent dans le Livre des Psaumes vieux-slave (comparer index Psalt. Sin.; éd. Sever'janov, Pétersbourg 1922); notre légendaire aime à citer le livre des Psaumes. Par ces réminiscences de lexique nous voyons qu'il gardait en mémoire le Livre des Psaumes vieux-slave. Sur-tout les mots suivants милостн, омыти, побѣднѣти, прѣнѣсти, раз-грѣдѣти, ра(с)сѣщи, рѣснота, степеннѣ, съвѣдѣти, ютрьнѣти.

Enfin nous avons la preuve indirecte que le légendaire de St Venceslas connaissait « la Vie de St Méthode » vieux-slave: sur les 545 mots de notre liste (N + Vost.) 243 n'existent pas dans la Vie de Méth., donc moins de la moitié. Mais 302 mots sont communs. Bien entendu, nous ne voulons pas prétendre que notre légendaire n'a appris à connaître ces mots que dans la Vie de Méthode, car, le plus souvent, il s'agit là de mots de base du lexique slave. Mais dans le choix individuel du vocabulaire par l'auteur, ce n'est pas au hasard que, dans la majorité des cas, son choix s'est porté sur les mots qui lui étaient restés de la Vie de Méthode.

Dans l'ensemble le lexique de notre Légende est un lexique de base, le lexique élémentaire du vieux-slave. Ceci est en accord avec l'origine de notre légende, première œuvre littéraire conçue sur notre sol, et avec son but qui était de rendre l'œuvre accessible et compréhensible aux lecteurs et aux auditeurs non cultivés.

Donc, même au point de vue du lexique, la première légende de St Venceslas peut être considérée comme une œuvre fondamentale.

N. van WIJK (Leiden):

ПОДРОБНЫЙ ОБЗОР ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ПЕРЕВОДА БОЛЬШОГО ЛИМОНАРИЯ.*

Одним из важнейших византийских сборников, содержащих изречения египетских отцов и рассказы о их жизни и подвигах, было так называемое Μέγα Λεμωνάριον, состоявшее из двух частей, в первой из которых были собраны в азбучном порядке те статьи, которые относились к отцам, названным по имени, вторая же содержала «анонимные» статьи, расположенные по главам. К этому сборнику относится предисловие, напечатанное по старому изданию КОТЕЛЬЕ в LXV-ом томе Патрологии Греческой, столб. 71 и слл.; ср. W. BOUSSET, *Apophthegmata. Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums*, Tübingen 1923, стр. 1 и сл. Издана пока только первая часть, т. наз. Патерик по азбуке или алфавитный,¹ но сохранились рукописи, содержащие обе части; такую рукопись описал ВЛАДИМИР в своем каталоге рукописей Московской Синодальной Библиотеки под номером 342; см. у Буссэ, *l. l.*, стр. 183.

В своем полном составе τὸ μέγα Λεμωνάριον было переведено на церковнославянский язык. Этим не хочу сказать, чтобы та греческая редакция, которую перевел неизвестный нам славянин, отличалась особенной архаичностью или полнотой, но по крайней мере он перевел не одну только часть, но обе вместе; на это указывают те рукописи славянские, где за Патериком по азбуке следует Патерик т. наз. Иерусалимский, содержащий предисловие, начинающееся словами: *Иже искони бѣше къ боу бѣ*, и 17 глав «анонимных» рассказов и изречений. Если сопоставить этот Патерик «Иерусалимский» с описанием рукописи 342 в каталоге Владимира, можно убедиться, что имеем дело с одним и тем же сборником, хотя, конечно, славянская редакция не во всех деталях соответствует вполне греческой редакции, описанной Владимиром. Разные общие сведения о славянском переводе Большого Лимонария можно найти в моей статье, напечатанной *Byzantinoslavica* IV, 236 и слл.; в настоящей работе я хочу дополнить изложенное там исчерпывающим обзором содержания славянского текста. Для этого я пользовался главным образом рукописью Берлинской WUK 40,² содержащей на листах 11—215³ весь текст

* О значении этого термина см. мою работу: *Das gegenseitige Verhältnis einiger Redaktionen der Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος und die Entwicklungsgeschichte des Μέγα Λεμωνάριον* (Amsterdam 1933), стр. 25 и сл.

¹ J. B. Cotelierus, *Ecclesiae graecae monumenta* I (Париж 1677), 338—712; *Migne, l. l.* LXV, 71—440.

² Ср. А. Яцимирский, *Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотекъ I* (Петроград 1921), стр. 402—410 (№ 50).

³ На листах 1—10 и 216—268 находятся разные статьи, не входящие в состав сла-

Алфавитного и Иерусалимского Патериков кроме первой части (буквы А—Д Патерика Алфавитного); для этой части я пользовался рукописью № 726 Народной Библиотеки в Белграде, представляющей редакцию славянского текста, весьма близкую к рукописи Берлинской.⁴ По тому же кодексу Белградскому⁵ привожу те статьи, которых нет в Бер. В двух местах причиной этого пропуска является пропажа целого листа (между лл. 148 и 149 и между лл. 171 и 172); остальные случаи следующие: перед л. 17^г, стр. 11; 42^в, 21; 123^г, 8 в Бер. отсутствует по одной статье; по сколько здесь имеем дело с прибавками одного писца или с пропусками другого, не могу сказать без более подробных сведений о других рукописях. За то не сомневаюсь в том, что та статья, которую начинается в Бел. XVII-ая глава «анонимной» части (см. примечание к 213^г, 18), находилась уже в первоначальном славянском переводе, и что в этом случае Бел. представляет более архаичную редакцию чем Бер., где этой статьи нет; за такое предположение говорит греческий текст Московской рукописи 342, которая в этом пункте сходится с Бел.⁶ Считаю весьма правдоподобным, что и третья статья той же XVII-ой главы, встречающаяся только в Бел.,⁷ восходит к общему прототипу. За то статьи, приведенные мною в примечании к л. 215^г, стр. 2, представляют собою позднейшую прибавку; по содержанию ни та ни другая ничего общего не имеют с темой «о любви», которой посвящена вся глава XVII-ая. Укажу еще на то, что первая из них взята из Патерика по азбуке, а во второй встречается слово *и҃ѣръ*, которое, сколько знаю, было чуждо языку переводчика Большого Лимонария. Что следующее за этими рассказами Слово Феофила архиепископа Александрийского не принадлежит к нашему Патерику, это было отмечено уже СТОЯНОВИЧЕМ, I. I., стр. 282.

Весьма возможно, что другие рукописи того же славянского Патерика отличаются в разных деталях от редакции, представляемой двумя исследованными мною кодексами Бер. и Бел. Но было бы весьма трудно, собрать в короткое время весь материал, накопленный в многочисленных рукописях, разбросанных по библиотекам восточной Европы. И в данный момент гораздо важнее, чтобы полное содержание хотя бы одной разновидности нашего текста стало доступным всем ученым интересующимся византийскими и славянскими Патериками. Надеюсь,

вянского перевода Большого Лимонария; однако принадлежат к тому же литературному жанру.

⁴ Ср. Л. Стојановић, Каталог Народне Библиотеке у Београду, IV (у Београду 1903), стр. 280—282 (№ 461).

⁵ В дальнейшем изложении буду обозначать Берлинскую рукопись буквами Бер., а Белградскую буквами Бел.

⁶ Из этого следует, что к списку глав, начинающихся одной и той же статьей в греческом кодексе Влад. 342 и в славянском переводе (Byzantinoslavica IV, 239, зам. 3), надо прибавить еще главу XVII-ую.

⁷ См. примечание к 213^в, 6.

что для тех славистов, которым доступны другие рукописи того же Патерика, издаваемый мною в настоящей работе обзор будет побуждением к собиранию дополнительного материала. С другой стороны думаю, что для знатоков греческих редакций Большого Лимонария достаточно подробного описания одной рукописи славянской, чтобы судить о том, какой приблизительно редакцией пользовался переводчик-славянин.

Первым шагом по этому пути является настоящий труд. Ибо я не удовольствовался составлением подробного обзора славянского текста, но, сколько мог, отыскал тоже греческие оригиналы отдельных его статей. При этой работе я пользовался главным образом регистрами и таблицами, составленными Буссэ в его выше упомянутой книге. Для обозначения источников и т. д. употребляю вообще те же сокращения, знаки и т. д. как он.⁸ Вот они:

Имена греческие относятся к греческому Патерику по азбуке (*Migne*, P. Gr. LXV, 71—440; см. таблицу у Буссэ, 94—105). Только Μόσχος или Μόσχ. обозначает Λεϊμών πνευματικός Иоанна Мосха, изданный P. G. LXXXVII, 2851—3112, — и Δανιήλ ὁ Σκητιώτης = Vie (et récits) de l'abbé Daniel le Scétiote (изд. L. CLUGNET, Paris 1901).

Hist. Laus. = Палладиева Historia Lausiaca, P. G. XXXIV, 995—1262.

Butler = тот же текст по изданию К. БУТЛЕРА (The Lausiaca History of Palladius II, Cambridge 1904).

Hist. Mon. = Historia Monachorum, Patr. Lat. XXI, 387—462. Греческий текст у E. PREUSCHEN-A, Palladius und Rufinus (Giessen 1897).

Римские цифры относятся к Verba Seniorum interprete Pelagio (Vitae Patrum V), P. L. LXXIII, 851—988 (см. таблицы у Буссэ 105 и сл., 120—129).

Римские цифры с звездочкой относятся к Verba Seniorum interprete Iohanne (Vitae Patrum VI), P. L. LXXIII, 993—1022 (Буссэ 120—129).

Арабские цифры относятся к армянскому сборнику А (Буссэ 150—170).

Арабские цифры с звездочкой относятся к армянскому сборнику В (Буссэ 170—172).

Anast. Sin. = Le texte grec des récits du moine Anastase sur les saints pères du Sinai, publié par F. Nau, Oriens Christianus 1902, 58 и сл.

App. = P. L. LXXIV, 377—382 (Буссэ 137).

В = Codex Berolinensis Phill. 1624 (Буссэ 106 и сл., 110—120).

Be = Вторая книга редакции Сирийской (Буссэ 148 и сл.).

М = Martinus Dumiensis, P. L. LXXIV, 382—394 (Буссэ 135—137).

Мо. = Московские рукописи 452 и 163 Ἀνδρῶν ἀγίων βιβλος. См. мою работу: Das gegenseitige Verhältnis einiger Redaktionen der Ἀνδρῶν ἀγ. β.

⁸ В большинстве случаев привожу только одно место, где встречается греческий или латинский (реже арм. или сир.) текст, соответствующий славянскому. Таблицы в книге Буссэ дают возможность каждому кто хочет, найти сразу все остальные места.

und die Entwicklungsgeschichte des Μέγα Λειμωνάριον (Amsterdam 1933).

N = F. NAU, Histoires des solitaires égyptiens, Revue de l'Orient Chrétien 1907—1913 (Буссэ 107—110, 128 и сл.).

Pa = Paschasius (Vitae Patrum VII), P. L. LXXIII, 1025—1062 (Буссэ 133—135).

PE. = Paulos Euergetinos (Буссэ 172—182).

R = Pseudo-Rufinus (Vitae Patrum III), P. L. LXXIII, 739—810 (Буссэ 129—133).

R. O. C. = Revue de l'Orient Chrétien.

S, S*, S** = четвертая книга редакции сирийской (Буссэ 137—148).

Sokr. = Sokrates, Historia Ecclesiastica.

Vlad. = Владимиръ, Систематическое описание рукописей Московской Синодальной Библиотеки, I. Рукописи греческия (см. у Буссэ 183 и сл.).

1596 = Codex graecus Parisinus 1596 (Буссэ 182 и сл.).

Предисловие к полному тексту Большого Лимонария печатаю целиком по рукописи Бел. За этим следует обзор первой части Алфавитнаго Патерика по тому же кодексу (л. 1—61); начиная от конца буквы д, я пользовался рукописью Бер. (л. 11—215).⁹

(Рук. Белгр. № 726, л. 1—61.)

1^г, над текстом.

і ѿ ѿ	х ѿ
ни	ка
ѿи по	мози

1^г, 1 ПРѣсловие о житии блаженыхъ ѿца .:

1^г, 3: Ёъ сиии книзѣ исписа се добродѣтелно поучении, и — Предисловіе к
днѣнаго жїя жизнь . и речениа стѣхъ и блженныхъ ѿца . на ^{Алофдѣуата}
ревѣность и оучении и поблании нѣномоу жит[ию] хо[те]щимъ (Migne, P. G.
исправити . и (ниже?) въ цѣтко нѣсномъ ведоушїи поутѣ, хо[те]щимъ LXV, 72).
шьствовати . Побланиѣ же кѣти, іако стїи ѿца . ниже самоу
блжен[н]о[м]оу иноч[е]ско[м]оу житию рев[н]ителїи бывше, и оучителїи .
единою бжтєнымъ, и нѣнымъ распаливше се желаниемъ, и в[с]а
ниже въ члѣцѣхъ добра и чьст[н]аа, іако нич[т]оже мнѣвше . всѣхъ
же паче, w/1^v/ сѣмъ подвигоше се . іако ни единою на шьблании
члѣкомъ, не творити оуцѣрахоу . скрывающе множишаа исправ-

⁹ Из надстрочных знаков воспроизвожу только титлу ("). В рукописи Бер. крючок, обозначающий пропуск ера, пишется весьма непоследовательно; точки над буквой і тоже; по этому пропускаю эти знаки; для нас ведь важно содержание рукописи, а не орфографические приемы ее писца. В статьях, списанных с кодекса Бел., печатаю и і и знак '.

линии, прѣмногаго ради смѣриномоудрѣи • прикрывающе тако оубо, иже по бѣѣ поуть прѣидоше • сего ради, никѣтоже не възможе исписати намъ впасно, добродѣтелномъ житиѣ ихъ • мала же нѣкаа, иже тѣми исправлена словеси или дѣлы, иже в сиѣхъ любезно поболѣвши, писаниемъ прѣдаше намъ • не тако внѣмъ даровающе бѣо • нѣ иже по сиѣхъ на ревность подвижати потышаше се • мнози же оубо по различныхъ врѣменахъ стѣхъ старецъ глы и исправлинии, повѣданми изложише • простомъ нѣкымъ и не оуцхуцре нѣмъ словомъ • на се едино тѣчию възирающе, тако многы ползвати • и пониже оубо سموшѣна и несложна бѣхоу многихъ повѣданиа, не оу/2^г/добно исправление разоумоу прочитающимъ твораше • не посѣизающи вебѣти памятию, многоразличныхъ разсѣпаныхъ въ книзѣ разоумъ • сего ради подвигохомъ се изложити, по съставоу • бѣ, хъ словъ • тако възможно и оудобѣ верѣтати ползнаа, хотещимъ искати по сиѣхъ • пониже оубо • иже в авѣа антѣниини, и арсѣниини, и агадонѣ • и в прочнихъ, имже ѿ аза име, начинатѣ, въ симъ словѣ имена верѣси • тако же и иже в василли, и еисарионѣ, и веннаминѣ, и прочихъ, въ словѣ, вѣдѣ верѣси • и тако же проче по редоу, до шна великаго • пониже оубо соуть, и инаа словеса стѣхъ старецъ • иже паче и дѣла, имена же не павлаиима глѣавшимъ си, и дѣлаившимъ • по скончани же си[хъ?] иже по съставоу словъ • и внѣхъ глакизнами добрѣ изложивше, /2^г/ по чиноу съставихомъ • многа же искавше, и иетежавше • илика въ книгахъ изыскати възмогохомъ, и на концѣ глакизнамъ положихомъ та • даже ѿ вѣѣхъ събирающе, къ дѣшевнои ползи • и иже паче меда и съта сладчаншаа • ѿѣскаа рѣниа наслаждающе се • достоинно по имени имже зѣвани быхомъ ѿ Га, поживше полоучимъ цѣткѣи нго • имоуже слава и дръжава и чѣсть побѣтитъ • ѿниа и прѣно и вѣ вѣкы аминь •:

2^г, 12: слово • а • авѣа антѣниини • в прокаженѣмъ •

2^г, 14: Повѣда ми кронѣи презвитеръ нитринскы • тако нѣкога оунынию нападышоу ми, ползы ради придохъ...

Hist. Laus.
XXV, XXVI
(Butler XXI).

6^г, 2: Глѣше намъ стѣи антѣдонѣи въ поучѣни своемъ, ползы ради • тако едино лѣте съврѣшено мѣихъ се боу ѿкрыти ми...

Hist. Laus.
XXVII (Butler
XXI, конец).

6^г, 21: Рѣ авѣа антѣдонѣи • дрѣвныи шѣы, изыдоше въ поустыню • и • исецѣлише се...

Pa. XXXV, 2;
B 205 b*.

6^г, 9: О авѣа арсѣни •:

6^г, 10: Авѣа арсѣнию иже соущоу въ полатѣ, помѣи се боу глѣи • • гѣи настаи мѣ како сѣсоу се...

Ἀρσένιος 1, 2,
со вставочной
частью.

7^г, 22: Бѣпроси авѣа марко, авѣа арсѣниа глѣи • како соуть • в 205 b? нѣци...

7^г, 7: авѣа аданаси • Рече авѣа аданаси • тако мѣножицю • в 221 a? глѣють нѣци ѿ васъ • тако гдѣ ѿ гонѣнии...

8^в, 6: въпроси аѣѡа пам'ѡѡ, аѣѡа ан'донниа · ч'то створюу · г'ла - 'Αντώνιος 6.
ѡмоу стар'ца...

8^в, 11: Придоше братниа къ аѣѡа ан'донниу, и р'ше ѡмоу · р'ци - 'Αντώνιος 19.
намъ слово како с'сѣм' се...

9^г, 10: Братоу н'ѡконмоу слоучи се напасть, въ киноки аѣѡа - 'Αντώνιος 21.
лѡта...

9^в, 4: Братниа придоше къ аѣѡа ан'донниу · и р'ше ѡмоу г'лн - 'Αντώνιος 26.
ѡ лекит'ныи книги...

9^в, 16: Н'ѡкон три ѡѡы ѡѡычан ѡмахоу на в'сако л'ѣто... - 'Αντώνιος 27.

10^г, 6: Ѡбѡлганъ бѣ братъ въ кинокии ѡ ѡлоуд'ѣ... - 'Αντώνιος 29.

10^в, 4: Г'лахоу н'ѡции ѡ аѡѡа ан'донни · тако д'хоносьца бѣ... - 'Αντώνιος 30.

10^в, 8: Г'лаше аѣѡа данниль ѡ аѣѡа ар'сенин, тако тычию ѡди - 'Αρσένιος 18.
ною годищемъ...

10^в, 20: Г'лахоу ѡ томъ · тако б'ше далече келиа ѡго... - 'Αρσένιος 21.

11^г, 5: Пов'ѣда аѡѡа данниль оученикъ аѣѡа ар'сениа г'лн · тако - 'Αρσένιος 23.
ѡбр'ктоу' се...

11^в, 4: Г'лаше аѡѡа данниль · тако н'ѡкои братниа хотеше ити - 'Αρσένιος 26.
въ Ѡнеандоу за лънь...

11^в, 20: Пов'ѣда намъ аѡѡа данниль · тако иног'да приш'ше... - 'Αρσένιος 34.

12^в, 4: Ты же г'лаше · тако ѡдиною призвав' ме... - 'Αρσένιος 35.

12^в, 8: Г'лахоу ѡ н'ѡкымъ брат'ѣ · приш'шимъ въ скитъ... - 'Αρσένιος 38.

13^г, 22: аѣѡа агаѡнь ·

13^в, 1: Г'лаше аѡѡа дан'иль · тако хотецоу пр'ѣстави ти се... - 'Αρσένιος 39.

13^в, 6: аѡѡа ар'сениа ·

13^в, 7: Придоше иногда стар'ци къ аѡѡа ар'сениу · и много - 'Αρσένιος 44.
м'лише и бес'ѣдовати ѡмоу...

13^в, 22: аѡѡа агаѡнь ·

14^г, 1: Братъ въпроси аѡѡа агаѡнь ѡ ѡлоуд'ѣ... - 'Αγάθων 21.

14^г, 4: Раз'бол'ѣ се иногда аѣѡа агаѡнь... - 'Αγάθων 22.

14^г, 17: Р'ѣ аѡѡа агаѡнь · възлюбленъ мн'ѣ... - 'Αγάθων 23.

14^г, 21: Рече паки · л'ѡбавитъ ч'лкоу быти на в'сакъ ч'д, тако зрещоу - 'Αγάθων 24.
на соуд'ише б'жни ·

14^в, 1: Г'лаше аѡѡа агаѡнь · тако аще въз'можно ми би... - 'Αγάθων 26.

14^в, 6: Г'лахоу паки ѡ нимъ · тако иногда иде продати съсоу - 'Αγάθων 27.
ды...

14^в, 17: Пов'ѣдаше ѡ аѣѡа агаѡньѣ, тако тыцаше се в'сакоу - 'Αγάθων 29.
запов'ѣдъ съкр'шати...

15^в, 7: Бъниде иногда аѣѡа агаѡнь въ градъ продати малы - 'Αγάθων 30.
съсоуды...

16^г, 17: Г'лаше аѡѡа дан'иль · тако пр'ѣже принитиа аѡѡа ар'сениу - 'Αγάθων 28.
къ ѡѡѣмъ монмъ...

16^в, 14: ѡ аѣѡа аѡѡнь ·

16^в, 15: Брат'и слоучи се скр'ьбъ въ м'ѣст'ѣ нхъ... - 'Αμμωνας 5.

17^г, 6: Приде иногда аѡѡа аѡѡнь пр'ѣити р'ѡкоу... - 'Αμμωνας 6.

- 17^у, 2: **Гемоу амѡнѣ** прорече **авка ан'дѡннѣ** глѣ... — 'Αμμωνᾶς 8.
- 18^ѣ, 9: **Глѡхѡу** **ѡ** **нѣмѣ** · **ѡко** **нѣци** **придоше** **соудити** **се**... — 'Αμμωνᾶς 9.
- 18^ѣ, 18: **ѡ** **авка ахилѣ** ·:
- 18^ѣ, 19: **Приде** **иногда** **великъ** **стар'ць** **къ** **авка ахилѣ** **ѡ** **Ѧи** — 'Αχιλᾶς 6.
- канды**...
- 18^у, 11: **ѡ** **авка амѡн** · **Глѡше** **ав'ѡа** **пиминѣ** · **ѡко** **братъ** **приде** — 'Αμμώνης 4.
- къ** **ав'ѡа амѡю** · **хотѣ**...
- 18^у, 19: **Глѡхѡу** **ѡ** **авка ам'мѡю** · **ѡко** **сѣтвори** · **и** · **бр'ѣмень** **п'ше** — 'Αμμώνης 5.
- ниѣ**...
- 19^ѣ, 12: **Братъ** **приде** **ѡ** **скита** **къ** **авка амѡноу**... — 'Αμμοῦν δ Νιτριώτης 3.
- 19^у, 2: **авка авраама** ·:
- 19^у, 3: **Братъ** **въпроси** **авка авраама** **глѣ** · **ѡще** **слоучит'** **ми** **се**... — 'Αβραάμ 2.
- 19^у, 8: **Глѡше** **авка авраамъ** **ѡ** **нѣккимѣ** **ѡ** **скита**... — 'Αβραάμ 3.
- 19^у, 21: **ѡ** **авка ари** · **Приде** **авка авраамъ** · **къ** **ав'ѡа ари** · **и** — 'Αρης.
- сѣдѣшемъ**...
- 20^у, 1: **ѡ** **авка аполѡ** · **Бѣше** **нѣк'то** **стар'ць** **къ** **келнѡхъ** **именемъ** — 'Απολλῶς 1.
- аполѡ** · **и** **приходеше**...
- 20^у, 8: **Глѡхѡу** **ѡ** **нѣккимѣ** **ав'ѡа аполѡ** **въ** **скити** · **ѡко** **пастырѣ** — 'Απολλῶς 2.
- бѣше** **гроуѡ**...
- 21^ѣ, 20: **Тѣн** **рече** **ѡ** **принѣти** **братни**... — 'Απολλῶς 3.
- 21^у, 7: **Глѡше** **авка ан'дрѣ** · **пѡбѣитѣ** **инокоу**... — 'Ανδρέας.
- 21^у, 10: **Глѡхѡу** **ѡ** **нѣккимѣ** **стар'ци** **въ** **Ѧивандѣ** **авка ан'диѡнѣ** · — 'Αἰώ.
- ѡко** **многы**...
- 22^ѣ, 5: **ѡ** **ав'ѡа амѡнаѡноу** ·:
- 22^ѣ, 6: **Приде** **иногда** **кнѣзь** **нѣкон** **въ** **пилоусию**... — 'Αμμοναδᾶς.
- 22^у, 14: **знаменинѣ** **вѣдѣ** · **ѡ** **авка висаринѡнѣ** ·: —
- 22^у, 16: **Рече** **авка висаринѡнѣ** · **ѡко** **за** · **м** · **лѣ** · **не** **положихѣ** **себѣ** — Βισαρίων 8.
- на** **ребра** · **нѣ** **сѣде** **или** **стои** **спахѣ** ·:
- 22^у, 18: **Тѣн** **паки** **рече** · **игда** **мир'но** **прѣбываиши**... — Βισαρίων 9.
- 23^ѣ, 5: **Повѣдаше** **намѣ** **оученици** **авка висаринѡна** **ѡ** **жити** **иго**... — Βισαρίων 12.
- 24^ѣ, 22: **ѡ** **авка веннаминѣ** ·:
- 24^у, 1: **Глѡхѡу** **ѡ** **ав'ѡа веннаминѣ** · **ѡко** **снѡдохомѣ** **ѡ** **жетѡы**... — Βενιαμίν 1.
- 24^у, 16: **Рѣ** **ав'ѡа веннаминѣ** **презвитерѣ** **келннскы** · **ѡко** **нѡдохомѣ** — Βενιαμίν 2.
- въ** **скитѣ**...
- 25^ѣ, 3: **Рѣ** **паки** **тѣн** · **ѡко** **нѡдохомѣ** **къ** **дроугомѡу** **стар'цоу**... — Βενιαμίν 3.
- 25^ѣ, 10: **ѡ** **ав'ѡа внаре** ·:
- 25^ѣ, 11: **Въпроси** **нѣк'то** **авка внара** **глѣ** · **ч'то** **створоу**... — Βισαρέ.
- 25^ѣ, 16: **ав'ѡа висаринѡна** ·:
- 25^ѣ, 17: **Рѣ** **ав'ѡа доула** **оученикѣ** **авка висаринѡна** · **ѡко** **въниде**
- к** **нѣмоу** **авка мило**...
- 28^ѣ, 13: **Братъ** **приде** **къ** **авѣѡа** **вик'торѡу** **без'мѡлѣв'никоу**, **въ** — Μόσχος
CLXIV.
- лавроу** **илиз'гокоу**...
- 28^у, 5: **зачѣло** **знаменинѣ** **глѣ** · **о** **авка геласію** ·

28^γ, 6: Ёмоу аѡа геласію нногда, вставлѡна бѣ кѣлѡа Ѡ – Γελάσιος 2.
нѣккогѡ стар'ца...

30^γ, 4: И се мнози Ѡ оученикѣ нго повѣдаше · ꙗко нногда – Γελάσιος 3.
рыбѣ принесѣнѣ быв'ши...

30^γ, 17: Глѡху в аѡа геласи, не тѣчню оученици нго · нѣ и – Γελάσιος 4.
ины мнозин...

32^γ, 19: Глѡху в аѡа геласи · ꙗко въ юности свои, безвѣстѣ – Γελάσιος 5.
жан'но житиѣ...

33^γ, 3: Глѡху в аѡа геласи · ꙗко множицею помыслѡмъ – Γελάσιος 6.
смоущень быхъ...

33^γ, 10: Глѡху нѣци Ѡ стар'цы в аѡа гевр'гню Ѡшьл'никоу · – PE. 845 d;
ꙗко · лѣ · лѣ створи нагѣ ходѣ по поустынихъ ·: Μόσχος ΧC Ia.

33^γ, 12: стѣ · д ·:

33^γ, 13: начѣло знаменію добро · в аѡа доулѣ ·:

33^γ, 14: Рече аѡа доула · аще врагѣ поноуѣати нѣ вставити – Δουλᾶς 1.
без'мльвѣстни...

33^γ, 20: Рече пакы · Ѡсѣцан многинѣхъ събраниѣ... – Δουλᾶς 2.

34^γ, 2: Рѣ аѣ'ва дишкорѣ · ꙗко аще вѣдим' се нѣною ризою... – Διόσκορος 3.
(с прибавкою,
напечатанной
л. л. прим. 12).

34^γ, 3: о оубинсѣѣ аѣ'ва данїла скитиѠскаго:

34^γ, 5: Ён аѡа данїль из дѣтиньства мира Ѡрече се... – Δανιήλ ὁ Σκη-
τιώτης 8.

36^γ, 1: аѣ'ва данїла о аѣ'ва марѣ оуродивѣй:

36^γ, 2: Ёъ симѣ оученикомѣ аѣ'ва данила, прѣбѣ братѣ имѣ – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 3.
немѣ сер'гинѣ...

38^γ, 14: того же аѡа данила:

38^γ, 15: Нногда пакы аѣ'ва даниль, възыде въ алек'сандрию – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 4.
сѣ оученикомѣ своимѣ · и вѣдѣ члѣка нага...

40^γ, 11: о нѣкон цѣломоудрон и стѡн отроковици: того же
аѡа данїла ·:

40^γ, 13: Ыѣ'ва данїль пакы нноѣа, възыде въ алек'сандрию – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 5.
сѣ оученикомѣ своимѣ · и ходѣщимѣ имѣ тамо, слоучи се...

41^γ, 16: Ёъ идинѣ же Ѡ днѣвѣ, бѣ въ скитоу братоу бранѣ Ѡ – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 6.
бѣса блѡуд'наго...

42^γ, 1: о чрьноризици творѣцион се питаничѣѣ:

42^γ, 2: Възыде нноѣа аѣ'ва даниль Ѡ скита, сѣ оученикомѣ – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 7.
своимѣ въ Ѡнкандоу гор'нюю...

46^γ, 13: в иѣ'логии каменосѣкоу ·:

46^γ, 14: Нноѣа пакы иде въ Ѡнкандоу сѣ оученикомѣ своимѣ – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 9.
аѡа данїль · и плавающимѣ...

54^γ, 3: в ан'дронницѣ сребропродав'ци ·:

54^γ, 4: Бѣше нѣк'то сребропродав'цѣ въ ан'дишхин великон... – Δανιήλ ὁ Σκη-
тиώτης 10.

61^γ, 10: о анастаси · патринки ·

61^г, 11: Бѣноуѣхъ нѣкын прѣбываше въ вѣноуѣтрянѣишии поустыни скитѣской. единоу же въ нѣли прихѣжаше къ авѣа данїлау въ ноши. никоу же не вѣдешоу, тѣчию оученикоу нго. пороучи же оученикоу своему старѣцѣ, наливати скоуделѣнникъ водою единоу въ нѣли, и полагати прѣ нѣноуѣховоу келїю, и до мала не глѣати с нимъ. тѣчию въ дварѣ тѣлкѣноуѣшоу, тако възрашати се. нѣ^{ше} когда рече вѣрешѣши зѣдѣ написаноу прѣ пицѣроу нго, /61^г/ възьмѣ принеси ю. и тако твораше оученикъ авѣа данїла. въ единѣ днѣ вѣрѣтъ зѣдѣ написаноу, сице...

Здесь начинается Берлинская рукопись Wuk 40:

11^г, 1: никъ авѣа данїла. въ еднѣ же днѣ вѣрѣте керамидоу напїнноу сице...

12^г, 8/9 (на полях): w авѣа. дѣлѣ :

12^г, 9: Глѣше авѣа данїлау скытїиѣскын, тако азъ и въ кинови — Δανιήλ ὁ Σκητιώτης 11.
сѣхъ...

15^г, 24: знаменїе. исть. авѣа, Епи[фанни]

15^г, 25: Глѣше блженнѣи епифаннїи. тако [вѣразъ хѣв¹⁰] /15^г/ — Ἐπιφάνιος 5.
мелхиседекъ ѣ. иже корѣнъ юуденскїи блви...

15^г, 3: Рѣ паки, нѣжнѣ ѣ хрїтианскимъ книгамъ... — Ἐπιφάνιος 8.

15^г, 8: Рѣ паки, вѣлїе оутвѣрженїе иже не сѣгрѣшати, писменнаѣ — Ἐπιφάνιος 9.
прочитаннѣа : —

15^г, 10: Тѣ же рѣ, тако праведнѣи сѣгрѣшениѣ... — Ἐπιφάνιος 12.

15^г, 14: Тѣ же рѣ. тако бѣ, грѣшннѣи оубо кающимъ се... — Ἐπιφάνιος 15.

15^г, 21: [Рѣ авѣа¹⁰] еврѣпнѣ, тако плѣскаѣ вѣа, вѣщи соу.... — Εὐπρέπιος 3.

16^г, 1: Братѣ въпроси авѣа еврѣпнѣи w жизни... — Εὐπρέπιος 4.

16^г, 4: Тѣ же рѣ, тако wskоудѣннѣи вѣрашнѣи, и стрѣа бѣжнѣ, и — Εὐπρέπιος 6.
плачь и смѣреннѣи, да прѣбываѣ с тѣоу : —

16^г, 6: Идѣ къ старцѣу нногѣ братѣ, и глѣ имѣ, авѣа рци мн — Εὐπρέπιος 7.
такѣ сѣсоу се. ѡн же рѣ нмоу. аще хоцешѣи спѣти се...

16^г, 13: Тѣ же глѣше, тако прѣрокъ дѣдѣ, въ зѣгоднѣи молаше се...

16^г, 18: Явѣа еврѣпнѣи крадоу, помагашѣи имъ... — Εὐπρέπιος 2.

16^г, 24: Глѣх[оу w авѣа¹⁰] еладнѣ, тако хлѣбъ и соль... — Ἐλάδιος 2.

16^г, 6: О трѣпѣннѣи авѣа ирннѣи : —

16^г, 7: Рѣ авѣа ирннѣи братнѣи, подвижнѣи сѣ трѣпѣти вѣраннѣи... — 1, 33?

17^г, 5: Рѣ амма еврѣпнѣи. искати намъ ползно ѣ... — В 175 d.***

[Белгр. 70^г, 16 прибавляет: Рѣ паки. аще створнѣи чрѣво ср. Βιαρέ. свое мало, и роукодѣаннѣи мало, безмѣлѣно можемъ спѣти се : —]

17^г, 11: знаменнѣи, землѣа. о авѣа зинонѣ : —

17^г, 12: Рѣ авѣа зинонѣ, не въсѣли сѣ прѣбывати въ мѣстѣ — Ζήνων 1.
именнѣи...

¹⁰ По рукописи Белградской.

- 17^г, 16: Рѣ паки хотенъ въ скорѣ оуслышати нго бѣ... — Ζήνων 7.
- 17^г, 21: Глѣхуѣ ѡ авка [зино]нѣ, іако малъ възрастомъ бѣше... — В 191 с; 10*, 171?
- 17^г, 3: Нѣкомуѣ же ѡ старцѣ прѣбывающуѣ при авка зинонѣ... — В 191 с; 10*, 172 а.
- 19^г, 11: Ико иногда два брата идоста къ авка зинонѣ · и — В 193 а; 10*, 172 б?
- 19^г, 4: знамени · и · ѡ авка исан · —
- 19^г, 5: Рѣ авка исанѣ, ѡ любви славы члѣчѣкыи раѣаютъ се — Мо. XV, 19.
- авка...
- 19^г, 9: Рѣ паки · игда твориши слоубоу свою... — Мо. XV, 20.
- 19^г, 15: Рѣ паки, како ѣ смѣреномудръ кто... — Мо. XV, 22?
- 19^г, 21: Глѣхуѣ ѡ авка исан · [ѣ]ко иногда възъмъ проутъ, и иде — 'Hσαίας 5.
- на гоумно...
- 20^г, 7: Рѣ авка исанѣ · іако длѣжнь ѣ члѣкъ... — Мо. I, 7?
- 20^г, 13: Рѣ паки възненавиѣъ вса іажѣ соу въ мирѣ... — Мо. I, 10.
- 20^г, 17: Братъ выпроси авка исаню глѣ · что ѣ да... — Мо. I, 11.
- 20^г, 21: Рѣ паки, възлюби малчати, нежели глѣти... — Мо. IV, 18.
- 20^г, 23: Призва иногда нѣкого брата авка исанѣ, и ѡ[мы] — 'Hσαίας 6.
- нмоу нозѣ...
- 20^г, 3: Тѣ рѣ, вели ѣ мню, еже тѣцеславни побѣдити... — Мо. VIII, 4.
- 20^г, 12: Рѣ паки, хотенъ славы быти ѡ члѣкъ... — Мо. VIII, 5.
- 20^г, 19: Глѣше паки, іако аще приндѣ ти ѡсудити ближняго... — Мо. IX, 3.
- 20^г, 25: [При]иде иногда отроче исцѣлѣти се ѡ бѣса... —
- 21^г, 4: Рѣ авка исанѣ, къ приходящимъ на послоушаниѣ... — 'Hσαίας 2.
- 21^г, 8: о нестежанѣ · —
- 21^г, 9: Рѣ паки, възспоминанѣ не нмоущаго гдѣ глагоу пѣ-
- клонити...
- 21^г, 17: Рѣ паки · стежавы смѣреномудріе, на себѣ полагаѣ... — Мо. XV, 26.
- 21^г, 21: Рѣ паки, нѣ мѡудрѣ еже глѣти, нь еже разоумѣти — Мо. XV, 28.
- вѣме...
- 21^г, 2: Рѣ авка исанѣ, нѣ тако ничтоже ползно новоначелникоу... — 'Hσαίας 1.
- 21^г, 5: (на полях): ѡ расѣженѣ
- 21^г, 5: Рѣ паки, блженни соу имже тѣды разоумѡмъ быше... — Мо. VII, 7.
- 21^г, 8: Рѣ паки, иже ходитъ съ братомъ своимъ лоукавствомъ, — Мо. X, 28.
- не мнмондѣ ѣ скръь срѣчнаѣ · —
- 21^г, 9: о авка, илин
- 21^г, 10: Рѣ авка илинѣ, аще оумъ съ тѣломъ не поѣ, въ соуѣ }
тѣоудъ бываѣ · Рѣ паки, аще кто любитъ скръь, послѣ же бываѣ } — 'Hλίας 6.
нмѣ, въ радѣ, и оутѣшени · —
- 21^г, 13: Рѣ авка илинѣ, іако видѣхъ нѣкого възъмша, тиквоу — 'Hλίας 4.
- с виномъ...
- 21^г, 22: Братоу нѣкомѣ приндѣ брань, и [въ]звѣсти авка · — 'Hρακλειτος.
ираклию...

- 22^г, 23: Рѣ паку, тако нѣкто старць прѣвѣ въ црквиц(и) и - Ἡλίας 7.
приндоше вѣси глѹще имѡ...
22^в, 14: знаменни · Онтѣ · еже ѿ терь[до] вѣи[и]
22^в, 15: Рѣ авка Θεῶрь феремскыи · тако члѣкъ стое на покаянии, - Θεόδωρος ὁ
не привезант се на заповѣдь · [На той же строке начинается τῆς Φέρμης 12.
новая статья:] разболѣ се иногда авка іωсифъ... - Θεόδωρος ὁ т.
Φ. 19.
22^в, 22: Братъ принде къ авка деῶроу да наοучити его плестн... - Θεόδωρος ὁ т.
Φ. 21.
23^г, 7: Повѣда нѣкто ѿ ѿцѣ въ авка Θεῶрь · тако приндѣ къ - Θεόδωρος ὁ т.
имѡ въ вѣрѣ оужинно... - Φ. 28.
23^в, 1: Рѣ авка Θεῶрь, тако ино҃га идѣ къ авка іωанноу, ниже ѿ - Θεόδωρος ὁ т.
роженни е҃ндоу... - Φ. 10.
23^в, 6 (начало новой статьи не обозначается): Ъпроси же - Θεόδωρος ὁ т.
его братъ глѣ · которо ѿ дѣло дшевном... - Φ. 11.
23^в, 25: Ъпроси авка авраамъ, Θεῶра, елевтерополскаго... - Θεόδωρος ὁ
Ἐλευθεροπο-
λίτης 1.
24^г, 10: Рѣ авка Θεῶрь и҃над'скыи · приходитъ помысль... - Θεόδωρος ὁ εἰς
Σχῆτιν.
24^г, 14: Братъ ѡпроси авка Θεῶра глѣ · хоуѡ съвершити за- - Θεόδωρος ὁ т.
повѣди... - Φέρμης 18.
24^г, 23: Братъ рѣ авка деῶроу, рци ми слѣ тако погыблю... - Θεόδωρος ὁ т.
Φέρμης 20.
24^г, 24: Иногда приндоше разбоиници на авка деῶра... - Θεόδωρος ὁ т.
Φέρμης 29.
24^в, 9: Братъ нѣкто сѣде въ келии на и҃динѣ, смоушан се... - Θεόδωρος ὁ т.
Φ. 2.
24^в, 22: Глѣхъ въ авка Θεῶрь · тако и҃гда сѣше въ скытѣ... - Θεόδωρος ὁ т.
Φ. 27.
25^г, 7: о деωφилѣ архіепѣ · —
25^г, 8: Авка Θεωφилъ архіепѣ · призва ино҃га ѿце... - Θεόφιλος 3.
25^г, 16: ѿ амма Θεῶрь · —
25^г, 17: Ъпроси амма Θεῶра, авка Θεωфила · слово апла... - Θεοδώρα 1.
25^г, 25: Рѣ амма деῶра · добро ѿ бѣмльвствокати... - Θεοδώρα 3.
25^в, 18: Глѣше амма Θεῶра тако иногда нѣкоимѡ бл҃гоу- - Θεοδώра 4а.
вѣиноу...
25^в, 21: Та же глѣше тако братоу нѣкоимоу, сътвори се сврабъ... - В 9 б.
26^г, 1: Рѣ паку, тако вѣше нѣкто иноу · и ѿ мнѡстка... - Θεοδώра 7.
26^г, 5: Рѣ паку · подвижити се вѣнити тѣсними врати... - Θεοδώра 2.
26^г, 11: Рѣ паку, та же, ѿ оучителю пѣбанъ быти, страннѡ... - Θεοδώра 5.
26^г, 17: знаменни · ниже · авка іωа · колова · —
26^г, 18: Братъ ѡпроси авка іωа колова глѣ · како дша моя... - Ἰωάννης ὁ жо-
лобός 15.
26^в, 10: Глѣше же въ хотишон дши покаяти се... - Ἰωάννης ὁ ж. 16.
27^г, 4: Ъпросише авка іωа колова, что ѿ иноу... - Ἰωάννης ὁ ж. 37.
27^г, 6: Ты же паку рѣ, тако аще имать члѣкъ въ дши скони... - В 13 d.

- 27^г, 13: Братъ живѣше въ вѣщехъ жити, много пощении — Ἰωάννης ὁ ἐν κοινωβίῳ.
сѣдрѣже...
- 27^г, 23: Рѣ паки иѡаннь коловъ · кто ѿ крѣпкѣ ꙗкоже львъ... — Ἰωάννης ὁ λοβός 28.
- 27^г, 25: Рѣ паки, ꙗко ꙗдоуще ѿци... — Ἰωάννης ὁ ж. 29.
- 27^г, 2: Тъ же ꙗ ꙗлаш[е] ꙗко два филофа бѣста дръга... — В 11 d; IV*, 12.
- 27^г, 22: Рѣ паки · вижѣ, ꙗко днаволю прѣвоу ꙗзвоу юже — В 13 d*.
- принесе швоу...
- 28^г, 4: Глѣхоу паки ѡ немъ, ꙗко исплете плѣнницю дѣѣма — Ἰωάννης ὁ ж. 11.
сѣсоудомъ...
- 28^г, 8: Тъ же рѣ оученикоу своему · почтѣма идиного... — Ἰωάννης ὁ ж. 24.
- 28^г, 11: Глѣхоу ѡ иѡанѣ коловъ · ꙗко приде въ цркви... — Ἰωάννης ὁ ж. 25.
- 28^г, 19: Приде иноѣ братъ въ келію его вѣрѣ соушѣ... — Ἰωάννης ὁ ж. 26.
- 28^г, 23: Дроугы братъ приде къ нему възети кошнѣце... — Ἰωάννης ὁ ж. 30.
- 28^г, 8: Иногда приде къ нему камиларъ възети сѣсоуды его... — Ἰωάννης ὁ ж. 31.
- 28^г, 15: Глѣхоу ѡ немъ · ꙗкоже прихѣжахоу ѡ жетвы... — Ἰωάννης ὁ ж. 35.
- 28^г, 19: Глѣхоу ѡ немъ, ꙗко троудъ свои иже твораше на — В 15 a.
- жетѣ...
- 28^г, 22: Слыша аѣва иѡаннь брата глѣща съ гнѣвѣ... — Ἰωάννης ὁ ж. 6.
- 28^г, 24: Рѣ иѡанъ коловъ · смѣреномудръство и стра бжн, — Ἰωάννης ὁ ж. 22.
- прѣвыше всѣ добродѣли соу · —
- 29^г, 1: Рѣ паки, кто продаде шенифа... — Ἰωάννης ὁ ж. 20.
- 29^г, 5: Рѣ паки, льгкомъ вѣмѣ вставише... — Ἰωάννης ὁ ж. 21.
- 29^г, 8: Гѣше иноѣ въ цркѣи и възѣхѣ... — Ἰωάννης ὁ ж. 23.
- 29^г, 11: Тъ же рѣ, аще и зѣло хоуды немъ прѣ члѣкы · нь — В 13 b.
- оупованіе имѣмъ почести се прѣ бѣмъ · —
- 29^г, 13: Тъ бѣ теплѣ дѣхомъ... — Ἰωάννης ὁ ж. 32.
- 29^г, 17: Гѣше иноѣ въ skutѣ · и братиѣ его ѡ кроугѣ его... — В 14 d.
- 29^г, 23: Иноѣ паки сѣдѣшоу немъ прѣ цркѣию · вѣстоупише — Ἰωάννης ὁ ж. 8.
- его...
- 29^г, 5: Рѣ же немъ единъ ѡ оученикъ его · ꙗда не смоушан-
ши се...
- 29^г, 7: Рѣ нѣкто ѡ ѿцѣ въ немъ · ꙗко ѿ иѡанъ... — Ἰωάννης ὁ ж. 36.
- 29^г, 10: Рѣ аѣва иѡанъ коловъ · ꙗко бѣше нѣкто старць... — Ἰωάννης ὁ ж. 38.
- 29^г, 25: Глѣше аѣва иѡанъ коловъ · не възможно ѿ сѣзати — Ἰωάννης ὁ ж. 39.
- храминѣ...
- 30^г, 5: Глѣхоу ѡ аѣва иѡаннѣ · ꙗко нѣкомѣ отроковици... — Ἰωάννης ὁ ж. 40.
- 31^г, 5: Приде нѣкто старць въ келію аѣва иѡа колова, и вѣрѣте — Ἰωάννης ὁ ж. 33.
- его спѣша...
- 31^г, 11: ѡ аѣва иѡаннѣ киликъскыи · —
- 31^г, 12: Глѣаше аѣва иѡаннь киликъскыи, иже бѣ игоумень въ — Ἰωάννης ὁ εὐ-
νοῦχος 3.
- ранѣ брати · чѣда, ꙗкоже бѣжахомъ мира...
- 31^г, 19: Рѣ паки, что можеть грѣ нѣже ѿ покаиши...
- 31^г, 21: Рѣ паки, ꙗко · ѡс, аѣ, и мамъ... — Μόσχος СХУ 6.

31^г, 23: Рѣ авка івань євнѹхъ къ нѣкономъ старцѣ · како вы — Ἰωάννης ὁ εὐ. 1.
и възмогосте...

31^в, 6: Глѣхѹ ѿ авка івань переѣннѣ · іако злодѣимъ... — Ἰωάν. ὁ Πέρος. 3.

31^в, 9: Ёъ єдинѹ лаврѣ сѣмоуѣстаго, бѣше нѣкто ѡшьлннкъ
днѣвнъ, именемъ іованнъ, съ сконмъ оученикомъ сѣде...

32^г, 25: ѡ авка исндорѣ : —

32^в, 1: Глѣше авка исндоръ · іако · м̃ · лѣ имѣ...

— Ἰσίδωρος 3.

32^в, 3: Рѣ авка исндоръ · іако лютомъ и неистовномъ...

— Ἰσίδωρος ὁ Πη-
λουσιώτης 6.

32^в, 8: Рѣ пакы, разоумъ сѣиъ се ѣ · иже оуѣдѣти...

— Ἰσίδωρος 9
(слав. текст
короче).

32^в, 13: Рѣ пакы · иноѣа ндѣ на тръжнише...

— Ἰσίδωρος 7.

32^в, 15: Рѣ авка пиминъ, ѡ авка исндорѣ · іако исплнташе...

— Ἰσίδωρος 5.

32^в, 22: Тъ же рѣ · іако глѣхъ имъ помышлениа...

— Ἰσίδωρος 6.

33^г, 4: Глѣше авка исндоръ, пониже велиа ѣ смѣреномъ дриа — Ἰσίδωρος ὁ Πη-
λουσιώτης 5.

высота...

33^г, 7: Глѣше авка пиминъ, ѡ немъ · іако игда глѣше братѣи

къ цркви...

33^г, 9: ѡ авка исацѣ велѣмъ : —

33^г, 10: Глѣхѹ ѿ авка аполѡ, іако имѣше оученика именемъ — Ἰσαὰκ ὁ Θη-
βαίος 2.

исаака · наоучена всакомоу дѣлоу блгоу...

33^в, 5: Ёвка исаакъ и авка авраамъ бѣхѹ на єдино живѣше... — Ἰσαὰκ ὁ πρεσ-
βύτερος τῶν
Κελλίων 3.

33^в, 12: Глѣхѹ ѿ авка исацѣ · іако пепель, иже ѡ слѣженѡго — Ἰσαὰκ τ. Κελ-
λίον 6.

кадила, съ хлѣбомъ іадѣ[ше]

33^в, 14: Разболѣ се велинмъ недоумомъ авка исаакъ...

— Ἰσαὰκ τ. Κελ-
λίον 10.

33^в, 21: Приндоше иногда сътворити презвитера авка исака... — Ἰσαὰκ τ. Κ. 1.

34^г, 6: Рѣ пакы, іако игда юнъ бѣхъ, сѣдѣ съ авка кроннимъ... — Ἰσαὰκ τ. Κ. 2.

34^г, 25: Рѣ авка исаакъ, іако никѡлиже вѣнесохъ помысль... — Ἰσαὰκ τ. Κ. 9.

34^в, 3: Глѣхѹ ѿ авка исацѣ · іако хотещѹ имъ прѣставити се... — Ἰσαὰκ τ. Κ. 11.

34^в, 14/15: ѡ авка іѡсифѣ :

34^в, 15: Братъ въпроси авка іѡсифа глѣ, аще боудѣ гонимнѣ...

34^в, 22: Пакы глѣ имъ братъ · хошѣ сѣсти съ нѣкымъ...

35^г, 3: Братъ въпроси авка іѡсифа глѣ · хошѣ изыти изъ мо- — Ἰωσήφ ὁ εἰς
Πανεφῶ 2.

настира...

35^г, 10: Рѣ авка кроннѣ, іако покѣда намъ авка пилѣснѡвскыи... — Κρόνιος 5.

35^в, 8: Глѣше авка пиминъ · іако хвалимъ пѣбатиъ...

— Ἰάκωβος 2.

35^в, 10/11 (на полях): О євлогѣ презвитѣѣ

35^в, 11: Євлогыє нѣкто, оученикъ бывъ блженнаго іѡѣ... — Εὐλόγιος.

36^г, 24: Идохомъ иноѣа, азъ и филѣфъ софроннѣ, къ авка іѡ-
сифѣ къ дѣвети · старѣцъ же любвѣзно съ всемъ оусрединмъ бесѣ-
доваше намъ...

38^в, 18: ѡ авка іѡулиан[ѣ]

- 38^г, 19: Глѣхѹ в авка ·иоулианѣ, ꙗко до ·ѡ, лѣ, сътвори въ } Мόσχος LI,
пещерѣ малѣ... } последняя
38^г, 22: Глѣхѹ и се, ꙗко все крѣме жикота своего, не запали... } часть.
38^г, 24: Тыи, иноѡа презвитерѹ нѣкоимѹ сѣоу старцѹ посла
метаніе...
- 39^г, 4: Братѣ въпроси авка іерака глѣ ·рци ми... - Τέραξ 1.
39^г, 8: знаменіе, како · в авка · касианѣ ·: —
39^г, 9: Повѣда намѣ авка касианѣ · ꙗко бѣше нѣкто старцѣ · — Кασιανός 2.
и слоужаше нмоу едина дѣца...
- 39^г, 18: Рѣ паки · ꙗко нѣкто синклитикѣ... - Кασιανός 7.
39^г, 24: Старцѣ нѣкто сѣдѣше въ кинови, иже въ сѣхѣ ѡца — Μόσχος XXII.
нашего Ѡиѡсита киновиарха, имѣмъ, кононѣ...
- 39^г, 3: Братѣ рѣ авка кронію, рци ми слоко... - Κρόνιος 1.
39^г, 11: Братѣ въпроси авка кроніа глѣ · что створѹ забвенію... - Κρόνιος 2.
40^г, 1: Братѣ пыпроси авка кроніа глѣ · конмѣ дѣломѣ... - Κρόνιος 3.
40^г, 8: Рѣ авка кроніе · аще не би привелѣ монси... - Κρόνιος 4.
40^г, 20: Рѣ авка каринѣ · ꙗко члѣкѣ прѣбывае съ дѣтемѣ... - В 28 d.
40^г, 23: Глѣше авка пиминѣ, за авка коприа, ꙗко въ толикѣ — Κόπρι 1.
мѣрѣ принде...
- 40^г, 1: Въпросише авка кѹра александрьскаго, в помыслѣхѣ... - Κῦρος.
40^г, 13: знаменіе · люди · в авка логинѣ[ѣ]
40^г, 14: Авка логинѣ, единою ѡзлобнѣ се... - Λογγίνος 2.
40^г, 17: Рѣ авка логинѣ · по смѣрай тѣло... - В 204 a.
41^г, 3: Глѣхѹ в авка логгинѣ · ꙗко вклевѣтанѣ бѣ нѣкто... - Мо. XVI, 6.
41^г, 11: Глѣхѹ паки в немѣ · ꙗко иноѡа нѣкто корабельникѣ... - Мо. XVIII, 12.
41^г, 7: Иноѡа паки сѣде въ келіи свои, ѡцѣмѣ пришѣшимѣ... - 18*, 98; Мо.
XVIII, 13.
41^г, 18: Иноѡа паки нѣкто принде къ нмоу · и възъмѣ коу · — 18*, 116.
коуль нго...
- 41^г, 23: Рѣ авка логгинѣ, авка акакию · жена тоѡа вѣсть... - Λογγίνος 5.
42^г, 4: Иногда паки жена нѣкаѣ недоуѣ нѣсцѣльнѣ имѣющіи — Мо. XIX, 7.
на роуцѣ...
- 42^г, 12 (на полях): в авка лотѣ.
42^г, 13: Принде нѣкто ѡ старцѣ къ авка лотоу · въ малѣю пѣ — Λώτ 1.
стыню арсеноланта...
- 42^г, 8: Повѣда нѣкто в братѣ нѣкоимѣ пѣшимѣ въ грѣ... - Λώτ 2.
[Белгр. 114^г, 12 прибавляет: Тыи же рече · ꙗкоже каситеро,
почрнѣвѣше, паки оуашнѣмѣ се · тако и вѣроующіи, аще и по-
чрнѣвають сыгрѣшающе, просѣщають се паки кающе се ·:]
- 42^г, 21: знаменіе, мислите · в авка марцѣ великымѣ[ѣ].
42^г, 22: Повѣда намѣ блженніи пафнотіи, крѣпкаго сег[ѡ] оуче- } встречаются
никѣ... } Hist. Laus.
43^г, 7: Къ семѣ шѣ иноѡа, авка Макаріе · повѣда намѣ, ꙗко } XIX/XX
вѣрѣтѣ вѣнѣ келіи нго презвитера лежиша... } (Butler
XVIII/XIX).

- 43^v, 4: Ёъи марко юнъ син, вѣтхонъ, и новонъ пѣннѣ изъоучи... — Hist. Laus. XXI (Butler XVIII).
- 43^v, 23: Глѣше же и се ш нимъ тако за, ѡг, лѣта, кромѣ соѣте, первая часть напоминает Моис. XIII, PE. 395 b, вторая встречается Hist. Laus. XX.
- и нѣмъ, не извѣде хлѣба...
- 44^r, 18: о авба макаринъ егѣпѣскимъ... —
- 44^r, 19: Иже ш двоѣи сѣ блженнѣи моужъ макаринъ · многа... (21) сина же два макарина... (23) и прѣже оуже ш егѣпѣскимъ повѣдаю · иже жить вса лѣта живота своего... (44^v, 4) съ симъ вѣхоу два оученика...
- 44^v, 9: Глѣше же слоужѣ своимъ иваннъ, иже послѣ презвитеръ бѣ...
- 44^v, 22: О пици же и пиеѣ старца, лихо ѿ и глѣти...
- 45^r, 1: О дроугѣи же подвижѣи его его повѣмъ · хлѣхъ бо прѣо въ истѣпленинъ имоу бывати... (6) моужъ нѣкто егѣпѣнинъ, въжелѣ нѣкою женоу моужатю...
- 45^v, 7: Ёъ оубо сътвори изъ въноутрѣ келіе свое пѣ землю нсходъ...
- 45^v, 13: Ёмоу прикѣнъ бѣ юноша вѣсноумъ · прикѣ же лѣти его...
- 46^r, 3: Инокъ нѣкто сѣше при арсенонтѣ · имоуже вѣсь грѣдѣни косноу се...
- 48^r, 15: Братъ въпроси авба макарина глѣ · шѣе, что ѿ, иже трѣпѣти и молити се...
- 48^r, 22: Рѣ авба макаринъ · аще комоу запрѣщамъ на гнѣвъ оустръмиши се...
- 48^r, 25: Бъжелѣ иноѣ авба макариѣ гроздыи извѣсти... — Махариос ѡ Αἰγύπτῳ 17. встречается Hist. Laus. XIX/XX.
- 48^v, 11: Рѣ пакы авба макариѣ, да не спиши въ келіи инока · имоущаго звать глѣ : — Махариос ѡ Αἰγύ. 29.
- 48^v, 12: Рѣ пакы, еже не шсоужати...
- 48^v, 15: Прииде иноѣ авба макариѣ, къ авба пахомнию таквини · снѣскомъ · пахомни же въпроси его глѣ... — Махариос ѡ πολιτικός 2.
- 48^v, 21: Рѣ пакы · аще сѣсенни желамши, вса твори иже на то вѣдѣши те : —
- 48^v, 23: Бъжелѣ иногда авба макариѣ вънити въ врьтоградъ... — в более полном виде Hist. Laus. XIX/XX.
- 49^v, 7: Глѣше авба макариѣ · тако оунившоу ми нѣкогда въ келіи... — PE. 228 a; 15*, 101.
- 49^v, 14: Рѣ авба пиминъ авба макарию съ многыми слъзами... — Махариос ѡ Αἰγ. 25.
- 49^v, 17: Глѣхоу ш нимъ, тако аще приходяше къ немъ кто, шко къ сѣ старцъ... — Махариос ѡ Αἰγ. 31.

49^в, 24: **Мнѣмохѡде и нѡга дѣка макаріе съ братиѣ, по ѿгүпт[с]** – Μακάριος ὁ
слыша отроче... Αἰγ. 24.

50^г, 7: ТѢ ШѢ КѢ НѢКОМОУ УШЬЛЬНИКЪ, И ВЕРѢТЕ ЕГО БО — Μαχάριος ὁ
Λεβι... Αἰγ. 8.

50^г, 13: БРАТЬ ВЪПРОСИ АВЕА МАКАРИИ ГЛ҃Ѣ - АВЕА РЦИ МИ СЛѠ - Μακάριος ὁ
КАКО СІСТИ СЕ... Αἰγ. 23.

50^в, 1: Γλαῶν w δεκα μακαρίη· τὰκο ἐβ¹ τὰκοже ἡ πῆννο, ἐβ² - Μακάριος ὁ Αἰγ. 32.
ЗЕМЛѢНЬ...

50^в, 5 (Начало статьи не обозначается): въ толикоу оубо - Μακάριος ὁ
простотоу и ѣтнюю прииде старць - ꙗко въ идины дѣи не соущоу Αἰγ. 40.
иѣмоу - прииде разбоинникъ...

50^ч, 20: о дѣла мѣри политикѣ - ежѣ и гражданинѣ или црѣ-
гражданинѣ]

50v, 21: Другого же макарниа политника, презентера сѣща и подробнее
того келіама - и азъ видѣхъ...
Hist. Laus.
XIX. XX.

51г., 20: Ъѣгрѣшиста рѣ иноѣа два брата въ скитѣ, и ѿлоуѣи - Μακάριος ὁ
 нѣъ два... Αἰγ. 21.

51v. 11: Слѡучи се ино҃га симь двоимь макариимь · въ корабели из Hist. Laus.
велицѣ прѣжити ниль... XIX/XX.

52г, 2: Гвѣдещоу сѣмоу блженномуу макарию политикѣ, зѣра-
комарь прише...

52^г, 11: Инога пакы копан кладѣнць при горѣ, аспида оугри-
зе иго...

52г. 14: Имѣше же многыя келіи...

52^в, 12: **Е**Ѧ **И**НОГѦ **С**ЛЫШАЕѦ, **Я**КО **В**ЕЛИИ **Ж**ИИ **И**МОУТЬ **Т**АВЕНИ- из Hist. Laus.
XIX/XX.
СИМѦТЕНЕ...

53^в, 1: Глаше и се, ꙗко въжеле иногда оумъ свои сътворити
неразвѣлими...

53^v, 15: **ЕМОУТЫШЕ СЕГО ИНОГДА ПОМЫСЛИ ТЫЩЕСЛАВИА...**

встречается
Hist. Laus.
XIX/XX.

54^г, 6: Идѣ иноѣа аѣѣа макаріѣ политикѣ рѣзати проѣтнѣ... – Μακάριος ὁ πολιτικός 1.

54г., 12: Съи оубо въ съеръшении постижѣ бжтенымъ добро- - Ве. 316; Р.Е.
дѣтелемъ... 614; 18, 62?

56^г, 14: Млѣщюу се иноѣ а҃вѣ макарию въ келіи своѣи · приде – III*, 17.
 нмѣ гла глѣ · ма҃кѣи...

56^в, 19/20 (на полях): w двѣ монсею еднѣпѣ :-

56^г, 21: Шинис нѣкто сице нарицаемъ, едишь рѣмъ чрѣ рабъ
бѣше гражданина нѣкогого...

57^г, 15: Ён оубо разбонникъ, нѣкогда по многѣ вѣмѣни оуми-
лив се...

соответству-
ют некоторым
частям Hist.
Laus. XXII.
(Butler XIX).

57^v, 6: Гемоу сѣомоу налегаше владни вѣсое...

58^г, 6: Идѣ же пакы къ двѣа исидорѣ, и рече имѣ, двѣа не могѣ. съестн... – Μωϋσῆς 1.

- 58^г, 18: Па́кы же зѣлѣнѣше распалимъ бранию, иде́ къ нѣмъ старцѣ... } встречаются
Hist. Laus.
XXII.
- 58^г, 10: по том же дру́гы чинъ жестока жи́я приложи́... }
- 59^г, 1: Братъ въпроси а́вва мѡниси́а гл҃ѣ · въ всѣ́ трѣдѣ́ иже́ — Μωϋσῆς 18,
творитъ чл҃вкъ... первая часть.
- 59^г, 11: Въпроси па́кы братъ · се о́уже чл҃вкъ бы́мъ раба сво́ — Μωϋσῆς 18,
иго́... часть 3.
- 59^г, 18: Рѣ́ а́вва мѡниси́, не мо́же́ кто вънѣсти въ коннѣство — Мо. XI, 48.
х҃во́...
- 59^г, 21: Братъ въпроси а́вва мѡниси́а гл҃ѣ · что створи́тъ чл҃вкъ, — Μωϋσῆς 18,
къ вса́кон напа́сти... часть 2.
- 60^г, 3: Рѣ́ па́кы, ели́ци побѣ́жденни (-ни и?) въхо́мъ па́льскою — PE. 482 e.
стра́стную...
- 60^г, 9: Ино́га събо́рѣ бы́вешъ въ скитѣ́ · и хо́теши ѡ́цѣи нско́у — Μωϋσῆς 3.
сѣти...
- 60^г, 15: Гл҃ѣхъ ѡ́ нѣмъ · ꙗ́коже хо́тѣше вънѣсти въ ка́мѣ... — Μωϋσῆς 13.
- 60^г, 4: о́ а́вва матѡи́... Гл҃ѣше а́вва матѡи́ · ꙗ́ко нѣ́га бѣ́ — Ματῶν 3.
ю́нь...
- 60^г, 7: Братъ въпроси а́вва матѡи́а гл҃ѣ · что сътвори́оу а́ще приде́ — Ματῶν 6.
къ мнѣ́ братъ...
- 60^г, 12: Рѣ́ а́вва ꙗ́кови, ꙗ́ко ндо́хъ къ а́вва матѡи́ю... — Ματῶν 7.
- 60^г, 23: Братъ въпроси а́вва матѡи́а гл҃ѣ · что створи́ ꙗ́ко ꙗ́зыкъ — Ματῶν 13.
мон скръ́бит ме́...
- 61^г, 7: о́ а́вва ма́ркѣ · о́ученикѣ́ а́вва; слы́шана ·
- 61^г, 8: Гл҃ѣхъ ѡ́ а́вва ма́ркоу · ꙗ́ко ино́га хо́диши въ скитѣ́ съ — Μάρκος ὁ μα-
старци а́вва си́лоуана́... θητῆς τοῦ ἀββᾶ
Σιλουανῶ 2.
- 61^г, 15: Ино́гда сло́учи се́ ꙗ́моу ꙗ́зыти ѡ́ скита́ · и възы́ти на — Μάρκος 4.
горѣ́ си́наю...
- 61^г, 21: Ё́гда же хо́тѣше ꙗ́зыти старцѣ́ въ си́рию... — Μάρκος 5.
- 61^г, 25: о́ а́вва ма́рцѣ́ егѹ́птѣ́нинѣ́ ·
- 61^г, 1: Гл҃ѣхъ ѡ́ а́вва ма́рцѣ́ егѹ́птѣ́нинѣ́, ꙗ́ко прѣ́бывѣ́, ѿ́, ѿ́, — Μάρκος ὁ Αἰ-
не́ нсхо́де нс ке́лие́ своѣ́... γύπτιος.
- 62^г, 6/7: ѡ́ а́вва мѡ́тѡи ·
- 62^г, 6: Повѣ́да ѡ́ а́вва мѡ́тѡи, о́ученикѣ́ и́го нса́акъ · ѡ́бѣ́ о́убо — Μώτιος 2.
вы́ста епѣ́па...
- 62^г, 4: о́ а́вва ме́гедію́ ·
- 62^г, 5: Гл҃ѣхъ ѡ́ а́вва ме́гедію́, ꙗ́ко бѣ́ше смѣ́ренъ зѣ́ло... — Μεγέδιος 2.
- 62^г, 14: Въпроси́ше а́вва ме́гедіа́ гл҃ѡщи · а́ще встанѣ́тъ ва́ — Μεγέδιος 3.
рѣ́нни...
- 62^г, 21: Рѣ́ па́кы · въ нача́лѣ нѣ́га събира́хом се́... — Μεγέδιος 4.
- 63^г, над первой строкой: ѡ́ а́вва ми́ю ·
- 63^г, 1: Рѣ́ а́вва ми́ю ке́лискы · ꙗ́ко исти́нномъ посло́ушани́и... — Μιῶς 1.
- 63^г, 3: ѡ́ а́вва ма́ркѣ ·

63^г, 4: Покѣда намъ авка Ѡвѣна, ѡ авка маркелѣ, тако прѣвѣ-- 7*, 66; 1596,
ваше въ безъмалѣвы... 520(ROC.1902,
613 и сл.).

64^г, 7: ѡ авка маркелѣннѣ :-

64^г, 8: Глѣхѡу нѣщѣн ѡ ѡщѣхъ ѡ авка маркелѣннѣ Ѡнѡандскѣмъ.- В 205 а; 18, 22;
ѡко хотѣшѡу нѣхѡдити... Р Е 1026.

64^г, 16: ѡ авка мирогенѣ :-

64^г, 17: Ѡтарѣ нѣкто бѣше въ лаврѣ именемъ мирогенъ .и
въ толико жестокожитиѣ прииде... } - Мѡсѡхѡс VIII.
64^г, 23: Ѡ семь авка мирогенѣ, слышавъ архіеѣкпѣ ѣерлѣмскѣ,
нѣстохѣ, въсхѡтѣ... }

64^г, 5: знаменниѣ .нашѣ . ѡ авка нѣстерѡннѣ :-

64^г, 6: Рѣ авка нѣстерѡннѣ . тако длѣжнѣ ѣи инокъ на всакѣ
вѣрь и оутро... } - Νισθερωѡс 5.

64^г, 11: Рѣ пакы, потѣщавѣн се на всакѣ дѣнь...

64^г, 17: Глѣхѡу ѡ авка нѣстерѡннѣ . тако прѣвѣваше въ рандѣ...

64^г, 20: Братѣ видѣ авка нѣстерѡна...

- Νισθερωѡс 4.

65^г, 7: Вѣпроси авка ѡсѣнѣ авка нѣстерѡна, что сѣтворѡу... - Νισθερωѡс 3.

65^г, 12: ѡ авка нѣконнѣ :-

65^г, 13: Братѣ вѣпроси нѣкого ѡ ѡщѣхъ . како диавѡлъ прино-- Νικѡν.

сѣть...

65^г, 13: ѡ авка нѣтрѣ :- Покѣда нѣкто ѡ авка нѣтрѣ, оученикъ - Νετρωѣс.
авка сѣлоуѡна . тако нѣѡ сѣше въ кѣлиѣ своиѣ въ горѣ синѡи...

66^г, 2: ѡ авка нѣкитѣ :- Глѣше авка нѣкита, ѡ нѣкою дѣѣю - Νικητας.
братѡу...

66^г, 17: знаменниѣ . ѣи . еже ѣи зѣло.

66^г, 18 (на полях): ѡ авка ѣи :-

66^г, 18: Братѣ вѣпроси авка ѣи глѣ . аще вѣрѣшѣ се нѣкоѡѡ - Ζѡѡс 1.
нѣзѣсти . ѣи . хлѣбѣ...

66^г, 23: ѡ авка ѣандиѡ :-

66^г, 24: Рѣ авка ѣандиѡ . тако разбѡинникѣ на крѣтѣ... - Ζανθѡс 1.

66^г, 4: Рѣ пакы . тако пѣсь боли мене ѣи . пониже и любовь имать . - Ζανθѡс 3.
и на соудѣ не приидѣ :-

66^г, 5: знаменниѣ онѣ :-

66^г, 6 (на полях): ѡ авка орьсѣсиѡ :-

66^г, 6: Авка ѡрсѣсиѡ кѣлиѣнскѣ, боримѣ вѣи бѣсомѣ... - 'Ολὺμπѡс 1.

66^г, 18: знаменниѣ . покон . ѡ авка пѣминнѣ :-

66^г, 19: Иногдѣ оудрѣжа кнѣзь мѣста, нѣкого ѡ сѣродн[и]кѣ - Ποιμѣν 9.
авка пѣмина...

67^г, 3: Иноѡ пакы въсхѡтѣ кнѣзь видѣти авка пѣмина... - Ποιμѣν 5.

67^г, 16: Рѣ авка пѣминнѣ . лоукавѣстиѣ члѣкомѣ, сѣ задѣи ѣи ѣи - Ποιμѣν 121,
скръвѣно . сѣго ради трѣбоуѣмѣ сѣрѣчноѣ трѣзвѣнии :- 135.

67^г, 19: Ѡбѣщѡу иноѡ авка нѣсакоу ѡ авка пѣмина . слышанѣ - Ποιμѣν 107.
вѣи глѣ пѣтла...

69г., 25: Въпросише аѣва пѣмѣна глѣюще . тако что ѿ слѣ жеже - Поимѣнъ 126.
 глѣ, не пѣйте се въ оутрѣнѣ...

- 69^v, 5: иже никогоже всеудати : Слыша инога презвитерь - Поимѣн 11.
ѿ ближняго, ѿ нѣкѣхъ брати...
- 69^v, 15: Рѣ авва пиминь · писано ѿ, иже видѣше ѿни Ёон... - Поимѣн 114.
- 69^v, 23: Выпросише нѣци ѿ ѿцѣхъ авва пимина гл҃юще · како - Поимѣн 131.
сице трѣпѣше авва, нистервнѣ...
- 70^r, 5: Выпросише нѣци ѿ ѿцѣхъ авва пимина гл҃юще · аще оузримъ - Поимѣн 113.
нѣкого брата грѣхоуѣша...
- 70^r, 9: Повѣдаше нѣци, іако иногда авва пиминь и братиѣ - Поимѣн 10.
иго, дѣлахъ льнѣ...
- 70^v, 4: Идоше нѣци старици къ авва пиминѣ, и рѣше имѣ · - Поимѣн 92.
хоуеши ли аще кѣмъ брата дрѣмаюша...
- 70^v, 10: Рѣ авва пиминь · іако трѣбоуѣтъ киновиѣ имѣти - Поимѣн 103.
дѣла...
- 70^v, 13: Братъ выпроси авва пимина гл҃и · въ вѣрѣе скръби... - Поимѣн 104.
- 71^r, 2: Братъ выпроси авва пимина гл҃и · что ѿ покаяніе - Поимѣн 120.
грѣха...
- 71^r, 6: Рѣ паки · коѣ потрѣба ѿ ити комѣ наоучити се хытрости, - Поимѣн 128.
и не наоучити се ни : -
- 71^r, 7: Рѣ паки, іако вса иже выше мѣры, вѣсовска соуѣ : - - Поимѣн 129.
- 71^r, 9: Рѣ паки · гладъ, и дрѣманиѣ, не встави на малаѣ вѣ - Поимѣн 132.
дѣти : -
- 71^r, 10: Ты же выпрошенъ въ · что ѿ иже гл҃и · причѣникъ... - Поимѣн 136.
- 71^r, 12: Братъ прииде къ авва пиминоу · и сѣдѣшимъ нѣкымъ - Поимѣн 142.
съ нимъ · похваля...
- 71^r, 20: Дроугынъ выпроси иго ѿ искоушеніи помысломъ... - Поимѣн 146.
- 71^v, 1: Братъ выпроси авва пимина гл҃и · добро ли ѿ гл҃ати... - Поимѣн 147.
- 71^v, 4: Рѣ паки, іако мы и братиѣ наша дѣла вѣбразѣ имѣмъ... - Поимѣн 148.
- 71^v, 8: Братъ выпроси авва пимина гл҃и · хоуѣ въ киновіе - Поимѣн 152.
въиити...
- 71^v, 14: Гл҃аху имѣху братиѣ иго, ѿидѣмъ ѿ мѣста сего... - Поимѣн 155.
- 71^v, 19: Братъ рѣ авва пиминоу · тѣло мое изнеможе... - Поимѣн 161.
- 71^v, 22: Слѣучи се · нѣкимъ ѿцѣмъ ити въ домъ хл҃ябца - Поимѣн 170.
нѣкого...
- 72^r, 9: Крамоли се инога паисіѣ съ братомъ своимъ... - Поимѣн 173.
- 72^r, 19: Выпроси авва пимина игѣмень монастыря велиѣ... - Поимѣн 181.
- 72^r, 23: Иде авва исаакъ къ авва пиминѣ · и видѣ иго възан - Поимѣн 184.
ваюша...
- 72^v, 3: Иде иногда авва серинъ съ оученикомъ своимъ исаа - S * 346; Мо.
комъ... X, 71.
- 72^v, 13: Рѣ паки · аще покон гонимъ, вѣгнѣтъ ѿ на · аще ли ѿ - Мо. X, 78.
покомъ вѣгнѣмъ, гонитъ на : -
- 72^v, 15: О же трѣзвѣно млїти се : Братъ выпроси авва пимина - Поимѣн 87.
гл҃и · добро ли ѿ иже млїти се...
- 72^v, 19: о смѣреномудрин :

- 72^v, 20: Рѣ авка пиминь · сего ради въ многа искоушениа — Поимѣн 71.
въпѣиамъ...
- 73^r, 2: Братъ въпроси авка пимина · высокаа что соутъ... — Поимѣн 77.
- 73^r, 4: Рѣ паки, тако аще себе оуничижиши, вѣрѣши покон · — Поимѣн 81, 95.
ибо оукарами себе, трѣпнѣ въздѣ ·:
- 73^r, 6: Рѣ паки, тако аще постигнуть члѣкъ въ глѣмон аплѣомъ... — Поимѣн 97.
- 73^r, 13: Братъ рѣ авка пиминъ · тако аще испаднѣ въ мало прѣ · — Поимѣн 99.
грѣшени ·
- 73^r, 18: Братъ сѣше вѣнѣ грѣ своего... — Поимѣн 110.
- 73^r, 24: Рѣ авка пиминь, члѣкъ трѣбоуѣ смѣреномѣдрѣство... — Поимѣн 49.
- 73^v, 2: Рѣ паки да не съвершиши волю свою... — Поимѣн 158.
- 73^v, 4: Рѣ паки · братъ прѣбывае съ ближнимъ... — В 69b*; Ра. 42, 2.
- 73^v, 7: Рѣ паки · азъ глѣю, тако въ мѣсто въ ниже въверженъ — Поимѣн 171.
бѣдѣ сатана, тамо и азъ въверженъ бѣдѣ · —
- 73^v, 9: Глѣша авка пиминь въ нѣкимъ постѣшим се... — В 70c; М 17.
- 73^v, 12: о люба · Братъ, въпроси авка пимина глѣ · вѣрѣтѣ · — Поимѣн 159.
мѣсто...
- 73^v, 16: Паки въпроси нго вратъ глѣ · аще братъ длѣжнъ ми — Поимѣн 169.
и мало сребрѣницъ...
- 73^v, 22: Глѣхъ въ авка пиминѣ, тако сѣше въ скитѣ съ двѣма — Поимѣн 180.
вратѣма своимъ...
- 74^r, 13: Рѣ авка пиминь, тако еже оучити ближняго, пѣбно и — Поимѣн 157.
величѣннѣ · —
- 74^r, 14: Рѣ паки, тако ѿ трѣтняго рода... — Поимѣн 166.
- 74^r, 16: Рѣ паки, тако мнози възмогоше, мали же раздѣ · — Поимѣн 135.
жише · —
- 74^r, 18: о жити добродѣтели авка памка · —
- 74^r, 19: Рѣ авка пиминь въ авка памѣ · тако рѣ въ немъ авка — Поимѣн 75.
антоннѣ...
- 74^r, 21: Рѣ паки, тако мнози ѿ ѿцѣвъ нашѣ быше крѣпци... — Поимѣн 106.
- 74^r, 24: Рѣ авка пиминь · тако · ф · дѣла видѣхомъ авка памка... — Поимѣн 150.
- 74^v, 1: Глѣхъ въ авка памѣ тако · ф · лѣта прѣбѣ · моле се... — Памбѣ 1.
- 74^v, 7: Глѣхъ въ авка памѣ · тако нѣколиже не оусклаби се... — Памбѣ 13.
- 74^v, 17: Млн авка Θεωрь фѣремскы авка памка · рци... — Памбѣ 14.
- 74^v, 20: Рѣ авка памѣ · аще имашѣ срѣце трѣзвѣно, можешѣ — Памбѣ 10.
сѣсти се · —
- 74^v, 22: Глѣхъ въ ѿцѣхъ · авка памѣ · и авка вѣсаринѣ и авка · В 72 d.
исани, и авка пансин, тако силни бѣхъ зѣ[ло].
- 74^v, 24: Авка памѣ посла оученика своего въ градъ александ · — 1596, 647–649?
дрѣски ·
- 76^r, 14: о авка пафноути ·
- 76^r, 15: Бѣше нѣкто братъ въ скитѣ съ авка пафнѣстнимъ... — Παφνούτιος 4.
- 76^v, 9: Глѣхъ въ авка пафноути · тако бѣ · моужъ бѣолюбѣ · — В 169c; Sokr.
Н. Е. 1, 11.

77^г, 15: Ёъи оубо пафноутии • по многымъ пощеніи своимъ;
и по исправленіи...

77^г, 4: Иногда пакы женоу красноу верѣтѣ въ поустины за-
блѣудившѣ...

77^г, 21: къ нимоу же пафнотии рѣ...

78^г, 8: Икоже много добръ подкигша се къ боу ѿпоусти...

78^г, 18: Ёи мноу боу помагающѣ еѣде сътворенна...

79^г, 10: Ты же ѿдѣливъ себе молаше се боу...

79^г, 17: Пакы оубо пафнотии пощеніи простирам...

79^г, 18/19 (на полях): ѡ акка • панси •

79^г, 19: Глѣхѣ ѡ акка панси братѣ акка пимины • іако верѣте – В 176 а.

малъ съсоудъ...

80^г, 13: Глѣше акка питиривнѣ, оученикъ акка антоніа • іако – Πιτιρίων.
хотен ѿгнати...

80^г, 19: о акка павлѣ • Павль и тимоден, хытрыца нѣкамъ... – Παῦλος ὁ κοσ-
μίτης 2.

80^г, 25: Ёъи акка павль, и тимоден братъ нго, сѣхѣ въ скитѣ... – Παῦλος ὁ
κοσμ. 1.

80^г, 7: Рѣ акка павль, въ тини вижѣу себе... – Παῦλος ὁ
μέγας 1.

80^г, 9: Глѣхѣ ѡ акка павлѣ • іако сътвори, ѿ цѣу всѣу... – Παῦλος ὁ
μέγας 3.

80^г, 13: Рѣ акка петръ • не пѣбѣи прѣвѣзнашати се... – Πέτρος ὁ Πιο-
νίτης 4.

80^г, 17: Петръ дисскын презвитерь • аще коѣа молаше се – Πέτρος ὁ τοῦ
Δίου.
с кымъ...

80^г, 23: о акка пив[рѣ]

80^г, 24: Бѣженіи пивръ, дѣлавъ на жетѣѣ, въспоминаше... – Πίωρ 1.

81^г, 9: ѡ акка паладинъ •

81^г, 10: Братъ въпроси акка паладіа глѣ • ѡче рци ми что – ΡΕ. 429а; 4^г, 88.

сворѣ...

82^г, 7: Приидѣ къ акка паладию кнезь видѣти нго...

82^г, 17: знаменіи рци • ѡ акка рѣ[ѣѣ]

82^г, 18: Братъ въпроси акка роуѣа глѣ • что ѿ мальчаніи и коѣа – Ροῦφος 1.

полза ѿ нго...

83^г, 3/4 (на полях): о акка романѣ •

83^г, 4: Хотѣиоу акка романоу прѣставити се • събраше се... – Ρωμανός.

83^г, 12: знаменіи • слѣ • о акка сісви •

83^г, 13: Повѣда намъ акка аполѡ, оученикъ акка сісви • іако
въ начелѣ еѣа приидѣ...

84^г, 19: Пришѣшоу иноѣа акка сісви въ затворъ • приидѣ къ – Σισός 21.
нимоу миранинѣ...

84^г, 1: Ёѣше иноѣа акка сісви въ келіи скоин • и тѣлкнуѣшоу – Σισός 27.
оученикоу нго възоупи...

84^г, 5: Акка сісви много молинь бывъ братомъ рци нмоу – ΡΕ. 874 h; 11^г,
слово... 64 а.

Hist. monach.
XVI; Hist. laus.
LXIII и слд.

- 84^v, 9: Рѣ пакы · соу нѣцин лѣнностію днии своѣ проваждѹюще... — PE. 949; 1*, 103?
- 84^v, 20: Братъ въпроси аѡка сісѡиа в житіи иночѣкымъ... — Σιούης 23.
- 84^v, 22: Братъ въпроси аѡка сісѡиа глѣ · аще ходишѣма намъ — Σιούης 30.
поутѣмъ...
- 85^r, 15: Глѣхѹ в аѡка сісѡи · іако жикѣше въ каламонѣ арст — Σιούης 32.
нонтѹкѣ...
- 85^r, 25: Повѣда нѣкто ѿ ѿцѣхъ, в аѡка сісѡи каламонскимъ... — Σιούης 33.
іако хотишѣ инога побѣдити сънь...
- 85^v, 6: Глѣхѹ в аѡка сісѡи дивенскимъ · іако не іадѣше — Σιούης 52.
хлѣбъ...
- 85^v, 12: Въпроси инога нѣкто аѡка сісѡиа глѣ · аще сѣдоу въ — Σιούης 34.
поустыни...
- 85^v, 19: Въпросише нѣцин аѡка сісѡиа глѹше · аще паднѣтъ — Σιούης 20.
братъ...
- 86^r, 5: Въпроси аѡка іѡсифъ аѡка сісѡиа глѣ · за колико вѣрѣме... — Σιούης 22.
- 86^r, 9: Братъ рѣ аѡка сісѡю · что створѣ аѡка іако падѣ... — Σιούης 38.
- 86^r, 15: Изыде инога аѡка сісѡи, из горы сѣго антоніа... — Σιούης 48.
- 86^r, 24: Рѣ аѡка сісѡи оученикоу своимѹ, рци ми что видиши — Σιούης 51.
на мнѣ...
- 86^v, 4: Глѣше нѣкто ѿ старцѣ · іако мѣнхъ аѡка сісѡи, рци — Мо. X, 93;
ми слово... — N 384.
- 86^v, 7: Братъ въпроси аѡка сісѡиа глѣ · что сътвориу · како — PE. 928b; 12*, 22.
сѣсоу се...
- 86^v, 14: Глѣхѹ в аѡка сісѡи · іако аще вѣрѣташе се въ съборѣ — Σιούης 37.
братин...
- 86^v, 17: Трѣи старци ідоше къ аѡка сісѡю слышѣше в нѣмъ... — Σιούης 19.
- 87^r, 12: Братъ въпроси аѡка сісѡиа дивенскаго глѣ, рци ми — Σιούης 35.
сѣдѣ...
- 87^r, 14: Тѣ же въпроси аѡка сісѡиа камѣнскаго то же сѣдѣ... — Σιούης 36.
- 87^r, 17: Братъ въпроси аѡка сісѡиа глѣ · что сътвори · и рѣ имѣ... — Σιούης 42,
первая часть.
- 87^r, 19: Рѣ аѡка сісѡи · ниши бѣ, а не ниши гдѣ прѣбывати · — Σιούης 40.
- 87^r, 20: Братъ въпроси аѡка сісѡиа глѣ · котори ѣ поутѣ при — Мо. XV, 58;
водиши... — Τιμόης 7.
- 87^r, 24: Приидоше инога срацине, и съважкоше аѡка сісѡи... — Σιούης 31.
- 87^v, 8: Глѣхѹ в аѡка пиминѣ · іако аще сѣхѹ нѣцин старци... — Ποιμήν 187.
- 87^v, 12: Прииде иногда аѡка аѡѹнъ ѿ ранди, къ аѡка сісѡю... — Σιούης 26.
и зрѣ нго скръѣща се...
- 87^v, 19: Глѣхъ в аѡка сісѡи, іако сѣдѣшѣ имѣ · възоупи... — Σιούης 47.
- 87^v, 24: Рѣ аѡка сісѡуанъ, азъ рабъ несмъ... — Σιλουανός 9.
- 88^r, 2: Глѣхѹ в аѡка сісѡуанѣ · іако сѣде въ келіи скръѣненнѣ... — Σιλουανός 1.
- 88^r, 8: Братъ въпроси аѡка сісѡуана глѣ · что сътвориу аѡка, — 1596, 649 и сл.
како стѣжоу оумиланіи... (ROC.1903, 98).

- 89^г, 3: Глѣше нѣкто ѿ старць · ꙗко вѣсѣдовѣ аѣва силованѣ · — Σιλουανός 12.
и видѣ лице нго...
- 89^г, 6: Глѣхѣу ѡ аѣва памѣт · ꙗкоже рѣ прїи мѡниси... — Παμβώ 12.
- 89^г, 11/12 (на полях): о аѣва сарматѣ · :
- 89^г, 12: Братъ въпроси аѣва сарматана глѣ · помышлениа... — Σαρματᾱς 4.
- 89^г, 16: Брѣ въпроси аѣва сарматана глѣ · помышлениа глѣ ми... — Σαρματᾱς 3.
- 89^г, 2: Рѣ аѣва сарматанъ · хошѣу члѣка сыгрѣшнѣша... — Σαρματᾱς 1.
- 89^г, 5: о аѣва сѣринѣ · —
- 89^г, 6: Глѣхѣу ѡ аѣва сѣринѣ · ꙗко много дѣлаше... — Σερίνος 1.
- 89^г, 13: Рѣ аѣва сѣринъ, ꙗкѣ створи вѣрѣме жетѣы... — Σερίνος 2.
- 89^г, 16: о аѣва сѡпатр[ѣ]
- 89^г, 17: Млн сѣ нѣкто аѣва сѡпатрѣ глѣ · дажѣ ми заповѣдъ... — Σώπατρος.
- 89^г, 23: Глѣхѣу ѡ аѣва сѡпатрѣ, и ѡ аѣва санѣ, ꙗко живѣста — Σαίω.
- за ндно...
- 90^г, 8: ѡ аѣва сѣрафимѣ · —
- 90^г, 9: Стариць нѣкто, именемъ сѣрафимъ, порекломы донни ·¹¹
кромѣ ндиноу плащанице...
90^г, 16: Повѣдахѣу же ѡ немъ, ꙗко иногда видѣвъ нѣкимъ
язычникомъ...
90^г, 20: Съ оубо честимъ прѣхоженнемъ, принде въ младѣ...
91^г, 9: Инога пакы въниде въ корабль, ꙗко прѣити хѣте въ
римъ...
93^г, 5: о амма саррѣ · :
93^г, 6: Идоше инога скитиштѣне къ амма саррѣ... — Σάρρα 8.
93^г, 10: Рѣ амма сарра · ꙗко добро ѣ и члѣкъ ради... — Σάρρα 7.
93^г, 13: Рѣ пакы брати · азъ оубо моужь исмъ...
93^г, 15: Рѣ амма синклантикиа · ꙗкоже не възможно корабь безъ — В 92d; XV, 48.
- гкози състакити...
- 93^г, 21: знаменни тѣрьдѣ · ѡ аѣва тидѡи · :
- 93^г, 22: Рѣ аѣва тидѡи оученикоу сконмоу · испоусти... — Τιμόης 5.
- 93^г, 1: Гѣд[ещѣу] инога аѣва тидѡи, бѣше братъ при немъ... — Τιμόης 6.
- 93^г, 5: Братъ въпроси аѣва тидѡи глѣ · рци ми слово... — Ψο 7.
- 93^г, 10: Въпроси аѣва · Мѡден, аѣва тидѡи глѣ · ѣ жена нѣ — Τιμόθεος.
- каѣ въ егѣптѣ блѣудѣши...
- 94^г, 2: знаменни · ѡ · ѡ аѣва нперхѣи · —
- 94^г, 3: Рѣ аѣва нперхѣи · инокъ бдитель, ношѣ днѣ творить... — Π, 17.
- 94^г, 6: Рѣ пакы, ꙗкоже лѣкъ страшнѣ ѣ и нагромя... — Υπερέχιος 1.
- 94^г, 8: Рѣ пакы, по оуза ѣ инокоу на грѣ... — Υπερέχιος 2.
- 94^г, 10: Рѣ пакы, не съдръжен языка въ вѣрѣме гнѣва... — Υπερέχιος 3.
- 94^г, 12: Рѣ пакы · добро ѣ части меса... — Υπερέχιος 4.
- 94^г, 14: Рѣ пакы, соухѣ ѡ поста тѣло инока · дѣшъ изъ глѣбныи — IV 47, первая
възводитъ · : часть.

¹¹ То же самое в рукописи Белгр. 190^г, 17/18. По гречески: Σινδόνιος.

- 94^г, 15: Рѣ паки · целоуоудрь иннокъ, на земли почтень... - IV, 48.
 94^г, 17: Рѣ паки, глѣ лоукавъ да не износе оуста твоа · лоза - IV, 50.
 оубо трънии не плодить :-
 94^г, 19: Рѣ паки · мысль твоа да ѿ прѣно въ црѣтви неѣнимъ, - Ὑπερέχιος 7.
 и скоро наслѣдиши ѿ :-
 94^г, 20: Рѣ авка иперехіе · скровище ѿ иннокѣ послушанин... - Ὑπερέχιος 8.
 94^г, 24: знаменіи · фрь · ѿ авка филоромѣ :-
 94^г, 25: Филоромъ нѣкто именѣ, бѣ иннокъ искоушень зѣло...
 94^г, 17: Глѣше же и се блженны филоромъ · іако ѿ нелиже } Hist. Laus.
 оубѣхъ... } CXIII (Butler
 XLV).
 94^г, 24: о авка фоцѣ :-
 94^г, 25: Повѣдаше авка фока · іако прѣже донти въ скитъ... - Φωκῆς 2.
 95^г, 3: Глѣше и се блженны фока, ѿ авка іаковѣ · іако соущоу - Φωκῆς 1.
 ми въ скитѣ...
 96^г, 14: о авка фортѣ :-
 96^г, 15: Рѣ авка форта · аще хоше ме бѣ да жиеоу... - Φορτῆς, пер-
 вая часть.
 96^г, 22: знаменіи хера ѿ авка хѡмѣ :-
 96^г, 23: Глѣхоу ѿ авка хѡмѣ · іако хотецоу прѣставити се... - Χομαί.
 96^г, 3: Глѣхоу ѿ авка херимонѣ въ скитѣ · іако ѿстоаше... - Χαερήμων.
 96^г, 9: знаменіи · ψи ·
 96^г, 10-12 (на полях): ѿ авка · ψенданси :-
 96^г, 10: Рѣ авка ψенданси · и соуръ · и ψони · іако слышеце... - Ψενδαίσιος.
 97^г, 4: знаменіи ѿна великаго · ѿ авка · ѿрѣ :-
 97^г, 5: Глѣхоу ѿ авка ѿрѣ, и авка Θεωρѣ, іако бѣхѣс полагающе - Ὡρ 1.
 каль на келію...
 97^г, 10: Глѣхоу ѿ авка ѿрѣ, и авка деѡрѣ · іако бѣхоу пола- - Ὡρ 8.
 гающе всегда начела блга, и блгодареще ба прѣно :-
 97^г, 12: Бѣше нѣкто миранинъ, въ странѣ авка ѿра... - Ὡρ 6.
 97^г, 22: Рѣ авка ѿрѣ оученикоу · своиоу · чедо бѣгани...
 97^г, 25: Рѣ иноѣ авка ѿроу оученикъ иго · авка вѣси ли...
 97^г, 12: концъ прише имена и словеса ѿчьскаа, иже по азъ
 боуквы :- :- :- :-

98^г, 1: Прѣсловни ѿ жити и постѣ, блженны и стѣхъ ѿць
 нашихъ :-

98^г, 3: Иже искони бѣше къ боу бѣ слово · многы ради блго-
 стини...¹²

105^г, 16: α¹³ поучениа стѣхъ ѿць · на оуспѣнии съврше-
 нна : бѣ іако побѣдѣ мальчаніе всѣхъ потыщанинъ · искати : бѣ о оумы-
 ленин : бѣ о вѣдръжани · и іако не тѣчию ѿ брашнѣ се имѣти на
 и ѿ прочіи дѣлѣннѣ вѣрдоу : бѣ покѣсти различни на оутверженіи ·

¹² См. Byzantinoslavica IV, 240 и слл.

¹³ Числа отчасти на полях.

110^г, 22: Рѣ старць · аще вставишь мси бѣ рѣ же по плъти — В 168 а.
скоѣ · не встави сладѣ прикѣщи те...

110^ч, 4: Рѣ старць, ꙗже въ борени вѣнѣтъ се борць · тако — В 168 а*.
пѣвантъ инокоу...

110^ч, 20: Братъ въпроси старца глѣ · по что нѣа нсхоѣѣ на — В 170 d*
дѣло, нераѣоу w дѣи скои...

111^г, 5: Рѣ старць · идеже аще идеши, вѣнчанъ себѣ рѣно — N 398.
пониже еродиего жилище вѣнѣтъ собою...

111^г, 12: Рѣ паки · боуди ꙗко камиль носе грѣхы свои · и — N 399.
ꙗкоже скезанъ послѣдоуи вѣдоушемоу поутѣ бѣи —

111^г, 15: Рѣ нѣкто ѿ старць · ꙗко малаа прѣзирающе, въ велиа — В 174 а.
въплѣмъ зла...

111^ч, 6: Рѣ старць · ꙗко не възможно ѣ члѣкоу дондѣже имѣ — В 180 d?
сладѣ мира сего, въкоуенти сладости бѣи...

111^ч, 17: Рѣ старць · да не прѣдложиши трапезоу прѣже вѣк — В 181 b, S 307.
мене...

111^ч, 20: Рѣ старць · ꙗко мѣмъ се боу глѣюще · не въведи нѣ
въ нѣпастъ...

112^г, 4: ꙗко пѣванъ мальчанин · всѣ потышаний искати — сѣо бѣ ·

112^г, 5: Повѣда нѣкто · ꙗко трни подвижници бѣхоу любими... — II, 16.

112^ч, 1: Братъ иде въ старць нсхоушеноу... — N 147.

112^ч, 3: Рѣ старць, ꙗкоже по поутѣ ходимѣмъ не прозѣмъ — PE.75c; В 180d.
злакъ нѣкон...

112^ч, 9: Братъ въпроси старца глѣ · добро ли ѣ лева прѣвы — PE. 75 c; В
кати въ поустыни... 190 c*.

113^г, 3: Паки въпроси братъ старца глѣ · что створить члѣк — PE. 75 c; В
wѣе, да примѣ даръ добродѣтели... 191a**.

113^г, 17: Рѣ старць · ꙗко сыгрѣшны, дльжны ѣ ѿлоучити себе — PE.131a; 2*, 56.
ѿ всакимъ любве члѣвчскимъ...

113^г, 21: Рѣ старць · ꙗкоже нѣкто оумрѣвы въ градѣ... — PE.131b; 2, 17?

113^ч, 8: Рѣ паки; ꙗкоже меса аще не имоутъ соль изгниваѣ... — PE.131c; 2*, 57.

113^ч, 20: Рѣ паки · ꙗко пѣванъ инокъ не пиши се w садовѣхъ... — 2*, 58.

114^г, 23: Рѣ старць · ꙗкоже бани дѣри често ѿвръзани, оудобѣ — 2*, 59.
топлотѣ вѣнь испоушаѣ...

114^ч, 5: Братъ въпроси старца глѣ · како пѣванъ мальчати въ — 2*, 60? Мо. II,
келіи... 15?

114^ч, 17: Рѣ паки · ꙗко пѣванъ бѣмльствѣющемоу · истезати — Мо. II, 17?
себе...

114^ч, 22: Брата нѣконго сѣдѣщаго въ горѣ · въпроси нѣкто — 2, 27; Моисеос
ѿ старци лаври каламонскимъ глѣ... XCVIII.

115^г, 6: Два брата бѣста прѣвыкающе въ поустыни · един же — N 5; 2, 28.
ѿ нѣ...

115^г, 16: Рѣ старць · ꙗко аще хоуѣ кто възмльствокати · или — В 217 d*.
въ поустыню да въселит се, или въ лаврѣ...

- 115^у, 1: Гл҃аше старць · іако тѣмница ѿ...
 115^у, 4: Братъ въпроси старца гл҃и · что ѿ мльчанинѣ, и коѣ — 2, 16; Роуфос 1, с продолжением.
 полза ѿ него...
 115^у, 23: о оумиленин · слѣ · (Г)
 115^у, 24: При старци нѣкомѣ близѣу живѣше... — РЕ. 591а.
 116^с, 11: Рѣ старць, бѣше нѣкто братъ живиѣ въ келіахъ · и створи ,к дѣ...
 116^с, 21: Братъ подвижнѣ, кѣ приде ѿ страны · и прѣбываше въ — В 195b; 3, 43а.
 келіи малѣ въ горѣ синан...
 116^с, 13: При сим же нѣкто братъ живѣше елисейнинѣ · и — В 195с; 3, 43b.
 единою ѿходещоу имоу въ градъ...
 117^у, 15: Два брѣ по плати ѿрекоста се мира · и шѣша прѣ — В 196с; 3, 44.
 быста въ послушаниѣ въ горѣ нитринскон...
 118^с, 13: Дроугы же нѣкто ѿ ѿцѣхъ, прѣбываше въ рандѣ — В 196d; 3, 18.
 горѣ...
 118^у, 1: Братъ подвижнѣ нѣкон · творе правило своѣ... — В 197а; 3, 45.
 118^у, 17: Иде нѣкто ѿ братиѣ кѣ нѣкомѣ старцоу живѣщоу — В 197b; 3, 46а.
 въ синанскон горѣ...
 118^с, 23: Рѣ паки, добро ѿ кѣзѣвати роуцѣ... — В 197b*; 3, 46b.
 119^с, 2: Братъ посланъ бѣ, ѿ авѣи своѣго, кѣ нѣкомѣ братоу — В 197b**; 3, 47.
 имѣщоу въ тоградѣ въ синан...
 119^с, 19: Братъ сѣде въ горѣ елевнѣцѣн... — В 197d; 3, 48.
 119^у, 13: Бѣше нѣкто конь въ скидополѣ, зѣло многа зла — В 198а; 3, 42.
 сътвори въ...
 120^с, 2: Повѣдаше намъ нѣкаѣ братиѣ, пришѣша кѣ нѣ въ — В 198b; 3, 30.
 рандѣ · іако бѣше нѣкто старць подвижникъ...
 120^с, 21: Старць нѣкто сѣше въ рандѣ, дѣланиѣ имѣи си — В 198d; 3, 11а.
 цѣко...
 120^у, 3: Рѣ старць · нѣ горше паче ѿбычаѣ злаго... — В 204b*; 9, 22b.
 120^у, 11: Рѣ старць, въ истинѣ аще ѿ члѣкѣ подвижнѣ, истѣ — В 207а.
 зѣи ѿ него бѣ всако...
 120^у, 14: Рѣ паки · горѣ тебѣ дѣше, пониже навикла иси въпра — В 207b***.
 шати...
 120^у, 22: Рѣ старць · сѣдѣщоу ти въ келіи своѣи, имѣи памѣ — Мо. III, 45.
 бѣню на всако чѣ...
 121^с, 1: Рѣ паки · іако стежавы стрѣ бѣи... — Мо. III, 46.
 121^с, 3: Старць нѣкто сѣде на единѣ въ келіи своѣи, сътвори...
 121^с, 8: Рѣ старць, аще ѿ немошно тѣло твое · противѣ силѣ — В 215с (два но-
 мѣ сътвори нѣ своѣ... мера).
 121^с, 16: Рѣ паки · іакоже зминѣ нѣ изыде изъ извѣи своѣ, — В 215с**.
 абиѣ бѣжитъ...
 121^у, 6: Рѣ паки · аще соу гробѣ... — В 215d.
 121^у, 9: Рѣ паки · аще оуѣси іако братъ прѣставляѣт се кѣ — В 215d*.
 бѣ...

- 121^v, 16: Рѣ паки · аще оуслышиши в нѣкымъ, тако оукоришь — В 216a.
 те ѿ...
 121^v, 20: Рѣ паки · аще штеготиши се нѣкоѿ ѿ брашнь... — В 216a*.
 122^r, 8: Рѣ паки · аще і еше юнъ мси · бѣганъ кина тако змие... — В 216b.
 122^r, 14: Рѣ паки · аще вбращеши се въ странничьствѣ... — В 216b*.
 122^r, 18: Рѣ паки · аще оудръжанъ боудеши нѣкде на любовь... — В 216b**.
 122^v, 1: Рѣ паки · аще въ пѣстини сѣдиши... — В 216c.
 122^v, 14: Рѣ паки · аще идеши въпросити вѣда в помыслѣ — В 216c*.
 сконхъ...
 122^v, 23: Рѣ паки · аще придетъ к тебѣ братъ... — В 216d.
 123^r, 3: Рѣ паки · аще помысль грьднни смѣтитъ те... — В 216d*.
 [рукопись Белгр. прибавляет (241^v, 2:): Рѣ паки · аще прѣкы-
 ванши съ братнѣю, съблюданъ себе...]
 123^r, 8: Рѣ паки · аще выпадеши въ грѣхъ и вставиши... — В 216d**.
 123^r, 14: Рѣ паки · мѣа вѣши ба мнлоуѣща те · и дающа... — В 217a.
 123^v, 8: Рѣ паки · аще хоуеши имѣти плачь, възлюбѣ ницетѣу — В 217b.
 и смѣрени...
 124^r, 14: въздръжани · не ѿ брашнь тѣчию се имѣти · нъ
 и ѿ прочѣ дѣшевнѣ вѣдѣ · слѣ · дѣ.
 124^r, 16: Бѣста два бра живѣуща съ близъ · и едины ѿ нѣ — N 6.
 съкрыкати...
 124^r, 25: Прихоуаше нѣкто ѿипъ на всако лѣто въ скыть... — N 28.
 124^v, 6: Глаше нѣкто ѿ братѣн, тако бы въпрошеніе въ лаврѣ — N 29.
 егѣптьскон...
 124^v, 14: Идоушимъ иногда братнѣмъ въ цркви · на празнѣи — N 60.
 стѣи пасхы...
 124^v, 19: Идоушоу иноѿ старцоу въ скитъ · съшѣствова с нимъ — N 73.
 нѣкто братъ...
 125^r, 4: Принесоше иноѿ въ скыть зелии и тикки, и поло — В 183d?
 жише...
 125^r, 14: Повѣда нѣкто оученикъ в лѣтѣ сконмъ · тако въ ксѣ — N 146.
 двадѣти лѣхъ · не спа на ребрѣхъ своѣ...
 125^v, 11: Повѣдаше в нѣкымъ старци, тако въжелѣ смѣкѣу — IV, 60.
 изѣсти · юже принима...
 125^v, 15: Братъ нѣк[то] иде посѣтити сестроу свою... — IV, 61.
 125^v, 22: Инокъ нѣкто срѣтъ чръноризыце, оуклонн се ѿ — IV, 62.
 поутѣ...
 126^r, 1: Братъ въ келпхъ принѣ хлѣбы свои топлы... — IV, 64.
 126^r, 9: Разболѣ се старецъ нѣкто... — IV, 65.
 126^r, 20: Дроугы старецъ сѣше въ поустинны далече... — IV, 66.
 126^v, 4: Пости се старецъ не пити кодоу, до · мѣ, днѣ... — IV, 67.
 126^v, 11: Рѣ нѣкто ѿ ѿцъ · тако видѣхъ брата... — IV, 69.
 126^v, 15: Глаше братъ · тако видѣ старца на горѣ висоцѣ — В 171 с.
 сѣдѣша...

- 126^v, 23: Рѣ старць слоко възати хошѣ иннокъ бѣу · w любви
еже принимаѣ · :
- 126^v, 24: Рѣ старць · iako писано ѿ w соломонѣ, iako женoлюбeцъ – В 217d.
бѣше...
- 127^r, 5: Слышѣ w нѣкимъ братѣ · не имѣющоу ничтоже и
трѣбоущу...
- 127^r, 10: Повѣдаше оученикъ велика старца, w аввѣ своемъ ·
iako иногда бывшѣ деветомѣ часѣ...
- 127^r, 18: Рѣ старць · чрѣво лакомнаго бѣса · прѣзиран глѣ... – РЕ. 422?
- 127^r, 23: Рѣ старць · iako постѣ въ пѣстини съ старци, по , ѿ, – РЕ. 395f.
лѣ сътворшѣ · былии тѣчю и финики идоущѣ · —
- 127^r, 25: Рѣ старць · iako ничтоже тако приводитъ къ бѣу
иннокыи, iakoже бл҃гоуебазни...
- 127^v, 6: Рѣ старць, iako шьвѣдениѣ мѣти ѿ блѣу · : – 4, 37.
- 127^v, 6: Рѣ старць · дѣи богатство въздрѣжаниѣ · се оубо – 4, 38.
стежнѣ...
- 127^v, 9: Рѣ пакы · иже нишаго наситити, и постити добро ·: — – Мо. IV, 87.
- 127^v, 11: Рѣ пакы · iako словеси бѣженнии напитаи се · и – Мо. IV, 88.
повѣданнѣ...
- 127^v, 14: Глѣхоу w нѣкимъ величѣ старци въ лавѣ авва петра – 4, 41; РЕ. 396a;
сѣдѣща... Мбсхос XVII.
- 127^v, 18: Ошѣлникъ нѣкто сѣше въ вьнотрѣнѣишѣи поустинѣ
страннѣ · за , ѿ, лѣ, былии...
- 128^r, 10: Рѣ старць · iako не пѣбѣи иннокѣу въпрашати, како ѿ
внѣсица...
- 128^r, 15: Рѣ старць · iako аще боритъ тѣ дѣша твоѣа на многѣа – В 214a.
брашна...
- 128^r, 18: О кѣстающѣ на нѣ плѣскѣ брани ·:
- 128^r, 19 (на полях): · слѣ · ѣ ·
- 128^r, 19: Рѣ старць · глѣ спагъ къ спѣсоу... – N 80.
- 128^r, 24: Бѣше нѣкто старць, имѣи оученика · и бѣше боримъ – N 44.
бѣсомъ блѣуднимъ...
- 129^v, 4: Братъ нѣкто много врѣмени, боримъ бѣсомъ блѣуд – N 64.
нимъ...
- 129^v, 11: Нѣкто ѿпкѣ бѣше · и слоучи се имѣоу недѣгъ, iakoже – N 32.
вѣкмъ ѿчѣати ѿ...
- 130^v, 1: Братъ нѣ почрѣсти водоу ѿ рѣкы · и шьвѣтѣ тамо – N 50; App. 16.
женоу перѣущоу ризы...
- 130^v, 23: Братъ посланъ бы ѿ старца своего на слоубѣи и пришѣ – N 49.
до мѣста нѣкого имѣуща водоу...
- 131^r, 13: Глѣхоу старци · iako помысль блѣудни, оубѣ ѿ · и аще – N 185.
вѣсѣт се въ нѣ...
- 131^r, 22: Братъ въпроси старца глѣ · что сътворѣ авва брани – В 166b* или с?;
блѣуднои... Мо. V, 32.

131^v, 11: Изыде едины ѿ старца въ братью · бѣше дѣстеникъ · — В 172b*.
и не вѣше ни мало ѿ ли блѣудъ...

132^r, 10: Рѣ старца · ꙗко многа соу блѣуднаѧ различна · глѣ · В 172d.
бо аплъ...

132^v, 3: Брать въпроси старца глѣ · что сътвориш, ꙗко боримъ · — В 173b.
исмъ блѣудомъ...

132^v, 6: Глѣху ѿ нѣкымы старци · ꙗко ходещоу нмоу, шерѣте · — N 394; В 173b*.
слѣдъ женьскы...

132^v, 9: Брать въпроси старца глѣ · что сътворюу лева · ꙗко · — N 395; В 173c
чрѣко мое... или d.

133^r, 2: Ошльники нѣкто бѣше дѣстеникъ · женоу до конца · — В 179b?
не вѣде...

133^r, 10: Глѣхъ ѿ велицѣ старци · ꙗко иде въ киновіе, и видѣ · — В 179c.
отроче тамо...

133^r, 15: Глѣху, ꙗко иде иноѧ днѣвоу, и тѣлкоу на кратѣхъ · — В 179c*.
киновіи...

133^r, 18: Глѣху ѿци · ꙗко не приводитъ бѣ отрочета... — В 179d.

133^r, 21: Съниде иноѧ корабль въ страны днѣока... — В 179d*.

133^v, 8: Дѣца нѣкаѧ живѣше въ градѣ нѣкымы, имѣюци · — В 180a.
соуѣда конна...

134^r, 1: Брать прѣбывае въ поустини, съмоушени бѣ вѣсомъ · — В 193c.
блѣуднимы · и шѣ шерѣте ѧзвѣноу мечию...

134^r, 8: Брать боримъ блѣудомъ, иде къ старцоу · и молаше · — В 198d*.
се нмоу да помолитъ се...

134^r, 20: Дроугы нѣкто прѣбывае въ неатѣ, александрьскымы · — В 208d.
монастыри, выпаде въ грѣхъ вели...

134^v, 9: Рѣ старца · мала горестъ погоубѣши скоуделни меда...

134^v, 13: Рѣ старца · си съхрани до смърти сконча и спѣши се · — Мо. V, 45.
неже не гати съ женоу...

135^r, 8: Рѣ старца · чѣда, соль ѿ воды ѿ... — S 574; Μόσχος
CCXVII.

135^r, 11: Имѣше нѣкто старца, оученикъ, бѣ · слоучи же ѿ · — 1596, 542 и сл.
напасти вражии... (ROC. 1902,
615).

136^r, 3: Покѣдаше нѣкто брата глѣ · ꙗко слоучи ми се иногда · — Hist. Laus.
смоушанимоу быти въжелѣннимы жены... XXIX (Butler
XXIII).

137^r, 12: Дроугы нѣкто именемъ, илиа пѣникъ, зѣло бѣ дѣо · — Hist. Laus.
любца... XXXV (Butler
XXIX).

138^r, 1: Блженны исидоръ · бесѣдовавъ блженномъ антонию, · — Hist. Laus.
пѣнию дѣноу... III (Butler III).

138^v, 9: о нестежани, въ нѣже и ѿ мнѣманиѧ съблюдати се.

138^v, 10 (на полях): слѣ · ѿ...

138^v, 11: Бѣше нѣкто въ началѣ хоте ѿрѣшати се мира... — N 17.

139^r, 13: Рѣ старца · аще цѣтви желѣши, имѣни прѣзира · — N 390.

139^г, 16: Повѣдаше нѣкто ѿ старца · тако бѣше нѣкто старца — В 167а.
велию дароу сподѣль се ѿ ба...

139^в, 7: Бѣше нѣкто пѣнникъ сребролюбивымъ боримъ...

139^в, 24: Рѣ старца · члѣкъ въкоушени, ^{не}стезании, тежка имоу — В 207б.
и н риза юже носить...

140^г, 2: Рѣ паки · тако иже имѣнни нѣ възненаидѣль, кога — В 207б*.
възможеть...

140^г, 5: Рѣ старца · възлюбил нищетоу · и не въсхоши имѣти — В 217б.
многы вѣщи...

140^г, 13: Въпрошенъ бы старца ѿ брѣ · рци ми лѣва како — VI, 16.
спсоу се...

140^г, 19: повѣданиа различна на трыпѣнниа и мѣжъско пѣни-
зающа : (глава VII.)

140^г, 20: Инога нѣкто бѣсноующаго се приведе въ скитъ... — N 12.

140^в, 7: Рѣ нѣкто ѿ старца · аще не въсколѣбимъ доубъ ѿ — В 166д*.
вѣтра...

140^в, 11: Нѣкто ѿрещи се мира хоте, идѣше въ поустиню — PE. 162?
идоушоу же имоу, оузрѣ пирыга...

141^г, 16: Рѣ старца · сего ради не оуспѣваемъ, ниже вѣмы — N 400.
мѣрь сконча...

141^г, 24: Рѣ старца · ѿими искоушениа, и ни едины стѣ бѣдѣ · — В 218а.
и бѣгамъ искоушениа ползна, бѣгамъ вѣчнни жизни : —

141^в, 1: Нѣкто ѿ ѿцѣ оудръжавъ свѣтъ, прѣже вѣремене стѣи — PE. 642d; Anast.
пѣ четверодесятниъ... Sinai. XXVII.

141^в, 16: Рѣ старца · такоже коскъ аще не съгрѣшит се... — Mo. VII, 57.

142^г, 19: Старца нѣкто бѣше, и често болѣше... — VII, 41.

142^г, 23: Рѣ старца тако братъ страше ѿ помысль ,дѣ, лѣ, или — VII, 42.
коже и ѿчаати се...

142^в, 9: Рѣ старца, аще постигнет те недоугъ тѣлесни... — VII, 45.

142^в, 15: иже ничтоже творити на явленин : слѣ · и

142^в, 16: Рѣ старца, явлениа и показани людемъ дѣла сконча — Mo. VIII, 29.
добра...

142^в, 22: Рѣ старца, тако члѣкооугодин, всю масть члѣкоу по — VIII, 23.
гоуламъ, и вставлямъ его соуха : —

142^в, 24: Рѣ паки · или бѣгамъ бѣжи... — VIII, 24.

143^г, 1: Рѣ старца · аще идеши нѣгде не въсхоши явити жи-
тинь своим...

143^г, 5: Рѣ нѣкин ѿ ѿцѣ · тако на рѣцѣ при вси, идѣже блже — В 168с.
нынъ слагоуанъ прѣвѣваше...

144^г, 10: Киновнарѣ бѣше нѣкто имѣи славу много ѿ члѣкъ... — В 183а?

144^в, 15: Глѣхоу в нѣкымъ старци въ долни странѣ, тако — IV*, 35.
сѣдѣше въ мѣлчанн · и нѣкто вѣрнъ миранинъ...

145^г, 6: Иногда въ келии прѣзвникоу бывшоу, идѣху брати... — VIII, 21.

145^г, 13: Братъ нѣкто пѣнникъ не идеуши хлѣба... — VIII, 22.

- 145^г, 25: Ёже съблюдати се никогоже wсоуѣжати · Гл҃ѣ , ѡ ·
 145^г, 1: Гл҃ѣху w нѣккымъ старци · ꙗко сѣше въ вг҃уптѣ къ - IV*, 15; N 13.
 келин оуѣднинѣ...
 145^г, 19: Бѣше нѣкто старца, на ксакъ днь изѣдан паѣи - N 20.
 мады , ꙗ · ...
 146^г, 13: Ёшланикоу нѣкоммоу прихоѣаше презвитерь ѿ - IX. 11.
 събора...
 146^г, 5: Бѣста два брата келиа въ киновіи... - IX, 12.
 146^г, 24: Нѣкто моужь сѣ, видѣвъ дръгаго грѣхоуѣща... - N 396a.
 147^г, 2: Братъ въпроси нѣкого ѿ старца · се оубо слоучаетъ ми - В 182b.
 се · и виѣху нѣкого твореща дѣло нѣком...
 147^г, 24: Ёлыша нѣкто ѿ ѣтѣхъ, ꙗко братъ въпадѣ въ блѣудѣ · - В 182с*.
 и рѣ ѿле зло сътвориша ѿ...
 147^г, 6: Рѣ нѣкто ѿ сѣхъ, ꙗко нѣ болше паче заповѣди снѣ... - В 182d.
 147^г, 15: Рѣ старца · аще вѣши нѣкого смѣюща се... - В 199b.
 147^г, 18: Старца нѣкто келин сѣше въ сирин, меѣху прѣлы - В 209d.
 антихри́нскими...
 148^г, 9: Рѣ старца аще вѣши · wчиша сконма брата сконго - В 214b*; PE. 598c.
 пѣюща, аени рци...
 148^г, 14: Рѣ старца · аще вѣши брата съгрѣшающа, да не на - PE. 598с*; R 139.
 того положиши виноу...
 148^г, 20: Въпрошенъ бы старца гл҃и · по что не могу жити - В 229a.
 съ братомъ...
 148^г, 25: Повѣда намъ лѣва іѡанъ савантинъ · ꙗко сѣдещоу - Anast. Sinait. XVII.
 ми...
 (между лл. 148 и 149 недостает одного листа. Привожу первые слова отдельных статей по рукописи Белградской):
 [рукопись Белгр. 282^г, 7: Рѣ старца · почѣто соудниши прѣ - В 221с*
 любоѣкимъ, и оубинцамъ...
 [р. Белгр. 283^г, 3: Рѣ старца · ꙗко чл҃къ нѣкто въ александри
 имѣше на челѣ сконма врыгоу...]
 149^г, 1: ... къ причещению · ꙗкоже тѣчию ѿверзе оуста... (ко-
 нец приведенной в скобках статьи).
 149^г, 11: Повѣдаше оубо намъ, левндие, бывши епѣль въ неа-
 поли · ꙗко въ монастыри...
 151^г, 10: Моужь нѣкто бѣше въ иночьскомъ шбразѣ, лѣнос-
 тию есакою живѣши...
 151^г, 16: еже w расѣуженіи, слѣ · ї ·
 151^г, 16: Братъ оустрани се, въсхотѣ... - N 26.
 151^г, 22: Братъ нѣкто сѣше въ келии вг҃упта, много смѣреніи - N 43; R 217.
 имѣи · бѣше сестра нго блѣудіши...
 152^г, 9: Братъ рѣ старцоу · ни идино бѣго не виѣху въ срѣи - N 57.
 момъ...
 152^г, 16: Гл҃ѣху w нѣккымъ старци · ꙗко сѣше въ храмѣ сѣениѣ... - N 58.

152^v, 24: Киновіарѣ нѣкто, въпроси иже въ сѣхъ ѿца нашего - N 70.
күрила...
153^r, 6: Инокъ дѣлаше въ днѣ памяти мѣнка... - N 86.
153^r, 11: Нѣкто инога покаивъ се иде безмалъвостковати · слоучи - N 88.
же се...
153^r, 19: Въпрошенъ бѣ старецъ · каковоу побѣи быти инокоу... - N 89.
153^r, 21: Въпрошенъ бѣ старецъ · по что въ поустини ходешоу - N 90.
ми бою се · и рѣ тако иже живъ иси · -
153^r, 23: Въпрошенъ бѣ старецъ · что творити побѣи спѣсти се... - N 91.
153^v, 1: Въпрошенъ бѣ старецъ · по что често стоужаю си... - N 92.
153^v, 3: Въпрошенъ бѣ старецъ · что ѿ дѣла инока · и ѿвѣщава · - N 93.
рѣ, разоуженіи ·
153^v, 4: Въпрошенъ бѣ старецъ ѿкоу ми ѿ еже ѿ блѣда... - N 94.
153^v, 7: Въпрошенъ бѣ старецъ, что побѣи инокоу творити · - N 95.
и рѣ...
153^v, 9: Глѣхоу старци · іако залогъ николиже давати помы - PE. 886d; 10,
слома · 125?
153^v, 10: Глѣхоу старци, всакомѣ приходешомѣ ти помыслоу... - N99; PE. 886d*
153^v, 13: Глѣхоу старци · іако дѣла побѣи ѿ источникѣ... - N 100.
153^v, 15: Рѣ старецъ, азъ вѣроую, іако нѣ неправеднъ бѣ... - N 101.
153^v, 17: Рѣ старецъ · иже на все поноужати себе, се ѿ поутѣ бѣи · - N 102.
153^v, 18: Рѣ старецъ · не твори ничтоже пѣжде... - N 103.
153^v, 20: Рѣ старецъ · аще инокъ и҃га на мантиѣѣ стонѣ... - N 104.
153^v, 22: Рѣ старецъ · іако паче всѣхъ добродѣтели, больше ѿ - N 106.
разоуженіи · -
153^v, 24: Рѣ старецъ · постиженіи инокоу ѿ · аще вѣставише - N 110.
своѣ си...
154^r, 1: Глѣхоу старци · аще вѣиши юнаго волею скоию въсхо - N 111; X 111.
дѣла...
154^r, 4: Рѣ старецъ · родъ син, не иже дѣла, нѣ оутрѣ · - N 112.
154^r, 5: Рѣ старецъ, іако дѣла наше ѿ жиѣи дѣла · - N 113.
154^r, 5: Рѣ старецъ, горе члѣкѣ, и҃га имѣ и҃го болше ѿ дѣла - N 117.
и҃го · -
154^r, 7: Рѣ старецъ · дръзновении, и смѣ... - N 118.
154^r, 8: Рѣ старецъ, понѣжани себе бѣ ради... - N 119.
154^r, 10: Рѣ старецъ · аще кто боудѣ бѣ ради боуи... - N 120.
154^r, 11: Рѣ старецъ · син иже бѣ ѿ члѣка · оумъ · и слово · и дѣла · - N 122.
154^r, 12: Тѣ же рѣ · син трѣбоуи члѣкѣ · боити се... - N 123.
154^r, 15: Рѣ старецъ · аще оузриши ме помышлении... - N 132.
154^r, 17: Братъ въпроси старца, глѣ · добро ли ѿ имѣти из - N 129.
вѣщении...
154^r, 22: Братъ проси мѣтѣхъ старца, тѣше се нѣи въ градѣ... - N 130.
154^r, 25: Братъ въпроси нѣкогого ѿ ѿца · аще искръниаѣт - X, 78.
се кто...

- 154^v, 17: Рѣ старць • нѣ ѿ вхожденіа помыслѡмъ въ нѣ... - X, 86.
- 154^v, 21: Братъ въпроси старца гл҃ѣ • аѡва хождоу оубо къ стар- - X, 92.
цѣмъ • и гл҃ют ми в сїсени...
- 155^r, 10: Братъ сѣше въ безмалыи • и придоше вѣсѡе... - X, 93.
- 155^v, 13: Повѣдаше нѣции ѡци в велицѣ старци • іако ѿѣа - X, 95.
приходѣше...
- 155^v, 22: Гл҃ахоу в нѣкымъ старци въ келіахъ, іако вѣше под- - X, 96.
вижники...
- 156^r, 14: Рѣ старць • іако прѣци книжиа сътворише • и придоше - X, 114.
ѡци наши...
- 156^r, 18: Братыа • изъ киновиа изышѣше, идоше въ поустиню - X, 97.
къ шивѣлики...
- 156^v, 21: Братъ въпроси нѣкого ѿ старць гл҃ѣ • аще слоучит - X, 98.
ми се штегчати се сномъ...
- 157^r, 4: Рѣ старць ѿ чл҃вкъ, іады много... - X, 99.
- 157^r, 8: Рѣ старць • іако аще и потребдишѣ... - N 235; Pa. 28, 3.
- 157^r, 10: Рѣ старць • іако аще вѣ инокъ мѣсто имѣющеи - N 236.
оупѣки...
- 157^r, 13: Братъ въпроси мала инока гл҃ѣ • добро ли ѿ мальчати... - N 237.
- 157^r, 18: Рѣ нѣкто ѿ ѡцѣа • іако пѣбай чл҃вкоу имѣти въ ноутрь - X, 108.
себѣ дѣлани...
- 157^v, 2: Сидоше иноѣа иноци ѿ егѣпта... - X, 109.
- 157^v, 23: Братъ нѣкто изышѣ мира, и приѣмъ вѣразъ иночь - X, 110.
скыи...
- 158^r, 4: Два брата по плѣти изыдоша ѿ мира... - X, 113.
- 158^r, 14: Рѣ старць • аще кто прѣбоудѣтъ въ мѣстѣ... - X, 79.
- 158^r, 17: Рѣ старць • аще кто сътворитъ дѣло послѣдоюще - X, 80.
воли скони...
- 158^r, 24: Рѣ старць • іакоже чинъ иночьскыи боши ѿ мирани - X, 82.
скаго...
- 158^r, 2: Рѣ старць • аще прѣбоудѣ дѣлатель... - X, 83.
- 158^v, 7: Рѣ пакии • іако дѣла аще слово имѣа... - X, 84.
- 158^v, 12: Идоше иноѣа, ѿ братиа въ скыть... - X 94.
- 158^v, 21: Братъ въпроси старца гл҃ѣ • по что малоѣшии - B 166d.
твороу...
- 159^r, 1: Идоше иноѣа братиа, ѿ • къ великоу старцоу • и рѣ - N 375.
прывомоу...
- 159^r, 2: Рѣ старць • си гл҃ѣ въпий къ чл҃вкоу до послѣднѣаго - N 10; Pa. 22, 1b
изнѣхання, іако дѣа вѣратите се :-
- 159^r, 3: Рѣ старць • іако іосифъ иже ѿ аримадѣе... - N 24.
- 159^r, 10: Повѣда нѣкто ѿ ѡцѣа • іако братъ бѣгоговѣкии зѣло, - B 167d^{ss}.
имѣаше мѣрь...
- 159^v, 23: Братъ въпроси старца гл҃ѣ • се оубо хождоу съ бра- - B 170c?
тиню...

- 160^г, 8: Брать въпроси старца глѣ · что ѿ клетаннѣ, и что – В 171а**?
ѿ всоуженнѣ...
- 160^г, 18: Дроугыи старць приде на рѣкѣ · и обрѣтъ плоть – В 172а*.
трыстоу сѣде...
- 160^г, 23: Бѣше нѣкто братъ · и борѣше ѿго помышленнѣ глѣ... – В 175с?
- 160^г, 9: Въпрошенъ бѣ, ѿ веходеши, иже и мѣлѣтъ просиши – В 176б?
ѿ дроугыи...
- 161^г, 15: Бѣше нѣкто вшыльниче зѣло разсудивъ и приде – В 177с; R 26.
прѣбывати въ келіи...
- 162^г, 7: Глѣху ѿ нѣкоимъ стѣнѣ, іако въ гонѣннѣ исповѣда – В 181б*.
ниче бѣ...
- 162^г, 15: Рѣ старць · іако аще вѣши кого выпаде въ водоу... – В 181с**.
- 162^г, 23: Брать нѣкто, по мимошѣствѣ многоу вѣмени, иде – В 189б.
къ старцѣ...
- 164^г, 4: Рѣ старць · хвалѣи инока, прѣдаѣ ѿго сатанѣ: – В 190а.
- 164^г, 5: Рѣ паки · вса елика мыслѣтъ члѣкѣ · ѿ небѣ дола, въ – В 190б*.
соуи мыслѣтъ...
- 164^г, 7: Инокоу прѣбывающоу въ скитѣ · вельганы бѣ сѣи – В 193д.
ѿго...
- 164^г, 16: Ты старць, дѣлаше мнѣ роуководѣни · и вставаше – В 193д*.
доколѣномъ потрѣбѣ свои...
- 164^г, 5: Рѣ старць · іако всако лоукавствѣ... – В 194а.
- 164^г, 10: Рѣ старць · іако члѣкѣ прѣдани себе волею... – В 200б.
- 164^г, 13: Рѣ старць · іако отроче вѣлагающе слѣ... – В 200д.
- 164^г, 16: Глѣху старци · наказантѣ отрочета... – В 200д*.
- 164^г, 17: Брать иде въ гороу, феремскоую къ великоу старцѣ... – В 201д.
- 165^г, 7: Въпрошенъ бѣ старць · что ѿ же глѣ, и ѿ празнѣ – В 203а**.
словѣ слѣ вѣзати...
- 165^г, 14: Иже се инога сатана · старцѣ, и рѣ имѣ · нѣси хрѣти – В 209а.
ианинѣ...
- 165^г, 19: Брать въпроси старца глѣ · како вѣе рѣ нашѣ... – В 209с.
- 166^г, 6: Рѣ паки · іако краден, или лъже · или... – В 210а.
- 166^г, 15: Брать въпроси старца глѣ · добро ли ѿ ити къ – В 223б*
старцемѣ...
- 166^г, 18: Рѣ старць, іако възненавидѣ, тышеславѣи юный... – В 224а.
- 166^г, 5: Брать скръбѣи съдържимъ · поноужаше старца, глѣ... – Мѣсѣс CCVIII;
В 224с (начало).
- 166^г, 12: Въпрошенъ бѣ старць · добро ли ѿ ходатантѣ...
- 166^г, 16: Въпрошенъ бѣ старць · добро ли ѿ изоушати... – В 228д**.
- 167^г, 3: Рѣ старць · прѣрѣканинѣ, прѣдаѣ члѣка гнѣвоу... – В 229б.
- 167^г, 6: Бѣше нѣкто инока въ Оивандѣ, кончно... – В 231а.
- 170^г, 4: Въпрошенъ бѣ старць · что ѿ животи инокоу... – S** 107.
- 170^г, 7: Глѣше старць · іако вѣи по силѣ внидоше въ ноуѣрѣ...
- 170^г, 9: Глѣше старць ѿ мѣнѣсѣ · іако ѿга оуѣи гнѣпѣннѣ... – S* 100.

- 170^г, 13: Глѣше стар'ца, ѡ словѣхъ иже въ ꙗзѣ, и положоу на - S* 101.
 море...
- 170^г, 16: Рѣ стар'ца, чистомъ животнѣ, прѣживаѣи крѣмоу... - PE. 945c.
- 170^г, 24: Братъ въпроси стар'ца глѣ · что ѿ възкланнѣ дши... - Мо. X, 163?
- 170^ч, 5: Рѣ стар'ца · мнози иноци расточише злата...
- 170^ч, 21: Братъ въпроси нѣкогого ѡ ѡщѣхъ, ѡ помыслѣхъ хоуланнѣхъ - PE. 718b?
- глѣ...
- 171^г, 9: Братъ въпроси стар'ца, глѣ · ѡчѣ · что глѣть прѣркъ... - 10*, 236?
- 171^г, 13: Рѣ стар'ца · ꙗзѣи бѣгати ѡ всѣхъ творещи безаконни... - PE. 132b; 10*, 237.
- аще и любими...
- 171^г, 18: Рѣ паки · боле ѿ жити съ трѣми божими се бѣ, - PE. 141b; 10*, 238.
- нежели...
- 171^г, 25: Ты же рѣ · не пользно ѿ съ безаконними съвѣкоу... - 10*, 239; PE. 132c.
- плати се...
- 171^ч, 8: Братъ въпроси стар'ца глѣ · како нѣци видѣть ѡкръ... - XV, 87a.
- вениа...
- 171^ч, 20: Рѣ стар'ца · стѣи нмоуше хѣ въ себѣ · и здѣшныа - 10*, 242; PE. 682a?
- наслаждаютъ се...
- 171^ч, 25: Рѣ паки · да не оудиши се, аще члѣкъ сын, аггѣль - PE. 31a, Мѡсхоу CLII, 8.
- възмо...
- (между лл. 171 и 172 недостает одного листа. Привожу начальные слова отдельных статей по рукописи Белградской.)
- [322^ч, 5: Рѣ стар'ца · николиже ѿ члѣкъ добръ, аще и хоушеть - 10*, 243? добръ быти...]
- [322^ч, 9: Рѣ паки · ꙗко ѡбидимы волюю и пращамъ близ'наго, - R 76, конец; 10*, 244; PE. 520b.
- по исткоу ꙗкоу ѿ...
- [322^ч, 16: Рѣ стар'ца · аще сѣдѣши въ мѣстѣхъ и вѣши нѣкыхъ - 10*, 247; M 98; PE. 141c.
- нмоушихъ покои...
- [322^ч, 22: Рѣ стар'ца · ѡжа, вет'хын члѣкъ ѿ · истина же... - S** 62; 10*, 248; PE. 546bc.
- [323^г, 3: Рѣ стар'ца · вѣроуите ми чеда · ꙗко велиа похвала и - PE. 184a; Мѡсхоу CLII, 4.
- велиа слава црѣмь...
- [323^г, 12: Рече стар'ца · дроугомоу стар'цоу нмѣюшоу любовь... - Pa. 1, 2; N 18.
- [323^г, 17: Рѣ стар'ца · не прѣбоуди въ мѣхъ надеже видиши, нѣкыи - Ποιήν 18; 10*, 250.
- нмоушихъ рев'ность...
- [323^г, 20: Рѣ стар'ца · ꙗко сѣдѣшоу ми нногда близоу дроугаго стар'ца · приде к' нмоу дѣвица...]
- [323^ч, 16: иже ꙗко в'егда ꙗзѣи бѣгати трѣзвити се · слово · ѿ ·]
- [323^ч, 18: Бѣше нѣкто ѡшѣл'никъ въ странахъ ивр'данъ - N 34.
- скыихъ...]
- 172^г, 1: ..... ѡ, глѣ нмоу · лицемъ къ лицу · что нмама с - N 34 (вторая ч. приведенной в скобках статья).
- тѣю лѣва...

- 172^г, 23: Глѣхѹ ѡ нѣкымъ старци · ꙗко сѣдѣшѹ нмоу въ – N 56.
 келіи, приде къ нмоу братъ въ ноши...
- 172^в, 5: Рѣ старць · елика възмогѣ възети, не повторѣ: – N 109.
- 172^в, 6: Рѣ паки · члѣкъ имѣи прѣ вчима сконма съмръ... – N 121; IV*, 22.
- 172^в, 8: Рѣ старць · злато аще кто погубитъ, или сребро... – XI, 40.
- 172^в, 11: Приде иноѣ нѣкто ѿ старць къ дроугомъ старцѣ... – XI, 38.
- 172^в, 17: Рѣ старць · ꙗкоже воинъ или ловѣць... – XI, 41.
- 172^в, 21: Рѣ старць, ꙗкоже никтоже не можетъ видѣти близоу – XI, 42.
 црѣа швѣрѣтающаго се...
- 173^г, 3: Глѣхѹ ѡ нѣкымъ старци · ꙗко нѣа глѣхѹ нмоу по – XI, 44.
 мысленна...
- 173^г, 7: Глѣхѹ старци · ꙗко три силы сѹ сатанини... – XI, 46.
- 173^г, 15: Рѣ старць · млчанию поучан се... – XI, 47.
- 173^г, 19: Рѣ старць, нѣкомѣ братѹ · днѣволи ѣ врагъ... – XI, 48.
- 173^в, 3: Глѣше нѣкто ѿ старць · нѣа покриѹ ѡчи колоу... – XI, 49.
- 173^в, 10: Глѣхѹ · ꙗко въ горѣ аѣва антоніа сѣхѹ седмъ – XI, 50.
 брати...
- 173^в, 15: Глѣхѹ ѡ нѣкымъ старци · ꙗко оумираше... – XI, 52.
- 173^в, 24: Рѣ нѣкто ѿ ѿцѣ · ꙗко троудолубѣць нѣкто иноу – В 167b**?
- вънимаше себѣ...
- 174^г, 14: Моужѹ сѣс въ чѣ нсхода дше нго, ѡви се... – В 200d****.
- 174^г, 17: Рѣ старць · пѣванъ члѣкоу съблюдати дѣло скон... – Мо. XI, 90?
- 174^в, 11: Рѣ старць, николиже изыдѣ единоу стопѹ... – В 184b*?
- 174^в, 14: Бѣше нѣкто братъ въ скитѣ, подвижнъ оубо на
 слѣжеѹ свою...
- 174^в, 20: Аѣва нѣкто ѿиде съ нѣкымъ братомъ, въ вноутрѣ – В 225d.
 нѣишоу поустиню...
- 175^г, 15: Повѣдаше нѣкто ѡ нѣкымъ иноцѣ · ꙗко молише бѣ – В 226a.
 да спѣвити нго...
- 177^г, 11: Повѣдаше оученикъ велика старца · ꙗко иногда ндоу – В 236*с.
 шимъ намъ...
- 177^г, 17: Рѣ старць · ѿ мала до велика ꙗже дѣлаемъ · зроу на – Мо. XI, 91.
 плодъ ѣ...
- 177^г, 19: Два филѣфа ндоста къ старцѣ... – Μόσχος CLVI.
- 177^в, 2: Рѣ старць · иноу по ѡстаѣнии житенскѣи, прѣданъ
 себѣ въ печали...
- 177^в, 21: Рѣ старць · оутрѣзем се братіе въ чѣ брани...
- 177^в, 24: Рѣ паки, подвижнѣм се ѡ боушѣи...
- 178^г, 1: еже непрѣстанно · и трѣзвѣно мѣити се: слѣ · бѣ ·
 178^г, 2: Глѣхѹ ѡ нѣкымъ старци, ꙗко сътвори , дѣ, мѣе...
 178^г, 9: Ѡшѣльникъ нѣкто, видѣ бѣса пришѣша възеоудити – N 36.
 инока спѣша...
- 178^г, 13: Глѣше нѣкто ѿ старць: ꙗко нде бѣсѣ въ келію старца – Μόσχος CXIX.
 нѣкомго, швѣразомъ инока...

178^г, 19: Дроугы нѣкто ѿ старць · глаше · іако єдиноу іакоже — Μόσχος CLX.
сѣдѣхъ въ келін скони...

178^в, 6: Рѣ старць · іако єдиноу вѣсташоу ми сѣтворити пра-
вило кони...

178^в, 12: Глахоу старци, іако зряцало ѿ инокоу молитва · — N 96.

178^в, 13: Глаше нѣкто ѿ старць · іакоже ѿ невьзможно лице — XII, 13.
свом видѣти...

178^в, 16: Глахоу старци ѿ нѣконмъ братѣ · іако николиже, не
встави роукодѣлни...

178^в, 19: Рѣ старць · іѣа чабѣкъ съблюдетъ не шевидити ближ-
него...

179^г, 1: Повѣда нѣкто старць · іако братъ иноѣа въ єгѹптѣ — Dan.Sket.1; PE.
прѣбываи · идѣше въ поуть... 171b.

179^г, 11: Повѣдахоу братиѣ глающе · іако иноѣа ндохомъ къ — XII, 15.
старцемъ...

179^г, 21: Рѣ старць · іако оудивити се ѿ, пониже...

179^г, 25: Братъ въпроси старца глѣ · по что іѣа стою на — PE. 925; 7, 30?
мѣнтѣхъ... — M XII, 23.

179^в, 6: Рѣ старць · прѣтрѣпѣван ноужн тѣлесни...

179^в, 9: Нѣкономоу ѿ сѣхъ молящоу се · толнко соупротивляше
се лоукавыи...

179^в, 21: О дроугымъ братѣ паки слышахомъ, іако мѣшоу се
нмоу, змни...

180^г, 1: Рѣ старць · непаримо око имѣи въ мѣнтѣхъ скони...

180^г, 3: Къ старцоу сѣоу въ поустини мльчещоу · бѣсове при-
идоше...

180^г, 7: Дроугомоу паки єголюбивоу · ѿ мѣнтѣхъ промышле-
нии творещоу...

180^г, 14: Рѣ старць, іакоже всѣ чювьствъ, зрѣнии вольше...

180^г, 16: Рѣ старць · мѣи се кротко и безмѣвно · и пон...

180^г, 18: іако странно · приматин пѣбамъ и миловати кротко
и тихостию · слѣ · глѣ.

180^г, 20: Глаше старць · іако бѣше нѣкто из мира извьшль... — N 9.

180^в, 7: Глаше нѣкто ѿ ѿцѣхъ · іако бѣше нѣкто магистринанъ — N 38.
посланъ...

181^в, 7: Дроуги нѣкто магистринанъ · вѣзрацаи се ѿ палестини... — N 39.

182^в, 10: Ндохомъ въ кинонии иже въ сѣхъ ѿца нашего саки... — Μόσχος
CLXXXVI.

183^в, 8: Инокъ нѣкто андишанинъ родомъ, бѣгогѣвѣниъ, ѿ — Be 986; 1596,
монастиря касианова... 497.

184^г, 24: Повѣда намъ старць сѣхъ глѣ · іако бѣ въ киринѣ — Μόσχος CXCXV.
ѣпкпъ, синесни именемъ...

185^в, 12: Нѣкто хѣлюбецъ, имѣни даръ мѣтнини, глаше · іако — N 40.
пѣбамъ даки...

- 185^v, 16: Бѣ алѣксандрин бѣше нѣкто богатъ, и разболѣ се... – N 47.
- 186^r, 8: Старць нѣкто сѣше съ братомъ ѡбщежително · старць – XIII, 15.
же бѣше мѣтвѣ...
- 186^v, 4: Рѣ старць · бываѣ нѣкто многа добра творе · лоукавы – XIII, 14.
же приноситъ нѣмоу скоупость...
- 186^v, 16: Братъ иде къ ѡшальникоу нѣкомѣ · и исхоще ѡ – XIII, 7.
ниго рѣ...
- 186^v, 20: Ѣшальникъ сѣше при киновѣ, добродѣтели многи – XIII, 8.
творе...
- 187^r, 1: Глѣхоу ѡ нѣкымъ старци, іако въ сирѣ при пѣти – XIII, 9.
поустинникъ...
- 187^r, 15: Бѣше нѣкто инокъ имѣе по плѣти брата миранина, – XIII, 13.
нища...
- 187^v, 22: Инокъ нѣкто Океанинъ, имѣше даръ слѣженія ѡ ба... – XIII, 12.
- 188^r, 11: Идоша инога два брата къ нѣкомѣ старцѣ... – XIII, 10.
- 188^r, 17: Бѣше нѣкто ѡ стѣнѣ, живѣи въ егѣптѣ, въ мѣстѣ – XIII, 11.
поустѣ · бѣше же и друзы...
- 188^v, 10: Моужь нѣкто бѣше въ іерлѣ богатъ · ѡбогатѣвъ ѡ
похощенія... CLXXXV.
- 189^r, 20: Повѣда нѣкто ѡ ѡцѣ · іако въ градѣ нѣкымъ бѣше – Μόσχος
жена христіанка... CLXXXV.
- 191^r, 7: Рѣ старць · іако добро ѣ творити мѣтвию · аще и – Мо. XIII, 19;
члѣкоугодна рѣ... Σαῶρα 7.
- 191^r, 10: о послоушани · слѣ · дѣ ·
- 191^r, 11: Повѣда намъ нѣкто ѡ ѡцѣ · іако нѣкто филофѣ ѡ – N 46.
нарицаемаго вѣниа градъ...
- 191^v, 19: Старць нѣкто имѣше оученика · и хоще нѣго оудръ – N 53.
жати съ собою...
- 192^r, 2: Бѣше нѣкто въ киновѣ ѡ мира пришель, имѣе съ – N 72.
собою и сѣа сконго...
- 192^r, 13: Глѣхоу старци, іако аще имѣ кто вѣроу къ нѣкомѣ, – XIV, 12.¹⁵
и прѣдѣ се...
- 192^r, 19: Братоу ѡ скита пѣдѣшоу на жетвоу... – XIV, 14.
- 192^v, 17: Бѣше нѣкто старць прѣ[бн]ваѣ въ келіѣ, нарицаемѣ – В 202с.
оутишени...
- 193^v, 1: Повѣдаше нѣкто старць · іако въ киновѣ нѣкымъ ·
постриже...
- 194^v, 9: Явѣ сѣридо имѣе киновѣ въ Ѡеѡнѣ · имѣѣи любовна – РЕ. 212с; 1596,
нѣкомѣ егѣптѣнина въ аскалонѣ... 609.
- 195^r, 9: Старць нѣкто имѣше слоуженика въ вѣси · слоучи же се... – XIV, 16.
- 195^v, 8: Два брата по плѣти, придоша житы въ монастыри – XIV, 17.
нѣкымъ · и ѣдинъ оубо бѣше пѣникъ...

¹⁵ Под конец тексты латинский и славянский немного расходятся.

- 196^г, 7: Братъ нѣкто миранинъ · имѣи чедѧ, ꙗко вставиъ ѿ XIV, 18.
въ градѣ...
- 196^г, 1: Рѣ старецъ · ꙗко въ началѣ рѣ спсѣ оученикомъ своимъ -- Мо. XIV, 25.
скръбѣ и стожении...
- 196^г, 7: Рѣ старецъ, ꙗко си ишѣ бѣ ѿ хрѣтианъ · ꙗко да по-- XIV, 13.
слѣшати...
- 196^г, 11: Братъ видимъ бывъ нѣкимъ; иде къ старцоу въ -- Мо. XIV, 21.
келіе...
- 196^г, 21: Братъ нѣкто по вѣкѣ подвижнѣ се дѣвоу и стѣ -- 14*, 33? (Trübsal u. Reich Gottes?)
старцоу...
- 197^г, 4: Старецъ нѣкто имѣше оученика, имѣша велии послѣ-
шани · иже аще глѣше имѣ старецъ...
- 197^г, 22: Посла нѣкто старецъ оученика своего почръсти во-- R 28; П* 17;
доу · бѣше же далече кладенъца... N 27.
- 197^г, 4: Рѣ старецъ · ꙗко имѣи послѣшани къ всѣмъ бѣ ра-
стоужениа...
- 197^г, 6: Глѣху, ꙗко павлѣ · ꙗко имѣше оученика, и имѣше -- Ἰωάννης ὁ μα-
θητὴς τοῦ ἀββᾶ Παύλου; XIV, 4.
велии послѣшани...
- 197^г, 20: о смѣреномѣдрѣ · слѣ · ѿ ·
- 197^г, 21: Бѣше нѣкто ѿ кинѣ · слоучи же се оученикѣ... -- N 22.
- 198^г, 23: Братъ въпроси старца глѣ · аще живѣ съ братнию и -- XV, 76.
вижѣ вещь непѣноу...
- 198^г, 10: Старецъ нѣкто скитанъ се по поустинѣ · глѣше... -- XV, 52.
- 199^г, 4: Приде иноѣ братъ ѿ скита къ дивандѣ искоушѣ... -- В 201с.
- 199^г, 17: Братъ живѣше въ кинѣ · и все тѣготи братнии... -- XV, 86.
- 199^г, 6: Два брата бѣста по плѣти · и приде диаволъ... -- XV, 89.
- 199^г, 19: Ошѣлиникъ велии рѣ, по что тако бориши ме сатана... -- N 35.
- 199^г, 21: Глѣхъ старци · ꙗко вѣнцѣ ѿ инокъ смѣреномѣдрѣ · -- N 98.
- 199^г, 21: Въпрошенъ бѣ старецъ · ѿкоу притежавѣ смѣрено -- N 107; R 171а.
мѣдрѣ...
- 199^г, 24: Рѣ старецъ · ꙗкоже земля непѣи николиже долѣ · тако -- N 108.
и смѣрани себе · --
- 199^г, 25: Нѣкого поустинника · члѣкъ бѣснѣи и люто... -- XV, 53.
- 200^г, 3: Рѣ старецъ · ꙗко помышлении высокоумиа... -- XV, 54.
- 200^г, 9: Рѣ старецъ · иже паче чина почитамъ ѿ... -- XV, 56.
- 200^г, 12: Въпрошенъ бѣ старецъ · по что тако бѣсои боримъ -- XV, 58.
исмы...
- 200^г, 15: Братъ въпроси старца глѣ · аще братъ вънесетъ... -- XV, 59.
- 200^г, 23: Въпрошенъ бѣ старецъ, что ѿ смѣрении... -- XV, 60.
- 200^г, 1: Братъ въпроси старца глѣ · что ѿ дѣла странничѣска... -- XV, 64.
- 200^г, 11: Придоше иноѣ нѣци въ дивандѣ... -- XV, 65.
- 200^г, 21: Живѣше нѣкто инокъ, изъвѣнѣ кѣсантина грѣ · при -- XV, 66.
ѿвѣси младимъ цри...

- 201^г, 14: Рѣ старць · да не реши къ сѣци своимъ на брѣ... — XV, 55.
- 201^г, 20: Рѣ старць · нѣа брань не борить нѣ... — XV, 67.
- 201^г, 24: Нѣкомоу ѿ брати яви се диаволь · прѣвразив се... — XV, 68.
- 201^г, 4: Глѣхоу старци · аще и въ истиноу агѣль явит се тебѣ... — XV, 69.
- 201^г, 6: Дроугомоу старцоу, пришѣ яви се диаволь, глѣ · азъ — XV, 70 (начало другое).
- исмъ хсѣ... — XV, 71.
- 201^г, 11: Дроугомоу старцоу глѣхоу вѣсовѣ · хоушиши ли ви... — XV, 71.
- дѣти хдѣ... — XV, 72.
- 201^г, 15: Повѣдахоу ш нѣкимъ старци, іако сътвори · ѿ, нѣли... — XV, 72.
- 201^г, 25: Рѣ старць · аще смѣрениемъ и страхомъ бѣжимъ за... — XV, 73.
- повѣси... — XV, 74.
- 202^г, 11: Рѣ старць · хоуоу повѣжѣнъ быти... — XV, 74.
- 202^г, 13: Глѣхоу ш нѣкимъ ѿ старць · іако мѣи се боу, за — N 380.
- ѣ · лѣ... — XV, 78.
- 202^г, 20: Рѣ старць · аще рѣши комоу съ смѣрениемъ прости — XV, 78.
- ме, жежиши вѣси : — XV, 82.
- 202^г, 21: Выпрошенъ бѣ старць · что ѣ смѣрение · и ѿвѣщавъ — XV, 82.
- рѣ · смѣрение, велико... — XV, 83.
- 202^г, 1: Выпроси братъ нѣкомаго старца глѣ, рци ми дѣло да... — XV, 83.
- 202^г, 4: Рѣ старць · не имѣи разоумъ съ нгоуменомъ... — XV, 85.
- 202^г, 7: Инокъ нѣкто оуразавленъ бѣ... — N 329.
- 202^г, 9: Старць нѣкто вѣше на іорданѣ · и въниде въ пещероу... — II*, 15; N 333.
- 202^г, 15: Рѣ старць · аще не би положили жрънваръ покровъ на — XV, 80.
- вчи скотинѣ... — XV, 88 (начало другое).
- 203^г, 1: Братъ выпроси старца глѣ · како твороу метание... — XV, 88 (начало другое).
- 204^г, 2: Рѣ старць · блгоговѣнни съ смѣреномоудриемъ, възде — Мо. XV, 108.
- добро ѣ... — Мо. XV, 109а.
- 204^г, 6: Рѣ паки · іако смѣрение, крѣпчѣише ѣ паче всеи силы : — Мо. XV, 109а.
- 204^г, 8: Повѣдаше бо нѣци ѿ ѿцѣ · іако два еѣкпа вѣста — Мо. XV, 109б.
- съ близоу... — Мо. XV, 109б.
- 204^г, 6: Рѣ старць · аще смѣреномоудрие съматрали быхъмъ, — Мо. 110.
- не выхоу наказани... — В 171д.
- 204^г, 12: Старцоу нѣкомоу · многого рѣ смѣрениа иже — В 171д.
- имѣше... — В 178с.
- 204^г, 21: Бѣ нѣкто братолюбѣць, и любивъ зѣло, не помышляше — В 178с.
- зла николѣже... — В 180с.
- 205^г, 10: Оушляникъ нѣкто бѣ еѣкпѣ · съ, блгоговѣнниемъ... — В 180с.
- 205^г, 23: Братъ иноѣ въ скитѣ · зва брѣ глѣ, принде [так] въ келію мою, да оумыю нозѣ твои... — В 184*.
- 205^г, 6: Рѣ старць · аще слоучит се быти межоу тобою и дроугымъ слѣ скръбно... — В 184*.
- 205^г, 19: Братъ выпроси старца глѣ · что сътвороу, понѣ тыщѣ — В 184*.
- слави... — В 184*.

- 206^г, 1: Рѣ старць, іако не себе оуничижамъ, сѣи ѿ смѣрено -- В 190с.
моудръ · нъ...
- 206^г, 3: Братъ бѣше въ келіѣ · и въ такоу смѣреніи приде... -- В 190b****.
- 206^г, 6: Братъ ѿрѣ се мира съ ѿцемъ своимъ по плъти... -- В 200d****.
- 206^г, 24: Рѣ старць, смѣреніи · и кромѣ троудѣ сѣсло ѿ мно -- В 202d.
гын · и скѣтелствоуять...
- 206^г, 6: Братъ съмоушамъ лоукавыи помысли, скръбѣше...
- 206^г, 17: Братъ иде къ нѣкомоу старцоу, въ лавроу дѣчиноу, -- В 209a*.
выше ерихона...
- 207^г, 22: Рѣ старць · аще помышлении грьдѣномъ смѣтитъ -- В 216d*.
тебѣ · рци...
- 207^г, 2: Глѣше нѣкто ѿ старць · іако къ мѣстѣ нашамъ въ -- В 228a?
врѣме нѣкомъ съвырахоу се...
- 207^г, 20: Глѣше нѣкто ѿ старць, притчу ѿ смѣреномоудрин... -- PE. 265f; 1596,
611.
- 208^г, 4: Глѣхоу старци · іако пѣбай оустоупати...
- 208^г, 8: ѿ безз[л]оби · слѣ · ѿ · :
- 208^г, 9: Братъ нѣкто прѣтвори ключъ · и ѿтвѣраше единомоу -- N 7.
старцоу келію...
- 208^г, 21: Дроугы нѣкто прѣданъ бы нъ мѣчении рабиню -- N 42.
скою...
- 208^г, 1: Троудолюбца нѣкомго · видѣвъ нѣкто носещѣ мръца... -- XVI, 11.
- 208^г, 4: Глѣхоу ѿ нѣкымъ иноцѣ · іако елико аще кто... -- XVI, 12.
- 208^г, 10: Придоше инога разбонници... -- XVI, 13.
- 208^г, 21: Братъ иде къ старцѣ, нѣкомоу въ поустинны сѣ -- XVI, 14.
дѣшоу · и шѣрѣтъ...
- 209^г, 8: Братоу нѣкомоу соушоу близоу велика старца... -- XVI, 19.
- 209^г, 20: Рѣ старць, іако слышѣ ѿ нѣкыи стѣхъ, іако соу юны... -- XVI, 18.
- 209^г, 22: Повѣдахоу старци, ѿ дроугомъ старци · іако имѣше -- XVI, 15.
отрочища...
- 210^г, 11: Дроугы нѣкто ѿ ѿцѣ · помѣи се боу извѣшати имоу...
- 210^г, 11: Повѣдаше нѣцин, іако философъ въсхотѣхоу... -- XVI, 16.
- 211^г, 2: Бѣста два инока въ мѣстѣ живоуца... -- R 23; N 343.
- 211^г, 10: Старць нѣкто въ скитѣ, шѣрѣте разбонники кра -- В 203a*, 222a**.
доуше...
- 211^г, 15: Братия шѣстоующе заблѣудиле · въпрашахоу же нѣ -- В 222d.
кыи · оуѣкти поутъ...
- 211^г, 25: Повѣда нѣкто ѿ егупѣскѣи ѿцѣ · іако инога въсхотѣ -- В 223d.
оустранити се...
- 211^г, 23: Рѣ старць · аще досадитъ тебѣ кто бѣли нго... -- PE. 545c; S**69.
- 212^г, 1: Рѣ старць · аще въспоменеть кто въскръсншаго и... -- PE. 534b.
- 212^г, 12: Рѣ пакы · хотѣи исцѣлѣти ѿ люти дѣшевни извъ · и -- Мо. XVI, 17.
избавити се...
- 212^г, 1: Рѣ пакы · іако крѣтъ хѣвъ видимъ... -- PE. 545d.

- 212^v, 3: Бѣ нѣкто патриѣ въ бѣтвнмъ градѣ... — Μόσχος XXXIV; PE. 534c; Mo. XVI, 34.
- 212^v, 13: Рѣ старць · тако при великымъ исидорѣ презвитерѣ — PE. 553b; Mo. XVI, 28.
- скитскимъ...
- 213^r, 17: О любви · слѣ [ѣ]
- 213^r, 18: Два нѣкаѣ брата привѣна быста на мѣчени...¹⁶ — N 41.
- 213^v, 6: Инокъ нѣкто бѣгоговѣнь зѣло и бѣголюбивъ · имѣше¹⁷ шивѣлика...
- 213^v, 18: Старць нѣкто посла оученика своего, въ егѣптъ, — R 146; N 344. привести камилу...
- 214^r, 14: Дроугы пакы старць · кошничѣ сътворишь и поло- — XVII, 16. живъ оушеса имъ...
- 214^r, 23: Глѣхоу ѡ нѣкымъ старци въ скитѣ, тако разболѣ се... — XVII, 17.
- 214^v, 7: Брата два бѣста въ келіѣ · бѣше же единый старць... — XVII, 14.
- 214^v, 21: Братъ въпроси старца глѣ · како соу нѣа нѣцин — XVII, 19. трѣжающе се...
- 215^r, 2: Идоше нноѣа, ꙗ · братнѣа и взеше...¹⁸ — XVII, 20.

Не знаю, сохранился ли в какой-нибудь рукописи греческий текст, точно соответствующий славянскому. Пока такой текст не будет найден, нужно считаться с возможностью, что переводчик в то же время был редактором-компилятором, черпавшим из разных источников. Я думаю, однако, что славянский текст был переведен с готовой греческой редакции Большого Лимонария, и не удивился бы, еслиб при тщательном разборе всех сохранившихся рукописей удалось найти греческий текст, более похожий на славянский чем исследованные до сих пор кодексы. Что греческий текст существует в различных редакциях, это давно известно; укажу только на описание Берлинской рукописи Phill. 1624 у Буссэ *l. l.* 2 и сл.: в этой рукописи между частями алфавитной и анонимной вставлены рассказы Даниила Скитиота, и ея алфавитная часть в многих местах отклоняется от изданного в Греческой Патрологии текста. И если сопоставить анонимную часть этого Берлинского сборника с кодексом Московским 342, сразу поразит нас тот факт, что

¹⁶ В рукописи Белгр. это — вторая статья этой главы; первая статья начинается так (396^r, 6): Повѣдаше нѣкто · тако бѣше магистрианъ нѣкто юнъ доверъ видѣннмъ... = N 37. Той-же статью начинается эта глава в греческой рукописи 342 Синодальной библиотеки, см. у Буссэ стр. 183.

¹⁷ Перед этим номером находится в Белгр. рукописи рассказ начинающийся так (398^r, 5): Въ градѣ нѣкымъ бѣше мѣритель... = N 48.

¹⁸ В рукописи Белградской за этим рассказом следуют еще два рассказа: Повѣтоваше старць ѡ оцѣ мнандѣ · тако живущоу нмоу съ дѣтѣма оученикома... (403^r, 4) = Μιλλήσιος 2; VII, 12, — Въ странѣ итерѣ оумрѣтъ нѣпъ · и придоше вѣстѣнни... (404^r, 14) = В 235с. Потом еще начало следующего текста: Оѡѡфла архіѣпа александрьскаѣ слѣ ѡ нсхоженнѣ дшн (406^r, 3/4. Нач.) Бѣ разоумѣнѣе братнѣ · каковы страхъ и трепеть...

в тексте Московском анонимные статьи расположены по главам гораздо последовательнее чем в Берлинском. В этом отношении редакция, известная нам из славянского перевода, примыкает ближе в рукописи Московской.

Не подлежит никакому сомнению, что славянский текст рукописей Бер. а Бел. по существу представляет тот же самый патерик, который мы знаем из описания Московского кодекса 342 и из издания алфавитных «*ἀποφθέγματα*» в LXV-ом томе Патрологии Греческой; в отделах, посвященных отдельным отцам, порядок статей нередко тот же самый или по крайней мере приблизительно тот же самый в том и в другом сборнике; и то же самое можно сказать о группировке тех отцов, имена которых начинаются одной и той же буквой алфавита. Но есть и большие отклонения: с одной стороны многих статей известного нам греческого текста нет в славянском, за то в нем встречаем большое количество вставочных статей, взятых м. пр. из *Палладиевой Historia Lausiaca* а из Луга Духовного *Иоанна Мосха*. Рассказы *Даниила Скитиота*, вставленные редактором греческого текста Phill. 1624 между частями алфавитной и анонимной, в славянском тексте вошли в состав Патерика по азбуке, где мы находим их под буквой *Д*. Вероятно переводчик пользовался греческой редакцией, отошедшей в этом пункте еще дальше от первоначального текста Большого Лимонария чем Cod. Berol. Phill. 1624. Анонимная часть славянского сборника различается тоже значительно от Phill. 1624 или Coisl. 126, часть которого была издана аббатом NAU: ведь в славянском тексте весь анонимный материал распределен по 17-и главам, что соответствует характеристике второй части Большого Лимонария, данной в предисловии к этому сборнику. Но есть, однако, пункты соприкосновения и с анонимной частью кодекса Phill. 1624. Как известно всем прочитавшим книгу Буссэ, собрание анонимных статей в этой рукописи (B) представляет собою ту же самую редакцию как Codex Coislinianus 126, по которому *Naui* издал свои *Histoires des solitaires égyptiens*, и список статей из B, составленный Буссэ на страницах 110—120, является продолжением изданного аббатом *Naui* материала (N). Тот же Буссэ сопоставил латинские *Verba Seniorum* с текстом N, при чем оказалось, что чуть ли не все анонимные статьи латинского сборника встречаются тоже в средней части N (номера 133—369). Итак, все тексты, обозначаемые мною латинскими цифрами и буквами N и B, принадлежат к одной компиляции. И вот с этой же компиляцией анонимная часть нашего славянского текста имеет много общего. При рассмотрении отдельных его глав, мы получаем впечатление, что славянский текст переведен с греческого оригинала, представлявшего собою сильно обработанную разновидность сборника NB, отличавшуюся от этих кодексов м. пр. тем, что распределение материала по предметам было проведено систематически. Положим, что когда-то существовало собрание анонимных статей, отличавшееся от редакции NB только распределением всего материала

по главам — тогда можно бы сказать, что к такому сборнику анонимная часть славянского Б. Лимонария относится в общем так-же как Алфавитная его часть огносится к греческому тексту, известному нам из LXV-аго тома Греч. Патрологии; и надо предположить, что и здесь и там обработка первоначального текста совершилась еще до возникновения славянского перевода. С одной стороны много статей было пропущено, с другой кое-что было прибавлено. Часть этих прибавок встречается в других сборниках, м. пр. у *Павла Евергетина* и в редакциях армянских, но есть и такие прибавки, происхождение которых осталось мне неизвестным; м. б., в некоторых случаях я не искал в тех местах регистров *Буссэ*, где было нужно. Кажется мне весьма возможным, что я нашел бы еще больше пунктов соприкосновения именно с армянской редакцией В, еслиб об этом тексте располагал более богатыми сведениями. *Буссэ* описывает его очень кратко.

Как бы то ни было, я думаю что славянский текст Большого Лимонария доставляет нам ценный и богатый материал для реконструкции позднейших греческих редакций этого патерика, и надеюсь, что собранные в настоящем труде данные окажутся твердым и надежным фундаментом для дальнейших исследований по этой области.

RÉSUMÉ.

Cet article contient une description détaillée de la traduction slave du Μέγα Λειτουργίον d'après deux manuscrits de ce texte (Berlin, Bibl. de l'État, Collection-Wuk N° 40 et: Belgrade, Bibliothèque Nationale N° 726). La préface du compilateur est imprimée ici d'après le manuscrit de Belgrade. Le texte slave contient les deux parties mentionnées dans la préface; dans la première les anecdotes et apophthegmes sont groupés dans l'ordre alphabétique, la seconde est une collection d'apophthegmes, etc., attribués à des « pères » dont les noms n'étaient pas connus au compilateur du Μέγα Λειτουργίον. Le texte slave de la partie alphabétique se distingue du texte grec imprimé dans le tome LXV de la Patrologie Grecque par l'omission de plusieurs numéros et par l'addition de quelques chapitres du Λειτουργικὸν Πνευματικὸς, de la Historia Lausiaca et d'autres recueils. Probablement ces innovations avaient été introduites dans le Grand Limonaire par des rédacteurs et des copistes grecs avant l'époque de la traduction slave. La partie anonyme de celle-ci ressemble beaucoup à la rédaction grecque que nous connaissons des Histoires des solitaires égyptiens, publiées par l'abbé Nau d'après le manuscrit Coisl. 126, et du Codex berolinensis Phill. 1624. Les « Verba seniorum », publiés dans le tome LXXIII de la Patrologie Latine, sont la traduction d'une partie de ce même texte. Nous croyons que dans une autre rédaction de cette collection tous les numéros étaient groupés systématiquement d'après les sujets et que cette rédaction-ci a été le prototype du texte grec dont nos manuscrits slaves

contiennent la traduction. Comme dans le cas de l'Alphabeticum, nous avons affaire ici à une rédaction assez jeune, caractérisée d'une part par un grand nombre d'omissions, d'autre part par des additions, dont la provenance n'est pas toujours connue, quoique la comparaison avec un grand nombre de recueils soit rendue assez facile par les travaux de *W. Bousset* sur les Apophthegmes.

НЕИЗДАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ МАКСИМА ГРЕКА.

Хотя упоминания об отдельных неизданных произведениях Максима Грека встречались в литературе, ему посвященной, однако количество их оказалось значительно больше, чем можно было думать сначала.

Предметом настоящей статьи будет 20 найденных нами неизданных оригинальных сочинений Максима, значительно расширяющих представление об литературной деятельности Святогорца, и кроме того 3 небольших перевода его, ранее неизвестных.

Новое литературное наследие Максима Грека удобнее всего рассмотреть, разбив и сгруппировав его по следующим тематическим отделам: I. Два послания об организации монашества. II. Послание об античной мифологии. III. Слово против скоморохов. IV. Догматико-полемические произведения против астрологии, лютеранства и латинства. V. Послания личного характера: утешительные, дидактические, благодарственные. VI. Переводы.

I. Послания на тему об организации монашества посвящены ближайшим образом описанию монастырского быта на Афонской горе и рассказу о францисканцах и доминиканцах. Послание об Афонской горе, нач.: «Живущих въ святѣй горѣ преподобных инокъ»... находится в ркп. Публ. Библ. имени Ленина в Москве, б. Румянцевского Музея № 264, XVI в., на лл. 195 об. — 199 об. (См. ниже, стр. 95.) Послание о францисканцах и доминиканцах, нач.: «Вѣдый аз презѣлно любо-слышательное»... — находится в той же ркп. на лл. 177—178 об. (См. ниже, стр. 99.) — На принадлежность обоих произведений Максиму Греку ясно указывает и язык их, представляющий характерную для Максима форму род. пад. множ. числа на «ех»: (л. 195 об.: «около монастырех», л. 177: «иудѣхъ») и самое содержание: в первом послании автор описывает афонские порядки, как хорошо осведомленный очевидец, а во втором, как заявляет сам, рассказывает о том, что «сам своима очима и ушю видѣхъ и слышах въ юности моей, время до-вольню поживъ въ странѣ Италийстѣй похотью еллинскихъ учений» (л. 177). До сих пор в составе сочинений Максима было известно только одно очень короткое послание об Афонской горе, напечатанное в III томе его сочинений. Новое неизданное послание гораздо обширнее и подробнее. Что касается времени его написания, то оно относится, без сомнения, к последнему периоду жизни и литературной деятельности автора, так как он мимоходом замечает здесь о своих старческих недугах: «очесемъ уже притупающимся и руцѣ частѣ болѣзнующи»

(л. 195 об.). Послание особенно интересно в том отношении, что в нем наиболее полно раскрываются идеальные представления Максима Грека о монастырской организации, проникнутые «нестяжательскими» тенденциями. «Монастыри, яже на той горѣ», пишет Максим, «ины живут общим житіемъ съвършеным, а ины особнѣ за скудость и нищету потребных житійскихъ. Въ которой обители мало братіа, лѣгко ест общѣ жити, а в которѣй братьей 300 или 200, или полтретіа, нужно велми, паче же немочно.» И тут же подчеркивается двойное отличие афонских монастырей от русских: 1. нет у них сел, населенных крестьянами, 2. нет у них капиталов, отдаваемых в рост; жизнь построена на трудовом начале: «Вси бо монастыри без имѣніих рекше без сѣль живут, однимі своими рукодѣліи и непрестанными труды и въ потѣ лица своего добывают себѣ вся потребна житійская. Нѣст у них в казнѣ сребро лишне лежаще, ни в людех по здѣшнему обычаю: чиста ест святаа гора от сицевыхъ непохвалныхъ прибытокх» (л. 195 об.). Принцип общежития, равенства в труде, самообслуживании и потреблении проводится там гораздо с большей последовательностью, чем в русских монастырях. «И которые живут въ общихъ монастырех, тѣмъ обща вся и труды и работы монастырскыя без лѣности и роптанія и на мори и на земли и на горах, одѣанія же и вся потребна тѣлеснаа из казны: сами плотники, самі кузнецы, прѣтныя мастера и сапожники и кожевники. Стригут же Бога ради, въкладу не пытаются, а будет хто богат стрижется у них и принесетсе имъ сребро от своего произволенія, принимают, а покой ему ровень съ всею брат(і)ею и не прибавливают ему ничего же, ни он же просит, ни облегчать его от служебъ монастырскихъ, развѣ еще боленъ естъ или добрѣ стар и немощенъ: такового покоютъ въ богадилнѣ съ всякимъ довлѣством. Коли мечют мрежи на мори рыбы добывати, а добыли довольно их, ино всѣмъ братіамъ прохлада и утѣшеніе; а ток(м)о мало, тогда ни игумену, одним болнымъ въ богадилнѣ. Нѣст у них слугы мирянѣ, сами себѣ слугы и конюхи, сами хлѣбники и повары и садовники и огородники и виноградари и корабленики, и вся сами съвършают монастырскыя потребности. Въ келіяхъ ихъ не найдешъ ничто же ино развѣ ихъ одѣанія и обуванія, и книжку которую, еще кто грамотѣ умѣет, а снѣдно никаково, ни овощъ который никакоже.» Максим Грек подробно описывает также быт так называемых особых монастырей, где братия жили в келиях по два по три и по четыре человека «общим житіемъ меж себя въ любви и правдѣ» и все необходимое приготавливали себе своим собственным трудом. В этих скитских монастырях была однако возможность для привилегированного положения богатых, которое осуществлялось таким образом: «Аще же кто богат хочет себѣ покоя и льготы от служебъ монастырскихъ, дает въклад подобенъ, и они ему келію подобну съ подкѣтом и виноград добрѣ. Тот же добывает себѣ служебника чернорица единого если 2 и за тѣхъ въклад дает и живет въ покои самъ, а его

служебники один въ монастырских работах съ брат(і)ею ходит, а другой у старца останеться» (л. 197 об.). Затем Максим подробно рассказывает о порядке поставления игуменов на Афоне и, наконец, подчеркивает, опять-таки в плане противопоставления русским нравам, «что постріженіки свята горы не преходят от монастыря въ монастырь по здѣшнему безсчинію» (л. 199).

Послание о доминиканцах и францисканцах гораздо короче. Судя по обращению: («преосвященнѣйшій владыко») оно предназначено было для какого-то епископа, знакомого Максиму Греку, но неизвестного нам по имени. С самого начала автор защищает себя от возможного упрека. «Никто же убо да укорит мнѣ повѣствующему тол достохвалный обычай и дѣаніа неправославныхъ въ всемъ христіанѣ, не ихъ бо неправая ученіа, но похвальная их начинаніа и дивлюся в лѣпоту и повѣствую истиннолюбно.» И далее с сочувствием отзываясь о нестяжательности и чистоте жизни доминиканцев и францисканцев: «многа множества по всѣхъ королевствех латынских мних, елико ихъ общее житіе произволяют, подобнѣ древнимъ нестяжательно и безмятежно житіе любезно проходят и дѣлом съврѣшают. Едино у них дѣло прилѣжно и едино стяжаніе любимо — богодухновенных писаній поученіе непрестанно и еже по церквам учити без лѣности люди словомъ бо-жіимъ. Сичеви же наипаче суть иже от чина и правила чествуемого у них преподобного Доминика и иже от чина и правила глаголемаго Франчиска. Честнѣйшии и смирѣнейшии норовомъ и чистѣйшии житіемъ сут, иже от правила отца ихъ и начальника Доминіка, иже и предикатори наричются, еже есть по-рускы проповѣдники и учителя, всякыя премудрости и разума преплѣни.» (Л. 178.)

Как видим, тема послания в значительной степени примыкает к известной «Повести страшной и достопамятной и о совершенном иноческом жителъстве». (Соч. М. Г., III, стр. 145—167.)

II. Послание о сказаніях античной мифологии, нач.: «... 40 лѣт безмала прошли суть»... читается в ркп. Публичной Библиотеки в Ленинграде Q I № 219 = Толстого II, № 241, XVI в.,¹ лл. 556—564 об. (См. ниже, стр. 101.) Послание очень интересно, но к сожаленію, сохранилось не полностью, так как недостает начала. Особенно любопытно замечаніе автора о былом увлеченіи его античным гуманизмом: «40 лѣт безмала прошли суть отнели отрекохся гнилых басней и ученій моих прародителех еллинех» (л. 559).

Максим излагает далее сказанія античной мифологии: о рожденіи Зевса, о культѣ Реи-Кибелы, о Деметре и Персефонѣ, о Плутонѣ и элевзинских мистеріях, о рожденіи Диониса и Афины-Паллады, о Пелопсѣ, Додонском лесѣ, Касталійском источникѣ, Орфее. Обо всем этом

¹ Обстоятельное описаніе славяно-россійских рукописей графа Ф. А. Толстова. Издали К. Калайдович и П. Строев. М. 1825, стр. 390—400.

Максим рассказывает по памяти без греческой книги, и многое опускает, ссылаясь, что забыл: «скажу же о сихъ малая и елика еще обносятся в памяти моей, множайших бо их многолетным непрочитаніемъ еллинских книгъ запамятоваль ужъ.» (Л. 559.) И далее: «А яже и в Тавро-скиѣхъ странубійствѣ и Лакедѣмон'скихъ юношахъ, ранящихся до крови пугамі пред болваном богыны Артеміды, недоплъно помню сказати за многолѣтно непрочитаніе еллинских книгъ» (л. 563). — Поводом к посланию послужил запрос одного из знакомых Максима, который заинтересовался античной мифологией в связи с обличительным Словом Григория Богослова. Поэтому и Максим дает краткое изложение античных мифов и объясняет ими отдельные места в тексте Григория Богослова. Например: «Повѣсть же, яже о роженіи Зевсовѣ, такова нѣкаа ест по еллинѣхъ. Іапетос, старѣй ихъ богъ, роди сына Крона, иже и вѣста на отца своего Іапетоса и одолѣ ему, серпом отрѣзавъ тайные его уды, и тако держалъ царство олимпное, рекше небесное по ихъ языку и буесловію. Кронос же блюдеся, да не таяжде и самъ постражет от ражаемых ему дѣтей, егда ражааше ему жена его Реа сына, приходя и поглотяше его. Жена же его Реа, тужащи о том, егда родился у нея Зевс, Зевса убо дитяте скоро приказала его коривантом отвести въ Критѣ островѣ и скрыти его и беречи твердо, въ мѣсто же дитяте камен повивше пеленамі положила въ колыбѣли. Кроносъ же, пришед и взыскавъ роженое, поглотил повитый камень. Кориванти, стрегуще и питающе младенецъ в пещ(ерѣ) Критѣсѣйй, егда плакаше младенецъ, они въоружени обстояще его, шумъ творяху, біюще мечи въ щиты и сами кричаще, дабы отецъ и Кроносъ не слышалъ плачь младенечъ. И се ест, еже глаголетъ Богословъ: «Ни коривантьстии гласи и плещи и плясанія съ оружіи бога плачущася, сирѣч Зевса младенца гласа покрывающе, яко да плач его утаится отца чадоненавидца, сирѣчъ Кроноса.» (Л. 560, 560 об.)

III. Слово против скоморохов находится в рукописи Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевского Музея № 264, лл. 266—270. (См. ниже, стр. 105.) Для авторства Максима характерна форма «православных людех» (л. 266).

Автор выступает с обличением, несмотря на отрицательные и скептические отзывы по поводу предыдущих своих выступлений. С указания на это и начинается данное слово: «Аще и нѣцїи негодуют о спїсанных от мене по божїи ревности преже худаго сего поученїа и суетщатна сїа и мнѣть и наричют, но аз, послушая страшную заповѣд, глаголющу явьственѣ: иже аще пострамится мене и моих словес, по(сра)мится его и сынъ чловѣчъ, и прочая, непрестану писати и глаголати приличная въ славу содѣтеля всѣх и спасеніе почитающих писана мною православных людех.» (Л. 266.) Обличитель возстает против «окаянных» скоморохов и «медвежного плясанїа», которое называет «сатанинским промыслом» и описывает любопытными бытовыми чертами: «Обрѣтше

бо окааніи медвѣдъ, дивій звѣрь, и многымъ временемъ и споспѣшествомъ бѣсовскимъ научивше и стояща плясати къ сурнѣ и трубѣ и тимпану и плясанію рукъ съ душогубными пѣснями обходятъ всяку страну и сѣла, играюще преддверію безумныхъ игрелюбцевъ всячьскимъ кличомъ, въздвигше звѣря къ плясанію сурною и тимпаны и трубою и пѣснями сатанинскими.» (Л. 266 об.)

Максимъ полагаетъ, что власти ответственны за это «беззаконіе» и призываетъ ихъ къ суровымъ мерамъ не только противъ скомороховъ, но и противъ чародеевъ, волхвующихъ бабъ и «ведуній» (л. 269).

IV. Изъ группы догматико-полемическихъ сочиненій новый матеріалъ особенно обиленъ на тему обличеній противъ астрологии. Сюда относятся три отдельныхъ произведенія, одинъ отрывокъ, представляющій значительное дополненіе къ Слову, уже изданному, и две приписки.

а) Первое произведеніе, озаглавленное: «Сказаніе отъ чясти 3 песни Анны пророчицы», нач. «Добро и зѣло душеполезно...» находится въ рукописи Публ. Библ. имени Ленина въ Москвѣ, б. Румянц. Муз. № 264, на лл. 11 об. — 14 об. Астрологическое ученіе обличается здѣсь путемъ иносказательнаго толкованія отдельныхъ стиховъ изъ 3 песни Анны пророчицы. Сказаніе написано для какого-то свѣтскаго лица, судя по обращенію: «Познавъ убо азъ пресвѣтлое твое благородіе зѣло желательнѣ прилежаще о поученіи богодухновенныхъ писаней, праведно судихъ брашно нѣкое вкупѣ же и наслаженіе духовное предложити ему» (л. 11 об.)... Не безъ основанія можно думать также, что адресатъ занималъ какую-то высокую должностъ, такъ какъ съ самаго начала Максимъ Грекъ подчеркиваетъ: «Добро и зѣло душеполезно всѣмъ вкупѣ благочестивымъ и наипаче сущимъ въ властехъ еже въ святыхъ и богодухновенныхъ писаніи упражнятися и съкровенныхъ въ нихъ божественнымъ разумомъ наслаждатися и свое спасеніе, яко же Богу угодно естъ, устроить.» (Л. 11 об.)

б) Следующее Слово противъ астрологии, нач.: «Но добро зѣло и Богу благоприятно...» читается въ той же рукописи непосредственно вслѣдъ за предыдущимъ, на лл. 14 об. — 18. Обличеніе направлено противъ «злочестивыхъ звѣздохъчетцовъ, ихъ же нѣціи докторовъ именуютъ; тацѣ же сущѣ приходящѣ къ намъ нѣмци и ляхи, имъ же бы чрево естъ, а слава въ студъ ихъ, иже земская мудрѣствующѣи». Полемика начинается ссылками на сужденія античныхъ философовъ Леонида и Платона, причемъ отъ имени перваго приводится следующее четверостишіе:

«Влѣхви, елицы възыскаете звѣздный путь,
Исчезнете, суетныя мудрости, лѣжесловци,
Васъ безуміе повило, а смѣльство лютое родило,
Ни свое вѣдущихъ безславіе.»

Если «внѣшніи мудреци» отвергали астрономию, то темъ болѣе должны гнушаться ея «мы благочестивіи и единыя божественныя и небесныя філософіи рачители». Приводя далѣе слова Анны пророчицы: «Господь

мертвит и живит, низводит въ адъ и възводит, Господь убожит и богатит, смиряет и възвышает, вѣставляеть от земли нища и от гноища въздвизает убога, да посадит его с сілными людскими и престолом славы наслѣдника являя его», Максим Грек показывает, насколько противоречит этим словам астрологическое учение, которое все человеческие свойства и всю человеческую судьбу ставит в зависимость от движения звезд: «что убо къ симъ, говорит он, рещи могут сынове латынстїи и нѣмецтїи, иже вездѣ начинают прелщати православный язык, глаголюще звѣздъ и зодіевъ и планитъ схоженіи еще от самого зачатїа уставлятися быти овымъ убо честным и славным, иным же безчестным и неславным, благым же и лукавым, цѣломудренным же и блудником, богатым же и убогим и яко колесом счастья и възводятся на царскыя и владычскыя саны и пакты оттуду низвлячятся въ безчестїе и безславїе послѣднее» (л. 16, 16 об.).

в) Третье произведение против астрологии озаглавлено подобно первому: «Сказаніе от чясти тое же 3 пѣсни Анны пророчицы» (нач.: «Аще убо узрим нѣкогого от своих сих боляща телеснѣ...») и находится в той же рукописи, что и первые два, на лл. 22—26 об. Названное сказание явилось, повидимому, позднее многих других произведений Максима Грека против астрологии, так как заключает в себе указание на упорство сторонников астрологии и на неоднократность предыдущих литературных выступлений автора на ту же тему: «Понеже убо и иногда немалыми словесы, их же списах на таковую прелесть, потщахся отставити их сея, они же от безумнаго прѣнїа пребывают дрѣжащееся таковыа прелести, волею глухующе къ пророческим гласомъ, едино еще сіе приложити разсудих краткое писание на обличеніе убо лѣжы...» (л. 22 об.). Учение «лукавых звездочетцев» опровергается здесь главным образом как противоречащее принципу свободы воли, или как выражается Максим Грек «лишающее самовластного дара»: «Како же вмѣнюся прочее по образу Твоему божественному и подобію сѣзданъ, сирѣч самовластнымъ почтенъ дарованіемъ и благое и праведное всажено имый въ себѣ сілою и дѣйством, аще убо от нужды звѣзды нѣкыа злыа влекомъ есмь къ сѣдѣванію злыхъ, акы нѣкый скот безсловесенъ обротію обводимъ от господина своего, но азъ николи же сложуся, владыко, богомръзкому сему учительству безумных звѣздочетцев, лишающему мене самовластного дара...»²

г) Неизданное дополнение к «Слову противу тщащихся звѣздозрѣніемъ предрицати о будущихъ и о самовластїи челоуѣкомъ», нач.: «... содѣтеля предирекъша челоуѣку»... находится во многих рукописях с сочинениями Максима Грека и между прочим в рукоп. б. Синодальной библиотеки № 384 (235) (ныне Государственного Исторического

² Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел второй. 3 прибавление. М. 1862, № 235.

Музея в Москве). Оно представляет собою довольно значительный пропуск текста, сделанный при издании этого слова в собрании сочинений Максима Грека, но оставшийся до сих пор незамеченным. Дополнение особенно интересно тем, что в нем точно цитируется в переводе на русский язык одно из астрологических сочинений Николая Немчина, в котором предсказывалась гибель турецкого владычества и всеобщее обновление: «Въ Москвѣ царствующемъ градѣ всеа Русіи», пишет Максим Грек, «живущі ми въ 7000 — и 31-е лѣто при царствѣ благовѣрнейшаго царя всеа Руси великаго князя Васи́ліа Ивановича, дана ми бысть бумага нѣмчина нѣкоего родом, учениемъ же и вѣрою латынина і астрологѣи, яже о зрѣніи роженіихъ несытно прилѣпляющагося и чяніе нестерпимо о будущихъ предпознаній стяжавающаго. Бумага же спсаяся имъ къ нѣкому от своихъ друзей о началѣ турковъ, како же и откуда начаяся и каковыми судьбами божіими въ толико вознесошася паче всякыа надежи, по которыми изложеніи начинаетъ предглаголати разорение их, како и когда и гдѣ и от коихъ будетъ е, но слышати лѣтъ самѣхъ его рѣчей, яже сице ся имѣють по глаголу преведени мною: «Тогда, рече, приведутся царствіа и началства къ церкви, елма же стрелцевы чада превозмогутъ и проженуть злость Кронову, сирѣчь турковъ въ кратка времена, при дръжавѣ Максимиліановѣ или послѣдователя его. И тогда всей злости преставши, Зевъсь онъ доброходный чистотою и благочестіемъ блистающее время устроить и тако злыхъ всѣхъ слѣдъ сотрется и турки вездѣ истребятся, чрез море же человѣци узрятся прелетати яко мухы и церкви святыа Софіи восприметь мощь.» И по малѣхъ глаголетъ: «И будетъ ново преобразование и новъ законъ и ново царство и чисто съжителство яко въ клирицѣхъ, тако же въ народѣхъ.» И по малѣхъ: «Тогда бо Зевъсь со Аррисомъ озлобятъ отомщениемъ противляющихся церкви и воиномъ ея, егда обоимуть хвостъ рыбъ и рога овънова и возмездіе примутъ турки с разсѣянными от стада христіанскаго, тогда возрастетъ церковь въ пребывание любве вѣчныа, даже до лѣта Господня 1576.» (Лл. 365—366 об.)

д) Две приписки к словам против астрологии находятся в упомянутой ранее рукописи Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевского Музея № 264. Первая из них, нач.: «Извѣстився азъ от мнгыхъ» ... находится на л. 87. Вторая, нач.: «Азъ убо от съвершенна любви духовные движимъ» — на л. 30 об. Обе имеют характер сопроводительных писем к словам против астрологии. Так, первая из них заканчивается следующими строками: «Пріими убо сіе съ обычною твоею кротостію, малъ убо поминокъ черниломъ и бумагою, а не убо и сілоу разума, и наслаждайся в нем о Господѣ и иныхъ такожде плъзуй, да и самъ мзду примѣши из руки Спасовы о плъзѣ иныхъ» (л. 87 об.).

Вторая приписка очень короткая; приводим ее полностью: «Азъ убо от съвершенна любви духовныа движимъ писахъ сія и послахъ к тебѣ без боязни: въ любви бо нѣст страха, глаголетъ бо Анергес. Ты же,

о любезна ми главо, аще убо послушаешъ добраго съвѣта друга своего и отступишь такового неподобіа и Спаса прославиши и друга своего възвеселиши духовнѣ, аще ли же ни, то убо мнѣ скорбѣти зѣло и богу молитися непрестану, да устроит полезна.» Приписка эта присоединена к тому произведению Максима Грека, которое напечатано в собрании его сочинений, I, изд. 2-ое, на стр. 357—364, под заглавием: «Инока Максима Грека, посланіе къ нѣкому инокѣ, бывшему во игуменѣхъ о нѣмецкой прелести, глаголемѣй фортуны, и о колесѣ ея.» Текст этого послания читается и в рукописи б. Румянцевскаго Музея № 264, на лл. 26—30 об.

В ту же группу догматико-полемиических сочинений входят еще два произведения, одно против лютеранства, другое против латинства. Первое озаглавлено: «Слово о поклонении святых икон протіву явльшагося в нѣмцех иконобрга Лютера», нач.: «Покры небеса добродѣтель его». Оно находится в той же рукописи б. Румянцевскаго Музея № 264, лл. 241—245 об. Тема слова близка к находящемуся в собрании сочинений Максима Грека «Слову на люторы» (т. I, стр. 387—394). Другое произведение — Послание Сигизмунду против латинства, нач.: «Добро-обычное всегда поздравленіе со всяцемъ чествованіемъ предпославъ . . . — сохранилось в рукописи б. Казанской Духовной Академии № 310 (495), XVII в³ (ныне в Публичной Библиотеке в Ленинграде). Данное послание увеличивает и так уже обширный цикл произведений Максима Грека, написанных против латинства. Об авторстве Максима свидетельствует самое заглавие послания по названному списку, где прямо сказано: «Посланіе Максимово». Содержание произведения совсем не противоречит этому указанию. Но другая часть того же заглавия вызывает сомнения, так как полностью оно читается так: «Посланіе Максимово отвѣтно к' королю о вѣрѣ, на ересь латинскую зѣло силно». Адресатом был, конечно, не польский король Сигизмунд, тем более, что в тексте автор называет своего адресата просто: «честный Жигимонте» (лл. 704, 709). Поводом к посланию послужило письмо к Максиму Греку этого ближе нам неизвестного Сигизмунда, который просил написать ему, когда и как произошло разделение церквей, и осветить некоторые вопросы, с этим связанные: «И познах убо, понеже желаеши увѣдати, когда и како отлучишася латыни от грекъ святѣа божія церкви и како изобрѣтоша себѣ новъ законъ и еже опрѣсночная служити и хулу на святого духа и о службе литоргіи, како пріятъ изначала святѣа божія церкви в великій и четыредесѣтый пост и во все лѣто и прочая. И написано сіе изложити желателнѣ молилѣ еси насъ». (Лл. 704, 704 об.)

V. Неизданные послания личного характера очень кратки и по содержанию своему являются или посланиями утешительными или дидактическими или благодарственными. Сюда относятся:

³ Описание рукописей Соловецкаго монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии I, Казань, 1881, стр. 486—497.

а) послание Константину, озаглавленное: «Константину възлюбленому брату и другу Максимъ грѣшник радоватися о Господѣ», нач.: «Грамота тво(я) написана въ 6 день августа мѣсяца»... находится в рукоп. Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевского Музея № 264, лл. 34—36. Максим Грек утешает своего адресата, какого-то Константина, по поводу постигшего его бедствия, повлекшего значительные материальные утраты. Максим пишет в ответ на грамоту Константина, в которой тот сообщал о своем несчастьи. Утешения Максима состоят из указаний на пример библейского Иова, не малодушествовавшего в несчастьях и на изречения эллинов Хрисиппа или Аристиппа и Архиада.

б) Послание неизвестной княгине: «Благороднѣ государинѣ нашей княгини имярек Максимъ святогорець нищій богомолец вашъ много челомъ», нач.: «Дай Богъ, государыня, за все въ здравіи и веселіи да пребываеш...» — находится в той же рукописи на лл. 169 об. — 170. Максим Грек пишет здесь по просьбе неизвестной княгини для ее утешения по поводу смерти любимого сына. Послание написано простым доступным языком. Слова утешения влагаются в уста Спасителя, который, обращаясь к несчастной матери, говорит: «Чего для, чадо, имярек, скорбишь безмѣрно о преставленіи своего възлюбленого сына, не слышала ли, что я евангеліемъ моимъ къ Марѣѣ говорил скорбящей о Лазарѣ братѣ моемъ» и т. д.

в) Другое послание той же княгине: «Благородней княгине имярек многогрѣшный чернец имярек много челомъ», нач.: «Дай Бог, государыня, здорова всегда да живешь...» — находится в той же рукописи на лл. 298—299 об. Максим Грек вторично пишет той же княгине, советуя перечитывать «писаніе, что дотолѣ писал есмь к твоему благородію» (л. 298 об.). Если же и в этом княгиня не найдет утешения, то Максим предлагает ей новые поучительные примеры из церковной истории. В конце послания автор напоминает и о себе: «и мои тѣ труды знай и нищеты мои не забывайте; занеже и самъ вас не забываю въ моих худых молитвах» (л. 299).

г) Послание неизвестному против «хульных помыслов», нач.: «Противу богомерзких помыслѣ хулных...» дважды встречается в той же рукописи на лл. 202 об. — 203 и на лл. 273—273 об. Адресат этого короткого послания совершенно неизвестен, так как в нем встречается только одно обращение и притом в общей форме: «о, възлюбленне». В качестве средств против «хульных помыслов» предлагается исповедь отцу духовному и борьба с гордостью.

д) Послание неизвестной инокине, озаглавленное: «Многогрѣшный чрънецъ онѣ сие много челом преподобнѣй инокыни и госпожѣ нашей имярек», нач.: «Старець нѣкій от веліких...» находится в той же рукописи, на лл. 203—204 об. Автор дает наставления неизвестной инокине, готовящейся к смерти. Подчеркивая, что одно приятие схимы

недостаточно, он осуждает тех, кто надеется «получити спасеніе однимі платмі чернеческими и скымою въ послѣднемъ дыханіи» (л. 204) и советует отказаться от несправедливо собранного имения и отпустить на свободу кабальных людей.

е) «Поученіе съкращено всякому обуреваемому в море житейскомъ», нач.: «Ищещи от мене грѣшнаго, рабе божій, імярек, възлюблене друже»... находится в той рукописи, на лл. 274—276 об. Поучение написано для какого-то мирянина, обратившегося к автору за нравственным советом, на что указывает начало поучения: «Ищещи от мене грѣшнаго, рабе божій, імярек възлюблене друже, спісаніе нѣкое, цѣлбу обуреваемыя смущеніемъ прегрѣшеній многихъ»... (л. 274). В ответ на этот запрос друга-мирянина, Максим Грек развивает дидактические мысли, исходя из евангельского рассказа о юноше, обратившемся с вопросом к Иисусу, как достигнуть вечной жизни.

Последние четыре произведения очень кратки и не содержат в себе внешних формальных признаков авторской принадлежности. Но нахождение их в рукописи Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевскаго музея № 264 среди других несомненных произведений Максима и сходство по содержанию с аналогичными произведениями его же дают достаточное основание видеть и здесь того же автора.

ж) Послание игуменье Евникии и инокиням Елене, Анастасии и Феофании, нач.: «... оставльше и поправше вся красная и сладка»... читается в рукописи Публичной Библиотеки в Ленинграде Q. I, № 219 = Толстого 11, № 241, XVI в., лл. 567—568 об. Это послание, надо думать, имеется в виду в отзыве Н. К. Никольского о сочинении студента Николая Нумерова (см. Журналы Совета С.-Петербургской духовной академии за 1900—1901 г., стр. 299). Единственный список послания дефектен: недостает начала, есть пропуски и в середине. Автор послания назван в самом тексте: «многогрѣшный чернецъ Максимъ Святогорецъ, иногда бого(мо)лецъ благовѣрнаго великаго князя Івана Васііевича вс(еа) Руси и вашъ по вашему жалованію дръзая много ч(еломъ) бую» (567 об.). Среди наставлений Максим благодарит инокинь за присланные ими «поминки», которые тут же перечисляются: «Ваши честніи поминки (до)шли мене: и ряска и свитка и свѣщи... и хлѣбъ ароматный, вся прияхъ цѣла... (л. 567).

з) Послание князю Василию Михайловичу, нач.: «Понеже убо твое пресвѣтлое благородіе»... находится в рукоп. Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевскаго Музея № 264, лл. 296—298. Послание адресовано, очевидно, тому князю Василию Михайловичу, для которого Максим Грек ранее объяснял знак на печатных изданиях Альда-Мануция. Кто был этот князь Василий Михайлович, до сих пор не установлено. См. по этому поводу соображения В. С. Иконникова.⁴

⁴ В. С. Иконников, Максим Грек и его время. 2 изд., стр. 135.

Из нового послания мы узнаем только, что этот князь весьма сочувствовал Максиму и поддерживал его. В благодарность за поддержку Максим и пишет ему теперь: «Понеже убо твое пресвѣтлое благородіе от своего благаго нрава и произволеніа движимо, ниже бо смѣю глаголати яко за нѣкую преже бывшую мою к тебѣ службу сподобляеши мене недостойного премногаго и частаго брашнаенаго посещеніа, достойно и потребно разсудихъ малыми пісмены въздати твое еже къ мнѣ толь преизобилное жалованіе». В послании говорится о том, какая награда ждет в загробной жизни тех, кто относится с состраданием и участием к нищим и убогим, ненавидит несправедливость и лихоимство и презирает богатство, славу и сладкую пищу.

VI. Последнюю группу среди вновь найденных произведений Максима Грека составляют переводы, их всего три:

а) «Похвала Адаму пръвозданному», нач.: «Адам пръвый челоувѣкъ»... — находится в рукоп. Публичной Библиотеки имени Ленина в Москве, б. Румянцевского Музея, № 264, лл. 45—47 об. Данное произведение принадлежит Григорию Богослову и представляет перевод Максима Грека. Оно упоминается в качестве его перевода в сборнике *Общ. Любителей Древней письменности О. CLXXLI, XVI в.*⁵ Но самый текст до сих пор не был найден.⁶

б) О Платоне, нач.: «Платон філософъ глаголаше: благъ убо въисти-ну Богъ»... — в той же рукописи на лл. 135—136 об. Статья содержит несколько цитат из Платона с комментарием, находится среди сочинений Максима Грека по названному списку и, повидимому, принадлежит к переводам Максима.

в) «Сіа повѣсть преведесе от греческыя книги, глаголемыа Суіда», нач.: «Неронъ царь римський еще юнъ сый...» — в той же рукописи на л. 30 об. — 31 об. Данный переводный отрывок из Свида, о Нероне, до сих пор не упоминался в числе переводов Максима, но, очевидно, к ним принадлежит. Внешний признак: «от іудеехъ» на лицо, см. л. 30 об.

ПОСЛАНИЕ ОБ АФОНСКОЙ ГОРЕ.

(Л. 195 об.) Живущихъ въ святѣй горѣ преподобныхъ инокъ, живыхъ исповѣдникъ Христовыхъ, жительство и пребываніе просившимъ вамъ от мене въкратцѣ сказываю преподобію вашему. Аще бо въсхощу повѣдати подлину вся, яже о той горѣ и жившихъ тамо предивна повѣданіа, много времени и труда потребовати буду, еже ми ест велми притрудно: очесемъ уже притупающимся и руцѣ частѣ

⁵ Описание рукописей Общества любителей древней письменности. Труд *Хрисанфа Лопарева*, ч. III, стр. 186.

⁶ А. И. Соболевский, Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков. Спб. 1903, стр. 271, прим.

болѣзнующи. Ест убо жительство ихъ сичево. Монастыри, яже на той горѣ, ины живут общим житіемъ съвършеным, а ины особнѣ за скудость и нищету потребныхъ житійскихъ. Въ которой обители мало братіа, лѣгко ест общѣ жити, а в которѣй братей 300 или 200, или полтретіа, нужно велми, паче же немочно. Вси бо монастыри без имѣніихъ, рекше без сѣль живут, однимі своими рукодѣліи и непрестанными труды и въ потѣ лица своего добываютъ себѣ вся потребна житійская. Нѣст у нихъ в казнѣ сребро лишне лежаще, ни в людехъ по здѣшнему обычаю; чиста ест святаа гора от сичевыхъ непохвалныхъ прибытковъ. Одны у нихъ винограды внѣ и около монастырехъ, да внѣ святаа горы в миру у пашни и дворѣ потребен, и тамо старецъ строителъ, да у него старецъ молодой (л. 196), келаремъ его зовут, да два мужика наемита, тѣ орютъ и сѣют. А какъ настанетъ жатва, отпускаютъ из монастыря з денгами, и тѣй пришедъ тамо наемуетъ мужиковъ и жатъ и молотитъ и в житницу сыплет. Изъ монастыря же отпускаютъ з брат(i)ею корабль монастырскій в'зяти оттуду в монастырь весь запасъ. И аще Господь молитвами пресвятыа Богородици съблюдетъ корабль от разбоиниковъ морьскихъ, братіамъ радость. Аще же по грѣху по нашимъ паднетъ въ рукахъ разбоиниковъ, ино скръбь велиа, надобеть откупити и братіа и запасъ, а не будетъ чимъ откупити, отвѣдутъ прочь на онъ пол моря, гдѣ вся безсерменіа живутъ, и тамо продаютъ вся. И братіа наша ужъ у нихъ в работѣ, в' такихъ бѣдахъ живутъ смиреніи они старцы и всѣхъ сихъ трѣпятъ доблеыствене за вѣру и любовь, яже въ Господа Ісуса Христа, желающе получитьъ радость и покоя глаголющаго: «приидите къ мнѣ вси труждающіеся и обремененіи и азъ покою вы», и паки: «внидите ускимъ путемъ, сирѣчъ прискорбнымъ и притруднымъ житіемъ, зане, рече, широкъ и пространенъ естъ путъ водяй въ погыбелъ». Каково ихъ таково трѣпніе не блажити, какъ не дивитисъ имъ имъ же горятъ всегда божественному желанію, иже отвсюду всяческыми и бѣдами обливаемі (л. 196 об.) и, яко же корабль посреди моря всякими тревлѣніи отвсюду обуреваемі и толь люта трѣпяще, всегда благодарятъ с радостію утѣшаемі имі, Господь глаголетъ: «блажени изгнании правды ради, яко тѣхъ естъ царство небесное». И которыи живутъ въ общихъ монастырехъ, тѣмъ обща вся и труды и работы монастырскыя без лѣности и роптанія и на мори и на земли и на горахъ, одѣванія же и вся потребна тѣлеснаа из казны; сами плотники, самі кузнецы, прѣтны мастеры и сапожники и кожевники. Стригутъ же Бога ради, въкладу не пытаются, а будетъ это богатъ стрижеться у нихъ и принесетъ се имъ сребро от своего произволенія, принимаютъ, а покой ему ровенъ съ всею брат(i)ею и не прибавливаютъ ему ничего же, ни онъ же проситъ, ни облегчатъ его от служебъ монастырскихъ, развѣ аще боленъ естъ или добрѣ старъ и немощенъ, такового покоятъ въ богадилнѣ съ всякимъ

довльством. Коли мечют мрежи на мори рыбы добывати, а добыли довольно ихъ, ино всѣмъ братіамъ прохлада и утѣшеніе; а ток(м)о мало, тогда ни игумену, одним болнымъ въ богадилнѣ. Нѣст у них слугы мирянь, сами себѣ слугы и конюхи, сами и хлѣбники и повары и садовники и огородники и виноградари и корабленики (л. 197), и вся сами съврѣшают монастырскыя потребы. Въ келіяхъ ихъ не найдешъ ничто же ино развѣ ихъ одѣянiа и обуванiа, и книжку которую, аще кто грамотѣ умѣет, а снѣдно никаково, ни овощъ который никако же. А обрѣтаемии въ особных монастырех живут по три и по четырех и по два въ одной келіи общим житіемъ меж себя въ любви и правдѣ, вся потребна житійскаа приготовят себѣ своимъ трудомъ и рукодѣліемъ. Колачи толико емлютъ ис трапезы въ субботу, въ недѣлю, въ вторникъ, четверг по 2 колача. Въ понедѣльник работа монастырская всѣмъ братіамъ; тогда монастыр кормить обилно всѣх нас и не емлем в той день колачей ис трапезы. А иногда и по двѣ работы и по 3 живут на недѣлю. А за которымъ братіамъ службы монастырскыя живут, тѣмъ и вино ест ис погреба и по вся мѣсяця масло древяное и сырци дают имъ и рыбеньку просолну и сочиво, а прочии вся собою добывают своимъ трудом, а ис казны ничто же. Всякой келіи свой виноград, из него же вино братіамъ довльно, овощи всякыя, и огородище у них свое всякой келіи, в нем же сѣют и луку и чесноку и всякие шти и дыни и огурци и капуста. Также у них мрежи свои и всякое орудіе рыболовное, имі же добывают всякыя рыбы (л. 197 об.). Яйцо и молоко у них на притчу, куровъ у них нѣст, масло коровіе также скудно. Стригут же и тые также Бога ради. Аще же кто богат хочет себѣ покоя и льготы от службъ монастырских, дает въклад подобенъ, и они ему келію подобну съ подклѣтом и виноград добръ. Тот же добываетъ себѣ служебника черноризца единого если 2 и за тѣх въклад дает и живет въ покои самъ, а его служебники одинъ въ монастырских работах съ брат(i)ею ходит, а другой у старца останется. Ъству кождо варять въ келіи и ядят съ всяким благодареніем. Обѣдня у них в недѣлю да въ вторникъ, да аще случится промежи седмiци святыи имѣя велічаніе хоти срѣда, хоти пятница. Въ субботу обѣдня въ предѣле святого Дмитрія, въ четверг въ предѣле святого Нiколы въ срѣду и в пятницу, аще не случится святой съ величаніемъ, девятый творят, сирѣч поздно звонят часы къ 6-му, или 7-му часу и поються часы одны въ паперті и по молитвѣ 9 часа лазят въ церковь и говорят блажена и апостоль и евангеліе и яже по сих и отпускъ; и по отпускѣ приступают къ священнику и принимают дору и тако по келіамъ. Кождо и постничаютъ съ благодаре (л. 198) ніемъ, также и въ понедѣльникъ, таковъ у нас уставъ и преданіе от древних святых отецъ.

Нынѣ же сказати лѣпо ест яже о священническом чину и поставленіи игуменовѣ. Вѣдомо да ест вамъ, что искони православніи царіе и патріарси благословили и самовластну показали святую гору, сирѣч да всякъ монастырь избрет себѣ и явит игуменом, кого старци съборстїи и вся братія поискусили все его житие и норовъ от самого постриженіа его. Искушают же его сице: первѣе заставляют его стряпати въ степени парекклисіарьствомъ; парекклисіархъ же ест старецъ молодой грамотѣ гораздъ самъ другый или третей живут съ уставщикомъ, честным священником; тѣ пареккли(сі)арси и звонят и псалтырь и каноны говорят и свечи и кандила зажигаютъ и коливы, рекше кутїа, нарежают и храмъ метут по вся суботы. И въ ту службу искусивше его смиреніе и послушаніе еще и чистоту житїа его, посылают его съ священником къ святогрѣскому епискупу, живущему близко Святыя Горы, и поставит его діакономъ. И поискусивше его въ том степени лѣта 5, 6, приказывают ему священничскыя ризы и съсуды олтарныя, его же вы зовете ризничем, а мы виматаромъ (л. 198 об.). Также и в той службѣ поискусився лѣта 3, 4 и священником съврѣшается и в том чину походивъ лѣта 5 или 6, являют его еkkлисіархомъ, сѣй ест правая рука игумену въ всѣх дѣлѣхъ монастырскихъ. С тѣм уставщикъ спрашивается о недоумѣнныхъ праздницѣхъ, какъ онъ разсужает пѣти и тѣй, походивъ въ том же чину, аще игумена любо не стало, или оставилъ игуменьство, тогда събором и изволеніемъ всей братїи и игумень поставляется тѣмъ образомъ вѣлѣзше въ церкви всіе поют молебень съ ектенїа́ми и обычными молитвами. Съврѣшену же молебену лазитъ выбранный на игуменьство царьскыи дверми въ олтарь и тамо поклонився трїжды предъ образомъ пресвятыя Богородицы стоящїа на мѣстѣ, на немъ же сѣсти святителемъ обычай ест, емлет по сихъ приклонень подлѣ пречистаго образа пресвяты(я) Богородицы; возьмъ же и пришедъ стоитъ въ царскихъ дверехъ и отпусъ сътвори молебену, вѣщаеъ рѣчи нѣкыя поучительны и утѣшительны въкратцѣ въ услышаніе всею братїею. И тако поютъ демественый стихъ: «Спаси Господи и помилуй преподобнаго отца игумена нашего въ вѣкы, аминь». И тако ходять вси одинъ по одному и цѣлуютъ руку его и он ихъ благословляетъ, по цѣлованїи же провожаютъ его старци и священники въ игумен- (л. 199) ску келїю и тамо бываетъ имъ мало потѣшеніе кїдонатми и виномъ. Послуживъ же в том чину сколько лѣта произволяетъ отпрашиваеъся у старцовъ събръщиковъ, да отпустятъ его въ келїю его на покой. И они по многому же челобитїи, аще не послушаетъ, отпустятъ. И тако живетъ въ келїи своей съ своими старци. И иногo монастыря не пытаеъ и до преставленїа своего и естъ честенъ всею братїею и такыя у насъ проигумени зовоми акы столѣбы сущи монастырю. Толика и о семь довлѣють. Вѣдомо же да естъ вамъ и сіе:

что постріженики свята Горы не переходят от монастыря въ монастырь по здѣшнему безсчинію. Гдѣ стригутся, туто и голову кладут, а будет кто прелщенъ діаволом украдся побѣжал, пастыр его не покинет, но всяким образом ищет его и обращает неблаго-словеніем своим и отлученіемъ святаго причастіа и доры и хлѣба пречистыя, и тако онъ умилился и исправився, възвращается въ свое постріженіе и терпит до конца.

Долина горы на 100 верстѣ в море простирается, а около ея вси монастыри по берегу морскому, а ини на горѣ. Да вси монастыри живут въ соузѣ любовнемъ, да егда лучиться безгодіе нѣкое всей Святѣй Горѣ от злыхъ христіаноборцовъ турковъ, часа того (л. 199 об.) по повелѣнію протову, съѣ же ест большой игуменъ Святыя Горы, збираются к нему старци честніи съ всѣхъ монастырѣхъ, а велит игуменомъ, и тѣи готови съ всякимъ послушаніемъ и, събравшеся у него, думаютъ с нимъ о случившимся безгодіи, какъ ихъ избыти его, и тѣмъ устроеніемъ вси монастыри пребываютъ не-вредни от невѣрныхъ.

Се имате от меня и болѣе его же просите у меня. Вы у меня спросили сказаніе вамъ брашномъ и питіемъ внѣшняго и тлѣющаго челоуѣка, в нихъ же ходивъшей плъзу не прияхъ апостоль Павелъ въпійетъ. Азъ же к нимъ сказалъ вамъ независтно и духовнаа брашна, имі же вѣтхый челоуѣкъ обновляется и въ покои вѣченъ переходит от житіа сего многоболѣзненнаго.

Здравствуйте о Господѣ.

Вкусивый прѣвыхъ удобъ небрежетъ дльнихъ, а, не вкусивъ ихъ, о стяжаніихъ веселится.

ПОСЛАНИЕ О ФРАНЦИСКАНЦАХЪ И ДОМИНИКАНЦАХЪ.

(Л. 177.) Вѣдый азъ презѣлно любослышателное священныя души твоя, яко всегда желаеши слышати душеполезна и наслажающа мысль повѣданіа нѣкая, праведно судихъ, преосвященнѣйшій владыко, возвеселити преподобныя мысли твоя сицевыми сладкими новыми повѣстьми, ихъ же самъ своиима очима и ушю и видѣхъ и слышахъ въ юности моея время довлѣно поживъ въ странѣ Італій-стѣй похотью елиньскихъ ученій. Сіе же дръзнухъ, подражавъ блаженнаго и премудраго апостола Павла, учащаго премудрыя ареопагиты великому благочестіа таинству, неуказаніи богодухно-венныхъ пісаній, но требищемъ почитаемаго у нихъ невѣдомаго Бога об(ъ)являяй, препирая ихъ и руководя къ свѣту истіны, не требище оно прославляя, но надпісаніемъ, еже на немъ, об(ъ)являя имъ невѣдома имъ Бога. Никто же убо да укоритъ мнѣ повѣствующему толдостохвалный обычай и дѣланіа неправославныхъ въ всемъ

христіанъ, не ихъ бо неправая ученія, но похвалная ихъ начинанія и дивлюся в лѣпоту и повѣствую истиннолюбно. Аз же имамъ и богодуховенное пророческое слово пособъствующе мнѣ, поношая бо частое неблагодарныхъ іудѣхъ, еже къ идоломъ преложение (л. 177 об.) «идите, рече, въ Хетимъ и видите, аще премѣнять языки боговъ своихъ, иже не боги суть». И аще іудѣомъ, съгрѣшающимъ на Бога, повелѣваетъ пророческое слово примати себѣ учение от идолопоклоникъ языкъ, како азъ укоризны достоинъ вмѣнюся, повѣствую достохвалный обычай и дѣла чловѣковъ, крещаемыхъ въ имя отца и Сына и Святаго Духа и Христа исповѣдующихъ истиннаго Бога и исправленія убо ихъ добраа сказую всѣмъ, а ихъ ересей многими иными словесы обличихъ инде.⁷ К симъ же обрѣтаю хвалимаго отъ благовѣрныхъ, а не укаряема списавшаго в рахманехъ честное жителство и подвиги чловѣковъ благоразумныхъ естествомъ и произволеніемъ Бога почетшихъ, а не даннымъ закономъ Боговидцу Моисею на горѣ Синаистѣй. Но и о семъ толика доволна къ отвѣту предъ благоразумнымъ, азъ же по божественной ревности, яко же Богъ свидѣтель, списаніемъ тол чюдна начинанія повѣствую православнымъ, да имутъ съврѣшено извѣщеніе о семъ, яко равноангелно и вышеестественное евангельское законоположеніе зѣло убой исправляемо естъ изволяющимъ вседушно и ничто же в немъ бѣднѣ носимо, ни притрудно, яко же и самъ Господь глаголетъ: «иго бо мое благо и бремя мое легко естъ» и сему свидѣтели достовѣрніи древле (л. 178) убо многочислена множества вездѣ по вселеннѣй въсѣившихъ въ постничествовъ преподобныхъ православныхъ инокъ, в' дальнихъ пустыняхъ жившихъ, въ всякомъ нестяжаніи и нищетѣ влнѣй, своими руками тружующеся и въ потѣ лица своего свой хлѣбъ ядыще, нѣнѣ же такоже многа множества по всѣхъ королевствехъ латыньскихъ мнихъ елико ихъ общее житіе произволяютъ, подобнѣ древнимъ нестяжательно и безмятежно житіе любезно проходятъ и дѣломъ съврѣшаютъ. Едино у нихъ дѣло прилѣжно и едино стяжаніе любимо — богодуховенныхъ писаній поученіе непрестанно и еже по церквамъ учить безъ лѣности люди словомъ божіимъ. Сичеви же наипаче сущіи, иже отъ чина и правила чествуемого у нихъ преподобнаго Доминика, и иже отъ чина и правила глаголемаго Франчиска. Честнѣйшихъ и смиреннѣйшии норовомъ и чистѣйшии житіемъ сущіи, иже отъ правила отца ихъ и начальника Доминика, иже и предикатори наричются, еже естъ по-руски проповѣдники и учителя, всякия премудрости и разума преплѣни, но понеже внѣ православныхъ догматъ носятся, чимъ плѣзуются отъ многыхъ ихъ премудрости и разума (л. 178 об.) всяко ничимъ же, аще не ложь глаголяй Господь: «иже нѣстъ съ мною, на мя естъ, и не събираяй съ мною,

⁷ «Инде» — приписано другимъ почеркомъ.

разсыпает» Человѣколюбивый Господь да съблюдетъ намъ тебе (священнѣйши владыко)⁸ на многа лѣта, да и насъ святыми твоими молитвами да съблюдетъ всегда въ всякомъ православіи и правосудіи, аминь. Смѣя не смѣя писахъ, рабъ твой неключимый и богомолецъ нищій, много челомъ бью предосвященнымъ ногамъ твоимъ.

ПОСЛАНИЕ О СКАЗАНИЯХЪ АНТИЧНОЙ МИФОЛОГИИ.

(Л. 559.) . . . 40 лѣтъ безмала прошли ужь, отнели отрекохся гнилыхъ басней и ученій моихъ прародителехъ еллинехъ, послушавъ глаголющаго тайноучителя, и не въспомяну именъ ихъ устны моими и инде: «повѣдаша ми законопреступници суесловіа, а не яко же законъ твой, Господи». Сего ради и нынѣ не въспоманулъ быхъ ихъ, аще бы не понудилъ мене любы твоя духовная, просивши у мене сказаніе нѣкоторыхъ ихъ, о нихъ же великій тайноучитель Григорей поминаетъ въ словѣ его о крещеніи обличая вкупѣ и поригаяся ихъ безумію. Скажу же о нихъ малая и елика еще обносятся въ памяти моей, множайшихъ бо ихъ многолѣтнимъ непрочитаніемъ еллинскихъ книгъ запамятовалъ ужь ода . . . бы и всѣхъ ихъ. Начну же сиче. Еллини древніи, аще и премудри быша человѣчьскою премудростію, но за еже непричастни бы(ша) премирныя благодати Святаго Духа, премного блудшия помыслы своими и бѣсовскы(ми) (л. 559 об.) козньми прелщаеми многообразнѣ и сего ради не токмо бѣсомъ даша честь длѣжную единому истинному Богу творцу видимымъ всѣмъ и невидимымъ, но и тѣмъ страstemъ плотскимъ обоготворивше ихъ и нѣкыя басни примысливше къ нимъ сладостни и радостотвории слышавшимъ и прочитающимъ ихъ, ярость убо Арисомъ именующе, а блудъ Афродітію⁹ а піаньство Вакхомъ или Діонисомъ, а тайный удъ мужьскый Пріапомъ и фаломъ и Иѳифаломъ, ихъ же образы истуканы кеменя и древенныя поставивше кланяхуся имъ и жертвы приношаху, акы богомъ, и праздники преславны съчиниваху имъ съ всякимъ безобразіемъ и піаньствомъ и смѣхотвореніемъ и всякими играніи. Треблаженный же Григорей, горя божественною любовію и ревностію, обличаетъ таковаа на посрамленіе съвршено (д)ръжащимся еще ихъ и почитающихъ безу(м)но, и глаголетъ сиче: «Не зевсовасія коя сія (л. 560), сирѣчь таинства Христова въплощенія не зевсовасія роженіе бывшаго судіи и властеля критяномъ» и прочаа. Повѣсть же яже о роженіи Зевсовѣ такова нѣкаа естъ по еллинѣхъ. Іапетосъ, старѣй ихъ богъ, роди сына Крона, иже и вѣста на отца своего Іапетоса и одолѣ ему, серпомъ отрѣзавъ тайныя его уды, и тако держалъ царство

⁸ Прибавлено на поляхъ.

⁹ Исправлено, в ркл.: Афродітію.

олимпное, рекше небесное по ихъ языку и буесловію. Кронос же блюдеся, да не таяжде и самъ постражет от ражаемых ему дѣтей, егда ражааше ему жена его Реа сына, приходя и поглотяше его. Жена же его Реа тужащи о том, егда родился у нея Зевсъ, Зевса убо дитяте скоро приказала его коривантом отвести въ Критѣ островѣ и скрыти его и беречи твердо, въ мѣсто же дитяте каменъ повивши пеленами положила въ колыбѣли. Кронось же пришед и взыскавъ роженое, поглотилъ повитый камень. Кориванти, стрегуще и питающе младенецъ въ пещ(ерѣ) . . . (л. 560 об.) критьсѣи, егда плакаше младенецъ, они въоружени обьстояще его, шумъ творяху, бѣюще мечи въ щиты и сами кричаще, дабы отецъ его Кронось не слышалъ плачь младенечъ. И се ест, еже глаголетъ Богословъ: «ни коривантъстии гласи и плищи и плясанія съ оружьми Бога плачущася», сирѣч Зевса младенца гласа покрывающе, яко да плач его утаится отца чадоненавидца, сирѣчъ Кроноса. Но о семь убо толика, а о нем же глаголетъ Богословъ по сих: «ни фригійскихъ рѣзаній и пісканіи» прочая, такова ест повѣсть еллиньска, въ странѣ фригійсѣи, сія же ест земля в ней же Троя, преславный град и царство быст Пріамово, въ той земли сицева была прелесть. Реа, яже и Кивели именуется и мати всѣмъ ихъ богом наричется от еллинъ, егда настаняше праздникъ ея, люди събравшеся около кумирниці ея, напивахуся и піскаху и плясаху, бѣсящеся (л. 561), и нѣци от нихъ рѣзаху своя яйца срамныхъ удѣ въ честь богиги ихъ Реи. А еже по сихъ приводитъ глаголя ниже, отроковица нѣкаа въсхыщена бываетъ намъ, такова ест повѣсть. Димитирь богиня у нихъ почитаема быст, толкуетъ же ся земля-мати по ихъ языку, у тоя дщи была дѣва прекрасна. Сію полюбилъ нѣкий преисподній Богъ, его же наричютъ Плутонъ и Айдоневь, и немогый получить желанія своего, зане мати ея стрежаше ю крѣпко и не хотяше дати ея ему, онъ пришедъ в' нощи глубоцѣ съ волхвованіи страшными, являя нѣкыя мужьскыя образы, змія въмѣсто волосовъ имущая ихъ же икеlei именууютъ и тріптолеми, и сицевыми привидѣніи и страшными мечтаніи ухытилъ отроковицу, Ферсефону именем, яже и Ферсефата глаголется, мати же ея Димитирь плачущи и рыдаючи поиде искати ея. И се ест еже глаголетъ Богословъ: «И Димитирь заблужаеъ», таже глаголетъ: (л. 561 об.) «стыжуся убо днєви предати ношныя требы», сирѣчъ темныя жрътвы и дѣанія гнусная, бываема въ Елевсидѣ, «дни предати» день глаголя святыи и пресвѣтлыи празникъ Богоявленіи, а Елевсисъ, яко ми ся помнит, градъ ест недалече отъ Аѣинъ, в немъ же тайны нѣкыя и бѣсовьскыя службы бываху не всѣми сказуемы точію великимъ нѣкымъ и саномъ и разумомъ. А яже о Діонисѣ и стегнѣ болящемъ и яже по сихъ, сицева суть. Зевсъ Богъ ихъ, полюбивъ жену нѣкогого велможа Фивѣанина, а имя женѣ Семеліа, часто свыше схожаше на

ню в нощи, таже жена нужаше и глаголющи: «сниди на мене съ своею божественою славою, да увижю и азъ», он же глаголаше ей: «нестерпѣти тебѣ ея, но умреши» и ей нудящи его, сниде на ню съ молоніями и громы и тако опалена быст и съ всѣмъ двором ея. Тогда Зевсъ, распоровъ утробу ея, скоро вынялъ мла- (л. 562) денецъ неусъвршенъ и разрѣзавъ стегно свое зашилъ в немъ младенецъ. И егда наплѣнися девятый мѣсяць, тогда болѣло стегно его женьскимъ обычаемъ, и також(е) родися младенецъ и преданъ быст нимфамъ на възпитаніе и именованъ быст Діонисом. Сей же ест по ихъ баснехъ богъ назиратель винопитію. А, еже глаголетъ, якоже другойци глава прежде и богъ мужоженъ, сичево ест: Зевсъ зачат собою въ главѣ своей отроковицу, ей же имя Паллада и Аѳина, егда же наста врем родитися ей поболѣла глава Зевсова и велѣлъ Ифѣсту, сей же ест богъ кузнецъ и назиратель кузнецомъ, и велѣлъ ему Зевсъ ударити секирою его по главѣ и по удареніи выскочила отроковица красна, летящи по въздуху и копіе зыблющи. Мужожена же бога глаголетъ Діониса зане истражаше и дѣшаше блуднаа и студнаа. Ликъ же упівающихся и плѣкъ ослабленъ глаголетъ съборъ вслѣдующихъ тому Діонису мужей (л. 562 об.) бѣсящихся и безчиньствующихъ с нимъ различна. Афродіти же блудныя тайны и роженіе ея срамно и почитаніе и елико о ней баснословят еллини, ни мнѣ подобаетъ сказати вамъ чистоты рачителемъ, ниже вамъ такова прескверна пытати ни слышати. Фали же и іѳифали такоже прегнусни образы и слышанія, обаче сказати малыми яже о нихъ, елма же святое писаніе глаголетъ: «се удаляющейся от тебе погыбнутъ» и паки: «рече безумень нѣст Бога», таже приводитъ: «растлѣшиа и омръзѣша въ начинаніихъ». Сіе случися и еллиномъ и прочимъ языкомъ заблужшимъ от истиннаго Бога, побѣждени бо бывше плотскими студодѣланіи къ прочимъ множайшимъ ихъ безуміемъ умыслиша себѣ сичево нѣчто на болшее разжѣженіе блуженіи ихъ, блѣванъ сътворяху, имѣюще срамный удъ превелій и простертъ, и поставляху его на распутіахъ и кланяхуся ему срамному уду и цѣловаху, его же именова- (л. 563) ху фаломъ и іѳифаломъ, сирѣчъ удъ срамный прямо простертъ, а болвана именоваху Пріапомъ. А яже о въ Тавроскиѣхъ странуобійствѣхъ и Лакедѣмон'скихъ юношахъ, ранящихся до крови пугами предъ болваномъ богыни Артеміды, недоплѣно помню сказати за многолѣтно непрочитаніе еллинскихъ книгъ. Толико же помню, что Іфігенія дѣвица дѣщи Агамемнона царя, не помню, кого бѣжащи, или чимъ гонима, донде въ землю людій Тавроскиѣхъ велми лютыхъ и безчеловѣчныхъ. Сіи же сутъ, иже нынѣ татарове крымстии нарицаемы по рускы, иже Іфігенію дѣвицу красоты дѣля ея поставили служити богыни своеи и на праздники ея закалати предъ нея единого чужоземца. А Лакедѣмон'стии юноши, не помню коея ради вины, обнаживше себе

біяхуся самі пугамі до крови пред истуканом Артеміды богини. А о убіеніи Пелоповѣ, елико ми ся помнит, скажу малымі; къ отцу его, имя его не помню, прішли бози вси алчюще и не имѣя, (л. 563 об.) что предложити имѣ, да ядят, возьмѣ сына своего Пелопа, утаився их и на кусы разсѣкъ и варивѣ, постави пред ними на трапезу и насытитися, непознавше, что челоувѣчя мяса сут, послѣ же познавше раскаяшися и паки поставили отцу его жива почюдившеся страннолюбію его. А Екати богыня же ихъ быст темна и преисподня и мечтанія страшна ношнаа являющи им юже и почитаху съ страхомъ зѣлымъ. А Трофоніева пропасть и сѣкровенное нырище, в нем же онъ живяше въ земли и влѣхвоваше людем, и которіи отгуду же исхожаху опят на свѣтъ сей, к тому радости и смѣха не знаху, но всегда сѣтующе и сморѣщившеся хожяху толь страшна бѣсовская мечтанія являхуся тамо имѣ. Додони же въ Елладѣ лѣсъ быст красенъ на высокоу мѣстѣ и бѣси живуще на лѣсѣ том влѣхвоваху еллиномъ отвѣщающе имѣ сверху дубовѣ. Такожде и водою Касталискаго источника влѣхвоваху бѣси прельщенымъ людем, піема бо вода въ грѣ- (л. 564) тани ихъ кипящи вѣщаше имѣ странна нѣкая. А Тріподѣ Дельфійскій, на нем же стояще истуканъ Аполлонъ златокованъ былъ и многоцѣненъ, образомъ тѣмъ дѣланъ.¹⁰

На сицевымъ стулѣ стоя идолю Аполлоновѣ преукрашенъ, правою рукою др(ѣ)жаше древо Дафни глаголемо насажено подлѣ его и, егда хотяше отвѣщати жерцемъ его, о чемъ ни въпроглаху его, качаше первѣе Дафни садъ и тако отвѣщаше. Еще едино сказавъ тебѣ, конецъ пісанію сѣтворю... Ѡракіа земля ест въ гречест(ѣй) странѣ, сіа же ест начинаема от горы глаголемыа по еллинскы Емосъ, а по нынѣшнему Ѡеувіні, еже ест гора божія и конч(а)-яется въ Византіи, еже ест Констан(тин)-градъ, простирает же ся земля сіа дово(лно) и на сѣверъ и на югъ, земля родима изд... ва добрѣ и всѣмъ озобилюющи, въ т(ой) земли Орфей мудрецъ древній и пресл(а)венъ быст, его же и до нынѣ обрѣтаются пісаніа (л. 564 об.) у грековъ добраа аще и не по всему, обаче богомудреный чтець многу ползу вычерпсти от них. Сей Орфей первый законъ положи ест Ѡракіаномъ, какъ подобаеъ Бога почитати, написавъ имѣ и уставъ и образы жрѣтвенныа и таинственныа службы, его же премудрости дивящеся, еллини глаголютъ, яко толь сладокъ былъ, егда пояше, ударяя въ цевницу, яко и бездушнаа каменіа и вся къ себѣ привлечати сладостію пѣніа. Тотъ ест Орфей, его же мертвеца нашли в рацѣ желѣзнѣй въ Ѡракіи при Константинѣ и Ирини православныхъ царей, у него же и обрѣтоша пісаніе таково: «Христосъ хошетъ родитися от Дѣвы и вѣрую в него, при

¹⁰ Здесь нарисованы два концентрические кружка, соединенные в нескольких местах.

Константинъ же и Ирини паки солнце узриши мя». Толика убо и о томъ, а о прочих, яже по сих, не могу сказати вамъ безъ греческыя книги.

СЛОВО ПРОТИВ СКОМОРОХОВ.

(Л. 266.) Аще и нѣци негодуют о списаных от мене по божіи ревности преже худаго сего поученіа и суетшатна сіа и мнѣ и наричют, но аз послушая страшную заповѣд, глаголющу явьственѣ «иже аще посрамится мене и моих словес, по(сра)мится его и сынъ чловѣчъ» и прочая, непрестану писати и глаголати приличная въ славу Содѣтеля всѣх и спасеніе почитающих писана мною православных людех. Сіе же уповая, дерзаю, желая слышати еже: «благодаръ ти, рабе вѣрный и благый», а не еже: «рабе лукаве и лѣнивый, акы скрывъ въ земли вѣвереный ми талантъ бездѣлна отдавъ и господину моему». Сіе же тѣся сѣврѣшити, како убо инако сіе доврѣшу, а не тѣмъ, яко избличити дръзаемую нынѣ без страха нѣкыми беззаконными богомрѣзскую и душегубную злобу, глаголю же именуемых скомороховъ, бѣсы обрѣтенную прелесть, медвежное плясаніе. Сіи бо беззаконни, отврѣгршеса вседушно апостольскаго завѣщаніа глаголющаго: «аще хто не хочет дѣлати, да не ястъ», слышимъ бо, рече, нѣкыя у вас безчинно ходѣща ничто же дѣлающих, но лестно обзирающих. Сицевымъ же завѣщаваемъ же и молим о Господѣ Исусѣ Христѣ, да съ безмолвіемъ дѣлающе ядят свои хлѣбъ. Сицево спасительное завѣщаніе апостольское (л. 266 об.) отринувше, окаянными скоморохы, по многу небреженію и разлененію духовных пастырей, научени быша от самѣхъ богоборных бѣсов сатанинскому промыслу, по нему же имъ убо изобиліе брашенъ и одѣяніи добывают чловѣкоубица бѣси, а веселящимся о бѣсовских играніихъ душевную пагубу и муку вѣчную приготавят. Обрѣтше бо окааніи медвѣдь, дивій звѣрь, и многымъ временемъ и споспѣшствомъ бѣсовскимъ научивше и стояща плясати къ сурнѣ и трубѣ и тимпану и плясанію рукъ, съ душоубными пѣснями обходятъ всяку страну и сѣла, играюще предверію безумных игрелюбцевъ всячьскимъ кличомъ, възвигше звѣря къ плясанію сурною и тимпаны и трубою и пѣснями сатанинскими. Тогда же, тогда ино ест видѣти умно благоговѣйну и богобоязніву не точію самого сатану пляшуща играюща съ звѣремъ и веселящася о погыбели прельщающихся вѣрных о таковых и еликих золь ходатайствено правовѣрнымъ сицевое сатанин(с)кое замышленіе умышенное скврѣными бѣсы на отмѣтаніе и развращеніе евангельскаго и апостольскаго законоположеніа и на погыбель благочестивыхъ душъ. Отбѣже от нихъ божій страхъ и памятъ смертная (л. 267) и послѣднихъ вѣчныхъ мукъ. Усхошя источники теплыхъ слезъ погаслъ огонь умный невещественный разгреваяй сердце, осы-

рѣвше, яко же млеко, студенію многолѣтняго бесчювствія и непоболѣнія. Вмѣсто же ихъ вниде смѣхъ непрестаненъ и бесчинникъ и похотъ злаа распаляюще непрестанно душа неутврѣженныхъ на похоти скврѣнии, несытнии, богомрѣзское блуженіе на толико же мысли благовѣрныхъ изыступиша благочестиваго стоянія и чина своего, яко церковнѣй трубѣ шумящи и вся вѣрны съзывающе на божія пѣсни аще случаться в той часъ вѣструбивше антихристовы споспѣшници скврѣнии скоморохы къ душогубнымъ ихъ играмъ и звѣря бѣсовскому плясанію спешити вѣрнымъ презрѣвшимъ божія пѣсни, и сребреніцу на очищеніе грѣховъ своихъ дати священникомъ скупующе, скврѣннымъ скоморохомъ с радостию даша принесше, моляще ихъ безумніи утѣшити ихъ сатанинскимъ своимъ играніемъ. Которыхъ слезъ недостойни ли сиецево душегубное сатаньское умышленіе. Сіе безаконіе предзря пророкъ Духомъ святымъ множащеся благовѣрныхъ, глаголаше съ скрѣбію къ Вышнему: «видѣхъ не разумѣвающи и истаяхъ яко словеса твоя несѣблюдоша» (л. 267 об.) сирѣчъ преподобныя и спасителныя заповѣди твоя преступающе играмъ преплѣннымъ всякого безумія и скврѣности внимають. И пакы тѣмъ же тако же тужя въпїеть: «истаяла мя жалость твоя, яко забыша словеса твоихъ врази мои». Да познаемъ разумно, кого сущи друзи скврѣнии скоморохы, елма божіе слово врагы своя именуетъ ихъ, и кого иного могутъ быти друзи и споспѣшници на погыбель благовѣрныхъ, а не точію самого злоначалника діавола, иже безпрестани тщится по подобію лва поглотити нѣкого, паче же всѣхъ вкупѣ благовѣрныхъ. Равнѣ бо оному и сіи скврѣнии навѣтуютъ сатанинскими пѣніи и медвежьимъ плясаніемъ, далече благовѣрныхъ душъ мечюще божій страхъ и плачъ духовный, память некончаемыхъ мукъ. Безъ нихъ немочно спасеніе получитьи никому же. Страшный и неумытныи судъ(і)а блажитъ плачущіа, окаиваетъ же пакы смѣющіа глаголю сие явѣ: «блажени плачущіи», яко смѣетеса, еже инѣ евангелістѣ глаголетъ, «яко тии утѣшаются». Смѣючимъ же ся и блудно питающимся присно в семь житіи, горе имъ глаголетъ, яко в будущемъ и възплачютъ безутѣшно и взалчютъ безъ конца. Скверніи же скоморохы плясаніемъ медвежьимъ и сатанинскими ихъ играніи въ смѣхы безчи- (л. 268) ннымъ и играніихъ и плотскаа грохотанія призывающе вѣрныя не явѣ ли протівятся евангельскимъ заповѣдемъ и обрѣтаются разсыпающе и блазняще евангельскыя паствы събраныя добрѣ словесныя овцы страстію и тридневнымъ погребеніемъ начальника пастыря Христа и истинного врази и супостати ему нарекутся по божественному отвѣту глаголющу: «иже нѣстъ съ мною, на мя естъ», сирѣчъ супостатъ мой естъ, и не събираяй съ мною, сирѣчъ иже не тѣмъ моимъ заповѣдмъ съ мною гонитъ снисканныя мною овцы словесныя въ мою небесную паству, разсыпаетъ и разгоняетъ я, а сиецевымъ снискаетъ себѣ страш-

ное прѣщеніе глаголющее: «иже аще съблзнить едіного от малых сихъ вѣрующихъ въ мя, уне ест ему да обвѣситъ жернов оселпый на выи его и утонетъ в морѣ». Скврѣнымъ же скоморохомъ не едіного и два, но всякъ градъ и страну призывающимъ на всяко безаконіе и студодѣаніе, колицы муки и потопленія удовлѣютъ: «Горе, рече, чловѣку оному имъ же съблзнь приходитъ». Страшно въ истину прѣщеніе сіе и велікаго бреженія достойно желающимъ убѣжати огня не угасающаго и тмы кромышныя черви не усыпающаго, страшнаго скрежета зубнаго, вѣчнаго отлученія божіа. Не едины бо повинны таковѣи клятвѣ (л. 268 об.) творящей съблзны въмирѣ семъ, но и живущей въ властѣхъ иже аще ни будутъ силныи суще истребити сиевое безаконіе и не истребятъ, но паче съблаготворяють имъ блзнящимъ и блзняемымъ, глухующе волею къ таковѣи душегубной прелести иже и блъше осуженіе примутъ поглаголющему божественному отвѣту: «рабъ увѣдивый волю господина своего и не сѣтворь ю, биенъ будетъ много», яко же и пророческое слово свидѣтельствуетъ глаголюще: «Сыну чловѣче назирателя дахъ тебе дому израилеву и услыши съ слова изъ устъ моихъ и запрѣтиши имъ отъ мене въ еже глаголати ми беззаконному смрѣтію умрети». И не запрѣтилъ еси, ниже глаголалъ запрѣтити беззаконному, яко да обратится отъ путей его злыхъ и живъ будетъ, беззаконный онъ въ своей неправдѣ умретъ, а кровь его отъ руки твоя взыщутъ. Страшно еже въпасти въ руцѣ Бога живаго, еже естъ въ гнѣвъ его за преступленіе святыхъ его заповѣдей, его же въ искусъ быстъ или іерей заматерѣ вся ужъ за еже не наказа Офы да Финес сына своя суца и священника, иже по божію гнѣву всеродно погыблѣ, самому убо съ крѣсла назадъ падшу и шея съкрушену (л. 269) сынѣмъ ж его убиеномъ бывшимъ въ брани. Да убоимся притчи елици на властехъ живемъ и разумно богодухновенныхъ пісаней паче прочихъ людій просвѣщаемся, елика бо преднаписашася. Рече божественный апостолъ къ нашему поученію написана быша, да не и мы подобнѣ имъ безъ ума преступающе божіихъ велѣній, подобнѣ имъ погыбнемъ, живо бо, рече, Слово божіе и дѣйствено и острѣйше паче всякаго мечя обоюдоостра, глаголетъ божественный апостолъ, и нѣсть тварь неявлена предъ нимъ. Подражайте по Бозѣ велікаго ревнителя вышняго Іліу, елици крѣміла духовнаа съборныя церквы вѣвѣрены есте отъ благодати Святого Духа и яко же онъ, съжже огнемъ небеснымъ посланныхъ отъ злочестиваго Ахава два пятдесятники и скверныхъ жерца Вааловыхъ заклалъ, тѣмъ же образомъ и вы истребите чистителнымъ огнемъ Святого Духа замышляемаа душегубнаа умышленія въ пагубу благочестивыхъ отъ мысленаго Ахава, сѣющаго безпрестани лукавыя плѣвелы посрѣди сѣяннаго добраго сѣмени отъ небеснаго дѣлателя. Възмете духовный мечъ, еже естъ глаголъ божій, и тѣмъ всегда закалаете посы-

лаемая от супостата врага діавола душегубительныя дѣлатели, скверныя скоморохы и чародѣя и влѣхвующія бабы (л. 269 об.) и нарицаемая ведунѣи съблажняющихъ всегда и убивающихъ душевнѣ безлюбивыя овцы Спаса Христа. Пособъствуите выну положшему душу свою ихъ для, да примете из руки его неувядаемый вѣнецъ божественныя славы его, яко же споспѣшники и способники его въ паству възлюбленных овецъ его, благоизволимъ и сами исплнити дѣломъ, еже по вся дни, акы хвалящее глаголемъ пред Богомъ: «Не живяше посрѣди дому моего творяй грѣдыню глаголяй неправеднаа не исправляше пред очима моиима, въ утрѣи избивахъ вся грѣшныя земли, яко истребити от града Господня вся творящая беззаконіе, яко рѣчнаа устремленія веселятъ град Божій, а потоки беззаконніи вѣсмушаютъ и потопляють». Съприсносушный безначалнаго Отца Богъ — Слово за неизреченную благодать и человеколюбіе благоизводилъ нагъ възнестися на крестѣ, да спасетъ заблужшаго человека и богоборный діаволъ похвалился древле положити престолъ свой на облацѣхъ небесныхъ и подобитися Вышнему на толико небрежетъ лживыя своя славы по непрекладнѣй своей ненависти, ея же иматъ изначала къ человеческому роду, яко и съ звѣремъ плясати не стыдиться нечестивый, да токмо возможетъ (л. 270) возвращати человеколюбныя мысли Спаса нашего и облазнитъ нѣкыя от презѣльнаго благоговѣинства, его же имамы къ спасительнымъ заповѣдемъ Бога нашего. Тѣмъ же убо споспѣшники въ таковое нечестіе богоборца сатаны явѣ облачаются сквернѣи скомороси. Да внимамъ убо себе, елици сілнии есмы оставити ихъ толь безбожнаго начинанія, та же не възбранаемъ ихъ, ни запрещаемъ, да некакъ и мы паднемъ под гнѣвомъ неумытнаго Судіи, глаголющаго: «еще видяше татя, течаще с нимъ и съ прегнусодѣмъ участіе свое полагаше».

OEUVRES INÉDITES DE MAXIME LE GREC.

(RÉSUMÉ.)

L'objet de cet article sont 20 œuvres originales inédites de Maxime le Grec, retrouvées par l'auteur, qui élargissent en beaucoup nos connaissances sur les travaux littéraires de l'Hagiorite et trois petites traductions. Le texte de quelques unes de ces opuscules, des plus intéressantes d'après leur sujet, est publié par M. Ržiga.

Ce nouvel héritage littéraire peut être classé d'après les différents sujets qui y sont traités de la manière suivante: I. Deux épîtres de l'organisation de la vie monastique: l'Épître sur le Mont Athos, qui est composée d'une manière plus détaillée que celle qui a été connue auparavant (publiée p. 95—99); l'Épître sur les franciscains et dominicains (publiée p. 99—101). II. Épître des

légendes de la mythologie ancienne, qui commente le texte d'un des discours de Grégoire le Théologien, écrite à la suite de la prière d'un des amis de Maxime (publié p. 101—105). III. Discours contre les jongleurs (*skomorochi*), qui présente des traits intéressants de la vie d'alors; Maxime juge leur programme d'amusement très sévèrement et prend contre les jongleurs recours au pouvoir séculier (publié p. 105—108). IV. Oeuvres dogmatiques-polémiques contre l'astrologie, le protestantisme et le catholicisme (les Latins); leur plus grande partie revient à l'astrologie; ce sont le Discours sur une partie du 3e chant de Jeanne la Prophétesse, Discours contre les astrologues, qu'on appelle aussi docteurs; Discours sur une partie du même 3e chant de Jeanne la Prophétesse, de plus une addition à un discours contre les astrologues publié paravant; deux notes supplémentaires aux mêmes discours, dont la seconde, la plus courte est publiée en entier (p. 91—92). Les autres opuscules portent le titre: Discours sur la vénération des Saintes Images contre l'iconoclaste Luther, apparu parmi les Allemands; Épître à Sigismond contre les Latins.

V. Épîtres d'un caractère personnel: consolatoires, didactiques, de remerciement, elles sont toutes conçues brièvement. Ce sont les épîtres à Constantin, deux à une princesse dont le nom ne nous est pas parvenu; à un inconnu contre les mauvaises pensées; à une religieuse inconnue, une leçon de morale à un laïc; Épître à l'abbesse Eunicie et aux sœurs Hélène, Alexandrine et Theophanie; Épître au prince Vasilij Michailovič. L'auteur fournit des renseignements sur les sujets. VI. Traductions: de la Louange à Adam le Premiercréé par Grégoire le Théologien, un fragment sur Platon avec des citations de ce philosophe; fragment sur Neron du livre de Suidas.

М. А. ANDREEVA (Praha):

ТОРГОВЫЙ ДОГОВОР ВИЗАНТИИ И ДУБРОВНИКА И ИСТОРИЯ ЕГО ПОДГОТОВКИ.

ВВЕДЕНИЕ.

Торговый договор осмотрительной и хорошо информированной в восточных делах Дубровницкой республики с Византийской империей, за два года до падения Константинополя, еще раз подчеркивает неожиданность для всего христианского мира и самой Византии этой по существу неизбежной катастрофы. Для самого Дубровника этот договор оказался не более чем попыткой приобщиться к широкой восточной торговле в момент его зрелости для нее, и является как бы переломом в его политике. Самая причина неудачи договора — победоносное наступление турок — неожиданно обращается в пользу Республики. Так воспринимает смысл событий один из старших дубровницких летописцев Юний Рести, указывающий, что если турки воспрепятствовали дубровничанам в увеличении их государства в Славонии, т. е. за счет славянских соседей, то они же отняли у венецианцев все приобретения, сделанные ими на Востоке у Греческой империи.¹ Действительно, насколько можно судить по скудным, сравнительно с средневековыми, данным о конце XV-го и XVI-ом веке, скудным только потому, что колоссальный материал, относящийся к этому времени и хранящийся в дубровницком архиве, не нашел еще своего издателя и исследователя, расцвет Дубровника, как торгового и дипломатического центра, следует относить именно к этому времени, а не к более раннему, как это делает даже такой исключительно осторожный исследователь, как Иречек.²

Первая половина XV-го века, точнее его вторая четверть, о которой будет главным образом речь в настоящей работе, является переходной эпохой. Поэтому наряду с проблемой тогдашнего мирового рынка и даже заслоняя ее, выступает другая — местного рынка, тоже довольно широкого, т. к. он охватывает все побережье Адриатического моря и втягивает в сферу своего влияния в известной мере и Балканский и Апеннинский полуостровы. Главными же предметами этого рынка, притом и

---

¹ *Junii Resti, Annales. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* vol. XXV. Scriptores, II, l. II, p. 39 »Dall' altre parte i Turchi, che impedirono i Ragusei a non ampliar lo stato, come dissimo, nella Sclavonia spogliarono i Veneziani di tutti li conquisti, fatte in Levante sopra l' Imperio Greco«.

² *C. Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters. Sitz. d. Kais. Akad. d. Wissensch. Wien* 1899, p. 12; p. 37. о результатах турецкого завоевания »der Handel der Ragusaner war von da an weniger intensiv, dafür aber mehr extensiv«.

монополизированными, являются хлеб и соль. Оба эти товара получались и из Романии, главным образом из ближайших к Дубровнику земель, Епирского деспотата и Греции. С этими землями в первую очередь и стремится Дубровник заключить местные договоры. В XV-ом веке, когда земли, занимаемые современной Албанией вышли из под власти Ромейской империи, остается еще вновь усилившаяся греческая Морейя с ее деспотатами, также заинтересованными в добрых отношениях с предприимчивой и богатой не только торговыми людьми, но и опытными моряками Республикой. Морейские деспотаты, на несколько лет пережившие Империю, имели кроме общеимперских интересов, свои ярко выраженные локальные. Эти интересы, поскольку они являлись экономическими, тяготели больше к местному Адриатическому рынку, чем к восточной торговле, в которой и Греция и Дубровник принимали в это время тоже некоторое участие. Таким образом наряду с общеимперским договором 1451-го года заключаются и особые с морейскими деспотатами. Но прежде чем перейти к изучению подготовки этих договоров, т. е. к рассмотрению политических взаимоотношений и экономических интересов трех их участников — Ромейской империи, Морейских деспотатов и Дубровника в первую и вторую четверть XV-го века, остановимся вкратце на древнейшей истории Дубровника и на связях его с Византией.

С самого своего основания, когда по преданию на скалах (*Labes*), давших свое имя Дубровнику-Рагузе, появились беглецы из Епидавра, к которым присоединились затем салонитяне, до 1204 г.³ Рагуза, не считая небольших перерывов, находилась под византийским владычеством, входя в состав фемы Диррахий. При этом она пользовалась известной автономией и рано начала заключать договоры с соседними далматинскими городами и славянскими князьями. Эти договоры, имеющие чисто локальное значение, обеспечивали или обладание соседними виноградниками или свободный пропуск с товарами, т. к. торговля и морские промыслы являются почти единственным средством добывать себе пропитание. В XII в. город известный уже своей защитой от сарацин и небольшим собственным флотом, начинает принимать участие в политической жизни империи. Он упоминается при борьбе Мануила Комнина с норманнами и венецианцами. Дубровник получает тогда же кое-какие привилегии и в самой столице. Тогда же он переходит временно, по собственному почину, под власть норманнов. Он начинает также заключать

---

³ Подробной, удовлетворяющей современным запросам истории Дубровника пока не написано. Имеются только многочисленные монографии по отдельным вопросам. Из общих сочинений укажем: *Engel*, Geschichte des Freystaates Ragusa. Wien 1807; составленные в популярной форме *Војновић*, Дубровник. Beograd 1907. *Gelcich*, Dello sviluppa civile di Ragusa considerate pe' suoi monumenti istorici ed artistici. Ragusa 1884; *L. Villari*, The Republic of Ragusa. An Episod of the Turkish Conquest. London 1904; статья Иречка «Dubrovnik» в *Ottáv Slovník Naučný*.

более ответственные договоры с боснийским баном, итальянскими городами и Венецией. Таким образом, подпав на 150 лет под власть венецианцев, Дубровник продолжает проявлять тенденции освободиться и, повидимому, уже имеет налаженными собственными торговые связи. К этому периоду относятся первые договоры с греками уже не сюзеренными Рагузы-Дубровника. Это три договора с епирскими деспотами,⁴ во владениях которых лежал столь важный для торговли солью Диррахий-Драч. Основные пункты договоров следующие: Дубровничане получают право свободной торговли по всей территории деспотата с обязательством выплачивать 3% стоимости товаров в качестве коммеркиона. Запрет был сделан единственно относительно хлеба, а именно о вывозе его в случае неурожая; разрешалось закупать его только после того, как будут удовлетворены нужды местного населения. По договору Михаила I-го Ангела 1206 г. особая пошлина налагалась при торговле конями и оружием. Устанавливаются также некоторые юридические нормы, обеспечивающие личную и имущественную безопасность торговцев. Дела их поступали в личное ведение деспота. В случае смерти дубровничанина его имущество целиком поступало наследникам; дубровничские корабли преследуемые пиратами могли искать убежища во владениях деспота. Наконец каждый дубровничанин признается ответственным только за собственные проступки, и не может быть привлечен за совершенные его соотечественником. Оставим в стороне известия о договорах с византийскими императорами,⁵ они подлежат еще специальному изучению. Укажем только, что последний из них Андроника Старшего, быстро потерявший силу, благодаря враждебным действиям против империи венецианцев, в которые втянуты были и дубровничане, относится к 1320 г. Вероятно тогда же был установлен коммеркий в 3%. Впрочем до 1358 г. дубровничане пользовались теми же правами, как и венецианцы на территории Ромейской империи. Впервые мысль о возобновлении договора повидимому возникает в 1403 г. В связи с этим вероятно стоит попытка позвать к себе императора Мануила Палеолога во время его путешествия на Запад. Рести предполагает, что визит состоялся при поездке вперед, в архивных же документах имеются только сведения о приглашении на обратном пути; посещение повидимому не состоялось. Отношения с Венецией в это время были обострены.⁶

⁴ *Tafel u. Thomas, Griechische Original-Urkunden zur Geschichte des Freistaates Ragusa. Sitzungsber. d. phil.-hist. Kl. d. kais. Akad. d. Wiss. Bd. VI. Wien 1851, p. 516—517; Fr. Miklosich u. Jos. Müller, Acta et diplomata graeca res graeco-italasque illustrantia. Vindobonae 1865, p. 58—59; 66—68.*

⁵ Известия сохранились у дубровничских летописцев у Николая Рагузинца, в Анонимной хронике, у Юния Рести, Серафима Рацци и Луккари. О них у *Jireček, Bedeutung von Ragusa, p. 81—82; Iorga, Raguse, p. 50; Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. II T., p. 100; III T., p. 7.*

⁶ *M. Andreeva, Zur Reise Manuels II Palaiologos nach Westeuropa. Byz. Zeit, t. XXXIV. München 1934, p. 37—47; p. 351; S. Ljubić, Listine, vol. V; p. 16—17, 26—28.*

Наступает снова затишье до того момента, когда Палеологи окончательно закрепляются в Морее.

* * *

Основными источниками для данной работы являются дубровнические материалы. Это в первую очередь греческие тексты подлинников грамот, сохранившихся в Дубровнике и впервые напечатанных Томасом в 1851 г. (см. прим. 3), а затем перепечатанных Миклошичем и Миллером (*Acta et diplomata graeca medii aevi*, t. III, p. 228—234); издание документов предпринятое Югославянской Академией Наук в Загребе, ныне продолжаемое в Белграде; к сожалению напечатанные дубровнические протоколы заседаний советов доходят только до конца, и то не совсем, XIV-го века: G. GELCICH, *Libri reformationum*, vol. I—V. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. M. s. H. S. M., vol. X, XIII, XXVII, XXVIII, XXIX; S. LJUBIĆ, *Listine o jednošajich izmedju Slovenstva i republike mletačke*, vol. I—X, M. s. H. Sl. M. Zagrebiae 1868—1891, vol. I—V, IX, XII, XVII, XXI, XXII. Его же, *Commissiones et relationes Venetae*, vol. I—III, M. s. H. Sl. M., vol. VI, VIII, XI. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagrebiae 1904—1916, vol. II—XIV. Часть дубровнического материала начала XV-го века и самого конца XIV-го вошло в *Acta et diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia*, ed. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, vol. I—II. Vindobonae 1913, 1917, и в *Diplomatarium ragusinum* ed. Gelcich-Thallóczy. Важнейшим собранием материала для нашей эпохи являются пересты N. IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*. Seconde série. Paris 1899 (1396—1453). Благодаря материальной поддержке Русского Научного Института в Белграде мне удалось зимой 1930—1 г. в Дубровнике на месте изучить соответствующий архивный материал.⁷ Директором Архива г. I. Тругелкой мне были потом любезно высланы дополнительно фотографии с некоторых актов.

Договорами 1451 г. последнее время занимались с точки зрения дипломатической и исправления их текста Fr. Dölger и Kougueas,^{7a} Содержание касался специально их издатель Томас. Позднее Иречек использовал их в своей основоположной работе *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*. Vortrag in d. Sitzung d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien 1899. Коснулись договоров и издатель перест, Иорга, в своей последней работе о Дубровнике *Une ville »romane« devenue*

⁷ Мною были просмотрены: *Libri reformationum* № 30—34; 1397—1415; *Acta Consilii Rogatorum* № 1—13; 1415—1453; *Acta Minoris Consilii* № 1—13; 1415—1455; *Acta Consilii Maioris* 1—9; 1416—1453; *Lettere e Commissioni di Levante* № 5—16; 1403—1460; и относящиеся к первой половине XV-го века тома *Diversa Cancellariae* u *Diversa Notariae*.

^{7a} Fr. Dölger, *Fascimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*. Mittel u. neugriechisches Seminar d. Universität. München 1931, p. № 67, col. 67; S. B. Kougueas, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου в *Hellénica IV* — мне недоступно. *Lambros, Παλαιολογεία καὶ Πελοποννησία*, т. IV. Athènes. 1930. p. 23—25.

slave: Raguse Académie roumaine. Bulletin de la section historique, t. XVIII. Bucarest 1931, HEYD, Histoire du commerce du Levant au moyen âge. Leipzig 1923, vol. I, p. 294—296 и иные в соответствующих сочинениях.

I.

Обратимся теперь к вопросу, что представляла из себя Морее и Дубровник к моменту возобновления переговоров?

Как справедливо замечает Закифинос, утверждение в 1427 г. Константином Палеологом своей власти в Морее является одним из важнейших событий в истории Пелопоннеса в XV-ом веке.⁸ В 1428 году в руки греков переходит Патрас, в 1429 году Халандрица. Постепенно упраздняется франкская барония Аркадия, Ахейский принципат Центурионе, владения Тевтонского ордена. Нападения турок в 1428 и 1431 гг. и чума несколько приостанавливают это торжественное шествие. Таким образом Константин Палеолог, самый энергичный из братьев Иоанна VIII-го и сыновей Мануила II и Елены, дочери Константина Драгаса, потомка сестры сербского царя Стефана Душана, тот которого зовут Драгас по преимуществу (*Dragas*, *Δραγάσης*, *Драгашь*), только в 1435 году возобновляет свою завоевательную политику, чтобы в 1437 г. вновь на несколько лет покинуть Морее. В 1443 г. Константин выменивает у своего старшего брата Феодора предоставленную ему Селимврию на Мистру и возвращается в Грецию. С 1432 г. в Кларенце вместо Константина утверждается деспотом Фома Палеолог — т. е. в той части Морей, которая, как мы увидим ниже, наиболее посещалась дубровничанами. Наконец в 1449 г. Константин окончательно покидает Морее, чтобы занять царский престол в Константинополе.⁹

Все же при блестящем внешнем успехе Пелопоннес, окруженный со всех сторон врагами, из которых особенно страшны были своей экономической политикой твердо засевшие в Короне и Модоне венецианцы, в отношении внутреннего порядка представлял из себя далеко не отрадное зрелище. Вносили раздоры, как усилившаяся за время франкского владычества разноплеменность населения, с особенно неустойчивым элементом в лице вновь поселенных албанцев, так и недовольная усилением центральной власти сильная земельная аристократия. Такое положение вещей не могло не отразиться на экономическом благосостоянии страны. Несмотря на это для XV-го века мы имеем ряд свидетельств утверждающих обратное. Добавим, что эти свидетельства исходят не только от заинтересованной стороны, но и от не особенно благосклонных иностранцев, как напр. Кириака Анконского, против-

⁸ *Denis A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée. Paris 1932, p. 205.*

⁹ *Ibidem, p. 206—219.*

поставляющего древней славе героев Лакедемона упадочность Константина Палеолога.¹⁰ Но и он отмечает обилие вспаханных полей, которых не следует искать на юге в Лаконии и Месении, а на севере в землях прилегающих к Патрасскому заливу, как об этом говорит и Иоанн Евгенник в своем »Похвальном слове Коринфу«.¹¹

Хлебопашество занимает также важное место в проекте реформ Гемиста Плефона. Плефон, обращаясь со своими предложениями к Мануилу Палеологу просто констатирует факт, что значительная часть населения Пелопоннеса в его время была занята земледелием и скотоводством.¹² Он идет еще дальше и утверждает, что в Морею вообще нет надобности что либо ввозить за исключением оружия и железа, и то за них не следует платить деньгами, а выменивать на хлопок.¹³ В особенности Гемист нападает на ввоз заграничных шерстяных тканей, когда имеется в изобилии своя шерсть, а кроме нее лен и хлопок. Он высказывается за ввоз только необходимых стране товаров и за вывоз лишь того, что не нужно стране. Все остальное должно облагаться высокими ввозными и вывозными пошлинами.¹⁴

Совершенно определенные данные хотя может быть и несколько преувеличенные, как полагает Хопф,¹⁵ дает о производимых страную злаках и пищевых продуктах кардинал Виссарион в письме к Якову Пикентину из Марки в 1459 г.: »In Graecia est quaedam magna provincia, quae vulgariter appellatur Morea, circuitus octingentorum milliarium et agrum habens feracissimum, fertilissimum, et omnium rerum abundantissimum, non solum eorum, quae ad usum humanum necessaria sunt, sed etiam quae ad ornatum facient, panum, vinum, carnes, chremesinum, granum, uvas passas parvas, per quas sit tenitura. Haec omnia in maxima abundantia habentur. Fru-

¹⁰ Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκινίου, Ἐπίγραμμα εἰς τὴν Σπάρτην. *Sp. Lambros, Palaiologiae kai Peloponnesiaka*, t. IV, p. 99.

¹¹ Ἰωαννοῦ τοῦ Εὐγενικοῦ, Ἐγκομιστικὴ ἔκφρασις Κορίνθου. *Ibidem*, vol. II, p. 4711. »Ἡ δὲ προσεχὴς ἡπειρος πρὸς τε γεωργίαν εὐχερίστως, τοὺς τῶν καρπῶν ἡμερωτάτους καὶ πρώτους ὡς οὐδαμοῦ τῶν ἀπάντων ἀρίστους προβαλλομένη, εὐβοτος, εὐμηλος, οἶνοπληθής, πολὺπυρος, ἦσεν ἂν Ὀμηρος πρὸς τε θήρας ψυχαγωγίαν, ἢ ἐκτός ἰσθμοῦ μάλιστα, πεδιάσι τε συχναῖς ὑπαιάζουσα καὶ ὄρων κορυφαῖς ὀγκουμένη καὶ τῇ ἰλαρᾷ ἀπαλλαγῇ τὴν ὕψιν λαμπρῶς ἐστῶσα«.

¹² A. Elissen, Georgius Gemistus Plethon's Denkschriften über die Angelegenheiten des Peloponnes. *Analekten der mittel u. neugriechischen Litteratur*. Bd. IV. Byzantinische Paralipomena. An den Kaiser Manuel Paläologus, § 7, p. 45, 89, »Ἔστι, τοίνυν πρῶτον ἰδεῖν τῆδε Πελοποννησίαν τὸν πολὺν λεῶν γεωργοῦντάς τε ἡ καὶ νέμοντας ἐνίους, καὶ ἀπὸ τούτων τὰς τε πρὸς τὸν βίον ἀφορμὰς σφίσιν αὐτοῖς πορίζομένους.«

¹³ *Ibidem*, § 21, p. 56, 101: »Σχεδὸν γὰρ οὐδ' ὅτουσιν τῶν ἐξωθεν εἰσαγαγίμων δοκεῖ δεῖσθαι ἡ χώρα, ὥστε τοῦ καὶ τοιούτου νομίσματος δεῖν, πλὴν σιδήρου καὶ ὀπλῶν. ταῦτα δὲ τῶν βαμβουκίων τούτων ῥᾶδιον ἀλλάττεσθαι. Железо ввозилось и из Дубровника. Так 7 февр. 1448 г. (Cons. Minus, N° 11, fol. 170) дается разрешение вывезти железо и продавать его между прочим и в Патрасском заливе. Сведения о продаже в обратном направлении, что кажется сомнительным, дает де Диверсис. См. прим. 33.

¹⁴ *Ibidem*, §§ 22, 23; p. 56–57; 101–102.

¹⁵ K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis zur unserer Zeit*. Allgemeine Enzyklop. Erch. u. Gruber, t. 86, Leipzig 1868, p. 129.

menti dantur pro uno ducato duo staria magna Marchesana, videlicet MCCCC lib. pro ducato; vinum nihil valet: de carnibus octo castrones pro ducato: blada et stramen pro equis sine numero». ¹⁶ По его мнению жители страны легко могут прокормить 50 тысяч всадников, что едва ли возможно (о цене на хлеб см. ниже, стр. 131).

Итак до сих пор рассмотренные известия говорят о том, что страна изобилует хлебом и продуктами. Этому как будто противоречат сообщения о том, что латинские владетели Кларенцы выписывали до 1383 г. хлеб и прованское масло из Южной Италии, а также жалобы Мануила Палеолога на большое количество необработанных земель. Повидимому позднее наступил поворот к лучшему. О ввозе же хлеба для Кларенцы важно установить насколько он регулярно производился: случалось ли это только в случае неурожая, или при франкском владычестве в Ахейском принцепате земледелье настолько пало, что оказалось невозможным прокормить своим хлебом город? Кларенца принадлежала к важнейшим городам Пелопоннеса в XIII—XIV вв. В XIII-ом веке эти закупки производились довольно регулярно. ¹⁷ Специальностью этого города на рынке считались шелка — *seta de Clarençia*, неоднократно упоминаемые в торговых делах Южной и Средней Италии. Эти шелка получили вероятно свое имя от города, как знаменитая мальвазия от Монеувасии, хотя оба продукта могли и не изготавливаться на месте. Торговали греческими шелками и дубровницкие купцы: в договоре 1372 г. с Анконой эти шелка фигурируют среди ввозимых дубровничанами товаров. ¹⁸ Там же упоминаются и сукна — *drappi di Romania*; прибавим, что в дубровницких торговых актах часто упоминаются также цветные и белые сукна из Романии — *pane di Romania*, часть их вероятно также происходила из Мореи. Кларенца играла также роль на соляном рынке. ¹⁹ Из ближайших ее окрестностей повидимому вывозились также те различные пищевые продукты — *virtualia*, которые иногда привозились и в Дубровник.

Другой важный торговый город Мореи и вместе с тем неприступная крепость, Монеувасия была менее посещаемая дубровничанами, т. к. она лежит на Егейском море, на юге, в сфере влияний венецианцев. Она

¹⁶ Σπ. Μ. Λαμπροῦ, Παλαιολογεῖα καὶ Πελοποννησιακά, т. IV. ἐν Ἀθῆναις 1930. р. 255; sq. Bessarionis ad Jacobo de Marchia epist.

¹⁷ G. Yver, Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et XIVe siècle. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 88. Paris 1903, p. 140, 29, 111; Jireček, o. c., p. 83.

¹⁸ Ibidem, 35; *Zakythinos*, o. c., p. 222; *Makúšev*, Monumenta Historiae Slavorum Meridionalium, т. I. Варшава 1872, p. 112—113; *Heyd*, Commerce de Levant, т. II, p. 296.

¹⁹ *Ljubić*, Listine, III, p. 426; в 1419 году в правление Оливера Франкони, господина Кларенцы дубровничанин Иоанн Григорьевич (de Gregorii) судится с венецианцем Петром Туриано, который должен был заехать в Кларенцу с солью закупленной для Дульцины или Дубровника и не исполнил этих условий. *Diversa notaria*, 13 (1419—1423), fol. 95 v; Iorga, o. c., p. 174.

пользовалась особым покровительством последних Палеологов. Димитрием Монемвасия в 1450 г. была избавлена от коммерция, впрочем так же как и флорентийцы и дубровничане, но под тем предлогом, что это делается с целью, чтобы город мог поддерживать свои стены.²⁰ Торговля же прославленной мальвазией еще в XIV в. всецело перешла в руки венецианцев, тем более, что это вино выделялось преимущественно на некоторых островах Архипелага и на Крите.²¹ Дубровничане, имевшие право приобретать этот предмет роскоши только под предлогом поддержания слабого здоровья — причем этой привилегией пользовалась только знать, испрашивающая у Большого Совета разрешения: боченка на два — покупали ее обычно у венецианцев.²² Несколько дубровницких семей жили в Короне и в Модоне в XIII в., — они пользовались правами венецианских граждан.²³

Венеция с боязнью и недоверием наблюдала за усиливающейся мощью Палеологов, которые не стесняясь вели агрессивную политику против ее факторий. В результате началась экономическая война, очень тяжелая для греческого Пелопоннеса, который несмотря на советы Гемиста Плефона, никак не мог обходиться без ввозных товаров и сбыта собственного сырья. Венецианцы обложили два важнейших предмета экспорта шелк и зерно огромной по тому времени пошлиной в 10%, на ввозимые товары было наложено только 3%, в это время обычная норма была 2%.²⁴ Одним из выходов из создавшегося положения — это было найти других поставщиков товара, принадлежащих к национальности не опасной в смысле политическом, но достаточно оборотливой и могущей обслужить и свой и греческий рынок. Таковыми представлялись дубровничане-рагузане, бывшие притом на половину славянами, что также являлось преимуществом в стране, находящейся в постоянной борьбе с франкским и итальянским элементом, и при царствовавшей повсеместно ненависти к латинянам на греческом Востоке. Дубровник должен был быть отчасти знаком братьям Палеологам по сербским связям их со стороны матери. Кроме того последние византийские цари, как справедливо замечает К. Иречек, перестали враждовать с оставшимися независимыми славянскими государями, а в частности находились в дружбе с серб-

²⁰ *Lambros, Palaiologia k. Pelopones.*, v. IV, p. 190—191.

²¹ Δ. Σαχυθηνοῦ, Ἱστορικὰ σημειώματα. Ἑπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, t. IX. 1932, p. 378.

²² См. у Iorga, о. с. p. 222. adn. 3. Эти gratia на мальвазию, привозимую по особому разрешению квартами и боченками обычно из Венеции изобилуют для XV-го века в Acta Maioris Consilii; иногда вино привозится и непосредственно с Востока. Cons. Majus N° 1. fol. 148. в 1421 г. узнаем, что мальвазия было доставлена ex galeas Venetis venientibus de Candia. *Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega века*. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, t. XLV. 1933. p. 33.

²³ N. Iorga, Documents sur les villes de Coron et de Modon. Revue historique du Sud-Est europ. XI an, p. 154, 155, 159; Ragusains à Coron. Revue de Études balkaniques, I, 1934, p. 31—33.

²⁴ *Zakythinos, Le despotat de Morée*, p. 220—221.

скими деспотами, с которыми и Дубровник поддерживал наилучшие отношения.²⁵

Обратимся теперь к Дубровнику. Что представлял он из себя в начале XV-го века в политическом и экономическом отношении и что могла ему дать связь, если не с Ромейской империей в ее целом, то хотя бы с одной Мореей?

Вот как характеризует Дубровник-Рагузу византийский историк Халкокондил, современник последних Палеологов: »Город тот был основан славными иллирийскими мужами, сошедшими туда и помогавшими друг другу во многом; они построили город, окружив его сильнейшими укреплениями и стенами; тогда, ведя торговлю как на материке, так и на Ионийском море (подразумевается Адриатика) величайших благ город достиг, тем более что управляемый хорошими законами обращен был в аристократию. Вместе со стенами украсили они свой некогда бывший темным город зданиями, пользу принося прекрасным мужам в своем единении«. Под иллирийцами Халкокондил в данном случае подразумевает не албанцев или романцев, а славян, называя иллиров также боснийцами.²⁶ Если это и не совсем точно в смысле этническом, хотя в XV-ом веке республика и была сильно славянизирована,²⁷ то показательно для отношения к дубровничанам греков, выделявших их из разряда италов. Повидимому процессу славянизации способствовал также разрыв с Венецией и переход под верховную власть венгерского короля, сделавшего республику почти независимой, а также сближение с сербскими соседями перед лицом надвигающейся турецкой опасности.

Другое описание Дубровника, вышедшее из стен самого города, принадлежит перу Филиппа де Диверсис,²⁸ гражданина Лукки, занимавшего в Республике в первую половину XV-го века пост латинского канцлера. Затем он попал в опалу, а вместе с тем не выпускался назад на родину. Чтобы войти опять в милость он пишет описание республики, посвящая его сенату. Картина получается настолько блестящая, что на основании ее иногда принимают это время, т. е. 1427—1437 гг., за наивысший расцвет Дубровника. Между тем при более осторожном подходе к вопросу

²⁵ C. Jireček, Staat u. Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13—15 Jahrhunderts. Bd. IV. Wien 1919, p. XI. — Его же, Историја Срба. Београд. 1923, т. II; p. 159—160.

²⁶ *Laonikios Chalkokondylas*, Historia, ed. Bonnen. 1843, p. 373¹⁸ sq.; p. 348¹⁰. Ὁ μὲν οὖν Ἰλλυριοῦν βασιλεὺς—Πόσθην δὲ ἡ χώρα αὐτῇ κελεῖται...

²⁷ *Const. Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. I Th. Wien 1901, p. 97.

²⁸ *Philippi de Diversis*, de Quartigianis Lucensis artium doctoris eximii et oratoris, Situs aedificorum politae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij. Codice inedito della Biblioteca Gimnasiale di Zara publicato et illustrato da V. Brunelli, Zara 1882. Отрывки из этого сочинения были изданы *Макушевым* в Изслѣдованія об исторических памятниках и бытописателях Дубровника. Прим. к XI т. Записок Имп. Акад. Н. № 5. СПбг. 1867, p. 18—20.

издателя этого Похвального Слова и некоторых новейших исследователей выясняется, что де Диверсис не пользовался актами и архивным материалом, а больше писал по наглядке и по наслышке. Мы еще вернемся к Описанию, чтобы извлечь из него сведения о тех странах с которыми в то время велась торговля, но пока отметим, что двадцатые и тридцатые годы XV-го столетия только время роста Дубровника, приведшего в конце века и в следующем к его полному расцвету, как об этом свидетельствуют расширение порта в 1492 г., количество военных и торговых судов в XVI-ом веке и наконец накопление тогда же огромных богатств в руках граждан.²⁹

В рассматриваемую нами эпоху Дубровник в отношении политическом и экономическом — эти две стороны жизни неразрывно сплетены в его истории, вполне освободился от последствий пребывания под властью венецианцев. Он окреп и привык к самостоятельному существованию под эгидой венгерского короля, власть которого после 1420 года сделалась чисто номинальной. Характерным для этой эпохи является стремление расширить свои пределы за счет ближайших соседей, даже ценою войны. Таким образом к этому времени в руки Республики переходят с одной стороны Стон с другой жупа Кановлия. Впрочем из за последней ей приходится позднее в 1451—1453 г. выдержать кровавую борьбу с Стефаном Вукичем. В смысле территориальном это действительно эпоха наивысшего расцвета, т. к. появление турок задерживает дальнейший рост в этом направлении Республики. Все же и при таком количестве земли Дубровнику совершенно недостает собственного хлеба, тем более что значительная часть ее была занята под виноградники.

Итак, в области политической в это время замечаются: трения с ближайшими соседями — герцогами св. Саввы, стремление установить какойто *modus vivendi* с турками, явное нежелание вернуться под верховную власть Венеции и известная настороженность против нея; добавим еще дружественные отношения с сербским деспотом Юрием Бранковичем и с Сицилийским королевством, как и со своим венгерским сюзереном, открывшим дубровничанам среднедунайский рынок. Кроме того Дубровник поддерживал дружественные связи с деспотами артскими, с отдельными владетельными князьями и далматинскими и итальянскими городами. При многих дворах, по преимуществу славянских, и в частности у сербских князей и у венгерских королей, дубровничане занимают известное положение главным образом по части финансовой, за-

²⁹ *Gelcich*, Della istituzioni marittime, p. 20; *L. Villari*, The Republic of Ragusa. An Episod of the Turkish Conquest. London 1904; p. 274 только в XVI в. из гильдии св. Лазаря выделялась особая »Scuola dei Mercanti di Levante«. *K. Vojnović*, Status confraternitatum et corporatorum ragusinarum. M. H-j. Sl. M., vol. VII₂, p. 97 sq.; *Stefano Skurla*, Ragusa. Cenni storici. Zagrebiae 1876, p. 16.

нимаясь откупам, а иногда и снабжая деньгами. Конечно это имело значение и для их родины, поэтому они обычно доносят домой о благополучном завершении всяких денежных операций.³⁰

Представление о том с кем дубровничане в венецианское время поддерживали дипломатические, а тем самым и торговые связи дает в *Liber Statutorum Ragusinum*, глава XXIV второй книги, озаглавленная: »De salario nunciorum«, М. j. Sl. M., t. IX, p. 46—48; в ней перечисляются следующие местности: Валона, Корфу, Арта, Армиро, Албания, Дулция, Антивари, Катаро, в Рашке Брасково, Анагост, Нарент или Хлум, Босния, Алмиссо (Олмиш), Спалато (Сплит), Трогир, Зара, Пола, Триест, Венеция, Марка Анконская, Бриндиз и Виести. Большинство из них расположено по побережью Адриатического моря или находятся в сербском Hinterland'e. Исключение составляет Алмиро в Фессалии.^{30a} В XV-ом веке этот список несколько увеличился, и мы встретим новые местности даже в составленном в общих чертах описании Филиппом де Диверсис дубровничкой торговли. Описание особенно ценно тем, что упоминаются и товары.

Из ближайших к Дубровнику мест приносятся необходимые для каждодневного потребления продукты; из мест более отдаленных привозится мед, рыба, доски, уголь, необделанные кожи, паруса, деревянные изделия и приводится скот на убой. Эти товары повидимому, уже доставлялись славянами и мавровлахами из глубины страны. По суше же являлись в город торговцы с золотом, серебром, свинцом, кармазином, перцем и другими ценными предметами: из Адрианополя — восточные товары; из Рашки — серебро, и из Босны.³¹ Существенно указание на то, что часть восточных товаров шла сухим путем через турецкие руки, что делало особенно важным хорошие отношения с турками. Де Диверсис живет еще в эпоху перелома, затем эти товары на некоторое время пойдут тоже преимущественно морем.

Т. к. Рагуза удобно расположена у моря, то отсюда подвозится то, что неудобно доставить сухим путем: материалы для построек (*aedificiorum materiam*) и продукты: »пшеницу, просо, ячмень, горох и фасоль (бобовые), растительные масла, соленое мясо и рыбу, оливы, орехи, яблоки, каштаны, сыр, сахар, ароматы, сласти, лекарства, шерсть, сукно, полотно, сосуды медные, стеклянные и глинянные, коралы, соль и множество товаров и золотых дукатов«. ³² Множество товаров, которые

³⁰ *Smitčičlas*, Codex diplomaticus, t. XI, № 290, p. 383—385; таких примеров можно привести в множестве.

^{30a} *Jireček*, Die Bedeutung von Ragusa, p. 32.

³¹ *Philippus de Diversis*, Situs aedificiarum, p. 14 sq. »Ceteri vero terra venientes, qui ut plurimum mercatores existunt, aurum, argentum, plumbum, cremexinum et piper, ceram et alia multa maximi valoris ex Adrenopolis urbe ex Rassia et Novomonte presertim et ex Bosne«.

³² *Ibidem*, p. 14, navibus advehuntur frumenta, milium, ordeum et legumina, olea, carnae salsae et pisces, olivae, nuces, poma, castaneae, caseus et zucharum, aromata, confectiones, medicinae, lanae, panni, lineum, vasa ramae, vitreae et terreae, coralia, sal et demum innumerae fere merces ac plurimi ducati auri.

далее распространяются из Дубровника (*quae Ragusij expeditionem habent*) привозятся из Италии, а именно из Венеции, Марки, Апулии, Аbruццы, Фермо, Пезаро, Раконато, Анконы, Аримина и Флоренции (*et maxima Florentia multa merces vehentur*). На это время как раз падает рост торгового значения Флоренции в восточных делах; к этому же стремится Дубровник, и оба города находятся в дружественном сотрудничестве. Привозятся также товары из Манфредонии, Лиции (*Licio*), Гвасто, Аймоны (*Aumoni*), Бари, Барула, Трани, Неаполя, из Сицилии — Палермо и Сирракуз и иных городов, из Арагонского королевства, из Барселоны и Валенции. Наконец упоминается и Греция, под которой подразумевается и греческие земли уже не входящие в состав Империи: »Из Греции, т. е. из Арты и Патраса, Авлоны и многих других краев привозят еще дерево, бревна, камни, кирпичи, гвозди, железо, цемент, черепицы и все остальное, что служит материалом при постройке«. ³³ Что касается дерева, то его обычно привозили с Бояны и из Дриваста, ³⁴ свинец на кровлю и металлические части большей частью выписывались из Диррахия. Характерно, что из городов Пелопоннеса помянут северный Патрас: с ним дубровничане, как и с Кларенцей, больше всего имели дело.

Приехавшие со стороны суши, т. е. из сербских и боснийских земель и отчасти из турецких, вместо привезенных товаров в изобилии вывозили соль, материи — льняные, бумажные и шелковые, стеклянные сосуды и различные предметы роскоши. ³⁵ Приехавшие же по морю, т. е. итальянцы и греки вывозят золото, серебро, свинец, воск, меха или кожи, перец, пряности, кораллы и золотые дукаты, ибо таким образом это полезно и удобно.

На основании документальных данных можно кое что уточнить и добавить. Так сферы доставки и ввоза различных товаров не были так строго разграничены, а главное не всегда восточные товары доставлялись сухим путем, а существовали и прямые сношения с греческими и восточными портами (см. ниже). Все же характерно, что у Диверсис ничего не сказано о кораблях вернувшихся из Константинополя, Александрии или Туниса, следовательно они были в то время редкостью. К тому же выводу о торговле, связанной с дальним плаванием пришел на основании изучения источников проф. Г. Гельцих (Желчић). Отмечая, что по статутам, морская торговля была разделена на зоны,

³³ Ibidem, p. 15. Ex Graeciae, ut ex Arsa et Patrasso, Avlona et multis alijs regionibus: afferuntur etiam ligna, trabes, lapides, lateres, clavi, ferrum, cementum, tegulae et reliqua, quae sunt aedificiorum materia. См. для срав. Gelcich, Della istituzione marittima, p. 6.

³⁴ *Чремошник*, Канцеларски списи 1278—1301. Историски споменици Дубровачког Архива. Сер. III. св. 1. Српска Краљев. Академ. Београд 1932. закупка досок на Дриму, p. 102, 166—170; Jireček, Die Bedeutung von Ragusa, p. 67.

³⁵ *Чед. Мijatовић*, Студије за историју српске трговине XIII и XIV века. Гласник Срп. Уч. Друш. XXXIII, Београд 1872. p. 79—140.

а именно *costiera* — от Стонского Рата (*Puncta Stagno, Capo Cumano*) до *Malomonta*, прибрежную; *intra culfum* — внутри залива — от Стонского Рата до Апулии и Драча с Албанией включительно; на *extra culfum*, на которую падают с одной стороны все порты Адриатического моря, не входящие в вышеназванную зону, т. е. Далмации, Истрии, Венеция и ее лагуны, с другой стороны Романия и Килликия, т. е. области Егейского моря и Малая Азия, вернее *terra santa*. Кроме того есть еще особая речная полоса, называемая весьма неожиданно *ultramarinis partibus*.³⁶

Из торговых центров этого внутреннего Адриатического рынка, на котором впрочем циркулировали и восточные товары и обменивались на предметы первой необходимости, напр. хлеб, можно еще отметить из далматинских портов Зару и в особенности Котор, конкурировавший с Дубровником торговлей солью. Этот товар очень ценный на территории Балканского полуострова, в виду почти полного отсутствия каменной соли, был предметом монополии и закупался в Дубровнике коммуной: вывоз его также регулировался. Своей добычи соли не хватало, даже по присоединении Стона, закупалась она в устьи Нарента, в Катарро и Драче, ездили иногда и дальше.³⁷ Солью, как и хлебом торговали почти все итальянские прибрежные города, в том числе и Венеция, спекулируя на ней. Этой местной торговлей, а не только участием в левантинской, объясняются сложные политические взаимоотношения различных городов Адриатического побережья, далматинского и итальянского. Наконец, к странам упомянутым де Диверсис следует прибавить целый ряд торговых пунктов сербских, боснийских и албанских, лежащих более вглубь материка, о которых дает представление неоднократно цитированная работа Иречка.

Из сказанного очевидно, что в начале второй четверти XV-го века греческие земли и в частности Морея входили в сферу распространения дубровницкой торговли, что подтвердится и при рассмотрении специально вопроса хлебной торговли. В смысле же политическом Ромейская империя и в частности Морея, находящаяся в экономической борьбе с соперником Дубровника Венецией и поддерживающая дружественные связи с сербским домом должна была быть также желанной союзницей.

II.

Недостаток своего хлеба и невозможность его добыть в ближайшем соседстве являются существенными факторами в развитии Дубровника и вообще многих торговых городов — славянских, итальянских и гре-

³⁶ G. Gelich, Della istituzioni marittime e sanitarie della Republica di Ragusa. Informazione storica documentata. Trieste 1882, p. 5—7, 8.

³⁷ Jireček, Die Bedeutung von Ragusa, p. 24—25; 70—71. Чед. Мијатовић, Студије за историју српске трговине XIII и XIV в. Гласник Српског учен. друштва. т. XXXVIII. 1873. III. p. 80—96.

ческих района Адриатического моря. Дубровник не только не имеет по близости достаточного количества пахотной земли, но и отделен от плодородных внутренних земель круто обрывающейся стеною гор, через которые пробирались только сравнительно легко нагруженные караваны, в частности и с восточными товарами. В конце XIV-го и в XV-ом веке дубровничане отказываются получать в Сербии в обмен на свои товары — это касается предметов роскоши — воск, кожи и сыры, т. к. их потребовалось бы слишком большое количество, что затрудняло бы их вывоз. Принимается сырье только на менее значительных рынках, а иначе требуют уплаты золотом и серебром. Сербский хлеб попадает в Дубровник окольными путями через прибрежные города, и в XIV-ом веке представляет лишь малую часть потребляемого в Дубровнике хлеба.³⁸ Большую роль играет боснийский хлеб. Самым же удобным путем доставки был морской. Это обстоятельство и послужило стимулом к развитию мореходства и морской торговли. И Дубровник неизбежно ссылается на свое исключительно неблагоприятное положение, хлопоча о торговых льготах, будь ли то перед венгерским королем, турецким султаном или римским папой, правда несколько в этом подражая и венецианцам.³⁹

Заботы о снабжении хлебом красной нитью проходят через все старшее дубровницкое законодательство времен венецианского владычества и через все книги протоколов трех советов — Большого, Малого и Умоленных (Rogatorium) — Сената. Из года в год тщательно обсуждается вопрос сколько зерна — пшеницы, ячменя или проса, и бобовых — фасоли, гороха, следует ввести, послать ли их закупить с особого разрешения государя той страны, куда посылают за хлебом и из его запасов или купить у торговых компаний или частных лиц: назначить ли для этого специального синдика с определенным жалованием и на известный срок или открыть свободный привоз хлеба в город, беря весь привезенный хлеб на учет и разрешая его продажу по нормированной цене.⁴⁰ Позднее, когда построены были специальные лабазы-фундуки для хлеба и установлено определенное количество станций (stationes) лавок,⁴¹ для его

³⁸ *Медо Пуцић*, Споменици српски. I. p. 139. Из письма Стефану Лазоревичу: и цю пише господство ти за наше трговце изь срьбала изьносни размѣ коже воскъ и сырныя а сьди носе срьбро и злато - господине деспоте този и и прьво билоѡ дни господина родителѣи ви и господства ти а и даньса естъ по малѣху трговеху где носе носи свина и мръчарина предавати, но никак ни на славных торгах, как Новый Брод или при княжеском дворе 8 конху се приносе много цѣне веланке чисте свине разанке аксамиты пандадри хамѣже хазьден и чисти свини поставци и веланке чисте подьстаке и енсерь. И за это даются веланка брѣмена срьбра и веланке саклане дѣкати; *Smičiklas*, Codex diplomaticus, t. VII. p. 21—22 об ограничениях времен Милютина.

³⁹ См. напр. прим. 65.

⁴⁰ Привожу только по одному примеру: отправка синдика. *Monumenta Ragusina*, t. V, p. 277; »quod aliquis homo non possit vendere aliquam blavam in aliquo loco nisi in fundico«. *M. R.*, I, p. 3. *Mon. Rag.*, V, p. 192—193, правила о продаже и случай отдачи в откуп.

⁴¹ *Mon. Rag.*, V, p. 124. Item in frumento diviso per civitatem staria IIMVIIIICI ad rationem grossor. XV pro quolibet stario.

продажи, хлеб скупается с насчитыванием известного вознаграждения на стар: иногда учитывается и наем судна, за который рассчитываются отдельно или включают расход в цену. Купленное зерно, будь ли то пшеница или бобовые, продавалось в определенное время с особого разрешения Совета, устанавливающего точно его цену и количество, отпускаемое отдельным лицам или семьям. Устанавливается также сколько зерна должно быть роздано в городе, а сколько вывезено для распределения в прилегающей полосе земли Астарее и на островах.⁴² Иногда снабжение города хлебом отдается в откуп: определенное лицо обязуется по договору за назначенную сумму денег привести определенное количество зерна;⁴³ но чаще практиковались поставки,⁴³ при которых точно был определен срок доставки, количество зерна, его качество и определена цена. Случается, что норма дается приблизительно, зерно принимается по купной цене, к которой присчитывается известное вознаграждение.⁴⁴ В случае неисполнения штраф. Таким образом можно наметить несколько способов снабжения Республики хлебом: 1. посылается синдик в местность, где обычно можно достать зерно; 2. в начале года или сезона определяется количество необходимого зерна, доставка его распределяется между определенным числом лиц, получающих определенную награду со стара; 3. зерно разрешается привозить кому угодно, но оно или скупается государством или продается согласно строго установленным правилам; зерно покупается у проезжих иностранцев; 4. снабжение отдается в откуп (см. прим. 40).

Строжайше запрещается без особого на то разрешения вести хлеб даже из чужой страны куда либо помимо Дубровника. Часто при получении разрешения обуславливается, что все же часть зерна будет доставлена в город. Это разрешение, служившее также способом вознаграждения принимало иногда несколько иную форму, напр. в Авлону и ее округ разрешается вывоз товаров, преимущественно мануфактуры с тем, что на известную часть стоимости товаров будет обратно привезено зерно.⁴⁵ Или разрешается вывезти какой либо сорт зерна с тем, что в замен будет привезен другой, напр. за ячмень в половинном количестве пшеница.⁴⁶ Иногда разрешается вывозить и пшеницу с тем, что

⁴² Monum. Rag., t. V, p. 95. »Videlicet quod dividantur in civitate et burgo staria VC. de frumento. Et staria VC de milio, et stario VIC de Ordeo. Et in insulis Jupane, Calamoti et Celafoti staria de ordeo CCXX. Et in tota Astarea staria ordei CLXXX.«

⁴³ *Smičiklas*, Codex diplomaticus, t. XII, N° 467, p. 619—620.

⁴⁴ Напр. в 1311 г. из земли боснийского бана морем »ad rationem de grosso 1 ÷ pro quolibet stario«. Mon. Rag., V, p. 95; доставка 7 лицами в определенные сроки »sub pena trium grossorum pro quolibet stario non conducto«. Mon. Rag., V, p. 89; 163.

⁴⁵ Mon. Rag., t. V, p. 4 eundo a Dirachio in antea, in Vallona et Spinarça in Romaniam et quod possit extrahere de Ragusio drapariam... debeant conduci facere seu apportare quintum partem frumenti valloris omnium mercacionum.

⁴⁶ Mon. Rag., t. V, p. 73.

взятое будет к определенному сроку пополнено.⁴⁷ Иногда в виде особой милости разрешается просто вывоз, это практиковалось и по отношению соседних властителей.⁴⁸

Деньгами на закупку и привезенным зерном ведают избираемые на год мессарии (*messarii bladi*). Деньги на хлеб не составляют особого фонда, а берутся из общей кассы, вырученные от продажи, также могут быть истрачены на текущие нужды.⁴⁹ Иногда делается и специальный заем частично погашаемый выдачей зерна.⁵⁰ В Дубровницком статуте 1272 года имеется присяга мессариев,⁵¹ определяющая также их функции и обязанности: 1. Никому не разрешать вести хлеб помимо Дубровника и его дистрикта (*nisi per districtum Ragusii*); 2. если зерно вывозится в дистрикт, то по определенному расчету, чтобы на трех человек в неделю приходилось бы одна копелла пшеницы, если ячменя, то *copella* на двоих на тот же срок, фасоли же одна копелла на четверых.⁵² Семена для засеяния позволять вывозить с тем, что после жатвы то же количество будет возвращено обратно; 3. не брать для себя ничего сверх положенного и не предпринимать ничего ради собственной пользы; 4. в город выдавать хлеб каждый вторник по вышеустановленной норме, островитянам и уходящим в плавание по воскресениям и понедельникам, всем же остальным местностям в другие дни; 5. взимать штраф в размере одного перпера с дубровничанина, привозящего хлеб противно установлению, а хлеб конфисковать; 6. соблюдать все это в течении года до следующего Св. Михаила в сентябре; 7. соблюдать верность по отношению к Венеции. В XV-ом веке кое что из этого изменилось и отпал последний пункт о верности; кроме того прибавился новый вид зерна — просо, начинающее приобретать значение, начиная с XV-го века на дубровницком рынке.⁵³

К сожалению несмотря на многочисленные данные о торговле хлебом, о местах его вывоза и в некоторых случаях о его количестве и даже зная расчет потребления в XIII-ом веке, а именно $17\frac{1}{3}$ копеллы пшеницы, 26 ячменя и 13 фасоли в год, трудно вычислить сколько

⁴⁷ Mon. Rag., t. I, p. 158 *debeat conducere frumentum salmas mille Ragusium sibi... cum conditionibus quod debet totidem conducere de Apulie. M. Rag. V, p. 220.*

⁴⁸ *Iorga*, Notes et extraits, II, p. 152—153 etc.

⁴⁹ Mon. Rag., t. V, p. 197; p. 355.

⁵⁰ Mon. Rag., t. V, p. 273.

⁵¹ *Jireček-Bogišić*, Liber statutorum Ragusini, Officium blave I. II. c. 19; p. 42—43 *Sacramentum illorum qui sunt supra frumentum et omnem aliam blavam; мессарии упоминаются в Liber reformationum с 1303 года, p. 444.*

⁵² *Ibidem*, I. II, cap. 19, p. 43, *videlicet unum copellum frumenti inter tres personas per ebdomadam; et si aliquis vellet ordeum, unum copellum inter duas personas per ebdomadam; et si aliquis vellet fabam, unum copellum inter duas personas per ebdomadam; et si aliquis vellet fabam, unum copellum inter quatuor personas et non ultra.*

⁵³ В средние века из проса приготавливали хлеб. Им торговали также в большом количестве в районе Черного моря. Копеллы считаются мною на городские 6 на стар; был еще расчет сельский по $4\frac{1}{2}$. (*Решетар*, Дубровачка нумизматика, p. 108.)

хлеба требовалось в год, чтобы прокормить территорию Дубровника, т. к. записи эти носят случайный характер; повидимому, далеко не все заносилось в книги. Кроме того Дубровник, как и большинство городов Адриатического побережья и сам был не прочь при случае поторговать хлебом и снабжал иногда им и соседей, когда это диктовалось дипломатическими соображениями.

Относительно количества народонаселения сведения также очень разноречивы. Как справедливо замечает Ковач,⁵⁴ приводимые для Дубровника числа Филиппом де Диверсис 40.000 только для самого города и Раци 30.000 кажутся преувеличенными, в особенности первое из двух. Чremoшник⁵⁵ склонен считать число жителей в XV-ом веке не превышающим 10.000, Бошковић кладет еще меньше 7.000, а Войновић даже 5.000. Де Диверсис соответственно полагает, что в Дубровнике ежегодно потребляли 70.000 старов зерна.⁵⁶ По статуту считается потребление зерна около 3 стар на человека, если прибавить просо и ячмень, то можно считать около двух стар, т. е. приблизительно 200 кг. на год. В таком случае даже цифра в 10.000, годная для XV-го века, будет еще велика для XIV-го века, т. к. 20.000 ст. слишком большая цифра для того времени, о таком количестве старов зерна слышим лишь от Раци для XVI-го века.⁵⁷

Для XV-го века картина получается несколько иная, т. к. территория увеличилась приобретением Стона и Кановлии, но и тогда числа приводимые де Диверсис неправдоподобны. Материалы для XV-го века еще менее систематичны, чем для XIV-го. Издание *Libri reformationum* кончаются 1396 г. а *Acta res Albaniae* 1406 г., для дальнейшего приходится пользоваться уже не изданиями материалов а регестами Иорги, правда очень полными, что касается сношений с иностранцами, и также своими собственными записями из неизданного архивного материала первой половины XV-го века. Но т. к. в начале моих занятий мною не предполагалось остановиться специально на торговле хлебом, то мои выписки все же не обладают требуемой полнотой, хотя и содержат ряд существенных известий о хлебной торговле в особенности в Романии. Но даже при таком положении вещей мы можем констатировать несомненный количественный рост посылок за хлебом именно в Романию в ущерб

⁵⁴ K. Kovač, *Crtime o statistice i o vojničkom ustanovama u republici Dubrovačkoj*. Glasnik zemaljskog museja u Bosni i Hercegovini, t. XXVII. Sarajevo 1906, p. 303—310.

⁵⁵ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino*, p. 31.

⁵⁶ *Philippi de Diversis*, o. c. p. 81: »Tanta est enim comendendum multitudo ut urbem et ejus districtum oporteat stria bladorum septuaginta millia et plura.«

⁵⁷ S. Razzi, *La storia di Ragusa*, I. II. c. 17; к 1544 г. Retrouauasi similmento quest'anno Ragusa in molta penuria di grano. Ma ecco che n'arriuarono quattro navi di Levante, hauendone concesso il gran Turco venti milia stria. При больших закупках, как напр. 1318—1319 гг. остается большой излишек 8.714 ст. (Mon. Rag. V, p. 124), вообще все покупаемое за год зерно редко доходит до 20.000 и то это обычно запас в голодные года, а иногда часть перепродается.

Апулии и Сицилии, сведения о которых имеются также в регестах Иорги и в моих выписках.

Не давая подробного разбора материала ограничусь тем, что на таблицах укажу страны, из которых вывозился хлеб, известное нам количество ввезенных злаков, и года привоза, когда не упоминается количество.

Ввоз хлеба в Дубровник в XIV-ом веке.

Страны вывоза хлеба	Анона, Марка, Флоренция	Апулия	Сицилия	Венеция	Архипелаг, Кандия	Романия ближняя	Романия (К-поль)	Турция	Славянские земли	Без указания страны
Общее число вывезенного хлеба	7.062*	104.166	15.883½	800	—	26.266	5.000	—	6.273	25.678
Максимум за один раз	5.062	16.090	10.460	—	—	8.670	—	—	519½	—
Минимум	2.000	130	433½	—	—	33	—	—	20	—
Привоз без указания количества (Года)	1330, 1349, 1350	1303, 10, 20, 28, 56, 60, 67, 76, 78, 79	1378, 1379,	—	—	1301, 2, 3, 47, 54, 79, 86, 97, 99	1303, ?, 29, 30, 47	1347	1302, 36, 46, 59, 78, 79	—
Транзит Вывоз	1372 —	— 300	— —	4.800 —	2.000 —	200 —	— —	— —	100 3	— —
Ячмень Просо Мука	1000 — 1367 г.	(1359 г.) 11.195 — —	— — —	500 — —	— — —	— 4.375 —	— — —	— — —	— — 1367 г.	5.531 — —

* Число дается в дубровнических старях, который Решетар определяет в 98.405 kg. Соотношение апулийских салым к старам обычно высчитывается в соответствии с пропорцией соблюденной при заказе в 1311 г. в Дубровнике новых мер, т. обр. 100 салым = 264 старам. (Mop. Rag., V, p. 95, *Решетар*, Дубровачка нужизматика. Српска Краљевска Академија. Посебна издања, књ. 18. Српски Карловци 1924, p. 89, 107).

Из таблицы явствует, что на дубровницком рынке в XIV-ом веке преобладает южно-итальянское зерно. Романия, т. е. территория Албании, Греции, побережья Егейского моря у Салоник и Константинополь, в меньшей степени, стоит на втором месте и доставляет только 20% ввозимого из королевства Обоих Сицилий. Преобладающее место она занимает только в импорте проса. Понятно, что при таком положении на хлебном рынке Дубровник очень дорожил дружественными отношениями с Сицилийским королевством, которые наладились еще при Швабском доме, а затем поддерживались и при Анжуйском и Арагонском.⁵⁸ В случае необходимости дубровничане прибегают к посредничеству своего сюзерена, венгерского короля.

Рассматривая порядок в котором посылали в различные страны за хлебом в голодные годы, можно установить следующие градации. На первом месте стоит Апулия, предпочтительная еще и потому, что к ее берегам можно было направляться на больших судах, поднимающих

⁵⁸ Köbler, Dubrovačka republika i zapadne evropske države. R. J. Ak. 214, p. 167—168.

значительную нагрузку, тогда как в Fiumare — устья рек Романии (современной Албании) можно было проникнуть только на меньших.⁵⁹ Предпочтительно дубровничане закупали хлеб в городах адриатического побережья, а именно в ближайших: в Манфредонии, Барлетте и Бари, затем уж отправлялись в Бриндизи, Отранто, редко направляясь в Тарент или еще дальше в Неаполь и Сицилию. Если и там не было хлеба, то в Романию. В Романии также предпочитали ближайшие пункты: Ульцинию, устье реки Бояны, Драч, Валону, Пиргос, только в случае неудачи отправлялись дальше в заливы Арты и Патраса, т. е. и в Кларенцу франкскую, а затем византийскую.

В другую сторону, по направлению к Венеции ездили реже. Там хлеб поставлялся главным образом из Марки и Романьи в Анкону с одной стороны, из Сербии и Хорватии в далматинские города с другой стороны. Ближайший хлебный рынок был в Наренте. Боснийский хлеб шел на юг в Романию — к верховьям рек.⁶⁰ Вообще, даже в тех случаях, когда указывается место откуда хлеб привезен, остается еще под вопросом местный ли он или привозной; напр. в одном случае указывается, что флорентийцы привезли тосканское зерно, а вместе с тем они обычно развозили апулийское, в особенности фирма Барди, с которой дубровничане также вели дела.⁶¹ Наконец, если и в Греции и Сицилии не было хлеба, били тревогу.

Начинается горячка и стремление закупить как можно больше хлеба не останавливаясь перед ценой. Если же на рынке все благополучно, запасов не делают. Когда в 1411 г. Дубровник устроил у себя хлебохранилище это вызвало подозрение у венецианцев, не затевается ли что либо против них.⁶² Представление о таком кризисе на хлебном рынке дает 1347 г. Приток из Сицилии закрылся, и в предыдущем году уже был закуплен в значительном количестве хлеб в Романии и притом не ближайшей, а в районе Солуни у Замблака.⁶³ 5 августа отправляют синдиков⁶³ и прокураторов Матвея Минчетича (de Mençe) и Петра де Пичинеро или Пикурарио в Кларенцу, а затем дальше в Смирну, Константи-

⁵⁹ Mon. Rag., IV, p. 223.

⁶⁰ О сербском хлебе и его средней цене в XIV-ом веке в 1 перпер. — *Мijatовић*, Студije за istoriju српске трговине, p. 230—232; *G. Ostrogorsky*, Löhne und Preise in Byzanz. Byz. Z., t. 32, p. 319—323; *G. I. Bratianu*, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. Paris 1929, p. 149.

⁶¹ Mon. Rag., V, p. 285, 286, 290, 291, 292; *Yver*, Commerce de l'Italie méridionale, p. 312, 324.

⁶² *Ljubić*, Listine, t. VI, p. 133 quod illa communita fieri facit multas fossas sub terra pro conservatione frumenti.

⁶³ *N. Bănescu*, Peut-on identifier le Zamblacus des documents ragusains? Mélanges Charles Diehl. I r. Paris 1930, p. 31—35, отождествляет его с Арсением Замблаком, великим папием, обширные имения которого лежали в районе Солуни. Для более позднего времени о семействе Замплакон—Замблаков смотри также у *Phrantzes*, Historia, p. 390. *Chalcondylas*, Historia, ed. Bonnen., p. 565; Mon. Rag., t. I, p. 159; 241 »sindicus ire debeat ad zamblacum pro emendo frumentum pro communi usque in stariis quinque mille«.

нополь и турецкую Анатолию, а затем по другому маршруту в Негропонт и дальше в Черное море (Mag maior).⁶⁴ Это случай исключительный: обычно в Адриатике хватало своего зерна.

Зерно распределялось между жителями Дубровника и его территории, на наличные деньги или в кредит, в определенном количестве. Норма сильно колебалась от 30 старов до $\frac{1}{2}$ стара на человека (иногда указывается, что это на семью). Цены на зерно устанавливались на заседаниях советов. Цены отличаются неустойчивостью и в течении года колеблются, а во время голода непомерно растут. Так минимальная цена на пшеницу в XV-ом веке 10 грошей за стар, а максимум три перпера, т. е. 36 грошей. Средняя же цена держалась в пределах 15—18 гр. за стар. Цены на ячмень и просо менее известны. Они колеблются от 10 до 15 гр. за стар, но однажды взлетели до двух перперов — 24 гр. Просо приблизительно в той же цене, но иногда его можно получить и по 8 грошей.

Обратимся теперь к более скудным данным о первой половине XV-го века.

Ввоз хлеба в Дубровник в первую половину XV-го века.

Страны вывоза хлеба	Анкара, Марка, Флоренция	Апулия	Сицилия	Романия			Романия (К-поль)	Острова		Славяне	Турция (Азиат.)	Без указания
				Арта	Албания	Морея		Ионийские	Архипелаг			
Общее число вывезенного хлеба	7.000	600	—	1.643	6.155	—	—	—	—	—	—	23.010
Максимум за один раз	6.000	—	—	800	2.000	—	—	—	—	—	—	11.580
Минимум	1.000	—	—	300	50	—	—	—	—	—	—	50
Привоз без указания коли- чества (Года)	1434, 36, 48, 49	1413, 15, 26, 29, 35, 36, 40, 48, 49, 50	1403, 12, 21, 38, 53,	1423, 24, 34, 35, 36, 44, 50	1402, 7, 8, 9, 12, 15, 17, 21, 23, 24, 26, 35, 36, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 53	1436, 39, 42, 43, 50, 53	1422, 23, 41	1438, 1444	1416	—	1422	—
Транзит о а	—	—	—	—	1416, 25, 26, 33, 38, 44, 48,	—	—	—	—	—	—	—
Вывоз	—	1443	—	—	1443, 1448	—	—	1416	—	1403, 10, 11, 16, 17, 21, 25, 36, 40, 45, 48	—	—
Ячмень	—	—	—	—	1422 г.	—	—	—	—	—	—	—
Просо	—	—	—	3.443 (1435, 36 г.)	1.000 (1415, 17, 23)	660	—	—	—	—	—	1470 г.
Фасоль	—	—	—	—	1449 г.	1429 г.	1423, 41 г.	—	—	—	—	—
Мука	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1439 г.	—	—

* Транзит из Албании исключительно в Венецию.

⁶⁴ Mon. Rag., t. II, p. 3, che andare debiate nostri et tutta la terra sindichi et procuratori a Chiarenza per comprare frumento, secondo lo infrascritta comissione. Et se in Chiarenza non posse

Из рассмотрения таблицы явствует, даже при тех несовершенных данных, которые мы имеем, что картина привоза значительно изменилась в пользу Романии. Оговоримся еще раз, что это понятие чисто территориальное — в него входят земли греческие, албанские и славянские, отчасти уже захваченные турками. Надо добавить, что высокая цифра 11. 560 — заказ Аньеллы Чикапессо, который закупал хлеб как в Апулии, так и в Романии. Характернее всего эти почти ежегодные поездки в Романию за зерном, причем можно даже особо выделить хлебный рынок Арты. Интересен также факт появления в самом Дубровнике греков с судами, груженными провизией и зерном. Вместе с тем транзитная торговля с Венецией романийским зерном также оказывается в значительной степени в руках дубровничан. На рынке также продолжает появляться в большом количестве романийское просо — 6.473 ст. Причина этой перемены на хлебном рынке, не чисто экономическая, а скорее политическая. В первую очередь надо отметить борьбу Сигизмунда с Анжуйцами и Венецией, ставящую дубровничан в очень тяжелое положение. Они принуждены просить Сигизмунда в 1411 г. о разрешении им особого договора с венецианцами, обеспечивающего неприкосновенность их судов, направляющихся в Романию за хлебом.⁶⁵ Судя по данным о торговле хлебом, обе стороны договорились, и дубровничане стали даже поставлять хлеб в Венецию из Романии. Все же до 1420 г.⁶⁶ отношения были очень натянуты, т. к. дубровничане не без всякого основания опасались, что будут уступлены венгерским королем с остальной Далмацией Венеции. Дружественные сношения с Сицилией, несмотря на столкновения ее с Венгрией продолжают. В первую половину XV-го века дубровницкие привилегии неоднократно подтверждаются. В 1429 г. они получают право иметь своего консула в Сицилии.⁶⁷

fornire debie andar alle Smirne in Constantinopoli in Turchia (!) a Negroponte et nello mar maior, et in cascuna altra terra et lugo, la che voi crede melio poder fornire la nostra infrascritta bisogna Они хлеб достали, и в 1349 г. с ними рассчитываются за *expensis... factis pro syndicatu empti frumenti in Constantinopoli et in illis partibus Romanie...* Почти одновременно отправили и за 10.000 стар в Сицилию; отправив там закупленное, *con la nostra gallia debie andare in Turchie et nelle parte marine della Turchia a comperare frumento infine a quella quantitata che ditto est de sopra.* M. R. I, p. 273.

⁶⁵ *Gelcich-Thalóczy*, *Diplomatarium ragusinum*. Commissio data Jacobo cancellario nostro ad dominum regem Hungariae. 1411 sept. 5, p. 204, Appresso serenissimo signor nostro la presència di la vostra maesta vele l'arido e sterile tereno di la vostra cita, et se come non podemos haver granello di gran solvo di diverse parte. Et eramo uxadi per lo passato founirise di una grande parte di blava de le flumare di l'Albano, che sono tra la Valona et Ragusa, le quale flumare sono strecte et intrade per li Veniciani per modo che uno granello non podemos haver. Et de piu de sadoverano che non possiamo condur di Pugla ne de la Marcha. Все же апулийская торговля зерном продолжает играть значительную роль, и в 1413 г. дубровничане на требование предоставить одну галлеру, не отказываясь от своего обязательства, указывают, что »la citade de Ragusi se notrigi tutto l'anno de biave et grasse di Pugla«, p. 217.

⁶⁶ *Ljubić*, *Listine*, t. VI, p. 245; *Ljubić*, *O odnošajih medju Dubrovničani i Mletčani za ugar.-hrv. vladnjici u Dubrovniku*. R. Jug. Ak. XVII. 1871, p. 29, 33 sq.

⁶⁷ *Dr. Duro Köbler*, *Dubrovačka republika i zapadne evropske države*. Vezu Dubrovnika s Na-

Что же касается количества закупаемого зерна, то получается впечатление уменьшения закупок, которое нельзя всецело отнести за счет неполных сведений. Поддерживается его и то обстоятельство, что зерно опять продают копеллами, и также повышение цен. Раздачи теперь бывают от одного стара до одной копеллы. Цены в первую половину XV-го века поднимаются таким образом: до 1410 г. за пшеницу платят 20 гр. за стар, позднее от 36 гр., т. е. от трех перперов до 6—72 гр. (расчет Решетара, о. с. р. 41, по 12 гр.), или по другому счету Иречка (о. с. р. 65) 10 гр. на перпер — от 30 до 60 грошей. Только в последние годы, при переходе во вторую половину столетия цена опять падает до 21—24 гр. за стар. Повышение сравнительно с прошлым столетием почти вдвойне. Такое же повышение цен касательно вина отмечает и Чремошник; он объясняет его падением стоимости денег. По сравнению с дубровническими ценами на хлеб морейские, приводимые Виссарионом действительно низки, т. к. он считает 1400 либр, т. е. около $1\frac{1}{2}$ стара за дукат, т. е. около 18—20 грошей за стар. Таким образом открытие морейского хлебного рынка должно было быть особенно желательным для Дубровника.

Соответствующее повышение цен замечается и относительно ячменя — в 1421 г. он продается по 27 гр. стар, а также проса, потребление, которого сильно возросло. Средняя его цена около 30 гр., 15 гр. только в виде исключения, наибольшее повышение 40 гр.

III.

В 1431 г. Константин Палеолог, окончательно укрепившись в Морее, отправил в Венецию посла в надежде придти к какому либо соглашению и прекратить экономическую войну. Плохо веря в удачу переговоров, он поручил своему послу Георгию Кантакузину Палеологу захватить на обратном пути в Дубровник и попытаться завязать дружественные сношения и привлечь в Морею тамошних купцов.⁶⁸ Посол объявился в Дубровнике в феврале.

В протоколах *Consilium Rogatorum*, № 4, fol. 270, 13-го февраля записано

pro loquendo cum Ambaxatores dispoth amo- rea	}	Prima pars est de darj libertatem domino Rectorj et minorj consilio suo, possendo respondere et praticare cum Ambaxia- torem dispoth amoree pro conversationem et trafico hinde (?) per mercatores nostros in illis partibus de dispoth et pro ga- bellis. Capta 39 contra 1.

puļem, Sicilieme, Francuskom i Spańolskom. Rad Jugosl. Akad., vol. 214. Zagreb 1916, p. 177—178. Ljubić, Listine, M. s. H. Sl. M., t. IX, p. 36—37.

⁶⁸ Об этих событиях Jireček, Bedeutung Ragusas, p. 221; — Zakythinos, Le despotat grec de Morée, p. 121; Iorga, Raguse, p. 50; выдержки из дубровнических текстов: Iorga, Notes et extraits, p. 292—293.

Авансы деспота Константина, которого еще не именуют Драгасом, т. к. он впервые появляется на дубровницком горизонте, чтобы занять на нем в течении 20 лет видное место, были приняты единодушно, и несколько дней спустя был составлен текст письма к деспоту, в котором излагались основные пожелания Республики. Письмо датировано 16-ым февралем, а 17-ым датирован другой, любопытный с точки зрения дипломатики документ. Это письмо, точнее представление посла своему государю о привилегиях, которые предполагалось дать дубровничанам, причем его подлинник, подписанный послом оставался в Дубровнике. Аналогию с точки зрения дипломатической находим в письме флорентийцам, составленном Афанасием Ласкарисом,⁶⁹ послом Димитрия Палеолога, хотя оно и составлено в более торжественных выражениях. Добавим, что вопреки утверждению Иречка, оба документа различаются в некоторых местах по смыслу, поэтому привожу параллельно оба текста, греческий по изданию Миклошича и Миллера, сравнив его с подлинником,⁷⁰ латинский впервые in extenso.

Этот латинский текст, как и большинство других латинских и итальянских текстов, приводимых мною полностью, были просмотрены проф. М. Косом. Пользуюсь случаем выразить ему свою глубокую признательность за взятый им на себя труд.

Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, vol. IV. Vindobonae 1871. p. XI–XII.

Lettere e commis. di Levante, № 11, fol. 16—16 v.

Ἐγὼ Γεώργιος Παλαιολόγος ὁ Καντακουζηνὸς ἀναφέρω τὴν ἀγίαν σου βασιλείαν, νὰ ἔνε τοῦτο στέργον, καὶ καθὰ τὸ ἔγραψα ἐγὼ, νὰ τὸ γράψῃς καὶ ἐσύ. Ἐπεὶ ὁρίσθην ἐγὼ Γεώργιος Παλαιολόγος ὁ Καντακουζηνὸς παρὰ τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ δεσπότη, κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸ ἵνα συμβιβάσω ἀπερχομένου μου ἀπὸ τῆς Βενετίας τὸ εὐγενὲς καὶ ἐνδοξον καὶ λαμπρὸν κομόνιον τῆς Ῥαγούζης, νὰ ἔρχονται εἰς

Domino Constantino dei gratia despoto Paleologo etc.

Illustris et excelsi domine. Quanta beniuolentia quanta Ve dilectionis ardore nos persequantur J. Dominatio Vostra serviciis latis et amplis beneficijs collecturi sit, cives et mercatores nostros in dominio et partibus suis mercantiles negociationes habitationes ornata relatione magnifici et generosi virij dominj Georgij Palleologi Canta-

⁶⁹ Lambros, Παλαιολ. κ. Πελοπ., т. IV р. 203–204. Ἀθανασίου Λασκαρέως δήλωσις ἐκ μέρους τοῦ δεσπότης Δημητρίου Παλαιολόγου. † Ἐπειδὴ περ ἡ βασιλικὴ μεγαλειότης τοῦ πανευτυχεστάτου καὶ πανυψηλοτάτου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου... ἐπεμψεν ἐμὲ πρεσβὺν... Подпись: Ὁ δοῦλος τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος τοῦ πανευτυχεστάτου καὶ πανυψηλοτάτου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότης Ῥωμαίων, κυρίου Δημητρίου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ πόρφυρογεννήτου καὶ καβαλάρηος Ἀθανάσιος ὁ Λάσκαρις. †

⁷⁰ Фотография с греческого подлинника письма, хранящегося ныне в Архиве в Белграде была мне любезно предоставлена А. В. Соловьевым. Пропуски, восстанавливаемые мною заключены в круглые скобки.

τὸν τόπον τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ δεσπότου, νὰ πραγματεύωνται ἐκεῖ κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν νομὴν τε καὶ συνήθειαν τοῦ τόπου, οἷον τοῦ τόπου τῶν Παλαιῶν Πατρῶν καὶ τοῦ ἐπέκεινα ἄλλου τόπου μέχρι καὶ τῆς Καλομάτας καὶ εἰς τὸν ἐπέκεινα ἄλλον τόπον τῆς Πελοποννήσου, πραγματεύωνται δὲ ἐν τούτοις τοῖς ῥηθείσι τοποῖς καθ' ἣν νομὴν καὶ συνήθειαν ἔχουσιν ἐπιλαμβάνειν τῆς δόσεως τοῦ κομερκίου κατὰ δὲ τὸν πρὸς ἐμὲ θεῖον καὶ προσκυνητὸν ὀρισμὸν τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ δεσπότου ἦλθον ἐν τῇ Ῥαγούζῃ, καὶ ἐποιήσαμεν (τὴν τοι αὐτῶν συνήθειαν καὶ συμφωνίαν ἣν ἄνωθεν εἶπομεν μετὰ τοῦ εὐσέμου καὶ λαμπροῦ κουμουνίου τῆς Ῥαγούζης)

ἵνα εἰς μὲν τὰς ἀπάσας πραγματείας πραγματεύωνται κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου καὶ δίδωσιν τρία τὰ ἑκατόν. ὁμοίως εἰς τὸ μετᾶξιν, ἵνα πληρώσῃ εἰς τὴν λίτραν σολδία τρία, νὰ ἔχωσι δὲ πᾶσαν τιμὴν καὶ ἀγάπην καὶ ἀνάπασιν καὶ περίθαλψιν ἀφ' ἡμῶν τὸ δὲ μέρος τῆς Ἀνδρούσης. ἐπειδὴ οὐδὲν ἤξεύρω τὸ σιτάρι, πού νὰ καταβαίῃ ἀπὸ τὸ Λεοντάρι καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλον τόπον τὸν ἐπάνω, ἵνα πληρῶναι τίποτε εἰς τὴν σκάλαν ἢ κουμέρκιον, διὰ τοῦτο οὐδὲν στήνω καθαρῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ νὰ ἀναφέρω τὸν αὐθέντην μου τὸν δεσπότην, καὶ θέλει ποιήσῃν θεραπείαν, ἐπειδὴ θέλετε ἦσται φίλοι του. εἰς δὲ τὸν ἄλλον τόπον νὰ πράττουν ἐλεύθερα καὶ ἀνέμποδιστα τὰς πραγματείας τῶν κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου· εἰς λιθάρια καὶ μαργαριτάρια, εἰς μάλαγμα καὶ ἀσίμην, ἐὰν φέρετε εἰς τὸν τόπον, νὰ ἔχετε τὴν αὐτὴν νομὴν καὶ συνήθειαν τῆς ἐλευθερίας, ἣν ἄνωθεν εἶπομεν, καὶ κέκτῃται ἐν τῷ τόπῳ τῶν Παλαιῶν Πατρῶν καὶ τοῦ ἄλλου ἡμετέρου εὐρημένου τόπου.

τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον γράμμα ἀπὸ τῆς πρὸς ἐμὲ ἐλεημοσύνης τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου

cuxinam oratoris sui qui cum litteris credentialibus D. Vostra grece scriptis ad nos modo fuit plane percepimus. Cuius rei gratia Excelsa || Dominatione Vostra cui affectione in eisdem devotione et caritate reciproce respondere cognitur et non minus illam calore quique amore sue in nos humanitatis offrire et amore affirmare vberos grates exolumniis libenti liberari quod integritate et animos nos ad eiusdem que obsequia et gratia qualesque offerentiis. Verum que pollicitus et in conuenuto eidem Ser Georgius nuncius Dominationis Vestri

que mercatores nostri conversationes et negotiationes ibidem habitationes per siricho et aliis mercantiis ad idem trium per c^o pro gabella ad introitum siue exitum soluere debeant una vie et tantum, et per bladis, grano, argento, auro et margaritas ab omni solutionis gabellae sint immunes et exempti precamur;

si ad ipsum mentis et intentionis D. Vostre et ipsis nostris mercatoribus obseruant questo velit suis litteris so-

καὶ δεσπότου, κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, καὶ ἐπεδόθη τοῖς ἄνωθεν εἰρημένοις ἄρχουσι εὐγενέσι καὶ ἐντίμοις καὶ λαμπροτάτοις κουμουνίου Ῥαγούζης κατὰ μῆνα φεβρουάριον ἰς ἔν ἔτει ςλθθ' (ςθλθ').

[Τοῦ] ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου (Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου) Γεώργιος Καντακουζηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

Письмо ректора и его совета представляет из себя официальный ответ на письма, составленные по гречески, переданные послом. До нас эти письма не дошли, но письмо посла своего рода проект аргировулла, требующий конфирмации, дает представление об их содержании. Дубровничане тщательно подчеркивают свое дружественное отношение к деспоту, т. к. только при таких условиях он согласен сделать им существенные уступки. Другими словами перед нами молчаливое соглашение, направленное против Венеции, по крайней мере против ее экономического бойкота Морей. Чем же отличаются пожелания дубровничан от предложенного им деспотом?

Дубровник:

1. Взимается только 3% коммерция и то один раз при въезде или выезде за все товары, в том числе и за шелк.

2. Ничего не платится при вывозе хлеба, зерна, серебра, золота и жемчуга. Относительно первых двух товаров известно, что они вывозились из Морей. С драгоценностями дело обстояло иначе. Из договоров с сербскими государями известно, что это одна из важнейших статей дубровницкой торговли.⁷¹

lemniter roboratis et munitis nobis destinandis illud eidem confirmare et huiusmodi rerum habita certitudine eisdem nostris ad negotiationum illis in partibus persuadere volleamus, qui Dominationis Vostri cives et mercatores habent in nostra ciuitate et partibus ex moro nostro quod summus beneficiis et favore se dicto humaniter collectum.

Rector et Consilium Ragusij die XYJ february 1431.

Морея:

1. Коммерческий устанавливается в 3% стоимости товара, с шелка же взимается независимо от колебаний цен 3 солида с литра.

2. Хлеб разрешается закупать только после того, как удовлетворены будут нужны местного населения, притом уплачивая коммерческий и скалу, т. е. портовые деньги, которые в это время с привилегированных иностранцев уже не взимаются. Впрочем, если дубровничане пожелают поддержать дружбу с деспотом, то могут последовать облегчения. Драгоценные камни, жемчуг, золото и серебро подлежат обычному обложению.

⁷¹ Продажа золота и серебра обычно во всех договорах поощряется и на нее налага-

Разница во втором пункте существенная. Константин был склонен уступить на вывозных товарах и то из соображений политических. Вопрос о том был ли в действительности заключен договор и на каких условиях, дубровнических или греческих, приходится оставить открытым. Можно только добавить, что торговые сношения усилились и в частности зерно стало вывозиться из Мореи. После тревожных 1431—1436 гг. в дубровнических актах встречаются упоминания о поездках за хлебом в golfo de Patrasso, причем закупщикам предлагается принимать вид лиц не заинтересованных, а только остановившихся по дороге in Levante; появление дубровнических купцов, повидимому, не было в диковину.⁷²

Сношения оживляются с возвращением в 1444 г. в Морею Константина. Так в 1444 г. на ряду с послом византийского императора к венгерскому королю упоминается и dragas et suis fratribus.⁷³ 26 апреля дается право Драгасу (fratribus suis domini Dragasij) и его братьям вывести 300 гур дубровнического вина из Стона, для собственного пользования,⁷⁴ а 30-го мая пересылают Константину за счет Коммуны специальной лодкой (unam barchetto ad postam expensis curis nostris) письма от венгерского короля (litteras... ex Ungaria ad d. Constantinum despotam. Con. Rog. № 9, fol. 6 v). Наконец 15-го августа обсуждается вопрос о запросе, сделанном послами деспота Амореи и официальном ответе на него. Причем намечается оппозиция 6 против 25 (de faciendo litteras oficiales ad ordinando responsiones dandas ambaxiatorem despotum Amoree). И наконец решительный отказ в том же заседании встречает просьба Константина и Фомы переправить за счет Коммуны их послов в Сплит (pro dando paregium usque spalatum ambaxiatorem duorum dragasij et Thomeae despotum).⁷⁵ С подобными просьбами часто обращаются к Дубровнику его соседи, на что последний не всегда охотно откликался. Морейские деспоты были слишком далеки; кроме того могло влиять и незаключение окончательного договора. 14-го марта 1446 года сенат опять постановляет извиниться перед послами Драгаса (domini despoti Dragasij), что им не могут быть предоставлены галеры,⁷⁶ хотя послы и направлялись к венгерскому королю, сюзерену Дубровника.

Отношения становятся более дружественными в 1446 г., когда по случаю браку Елены, дочери деспота Фомы с Лазарем, сыном Юрия

ют меньший налог или совершенно освобождают от всякого, напр. в Трапезунте и в 1355 г. в Египте. (Diplomat. veneto-levant, № 136, p. 230, № 12, p. 20; в Тунисе, 1271; *Tafel u. Thomas*, Urkunden Republik Venedig. II, T. Font. Rer. Austr., XIII₂, p. 120). В договорах с итальянскими соседями также делается скидка, напр. договор 1440 г. с Анконой 1 $\frac{3}{8}$ % (Ljubić, Listine, IX, p. 121—122).

⁷² Lettere e Commissione di Levante, № 11, 1435 г., fol. 259 v, 263.

⁷³ Consilium Rogatorium, № 9, 3 apr. 1444. См. также у Иорги под соответствующими датами.

⁷⁴ Consilium Rogatorium, № 9, fol. 42.

⁷⁵ Cons. Rog., № 9, fol. 76 v.

⁷⁶ Ibidem, fol. 288 v.

Бранковича северный морейский деспотат вытягивается в орбиту дубровнико-сербских отношений. Пребывание Юрия Бранковича,⁷⁷ друга последних византийских царей и женатого на их родственнице, в Дубровнике, хотя и в качестве изгнанника, способствовало сближению с греками, в особенности когда ему удалось вновь овладеть отнятым у него турками княжеством. Так 6-го августа 1445 г. сенат высказывается *de dando paregium ambaxiatoribus Illustri domini Georgij pro eundo in Romaniam et redeundo ragusium expensis nostri comuni* (Cons. Rog. № 9, fol. 176 v.). 1-го апреля 1446 г. сенатом поручается Паскалю де Сорго, чельнику князя, и Дамиану де Джорджо⁷⁸ вступить в переговоры с послами Фомы Палеолога (*ambaxiatores grece*) по вопросу о перевозе невесты из Морей в Дубровник. (Cons. Rog., № 9, fol. 231—231 v.) На другой же день 2-го апреля решают на заседании дать галлеру и бригантину. Подробная инструкция⁷⁹ капитанам судов, число которых доведено до трех сохранилась в *Let. e Com. di Levante*, № 13, f. 217—218 v. В ней подробно описывается вся процедура, как дубровнические посланные должны явиться ко двору, как они должны приветствовать деспота, как показать корабли, какую часть корабля следует отвести невесте, какую свите и можно ли останавливаться в пути согласно ее желанию. Вообще рекомендуется быть в высшей степени внимательным и предупредительным к невесте, соблюдать на кораблях строжайшую дисциплину и быть готовым к защите, если появятся каталонские корсары, но ни в коем случае не принимать боевой готовности при виде венецианцев, дабы их не спровоцировать. Капитанами были назначены: главным, галлеры, Никола де Кабога, вторым Аловиз де Рести и Марино де Гондола, патроном фусты. Они должны были направиться в Кларенцу (*Chiarenza*). Кроме того им поручается обратиться и к братьям Фомы по отдельности, если они будут находиться при дворе, т. е. к Драгасу, Федору и Димитрию и, передав им верительные грамоты, рекомендовать их благосклонному вниманию дубровнических купцов, пребывающих на их территории.⁸⁰ Характерно, что дубровническое прави-

⁷⁷ *Junii Restii*, *Chronica ragusina* M. s. H. Sl. M., t. XIV, p. 284—285, col. consiglio della consorte Irene, terminò portarsi verso Constantinopoli dal cognato imperator Paleologo, più proclive Irene a ciò fare, non avendo inteso ancora d'esserli stati acciecati dal Turco i figlioli che andar a cercar gli ungari ajuti. Ma il senato (дубровницкий), a cui partecipò tal risoluzione il despota, li rappresentò il misera stato dell' Imperio Orientale, più bisognoso d'ajuti che capace di darli.

⁷⁸ *C. Jireček*, *Staat u. Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, IV T., Wien 1919. *Denkschriften Akad. d. Wiss.* 64, p. 27, 31.

⁷⁹ *Iorga*, *Notes et extraits*, t. II, p. 419—420; *M. Ласкарис*, *Византиске принцезе и средневековой Сербии*, Београд. 1926, p. 103—104.

⁸⁰ *Let. c. Com.*, № 13, fol. 218 v che vedemo de credenza discrezione delli fradellj del prefato signore despoto Thoma, zoe allo signory Dragas, Theodore et Dimitrio per tanto achadende algun de lor trovarsi della. Volemo che a quelli de lor se trovarano achadaun de lor debiati apresentatione la lettera della credenza chelli s'adriza, fazandolj per parte della nostra quello honorato et amicabile salute, che se convena et assay amolezandem. Alli fino lj recomandereti lj mercadanti nostri.

тельство ничего не знает об отъезде Федора, и в дальнейшем его будут упорно смешивать с Димитрием.

По своему возвращению и завершению празднеств, устраиваемых в честь Елены, капитаны были заслушаны в Сенате и дали отчет о своей миссии *factam per eos ad dominum despotum chiarentis ex parte domini* (Cons. Rog. № 10, fol. 43 v.). Какие то недоразумения имели место с Николой Гундуличем.

Это событие и участие в ней Республики послужили к укреплению дружественных отношений с отцом невесты деспотом Фомой, который в 1449 г. пожаловал дубровничанам особые преимущества — *franchicie* в портах Кларенции и Патраса (*patrasij et clarentiem*). 22-го ноября эти пожалования рассматриваются в сенате и постановлено еще раз обсудить вопрос в начале декабря. (Cons. Rog. № 11, fol. 130.) Повидимому они не вполне удовлетворяли дубровничан, которые решили добиться больших льгот, вступив некоторое время спустя в переговоры с самим императором.

IV.

Не удовлетворяясь торговлей на местном Адриатическом рынке, Дубровник издавна стремился занять место и в восточной торговле. Правда, он уже занимал такое место передаточного пункта, в котором собирались и обменивались товары итальянские, славянские и те же восточные, доставляемые сухим путем через Сербию. Такому положению транзитного пункта способствовало также местоположение города, там где начинается открытое море и где смыкается греко-албанская половина побережья с далматинско-славянской, находящейся под властью Венеции. Дубровник в венецианский период был последним пунктом, где окончательно проверялась наличность соответствующего экипажа, исправность снаряжения и состав вывозимых товаров при отправке военных и коммерческих судов в дальнейшее плавание в Константинополь или просто на Восток.⁸¹

В рассматриваемое нами время Дубровник, благодаря дружественным отношениям с Юрием Бранковичем, получил в откуп богатые серебряные рудники в Новом Броде и Брескове, что увеличило приток серебра — товара охотно всюду принимаемого и удобного для восточной торговли.⁸² Богатство Дубровника и его оборотный капитал еще возрос, когда в середине века дубровничане нашли секрет очистки от золота доставляемого им серебра — *glam*. Балканское серебро в значительной степени представляет подобный сплав.

Но если с одной стороны к этому времени увеличился оборотный капитал, то с другой постоянные неурядицы в сербских и боснийских

⁸¹ *Ljubii*, Listine, t. II, p. 26, 70.

⁸² *Jireček*, о. с., p. 27—29; 74—77; *Engel*, Geschichte des Freystaates Ragusa. Wien 1807, p. 162—163; *Мijatовић*, Студије за историју српске трговине, Гласник XXXIII, p. 244.

землях⁸³ и постепенный захват отдельных земель турками почти совершенно уничтожили богатый рынок Hinterland'a, который впрочем позднее возродится, когда турки объединят в одних руках весь Балканский полуостров и введут купленный дорогой ценой порядок. По мнению Иречка до этого времени $\frac{3}{4}$ торговли шли сухим путем, а только $\frac{1}{4}$ морем.⁸⁴ Теперь соотношение изменилось, и Дубровник всячески стремится закрепиться уже самостоятельно на дальнем, восточном рынке, где он и раньше торговал, повидимому, как и в Италии, под защитой льва св. Марка.

Постараемся установить насколько далеко на восток распространялась дубровницкая торговля.

Нахождение под византийским владычеством способствовало как в Южной Италии, так и в Дубровнике развитию восточной торговли, т. к. несомненно давало значительные преимущества. Эти преимущества были закреплены за Дубровником рядом привилегий, которые Дубровник продолжал получать, находясь и под венецианцами. Хотя привилегии 1320 г. повидимому были сведены на нет, все же сношения с Константинополем не прекращались. Дубровничане также посещают генуэзскую Перу, но повидимому они не настолько многочисленны, чтобы создать собственную колонию в столице Романии. Случается, что и греки из Константинополя посещают Дубровник, так в 1378 г. упоминается *graecus antiquus*, которого постановлено выпустить из тюрьмы.⁸⁵ Во всяком случае дубровничане в конце XIV-го века настолько хорошо осведомлены в тамошних делах, что к ним обращаются за помощью при разыскивании пропавших без вести во время войны с турками и с просьбой выкупить проданных в рабство христиан.⁸⁶ Если эти факты и постановление 1416 г. почти всецело уничтожающее торговлю рабами в то время, когда в Италии она еще была в полном разгаре, говорят в пользу Дубровника, то это к сожалению не приходится сказать о более раннем времени, когда он принимал деятельное участие в перепродаже рабов — боснийцев на Крит.⁸⁷ На Крите существовала и дубровницкая колония. В 1340 г. венецианский посол Градениго выступает перед византийским

⁸³ *Gelcich*, *Diplomatarium ragusinum*, p. 53–54. Из комиссии посла к Николаю Алтоману: »chomo non podemo viver salvo fazendo la mercadantia, et la mazor parte della nostra mercadantia fasemo in lo regno di Rassa, et per lo mal stado qui ha lo ditto regno di Rassa per la diversione deli baroni, nui podemo ni ausemo fare al presente tanta merchadansia quanto faseamo per li tempi passadi. Et per questa occasion li mercadanti di Ragusa si ha dato a far merchadansia per mar.

⁸⁴ *Jireček*, *Die Bedeutung von Ragusa*, p. 55.

⁸⁵ *Gelcich*, *Diplomatarium ragusinum*, p. 249. донесение от 1415 г. per mercatores nostros de Pera nova; *Liber reformationum*, t. IV, p. 180.

⁸⁶ *Пуцић*, *Споменици српски* I. p. 10 ие и видѣно всемѣ свѣтѣ... иеѣ всаки дань минѣ роенѣ изъ цариграда и изъ натоѣне и изъ всѣхъ земель царевѣхъ. № 82–85, p. 46 sq.

⁸⁷ *Čremoňnik*, *Историски споменици Дубровачког Архива*. III. 1. Канцеларски списи. 1278–1301. Београд 1932. p. 87–88, 178; *Dr. B. Petranović*, *O robstvu*. R. Jug. Akad. 1871, t. XVI, p. 59–86; *Jireček*, o. c., p. 68–69.

правительством с просьбой возместить ущерб причиненный греками критянам и дубровничанам.⁸⁸

Из других островов Архипелага, посещаемых дубровничанами, упоминаются Кипр, Родос, Хиос и Негропонт.^{88a} Наконец постоянные сношения были налажены дубровничанами со второй столицей Ромейской империи Фессалониками. В 1352 году Виду Гучетичу (*Vite de Gozze*)⁸⁹ поручается перевести в Салоники очень значительную по тем временам сумму денег, а именно 12.000 дукатов, и передать их там лицам, посланным дожем. Эти 12.000 будут внесены де Гоццо в Дубровнике, а он обязуется выплатить соответственную сумму в Солуни, причем он получает за транзакцию 7% (*de prode septem ducatos pro quolibet centenario ducatorum XII millia*). Кроме того ему дается еще привилегия в течении месяца вывезти из Венеции на 8.000 дукатов полотна, которое он может продавать в пределах залива не дальше Склавонии, т. е. Албании (*licenciam extrahendi de corpore Veneciarum teles valoris octa mille ducatorum infra una mensem . . .*). Следовательно к этому времени дубровничане вели в Солуни уже крупные дела и не только торговали, но и брались за банковские операции. О том, что в XV-ом веке там находилась значительная дубровническая колония и в те времена, когда город переходил в венецианские и турецкие руки, свидетельствуют тогдашние реляции.⁹⁰

Сношения с мусульманским Востоком и Юго-западом, т. е. с Тунисом и Барбарией и Александрией, тоже рано начались. Еще в договоре 1232 г. Венеции с Дубровником среди перечислений различных пошлин взимаемых с дубровничан в Венеции упоминается *et de mercibus ultramarinas et de terra Aegypti, Tunixii et Barbariae solvunt quintum*, т. е. с товаров привозимых из св. Земли, Сирии, Египта, Туниса и Барбарии.⁹¹ Торговля продолжалась во время венецианского владычества, иногда и контрабандой. Так в 1304 г. папа прощает дубровничан съездивших в Александрию без разрешения и более того продававших запрещенные товары сарацинам (*in Alexandriam accedentes victualia prohibita*

⁸⁸ *Ljubić*, Listine, t. II, p. 66 et similiter servet et faciat per facto illius de Creta et illius de Ragusis, qui dicuntur mortui, et scribit noster consul Thessalonicensis. Et sic servetur et fiat de damnis dictorum Cretensis et Raguseis si probatum fuerit, eos fuisse damnificatos per gentem dicti imperatoris.

^{88a} *Jireček*, Bedeutung von Ragusa, p. 33.

⁸⁹ *Ibidem*, III, p. 224—225 assignabunt et numerabunt... eidem Vite vel eius nuncio in civitate Ragusium duodecim mille ducatos boni et pure auri et iusti ponderi cuneis Veneciorum quos quidem ducatos duodecim mille dictus Vita promissirint dare, numerare et assignare... nuncio seu nunciis domini ducis et sui hec constituti secundum ipsius dominis ducis beniplacentiam et voluntatem in civitate Thessalonicense imperii Romanie infra unum mensem cum dimidio vel ante si poterit. Libri com., IV. Monum. stor. deputazione veneta, col. III, p. 198—199.

⁹⁰ *Gelcich*, Diplomatarium ragusinum. N° 175, p. 265; N° 202, p. 319 и др.

⁹¹ *Tafel u. Thomas*, Urkunden... Republik Venedig. II Th. Wien 1856. Fontes rerum austriacarum, t. XIII, p. 311; *Ljubić*, Listine, t. I, p. 33—34. 16 июня 1224 упоминание об Египте и Александрии.

Sarracenis illarum partium detulerunt).⁹² Не останавливаясь на отдельных известиях о торговле в Александрии в XIV-ом веке, укажем только, что в XV-ом веке дубровничане добиваются этой милости при посредничестве своего сюзерена Сигизмунда и именитого согражданина кардинала Иоанна Стойковича, прося разрешение на снаряжение двух кораблей. Все же это событие исключительное и не только, благодаря трудности получения разрешения. В это время Венеция их спрашивает очень часто и при этом на такое количество судов, что дубровничане не идут в сравнение.⁹³

Издавна дубровнические купцы посещали также Малую Азию, Анатолию греческую, позднее турецкую.⁹⁴ Проникали они и в Черное море, вероятно в Трапезунт и в Крым — Тартарию или Газарию, которая упомянута в договоре с Анконой 1397 г.⁹⁵ Оттуда вывозился шелк. Что дубровничане действительно туда ездили за товаром подтверждает *Liber statutorum*. В параграфе определяющем условия при которых можно продать во время путешествия судно, что делалось по соглашению с его экипажем, указывается, что это не допускается в странах неверных и у алмисских пиратов (*ad ista loca, videlicet, in terra Saracenorum, Tartarorum, Dalmesii, Lib. statut., l. VII, cap. XIV, p. 156*).

В интересах этой восточной торговли было войти в сношения не только с близкой Мореей, но и с Константинополем. Ослабленный и окруженный всё сужающимся турецким кольцом, он все еще был вожделенным рынком для дубровничан.

Повидимому первым, кончившимся неудачей шагом к сближению, была неудавшаяся попытка пригласить Мануила Палеолога в 1403 г. захватить в Дубровник. Вторая попытка относится ко времени, когда Константин Палеолог отбыл в Селимврию; но т. к. Ромейская империя была в тот момент занята и полна интересами политическими и церковными, а все ее стремления были направлены к приисканию могучих союзников, то Дубровник не встретил сочувственного отношения. Только при посредстве Морей, а именно, когда на престол вошел царь хорошо знакомый с ее интересами и оценивший на месте значение для нее дубровничан,

⁹² *Aug. Theiner, Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia, t. I. Romae 1863, p. 121, № 172.*

⁹³ *Ibidem, p. 285. № 398 от 1373 г. »vobis duas navis semel duntaxat ad Alexandrii et alias partes ac terras ultramarinas«. На эти два корабля приходится на долю венецианцев по разрешению, полученному на год раньше 34 судна; »Gratiarum littera X cocharum et XXIII galearum ad viagium Alexandrie«. № 96, p. 161—162. *Diplomatarium veneto-levantinum. Pars II. Venetia 1899. Deput. ven. St. Patr., vol. IX; См. также Gelcich, Diplomatarium rag.-hung., p. 54.**

⁹⁴ *Jireček, o. c., p. 34, 86—87.*

⁹⁵ *P. Matković, Prilozi k trgovačko političkoj historije republike dubrovačke. II Trgovačke odnase između Dubrovnika i srednje Italije. Rad. J. Ak. knj. XV, 1871, p. 61, »salvo e riservato, che in le dite mercadantie non se intenda le spezie: zuccaro, coton, ne seda de Chiarenza, ne de Tartaria, over dela contrade di Chiarenza ne de Gazaria«. *Ljubitić, Listine, t. III, p. 326.* в 1356 году упоминание о дубровничанах *in partibus Gazariae*. *Jireček, o. c., p. 80—81.**

Дубровнику удалось получить привилегии и в самой столице империи.

Посредником между Дубровником и Константинополем при второй попытке был прославившийся в церковной истории дубровничанин, кардинал Иоанн Рагузский, по фамилии Стоико или Стојковић. Он играл большую роль при папской курии, а затем на Базельском соборе, где он не только печется о духовной пользе своих сограждан, но и добывает им разрешение на поездку с товарами в землю неверных. Ибо, как и для венецианцев, так и для дубровничан торговля представлялась хлебом насущным, а довод этот считался неотразимым. Дубровничане снова решают воспользоваться пребыванием Иоанна по делам Унии при византийском дворе и просят добыть им у царя привилегии. Дело это растянулось на долго.

6-го октября 1435 г. в Сенате обсуждается вопрос о ведении переговоров с византийским царем при посредничестве магистра Иоанна (Consil. Rog., № 6, fol. 10. Iorga, Notes et extr., t. II, p. 431).

Libertas scribendi magistro fratri Jo- hanni praedicatorum nostro conciiui pro franchicijs ob- tinen-do ab imperato- re constantinopoli- tano.	Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo paruo consilio iudicandj litteris magistri fratris Johannis conciiuis nostri et eum ortando et rogando, quod velit amore nostri cum imperatore Constantinopolitano perquirere et impetrare obtinerque ab ipso imperatore pro se et successoribus suis franchicias, libertates et immunitates pro nobis et nostris mercatoribus et eorum mercancijs versantibus et versari siue mercari et praticari uolentibus in dicta sua ciuitate et suis iurisdictionibus prout melius et vtilius sibi uidebitur, semper se speculando in alijs immunitatibus, quas nationes aliorum forensium versantium deinde habent a dicto domino imperatore, prout dicto domino Rectori et suo consilio super iudicio uidebitur melius iudicando et scribendo.

per XXVIIJ contra IJ.

Если в вопросах касающихся необходимости привилегий в Морее, царило за редкими исключениями полное единодушие, то относительно Константинополя замечается некоторая оппозиция. В данном случае незначительная. Иоанна просят из любви к своей родине попытаться добыть своим землякам торговые привилегии, как в самой столице, так и в землях подлежащих юрисдикции императора, т. е. управлявшихся его братьями полунезависимыми деспотами, в соответствии с нормами, которыми пользуются иные чужеземные торговцы. Важнейшим представлялся вопрос о высоте коммеркия.

Иоанн Рагузский и на этот раз отозвался на просьбу своих сограждан и ответил письмом, т. к. 31-го января Сенат единогласно поручает ректору и его Малому совету ответить на »litteris magister fratris Johannis nostri prohodie receptibus« (Con. Rog. № 26, fol. 31 v.). Письмо прибыло 29-го января и повидимому подавало какие то надежды, т. к. переписка

продолжается. Справки о привилегиях, которыми пользовались различные нации в пределах империи, были сообщены в новом письме, отправленном из Константинополя 16-го сентября и прибывшем месяц спустя. Оно было послано с оказией — не слишком поспешно: курьеры привозили письма из Константинополя в 20 дней.

Содержание этого письма обсуждалось на заседании Сената 19-го октября и встретило определенное сопротивление.⁹⁶ Вероятно, поэтому ответное письмо в Константинополь было задержано и отправлено только 26-го февраля 1437 г. Копия письма сохранилась в *Lettere e Commissione di Levante* № 12, fol. 57 v.—58; привожу его текст полностью:

d. magistro fratri Johannj de Ragusio or- dinis praedi- catorum.	}	Reverendissime in Christo pater et ciuis noster! dilecte pater- nitatis vestre litteras datas Constantinopoli die 16 septembris nostris responsivas super facto episcopatus Marrchane ac exemptione mercatorum nostrum deinde praticare volentium ab Imperatore Constantinopolis obtinenda sub uingentes etiam speratam unionem ecclesiae orientalis fieri cum nostra occidentali romana ecclesia, die 16 Octobris proxime praeterito lete videmus et recepimus de dilli- genti quodam inquisitione Vostra habita super exemptionibus, quas Veneti, Januenses, Cathalani et Anchonitanj habent et procurint in ipsa ciuitate Con- stantinopolis, Vostre R. quam iam diu nouimus honorem et bonum patrie sue dilligere et pro ipsis augmentandis, laboribus persone sue non pepercisse vbe- rimas refferemus gratiis. Sed quid P. Vostra ipsis suis scribit litteris Imperato- rem deinde uelle assentire ciues et mercatores nostros in dicta sua ciuitate Con- stantinopolis conversari volentes vti posse immunitatibus et exemptionibus qui- bus Cathalanj et Anchonitanj vtuntur ad praedicta residentes de precamur R. Vostram secundum praedictis suis litteris dixit se factam posse velit ope- ram dare a dicto Imperatore, ipsam exemptionem pro nostris conciuibus et mercatoribus habere et obtinere cum illis immunitatibus et prohemincijs, quibus gaudent et fruuntur Cathalanj et Anchonitanj et uel quibus aliqua ipsarum duarum nationum, magis est beneficiata et procioribus utitur exemptio- nibus et melius pro tum possibile fuerit P. Vostre impetrare posse ad maius comodum huius nostre ciuitatis patrie vestre, prout indubitanter speramus et firmitur R. V.

Иоанн повидимому рассчитывал получить привилегии по случаю заключения Унии, но эти привилегии достались не его согражданам, а флорентийцам.⁹⁷ Расчет оказался ошибочным — личное влияние магистра Иоанна так далеко не распространялось, а представители Базельского собора проиграли. Справка же его о привилегиях, которыми поль-

⁹⁶ Cons. Rog., № 6, fol. 86, pro littere magistri fratris Johannis de Ragusio existens Constantinopoli. Prima pars est de deliberando super litteris magistri fratris Johannis de Ragusio existens Constantinopolj. Capta per XXJ contra X.

⁹⁷ Mikl. et Müller, *Acta et diplomata*, vol. III. p. 200–207; им передаются привилегии пизанцев.

зовались в Константинополе четыре нации: две великие, генуэзцы и венецианцы, и две малые, каталонцы и анконитанцы, вероятно в дальнейшем пригодилась. Эти нации были не одни — пользовались напр. привилегиями и провансальцы.⁹⁸

Дубровническое правительство благоразумно зачислило себя в разряд малых наций, что не мешает ему все же попытаться получить те же права, как и большие. Дубровничане настолько убеждены в успехе, что наперед уславливаются о количестве копий, которые следует снять с ожидаемого хрисовулла.

Привилегии этих наций могут быть сведены к двум основным пунктам: первый — установление единой ввозной и вывозной пошлины — коммерция в определенном размере, который в XV-ом веке определялся обычно в 2%, т. е. два перпера со 100, стоимости товара; второй — право иметь свои склады или даже целый квартал, пользовавшийся самоуправлением, с консулом во главе колонии. Такие кварталы имели великие нации, остальные не всегда имели даже своего консула. Из всего этого для дубровничан важнее всего было снизить пошлину, которая и по проекту 1431 г. определялась еще в 3%, т. к. при таких условиях им трудно было конкурировать с остальными иностранцами.

Луккари⁹⁹ повествует, что будто бы византийский император на пути на Запад заехал в Дубровник, где ему был оказан столь блистательный прием, какого он нигде не встречал. Судя же по тому, что переговоры о привилегиях прекращаются затем на 15 лет, это более чем сомнительно. У дубровнических летописцев вообще замечается тенденция похвастаться гостеприимством, которое действительно широко оказывалось, но далеко не всегда.

Императора действительно ждали, и в протоколах (*Maius Consilium*, № 5, fol. 154. Iorga, o. c. p.) встречается запись о приготовлениях в случае возможного заезда.

pro donando imperatorem Constantino- politano	}	Prima pars est que in casu quo contigerit et occurrit declinare Imperatorem Constantinopolis Ragusium, prout divulgatur dretim venire debere, de donando ipse. Capta per omnes contra j.

⁹⁸ Венецианцы каждые пять лет возобновляли договоры трёхги (напр. 1418, 1423 — Mikl.-Mül. III. p. 153—163, 165—166; кроме уменьшения коммерция, они как и генуэзцы имели собственный квартал. Анконитанцы получили привилегии при Андронике Младшем). Ibidem, p. XVI—XIX, даровавшем снижение коммерция, как и каталанцам до 2% (1320 г. Ibidem, p. 29); до этого — в XIII в. обычный коммеркий 3%, а в XII в. 4% (Ibidem p. 11.).

⁹⁹ Luccari, o. c., p. 116, Occupò ancora il Turco tutta la Bulgaria parte di Servia, Macedonia e Tracia: tentò Constantinopoli in maniera che Giovanni Paleologo Imperatore di Levante benchè pegasse il tributo al barbaro talmento impaurò che delibero di trasferirsi a Ragusa. La Signoria lo ricevò tante fontuosamente ch'egli si pentì confidato nell'affabilità de'Ragusei, de non aver conosciuta tanta cortezia alcuni anni avanti. Из дальнейшего следует, что Луккари спутал Маниула, которого тоже некогда ждали, с Иоанном.

Первая партия предлагает сделать подарок стоимостью в 100 пп., вторая, которая берет верх, несмотря на значительную оппозицию (*Capta per LXVJ contra XXVIIIJ*) высказывается за 150 пп. При таком подарке едва ли можно было рассчитывать получить от императора привилегии.

Сношения с Константинополем оживляются во время пребывания Юрия Бранковича в Дубровнике, скрывавшегося в его стенах от турок, тем самым подвергая Республику опасности. 30-го апреля 1444 г., т. е. во время приготовлений к несчастному походу против турок, кончившемуся разгромом под Варною, дубровничане переправляли с оказией послов императора Иоанна VIII-го и его братьев к венгерскому королю (*et eos expediens cum passagio et litteris oportunis que se trajare possunt et venetorum et Serenissimus dominus nostrum Rege Ungare. Con. Rog. № 9, 3-го апр. 1444 г.; Iorga, Notes et extraits, II, p. 402*). В 1445 г. Коммуна посылает за свой счет туда и обратно в Романию послов святлейшего господина Георгия. (См. выше.) Так постепенно завязываются все более близкие отношения, пока наконец на царский престол не вступает покровитель дубровничан, морейский деспот Константин Драгаш.

V.

5-го июня 1450 года в Сенате вновь поднимается вопрос о своевременности отправки в Константинополь посла с целью добиться различных торговых льгот от императора и его братьев, т. к. те »франкиции«, которые предоставил от себя деспот Фома не вполне удовлетворили дубровничан, и они искали большего. Предложение вызвало на первых же порах сильную оппозицию и прошло 31 голосами против 7. В конечном результате оппозиция оказалась благоразумнее господствующей партии. Все же в тот момент еще трудно было предугадать трагический финал. На престол Ромейской империи, окруженной еще отблеском былого величия, хотя и превратившейся в государство — город, вступал блестяще зарекомендовавший себя на военном и дипломатическом поприще Константин XI Драгас, носитель двухсотлетних традиций династии Палеологов, в то время как власть в Турецкой империи находилась в руках состарившегося Мурада, чтобы перейти затем в руки молодого и пока еще ничем незарекомендовавшего себя Магомета II. Да и могло ли вообще положение окруженного крепкими стенами Константинополя, ежегодно посещаемого многочисленными торговыми кораблями со всего бассейна Средиземного моря, хотя и заключенного в тесное кольцо врагов, казаться столь безнадежным меньшим по своей территории итальянским и далматинским городам, соседи которых тоже только и ждали случая, чтобы поглотить их. Силу централизованной военной империи вполне оценили на Западе, когда пал Константинополь и сметены были последние самостоятельные южно-славянские и греческие княжества.

Толчек к возобновлению переговоров исходил из Константинополя,

как об этом свидетельствуют хрисовулл византийского императора, инструкция дубровницкому послу и слепо следующий за ней Рести.¹⁰⁰ Остается под вопросом имя византийского посла, зашифрованное дубровничанами под таинственным дукой Лати или Лети. (Lathi, Lethi.)

Иорга видел в нем одного из представителей боковых линий Палеологов — Лахина. Деятельность его в качестве посла при турецком дворе падает на тридцать лет до этого.¹⁰¹ Звуковая близость тоже не достаточно убедительна. М. б. больше дало бы рассмотрение титула дуки. Великим дукой при Константине Палеологе был Лука Нотара, которого величали и Диерменевтом (Dierminestis). Он часто упоминается в эту эпоху, как мессаж μεσάζων, так назван и посол.¹⁰² Конечно предположение о стяжении Lucha Notaras Diermenestis в Lethi, должно показаться чрезмерно смелым, но надо добавить, что писец инструкции склонен путать имена, напр. хорошо известная Морея Morea, Amorea вдруг названа Моравией. Дубровничане знали великого маэстра Кирлуку, как он назван в письме послу в Константинополь. (См. ниже.) Впрочем тут может возникнуть возражение, что он же назван иначе. В пользу того, что это мог быть Нотара говорит письмо Константина XI-го в Венецию. Оно датировано 23 октябрём 1450 г.; из него можно было бы вывести, что Нотарой была предпринята поездка на свой счет, т. е. неофициально, т. к. по занимаемому им рангу он не мог быть просто послом.¹⁰³ Он мог на пути в Ве-

¹⁰⁰ Инструкцию см. ниже; *Mikl.-Miller*, Acta et diplomata, vol. III, p. 228, N° XLVII. † Ἐπεὶ τὸ εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κοινόνιον τοῦ Ῥαγουσίου ἐπεδεῖξάτο, εὐνοίαν καὶ φιλίαν εἰς τοὺς ἡμετέρους ἄρχοντας καὶ ἀνθρώπους κατὰ τοὺς παρελθόντας καιροὺς, τοὺς ἀπὸ τῶν μερῶν αὐτοῦ διερχομένους, δεχόμενον αὐτοὺς μετὰ ἀγάπης καὶ τιμῆς καὶ διαθέσεως καλῆς, καὶ διὰ ταῦτα κινηθεῖσα καὶ ἡ βασιλεία μου ὥρισεν, ἵνα, ἐὰν ἔλθωσι καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν ἡμετέραν πόλιν ἐπὶ τῇ ᾗ χρῆσθαι ταῖς πραγματείαις αὐτῶν, εὐεργετήσωμεν τινα εὐεργεσίαν εἰς τὰ κομμέτρια αὐτῶν καὶ τοῦτο ἀκούσθην εἰς αὐτὸ, ἀπέστειλεν ἀποκριτάριον τὸν εὐγενῆ ἄνδρα κύρ Βόλτζιον ντὲ Μπαλπάλιο; *Junii Restii*, Chronica ragusina, p. 305—306 Nel mentre che così s'operava per sicurtà del commercio, Constantino, imperatore di Constantinopoli, Toma e Teodoro, despoti di Morea, suoi fratelli, mandarono il duca Lethi a Ragusa, invitando la repubblica far con essi loro un trattato di commercio A che il senato condiscesse, e mandò a Constantinopoli con plenipotenze sufficienti Volzo Bobali. Questi convenne colli suddetti principi che li marcanti ragusei nell'imperio potessero traficcare con pagar per % (ed) estrarre senza pagamento alcuno le robe non vendute; potessero li Ragusei creare consoli in tutti i luoghi e non potessero essere tirati ad altri giudicati, che appresso tali consoli, che un mercante per altro non posse patir danni, nè ricever rappresaglie, ed occurendo doversi far novità degl'imperiali, si dovesse intimare sei mesi prima. — Содержание, составленных по гречески привилегий императоров и деспотов остались неизвестными Рести, отсюда неточности: единый текст, вместо трех различных, преувеличение судебной власти консулов, отверженный пункт о 6 месяцах и замена Димитрия Феодором.

¹⁰¹ *N. Iorga*, Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie. Bulletin de la section historique. T. XVIII, 1931, p. 2; Notes et extraits, II, p. 442; Ducas, Historia ed. Bonn., p. 132.

¹⁰² *Lambros*, Παλ. κ. Πελοπ., т. II, p. 179.

¹⁰³ *Diplōmatarium veneto-levantinum*, т. II, p. 380 »pro pellis et saumis et carraticum, cum esset difficile non respondere, pecijt nos dilectus gener imperij mei, magnus dux Lucas Dierminestis Notaras, ut transeat hoc in suo proprio salario, et quod non petatur donec veniat orator noster ad vestram claritudinem et ad Dominium Venetorum; Phrantzes, Historia, ed. Bonnen., p. 224.

нецию захватить и в Дубровник и исполнить возложенное на него поручение. Предложение византийского посла было встречено тем охотнее, что к этому времени уже существовала постоянная дубровницкая колония в Константинополе.¹⁰⁴

На этот раз за дело принимаются энергично и в тот же день в Сенате определяют сумму денег, которую следует истратить на получение привилегий (*Cons. Rog.*, № 11, fol. 206 v. *Libertas expendiendi ducatus 500 pro impetrando priuilegijs de Constantinopoli*), причем даже оппозиция примиряется с совершившимся фактом (*ballota XXXVIJ contra J*).

Постановлено истратить 500 золотых дукатов, что составляет свыше 1500 пп. против тех 100 или 150, на которые должны были сделать подарок Иоанну VIII. Дубровник на этот раз решил добиться результатов. Характерно также, что в отличие от предыдущих случаев постановляется искать привилегий не только торговых, но и таких, которые бы увеличивали престиж Республики. 17-го июня дело передается в Большой Совет и проходит там почти единогласно. (*Consilium Majus*, № 9, fol. 122. *XVIJ Junij 1450.*) *Libertas impetrandi franchicias ab imperatore. Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius consilio minori cum consilio Rogatorum possendi expendere de denariis nostri comunis usque ad summam ducatorum quingentorum auri causa impetrandi priuilegia et franchicias ab imperatore constantinopolitano et eius fratribus pro communitate nostra et nostris mercatoribus. Et possendi mittere unum ex nobilibus nostris dicta occasione elligendum in presente consilio cum ea commissione, que videbitur domino R. consilioque suo cum consilio Rogatorum et etiam levandi ad depositis nostri comunis excepta depositis mortalitis denarios opportunos dicta occasione, per CXVIIJ contra IJ.*

Посольство решили обставить с должной торжественностью, поставив во главе его одного из представителей старых дворянских фамилий, которых в это время насчитывается 33. В менее важных случаях отправляли когонибудь из именитых граждан (*populani*). Деньги было разрешено взять из любого фонда, кроме *depositis mortalitis*. Впрочем строгого разделения различных касс в это время в Дубровнике еще не практиковалось.

На следующий день 18-го июня Сенат поручает ректору и его Малому Совету дать ответ византийскому послу, а именно поблагодарить за сделанное предложение и уведомить, что к Его Величеству будет отправлен посол от Коммуны (*dare responsionem Ambaxiatorem Imperatoris constantinopolitano, regratiando sibi de bona offerta facta, et dicendo sibi que mittendo unum nostris ambaxiatorem ad maiestatem suam*). Затем единогласно было постановлено отблагодарить византийского посла и наградить его согласно обычаю и даже щедрее, назначив ему 90 перперов.

---

¹⁰⁴ *Consilium Minus*, № 12, 17 декабря 1450 Андрей де Гоцца и Влас де Сорго вернувшиеся из К-поля с партией оливкового масла.

По этому вопросу опять возникло разногласие: 8 человек против 24 высказалось за 60 пп.¹⁰⁵

После этого наступает снова перерыв в несколько месяцев и только 21-го ноября¹⁰⁶ в Сенате приступают к проведению в жизнь постановления Большого Совета. (*Prima pars est de mittendo unum ex nobilibus nostris elligendum in maiori consilio cum duobus famulibus.*) Предложение опять встречает оппозицию из 6 человек, но оно проходит 26 голосами. М. б. наличие этой упорной оппозиции и повлияло на замедление темпа проведения в жизнь принятого решения. Далее дело идет без проволочки.

Немедленно обсуждается вопрос о количестве спутников посла (*famuli* или *sergents*). Оппозиция немедленно высказывается за двух, при одном посланнике из благородных и требует, чтобы выборы производились в Большом Совете. (*Prima pars est de mittendo unum ex nobilibus nostris elligendum in maiori consilio cum duobus famulibus.*) Побеждают вторые, требующие отправки посла немедленно с тремя спутниками. — Их 18, т. е. незначительное большинство (*de mittendo ipsum cum tribus famulibus*). Таким же большинством принимаются и следующие предложения о времени, которое посол обязан провести в Константинополе, выхлопывая привилегии. Оба предложения мало чем отличаются друг от друга: в первом случае просто упоминается двухмесячный срок пребывания (*stare debeat ad querendo franchizias inde mensis duos in totum*), во втором, которое и вошло в инструкцию указывается, что посол месяц должен прожить при царском дворе и по 15 дней у каждого деспота. Если он справится раньше положенного срока, то может уехать раньше, в противном случае он может задержаться насколько это потребует дело (*et si ante fuerit expeditus quod ante debeat venire. Et si in detto tempore non expeditur quod possit stare pluri tantum quantum videbitur sibi habere expeditum*). По вопросу о жаловании все собрание высказывает полное единодушие, т. к. второе предложение снижающее сумму на 10 дукатов внесено только для соблюдения формальностей. Первое же гласит: »*quod ille qui ibit, habere debeat pro tuto viaggio eunde et redeunde pro suo salario et famulorum et suis expensis (et famulorum) et nabulis et vecturis equorum omnibus computatis ducatorum duocentes. Exceptis solemnno expensis faciendis in privilegiis que impetraberetur, quas debet solvere dominatio nostros*«. Отпущенная сумма по тем временам очень значительна. При этом надо считать, что на посла падали все издержки на дорогу, т. к. он платил за себя и за своих трех спутников, содержание дома и обзаведение на месте лошадьми; жалование послу составляло лишь небольшую часть этой суммы. Особая сумма была отпущена на расходы, связанные с изготовлением привилегий у трех братьев, всего 50 дукатов (*possit expendere ducatus L' infra in privilegiis que impetrabitur totis tribus fratribus*).

¹⁰⁵ *Consilium rogatorum*, N° 11, fol. 207.

¹⁰⁶ *Ibidem*, N° 11, fol. 265 v—266.

Определяется также и стоимость и характер даров, которые должны быть поднесены императору и деспотам. Решено сделать *in argenterijs*, т. к. Дубровник славился своими искусными серебряных дел мастерами. Подобные предметы неизменно фигурируют в списках даров иностранным государям.¹⁰⁷ На приобретение их отпущено 240 дукатов: из них половина должна пойти на дар государю, а вторая на дар его братьям (*medietatem Imperatore, et aliam medietatem ambobibus fratribus*). В том же заседании, которое чрезмерно затянулось, было еще постановлено отправить посла, не налагая на него штрафа в случае неудачи его посольства (*de mittendo ipsum sine pena per XVIJ contra*), что прошло не без возражений.

Система штрафов была очень распространена в Дубровнике. Они налагались в наперед установленном размере, как за серьезные проступки, так и за мелкие нарушения закона и правил, а также при неисполнении торговых сделок, напр. при поставке хлеба, и каких либо на себя принятых обязательств. Эти обязательства возлагавшиеся на лицо, при отправлении послом, известны по *Liber Statutorum* (I. II, cap. XIII, p. 45. *Sacramentum nunciorum qui mittuntur a d. comite pro negociis comunis Ragusii*). Сводились они к следующему: 1. что посол будет добросовестно исполнять возложенное на него поручение к *proficiam et honorem ac utilitatem civitatis Ragusii, cum honore comunitatis nostri Ragusii*; 2. будет точно следовать тому, что было ему приказано князем. Клятва сохранилась со времени венецианского владычества, когда во главе управления стоял не избираемый на месяц ректор, а присылаемый из Венеции князь; 3. не использовать своей миссии ни в пользу друзей, ни во вред личным врагам; 4. по возвращении обязуется дать полный отчет о деятельности и отвечать на все вопросы, поставленные ему в Малом Совете. (*Et in meo reditu Ragusium veritatem dicam d. comiti et suo consilio de omnibus quibus ne interrogaverint et etiam quod factum habebo pro quo missus fuit.*) 5. Все это исполнять добросовестно и без лукавства (*bone fide et sine fraude*).

Вопросы связанные с посольством начинают снова обсуждать лишь 12-го декабря, при этом оказывается уже избранным в послы Волчио де Бабалио; избирают трехчленную комиссию для составления инструкции. (*Cons. Rog. № 11, fol. 272 v. et scriptam reportare debeant Consilio Rogatorum commissionem dandam Volcio di Babalio ambaxiatorem ituro ad Imperatorem Constantinopolitanum et fratres.*) Предложение принято единогласно.

Личность посла известна в дипломатической истории того времени. Волчио де Бабалио принадлежал к одной из знатнейших дубровницких фамилий, давшей Республике ряд государственных деятелей и полко-

¹⁰⁷ Andreeva, Zur Reise Manuels II Palaiologos, B. Z. XXXIV, p. 43—44; *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*. Budapest 1887, p. 212, 417, 446.

водцев.¹⁰⁸ Он был уже искушен на дипломатическом поприще и потому достаточно подготовлен для ответственных переговоров, которые ему предстояло вести. Получив прекрасное по тому времени образование и отдавши в юности дань веяниям Ренессанса латинскими стихами, он вероятно был знаком и с греческим языком не только практически, благодаря торговым сношениям, но и более основательно, не даром ему предлагается внимательно проверить тексты греческих грамот. Последнее же было редкостью в Дубровнике, как и в Италии. Бабалио был знаком ближе и с сербами, участвуя в геройской защите Кратова от турок. Послом же он бывал и при венгерском и при боснийском дворе, а по возвращению из Константинополя был снова послан с ответственным поручением в Венецию, и по праву может быть причислен к самым выдающимся дубровницким дипломатам своего времени.¹⁰⁹ Возможно, что переговоры с ним и затянули отправку посольства.

Наконец 15-го декабря инструкция была заслушена и единогласно принята (*de firmando commissionem danda Ambaxiatorem ituro ad Imperatorem Constantinopolitanum et fratres . . . Com. Rog., № 11, fol. 272 v.*). Этим же числом помечены доверительные грамоты к императору Константину и его братьям. После этого Бабалио и его свита немедленно пустились в путь на отъезжавшем в Венецию дубровницком корабле.

Месяц спустя, 11-го января 1451 г. была учреждена особая комиссия из трех членов, которая должна была заведовать перепиской с послами и докладывать в Сенат (*responsionem fiendem lettere . . . ab ambaхatoribus nostris. Cons. Rog., № 11, fol. 272 v.*). К этому времени от Бабалио письма из Константинополя поступить еще не могло, хотя о путешествии его стало уже известно в греческом мире. 15-го числа того же месяца Сенат поручает ректору и его Малому Совету ответить на приветствие сделанное в Малом Совете послами деспота Амореи и поблагодарить их. (*Cons. Rog., № 11, fol. 278. Prima pars est de dando libertatem d. R. et eius minori consilio respondendi Ambaxiatorem despota de la Morea de verba que habuit dicta in parvo consilio super quae d. R. et eius consilio videbitur et de regratiando sibi.*) Принято единогласно. Морейских деспотов в это время было два, Димитрий и Фома. Чей это был посол не указывается, но судя по дальнейшему он выступал от имени более экспансивного Димитрия, который в это время охотно раздавал своим и чужим торговые привилегии, стремясь поднять торговлю в своем деспотате. Послом мог бы быть Афанасий Ласкарис, возвращавшийся из Флоренции, где от имени

¹⁰⁸ Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia di Don Mauro Orbini. Pesaro 1601. О семействе Babalio-Bobali — Бобалевичей; в введении (без пагинации) выводит его из Епидавра. *Philippus de Diversis*, o. c., p. 58. Hoc meo tempore solum 33 progenis. seu domus aut stripes nobiles habentur. Videlicet Babalea, Basseglea etc., p. 60.

¹⁰⁹ *Const. Jireček*, Der ragusanischer Dichter Šiško Menčetić. Archiv f. Slav. Phil., Bd. XIX. Berlin 1896, p. 44.

своего господина обещал синьории исключительные свободы.¹¹⁰

Содержание пространной инструкции на четырех страницах в 14 томе *Lettere et Commissione* передано Иоргой в *Notes et extraits*, t. II, p. 442—443. Привожу ее здесь *in extenso*.

*Fol. 52. Commissio data ser Volcio de Babalio ellecto ambaxiatorem
ad imperatorem Constantinum et fratres.*

Rector di Ragusi con el suo conseio et del pregato. Al nobel et sanio ser Volzo di Babalio ellecto ambaxiador nostro allo imperatore de Constantinopoli et fratelli come qui desoto se dira, dilecto cittadino nostro salutem. Comettemoui cho con lo nome de Dio et del glorioso martire miser San Biagio confalonier et protector nostro debiati partir de qui et andarune con la naue nostra a Constantinopoli laqual al presente va. Et zonzendo de la asaluamento tigneti modo de andar alla presentia del imperador. Et vignando alla soa presentia inclinandoue alli piedi de la soa maiestade come se conuegnira quello humanamente et benignamente per parte nostra salutarete con quel debito et honorato salute che se conuignera alla soa maiestade.

Et fato lo salute come se rechiedera faretili el dono lo qual dato vi habiamo presentando li el bocale et lo bacile et le doe coppe darzento per parte nostra, uxando uni quelle belle, deuute et ornate parole che se covignera secondo trouerete esser el costume de la.

El qual dono habiando fato con bon modo, come e deto, presentereti la lettera de credenza et seguirete a dir:

»Serenissimo principe et excelso imperator! Stando altre volte pocho auanti acapitado de qui in la nostra citade uno vostro messo per nome duca Lathi con lettere vostre rocomandicia, Dio sa che per respecto de la Sacra M. Vostra, la qual hauemo in summa honore deuotion et reverentia semper, lo vedessimo volentiera, et come per le lettere de la Sacra con vostra amigeuolmente fossemo richiesti non li mancassimo in alcuna cossa mostrandoli nui ogni humanita et beniuolentia et fossimo li in ogni suo altitio et favor cerca et suo exequir de le cosse allui acomesse per la Ser^{ta} Vostra come e noto e credemo per lui esse ue stato referido. Et cossi come fossuno allora cossi habiamo semper fato per lo passato verso cadaun de li Vostri. Et semo despositi anche far per lo avignir per respetto de l'amicitia et grande amore semper hauuto et inuiolabelmente conseruato et acresuto tra la Ex^{cia} de la Maiesta Vostra et tuto le vostri antixi et nui et nostri processori. Et cossi siando la Sacra M. Vostra per piu modi et Vostri amplamente certificado de la nostri granda deuotion verso quelli Volse;

.. 52 v la prefata M. V. || per soe lettere et per lo deto suo messo duca Lathi offerirse a nui come amantissima de li soi deuoti et boni zelatori rechidandoue doues-

¹¹⁰ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, t. III, p. 205—207; Lambros, o. c., p. 303, датирован 1450 г.

simo mandar a Vui che ne sene fato ogni exencion et habilita si de le gabelle come de ogni altra cossa.

Per laqual cossa confindandosse la Si. de Ragusi in le amicie antige et in le gran proferte fate adessa per parte de la Serenita V. cum grandissima speranza et fede secundo che per esso messo Vostro e per soe (vostre перепечкнуро) lettere vi promesse ha mandato mi suo ambaxador ala imperial M-ta Vostra, quella humelmente supplicando che el vi piaqua voler li franchar et liberar dogni gabella et graveza per tuto el paexe et impero vostro azo che li soi citadini et mercadanti per lo auignir oltra luxato se tirano a vignir et traficcare in questa magnifica cita vostra et altri logi et paexi vostri, che lo haverano a singular piacere et gratia.»

Et dite queste parole vederete quello vi respondera, seguendo vui quanto porete et saperete da indurlo a tal franchicia.

Et non lo possando indure a farne cossi totalmente franchi come de sopra dito habiamo metteretue a praticar sopra zo con quelli meior modi et vie che vi parera conuignir offerendoli prima meza per c° de la mercancie che per alcun citadin nostro Raguseo serano conducte et vendute a Constantinopoli et contrate de la per condur de qua intendando si per la intrade et per la vendita de la come del cavar de le altre mercantie de la tuto insieme. Et non vendando de la le mercantie che posse liberamente cauare quello non vendera senza alcuna dohana. Et se non se pora in questo modo offeretli in fina una per cento. Et non possando concluder in uno per c° et una in ½ per c°. Et non possando in 1½ per c° et vui concluderete in doe per c° al piu non passando vui da doe per c° in su come e dito.

Et conzando questo fato dele gabelle se vui porete, tignerete utilitatia modo et contezerete come saperete chel ne concieda anche a posser far fonticho in Constantinopoli come fano altre natione.

Et simelmente apoterne ellezer et far et crearne consolo nostro de la chi et come voremo non possando alcun de li nostri mercadanti esser constreti se no dauanti lo nostro consolo et chiamati dauanti del nostro consol secundo li modi et uxance de li altri. ||

Anchora che per altri signori et signorie ne altra special persona sia chi se vora per altri fati et caxone per modo alcuno possa esser constreto ne conuegnuto alcun de li nostri mercadanti ne fato represaglia ne uno per un altro de li nostri conuenuto, ne fatoli alcuna violentia ne extorsione per modo alcuno, ma semper habia cadaun de li nostri libero, tuto et valido saluo conducto de di (d — перепечк.) et de note pagando quello sera conuignuto. Et vorandoli esser fata alcuna nouitade che li se debia denunciar sie mexi auanti.

Fol. 53

Et se non porete tute queste cosse et vui tanto quanto porete, et non possando vui alcuno dessa otignir, conzate el fato de le gabelle et de le altre come se pora.

Poi vigneretue a cadaun delli fratelli del deto imperator doue se trouerano in suo paexe. Et tignereti modo de andar alla lor presentia, et vignando alla presentia de cadaun de loro quelli amigeuolmente saluterete per parte de la nostra signoria con quel debito et honorato salute che se conuignera a cadaun de lor.

Poi apresentireti a cadauno coppe doe de arzeno le qual date vi habiamo et con quelli modi et vie che a vui meio parera et la letera de credenza se driza a cadauno. Et praterete con cadauno de loro sopra tal franchicie intrando in amor et benivolentia con cadauno come se conuignira arecordande le amistade antige. Et pregeretili che ne concieda le franchicie, come e dito de sopra, de tuto, et non possando otignire de tuto patizerete per qualche mancho che se pora, fazando el meio che se pora; et non possando conclusiue vignireti al mancho in quello vi havera fato lo imperator, mostrandoli lo priuilegio hauereto otignuto dalo imperator suo fradello, pregando cadauno de lor vi vora far el simel per lo suo paexe, confermando quello de lo imperator per lor logi et paexi et fazandone cadaun de loro simel priuilegio con lor bolla come se conuignera.

1. 53v Stagando vui a cortezar queste tal franchicie in Constantinopoli uno mexe et a cadaun de li fratelli zorni XY siando zonto. Et non siando spazato in dito termene possiate star tanto piu a cadauno quanto a vui parera poder otignir la nostra intencione. || Et siando auanti spazato che ogni volta fosti spazato auanti del deto termene possiate partir et vignir con li priuilegij de tuti tre fratelli in opportuna forma come se conuegnera con li sizilli pendenti, ellezando vui quel via a vui meio parera in lo tornar vostro.

Dechiarando che non habiate astar de la cercando tal cosse oltra doi mexi in tuto voiendo vui. Dandoui libertade possiati spender in tuti tre priuilegij da ducati LX in gio fazando el meio che porete.

Le quali dati vi habiamo siati auxato.

Littere credenciales.

Serenissime princeps et excellentissime domine domine plurimum honorandissime humili recommendatione premissa. Confixi de prudentia sufficientia et legalitate nobilis viri ser Volcij de Babalio concius nostri harum exhibitoris mitimus ipsem ad Majestatis V. pedes oratorem nostrum cum comisionis aliqua parte nostra sacre corone Vestre reffirenda dignetur igitur praefata sacra c. Vostra et ei placiati circa exponenda per ipsem sibi integram fidem adhibentam quam nobis met ipsis quis erunt verba nostra que nostro nomine Sereni^{ti} V. exposuerit. Valeat praefata S. Vostra cuius gratie nos faciemus commendatos. Ex Ragusii die XY decembris 1450.

E. S. deuotissimi et amantissimi Rector
Consilium Ciuitatis Ragusii cum recomen-
dationem.

Serenissimo principi et Exmo d. d. Constantino in Christi Deo fideli imperator et moderator romanorum Paleologo semper augusto d. plurimum honorandissimo.

Et similiter due alie facte fuerunt similes mutatis mutandis scribendi fratribus imperatoris, despotis Moraue el Thome et Theodore.

Коммиссия, так в это время называют в Дубровнике инструкции послам и синдикам, распадается на две неравные части. Первая боль-

шая — собственно инструкция — точно определяет действия посла, содержание приветственной речи царю и наконец излагает пожелания дубровничан, указывая в какой степени ими можно поступиться и на чем особенно следует настаивать. Инструкция начинается обще-принятым способом, т. е. приветствием возлюбленному гражданину нашему такому то, далее передается приказ во имя Бога и славного мученика, гонфалоньера и протектора города св. Власа отправиться туда то, в данном случае на отъезжающем торговом корабле в Константинополь. По прибытию посол должен попытаться немедленно получить царскую аудиенцию. Явившись на нее, припасть к ногам царя, т. е. совершить обязательный проскинесис. Вообще ему предлагается, как можно вежливее и достойнее вести себя, соблюдая изысканные правила куртуазии, исполнять все подробности церемониала, которые с него потребуют. Исполнив все это и приветствовав Его Величество, он должен поднести дары: бокал с подносом и две серебряные чаши. Приэтом послу опять предлагается проявить максимум любезности и произнести несколько красивых слов в соответствии с обычаями страны. Затем передав верительные грамоты, он должен произнести заранее приготовленную речь. Возможно, что эта деловая речь будет произноситься при втором менее торжественном приеме в присутствии царя и его логофета или кого либо из его приближенных из высших чинов.

В этой речи Бабалио должен описать прием сделанный в честь царя византийскому послу дукe Лати в Дубровнике, подчеркнув, что точно также дубровничане поступали и прежде по отношению к византийцам, напомнить о старой любви и дружбе, которая всегда царила между обоими народами. Это та *amicitia antiqua*, о которой постоянно говорят при переговорах между собою итальянские и далматинские города Адриатического побережья, в том числе и Венеция по отношению к Дубровнику.¹¹¹ На определенные привилегии Дубровник по давности лет не ссылается.

Из проекта речи также кое-что узнаем о побудительном письме Константина XI: т. к. дубровничане показали себя преданными и добрыми ревнителями греческого дела в Морее, то им предлагается похлопотать в Константинополе о разных свободах по отношению к коммеркию и в иных вещах. Следуя этому приглашению дубровничане и выслали своего посла Волчио де Бабалио с просьбой освободить их от всякого коммеркия и иных тягостей во всей империи, дабы купцы их свободно могли ездить и торговать по всем местам. На такое невероятное требование таких привилегий, которыми не пользовались и прочие иностранцы, дубровничане не могли ожидать благоприятного ответа. В соответствии с этим они сами предлагают своему послу постепенно умерять предъявленные требования и только просить 1/2% пошлины за товары,

¹¹¹ В этом духе составлена напр. привилегия, вошедшая в *Liber Statutorum*, VIII, cap. XCIII. p. 228.

привезенные в Константинополь и вообще в империю, как за провоз, так и за право продажи, а в случае если товар не продается не взимать ничего. Затем постепенно повышать и идти на 1%, 1½% и 2%, т. е. довести до обычной нормы, но никак не до взимаемых до сих пор 3%.

Когда посол покончит с этим вопросом, он должен обратиться к следующему и просить: 1. фондаго, как и у остальных наций; 2. право выбирать себе консула; 3. чтобы никто из дубровничан не подвергался репрессалиям за содеянное соотечественниками; 4. чтобы в случае введения новшеств об этом было бы заявлено за шесть месяцев вперед; 4. *salvus conductum*,¹¹² современная виза по определенной цене для всех дубровничан. Из всех этих пунктов важнейшим представляется пункт о размере коммеркия, на остальном можно не настаивать.

Следует часть, посвященная морейским деспотам — братьям царя, о которой речь будет ниже и указание о сроке пребывания посла в Константинополе и Морее в соответствии с тем, что было постановлено в Сенате. Возвращаться посол может каким угодно путем и способом, закончив свое дело и предварительно убедившись, что грамоты составлены согласно правилам и снабжены висячей печатью. Не намек ли на курьезный документ Кантакузина-Палеолога? Бабалио хорошо исполнил возложенное на него поручение и золотая булла Константина до сих пор хранится в Белграде.¹¹³ На расходы по изготовлению привилегий послу было отпущено 60 дукатов, т. е. на десять больше, чем было постановлено сначала. Верительные письма, все три одинаковые с соответственным изменением только имени и титула адрессата, были согласно этикету составлены по латински, а не по итальянски. В них предлагалось вполне доверять их вручителю.

События не оправдали надежд дубровничан. Бабалио пришлось провести при царском дворе не один месяц, а четыре. Только два месяца спустя после его прибытия, в Сенате обсуждается полученное от него письмо. Из ответа на него узнаем, что Бабалио удалось только добиться двух процентов и что денег ему не хватило, т. ч. ему пришлось перевести еще 25 дукатов (*et faciendo letoram de cambij pro ducati XXV. Cons. Rog. № 11, fol. 65*). Копия этого письма, которое также использовал в своих *Perestrech* Иопра (*Notes et extraits*, II. p. 447) находится в *Lettere et Commissione di Levante*, № 13, fol. 167. Привожу текст его полностью.

Rector de Ragusa col suo Consilio. Al nobile e sanio ser Volzo di Babalio ambassador al S.^{mo} Imperator de Constantinopoli e frategli, dileto cittadino nostro salutem. A le VIIIJ de questo receuessemo una vostra fatta in Constantinopoli ale 9 de April passato. Ala qual sotto breuita respondiamo.

¹¹² Cons. Minus. N° 9 (1441—1443). 31 avg. 1441. *Salvus conductus*. Captum fuit de eundo ad mayus Consilium pro dando fidem et saluum conductum domino Jacobo Schrofte, capitaneo Arte et ser Dimcho Cavalaropoulo de Arte. *Iorga*, *Notes et extraits*, t. II, p. 384, adn. 1.

¹¹³ *Dölger*, *Fascimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*, col. 7, 68, N° 67.

Et prima commendemo ui per la bona diligencia e solitudine la qual hauete usata cerca quelle cosse, chi vi forno per noi commesse.

A la parte che scriuete che lo Imperatore non vi ha vogliuto asentire a quello li hauete rechesto per la roba che non se vendesse a Constantinopoli, la qual fosse sta condotta per alcun nostro merchadante, che si possa cauar francha de dacio, disemoui che semo contenti, non habiando voi fatto altra conclusione da pol(!)scriuere vostro che secondo ne havete scritto che lo prefato Imperator e contento, che paghiamo do per c° per lintrar e per liusir in tutto (zoe una per c° al vendere e una per c° al comprar — перепечкнuto) che voi fazati la conclusione in quel modo, zoe che paghiamo in tutto per lintrar e per liusir do per c° secondo et ditto vostro scriuere, non obstante quella particula del cauar le robe che non se vendesseno e fosseno conduti per nostri merchadanti franche da dacio la qual non volemo che ve impazi ad impetrar quelli priuilegij.

A quello dite della altre preheminencie e liberta, ve respondemo, che poi che non costamente secondo scriuete, debiate cercar di impetrar le detti priuilegij piu ampli e cum piu preheminencie e prerogatiue che ui sia possibile, cerce di far consolo e logia e fontecho et anche la ghesia como hauete scritto, e quanto piu ampli e preheminenti priuilegij impetrate tanto piu lo haueremo a caro. Et similiter vedemo liberta di concludere cum li fratelli del Imperatore secondo cocluderete con lo prefati Imperatore.

Per li XXY ducati, deli quali ne hauete scritto habiamo scritto ali zentilhomeni nostri chi sono di la, che ve diano li detti ducati 25 et che (avisano — перепечк.) togliamo lettera di voi per li detti ducati perche li pagaremo a chi vorano di qua.

Apresso ve mandemo una lettera directiva al quello gran maestro del qual scrivisti. Si che dareteli la detta lettera e salutarete lo per nostro parte, zoe a Chierlucha.

Datum die XJ maij 1451.

Послу выражается благодарность за труды и сообщается, что если император не согласен дать больше того, чтобы снизить коммеркий с 3% до 2%, то Республика признает себя и этим удовлетворенной. Просит только оговорить, что непроданный товар не подлежит обложению. Зато послу предлагается возместить неудачу по первому пункту, получением больших привилегий по второму. Вместо скромной просьбы о фондаго и о консуле и то только в качестве пожелания появляются и лоджия¹¹⁴ и собственная церковь, т. е. центр общественной жизни и

¹¹⁴ Лоджия в XV-ом веке имеет значение центра политического — она существует там, где есть консул, и торгово-общественного, род биржи; в ней заключались иногда и сделки. *Gelcich, Razzi*, La storia di Ragusa, p. 23, adn. 1; *Yver, Commerce...*, p. 195—196; *Mikl.-Müller*, t. III, p. 201 из привилегии флорентийцам *ἔτι ἵνα ἔχωσι τὴν λόντζαν τὴν γενομένην ποτὲ τῶν εἰρημένων Πισσαίων, ἐν ᾗ ὀφείλουσιν ἀνιστᾶν φλάμουλον τῆς εἰρημένης κοινότητος, καὶ ἔχωσι καὶ κόνσουλον...*

знак самоуправления. С морейскими деспотами послу предлагается заключать договоры в соответствии с тем, что он получил от царя. Бабалио также ставится в известность, что он может получить 25 дукатов у местных дубровницких купцов, и что ему препровождается письмо великому маэстру, о котором он просил. Ему предлагается передать это письмо Киру Луке Нотаре с приветствием от дубровницкого правительства.

Посмотрим теперь, что из пожеланий дубровничан было исполнено, другими словами вошло в текст, составленного по гречески хрисовулла. Отметим тотчас, что просьба Волчио де Бабалио изменена так, что она вполне соответствует тому, что жалует Рагузе Константин XI. Повидимому это обычный прием, практиковавшийся в византийской канцелярии, т. к. только в редких случаях эти две части разнятся и то в незначительных деталях, а обычно повторяют друг друга.¹¹⁵

На первое место выдвинут вопрос о праве иметь свою собственную лоджию, своего консула и о постройке при желании церкви, на все это царь соглашается, ссылаясь на любовь которую он издавна питал к благородной и славной Коммуне (*δι' ἣν πρότερον εἶχεν ἀγάπην εἰς τὸ εὐγενὲς καὶ περὶφανὲς κομόυνιον*). Затем, согласно с установившимся по отношению к иностранным колониям праву, точно определяются случаи, когда дубровничанин судится своим консулом: только, если он ответчик, если же ответчик ромей, то дело поступает в ромейский суд.¹¹⁶ Засим следует важнейший пункт пространно и с повторениями изложенный, о размере коммеркия, определенного в 2%, бравшегося один раз за ввоз и вывоз и освобождавший от всяких других поборов. Пункт же о неуплате пошлины за непроданный товар, положенный только на хранение, а затем вывозимый, на котором особенно настаивало правительство Дубровника в инструкциях, всетаки отклонен. (p. 228 *καὶ διδῶσι καὶ πάντες οἱ πραγματοῦται αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἰδίων κομμερκίων δύο εἰς τὰ ἑκατὸν, ἐμβάλλοντες καὶ ἐκβάλλοντες πάντες οἱ Ῥαγουζαῖοι πάντα τὰ ἑαυτῶν ἔλευθέρως*) Взялся коммеркий при продаже на рынке и также при коммерческих сделках в кредит (*ἐπὶ τῷ πιστῷ*). Подробно разработан пункт о неответственности одного дубровничанина за другого, причем определяется и порядок преследования неуплатившего должника в Дубровнике — параграф в пользу ромеев, т. к. представляется как бы гарантией, представленной Республикой и придает хрисовулла, придерживающемуся формы пожалования, характер договора. Республика обязуется на месте взыскать с должника; из дубровницкой практики

¹¹⁵ Miklos-Müller, t. III., p. XVI–XIX. Такая разница в деталях замечается в хрисовулле Андроника Палеолога анконитанцам.

¹¹⁶ Miklos-Müller, Acta et diplomata, III. p. 228 *ἐὰν ἐκκλητεύσῃ Ῥωμαῖος Ῥαγουζαῖον χρεωστοῦντι, ὀφείλει ἀπέρχεσθαι εἰς τὸν φόρον τοῦ ἐγκλητευομένου Ῥαγουζαίου, δηλονότι εἰς τὸν κόνσουλον αὐτοῦ ὁμοίως καὶ τὸ ἀνάταλιν ὃ Ῥαγουζαῖος ὀφείλει ἐνάγων τῷ χρεωστοῦντι Ῥωμαίῳ ἀπέναι εἰς τὸν φόρον αὐτοῦ τοῦ Ῥωμαίου.*

известно, что это не просто слова.¹¹⁷ Дубровницкий консул лицо выборное и функции его определяются, как судебные (ἀνοικοδομήσαι λόντζαν, εἰς ἥντινα ἴδιον κόνσουλον ἔξει, ὃν ἄν ἐκλέγεται, ὥστε κρίνειν τοὺς ἑαυτοῦ πάντας πρὸς ἀλλήλους p. 229).

Вопрос о постоянных визах обойден молчанием, но известной компенсацией является разрешение ездить свободно по территории империи и торговать, где угодно (p. 229 ὁπόταν ἔρχονται μετὰ τῶν ἰδίων πραγματειῶν καὶ κα τοικοῦσι καὶ ἐνταῦθα, ὅσοι ἐξ αὐτῶν βούλονται). Совершенно отброшено пожелание об уведомлении о новшествах за 6 месяцев вперед, как не соответствующее византийской практике. Подобный пункт встречается в сербской практике, где государь обязывался предупредить дубровничан, а в случае войны давал им 6 месяцев на ликвидацию дел.¹¹⁸

В конечном счете дубровничане добились того к чему стремились, хотя и в урезанном виде и не так легко, как они себе это представляли. Им пришлось уступить в самом существенном вопросе опытному в государственных делах Константину XI, уже не Драгасу просто. Ромейскому императору нужны были деньги, и он предпочел отделаться ничем ему не стоящими почетными привилегиями, оставаясь непреклонным в вопросе коммерция. Бабалио долго пришлось прожить при византийском дворе и перерасходовать: еще в 1452 г. он рассчитывается со своим бережливым правительством.

VI.

Закончив свои дела в столице Волчио де Бабалио поспешил в Морею исполнять вторую половину, возложенного на него задания. Хотя в во-

¹¹⁷ Ibidem, p. 229 ἄν δέ γε συμβῇ Ῥαγουζαῖόν τινα χρεωστήσαντα τοῖς Ῥωμαίοις τῆς πόλεως ἐξένια, μήπω τὰ κεχωρησμένα καταβάλλοντα, ἄλλος δὴ διὰ τοῦτο Ῥαγουζαῖος ἀντ' αὐτοῦ μὴ ἐνεχέσθω, μήτ' ἐνοχλείσθω, σωζομένου δηλαδὴ τούτου ὥς, ἐὰν ἀπέλθῃ ὁ χρεωστήσας εἰς τὸ Ῥαγουζιον ἢ εἰς τοὺς τόπους αὐτοῦ, ἵνα ἐκεῖσε ἀναγκάζεται ὑπὸ τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ ἰκονῶσαι τῷ χρεωστουμένῳ Ῥωμαίῳ ἥνικα μηνυθῇ τὸ περὶ τούτου, πρὸς αὐτὸ διὰ γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων πρὸς οὓς ἂν τὰ τοιαῦτα συμβαίεν ἀνήκειν, ἢ μὴ ἰκανῶσας ἐμβάλληται εἰς φυλακὴν, ἕως οὗ ἀποτίσῃ τὸ οἰκεῖον χρέος· καὶ τοῦτο ἐνέχῃται τὸ κομούνιον ποιεῖν, φανερούσης τῆς τοιαυτῆς γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων καὶ καθαιρούσης τὸ χρέος ἀληθῶς ἢ καὶ διὰ προσώπου ἐνάγοντος περὶ τούτου εἰς τὸ δικαστήριον αὐτῶν τῶν Ῥαγουζαίων. *Jireček-Bogišić*, Liber statutorum, I. III, cap. XXII, p. 65. De foresterio qui habet cartam supra Raguseum. Налагается запрет на имущество до уплаты по векселю. [2] Nisi aliquis alicui in viagium eunti mutaverit pecuniam, vel crediderit merces suas: tunc enim in illo primo viagio prius debet ei satisfieri de bonis mobilibus, cap. LX, p. 81–82. Постановление от 1372 г. о подделках и подложных документах в случае вызова на суд по долговому обязательству. Имеются в виду сношения с иностранцами. sub pena solvendi centum ducatos auri comuni Ragusii pro quolibet contrafacturo et pro qualibet vice. [2] Pro quibus si statim non solverit, ponatur in carcere, et ibi detineatur donec solverit... Кроме того отвечает за сделанный долг и также [4] Et si pro aliqua littera huiusmodi nostrum comune vel aliqua spetialis persona haberet aliquid dampnum, ille vel illi in favorem cuius vel quorum impetraretur dicta littera, debeat emendare totum dampnum cum expensis et interesse quod comune, vel aliqua particularis persona pateretur ocaxione predicta. — *Dölger*, Fascimiles Byzantinischer Kaiserurkunden, col. 3.

¹¹⁸ *Miklosich*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, p. 436. Грамота

сточной половине Пелопоннеса повелителем был Димитрий, Бабалио отправляется сначала к лучше ему известному Фоме. Аргировулл Фомы издан в июле, Димитрия в августе.¹¹⁹

Согласно инструкции посол должен был презентовать с приличным поклоном, но без проскинесиса, данные ему с собой дары, а именно по две серебряные чаши. Покончив с официальной частью он должен был начать вести переговоры с каждым из двух братьев по отдельности, подчеркивая при этом прекрасные и дружественные отношения Республики к деспотам и стараясь достичь по возможности большего. Если же ничего не удастся достичь по доброму — у дубровничан, повидимому, существовало некоторое недоверие к братьям Константина и даже к Фоме, то следует показать привилегии императора, т. к. хрисовулл обязует и деспотов соблюдать на вверенной им территории изложенные условия. Интересное сообщение, бросающее свет на мало изученные взаимоотношения деспотов со своими государями. На получение привилегий посол повидимому тоже потратил больше двух недель, т. к. они помечены разными месяцами. В Дубровник же Бабалио, повидимому вернулся в середине сентября, т. к. 16-го в Сенате обсуждается »de franchando Ser Volcius de babalio et de regratiando sibi occasionem suae ambassiatibus, facte in Constantinopoli. (№ 13, fol. 141.) 12-го ноября от него поступило прошение о возмещении убытков. (Ibidem, fol. 168.) Содержание аргировуллов обоих братьев значительно разнятся друг от друга.

Осторожный Фома, земли которого и без того посещались дубровничанами, заезжавшими в Патрасский залив за хлебом и солью, не на много отступил от того, что было пожаловано его старшим братом — царем. Его аргировулл, составленный в сухих, деловых выражениях, в особенности в своем введении является просто перефразировкой хрисовулла Константина. Бабалио все же пришлось его показать. В введении кроме незначительных стилистических изменений и пропуска приглашения к себе дубровницкого посла с обещанием даровать привилегии, следует отметить вставку об услуге оказанной Республикой дочери Фомы Палеолога, Елене по случаю ее бракосочетания с сербским княжичем.^{119a} Поводом к пожалованию аргировулла служит приезд Волчио де Бабалио, возбудившего ходатайство о снижении ввозных пошлин.¹²⁰ Повидимому, для Мореи вопрос о консуле был второстепенным и он отходит на второй план; в инструкции тоже указан только этот пункт.

1445 года Юрия Бранковича «и ако би се случајно господство њи, да се свадимо з Дзбровникмь, да њмь припокут господство њи право тога на шесть мнсеца, како да си нзидѣ вси с њманіемъ нзъ землемъ господство њи свокодно, по тѣмъ до нхъ ратъ земо.»

¹¹⁹ Miklosich et Müller, Acta et diplomata, p. 230—232; 232—234.

^{119a} Ibidem, p. 230 εις την ερασμωτάτην θυγατέραν της βασιλείας μου, την πανευχεστάτην βασίλισσαν, φιλοφροσύνην τε και τιμήν...

¹²⁰ Ibidem, p. 230 ἀρτίως δὲ ἐξήτησε διὰ τοῦ εὐγενοῦς ἀνδρὸς, ἀποκρισιαρίου αὐτοῦ, κύρ Βολτζίου γτὲ Μπαλπάλεω, ἵνα ποιήσωμεν εὐεργεσίαν τινὰ καὶ συγκατάβασιν εἰς τὰ κομμέρια τῶν παραγματευτῶν αὐτῶν.

Привилегия, дарованная Фомой, начинается с пожалования уменьшенного коммеркия, даже несколько больше, чем это сделал царь, хотя и не на много, а именно до 1½%, но при этом вносится одна существенная оговорка: 1½% взимаются только при торговле оптом, при ввозе товара для продажи в розницу взимаются те же 2% (р. 231) »τοῦτο δὲ λέγεται ἐὰν πωλῶσι τὰς ἑαυτῶν πραγμάτων χοντρικῶς. εἰ δὲ πωλῶσι, ταύτας κατακοπτικῶς ἤγουν κατὰ τὸ ὀνομαζόμενον ρετάλιον, διδῶσιν εἰς τὰ ἑκάτον δύο, καὶ ταῦτα ἐννοῶνται εἰς ἐμβολὴν καὶ ἐκβολήν.« Подобное покровительство розничной туземной торговле характерно для экономической политики Палеологов. Напр. в договоре с венецианцами оговорено, что они не имеют права открывать больше 15 таверн в Константинополе, в которых бы вином торговали в распивочную и на вынос.¹²¹

Право поставить себе лоджию и избрать консула также предоставляется дубровничанам. Подтверждается пункт и о суде, в случае неисполнения долговых обязательств.¹²² Особый же пункт о неответственности одного дубровничанина за другого и о преследовании должника при посредстве дубровницких властей отпадает совершенно.

Иной характер носит аргировулл Димитрия Палеолога. В длинном, составленном по всем правилам риторики введении этот наименее из всех связанный с Дубровником правитель распространяется о старинной дружбе Республики с империей. В общих выражениях также повествуется о появлении при дворе деспота Волчио де Бабалио (κῆριν Βόλτζιον τε Παλλάλιον) имя которого не вполне точно передано, и об издании по этому поводу данного аргировулла, по которому дубровницким купцам разрешается беспрепятственно и беспошлинно торговать во всех городах и портах (р. 233 ἐν τέ διόδοις καὶ λιμέσι καὶ πόλεσιν) подвластной Димитрию территории.¹²³ Таким образом желания дубровничан были целиком исполнены в основном пункте, об остальном вопроса не подымается.

Такое отличие от других договоров давно привлекло к себе внимание исследователей, относивших иногда на основании этого разногласия, этот договор на другой, 1448 год. Толковали его также, как враждебный акт, направленный против братьев, и в частности Фомы.¹²⁴ Не отрицая возможности и подобных мотивов, доводивших иногда до открытой борьбы, все же не считаю возможным объяснять эти пожалования только враждебными чувствами. Если Димитрий хотел выступить соперником брата и привлечь на свою сторону дубровничан, то есте-

¹²¹ *Miklosich et Müller, Acta et diplomata t. III, p. 135.*

¹²² *Ibidem, p. 231* ὡσαύτως ἵνα, ἐὰν θέλῃ ἀνοικοδομήσῃ λόντζην εἰς τινὰ χῶραν τῆς βασιλείας μου, καὶ ἔχῃ καὶ ἐν αὐτῇ κόνσουλον, ὃν ἂν ἐκλέγῃται, ἔχω αἰδεῖν, ἵνα ποιῇ τούτο, ὅτε βούλεται. καὶ ἐὰν ἐγκλητεύσῃ Ῥώμιος Ῥαγουζαίῳ χρεωστοῦντι, ὀφείλῃ ἀπέρχεσθαι εἰς τὸν φόρον τοῦ ἐγκλητεύμενου Ῥαγουζαίου, δήλονοι εἰς τὸν κόνσουλον αὐτοῦ.

¹²³ *Ibidem, p. 232* οἱ πραγματευταὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ εὐγενοῦς καὶ περιφανοῦς κομουνίου τῶν Ῥαγουζίων καὶ διακομιζῶσι καὶ πωρᾶσκανσι τὰς πραγματείας αὐτῶν ὑπάρχοντες τῆς τοῦ κομμερκίου δόσεώς τε καὶ ἀπαιτήσεως ἐλεύθεροι καθόλου...

¹²⁴ *Пал. х. Πελοп. IV, p. 187; Zakythinos, o. c. p. 274-275.*

ственное бы представлялось утвердить все дарованное братом и затем сверх того прибавить полное изъятие от пошлин. Между тем он этого не делает, что с точки зрения экономической и вполне понятно. Зачем было предлагать консула и лоджию там, где не было постоянной торговой колонии? Посещение дубровничанами этой части Пелопоннеса, находившейся в сфере торговли венецианцев — Корона и Модона и вероятно Негропонта, было редкостью. Недаром они так плохо осведомлены в тамошних делах. Иностранных купцов можно было привлечь исключительными привилегиями, и этим самым нанести чувствительный удар венецианской экономической гегемонии. Последний мотив был не чужд и деспоту Фоме, ответившему весьма уклончиво на требования венецианцев в 1450 г., но его земли и без того посещались и он мог ограничиться незначительными уступками. Димитрий же, чтобы привлечь флорентийцев и дубровничан должен был допустить совершенное уничтожение торговых пошлин.

Связь Дубровника с Мореей не осуществлялась только на почве экономической. Во владениях Фомы дубровничане были известны не только, как купцы и мирные мореплаватели, но и как воины, состоящие на службе деспота и сражавшиеся с турками. Служебное сотрудничество дубровничан и греков началось еще раньше при дворе сербских князей, где они занимают ответственные посты в управлении.¹²⁵

Остановимся на тех дубровничанах, которые служили у деспота Фомы вплоть до падения Морей, и имена которых до нас дошли. Среди них встречается и представитель знатнейшей дубровницкой фамилии Иоанн де Черва (*de Cerva*). Сведения о нем, как и об его известном соотечественнике Георгии Радовановиче Крессимане сохранились, благодаря перенесению ими мощей святых в Дубровник, спасая их от турок. Черва привозил в депозит в Дубровник главу апостола Андрея, которая затем была отвезена в Рим в дар папе Николаю V,¹²⁶ и выступал в качестве посла Фомы Палеолога. Крессиман привез вторую руку св. Власа — одну из главных святынь города, как об этом гласит соответствующая надпись на реликварии: »*Tomaso Paleologo despoto del Poloponeso donato a Giorgio Radovanovich civi Ragusio. 1452*«. ¹²⁷ Из нее явствует, что Георгий Крессиман был награжден мощами еще в 1452 году, когда, спасаясь от турок Фома Палеолог искал прибежища на дубровницкой галлере. На этот раз ему суждено было вновь вернуться в Морею. Крессиман же не сразу передал святыню родному городу, а только в 1459 году, как свидетельствуют записи в дубровницких книгах, приводимые Гелцихом.¹²⁸

¹²⁵ K. Jireček, Staat u. Gesellschaft im mittelalt. Serbien, t. IV, p. 27—36.

¹²⁶ *Giovanni de Gondola*, Chronica. M. s. H. Sl. M., t. XXV, p. 355. Fu portato il capo di s. Andrea a Ragusa da Giovanni Cerva, ambasciatore del Toma despot, per salvarlo dalle mani de Turchi.

¹²⁷ *Gelcich*, Dello sviluppo civile di Ragusa considerato ne' suoi monumenti storici ed artistici. Ragusa 1884, p. 60.

¹²⁸ *Gelcich*, Della istituzione marittima, p. 23.

Крессиман был награжден освобождением от всех общественных обязанностей и ему был дарован дом стоимостью в 1000 пп. Об этом событии и устроенной торжественной встрече рассказывает Иоанн Гондола. Ректор с Малым Советом в сопровождении клира, с горящими факелами вышли навстречу в порт. Мощи были уложены в кафедральном соборе — Госпе — *Maria Maggiore*.¹²⁹ Этим актом Крессиман со товарищи умерил навлеченный в 1458 году своей верною службой деспоту гнев Республики, опасавшейся мести турок. Но прежде чем перейти к этому печальному эпилогу византийско-дубровницких отношений, скажем еще несколько слов о последних сношениях с Константинополем и Мореей в ближайшие годы, следовавшие за заключением договора.

Во-первых в феврале 1452 года в Сенате обсуждается вопрос о доплате Бабалио за те два месяца, на самом деле четыре, которые он лишних провел в Константинополе. (*Cons. Rog. № 12, fol. 327. Prima pars est de providendo ser Volcio de Baballio pro eo tempore que stetit de plura apud Imperatorem Constantinopolitanum ultra tempo commissionis usque circa mensis duas, quod pro iusio fit expensis. per XIIIJ contra VI extra IJ.*) Вознаграждение в размере 100 пп. проходит при значительной оппозиции. (*Prima pars et de dando detto ser Volcio pro detti expensis uupperperum centum.*) Вероятно ему были засчитаны и переведенные 25 дукатов, чем и объясняется расчет всего за два месяца.

Во-вторых, повидимому, последнее упоминание о сношениях с византийским императором от 27-го июня 1452 года, когда опасность от турок стала неминуемой, и Константин XI ищет помощи на Западе. Посол царя, Мануил¹³⁰ проездом останавливается и в Дубровнике (и ведет какие то переговоры). *Cons. Rog., № 13, fol. 42. »... de dando libertatem domino R. et eius paruo Consilio dandi paregium Emanuele nuncio domini Imperatoris Constantinopolitani in soper signando et de respondendo eius ambassiate. per omnes contra j«.* Надо добавить, что в этот последний момент существования империи на политическом горизонте опять появляется духовное лицо связанное по своей кафедре с Дубровником. Это рагузский епископ Яков, отправляемый папой Николаем V легатом при флоте, долженствующем поспешить на выручку Константинополя, и отправившемся после падения его в Негропонт.¹³¹ Деятельность его все же трудно связать с Дубровником, т. к. рассорившись с Республикой, он 10 лет управлял своей епархией через суфрагена. Несомненным все

¹²⁹ *Giovanni de Gondola, Chronica*, p. 355 Giorgio Radovanovich, detto Creseman, offerisco e presenta il braccio del glorioso s. Biagio, il quale lui hebbe da Toma, despot di Morea, per remunerazione dei servigi prestatili con la sua nave, mentre era molestato da Turchi. Et il rettore ando col suo consiglio, con torcie accese e con processione de' preti, fino al porto, a prenderlo con grande devotione e reverenza, e fu portato al duomo, e posto tra le reliquie.

¹³⁰ Один из отправленных на Запад послов, см. *Vasiliev, History of the Byzantine Empire*, vol. II. Madison 1929, p. 348—349; *Iorga, Notes et extraits*, t. II, p. 476, adn. 2.

¹³¹ *D. Farlato et J. Coletto, Illyrici sacri*, t. VI. Venetiae 1800, p. 164, 166—167.

же является факт известной симпатии, проявленной дубровничанам, по отношению к грекам, принявшими в своих стенах многочисленных беглецов на своем пути в Италию. В связь с этим могут быть поставлены и оживившиеся в это время сношения с Мореей, а именно в июне и июле 1453 года.¹³² Подробно об этом событии рассказывает Луккари; вероятно не избежав как всегда некоторого преувеличения: »I suoi (К-поля) cittadini che poterono salvar la vita si sparsero per tutto il mondo, ed alcuni nati dell'illustrissime famiglie de'Lascari, Comneni, Paleologi, Cantacuseni, Rali et Boccato capitarono a Ragusa, e fatta lor dalla Republica mutar i panni di schifo ne'quali erano involti, e rivestendogli d'altri nuovi e di pregiogli mandarono in Italia facendogli provisione di danari per viaggio. Alcuni altri uomini dati alle lettere derivati però da nobile sangue, e in particolar Giovanni Lascari, Demetrio Calcondila, Manoilo Marulo, Paulo Tarcanguota padre de Giovanni Istorico, e Marulo Tarcagnota e Teodoro Spandugino, che scrisse l'istoria di Turchi, i magistrati intencendo la loro necessita senza era richiesti li sovvennero d'abbergo, di roba e di dinari. Luc., l. II, p. 270«.

Очень правдоподобно известие о двух волнах беглецов: первой, проследовавшей немедленно после падения Константинополя, лиц, успевших прорваться через турецкое кольцо из Золотого Рога на иностранных судах, у которых пришлось сменить и исправить порвавшиеся снасти. Она состояла в значительной части из итальянцев; во второй менее многочисленной — из пробиравшихся по одиночке греков, которым удалось во время скрыться, среди которых изобиловали представители знатнейших византийских фамилий и встречаются славные в истории литературы имена.

События на Балканском полуострове продолжают разворачиваться все с большей быстротой. Гибнет княжество Юрия Бранковича, на Морее совершаются гибельные набеги. За гостеприимство родного города приходится расплачиваться дубровничским купцам, разбросанным по всей территории Турецкой империи, в особенности если граждане Республики активно участвуют в борьбе с турками, как это было в случае Крессимана и других дубровничских капитанов на службах у деспота Фомы.

Таким образом в 1458 году, когда наступление турок снова заставляет Фому Палеолога искать убежища на дубровничской галлере, находящейся на его службе, и встает возможность, что ему придется вновь высаживаться уже не в Морее, дубровничское правительство посылает строжайший приказ своим согражданам: Григорию Крессиману, Фоме Волховичу, Марину Франковичу и Николе Мехатовичу с прочими патронами более мелких судов, состоящих на службе у деспота. Объявляется,

¹³² Cons. Rog., № 12, fol. 210, 30 июня 1453 expediende barchetem in Moream pro domino despoto cum letteris suis. Et de scribendo domino despoto Moree о различных делах; fol. 220 v. 28 июля 1453 de dando libertatem d. R. et eius paruo consilio respondendo Ambassatori d. despote Amoree.

что под страхом штрафа и тюрьмы они не смеют перевозить в Дубровник никого из деспотов или их архонтов, буде они того пожелают; приэтом выражает чувства своей античной дружбы и полагает, что и сами Палеологи не захотят повредить Республике. Жестоко, но и положение самого Дубровника висело в воздухе.

Текст, этого документа печатаемого, поскольку мне известно впервые, следующий:

Lettere e commissione di Levante № 16, fol. 75.

Iesus.

Rector di Ragusi etc. Alli prouidi Guiragh Cresman, Thomas Vogchouich, Marin (Martin — т перечеркнуто) Franchovich et altri, Nicoliza Mechatouich et altri patroni di nauilij nostri salutem. Perche habiamo notitia che voy seti della al soldo di lo Jll.^{mo} Ser Thoma despoto di Morea et che lo ditto Signor ha intentione di vegnir alla via di Ragusi, la qual cossa quando potesse esser senza manchamento credando (?) vostro ad noy seria summamente grata per la bona amicicia qual semper e stato tre lo ditto Signor et la nostra Signoria, ma considerato che nouamente habiamo auiso per via di Seruia che se noy recettaremo in la citta nostra el ditto Signor Thoma (et quel — перечеркнуто) ouer algun de quelli Sig^{ri} di Morea, tuti li nostri mercadanti li quali sono in Rassia, Bosna, Romania et altri paesi del gran turcho serano ligati et tolto gli el lor haver, la qual cossa puocho zouaria alli dicti Signori, et ad noy seria grande ruina et disfatione, la qual nostra ruina et disfatione siamo certi seria in dispiaxer allo ditto Sig^{or} Thoma et altri Signori di Morea. Per tanto ad voy tuti insieme et a chadaun di voy separatamente commitemo che non deiate per modo algun menar alla via di Ragusa el dicto S. Thoma ne altri Sig^{ori} o zentilhomeni di Morea sotta pena ad chadaun di voy patroni di star duo anno in prixon et di pagar ducati cento et a chadaun de li marinari de star 6 mesi in prixon et de pagar ducati 50.

die XXY septembris 1458.

Это случилось в 1458 году, но счастье вновь улыбнулось деспоту, и он еще на два года вернулся в свои владения, чтобы в 1460 году уж окончательно искать спасения на Западе и проехать через тот же Дубровник. Луккари по обыкновению повествует о блестящем приеме; больше веры приходится дать Иоанну Гондоле. Единственная деталь, которая повидимому действительно заимствована Луккари из современного источника, что деспот Фома спаслся с сыновьями на критском суденышке.¹³³

¹³³ *Luccari*, *Copiosa ristretta*, p. 179—180, Tommaso Paleologo Despot di Magnesia, e fratello dell'Imperatore di Constantinopoli, lasciando in mano del nemico la Magnesia, il principato di Chiarenza, e il Castello Russi in Morea con Andrea, Emmanuello, e una figliola s'imbarco in un ghippo di Candia e venne in Ragusa: ove da quella Repubblica fu ricevuto ad accolto benignamente, a mentre vi stette fu regalato splendidamente ed egli mostro al popolo la testa di S. Andrea in un

Гондола же описывает это событие в соответствии с распряжением 1458 года: »Должен был еще прибыть в Рагузу Фома, деспот Морей, захваченной турками. Когда это стало известным в Рагузе, решено было не устраивать по этому случаю приема, а извиниться по причине связанных с этим опасностей. По прибытию в Рагузу, т. е. в Гравозу (современный порт Дубровника Груж), Фоме были высланы навстречу четыре посла. Это был один из братьев императора Константинопольского. Он отправился дальше, высадился в Анконе, куда отнес и главу св. Андрея, которую раньше прислал с Червой в Дубровник, чтобы сохранить ее. Затем отправился в Рим«. ¹³⁴ Так печально закончились дубровнико-византийские отношения, достигшие в последние 20 лет такого расцвета, чтобы оборваться потрясшей весь христианский мир катастрофой — падением вековой империи и вновь возрождавшейся Греции.

LE TRAITÉ DE COMMERCE DE 1451 ENTRE BYZANCE ET DOUBROVNIK ET SES PRÉLIMINAIRES.

(RÉSUMÉ.)

Le traité de 1451 conclu par la République de Raguse-Doubrovnik avec l'Empire byzantin deux ans avant sa chute a eu des préliminaires d'une durée de vingt ans. Car si pour les Ragusains Constantinople paraissait être une alliée convoitable surtout par rapport au commerce du Levant, auquel ils avaient dans un moindre degré participé depuis longtemps, il n'en était pas de même pour l'Empire expirant en recherche de puissants protecteurs. Ce fut la Morée, elle aussi convoitée par les Ragusains, qui aux années de disette ou de cataclysmes politiques, qui fermaient le marché de céréales de Pouille y venaient chercher le grain indispensable à leur entretien, qui joua le rôle d'intermédiaire. La Morée renaissante des Paléologues cherchait à libérer son sol des derniers conquérants de race latine et de se débarrasser de l'oppressante hégémonie économique de Venise, en ceci la petite République, demi-slave, de marchands entreprenants, peu dangereuse du point de vue politique et par surcroît ennemie de Venise devait lui apparaître une alliée souhaitable. Doubrovnik pouvait servir de débouché pour le grain et les *victualia* de Morée, nonobstant le sel et la soie de Clarence qu'on y venait chercher; de même pouvait il importer les marchandises indispensables, qu'on ne recevait d'habitude que par l'intermédiaire des Vénitiens. Ce sera surtout la partie Nord de la Morée, abondante de grain, avec Clarence et Patras, qui sera visitée par les Ragusains et ce sera le despote Thomas, qui après son frère Constantin — le Dragas des actes ragusains et l'initiateur de l'action gréco-ragusaine, sera le mieux connu à Doubrovnik. La Commune lui fournira non seulement des marchandises,

bacilo d'oro che portava a donare al Papa Piò II e dopo essersi quivi ristorato della fortuna che patì in mare, seguì il sub viaggio verso Ancona, accompagnandolo sempre alcuni vascelli armati, i qualli dalli Ragusei gli furono provisti per rispetto de' Corsali, e d'Ancona passò a Roma.

¹³⁴ *Joannis de Gundulæ, Chronica*, p. 358.

mais des vaisseaux de guerre avec leur équipage et des serviteurs fidèles. Ce ne sera qu'à l'époque, où sur le trône de Byzance aura monté un souverain profondément versé dans les affaires de Morée et ayant apprécié le mérite des Ragusains et leur utilité pour une partie au moins de l'Empire, que Raguse bien que tard recevra son privilège.

On s'est servi pour cette étude sur le traité même et ses préliminaires, qui débutent avec un projet d'accord en 1431, dont on ne sait au juste le sort, des nombreux matériaux des Archives de Dubrovnik, connus en partie d'après les Regestes de M. Iorga, ainsi que des actes mêmes, dont quelques uns sont reproduits ici in extenso. La question de l'approvisionnement de Dubrovnik avec du blé étant de grande importance pour l'explication des relations gréco-ragusaines de l'époque a été traitée particulièrement.

MICHEL LASCARIS (Thessalonique):

ACTES SERBES DE VATOPÉDI.

AVANT-PROPOS.

Jusqu'à la Grande Guerre on ne connaissait que deux actes serbes du monastère de Vatopédi au Mont-Athos: un diplôme de l'empereur Étienne Dušan, de 1346,¹ et un autre du despote Georges Branković.²

En 1919 le Père Arkadios du monastère de Vatopédi publiait dans la revue Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, III, pp. 331—333 et 218—224, deux autres chrysobulles d'Étienne Dušan (dont le second était publié quelques années plus tard par l'amiral M. Goudas dans Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IV, 1927, pp. 234—237) tandis que un autre moine du même monastère, le Père Alexandre, publiait une traduction grecque d'un diplôme du despote Étienne Lazarević.

Au cours de nos nombreux voyages au Mont-Athos nous avons eu la chance non seulement de retrouver l'original serbe, resté ignoré, du diplôme d'Étienne Lazarević mais aussi de découvrir cinq autres documents, complètement inconnus, ainsi qu'un acte grec, inédit lui aussi, concernant le grand voévode Radoslav Mihaljević, document qui a donc tout droit de figurer dans cette collection d'« actes serbes ».

À l'exception du chrysobulle de Dušan de 1346, publié déjà trois fois (entre autres dans la collection très facilement accessible de Novaković) notre édition comprend tous les actes serbes de Vatopédi. Nous n'avons pas cru superflu d'y insérer aussi les trois documents déjà connus, mais publiés d'une manière peu satisfaisante et dans des éditions difficilement accessibles.

À remarquer que dans les archives de Vatopédi les documents slaves ne sont pas classés d'une manière définitive; il n'est pas de même des documents grecs; parmi ces derniers, ceux qui figurent dans notre collection sont classés comme suit:

- N° 1: armoire 3, N° 8.
- N° 2: armoire 3, N° 2.
- N° 3: armoire 2, N° II 1.
- N° 4: armoire 2, N° II 2.
- N° 10: armoire 1, N^o Ω 31.

Les actes slaves se trouvent provisoirement dans l'armoire 6 (N°s 5 et 9) et dans l'armoire 1 (N°s 6 à 8).

Le commentaire qui suit immédiatement sous forme d'introduction, en évitant les longs développements, se borne aux éclaircissements absolument indispensables pour une juste appréciation et compréhension de nos documents.

¹ *Florinskij*, Αθωνские акты (Записки ист.-фил. факультета С. Петерб. Унив. V, 1, 1880), pp. 97—99; *Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπεδίου, St Pétersbourg 1898, p. 22—24; *Novaković*, Законски Споменици српских држава средњега века, Belgrade 1912, p. 565.

² *Regel*, pp. 54—55.

INTRODUCTION.

Parmi les deux diplômes de Dušan de notre collection (N°s 1 et 2), le premier offre un très grand intérêt. On savait déjà par un chrysobulle de Dušan au monastère d'Iviron, que le conquérant serbe, après la prise de Serrès, avait solennellement défini les privilèges dont allaient jouir les monastères de l'Athos sous le régime serbe dans un χρυσόβουλλον κοινόν.¹ Mais la teneur de cette charte de la Sainte Montagne sous le régime serbe, dont l'original a été sans doute déposé aux archives du Protaton, était resté ignorée. Le N° 1 de notre collection est justement la copie de ce χρυσόβουλλον κοινόν, copie de l'époque même, délivrée au monastère de Vatopédi par le métropolite de Vidin Métrophane, dont la signature serbe se trouve au bas du diplôme. Des copies analogues ont pu être délivrés à chacun des monastères de l'Athos; le monastère de Lavra en conservait aussi une, restée inédite.²

On voit qu'aussitôt après la prise de Serrès par Dušan, en Octobre 1345,³ les moines de l'Athos se hâtèrent à s'assurer par un compromis avec le nouveau maître de la Macédoine orientale, le respect de leurs biens⁴ et de leurs privilèges. C'est sans doute à la suite de leurs avances (et non pas de sa propre initiative comme l'a l'air de dire Dušan dans son chrysobulle) que le conquérant serbe envoya à la Sainte Montagne son logothète;⁵ celui-ci négocia avec les dirigeants de la république monastique les bases de cet arrangement qui fut confirmé par Dušan dans le chrysobulle en question. Parmi les concessions que Dušan fit aux Athonites il y en a une fort curieuse concernant la commémoration de l'empereur byzantin dans les offices religieux. Comme l'observe à ce propos M. Solovjev « Dušan tout en étant en guerre avec les Grecs et tout en songeant à s'attribuer le titre impérial, reconnaissait néanmoins une certaine autorité morale à l'empereur légitime, à l'empereur byzantin ». ⁶ Cette circonstance relevée par M. Solovjev constitue un argument de plus en faveur de l'opinion que nous avons émise déjà en 1928;⁷ à savoir que Dušan ne s'est

¹ Διὰ τοῦτο ἡ βασιλεία μου πάσας τὰς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἁθῶ διακειμένας μονὰς ἀναδεξαμένη ὅλην ψυχῇ προσελθούσας καὶ ὑποταγείσας αὐτῇ διὰ χρυσοβούλλου κοινοῦ πάσαις αὐταῖς πλουσίαν ἐχορήγησε καὶ παρέσχε τὴν εὐεργεσίαν ὥς εἶναι τοὺς ἐνασκειμένους ἐν αὐταῖς μοναχοὺς ἀπερισπάστους καὶ ἀθρούβους πρὸς τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Θεοῦ. *Florinskij*, *Аѳонскіе акты*, p. 95; *Novaković*, *Законски Споменици*, p. 491.

² Nous avons trouvé ce texte, copié avec de nombreux autres documents de Lavra, dans un manuscrit moderne en possession du Dr Spyridon Lavriotes.

³ Sur la date de la prise de Serrès v. *Jireček* dans l'*Archiv für slav. Philologie*, XVII, 1895, p. 265.

⁴ Ces biens étaient particulièrement nombreux dans la Chalcidique et dans la région de Serrès et du Strymon; ils avaient été, aussitôt après la prise de Serrès, occupés par des Serbes, comme il ressort de notre chrysobulle.

⁵ Rappelons que dans la Serbie médiévale le logothète ou chancelier avait aussi dans son ressort tout ce qui concernait les rapports de l'Eglise et de l'Etat; cf. *Jireček*, trad. par *Radonić*, *Историја Срба*, III, p. 28.

⁶ *Архив за правне и друштвене науке XVIII (XXXV)*, 1929, p. 471 (compte rendu de notre article cité dans la note suivante).

⁷ Cf. *Laskaris*, *Повеље српских владалаца у грчким публикацијама, Прилози за књижев-*

pas proclamé empereur *immédiatement* après la prise de Serrès, comme on le croit généralement.⁸

N° 2. Le second document de Dušan appartient à la catégorie des chartes de l'empereur serbe qui ont été délivrées à l'occasion de sa visite au Mont-Athos.⁹ Dans ce chrysobulle Dušan mentionne la donation faite par lui auparavant à Vatopédi du village de Saint-Mamas dans la Chalcidique; il s'agit de son chrysobulle de 1346 publié par Florinskij, Regel et Novaković (v. plus haut dans l'Avant-Propos). La plupart des personnages mentionnés dans le chrysobulle de 1348 sont connus aussi par d'autres documents. Il suffira pour Georges Phokopoulos, pour Jean Margarites, pour Isaris, pour Mavrophoros, de renvoyer à l'article de SOLOVJEV, Греческіе архонты въ сербскомъ царствѣ, Byzantinoslavica, II, 1930, pp. 279, 280, 282, 283 et pour le grand papias Alexis (Arsenius) Tzambakon de renvoyer à l'article de BĂNESCU dans les Mélanges Diehl, I, pp. 33—35. Aux renseignements réunis par M. Solovjev il faut seulement ajouter que Margarites est très probablement le même avec celui mentionné dans un acte non daté de l'Athos¹⁰ et dans un document de Serrès¹¹ attribué à tort à Dušan, document que Kyriakides croit être d'Andronic III Paléologue (1328)¹² tandis que Solovjev, dans un travail ultérieur, l'attribue à Jean Paléologue (1342).¹³

Parmi les deux documents (N°s 3 et 4) d'Uglješa, complètement inconnus jusqu'ici, c'est surtout le second qui mérite de retenir notre attention; nous y voyons en effet apparaître pour la première fois le *caractère de croisade* que le despote a voulu donner à l'offensive qui se termina par le désastre de Černoměn (aujourd'hui 'Ogménion dans la Thrace grecque). En préparant son expédition contre les Turcs, le despote (selon ses propres paroles) visita d'abord le Mont-Athos¹⁴ pour s'assurer la protection divine κατὰ τῶν ἁθένων Μουσουλμάνων. C'est en cette même année 1371 que fut solennellement proclamée la soumission au Patriarcat de Constantinople de l'Église orthodoxe dans les états d'Uglješa, soumission préparée par Uglješa dès l'année 1368.¹⁵

ност, VIII, 1928, pp. 187—188; nous y soulignons que dans ce chrysobulle, daté du mois de Novembre 1345, Dušan se donne encore le titre de kralj.

⁸ Cf. Novaković, Струмска област и цар Стефан Душан, Глас de l'Académie serbe XXXVI, 1893, p. 24; Stanojević, Цар Душан, tirage à part de la revue Братство XVI, 1922, pp. 15—16.

⁹ Sur cette visite que fit Dušan en compagnie de l'impératrice Hélène cf. Jireček, trad. par Radonić, I, p. 287 et Florinskij, Памятники законодательной дѣятельности Душана, Kiev 1888, p. 40.

¹⁰ Νέος Ἑλληνομνήμων XVIII, p. 354.

¹¹ Miklosich et Müller, Acta graeca, V, p. 110.

¹² Kyriakides, Τὰ χρυσόβουλλα τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου, Mélanges Lampros, Athènes 1934, p. 536.

¹³ Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon, Byzantion, IX, 1934, p. 303.

¹⁴ Voir le N° 4 de notre collection. Cette visite au Mont-Athos est mentionnée aussi dans un autre acte d'Uglješa, également de l'année 1371, en faveur de Chilandar; Korabiev, Actes slaves de Chilandar, suppl. au tome XIX du Визант. Временник, p. 532; Novaković, Законски Споменници, pp. 445—446.

¹⁵ V. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, pp. 235—260.

En gagnant ainsi l'appui du clergé grec (en l'espèce du Patriarcat de Constantinople et des moines de l'Athos) et en donnant à son offensive ce caractère de croisade sans doute voulait-il s'assurer l'aide et la collaboration¹⁶ de l'élément grec. Aussi ne nous étonnons-nous pas si Uglješa était presque considéré par les Grecs comme un de leurs et s'il apparaît dans quelques annales grecques comme le δεσπότης tout court.¹⁷

N° 5. En 1922 le savant moine de Vatopédi, Alexandre, publiait dans la revue Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, VI, 1922, pp. 195—197, un acte grec du despote Étienne Lazarević. En examinant ce document nous y avons tout de suite reconnu une traduction. En particulier, comme nous avons eu l'occasion de le montrer en 1928,¹⁸ le préambule de ce document grec était exactement le même avec celui d'un document serbe de Georges Branković, successeur d'Étienne Lazarević. Notre opinion fut complètement confirmée, lorsque, quelques années plus tard, nous retrouvions dans les archives de Vatopédi l'original serbe du document publié par Alexandre.

Attirons surtout l'attention sur la phrase de notre document *αὐτὸς καὶ ἀνεξουσίαν ἐκείνην ἐκείνου ἐκείνου*, expression qui n'est pas sans intérêt pour la question du mariage d'Étienne Lazarević avec Helène-Jelača, fille du seigneur de Mitylène François II Gattilusii; v. STANOJEVIĆ, Die Biographie Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen, Archiv für slav. Philologie XVIII, 1896, pp. 429—431.

En corrélation avec le diplôme d'Étienne Lazarević, se trouve la pièce suivante, N° 6, non datée, de son successeur Georges Branković. Le premier éditeur, W. Regel, plaça ce document sous l'année 1485! M. Stanojević a déjà remarqué qu'il ne peut dater que des premières années du règne de Georges Branković.¹⁹ Ce qu'il faut surtout relever c'est que dans notre document Georges se donne simplement le titre de *gospodin*, et non de *despote*. Jireček a observé que Georges dans ses documents depuis 1427 jusqu'au mois de Mai 1429 s'intitule simplement *gospodin (dominus)*. Il n'a commencé à s'intituler despote qu'après avoir reçu de Constantinople les insignes de cette dignité. C'est entre Mai et Septembre 1429 que doit se placer la mission en Serbie de Georges Philanthropenos qui couronna Branković comme despote.²⁰

Regel pensait que notre document n'est qu'une copie. Il ne porte ni date, ni souscription, ni sceau; mais il y a sept trous triangulaires destinés à la *μύρινθος*. Le document n'a pas l'air d'une copie. On peut penser qu'aussitôt

¹⁶ La participation de l'élément grec à cette expédition est mentionnée expressément dans le récit bien connu du moine Isaïe sur la bataille de la Marica: *подвигъ деспотъ Оуглаша въса срѣбскимъ и грѣчскимъ вой*; Stojanović, Записи III, p. 43; Ivanov, Български Старини изъ Македония, 2-е éd., Sofia 1931, p. 226.

¹⁷ Voir la récente édition des Βραχέα χρονικά par Lampros et Amantos (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας publiés par l'Académie d'Athènes, tome I, fasc. 1, Athènes 1932) pp. 37 et 66: ἐτσάκιστὴ εἰς τὴν Μαρτζάν ὁ δεσπότης.

¹⁸ Повеле српских владалаца, Прилози, VIII, pp. 191—192.

¹⁹ Stanojević, Студије о српској дипломатици, Глас XCIV, 1914, p. 224 en note.

²⁰ Jireček, trad. par Radonić, IV, p. 112.

après la mort d'Étienne Lazarević (19 Juillet 1427), les envoyés de Vatopédi arrivèrent chez son successeur pour se faire confirmer la donation d'Étienne. Le diplôme aurait déjà été préparé dans la chancellerie du despote, lorsque celui-ci se ravisa, ou quitta sa résidence, ou bien ajourna de le revêtir des signes de validation (souscription, sceau etc.). Ceci s'expliquerait d'autant mieux si l'on songe que Novo Brdo a été assiégé par les Turcs pendant plusieurs mois à la fin de l'année 1427.²¹ Dans ces conditions, si au point de vue juridique notre diplôme ne conférait à Vatopédi aucun droit, au point de vue diplomatique, il ne serait pas moins un *original*.

Nos 7 et 8. On connaissait déjà les libéralités du grand čelnik²² Radič envers les monastères athonites de Kastamonit²³ et de Saint Paul.²⁴ On ignorait pourtant que ce grand seigneur pieux et richissime qui avait fondé en Serbie même²⁵ l'église de l'Annonciation à Grabovničica ainsi que le monastère de Vračevštica (devenu célèbre dans les luttes pour l'affranchissement de la Serbie au XIXe siècle) avait fait profiter de sa générosité le monastère de Vatopédi en lui accordant le village de Bělopolje. Ce village apparaît en 6937 (1428—1429) dans la liste des possessions du čelnik Radič confirmées par le despote Georges Branković; nous y trouvons en effet *прѣма Кроушѣкѣоу село Бѣлополи*²⁶ ce qui explique la phrase²⁷ de notre document N° 8: *да си приложи отъ сѣль сконхъ едно село што моу е записало господство ми*.

Pour la biographie de Radič, que Constantin le Philosophe dépeint comme un homme très courageux, très prudent et accomplissant de grandes actions avec peu de paroles (*моужь храбрѣишини и моудрѣишини и малыими глаголы многата съвършанѣ бѣше*),²⁸ il suffira de renvoyer à JIREČEK, trad. par RADONIĆ, IV, pp. 133—134 ainsi qu'à l'article de NOVAKOVIĆ, Велики челник Радич или Облацић Раде (1413—1435). Једна слика из традиционалне народне историје, Гласник, L, 1881, pp. 122—164.

Le bénéficiaire du document N° 9, Radoslav, rizničar (trésorier) du despote Lazare, n'est pas connu par ailleurs. Il n'est pas de même du logothète Étienne Ratković qui est mentionné à la fin de notre document; sur ce personnage

²¹ Cf. Novaković, Ново Брдо и Врањско Поморавље, Годишњица Н. Чупића, III, 1879, pp. 329—332.

²² Sur ce titre, rendu dans les documents latins par *comes palatinus* et qui désignait le plus élevé parmi les fonctionnaires de la cour du despote, cf. Jireček—Radonić, IV, 133.

²³ Споменик де л'Академије Сербе, III, pp. 34—36; Novaković, Зак. Споменици, pp. 548—553. Après avoir renouvelé ce monastère, Radič en devint « ktitor »; voilà pourquoi dans son document à Vatopédi Radič s'occupe d'y assurer l'atterrissage et l'entretien du bateau de Kastamonit, monastère situé loin de la mer.

²⁴ Споменик, III, p. 5; Novaković, Зак. Споменици, p. 531.

²⁵ Споменик, III, p. 4 et 34; Novaković, Зак. Споменици, p. 336 et 549; voir aussi Гласник, XXI, 1867, p. 31.

²⁶ Споменик, III, p. 3; Novaković, Зак. Споменици, p. 335.

²⁷ Phrase qui revient d'ailleurs un peu modifiée dans le diplôme de Georges Branković confirmant la donation de Radič au monastère de Saint Paul.

²⁸ Гласник, XLII, 1876, p. 308.

fort connu il suffit de renvoyer à JIREČEK, trad. par RADONIĆ, IV, p. 166—167. Nous pensons que Thomas (dont le rizničar Gjurko avait laissé à Smederevo une maison donnée à Radoslav par le despote Lazare) n'est autre que Thomas Cantacuzène, oncle du despote; brouillé avec Lazare, Thomas, quelques mois auparavant (le 3 Mai 1457) s'était réfugié chez le Sultan avec de grands trésors,²⁹ ce qui explique pourquoi la maison abandonnée (коукиште) par son trésorier³⁰ fut confisquée au profit de Radoslav.

C'est très probablement de la même manière que Radoslav obtint la maison du juge Théophile, sans doute lui aussi un partisan de Thomas Cantacuzène. Comme son nom l'indique Théophile était Grec. On sait que dans la Serbie du moyen-âge les différents entre Ragusains étaient jugés par leurs consuls, ceux entre Saxons par leurs « purgari ».³¹ D'autre part on ne peut affirmer avec certitude que la séparation de la justice et de l'administration, telle qu'elle apparaît *en théorie* dans le Code de Dušan, ait été *en réalité* appliquée systématiquement dans l'intérieur³² de la Serbie.³³ Dans ces conditions on peut se demander si Théophile n'était pas un *juge pour les Grecs*, et si l'élément grec (fort nombreux dans le despotat de Serbie au XVe siècle³⁴) ne jouissait pas d'un régime judiciaire analogue à celui des Ragusains et des Saxons.

Il est intéressant de constater que notre diplôme prévoit que dans le cas où Radoslav mourrait ou se ferait moine, sa πρόνοια passerait à ses neveux qui seraient astreints au service militaire « comme les autres *proniarje* ». Ce passage de notre document n'est pas sans intérêt pour la question de savoir si la πρόνοια pouvait être transmise par héritage ou non; sur cette question controversée v. TARANOVSKI, Историја српског права, I, p. 36, cf. aussi III, pp. 119—120.

Quant au terme *власть* qui remplace dans les documents serbes de 1427 à 1459 le terme *жупа* cf. JIREČEK, trad. par RADONIĆ, IV, p. 130. La *vlast Petruška* est la région de Petrus, région qui selon notre document était en 1457 au pouvoir des Turcs. Sur la forteresse de Petrus (à proximité de Čuprija

²⁹ Stojanović, Стари српски родослови и летописи, p. 241; Phrantzès, éd. Bonn, p. 338; pour tous les détails voir Laskaris, Византиске принцеве у средњевијековној Србији, Belgrade 1926, pp. 105—110.

³⁰ Cette maison était située на двору, tandis que celle du juge Théophile était оу граду. La ville-forteresse de Smederevo est encore aujourd'hui divisée en deux parties fort inégales; la plus grande s'appelle *veliki grad*; la plus petite (située à l'extrémité Nord et séparée de la première par un fossé) constitue le « réduit » et s'appelle *mali grad*. Cf. Споменица петстогодишњице Смедеревског града, Belgrade 1930, p. 42 et les plans. C'est donc dans le *veliki grad* qu'était située la maison de Théophile, tandis que celle de Gjurko était dans le *mali grad*, dans le palais même du despote (на двору).

³¹ Cf. Taranovski, Историја српског права у Немањинској држави, III, pp. 148—149 et Jireček, Das Gesetzbuch des Caren Stephan Dušan, Archiv für slav. Philologie, XXII, 1900, p. 198.

³² Il semble que cette séparation a surtout existé dans les villes grecques de l'empire de Dušan, villes dont l'organisation judiciaire a été dernièrement mise en lumière par Solovjev, Судије и суд по градовима Душанове државе, Гласник Скупског Друштва, VII—VIII, 1939, pp. 147—162.

³³ Cf. Jireček, Archiv, XXII, pp. 171, 176 et surtout 189—192, ainsi que Taranovski, III, pp. 165—171 surtout p. 167.

³⁴ V. Jireček, trad. par Radonić, IV, pp. 143—150.

et de Paraćin) v. JIREČEK, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Prague 1877, p. 87. Non sans intérêt pour l'histoire de la civilisation est le nom de lieu *Glumci*. Voir pour les pantomimes, jongleurs et musiciens dans la Serbie médiévale JIREČEK, trad. par RADONIĆ, IV, p. 57 et STANOJEVIĆ, Из наше прошлости, I, Belgrade 1934, p. 69; le terme *glumbci* apparaît dans MIKLOSICH, Monumenta serbica, p. 557.

Le dernier document (N° 10) de notre collection, n'étant pas daté, nécessite quelques éclaircissements. Selon la liste des hégoumènes de Vatopédi, rédigée par le Père Arkadios sur les documents d'archives de ce monastère, le nom de Théophane apparaît trois fois: le premier hégoumène de ce nom se rencontre dans les documents de 1417 à 1426, le deuxième entre 1626 et 1633, le troisième en 1672. Le μέγας βοεβόδας πάσης Σερβίας Ραδοσλάβος doit donc être le « veliki vojvoda » Radoslav Mihaljević, fondateur du monastère de Radešino,³⁵ qui apparaît pour la première fois en 1418³⁶ et qui est mort le 4 Janvier 1436.³⁷ Mais grâce au document serbe du čelnik Radič (N° 7) nous pouvons établir avec plus de précision sinon la date du document grec N° 10,³⁸ du moins celle du contrat entre Radoslav et le monastère de Vatopédi. C'est en effet en 1432 que l'hégoumène Théophane se rendit en Serbie et obtint la donation de Radič; c'est sans doute au cours de ce voyage de Théophane que Radoslav s'assura à titre viager pour lui et son frère la tour του Κωλετζή. Celle-ci existe encore aujourd'hui, sous le nom de Κολιτσού, surmontant la mer à une égale distance entre les monastères de Vatopédi et de Pantokrator.³⁹ En agissant ainsi Radoslav ne faisait que suivre l'exemple de nombreux princes et seigneurs serbes lesquels, devant l'imminence du péril turc cherchèrent à s'assurer, dans l'insécurité du lendemain, un refuge dans la Sainte Montagne. Voir à ce propos le récent article de GRUJIĆ, Светогорски азили за српске владоце и властеле, Гласник Скопског Научног Друштва, XI, 1932, pp. 65—96.

Avec Hilarion Ruvarac⁴⁰ nous pensons que le légendaire Oblačić Rade ou Oblak Radoslav de la tradition populaire⁴¹ ne doit pas être identifié avec le grand čelnik Radič, comme le croyait Novaković, mais plutôt avec le grand voévode Radoslav Mihaljević.

³⁵ Stojanović, Стари српски записи и натписи, I, p. 77.

³⁶ Iorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades, II, Paris 1899, p. 168.

³⁷ Stojanović, Стари српски Родослови и Летописи, p. 230.

³⁸ L'original de celui-ci (perdu, parceque expédié et resté entre les mains de Radoslav), a dû être rédigé et revêtu des signatures après le retour à Vatopédi de l'hégoumène Théophane.

³⁹ Cf. Smyrnakes, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Athènes 1903, p. 451. Selon un document inédit du prôtos Chariton de 1377, conservé dans les archives de Vatopédi sous la signature Ω 30, cette tour a été bâtie par l'empereur Jean Cantacuzène, qui, tombé du pouvoir, passa ses dernières années dans l'Аthos.

⁴⁰ Годишњица Н. Чупића, XX, 1900, pp. 251—252.

⁴¹ On trouvera ces chants populaires réunis dans le travail cité plus haut de Novaković, sur le čelnik Radič, Гласник L.

TEXTES.

1.

Novembre 1345.

Etienne Dušan définit les privilèges dont tous les monastères de l'Athos pourront jouir sous le régime serbe.

Copie. Papier. Long.: 0, 37; larg.: 0, 31. La dernière ligne ajoutée d'une autre main au bas du document. Au verso Ἰσον τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ βασιλέως Στεφάνου. Publié par le moine Arkadios dans Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, III, 1919, p. 331-333.

† Μιμεῖσθαι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ περὶ τὰ καλὰ ζηλοῦν παντὶ σθένει, χρεὼν ἐστὶ πᾶσι
 χριστιανοῖς. διὰ τοῦτο καὶ ἡ κραλότης μου τὴν τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαρίων προγό-
 νων μου περὶ τὰ καλὰ πᾶσαν καὶ ἐπιμέλειαν στέργουσα καὶ ἀποδεχομένη, καὶ ζηλοῦν
 ἐθέλουσα καὶ μιμεῖσθαι πάση δυνάμει καὶ μάλιστα τὸν ἀκόρεστον αὐτῶν καὶ διά-
 πυρον πόθον ὃν ἐν τῷ θείῳ καὶ σεπτῷ καὶ ἀγίῳ ὄρει τῷ Ἁθῷ δαψιλῶς καὶ πλουσίως 5
 ἐνεδειξαντο, τὰς ἐν αὐτῷ ἀπάσας μονὰς πολυτρόπως εὐεργετοῦντες καὶ ἐπιχορηγοῦν-
 τες αὐταῖς τὰ πρὸς χρειάν ἐπ' ἐλπίσι χρυσταῖς καὶ βεβαίαις ὡς ἂν ἐντεῦθεν κἀκείνοι
 διὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοπειθῶν αὐτῶν εὐχῶν τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας τύχῳσι, τὰ τού-
 των τοίνυν ἀγαθὰ ἔργα καὶ μακαρίας πράξεις θέλουσα ζηλοῦν καὶ μιμεῖσθαι ὡς εἴ-
 ρηται καὶ ἡ κραλότης μου, ἀπέστειλε τὸν οἰκεῖον αὐτῇ λογοθέτην εἰς τὸ τοιοῦτον 10
 ἅγιον καὶ σεβασμιον ὄρος τὸν Ἁθῷ, ἔξαιτουμένη καὶ ἱκετεύουσα δι' αὐτοῦ τοὺς ἐν
 αὐτῷ ἁγίους πατέρας ὅπως συνεχῶς ποιῶσιν ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς Θεὸν ἐντεύξεις καὶ ἱκε-
 σίας ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς δηλονότι τῶν ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἡμαρτημένων μοι, εἴτα καὶ ἵνα
 μνημονεύωμαι ἐν πάσαις ταῖς ἐν αὐτῷ σεβασμίαις μοναῖς, ἐν τε τοῖς κελλίοις καὶ 15
 τοῖς ἡσυχαστηρίοις καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν καθ' ὅλον τὸ τοιοῦτον Ἅγιον ὄρος. καὶ κατέ-
 νευσαν καὶ ὑπήκουσάν μου οἱ ἅγιοι πατέρες· ἐξήτησαν δὲ πρὸς τὴν κραλότητά μου
 κεφάλαια καὶ ζητήματα τινὰ ἃ μέλλουσι γραφήσεσθαι εἰς τὸ παρὸν χρυσοβούλλον
 τῆς κραλότητός μου, ὅπως ἐὰν ἀποπληρώσῃ καὶ στέρξῃ ταῦτα ἡ κραλότης μου, ποιῶσι
 καὶ οὗτοι προθύμως καὶ δίχα τινὸς ῥαθυμίας τὴν ζήτησιν καὶ ἐπιθυμίαν αὐτῆς, ἵνα
 δηλονότι μνημονεύηται τὸ ὄνομα τῆς κραλότητός (μου) καθ' ὅλον τὸ Ἅγιον ὄρος, ἐν 20
 τῷ Ἱερισῷ καὶ πάσῃ τῇ τούτου περιοχῇ. τὰ δὲ ζητήματα καὶ κεφάλαια τῶν ἁγί-
 ων πατέρων εἰς ταῦτα ἵνα οὐδὲν ἐμποδισθῇ ποτὲ τὸ τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων
 μνημόσυνον, μνημονεύηται δὲ πρότερον τὸ τούτου ὄνομα, εἴτα τὸ τῆς κραλότητος
 ἡμῶν ἵνα φυλάττηται τὸ Ἅγιον ὄρος ἐλεύθερον καὶ ἀκαταδούλωτον καὶ ἀνεπηρέ-
 αστον καὶ ἐφ' ὅσοις ἄλλοις ἅπασι διατάττονται περὶ αὐτοῦ τὰ χρυσοβούλλα τῶν ἀοι- 25
 δίμων βασιλέων καὶ τὰ τυπικά καὶ οἱ θεσμοὶ καὶ ὅροι τῶν ἁγίων πατέρων, εἰς τε τὴν
 προβολὴν τοῦ Πρώτου ὅταν δέῃ γενέσθαι καὶ εἰς τὰ ἄλλα περὶ τῶν κτημάτων τῶν
 μοναστηρίων ἐνθα ἂν ἄρα ᾖσιν, ἥγουν περὶ τὴν Καλαμαριάν, περὶ τὸν Στρυμόνα καὶ
 ἀλλαχοῦ ἵνα ᾖσιν ὡς ἦσαν τὸ πρότερον καὶ εἴ τι ἀφῆρέθη ἀφ' ἐκάστου, ἀποδοθῇ
 πάλιν πρὸς αὐτά· ἐξέλθῳσι δὲ καὶ οἱ ταχθέντες εἰς τὰ κτήματα τῶν μοναστηρίων Σέρ- 30
 βοι καὶ οὐδὲν τοῦ λοιποῦ τάττωνται εἰς αὐτὰ ἔτεροι Σέρβοι ἢ ἄλλοι τινὲς παρὰ τῆς

κραλότητός μου ἢ παρὰ τινος τῶν ἀρχόντων αὐτῆς, ἀλλὰ κυριεύονται καὶ δεσπόζονται παρ' αὐτῶν ὥς καὶ τὸ πρότερον. ἐκκόπτει δὲ καὶ εὐεργετῇ ἡ κραλότης μου διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς χρυσοβούλλου λόγου καὶ τὸ ἐπικείμενον τοῖς κτήμασιν αὐτῶν ζευ-
 35 γαρατίκιον καὶ τὴν καστροκτισίαν, τὴν ἀπαίτησιν τοῦ σίτου καὶ τῶν ζώων, τῶν κανισκίων καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων κεφαλαίων, βασιλικῶν καὶ τῶν τῆς κραλότητος ἡμῶν ἵνα οὐδὲν ταχθῇ ποτὲ κεφαλὴ παρὰ τῆς κραλότητός (μου) ἐν τῷ Ἱερισσῷ, εὐρίσκηται δὲ οὗτος εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀρχιερέως καὶ τοῦ Ἀγίου ὄρους· περὶ τῶν καραβίων καὶ τῶν σανδαλίων τοῦ Ἀγίου ὄρους καὶ τῆς Κομιτίσης καὶ τοῦ Ἱερισσοῦ ὅπως
 40 εἰσέρχονται εἰς τὸν Στρυμόνα ἀκωλύτως καὶ οὐδὲν εὐρίσκωσι παρὰ τινος τῶν ἀπάντων ἐμποδισμόν τινα ἢ ἐπήρειαν καὶ ζημίαν τὴν τυχοῦσαν, ἐξερευματίκιον δηλονότι ἢ κανίσκιον ἢ ἄλλο τι· καὶ ἵνα οὐδὲν γένηται ποτὲ ἐν τοῖς τοιοῦτοις κτήμασι τοῦ Ἀγίου ὄρους ἢ ἐν αὐτῷ τῷ Ἱερισσῷ καὶ τῇ περιοχῇ τούτου, ἀπογραφὴ καὶ ἀναμέτρησις καὶ ἀναθεώρησις· ἀλλ' ἵνα διαμένωσιν ἀδιάσειστα καὶ ἀπαρασάλευτα τῇ ἐμφαι-
 45 νείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς κραλότητός μου καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν οὐδὲν ἀπαιτηθῇ ποτὲ ἀπὸ τῶν τοιούτων κτημάτων τῶν κατὰ τὸ ἅγιον καὶ σεβάσμιον ὄρος τὸν Ἄθω σεβασμίων μονῶν κεφάλαιόν τι καὶ ἀπαίτημα, οὔτε ἀπὸ τῶν πρότερον ἐνεργουμένων καὶ ἀπαιτουμένων, οὔτε ἀπὸ τῶν νῦν, οὔτε ἀπὸ τῶν ἐσύτερον ἐπινοη-
 50 τησόμενων καὶ ἐνεργηθησόμενων· ἀλλ' ἵνα διατηρῶνται ὥς εἴρηται πάντῃ ἀναπαί-
 55 τητα, ἀνενόητα καὶ ἀνεπηρέαστα. ταῦτα πάντα διατηρηθῇσονται ἀσφαλῶς καὶ βεβαίως παρὰ τῆς κραλότητός μου διὰ τῶν θεοπειθῶν εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων. εἰς δὲ ἀσφάλειαν καὶ βεβαίωσιν (τούτου) καὶ ὁ παρὼν τῆς κραλότητός μου ἀπελύθη χρυσοβούλλος λόγος ἐπιδοθεὶς πάσαις ταῖς κατὰ τὸ ἅγιον καὶ σεβάσμιον ὄρος μοναῖς κατὰ τὸν ἐνεστῶτα νοέμβριον τῆς τεσσαρισκαιδεκάτης ἰνδικτιώνος τοῦ ς^{ου} ω^{ου} πεν-
 55 τηκοστοῦ τετάρτου ἔτους: †

† εἶχε καὶ δι' ἐρυνθῶν γραμμάτων σερβικῶν, Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πισ-
 τὸς κράλης;

† τὸ παρὸν ἶσον ἀντιβληθὲν καὶ εὐρεθὲν κατὰ πάντα ἰσάζον τῷ πρωτοτύπῳ αὐ-
 τοῦ, ὑπεγράφη καὶ παρ' ἐμοῦ τῇ ἀγίᾳ τοῦ Βατοπεδίου μονῇ †

† Γεμετρηνική ΜΗΤΡΩΠΟΛΙΣ Εἰδικτικῆς ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ :—

† ἶσον τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ βασιλέως κυροῦ Στεφάνου: †

2.

Avril 1348.

Etienne Dušan, à l' occasion de sa visite au Mont-Athos, confirme les propriétés de Vátropédi situées en territoire serbe et accorde des immunités fiscales.

Original. Papier. Collé sur de la soie. Long.: 0, 40; larg.: 0, 30. Publié par le moine Arkadios dans Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, III, 1919, p. 218–221 et par Goudas dans Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IV, 1927, p. 234–237.

† Πολλῶν καὶ μεγάλων δωρεῶν ἀπολαύσας παρὰ τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος, ἐπεὶ καὶ πάντα τὰ κ(α)τ' ἐμαυτὸν εἰς τὴν προστασίαν (καὶ) βοήθει-

αν | αὐτῆς ἀνεθέμην καὶ διὰ τοῦτο πολλ(ὰς) ὀφείλων αὐτῇ τὰς ἀμοιβὰς (καὶ) δι' ἔρ-
 γων εὐχαριστί(ας) ἐπειδήπερ καὶ νῦν βοηθεῖα καὶ ἀντιλήψει αὐτῆς ἡξιώθην καὶ τῆς
 ἐκ πολλῶν τῶν χρόν(ων) ἐνούσης μοι | θερμότητος ἐφέσεως καὶ ἤλθον εἰς τόδε τὸ 5
 ἅγιον καὶ ἱερὸν Ὅρος καὶ προσεκύνησα αὐτὴν ἐν τῇ σεβασμῷ μονῇ τῇ εἰς ὄνομα
 ταύτης καὶ ἐπικεκλημ(έν)η τοῦ Βατοπεδίου, ἰδοὺ διὰ τε | τὰς εἰς ἐμὲ ῥηθείσας εὐε-
 γεσί(ας) αὐτῆς, ἅμα δὲ (καὶ) διὰ τὸν πόθον ὃν ἐξ ἀρχῆς ἔσχον καὶ κατεβάλλοντο εἰς
 τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν οἱ ἀοιδιμοὶ καὶ μακαρίζονται πρόγονοι τ(ῆς) βασιλ(εῖ)ας
 μου, ἀλλὰ δὴ (καὶ) διὰ τὴν θερμὴν ἀγάπην ἣν ἰδίως τρέφει ἡ βασιλεία μου εἰς τὴν 10
 τοιαύτην μονήν, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπιχορηγοῖ καὶ ἐπιβραβεύει ἡ
 βασιλεία μου | πρὸς αὐτήν, δι' οὗ προστάσσει (καὶ) διορίζεται κ(α)τέχειν καὶ νέμεσ-
 θαι τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν πάντα ὅσα κέκτηται μετόχια ἀρτίως διὰ τε πα-
 λαιγενῶν χρυσοβούλλων κ(αὶ) | τῆς βασιλ(εῖ)ας μου καὶ δι' ἐτέρων δικαιομ(α)τ(ων),
 ἡγουν κτήματα, πύργους, μετόχια ἐν τῇ Καλαμαρίᾳ διακείμενα καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ δὴ 15
 καὶ τὸ ἐπιχορηγηθὲν ἀρτίως τῇ τοιαύτῃ | σεβασμῷ μονῇ χωρίον τὸν ἅγιον Μάμαντα
 διὰ χρυσοβούλλου τῆς βασιλ(εῖ)ας μου μετὰ πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτ(οῦ),
 καθὼς προκατεῖχον αὐτὸ καὶ οἱ Βαρβαρῆνοὶ στρατιῶται, ἐφ' ᾧ δὴ | χωρίῳ προωκο-
 δόμησε καὶ πύργον ἡ τοιαύτη σεβασμία μονὴ εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ἐκέϊσε μετόχιον,
 τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου· ὡσαύτως (καὶ) τὴν σκάλαν 20
 τῶν | Λεονταρίων καὶ τὸ παρασκάλιον τῆς μικρᾶς θαλάττης, ἃ καὶ αὐτὰ ἐκέκτηντο
 οἱ δηλωθέντες Βαρβαρῆνοί· καὶ τὴν γῆν τοῦ Μουζάκη, τὴν ἐκεῖ πλησιάζουσαν, τ(ῶν)
 τριακοσί(ων) μοδι(ων)· καὶ τὴν διὰ προσ|τάγματος τ(ῆς) βασιλ(εῖ)ας μου δωρηθεῖσαν
 γῆν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, τῆς Τζακωνίσσης ἐκείνης, τοῦ Ἀμνοῦ· ὁμοί(ως) καὶ ἐτέρ(ων)
 ἐποίκ(ων) Θεσσαλονίκης ἀμπ(έ)λλ(ια) καὶ χωράφια ὅσα ἐκέκτηντο οὗτοι ἐν τῷ περι- 25
 ορισμῷ τούτῳ | καὶ τοὺς ἐκέϊσε καθημ(έν)ους Κασανδρηνοὺς, μετὰ τῶν ἐν τῇ νήσῳ
 Κασανδρία γονικῶν αὐτῶν στάσεων καὶ τοὺς νομαδιαίους τόπους τοὺς ἐν αὐτῇ, οὓς
 ἄνωθ(εν) ἐκ μακρ(ῶν) χρόν(ων) κ(α)τέχει ἡ τοιαύτη σεβασμία μονὴ, ἀλλὰ καὶ ὅσον
 ἐδίδου αὕτη χάριν νομῆς τῶν ταύτης ζώων, ἐκκόπτει ἀρτίως καὶ τοῦτο ἡ βασιλεία
 μου· ἐπιβραβεύει ἀρτίως ἡ βασιλεία μου τῇ τοιαύτῃ μονῇ (καὶ) τοὺς ἐν τῷ μετοχίῳ 30
 αὐτῆς περὶ τὴν Ἐρμίλειαν εὐρισκομ(έν)ους παροίκ(ους) τινῶν | ἐποίκων Θεσσαλονί-
 κης, οὓς κ(α)τεῖχ(εν) ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου ἑπαρχος ὁ Ἰσαρις μετὰ τῶν ὑποστά-
 σεων αὐτ(ῶν) καὶ τὰ πλησίον τοῦ ἐκεῖ ποταμοῦ ἐκλειωμ(α)τ(ικ)ὰ χωράφια· ὁμοίως καὶ
 τὸ εἰς τὰ Σιδηροκάυσια μετόχιον αὐτῆς τὴν Σπηλαιώτισσαν καὶ τ(οὺς) ἀφιερωθέντας
 ἐν αὐτῇ παροίκ(ους) παρὰ τοῦ Καβάσιλα, καὶ ὅσα ἄλλα δίκαια αὐτοῦ ἀφιέρωσ(εν) 35
 ὁ τοιοῦτος· ὁμοίως περὶ τὰς Σέρρας ὅσα ἀφιέρωσ(εν) ὁ Φωκό|πουλος γόνικά αὐτ(οῦ)
 ἀμπ(έ)λλ(ια) καὶ χωράφια καὶ μύλων(ας) τ(οὺς) πλησίον τοῦ παραπορτίου· καὶ τὰ ἐντὸς
 τοῦ κάστρου ὁσπῆτια αὐτοῦ μετὰ τ(ῆς) νομῆς καὶ περιοχῆς (αὐτῶν) καὶ γῆν περὶ
 τὸν Θολὸν γονικ(ήν) αὐτ(οῦ) μοδιῶν | πεντακοσίων· ὁμοί(ως) περὶ τὸ κάστρον Ζιχ-
 νῶν ὅσα ἀφιέρωσ(εν) ὁ Δρύϊνος ἐκεῖνος καὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου κύρ Μάρκος 40
 ὁ Ἀγγελος εὐκτήρια, ὁσπῆτια, χωράφια καὶ ἀμπ(έ)λλ(ια) ἐκ γονικῆς αὐτῶν | ὑποστά-
 σε(ως), ὅσα (καὶ) οἷα εἰσίν· ὡσαύτως καὶ ὅσα ἀφιέρωσ(εν) ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου

- μέγ(ας) ἑταιρειάρχης κῦρ Ἰωάννης ὁ Μαργαρίτης δι' ὀρισμοῦ τῆς βασιλεί(ας) μου,
 ὅσον ἐκέκτητο περὶ τὴν Δράτζοβαν τὸ | χωρίον καὶ γῆν εἰς τὴν μικρὰν Νεβόλιαν(ην),
 45 καὶ ὅσον εἶχεν εἰς τὴν Καισαροπόλιν, ἅτινα προκατεῖχε διὰ χρυσοβούλλου τοῦ βα-
 σιλέ(ως) τῶν Ῥωμαίων (καὶ) λοιπῶν δικαιομ(ά)τ(ων) ὁμοί(ως) (καὶ) διὰ χρυσοβούλ-
 λου | τῆς βασιλείας μου· ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν εἰς τὴν Χρυσούπολιν γῆν αὐτοῦ, καὶ ἐντὸς
 τοῦ κάστρου ἐκκλησίαν (καὶ) ὁσπῆτιν· ὁμοί(ως) καὶ ὅσα ἀφιέρωσ(εν) ὁ οἰκεῖος τῇ
 βασιλείᾳ μου κριτῆς τοῦ φοροσάτου ὁ Μαυροφόρος | ἀπὸ τε προικὸς αὐτ(οῦ) καὶ γο-
 50 νικότῃτος καὶ ἕξ ἀγορασί(ας), τὰ τε ἐντὸς κάστρου ὁσπῆτῖα (καὶ) ἐκτὸς ἀμπέλια καὶ
 χωράφια, μετὰ παντὸς τοῦ εἰς τὸ Γραδίστιν καθίσματος, τοῦ περιβολίου (καὶ) τ(ῶν)
 οἰκημ(ά)τ(ων) | (καὶ) πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τὰ χωράφια ἅπερ εἶχε
 διὰ χρυσοβούλλου· ἔτι ἐπιχορηγοὶ ἡ βασιλεία μου τῇ τοιαύτῃ μονῇ τὸ κ(α)ταρρέον
 ἀπὸ τ(ῆς) Σανιανῆς ὕδωρ, ὡς ἂν νέμῃται | ἀκωλύτως καὶ χρῆται αὐτῷ ὅποτε βούλοιοτο
 55 ἀνεμποδίστως πάντῃ καὶ χωρὶς τινὸς βάρους καὶ [ἐπιθ]έσεως· ὡσαύτως (καὶ) τὸ εἰς
 τὴν Δράμαν μετόχιον τῶν ἀγίων (καὶ) θαναματουργ(ῶν) Ἀναργύρων μετὰ πάσης | τῆς
 νομῆς (καὶ) περιοχῆς αὐτοῦ καθὼς προσηργέτησε τοῦτο ἡ βασιλεία μου πρὸς αὐτήν·
 ὡσαύτως καὶ τὴν εἰς τὴν Χρυσούπολιν γῆν τὴν ἀπὸ τοῦ Λάσκαρι τοῦ ἐπὶ τ(ῆς) τρα-
 πέζης τὴν ὀνομαζομ(έν)ην Ἀλευροῦν | μοδί(ων) οὕσαν πεντακοσίων, καὶ ἑτέραν πλη-
 60 σίον τοῦ κάστρου μοδί(ων) ἑκατὸν πεντήκοντα, καὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου τόπον, ὃν ἐκρά-
 τησ(εν) ὡς οἰκεῖον ὁ μέγας παπὶ(ας) ὁ Τζαμπλάκ(ων) ἐπισκυροὶ ἡ βασιλεία μου· καὶ
 ἐπι|κυροὶ καὶ τὸ παρὰ τοῦ Πρώτου δοθὲν αὐτῇ κελλίον ἐντὸς τοῦ Ὄρους τὸ ἐπονο-
 μαζόμενον τοῦ Κω[λετζῆ] ταῦτα πάντα | τῇ ἰσχύει (καὶ) δυνάμει τοῦ παρόντος χρυ-
 σοβούλλου λόγου | τῆς βασιλεί(ας) μου καθέξει καὶ νεμηθήσεται ἡ τοιαύτη σεβα-
 65 σμία μονὴ τοῦ Βατοπεδίου ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως ἔτι τὲ ἀνενοχλήτως καὶ
 ἀδιασείστως καὶ οὔτε οἱ νῦν κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι | οὔτε οἱ διαδεξόμενοι τού-
 τους, οὔτε μὴν οἱ τὰ τοῦ δημοσίου ἢ τὰ τῆς ἀπογραφῆς διενεργοῦντες ἔξουσι ποτὲ
 ἄδειαν διενοχλῆσαι ἢ ὅλως πόδα βαλεῖν ἐν τοιούτοις μετοχίοις τ(ῆς) μονῆς, λέγω δὲ
 τοῖς ἐν τῷ | Στρυμμόνι, τῇ Ζαβαρνικείᾳ, τῇ Χοτολίβον, ἐν τῇ Δράμα, τὰ Ζίχνα, ταῖς
 70 Σέρραις, τῇ Θεσσαλονίκῃ, τῷ Ῥαφαλίῳ, τῷ Κρυμωτῇ, τῇ Κριτζίστῃ, τῇ Βερροίᾳ,
 τῷ ἁγίῳ Μάμαντι | τῇ Ἐρμιλείᾳ, τοῖς πλησίον τοῦ Ἀγίου ὄρους, τοῖς ἐντὸς αὐτοῦ
 καὶ ἀλλαχοῦ ἔνθα κέκτητ(αι)· ἀποκόπτει γὰρ ἡ βασιλεία μου ἀπὸ τῶν τοιούτων πάν-
 τ(ων) κτημ(ά)τ(ων) αὐτῆς ζευγαράτικιον, μιτάτον, βιγλιατικόν, δια|βατόν, ἐννόμιον,
 ἀγκαρεῖαν, ψωμοξημίαν, σιταρκεῖαν, καστροκτισίαν, ξυλάχυρον καὶ ἄλλο πᾶν δημο-
 75 σιακὸν ἢ βασιλικὸν ζήτημα, νῦν τε ἐνεργούμ(εν)ον καὶ ὕστερον ἐπινοηθησόμεν(ον)
 τούτου χάριν (καὶ) ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου γεγωνὸς ἐπε-
 χορηγήθη τῇ τοιαύτῃ σεβασμῖα μονῇ τοῦ Βατοπεδίου, εἰς παντοίαν (καὶ) διηνεκῇ
 αὐτῆς ἀσφάλειαν, ἀπολυθὲς κ(α)τ(ὰ) μῆνα Ἀπριλλίῳ τῆς νῦν τρεχούσης πρῶ-
 τῆς ἰνδικτιῶνος τοῦ ς^{ου} ὡ^{ου} πεντηκοστοῦ ἔκτου ἔτους | ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον
 80 εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημνήνατο κράτος†

11. ἐπιχορηγεῖ. – 19. πύργον. – 27. Κασανδρεῖα. – 28. μονή. – 30. ἐπιβραβεύει. – 31. Ἐρμυλείαν. – 33. ἐκκλησιωματικά. – 36. ὅσα. – 53. ἐπιχορηγεῖ. – 63. ἰσχύι. – 71. Ἐρμυλεία. – 73. μιτᾶτον. – 74. ἀγγαρεῖαν ... σιτάρκειαν. – 78. Ἀπρίλιον.

3.

Novembre 1369.

Le despote Uglješa fait don au monastère de Vatopédi d'une rente annuelle de 120 hyperpères prelevée sur les revenus du lac de Borou.

Inédit. Original. Papier collé sur de la toile. Long. : 0, 20; larg. : 0, 26. A remarquer que le mot *μηνὶ* (ligne, 21) qui semble écrit de la même plume que la souscription rouge, est pourtant en noir.

† Πολλῶν καὶ μεγ(ά)λ(ων) εὐεργεσιῶν ἡ βασιλ(εία) μου ἀπολαύσασα παρὰ τοῦ φι-
λαν(θρώπ)ου Θε(ο)ῦ διὰ τῆς πανάγνου δεσποίνης | καὶ Θεομήτορος, τῆς κυρίως καὶ
ἀληθὸς Θε(εοτό)κου, δίκειον ἔστι (καὶ) αὐτὴν διδόναι δῶρον τῇ μ(η)τρί τοῦ Θε(ο)ῦ ἐκ
τῶν εὐεργεσιῶν αὐτῆς τῶν εἰς τ(ὴν) βασιλ(εί)αν μου, εὐγνωμοσύνης οἷον σημεῖον (καὶ)
γνώρισμα. ἃ γὰρ | ἔχει καὶ ἀπολαύει ἡ βασιλεία μου πάντ(α) δῆλον ἀπο Θε(ο)ῦ (καὶ) 5
τ(ῆς) ἀχράντως αὐτὸν τεκούσης Θε(εοτό)κου (καὶ) αἰ | προσφέρει αὐτῇ τῇ Θε(εοτό)-
κῳ ἐκ τῶν αὐτ(ῆς) εὐεργεσιῶν δίκειον πάντ(ως) καὶ εὐλογον. διὰ τούτω καὶ ἐπεὶ | παρ-
εκάλεσε τὴν βασιλ(εί)αν μου ὃ ἐν μοναχοῖς τιμιώτατος) κύρ Θεοδόσιος μετὰ καὶ
λιπ(ών) μοναχ(ών) τῶν ἀπὸ τῆς | σε(βασμίας) μον(ῆς) του Βατοπεδίου, ἵνα χαρισι- 10
τ(αι) αὐτὶ ἀπὸ τ(ῆς) λήμνης τῆς Ποροῦς πρὸς τ(ὴν) τηαῦτ(ην) σε(βασμίαν) μονὴν τοῦ
Βατοπεδίου πο|σώματα ὑπ(ε)ρ(πύρων), ὥστε λαμβάνῃν αὐτὴν κατέτ(ως), ἀπὸ τ(ῆς) δη-
λωθήσης λήμν(ης), ἡ βασιλ(εί)α μου τὴν παράκλησιν αὐτ(ών) | προσδεξαμένη ὡς
δικέαν, ψυχικῆς σ(ωτη)ρί(ας) ἔνεκεν, ἀποχαρίζεται πρὸς τὴν τηαῦτ(ην) σε(βασμίαν)
μον(ῆν) τοῦ Βατοπεδίου τὴν ἐν το ἁγί(ω) ὄρει τοῦ Ἁθῶ διακημένῃν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ 15
τοιούτου ποσώματα ὑπ(ε)ρ(πύρων) ἑκατὸν ἡκοση. (καὶ) ὀφίλῃ ἔχειν ταύτ(ην) η σε(βασ- 15
μία) μονεὶ | καὶ λαμβάνῃν αὐτὰ κατέτως ἀνιστορίτ(ως) καὶ ὑπερεὔχεται τῇ βασιλ(εί)α
μου, μὴ παρατηνος ἐμποδιζομένη το σήνολον | καὶ ἥ της βουλευθεὶ ἀνατρέψε τούτω
νὰ ἔχει τ(ὰς) ἀρὰς τ(ών) τῇ θεοσφωρον π(ατέ)ρων τῶν ἐ(ν) Νικέα καὶ τῆς Θε(εοτό)κου
κ(αὶ) | πάντ(ων) τῶν ἁγίων. εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτ(ου) ἀσφάλιαν ἐγγώνι καὶ ὁ παρῶν
δουρισμὸς καὶ ἐπεδόθ(η) τῇ σεβασ|μεία καὶ ἁγία μο(νῇ) του Βατοπεδίου δι' ἀσφάλιαν 20
μηνὶ νοεμβρίῳ ἐνδικτιόνῃς ἡ.

† Ἰωάνν(ης) δεσπότης ὁ Οὔγκλεσης †

2. τῆς – 3. ἀληθῶς ... δίκειον ... δῶρον. ... τῇ – 4. οἶον. – 5. ἀπολαύει ... δῆλον ἀπὸ. – 6. τῇ
7. τοῦτο – 9. λοιπῶν ... τοῦ ... χαρίσεται – 10. αὐτῇ ... λήμνης τῆς ... τοιαύτην. – 11. ποσότητα ...
ὥστε λαμβάνειν ... κατ' ἔτος – 12. δηλωθείσης λήμνης. – 13. δικαίαν ψυχικῆς ... τοιαύτην ... 14.
τῷ ... διακειμένην – 15. ποσότητα ... ἑκατὸν εἴκοσι ... ὀφείλει. – 16. μονή ... λαμβάνειν κατ' ἔτος
ἀνιστορήτως ... ὑπερεὔχεται. – 17. παρὰ τινος ... τὸ σύνολον. – 17. εἴ τις βουλευθῇ ἀνατρέψαι
τοῦτο – 18. θεοφόρων ... Νικαία. – 19. ἀσφάλειαν ἐγγόνει ... παρῶν. – 20. σεβασμία ... τοῦ ...
ἀσφάλειαν – 21. ἐνδικτιῶνος.

4.

Avril 1371.

Le despote Uglješa préparant l'expédition contre les Musulmans et ayant visité le Mont-Athos, fait don au monastère de Vatopédi du vivier de St Théodore, au lac de Borou.

Inédit. Copie figurée (Nachzeichnung). Papier collé sur de la toile. Long.: 0, 28; larg.: 0, 29.

† (Και) οἱ πρὸ ἐμοῦ ἐκείνοι τρισμακάριστοι καὶ ἀοίδιμοι βασιλεῖς καὶ π(ατέ)ρες
μου οὐκ ἄλλοθεν ἔσχον τῷ βασι|λεύειν καὶ ὑποτάττειν τοὺς αὐτοῖς ἐπανισταμένους
ἐχθρούς, ἢ ἐκ τῆς συμμαχίας καὶ ἀριστεί(α)ς | τῆς πανάγνου κυρίας μου τῆς Θεομή-
τορος· ὅθεν κ[αὶ ἡ] βασιλεία μου τῇ ἐλπίδι αὐτῶν καυχωμένη καὶ ὅπλα κατὰ τῶν
5 ἀθέων Μουλσουλμάνων αἴρουσα, δεῖν ἔγνω ἵνα (καὶ) πρὸς τὸ | Ἅγιον ὄρος παρα-
γίνηται καὶ ἀφοσιώσῃται ταύτῃ τῇ Θεομήτορι τὰς εὐχὰς καὶ τὴν δουλικ(ήν) | προσκύ-
νησιν, κομίσῃται δὲ παρ' αὐτῆς καὶ τὸ αὐτῆς πλούσιον ἔλεος καὶ δι' αὐτῆς (καὶ) τοῦ
αὐτῆς Λόγου καὶ Θε(ο)ῦ ἡμῶν. δι' αὐτῶν (γὰρ) βασιλεῖς βασιλεύουσι (καὶ) τύραν-
νοι κρατοῦσι γῆς. τὴν τοῦ Βατοπεδίου τοῖνυν σεβασμίαν (καὶ) ἱερὰν μονὴν τῆς βα-
10 σιλείας μου εὐροῦσα μεγάλην (καὶ) | λαμπρὰν καὶ ἐπίδοξον καὶ μηδαμῶς παραχω-
ροῦσαν ἐτέρα τὰ προτεῖα (καὶ) παρ' αὐτῆς μεγάλαις | ταῖς εὐχαῖς ἐφοδιασθεῖσα, εὐ-
εργετῇ ἡ βασιλεία μου τοὺς ἐν αὐτῇ ἀσκουμένους μοναχοὺς | τὸν παρόντα χρυσο-
βούλλιον λόγον δι' οὗ δὴ προστάσσεται (καὶ) ὁρίζει ὥς ἂν κατέχωσιν, | ἀπὸ γε τοῦ
νῦν καὶ εἰς τὸ ἔξης, τὸ κατὰ τὴν λίμνην τῆς Ποροῦς εὐρισκόμενον βιβάριον (καὶ) |
15 ἐπονομαζόμενον τοῦ ἁγ(ίου) μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου, τέλειον (καὶ) ὁλόκληρον μετὰ
πάσης τῆς | ἀρχαίας προνομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκ παντὸς γένους θαλατ-
τίας ἄλλας· ὁφεί|λοσι τοῖνυν οἱ τοιοῦτοι μοναχοὶ ἀναλαβέσθαι τὸ προεξηγούμενον βι-
βάριον ἀνενόκλητον πάντῃ (καὶ) ἀδιάσιστον μὴ εὐρίσκοντες ἐν αὐτῷ παρὰ τινος τῶν
ἀπάντων τ(ήν) τυχοῦσαν ἐπήρειαν καὶ δι' ἐνόκλησιν ἢ μικράν τινα εἴσοδον (καὶ) ἔ-
20 ρευναν ἐν αὐτῷ τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλιου | λόγου τῆς βασιλείας
μου· εἰ μὴ βούλοιο, ὁ τούτους διενόκλησαι πηραθεῖς, ἔχειν αὐτὸν | τ(ήν) παναγίαν
μου Θε(οτό)κον ἀντίδικον (καὶ) ἐν τῷ νῦν αἰῶνι (καὶ) ἐν τῷ μέλλοντι (καὶ) παρὰ τῆς
βασιλείας μου | βάρους καὶ ἀγανάκτησιν. τοῦτον γὰρ χάριν ἐπεβραβεύθη αὐτοῖς τοῖς
εὐχέταις μου, τοῖς ἐν τῷ | Βατοπεδίῳ μοναχοῖς, καὶ ὁ παρὼν χρυσοβούλλιος λόγος
25 τῆς βασιλείας μου ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα ἀπρῦλλον τῆς ἐνεστώσης ἐννάτης ἰνδικτιῶνος
τοῦ ἑξακισχilioστοῦ ὀκτα|κοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ ἐννάτου ἔτ(ους), ἐν ᾧ (καὶ) τὸ
ἡμέτερον εὐσεβὲς οἰκεία χειρὶ ὑπεση|μήνατο θεοφροῦρητον κράτος † † Ἰω(άννη)ς
δεσπότης ὁ Οὐγκλεσης †

1. ἐκεῖνοι. — 2. τὸ βασιλεύειν. — 5. Μουσουλμάνων. — 11. πρωτεῖα. — 13. προστάσσεται. — 14. Ποροῦς. — 17. ἀλιείας· ὁφείλουσι. — 18. ἀδιάσειστον. — 21. πειραθεῖς. — 24. παρῶν. — 25. ἀπρῦ-
λιον... ἐννάτης. — 26. ἑξακισχilioστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ... ἐννάτου.

5.

2 Juillet 1417.

Le despote Etienne Lazarević accorde au monastère de Vatopédi une rente annuelle de 60 livres d'argent prelevée sur la douane de Novo Brdo, ainsi que le village de Koprivnica.

Inédit. Original. Parchemin. Long.: 0,55; larg.: 0,39. Ecriture demi-onciale. En rouge la souscription (qui ne forme pas monogramme) ainsi que le Б et la croix du début, le Т (ligne 9), le К (ligne 36), le Г (ligne 41), le З (ligne 53). Bulle arrachée mais on voit les trous d'où passaient les cordons de la bulle. Au verso: τοῦ Στεφάνου βασιλέως Σερβίας.

† Бл҃говоленіемъ ѿца, ѿзколеніемъ сѣа, съпоспѣшеніемъ сѣаго д҃ха, ѣдиницѣ въ троници и тронѣ | въ ѣдиници, ѣдиноу волю и ѣдинѣ хотѣніи, ѣдинѣ сътвореніи, ѣдинѣ бж҃ство, ѣдино цр҃тво безна|челномъ и непрѣмѣнномъ, всѣа могуща и къса сътворша ѿ невитіа въ бытіи, смѣрающаа | высокѣи и възносеща смѣренніи, сегѡ ѣдиннѡ безначелнаго б҃а, г҃а г҃ѣдствоующіимъ и цр҃а | цр҃твующіимъ, ст҃и 5 бж҃твѣныи ап҃лы и оучителіи вселеніи проповѣдаше и сѡму ѣдиномѡ | вѣровати и покланіати се наоучише. Г҃еѡ иже въ трѡници слави м҃го б҃а бѣ призрѣніи на смѣреніи | моѣ и сътвори ме наслѣѣнка рѡдителии моимъ, г҃на Грьбѣи. Тѣмъже и азъ въ Х҃ѣ б҃ѣ бл҃говѣрныи г҃нѣ | дѣспѡ Гтеѣфанъ иже всѣа чѣстїи коупно и моимъ бл҃годѣтелю бл҃годарствѣнна възсїала и по прр҃кѡ | въпию: чтѣ възѣмѡ 10 г҃ви ѡ всѣхъ іажѣ възѣстъ мнѣ, тѣчю пѣніи покланіиіи славословленіи и приношеніи къ ст҃иѡ храмѡмъ ѿгѡ ѿдѣже въсєиано и мѣ въ трѡници слави м҃го б҃а помет҃се проповѣдѣтъ | и славити іакоже наша добротѣ правѣщаа правѡславнаа вѣра с҃чит҃: прѣвєю чєстѣ бѣи таже прочїи | ѡстѣткѣи и тѡѡ ѡ тѡѡи и прѡчаа іакоже стѡе писаніи рече: вєленъ бѣ ієсї, рече, г҃и и чѡна д҃ѣла | тѡѡи и ѡи єди- 15 ноже слово доволно и къ похвалѣнію чѡѣтъ тѡѡи. Г҃еѡ ради и азъ дрѣзѣи ѡи и не|дѡстоинѣ въхода брѣчнааго, ѡбѣче оуповаи на повѣлѣніи влч҃нѣ іако ѡи чѡшѣ стоудени вѡди | подѣ въ и мѣ то не погоубѣтъ мѣѡу свою, малѡе приношеніи приношѣ іакоже въдоваа двѣ цѣтѣ въсєнепорѡчнѣи влч҃ници бѣи моєи помош҃ници и покровител҃ници и въ многи ми бѣдахъ | и напѣстѣ скорѡи 20 ѡбѣкител҃ници храмѣ не чѣтномъ Ватопѣдоу иже въ горѣ ѡдонѣцѣи та|мо живѣщїимъ чѣтнїимъ инокѡмъ въ оупокѡнїи. Брѣмени бо текоущѡу живѡта моѣ приде къ | на еѣ видѣти на, чѣтнѣиши въ инокѡмъ и г҃сменѣ ієромѡна кѡ Гиннадїи и чѣтнѣиши въ иіѣкѡмъ прои҃г҃сменѣ ієромѡна Іѡакимѣ и чѣтнѣиши въ инокѡмъ старѣцѣ Іѡакїи и чѣтнѣиши въ иіѣкѡхъ ієклїсїарѣ ієромѡна Данїилѣ съ ииими чѣтнїими 25 старци ісплѣнающе лѡбѡвъ юѣ | ѡ прѣже бѣѡмъ наставаемъи имѣхѣмъ къ на. Тоѣа приложихѡмъ малѡе приношеніи іакоже | више рече се. Да се даваа ѡ Нѡвѡѣ Брѣда ѡ царинѣ г҃ѡдѣства ми на всѣако лѣто шѣстѣдѣсѣтъ | литрѣ сребра и сїе на коѣѣ лѣто да се ісплѣнїа монастїрѣ непрѣмѣнно ѡ прѣзніка рѡжѣства | х҃ѡ до тогѡ- 30 же прѣзніка, ѡ прѣзніцѣ ст҃иѡ и върхѡвнїи ѡи Пѣтра и Пѡла да се даваа трїѣдѣсѣти литрѣ, ѡ прѣзніцѣ рѡжѣства х҃ѡ трїѣдѣсѣти литрѣ. И въ прихѡдѣишихъ

лѣтѣхъ | кто люво ѿверѣшет' се съдърже царинс гпѣства ми оу градс оу Нокм^м
 Брѣдс дльжѣ да ѿ | снѣ испльнати монастіроу бѣ всакого прѣкослѣвіа. ѿверѣ-
 шеган се ктѣ неиспльннкѣ | ѿ потрѣднкѣ ѿ сѣмъ калогіа монастірскаго оу
 35 дворѣ гпѣства ми, такоуѣ да платѣ гпѣствс ми ѿ своногѣ ѿмѣніа шестѣдесѣтъ
 лнтѣрѣ сребра. Къ снмъ блгоуоли гпѣство ми къ оупокоеніе прихѣдешѣи братіи
 ѿ прѣречѣнаго сѣаго монастіра къ дрѣжакѣ гпѣства ми | приложити сѣло
 ѣже ѿ сѣтворѣн' ѿ Нѣковѣскомоу метѣхоу сѣло Коприеницѣ съ ксе-
 ми мегіа ми ѿ правинами села тогѣ ѣмоуѣ ѿ свобоу дарова гпѣство ми ѿко
 40 да | нѣ томоу соку нѣ градѣзданіа нѣ копаніа нѣ ѿраніа ни покѣза ни понѣса
 ни воискѣданіе оу дрѣжакѣ гпѣства ми кромѣ конскѣ оу Тоурке ѿ ѿнѣ в краишѣ
 метѣха Нѣковѣскога. Сѣа ксѣ вѣшпѣсан'на ѿсѣаетъ гпѣство ми надеж^м монѣ
 жѣвѣта ѣ | ѿ сѣніа ксѣхъ црци влчци прѣречѣннѣмоу монастіроу Батопѣдс ѿ
 вѣроу ѿ покѣлѣнѣмъ потрѣжѣаетъ гпѣство ми таа ѿко да прѣкѣвѣють тврѣда
 45 ѿ непрѣложна къ ѣа | лѣта жѣвѣта монѣ . по прѣложѣніи же моѣмъ по покѣ-
 лѣнѣс ѣжѣс ѣго^м ѿцѣ блгоуолихъ | бѣ моѣгѣ прѣстола съдѣржѣатѣлѣ бѣти ѿлѣ
 ѣна моѣгѣ ѿлѣ кого ѿ сѣрѣнкѣ монѣ ѿлѣ кв' | люво ѿ блгоуѣтивѣхъ, тогѣ молю
 ѿко да съхрѣнитѣ сѣа прѣречѣн'наа непрѣложна. | ѿцѣ лѣ ктѣ ѿ вѣшпѣсан-
 нѣ рѣзоритѣ чѣдѣ ѿлѣ потвѣритѣ, такоуѣ да ѿ проклѣтъ ѿ га | бѣ ксѣдрѣжи-
 50 телѣ ѿ ѿ прѣчѣтѣи ѿгѣ бѣгоуѣтерѣ ѿ ѿ сѣли чѣтнаго ѿ жѣвѣтѣорѣшаго крѣта | ѿ
 ѿ сѣтѣхъ ѿ ксѣсѣхвалѣнѣхъ вѣрѣхѣвнѣхъ алѣа двѣанадцѣте ѿ ѿ тѣ ѿ сѣтѣнѣ ѿ бѣгонѣс-
 нѣхъ ѿцѣ | ѿжѣ къ Никѣи ѿ ѿ ксѣ сѣтѣнѣ ѿжѣ ѿ вѣка бѣоу ѣгоднѣшѣихъ, ѿмѣнѣ.
 Запѣсашѣ ѿ оутѣрѣдѣишѣ сѣ сѣа ксѣа вѣшѣрѣчен'наа покѣлѣнѣмъ гпѣства ми къ
 лѣто ѣцѣ ѿнѣктѣѣ тѣ | мѣа тоуѣла ѣ : |

МЛТІЮ БЖІЕЮ ГНЬ СРБЛІЕ^м ДЕСПѢ^т СТЕФАНЬ.

Lignes 10–11: Psaumes, 115, 3. – Ligne 15: Apocalypse, XV, 3. – Ligne 18: Matthieu, X, 42. –
 Ligne 19: Marc, XII, 42; Luc, XXI, 2.

6.

[1427 ou 1428].

Le despote Georges Branković confirme au monastère de Vatopédi la do-
 nation de son prédécesseur, Etienne Lazarević.

Copie (?) Parchemin. Long.: 0, 46; larg.: 0, 35. Très belle demi-onciale. Le М et la Croix du
 début ainsi que les initiales Т (ligne 7), М (ligne 20), Т (ligne 21), Г (ligne 26) et Я (ligne 29) en
 rouge. Ni date, ni souscription, ni sceau; mais il y a sept trous triangulaires à travers lesquels devrait
 passer le cordon de la bulle. Au verso: Χρυσόβουλλον τοῦ δεσπότης Γεωργίου Σερβίας διὰ τὸ
 χωρίον Κοπρίβιτσα. Publié par Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γραμματα τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπε-
 δίου, St Pétersbourg 1898, p. 54–55. Sur la date de ce document ainsi que sur la question de savoir
 si nous avons affaire à un original ou à une copie, v. plus haut l'Introduction.

† Мноу црне црѣвоуѣтъ ѿ сѣланѣи влѣсти прѣдрѣжѣтъ рѣ^м прѣмоудрѣн^м Го-
 ломонѣ^м | црѣ вѣкѣмъ ксѣдрѣжитѣлѣ Гѣ, ѿ понѣже вѣрѣмнѣноѣ снѣ црѣво принѣхѣ^м

ѿ крѣпкѣ того роуки ѿ всебогатѣи бѣлости, подобаеѣ ѿ подобію того по илнко
 мошно роуѣнномуу ѣстес подобити се, ѿверзающемоу роукоу ѿ наснщающемоу
 вьсако животно | бѣгоулиніа іако да не тѣчно вѣмѣнномуу сѣмоу црѣтѣи 5
 приѣтници бѣде нѣ ѿ вѣчномоу наслѣдници ѿ еже ѿ соудѣ бѣгоустроєніа
 вькѣреннаго намѣ слѣжебоначеліа. | Тѣмже ѿ азѣ ѿже вѣ хѣ бѣ милѣтнѣ бжїи
 бѣгоуѣрнїи гнѣ Сьрьблѣ Гюргѣ по дарованномѣ ми | ѿ вѣкѣ хѣ моєго сана же
 ѿ власти ѿ сьдрѣжителю ми быкшѣ гнѣстѣа сьрьбскїе землїе дрьжаки прѣстола,
 порекноваѣ іакоже ѿ прѣжѣ мене вѣншїи бѣгоуѣтїи господѣ сьрьбскїи сицѣ | ѿ 10
 добродѣтели тѣхѣ никакоже лишєнѣ быти. Еєго рѣ пишеть гнѣстѣо ми вѣ скѣ-
 нїе вьскѣ | по прѣставленїи бѣгоуѣтїа ѿ хрѣубивааго гнѣ ѿ родителїа моєго,
 єтопочившега деспѣта Стефана, како прїдоше вѣ гнѣстѣа ми ѿ єтїнаго мона-
 стира шѣтїкѣи прѣѣтїе ѿже вѣ горѣ Идѣсцѣи Галамагѣ Бадопедѣ єтїи вѣ
 єщенноиноку кѣ Дѣдѣ ѿ єтїи вѣ иноку старцѣ кѣ Герасїи ѿ принесѣше хри- 15
 совоу вѣ єтопочившега гнѣ ѿ родителїа ми деспѣта | Стефана що имѣ ѿ записѣ
 сѣ да се дава ѿ Новаго Брьда ксако годище монастыроу шѣстѣдѣсѣти лѣтъ
 сьрьбра ѿ що ѿ приложилѣ монастыроу село Коприкницоу за този вьспѣїноуше
 мѣбне гнѣстѣоу ми іако да ѿ господѣстѣо ми ѿнози не ѿними, нѣ паче потвѣрди. |
 Мнѣ же мѣрдїе движимїи ѿ повелѣнїи заповѣди водимїи ѿ сьрьдїе вѣ єтомоу 20
 монастыроу сьдрѣжимїи, бѣгоукоулихѣ просимѣе тѣ исплнїити. Тѣмже ѿ по-
 твѣрѣаетѣ ѿ | господѣстѣо ми хрисовоу вѣ єтопочившега гнѣ ѿ родителїа ми де-
 спѣта како имѣ єсть | оуѣтавлено ѿ записано ѿ хрисовоу (sic) ѿ за сьребро ѿ
 за село ѿнакози да бѣде, да имѣ нѣ | ѿимамѣо ники, да ѿ се дава на ксако
 годище по шѣстѣдѣсѣти лѣтъ сьрьбра ѿ село | Коприкницѣ како ѿ єтавлено да си 25
 ѿмаю ники ѿ ѿимамѣо. Єта вѣдѣ вишѣписанна ѿсѣаѣ ѿ потвѣрѣаетѣ гнѣстѣо ми
 надежїи моє жикѣта ѿ єписѣпїа вьскѣ црѣи | вѣлѣци прѣрїнномѣ монастыроу Ба-
 допедѣ іако да прѣвѣкаю тѣрѣда ѿ непрѣложна | іакоже ѿ азѣ прѣжѣ мен
 быкшїи господѣ не потворѣ нѣ паче потвѣрды. | Ище ли кто закиєстию вѣ
 совокою сьдрѣжи ѿ ли лѣкѣстѣа рѣ дрьзнѣ разорити любо чѣдѣ ѿ вишѣписанны 30
 такоу да ѿ прокѣ ѿ гѣ бѣ вьсѣдрѣжителїа ѿ ѿ прѣѣтїе того бѣгомѣре ѿ сїлы
 єтїна | ѿ жикѣтѣорїцааго крѣта ѿ ѿ єтїи вьсѣхѣланїи ѿ вьхѣокнїи ѿ дѣлаана-
 десѣтѣтїи | ѿ ѿ триста ѿ вѣсѣнадѣсѣте єтїи ѿ бѣгоноснїи ѿцѣ ѿже вѣ Никѣи ѿ ѿ
 вѣсѣ єтїи ѿже вѣ вѣкѣ | бѣоу оуѣгожѣшїи ѿ да моу ѿ сьпѣрїница прѣтаѣ вѣ сїи вѣкѣ
 ѿ вѣ бѣдѣшїи :

Ligne 1: Proverbes de Salomon, VII, 15.

7.

28 Mars 1432.

Le grand čelnik Radič donne au monastère de Vatopédi le village de Bělopolje sur la Morava.

Inédit. Original. Papier. Long.: 0,21; larg.: 0,225. Ecriture demi-onciale.

† Понѣже сѧ пѣшѸ кѣ сѣѣтел'ство кѣсѣмъ, ѡзъ рабѣ и посасѣши^н | гѣна ми
 деспота сръбскаго Гюрга и гѣже деспотице кира Ирѣне и сѣока госпѣ|ства ихъ,
 челники великы Радичъ. Нѣкогда прѣйдоше црѣкаго | монастира бѣитѣли прѣ-
 чѣтые Бѣомѣре Батопед'скыи чѣтнѣиши | кѣ ѣщенноннокъ^х ѣгоумень кѣ^р Оеѡфѧнъ.
 5 И мѣ потрѣбѡекасмо | ѡ чѣтныи ѣгѡ сѣтныи да бѡудемо братѣа монастѣрска ѣ
 адрѣфа|тарѣе. И ѡни сѣ всакумъ ѡфѣрѣдѣемъ и любѡею принѣше · и дадо|ше ни
 кнѧе ѡ сѣомъ монастѣрсѣ ѣ адрѣфата и ѣще ѣ приста|нище корѧбѣ сѣгѡ монастира
 Кастамонѣт'скаго да се растока|ратъ ѡндѣзи корѧбѣ ѣ ѣзелѧчить на сѣхо. И мѣ
 дадѡсмо блѣкѣнѣ сѣомѸ мѡна|стѣрсѣ сѣдѡ дѣкѧтъ златѣ^х ѣ прилѡжисмо ѣто|моу
 10 монастѣрсѣ ѡ нѧши^х сѣлѣ бѧшинскѣхъ, ѣдно сѣло Бѣло|поли на Морѧвѣ сѣ вса-
 кымъ оправданѣемъ ѣ доходци | ѡдѡ ѣсть намъ доходило · ѣ на дроугомъ мѣстѣ^х
 ѡ нашегѡ | кнѡграда приложисмо всѣмъ мѣтѣн · да си ѣмаю и сѣло | ѣ кнѡграды
 тѣрѣдо и непоколѣбимо на кѣсѧкѸ колю свою | ѣ да си ставѣтъ кѧлогѣра сѣонгѡ
 кѡн хѡшетъ онѣмзи вебѧ|дати ѣ дохѡдки монастѣрскыи сѣбѣратѣ. И записѧше |
 сѧ кѣ лѣто ѡцм мѣца мѧртѣа кѣи, ѡ НѣкѣднмѸ: ⁜

8.

1432.

Le despote Georges Branković confirme la donation du grand čelnik Radič au monastère de Vatopédi.

Inédit. Original. Parchemin. Long.: 0,48; larg.: 0,33. Ecriture demi-onciale. Souscription rouge formant monogramme. En rouge aussi le M et la croix du début, ainsi que le T (ligne 7). Bulle de cire rouge (diam. 0,09) pendant sur des lacs de soie rouge. Légende de la bulle: † БѢ ХРИСТѢ БГѢ ВЕРНИ И ХРСТОЛЮБИИЕ ГОСПОДИНЬ СРЪБЛАМ И ПОДЪЯВИХ ГЮРГЪ. Au verso du document Χρυσόβουλλος Γεωργίου δεσπότη του ἀφιερωμένη ἑνα χωρίον καὶ εἰς τὸ μέρος τοῦ Νύση καλούμενον Ἀσπρόπολιν πλησίον εἰς τὴν Μοράβαν.

† Мнѡю црѣ црѣтоуѡуть ѣ силнѣи власти прѣдърѣжѣтъ рѣ^н прѣмѣдрын^м Голо-
 мѡно^м црѣ кѣкѡ^н кѣсѣдърѣжитѣль Гѣ и понеже крѣмѣнное сѣе црѣтко принѣхѡ^н ѡ
 крѣпкыи тогѡ рѣкы и кѣ|сѣбогатѣе блѡгости, пѡбаеѣтъ ѣ пѡбѣю тогѡ поѣлико
 мѡщно роѣженномѸ ѣтѣс | пѡбѣити се ѡкѣрѣзѡуѡмомѸ рѣкѸ ѣ насыщаѡмомѸ всако
 5 живѡтно блѡговоленѣнѣа ѣако да не тѣчѡю крѣмѣнномоу сѣмѸ црѣтѣю прѣѣтѣнѣици
 бѣдѣ^н нѣ ѣ вѣчномѸ | наслѣдѣнѣици ѡ еже ѡ соудѣс бѣѡсѣстроѣнѣа кѣвѣкѣреннаго намъ
 слоужѣбѡначѣлѧ. | Тѣмже ѣ ѡзъ кѣ Хѧ Бѧ мѧтѣю бѣжѣю блѡговерныи ѣ хѡлѡбѣныи
 гѣѡдинѣ Сръблѣ^н | ѣ Зѣтѣ дѣспѡтѣ Гюргѣ сѣ бѣѡдарѡкѡванныи сѣѡскы гѣдѣка ми
 по дарѡкаѡно|моу ми ѡ вѣкы моѣго Хѧ сѧна же ѣ власти ѣ сѣдърѣжитѣлю ми
 10 бывѣшѸ дръжа|ки ѣ прѣстѡлѸс гѣка сръбскыи землѣи ѣ зѣтскыи порѣкѡвокахъ ѣакоже
 блѡго|чѣтѣа ѣже прѣжде мене бывѣши^х блѡѡчѣстѣныи^х госпѡ^х сръб'скыи^х сѣице ѣ
 до|брѡдѣтѣли тѣѣ никакоже лишѣнь быти. Сѣгѡ радѣи пишѣ^н гѣтѣѡ ми кѣ | сѣѣ-
 нѣе кѣсѣмъ по прѣстѡвѧнѣи блѡѡчѣстѣнаго и хѡлѡбѣнаго ѣ сѧ|мѡдърѣжѣвнаго
 гѣа ѣ родѣтѣлѧ моѣго сѣѡпочѣкѣшаго дѣспѡта Сѣѣфѧна | прииѣшоу ми кѣ бѣѡ-

дарованнѣю земаю гнѣа сръбскаго ѿ прѣемникъ ми | вѣшоу дръжавы ѿ прѣ- 15
 стѣла егѡ како прѣиде прѣа гнѣа ми почтѣнѣн | ѿ вѣрныи властейнъ гнѣа ми
 чѣлникъ великыи Раднѣ и вѣспомоноу мѡ|льбѣнѣ гнѣтѣс ми да сѣ приложѣи ѡ
 сѣль сконѣ сѣ ѣдно село стѡмъ мѡнастирь | вадопѣскомъ дѡмъ прѣтѣе Бѡмѣтре
 що мѣ и записало гнѣтѣо ми за нѣ|гоу вѣрѣс оу вѣчноу вѣшинъ. Мѣ же мѡрѣемъ
 денжмины ѿ поклѣ|нѣемъ заповѣдѣи вѡдимыи вѣры раѣ того и слоужбы ѣже 20
 къ гнѣтѣс ми, вѣговоли гнѣтѣо ми просимоу томъ исплѣнити. Тѣмже ѿ потеръ-
 жѣ|етъ гнѣтѣо ми чѣлникѡу великомъ Раднѣю що ѿ приложѣи село стѡмъ | цѣркомъ
 мѡнастирю дѡмъ прѣтѣе Бѡмѣтре вадопѣдѣскыи глѣмѡе | Бѣлополи на Моравѣ
 съ вѣемъ ѡправданѣемъ ѿ синѡри село того и ѡ ско|га винѡгрѣа що ѿ приложѣилъ
 ѡсемъ мѣтѣи лозѣа, тѣзи да сѣ тверда ѿ непо|колѣбима стѡмъ мѡнастирю вадѡ- 25
 пѣдѣскомъ. По прѣложени же моѣго | живѡта по поклѣнѣнѣ сѣзѣателѣмъ молю ѣго-
 же ѡще вѣговѡлѣти Бѣ | моѣго прѣстѣла сѣдрыжителю бѣти ѿлѣи сѣоке гнѣтѣа ми
 ѿлѣи ѡ сѣрѡ|дникъ гнѣтѣа ми ѿлѣи когѡ ѿного ѡ вѣлѡчѣстѣиыиѣ | тако да сѣхрѣнѣи |
 сѣа прѣхрѣнѣнаа да вѡуѣтъ тверда ѿ непоколѣбима. ѡще ли кѡ дѣрзѣнѣ | закѣстѣю
 дѣаколю разарѣти что ѡ вѣшѣписанныиѣ | таковыи | да ѿ прѡклѣтъ ѡ Гѣ Бѣ вѣсѣ- 30
 дръжитѣла ѿ ѡ прѣтѣе егѡ Бѡмѣтре ѿ ѡ | сѣлы чѣнаго ѿ живѡтебѣщаго кѣта ѿ
 ѡ вѣсѣ стѣиѣ ѿже ѡ вѣка вѣс оуго|жѣшнѣиѣ ѿ вѣ мѣсто пѡмощи да мѣ ѣсть сѣпѣр-
 ница прѣтаа Бѡмѣти | на страшноу испѣтанѣю. ѿ писа сѣ сѣи хрѣсовѣа вѣ лѣто
 , ѣцѣмъ ѿндѣкто ѿ.

Мѣю Бжѣю Гнѣ Сръблѣ Деспѡт Гюгѣ.

Ligne 1: Proverbes de Salomon, VII, 15.

9.

4 Décembre 1457.

Le despote Lazare Branković donne à titre de *прѡвои*a trois villages à son *rizničar* Radoslav.

Inédit. Original. Parchemin. Long.: 0,29; larg.: 0,27. Ecriture cursive. Souscription rouge formant monogramme. En rouge au début le M ainsi que la croix, qui présente un curieux ornement *мѣ* (Ἰησοῦς Χριστὸς νικῶ), ornement qui apparaît aussi dans les documents (quittances à la Ré-
 нѣи|ка publique de Raguse) de Lazare et de son frère Etienne, publiés par Stojanović, *Стапе српске повеље и писма*, II, pp. 156–158. Bulle de cire rouge (diam.: 0,02) indéchiffrable, pendant sur des cordons de soie rouge.

† Мѣтѣю Бжѣю гнѣ Сръблѣмъ дѣиѡ Лазарѣ сѣтвори мѣтѣ госпѡстѣо ми рѣз-
 ницѣрѣс госпѡстѣа | ми Радославѣс за нѣгоуѣс работѣ ѿ за вѣрѣно послѣженѣи ѡ мѣ
 ѣ далѡ госпѡстѣо ми пронѣю ѣ вѣлѣсти Ѣмѣрѣѣкѡн село Гѣзмѣце и село Полѣтѣнѣс
 и ѣ вѣлѣсти Гѡлѣвѣкѡн село Тѣшпѣинѣце | мѣтѣ мѣ госпѡстѣа ми ако сѣ би сѣлѣшнѣ
 Рѣдославѣс пострѣи ѿли сѣмрѣтъ да вѣкази села вѣшѣ|писанѣна ѡстанѣс сѣстѣричѣиыиѣ 5
 нѣгоуѣмъ Радославѣс и Радѡвѣанѣс да ѿ дѣрже ѣ пронѣю а да ѡ ниѣ | работѣю ѿ
 коюю како ѿ ѿни пронѣарѣе. ѿ ако Бѣ ѿ Прѣтѣа пѡмѡже госпѡстѣс ми и прѣмѣи |

ѡпѣ ѡнѡи земаю цю ни сѣ ѕвѣли Тѣрци ѿ є бѣло дѣло госпоѣство ми Радославѣ
 ѕ власти | Петрѣш'кон село Калоганиѣце и село Ѡстрѣкци и селище Богетин'ци
 10 мѣ ѿмѣ | господѣства ми и ѡкази села да дръже Радослави сестричници Радославѣ
 ѿ Радославѣ ѕ пронию | како и ѡкази кишеписанна села и ѿ мѣ не дѣло госпоѣство
 ми ѕ градѣ кѣкю сѣдѣи | Ѡеѡфлаа и на дворѣ кѣкцие Гюр'ка, Ѡомнна ризничара,
 и този да имаю по нѣгоѣ | сѣмрѣти Радослави сестричници Радослаѣ и Радослаѣ
 и мѣю кѣсакѡго нѣгоѣ Бѣ пронию | по мѣнѣ господѣствовати или сѣа ми ѿли
 15 кога ѡ сѣродниѣ ѿли кога годѣ ѡ хрѣтианѣ не по|торити ѡкогѣи записанѣи кѣ-
 шеписаннаго. Яко ли би тѣко дръзѣшѡ ѡкози записанѣи | раѣрѣти и потерити да
 мѣ не Пѣтаа сѣпърница кѣ мѣсто помощи на страшнѣмѣ сѣдѣи. | Пѣвелѣнѣи гѣа
 деѣпота писѣ лоѣдеѣ Гѣпаѣ Ратковиѣ кѣ лѣто ѕѣдѣи мѣа деѣиѣкѣи четѣрѣти дѣи
 ѕ Гѣмѣрѣѣѣ

Мѣлѣио Бѣжѣио Гѣнѣ Гѣрѣвѣнѣ Дѣспѣтъ Дѣзарѣ

10.

APPENDICE.

[1432].

Le monastère de Vatopédi cède, contre 600 hyperpères et 30 livres d'argent, au grand voévode Radoslav [Mihaljević] et à son frère Michel, la tour τοῦ Κωλετζῆ à titre viager et six ἀδελφᾶτα.

Inédit. Copie. Parchemin. Long. : 0, 48; larg. : 0, 27, 5. La fin du document à partir du mot κα-
 νεις (ligne 23) jusqu'aux signatures^a a été corrigée et ajoutée par une autre main.

† Ὁ ἐνδοξώτατος καὶ περιφανέστατος μέγας βοεβόδας πάσης Σερβίας ἐν Κυρίῳ
 ἡμῶν ὑπερήδιστος αὐθέντης καὶ εὐεργέτης κύρις Ῥαδοσλάβος καὶ ὁ ἐνδοξώτατος
 ἀδελφὸς αὐτοῦ κύρις Μιχαήλ ὁ βοεβόδας ἔδωκαν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς τοῦ Βατοπεδίου
 5 μεγάλην μονὴν χάριν ἀδελφάτων ἕξ ὑπέρπυρα ἑξακόσια καὶ ἀσῆμιν λίτρας τριάκοντα
 διὰ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ, ὅπερ ἀσῆμιν καὶ τὰ ἑξακόσια ὑπέρπυρα δεξάμενοι
 ἡμεῖς ὃ τε καθηγούμενος καὶ οἱ γέροντες, τάττομεν ἀπὸ τῆς σήμερον, ἵνα δώσω-
 μεν πρὸς τὸν μέγα βοεβόδα καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ νὰ τὸν
 ἔχωσιν ἐφ' ὅρῳ τῆς ζωῆς αὐτῶν καὶ ἀμπέλιον ἑκαῖσε τοῦ Δομέτη μετὰ τῶν ἔλαιων
 αὐτοῦ καὶ τοῦ περιβολίου· καὶ ἕτερον ἀμπέλιον πλησίον τοῦ πύργου διὰ τὸν εὐρι-
 10 σκόμενον ἱερέα μετὰ καὶ ἀδελφάτου ἐνὸς καὶ κελλία ἐντὸς τοῦ μοναστηρίου τὸν Χρυ-
 σόστομον καὶ διακονίας ἀδελφαταρικᾶς ἕξ κατὰ τε ἔλαιον καὶ οἶνον καὶ εἴ τι ἄλλο
 διακονεῖται τοῖς ἀδελφαταριοῖς πᾶσι· εἰ δὲ καὶ τελευτήσῃ κανεὶς ἕξ αὐτῶν νὰ δια-
 δέχεται ὁ ἕτερος, καὶ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ μοναστηρίου κελλία
 τὸν Χρυσόστομον καὶ τὰς ἕξ διακονίας· μετὰ δὲ τελευτῇ καὶ τῶν δύο νὰ διαδέχων-
 15 ται οἱ καλόγεροι δ' αὐτῶν οὓς ἐπαφήσωσιν εἴτε εἰς τὸ μοναστήριον τελευτήσου-
 σιν εἴτε ἀλλαχοῦ, καὶ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ καὶ τὸ ἀμπέλιον τοῦ Δομέτη μετὰ τῶν
 ἔλαιων αὐτοῦ καὶ τοῦ περιβολίου καὶ διακονίας ἀδελφαταρικᾶς τέσσαρας καὶ ἐντὸς

τοῦ μοναστηρίου κελλία ἀδελφαταρικά· ἔτι τάττομεν ὅτι ἂν δώσῃ ἄλλος κανεῖς πλέον τίποτε διὰ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ νὰ τὸν ἐπάρῃ, νὰ μὴδὲν ἔχωμεν ἄδειαν νὰ τὸν δώσωμεν, ἀμὴ νὰ τὸν ἔχῃ ὁ μέγας βοεβόδας μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, καὶ μετὰ 20 τελευτὴν αὐτῶν νὰ τὸν ἔχωσιν οἱ τέσσαρες καλόγεροι αὐτῶν· ἔτι τάττομεν νὰ ποιήσωμεν τὸν μέγα βοεβόδα καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ὅταν τελευτήσωσιν μνημό- συνα καὶ τράπεζαν τοὺς ἀδελφούς ὅλους τοῦ μοναστηρίου· [εἰ δὲ τελευτήσῃ κανεῖς ἐξ αὐτῶν] μετὰ δὲ τελευτὴν τοῦ μεγάλου βοεβόδα νὰ δίδωμεν πρὸς τοὺς δ' κα- 25 λογέρους ὅπου τὸν θέλουν ἀναπαύσειν νὰ εἶναι καὶ εἰς τὸν ὁρισμὸν τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ κυροῦ Μιχαήλ· ἂν δὲ τελευτήσῃ προτοῦ δὲ νὰ ἔλθῃ κανεῖς ἐξ αὐτῶν νὰ δίδωμεν τοὺς δύο καλογέρους τοὺς θέλουσι στελεῖν, τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ καὶ δύο διακονίας.

† ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς βασιλικῆς μεγάλῃς μονῆς τοῦ Βατο- πεδίου Θεοφάνης ἱερομόναχος †

† Μακάριος ἱερομόναχος ὁ καὶ προηγούμενος.

† Γεννάδιος ἱερομόναχος ὁ καὶ προηγούμενος.

† Δωρόθεος ἱερομόναχος ὁ καὶ ἐκκλησιαάρχης.

† Διονύσιος ἱερομόναχος ὁ πρῶν ἐκκλησιαάρχης.

† Γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ Βαγενίτης.

† Δανιὴλ ὁ ἱερομόναχος ὁ Χριστοπολίτης.

† Θεοφάνης ἱερομόναχος ὁ καὶ σκευοφύλαξ.

† Δωρόθεος ἱερομόναχος.

† Γεννάδιος ἱερομόναχος.

† Σίμων ἱερομόναχος.

† Ἀθανάσιος μοναχὸς †

† Ἰγνάτιος μοναχὸς ὁ Βρανᾶς †

† Γαβριὴλ μοναχὸς ὁ Παλαιολόγος †

† Δαβὶδ ἱερομόναχος †

† Γεράσιμος μοναχὸς †

† Μωϋσῆς μοναχὸς ὁ νοσοκόμος.

† Ἀντώνιος μοναχός.

† Σάββας μοναχὸς τοῦ κυροῦ Ἀθανασίου.

1. ἐνδοξότατος. — 2. ἐνδοξότατος. — 4. ἀσίμιν. — 5. πῦργον... ἀσίμιν. — 7. 13. 16. πῦργον. — 12. τελευτήσῃ. — 15. διαδέχονται: διαδέχονται pr. m. ω supra lineam. — 16. ἀλαχοῦ. — 19. 27. πῦργον. — 23. verba κανεῖς usque ad finem alia manus postea addidit.

ПИСЬ.

PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM SRBSKÝCH IMUNIT.

Studium středověkých listin srbských poskytuje právnímu badání stále ještě vděčné pole, třeba bylo již v tomto směru mnoho vykonáno. Četné chrysobuly, jimiž srbští panovníci projevovali svou štědrost různým klášterům, věnující jim nejen rozsáhlý majetek nemovitý, nýbrž vybavující je též hojnými imunitami, chovají množství zajímavé látky v celku i v podrobnostech, jež se stanoviska pravovědy srovnávací přímo láká ke zpracování. V této krátké studii chceme věnovati pozornost jednomu z takových drobných problémů; pokusíme se řešiti podstatu a význam termínu *пись*, jenž se vyskytuje v imunitních formulích některých srbských listin donačních a dosud zůstal bez žádoucího osvětlení, jež by bylo možno označiti za plně uspokojivé nebo aspoň velmi pravděpodobné.

Slovo *пись* se vyskytá především v chrysobulu krále Stefana Dušana z let 1334—1346, jímž král potvrdil připojení kostela sv. Mikuláše ve Vranji s některými vesnicemi a pozemky klášteru Chilendarskému. V imunitní formuli, jíž udílěna je pro zmíněný kostel řada výhod, král praví: Понеже виде кралевство ми црковь Светаго Николи на краишти, и освободи кралевство ми отъ всехъ работъ кралевства ми, рекше малихъ и велихъ, одъ града и одъ винограда, одъ *писа* и одъ поноса, и одъ позоба, и одъ пса, и одъ сока, ни плате, ни поданка ни...¹ Týž král udělil u příležitosti návštěvy následníka trůnu klášteru Treskavci podle chrysobulu, vydaného po r. 1337, obdobnou imunitu a osvobodil klášter, resp. jeho vesnice a metochie «отъ позоба и *писа*, и приселице, отъ псара и геракара, и провода и поноса, отъ поклисара и отъ поданка всакога».² Dále uvádí «*пись*» imunitní formule v chrysobulu kláštera svatých archandělů ve Zletovu; listinu vydal rovněž car Stefan Dušan v letech 1347—1350, v níž klášter hojnými vesnicemi a jiným jméním nemovitým obdařil. Imunitní formule jest zde sice obsáhlejší, nicméně začátek její se od dvou předchozích valně neliší. (... освободи светое царство ми отъ всѣхъ работъ светаго царства ми, великихъ и малыхъ, и отъ *писа*, и отъ позоба и отъ приселице atd.). Starší listina krále Stefana Uroše II. z r. 1300, kterou panovník bohatě obdařil obnovený jím klášter sv. Jiří na vrchu Virgin při řece Seravě u Skopje, uvádí «*пись*» dvakráte, avšak v odchylné formulaci od chrysobulů Dušanových; v prvním případě se prostě podotýká «*писа* не дати, димнине»,³ načež dále v imunitní formuli, týkající se vsi Řečice, vyskytuje se «*пись*» v sousedství jiných výhod, než které uvádějí předchozí formule Stefana Dušana (... ни десетка пчелна, ни

¹ Srv. *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, стр. 415, XXI.

² *Тамже*, стр. 671.

³ *Тамже*, стр. 609, IV.

овчега, ни житнога, ни винога, ни травнине, ни торовнине, ни комота, ни митате, ни кошарыштине, ни писа, ни димнине, ни волоберштине платити, ни приселице atd.).⁴

Co je to *пись*? DANIČIĆ ve svém «Rječniku» prostě odpovídá «ne znam šta bi bilo»; smysl slova mu zůstal tajemnou záhadou. Termínu věnoval pozornost též vynikající učenec ruský TIMOTHEJ FLORINSKIJ ve svém díle «Памятники законодательной дѣятельности Душана, царя Сербовъ и Грековъ» (Kijev 1888, str. 91); pod rukama měl však jen dva chrysobuly Stefana Dušana, a sice kláštera v Treskavci a kláštera zletovského, o nichž jsme se výše zmínili. V obou těchto listinách vyskytuje se *пись* pohromadě se stejnými termíny, t. j. s «pozobem» a «priselicou». Poněvadž podle jeho mínění, jež se opíralo též o Daničićův «Rječnik», slovo «pozob» znamená poskytnutí potřebné výživy vojsku, a «priselica» povinnost ubytovati vojsko (názor ten se arci dnes neuznává), vyslovil FLORINSKIJ domněnku, že «*пись*» pravděpodobně náleží také k povinnostem, týkajícím se vydržování vojska v míru nebo za války. Když se ovšem přihlédne k chrysobulu Stefana Uroše II. z r. 1300, v němž termín «*пись*» se vyskytuje v sousedství názvů zcela jiných, i k chrysobulu Stefana Dušana klášteru chilendarskému z let 1334—1346, jenž také má v tom směru jisté odchylky, je samozřejmo, že mínění Florinského nemůže obstát ani jako domněnka.

Po letech zavadil jaksí jen mimochodem o «*пись*» znamenitý jihoslovanský právník VLADIMÍR MAŽURANIĆ ve svém historickoprávním chorvatském slovníku⁵ při výkladu hesla «pisma ovca», jež se vyskytuje několikrát v modrušském urbáři z r. 1486.⁶ Uvádí, že adjektivum «pismen» ukazuje na to, že je to dávka, která je v souvislosti «se psaním, s popisem» úrody, z níž kmet má odváděti pánovi nějaký díl; latinsky zvala se pecunia messorialis. A nyní dodává: «neću se prevariti, mislim, da po prilici isto znači i *pis* u srbskoj listini. Popisivače vlasteoske valja hraniti i častiti».

Je nesporné, že cesta, kterou naznačil MAŽURANIĆ, je správná; termín *пись* určitě souvisí s církevněslovanskými výrazy jako писаніе, писанный, письменникъ a j., se srbochr. *pisati*, čes. *psátí*, polsky *писаć*, rusky *писать*, *письмо* atd. Odtud tudíž nutno vyjítí při řešení srbského výrazu *пись*.

Srbské listiny, jak je přímo viděti z uvedených úryvků, jsou v dané otázce až příliš málomluvné, takže nezbyvá než obrátiti pozornost k historickým pramenům jiných slovanských národů a methodou srovnávací dobrati se vlastního jádra. Pak se vynoří arci v prvé řadě myšlenka, není-li srbský termín *пись* v pojmové souvislosti s tímž termínem ruským (*пись*), jenž se vyskytuje v ustavné gramotě novgorodského knížete Vsevoloda Mstislaviče sofijskému soboru (z let 1125—1137), kde se připomíná «попу Иваньскому Русская

⁴ Tamže, str. 614.

⁵ Vl. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Zagreb 1908—1922, str. 919.

⁶ Srv. Lopašić, Hrvatski urbari, sv. I. (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. V), Zagreb, 1894, str. 52, 59, 62, 65, 69, 71.

пись съ Борисоглѣбскимъ на полѣ»...⁷ Podle výkladu prof. BĚLJAJEVA byl tento *пись* jistým druhem zápisného poplatku, který se vybíral od kupců při zápisu jejich zboží, dováženého na trh, což prováděli mýtníci nebo celníci;⁸ tento poplatek, resp. jeho výnos, měl se podle Vsevolodovy listiny dělit na polovici mezi popy Ivanského a Borisoglebského. Nicméně z jednoho dokladu, jenž se o vlastní podstatě pojmu *пись* také podrobněji nevyjadřuje, bylo by odvážné tvrdit, že je zde nějaká snad vzájemná recepce, a to tím spíše, uváží-li se odlehlost míst, z nichž uvedené dokumenty pocházejí.

Možno však nastoupiti jinou, bližší cestu. Srbské chrysobuly, jak známo, jsou pod silným vlivem práva byzantského, předvádějíce mnohdy jen v rouchu slovanském byzantskou normu řeckou. Třeba tudíž srovnávati chrysobuly srbské s chrysobuly řeckými, a to zejména s takovými, které vydal přímo car Stefan Dušan v řeckém jazyku. Imunita, kterou srbské listiny nazývají slovem *пись*, nemůže se pak v řeckém rouchu jinak objeviti nežli ve výrazu, jehož základem by bylo řecké slovo *γραφειν*.

Zkoumáme-li řecké chrysobuly Stefana Dušana v tomto směru, dojdeme k poznání, že uvedenému předpokladu vyhovuje pouze imunita jediná: *ἀπογραφικὴ ἀναθεώρησις*, kterou připomínají chrysobuly kláštera Ksiropotamského, Iberského, Filoteje a Vatopedu na Athosu, vydané Stefanem Dušanem r. 1346.⁹ Srbský termín *пись* při své stručnosti se s dotýčným výrazem řeckým zcela dobře kryje; všechny ostatní názvy imunit, jež se ve zmíněných listinách vyskytují, jsou výrazu *пись* zcela vzdáleny. Považujeme-li pak slovo *пись* za souznačné s řeckým *ἀπογραφικὴ ἀναθεώρησις*, pak máme co činiti s imunitou, spočívající v *osvobození od povinnosti podrobiti se katastrálnímu soupisu*. Byzantský katastr zval se řecky *ἀπογραφή*, *ἀναγραφή*, což se prostě v srbských chrysobulech vyjádřilo slovem *пись*.

Možno však poukázati ještě na další shodu. V chrysobulu srbského krále Stefana Uroše z 1300, klášteru sv. Jiří, o němž výše byla řeč, praví imunitní formule, že do vsi Rečice nemá vstupovati «ни севасть, ни прахторь, ни кнезь, ни виннаръ, ни позобъ, ни конюхъ, ни *писць*», k čemuž se připojuje další osvobození «...ни кошарштине, ни писа, ни димнине» atd. Pokud se týče naší otázky, má tedy listina jednak ustanovení, že se nedovoluje úředníkům, kteří obstarávali katastrální soupis («*piscům*»), vstupovati na imunitované území, jednak se poskytuje osvobození od povinnosti podrobiti se vůbec takovému soupisu. Analogická určení jsou též v řeckých chrysobulech cara Stefana Dušana výše zmíněným klášterům na Athoně: osvobozovací formule připomínají nejen zproštění «ἀπὸ τῆς ἀπογραφικῆς ἀναθεωρήσεως», nýbrž dodávají, že «οὔτε ὁ τὴν ἀναθεώρησιν... μέλλων ποιήσασθαι, οὔτε τις ἄλλος ἔξουσιν ἄδειαν... ἀπογραφικὴν ποιῆσαι ἀναθεώρησιν». Vyskytuje se tedy v nich nejen imunita co do povinnosti katastrálního soupisu (srb. *пись*), nýbrž zapovídá se příslušným

⁷ Srv. *Beněševič*, Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права, I. Petrohrad, 1915 str. 92.

⁸ *Běljajev*, Лекції по исторіи русскаго законодательства, Moskva, 1879, str. 194.

⁹ Srv. *St. Novaković*, op. cit., str. 55, 557, 564, 566.

orgánům («piscům») soupis takový na jmění klášterním prováděti. Shoda taková sotva může býti označena za nahodilou.

Naproti tomu nelze arci mlčením pominouti jinou obtíž, která se vyskytuje v srbském textu chrysobulu svatojirského kláštera u Skoplje. Na začátku chrysobulu se praví «писа не дати, димнине» a v další části se uvádí v citované již imunitní formulí ...ни кошарыштине, ни писа, ни димнине, ни волоберштине платити... Podle těchto vět by tudíž *пись* znamenal *dávku*, která se měla platiti, jak míní *Mažuranić*, piscům za provádění katastrálního soupisu. Posuzujeme-li však umístění «pisu» v ostatních imunitních formulích, jež jej uvádějí, je viděti, že ztěží by bylo možno pomýšleti na nějaký poplatek. V chrysobulu kláštera chilendarského jest na příklad *пись* zařazen mezi «raboty» (ῥαβουτῆα), vážnoucí na obyvatelstvu («одь града и оть винограда, одь писа и одь поноса»); stejným způsobem jest to upraveno v chrysobulu kláštera v Treskavci («оть позоба и писа и приселице») i v chrysobulu kláštera zletovského (...«оть работъ... великихъ и малыхъ, и оть писа, и оть позоба и оть приселице»). Při jasné dikci imunitní formule, je jistě přirozenější dbáti přímého smyslu slov, než vkládati do nich smysl odvozený: podobně jako se ve formulí zapovídá (královským funkcionářům) bráti potravu pro koně (позобъ) nebo požadovati ubytování (приселица), tak se také jim zapovídá *пись*, t. j. konati soupis. Ostatně i samotný chrysobul kláštera svatojirského má při svém, jinak zcela jasném rčení o «pisu», jistou textovou nedůslednost. Jaký smysl by mělo osvobozovati klášterní majetek od zvláštní soupisné dávky, když podle výslovného ustanovení imunitní formule by katastrální úředník na něm vůbec co činiti neměl?

K podpoře mínění, že *пись* znamená katastrální soupis a nikoliv nějaký poplatek za jeho provedení, možno uvést ještě jeden doklad. Pod vlivem řádů byzantských jsou nejen chrysobuly srbské, nýbrž i chrysobuly bulharské, jichž se pohříchu dochovalo jen poskrovnu. Možno tudíž i srovnáváním těchto dopátrati se jistých poznatků i případných vysvětlivek. V naší otázce má význam t. zv. ořečovský chrysobul, vydaný bulharským carem Janem Alexandrem v r. 1347, tedy v době současné, z níž pocházejí chrysobuly Stefana Dušana. V tomto chrysobulu jest obsažena imunitní formule, v níž mimo jiné stojí: И люди и селища манастырь царства ми, и въсѣмъ мѣ правини, ни писати, ни дани взѣти...¹⁰ Zapovídá se tudíž lidí a vesnice kláštera sv. Mikuláše v Ořečově (v obvodu trnovském) i veškeré jeho příslušenství sepisovati, tedy prováděti katastrální soupis, a vybíratí daně; o nějakém poplatku za výkon soupisu není vůbec řeči. Lze jistě zcela dobře připustiti, že tato textace vrhá dostatečné světlo i na pravý význam srbského termínu *пись*. Stejný slovní základ, receptce týchž právních řádů, nemohou vésti než k úsudku, že pojmová náplň, zmíněnými slovními obraty vyjádřená, je také stejná.

Ze srovnávacího materiálu, který jsme uvedli, tudíž vyplývá, že srbské slovo *пись*, uváděné některými srbskými chrysobuly, znamená totéž co řecké

¹⁰ Srv. С. С. Бобчевъ, Старобългарски правни паметници, část I. Sofia 1903, str. 160.

ἀπογραφικὴ ἀναθεώρησις nebo prostě též ἀπογραφή. Imunita slovem tím uváděná, znamená osvobození od povinnosti podrobiti se katastrálnímu soupisu majetku a nikoliv nějakou dávku za úřední výkon soupisu. Význam, který taková imunita pro klášterní jmění měla, vylučujíc každou jeho finanční kontrolu, byl pro kláštery neocenitelný; bez «pisu» nebylo základu pro ukládání daní. Mezi jinými imunitami, jimiž srbští panovníci ve středověku kláštery obmýšleli, patří tak «пись» k výhodám, které jsou v pravdě projevem veliké královské štedrosti k církevním ústavům.

«ПИСЬ». CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DES IMMUNITÉS SERBES.

(RÉSUMÉ.)

Dans l'article intitulé «Пись» l'auteur s'occupe de déterminer la signification de ce terme qui se retrouve dans quelques privilèges serbes d'immunité du XIVme siècle. Après avoir comparé les formules d'immunité des diplômes serbes aux formules analogiques grecques, ainsi qu'au chrysobulle d'Oréchoy du tzar bulgare Jean Alexandre, l'auteur vient à la conclusion que le terme serbe «пись» a la même signification que le terme des textes grecs ἀπογραφή, ἀναγραφή, c'est-à-dire que l'exemption du «пись» veut dire l'exemption de l'inscription au cadastre.

J. MYSLIVEC (Praha):

DVĚ IKONY »POKROVA«.

PAMÁTKE TAT'JANY N. RODZIANKOVÉ.

V pařížských soukromých sbírkách ruských ikon objevila se v poslední době dvě zajímavá díla s námětem »Pokrovu«, různé sice umělecké kvality, ale přibližně stejného stáří.

Prvá ikona (dále budeme ji zvatí I.) (tab. I.), velikosti asi $0\cdot30 \times 0\cdot23$ m, s širokým »polem«, ukázala se v podobě námi reprodukované teprve po očištění, když byl sňat vrchní sloy malby, jehož zbytek na okraji horního pole je zachován a vykazuje zbytek »vjazi« XIX. stol. Takto objevená původní vrstva je bez kazů i oprav.

Ikonografie této památky souhlasí v hlavních rysech se známou a v pozdním ruském malířství hojně rozšířenou formou zobrazování tohoto námětu. Na architekturní kulise seřaděny jsou graduálně a symetricky jednotlivé skupiny výjevů. Uprostřed v dolní části sv. Roman Sladkopěvec ve sticharu, držící v ruce svitek s počátkem vánočního kondaku, obklopen sborem zpěváků rovněž stichary oděných, a nad ním vznáší se Bohorodička, stojící na kruhovitém oblaku s pažemi rozpjatými. Po stranách její hlavy nesou dvě zkrácené andělské postavy červené maforion, v oblouku nad Mariinou postavou prohnuté. Po stranách v řadách jsou umístěni pozemští a nebeští diváci. Nalevo od Romana stojí císař s aureolou a biskup (patriarcha) s družinou, napravo před skupinou prostých diváků sv. Ondřej Jurodivý se sv. Epifaniem, svým učedníkem. Levou horní skupinu tvoří apoštolové se sv. Petrem v čele, pravou horní skupinu blíže neoznačitelných světců uvádí mnich, snad sv. Jan Damascenský.

Druhá ikona (II.) (tab. II.), rozměrů $0\cdot375 \times 0\cdot310$ m, rovněž bezvadně zachovaná, s postavami dvou svatých biskupů na klejmu, z nichž pravého označuje zachovaný nápis jako Řehoře Velikého armenského (Prosvětitel), levého jako Leontije Rostovského, podává námět téměř shodně s ikonou I., vyjma dvě důležité ikonografické zvláštnosti: Bohorodička sama drží maforion, složené na rukou, ohnutých v modlitbě, dva andělé po stranách tvoří její průvod. Skupina pozemšťanů je rozšířena o postavu císařovny, která se svým manželem stojí na vyvýšeném podiu, nebešťané jsou zastoupeni jediné apoštoly, rozdělenými ve dvě skupiny; levou doplňuje a uvádí sv. Jan Křtitel. Další zvláštností této ikony je forma kulisy chrámu, leč o tom bude řeč níže.

Sluh ikony I. prozrazuje malíře značně vyspělého, který v duchu dobového manýrismu dovedl vtisknouti svému dílu znaky umělecké individuality. Je to především smysl pro řadění figur v ploše, který se jeví přísnou symetrií, nikoliv však suše a stroze, nýbrž rušnou a neklidnou linií. Vertikála, oddělující postranní skupinu od volného středu, láme se hned v horní řadě o vystupující první figuru spodní řady. Horizontála nad hlavami kliru je prohnuta do oblouku, aby nevznikla souběžnost s vlysem architektury. Masivnost dvojfigury Ondřeje a Epifania je vyvážena postavou patriarchy a dopředu vystupujícího

mnicha. Stejně tak živá a neklidná je posice jednotlivých figur. Námětem vynucenou repetici hlav ve skupině nebešťanů zpestřuje malíř alespoň nepravidelným shlukem úseků nimbových v pravé polovici. Nejvíce ovšem tato životnost v držení postav bije do očí u kliru, kde snad byla způsobena křivkou těla Romanova, která však je typická pro jeho postavu v této kompozici vůbec; najdeme ji proto i na mnohých dílech jiných.

Pečeť soudobého malířství však prozrazují tvar a proporce figur, řasení draperie, formy architekturní a kolorit. Uvědomíme-li si, jak s postavou zachází Dionisij a srovnáme-li je s postavami fresek svjažského kláštera, vidíme, jak se postupně vyvíjela koncepce postavy v těchto 50 letech ruského malířství. Tuto cestu od nemožně protáhlé postavy, ztrácející se v draperiích, s malou hlavou ke kratší, spíše sražené figuře s výraznou hlavou, dominující kulovitým tvarem, k masivnějšímu a spíše haptickému tělu můžeme sledovati nejen na freskách a miniaturách, nýbrž i na ikonách. V miniaturách mohou sloužiti za vzor iluminace žaltáře č. 56 Čudova kláštera¹ nebo žaltáře moskevského Historického musea,² kde datování XVI. stoletím umožňuje tvar písma. Pro srovnání po ruce máme i datované ikony z této doby. Je to jednak velká ikonostasová ikona »Klanění okovům sv. apoštola Petra« z chrámu sv. Petra a Pavla v Novgorodě, jenž v roce 1548 vyhořel a po tomto roce byl i s vnitřní výzdobou, k níž náleží i tato ikona, obnoven,³ dále nápisem datovaná ikona osmi světců z roku 1560 býv. sb. Lich.⁴ a konečně ikona »Predsta Carica« v Ruském museu,⁵ kterou požehnal arcibiskup novgorodský Leonid, vládnoucí v letech 1571 až 1577, Ioanu Ioanoviči, synovi Hrozného.⁶ Prvá ikona je nepochybně původu novgorodského; sloh její, proporce figur, stylisace záhybu draperie i čistě ornamentální forma architektury prozrazují ji jako pozdní a určité ne vynikající plod tradice novgorodské. Druhá ikona je rodinná a jen podle postavy sv. Nikity mohli bychom souditi o novgorodském původu, kdyby v horní řadě nebylo i poprsí sv. Sergěje Radoněžského, typicky moskevského světce. Zato třetí ikona svým významem ukazuje na centrální, možno říci, říšskou školu. Jen oběma posledním je naše ikona I. blízká, právě onou mírnou hmotností postav, plastičností obličejů, a směje-li tak říci, k realitě směřujícím řasením draperie, které přibližně odpovídá tělesným tvarům a pro něž musili bychom hledati původ v prvních zásadách paleologovského umění na půdu ruskou. Přihlédneme-li ještě k chápání architektury s její zřejmou plošností, obrácenou perspektivou a tradiční iracionálností detailních tvarů, pak najdeme ve všech těchto znacích pečeť tvorby XVI. stol. I kolorit, kde dominuje žlut s olivově zelenou a šeděmodrou, doplňována karmínem, černí, bělobou a čo-

¹ Н. Лихачев, Материалы для русскаго иконописания. СПб. 1906, č. 844–847.

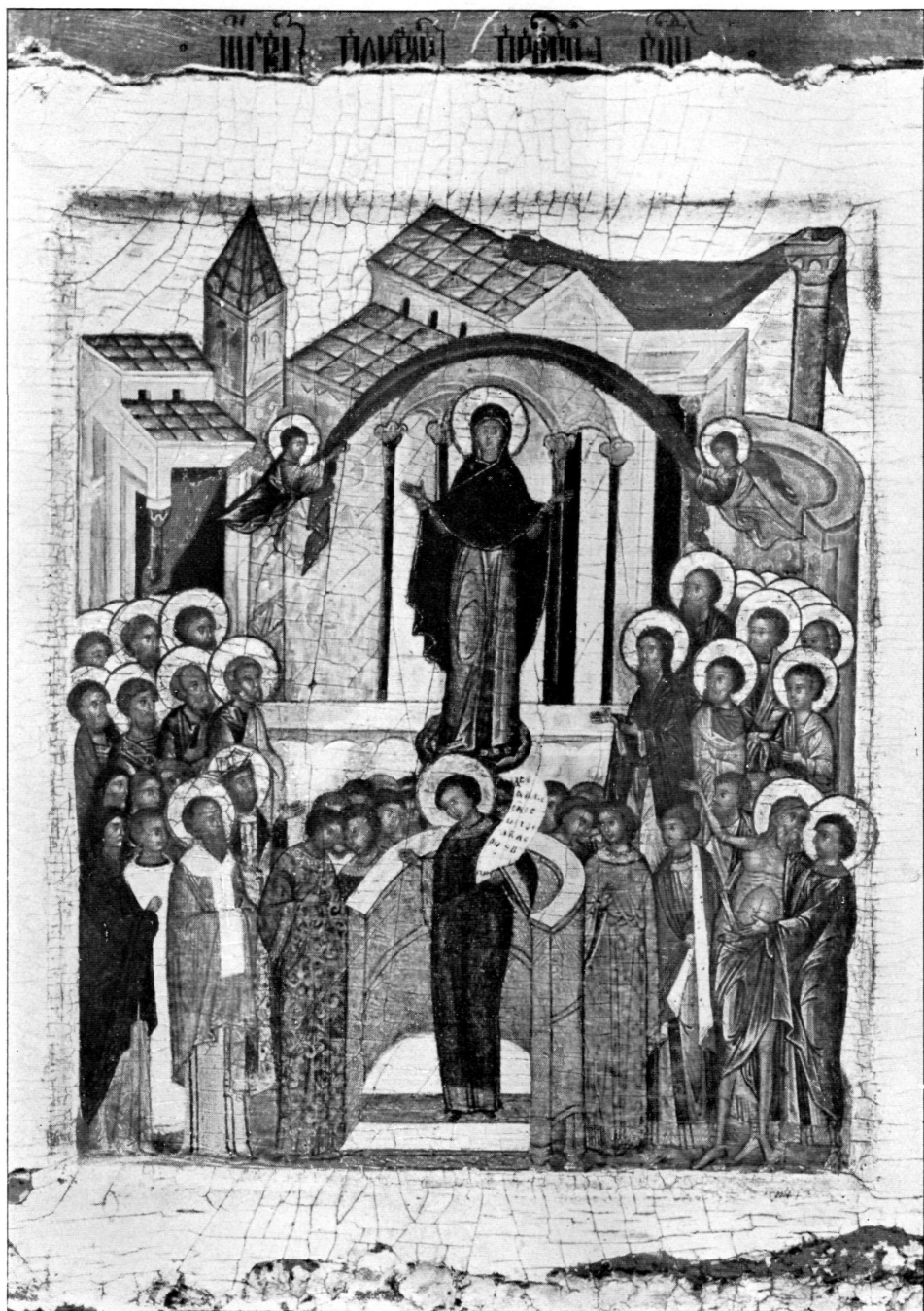
² N. Винов—М. Алфатов, Geschichte der altrussischen Kunst. Augsburg 1932. II., obr. 278.

³ Н. Кондаков, Русская икона. Прага 1928., I., tab. 66 vlevo, IV., str. 306.

⁴ Лихачев, op. cit., č. 301.

⁵ Кондаков, op. cit. II., tab. 105.

⁶ Н. Сычев, Древлехранилище памятников, русской иконописи и церковной старины им. Императора Николая II., Пгр. 1916., str. 30.

TAB. I.

TAB. II.

koládovou hnědí a kde chybějí úplně jasné odstíny modří, odpovídá pojmům o ikoném malířství XVI. stol. nám známým.⁷

Zcela jiné a o mnoho nižší třídy je ikona II., kde jakási dílna, značně lidová, snad i provinciální, pracuje svými prostředky pod vlivem současného uměleckého prostředí. Není zde ovšem ani stopy po elegantním snažení mistra ikony I., řazení figur je strohé, stejně jako strohá je kresba s nepatrnou modelací světlem a stínem. Jak celková grafičnost ikony, tak jednotlivé detaily sblížují naši ikonu s jinými známými památkami XVI. stol., snad z okruhu novgorodského, snad z některé ještě severnější školy. Tak kulovitá forma hlav, ornamentální kudrlinky vlasů a volné řasení draperie bez nejmenší stopy po cikcakovitých vzdutých liniích vysokých škol novgorodských, kde záhyby jsou naznačeny pouhou kresbou bez nejmenší snahy po reliefnosti, nedostatek členění geometrickými plochami reflexů, to vše sblížuje ikonu II. se »Sobotou všech svatých« bývalé sbírky Čirikovových;⁸ typické propracování oka, jehož zornička je vytvořena pouhou černou tečkou a hloubka vypracována teprve váčkem očním, temněji odstíněným, najdeme na primitivních ikonách XVI. stol. snad rovněž severské provenience jako na ikoně sv. Borise a Glěba bývalé sbírky Rjabušinského, kterou někteří datují i XV. stol.,⁹ na ikoně »Sestoupení do pekel« (bývalé sbírky Silinovy¹⁰ nebo na zřejmě severské ikoně č. 1980 Ruského musea.¹¹ Přesné rozlišení mezi XV. a XVI. stol. u ikon tohoto stupně je těžké, poněvadž, jak řečeno, jsou to práce provinciální a dobu odrazu snah uměleckého proudění mistrovských škol zde vystihnouti je nemožné, nechceme-li zabřednouti do bezvýznamného způsobu datování, o přesné časové body neopřehledného. Ornamentace andělských chitonů bude snad již počátkem způsobu, zv. »уборное письмо«; ale i kdyby tomu tak nebylo, najdeme pro ně analogie v ikoném malířství XVI. stol. Uvádíme jako příklad »Narození Panny Marie« č. 3086 Ruského musea,¹² kde podobný ornament jen řidčeji rozsazený zdobí draperii na lůžku Annině.

Poněkud překvapí kolorit ikony, který připomíná bichromii novgorodských ikon XIV. stol. s tím rozdílem, že tam byla to symetrická kombinace dvou nelomených barev, zde však voleny jsou jako dominantní sice také dvě barvy, červená a zelená, ale v různých odstínech. Tyto dvě barvy mimo nepatrné použití žluti, běloby a černi vyčerpávají celý kolorit ikony. Zlata použito toliko k ornamentaci, zato nimby, obvyčejně zlatem pokládané, jsou zde zelené.

Zajímavost obou ikon záleží však spíše v jejich ikonografické stránce, která nás nutí, abychom pronikli k jádru vzniku a vývoje komposice »Pokrova«.

⁷ Brunov—Alpatov, op. cit., str. 360.

⁸ Выставка древнерусского искусства. М. 1913, č. 78.

⁹ *Ibid.*, č. 109.

¹⁰ *Ibid.*, č. 51.

¹¹ Кондаков, op. cit., II., tab. 44 vlevo.

¹² *Ibid.*, II., tab. 38 vlevo. Ikona tato pochází určitě z druhé poloviny XVI. stol., o čemž svědčí forma architektury v pozadí, reprodukcijící stavby z doby rozkvětu moskevské architektury. Analogii pro tento detail najdeme v miniaturách evangeliáře z r. 1577 sbírky hr. Uvarova. (Srv. A. C. Уваров, Евангелие 1577 года, изображенія евангелистов и их символов. »Древности« XXI. 2., tab. II.).

Ikonografií »Pokrovu« zabývali se dva autoři, po prvé KONDAKOV¹³ a v poslední době LATHOUD,^{14a} který však pronikl věc spíše po stránce theologické než umělecko-historické. Kondakov provedl také rozdělení památek na dvě skupiny, jež nutno zachovati i v dalším podrobnějším rozboru, neboť ostatní ikonografické rozdíly, na něž poukážeme, nemají takového významu. Prvou skupinu, kterou Kondakov nazývá »novgorodskou«, tvoří ty památky, v nichž maforion nadržuje sama Bohorodička, nýbrž andělé nad její hlavou, druhou »moskevskou« pak, kde maforion drží v rukou sama Bohorodička.

K prvému typu patří i nejstarší nám známé vyobrazení tohoto námětu na vratech suzdalského soboru z let 1230—1233,^{14b} kde Bohorodička zobrazena již jako Oranta, leč z profilu, obracející se ke Kristu, jenž se vznáší v úhlu komposice a žehná. Po stranách Bohorodičky stojí čtyři andělé, kteří přidržují maforion, vznášející se ve vzduchu. Ze spousty památek, převážně ikonných, poukazujeme tu na řadu ikon z bývalé sbírky Lichačevovy,¹⁵ na fresku vnější výzdoby chrámu v Suceviti z r. 1592,¹⁶ nepochybně ruské práce, která je vlastně replikou známé velkolepé ikony č. 2106 Ruského musea,¹⁷ na dřevěnou vyřezávanou ikonu ze XVI. stol. v sol'vyčegodské katedrále,¹⁸ ikonu snad ze XIV. stol. bývalé sbírky Ostrouchovy¹⁹ kromě mnoha jiných. Do druhé skupiny patří ikona Tretjakovské galerie,²⁰ dvě ikony bývalé sbírky Lichačevovy,²¹ ikona vologodského musea,²² ikona Pokrovského kláštera v Suzdaři,²³ ikona v novgorodském chrámu sv. Mikuláše Kočaného, datovaná sice nápisem rokem 1391, avšak slohem patřící až na konec XV. nebo poč. XVI. stol.²⁴ a j. Na všech těchto památkách zobrazena Bohorodička en face. V pozdním ruském ikonopisu se vyskytuje oblíbený »боковой перевод«, kde Bohorodička, obrácena ze tří čtvrtí ke Kristu, drží v rukou mimo maforion i svitek s nápisem. Nepochybný původ této formy třeba hledati v tradici t. zv. »Chalkopratské« Bohorodičky, jež se na půdě ruské rozšířila v podobě kopií »Bogoljubské« ikony. Tuto změnu v konstrukci komposice najdeme na jedné ikoně bývalé sbírky Lichačevovy,²⁵

¹³ Н. Кондаков, Иконография Богоматери II, СПб. 1914, стр. 56—59, 92—100.

^{14a} D. Lathoud, Le thème iconographique du »Pokrov« de la Vierge. (L'art byzantin chez les Slaves. II. 2., Paris 1932, стр. 302 a sl.)

^{14b} Ibid., obr. 97; Н. Кондаков—И. Толстой, Русскія древности VI., СПб. 1899, obr. 103.

¹⁵ Кондаков, Русская икона II., tab. 35, 36, Лихачев, op. cit., č. 234, 235, 236, 237, 240.

¹⁶ P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord des origines a la fin du XVIe siècle. Paris 1930, tab. LXVI/2.

¹⁷ Лихачев, op. cit., č. 236.

¹⁸ Lathoud, op. cit., obr. 99.

¹⁹ »Русская икона«. Сборник 3, стр. 187.

²⁰ Лихачев, op. cit. č. 243.

²¹ Ibid., č. 241, 238 (z r. 1797).

²² Lathoud, op. cit., tab. XLVI.

²³ »Вопросы реставрации« I, Москва стр. 53.

²⁴ Кондаков, op. ult. cit., IV., стр. 262.

²⁵ Лихачев, op. cit., č. 432.

na kresbě rukopisu Rumjancevského musea č. 449 z let 1608—1611 (list 171vo),²⁶ na podlinníkové kresbě neudané provenience²⁷ a jinde.

Snad jediné spojení obou tak rozdílných typů najdeme v t. zv. kritickém podlinníku, který předpisuje jak maforion v ruce Bohorodičky, tak druhý, anděly rozprostřený nad ní.²⁸

Mimoděk se namítá otázka, jak vysvětliti tento dvojí způsob zobrazování jednoho a téhož námětu. To ovšem předpokládá zjištění původu této komposice vůbec.

Je jisto, a z tohoto faktu vycházejme, že komposice »Pokrovu« souvisí se svátkem téhož názvu, který ruská církev slaví dne 1. října, a že pro něj vytvořena byla jako ikona svátková. Bylo již vícekrát disputováno o tom, kdy a kde vznikl tento svátek, dnes však není již pochyby o tom, že vznikl až v Rusku samém. Domněnka starší, že svátek »Pokrovu« vznikl již v Byzantsku, vyjádřena je mezi jiným i v citovaném kritickém podlinníku, kde se praví, že svátek počal býti slaven ve dnech Lva Přemoudrého v r. 6611.²⁹ Vznik tohoto mylného data dá se snadno vysvětliti; autor měl za to, že svátek slaven byl ihned po vidění sv. Ondřeje, jenž přišel do Cařihradu jako slovanský otrok protospataria Theognosta za vlády Lva Moudrého (886—911).³⁰ Proti této nekritické zprávě, vadné i v označeném letopočtu, stojí zde však fakt, že řecké kalendáře a liturgické knihy nemají ani zmínky o tomto svátku, kdežto slovanské prology prvé redakce menologia Vasiliova, přeložené do slovanštiny ne později než ve XII. stol. a obsažené v rukopisech Rumjancevského obychodu, rukopisu č. 239 moskevské Synodální knihovny a jerusalemského typika téže knihovny č. 328, stejně v sofijském prologu, psaném do r. 1250 (Sofijská knihovna č. 1324), obsažena jsou čtení na tento svátek, končící významnými slovy »всхотѣхъ да не безъ праздника останеть св. Покровъ твой преблагая«. Tento text podle mínění archimandrity Sergije obsahovala i ztracená část lobkovského prologu z roku 1196.³¹

Leč máme i jiná svědectví o tom, že svátek a vůbec kult »Pokrovu« pod svátkem tohoto jména slaven byl teprve v Rusku. Třeba se vyskytují v oblasti přímého byzantského církevního vlivu některé chrámy s titulem »Vlachernské« Bohorodičky, v němž podle legendy vidění sv. Ondřeje se stalo, není znám ani jeden chrám s titulem Pokrovu na půdě byzantské ani později řecké. Zato v Rusku zbudován byl již v letech 1165—1166 chrám Pokrovu na Nerli. Druhý chrám »Pokrovu« v oblasti suzdalsko-vladimírské vzniká r. 1364 jako dřevěná svatyně s klášterem v Suzdali, založená knížetem Andrejem Konstantinovičem, jež teprve r. 1518 byla Vasilijem Ivanovičem nahrazena stavbou kamennou.³²

²⁶ *Ibid.*, č. 687.

²⁷ Кондаков, И. Б., II., obr. č. 29.

²⁸ Н. Покровский, Сийскій иконописный подлинник. S. I., 1895, str. 90—91.

²⁹ *Ibid.*, str. 92.

³⁰ Арх. Сергій, Полной мѣсяцеслов Востока. II. Святой Восток, М. 1876, str. 316.

³¹ *Ibid.*, str. 313.

³² М. Достоевскій, Суздаль, М. s. a., str. 47.

Velký Novgorod měl řadu chrámů »Pokrova« zasvěcených. Tak již r. 1148 zapálil blesk klášter »Pokrova« ve Zvěřinci,³³ v němž jistě byl již chrám tohoto jména. V témž klášteře byl r. 1360 arcibiskupem Mojžíšem postaven dřevěný chrám, který o 35 nebo 39 let později nahrazen chrámem kamenným.³⁴ R. 1305 byl postaven kamenný chrám na bráně Dětince od pruské strany Semenem Klimovičem,³⁵ avšak byl již r. 1389 stržen a nahrazen novým, kamenným, nákladem posadníka Řehoře Jakuviče.³⁶ Pod Novgorodem na Dubence staví mnich Olonij, zvaný Ščil, klášter »Pokrova« r. 1310 s chrámem téhož jména,³⁷ jež kroniky připomínají i k r. 1386 a 1421.³⁸ R. 1391 zřízen při chrámu sv. apoštola Jakuba paraklis »Pokrova« po zázraku pláče ikony »Pokrova« v tomto chrámu.³⁹ O chrámu »Pokrova« na Dvorišči se dozvídáme až r. 1435, když vyhořel.⁴⁰ Leč i v jiných místech zakládány již ve XIII. a XIV. století chrámy a kláštery »Pokrova«. Tak sv. Dionisij Glušickij (1362—1437) zakládá klášter toho jména u Vologdy,⁴¹ kroniky zmiňují se o něm k r. 1502.⁴² Ve Pskově postaven chrám »Pokrova« r. 1352.⁴³ Ve Tveri se připomíná k r. 1375 div samovznícení svíčky v chrámu »Pokrova«, tedy chrám již stál a bylo ho užíváno před tímto datem.⁴⁴ R. 1383 na Kukově hoře, na místě druhého zjevení Tichvinské Bohorodičky, postaven chrám »Pokrova«.⁴⁵ V Moskvě připomíná se k r. 1372 postřížení Štěpána, bratra sv. Sergije, v klášteře »Pokrova« v Sadech,⁴⁶ tedy zase již chrám s klášteřem existoval. Jiný chrám »Pokrova«, zvaný »Na novom«, připomíná kronika až k r. 1491.⁴⁷

Kult »Pokrova« se obráží dále v malířských památkách s námětem, o němž mluvíme. Zmínili jsme se již výše o nejstarším vyobrazení, zachovaném na dvou suzdalských z let 1230—1233. Máme však i literární zprávy o ikonách s tímto námětem. Tak podle nejstarší kroniky novgorodské r. 1208 ronila slzy ikona Bohorodičky v chrámu sv. Jakuba v Novgorodě. Třetí kronika označuje ji jako ikonu »Pokrova«, která později přenesena byla k sv. Mikuláši Kočanému⁴⁸ a ještě později nahrazena dosud zachovanou ikonou, o níž byla výše řeč. Zpráva tato vzhledem k jiné podobné, shora citované, ovšem vzbuzuje pochybnosti. Mezi ikonami, jež maloval podle podání sv. Dionisij Glušický, uvádí

³³ Полное Собрание Русских Лѣтописей. III., 10, 124.

³⁴ *Ibid.*, III., 77, 131*, 225, 233, 109; IV., 104, 142.

³⁵ *Ibid.*, III., 68, 223; IV., 46.

³⁶ *Ibid.*, III., 95; IV., 96, 139.

³⁷ *Ibid.*, III., 69, 223; Кондаков, Р. И., III., 127; IV., 262.

³⁸ П. С. Р. Л. III., 232; IV., 34; V., 241; VIII., 50; III., 109.

³⁹ *Ibid.*, III., 223; IV., 38.

⁴⁰ *Ibid.*, III., 150.

⁴¹ Кондаков, Р. И., IV. 277.

⁴² П. С. Р. Л. VI., 43; VIII., 242.

⁴³ *Ibid.*, IV., 191.

⁴⁴ *Ibid.*, VIII., 291.

⁴⁵ *Ibid.*, VIII., 48.

⁴⁶ *Ibid.*, VI., 120.

⁴⁷ *Ibid.*, IV., 159.

⁴⁸ Кондаков: Р. И., IV., 131.

se i »Pokrov« v Sosnovském klášteře,⁴⁹ tedy původ jeho třeba klásti do druhé poloviny XIV. neb počátku XV. století. Jiný »zázrak« pláče udál se podle novgorodských kronik r. 1418 na ikoně »Pokrovu« u sv. Anastasie.⁵⁰

Na základě toho všeho možno předpokládati, že svátek »Pokrovu« slaven byl již ve XII. stol. jako samostatný svátek ruský, ale plný rozkvět kultu »Pokrovu« nastal až ve XIV. století. Proto také není ani jinak možné, než že i komposice tohoto názvu vznikla na půdě ruské.

Námětem komposice je právě předmět svátku, totiž původní jeho forma, vidění sv. Ondřeje Jurodivého, které měl v chrámu ve Vlachernách. Jak vypráví životopis tohoto světce, dlíval sv. Ondřej na nočních bohoslužbách v onom chrámu. Kdysi, stoje tak se svým učedníkem Epifanijem, viděl vycházeti z carských dveří Bohorodičku s velikým průvodem, v němž byl i sv. Jan Křtitel i Jan Theolog, kteří podpírali Bohorodičku. Když se přibližovala již k ambonu, upozornil Ondřej učedníka svého na vidění. Epifanij učiteli přisvědčil, že i on vidí. Oba pak viděli Bohorodičku, kterak se modlí klečíc a prolévajíc hojné slzy. V modlitbě pokračovala u prestolu a skončivši ji sňala se šíje maforion a vztaženými rukama rozprostřela je nad modlícím se lidem. Když Bohorodička zmizela, zmizelo i maforion.

Jak správně míní Kondakov,⁵¹ odpovídá tomuto textu jen druhá varianta, podle něho zvaná moskevská, poněvadž jen ta představuje Bohorodičku, držící nad lidem své maforion.

Druhou variantu, t. zv. novgorodskou, vysvětluje Kondakov tím způsobem, že na vytvoření její působilo nebo prostě předmětem znázornění bylo »σύνητες θαύμα« vlachernského chrámu. Zprávy o tomto »zázraku« jsou různého původu, ale inspirovány patrně jediným pramenem. Zajímavé je, že byzantského původu je toliko jediná, a to malé důvěry v pravdivost požívající báseň »Alexiades« Anny Komneny ze XII. stol., kde o zázraku mluví ve XII. knize při popisu odjezdu Alexiova r. 1107. Další dvě zprávy jsou původu ještě pozdějšího a latinské. Je to jednak rýmování v rukopise Liber Virginalis z r. 1576 v pařížské Národní knihovně, nalezené Du Cangem, jednak s touto básní obsahově shodný popis »zázraku« v Belethiově »Rationale divinorum officiorum« z r. 1553. Anna Komnena i oba latinské prameny líčí »zázrak« krátce takto: Ve vlachernském chrámu (latinský text Basilica Lucerna) byl obraz Panny Marie zakryt záclonou po celý týden. Teprve při pátečním hesperinu se záclona zázračně pozvedla a obraz zůstal odkryt až do sobotního hesperinu, kdy zase záclona obraz zakryla. K těmto zprávám možno připojit i záznam prvé novgorodské kroniky k r. 1204 o tom, že křižáčtí dobyvatelé oloupili Bohorodičku vlachernskou »идѣже святыи духъ съхожаше на вся пятницѣ«. Stejně o sestupování Ducha sv. mluví i palomník Antonij, jenž navštívil Cařihrad r. 1200.⁵²

⁴⁹ *Ibid.*, IV., 228.

⁵⁰ *Ibid.*, IV., 236.

⁵¹ И. Б., II., 99.

⁵² Кондаков, Р. И., III., 152, 153; IV., 262, 263; И. Б., II., 56—59, 92—100; *Latboud*, op. cit. H. Кондаков, Византійскіе церкви и памятники Константинополя. Одесса 1887, стр. 17—26.

Na tomto podkladě zdůvodňuje Kondakov i vznik dvou typů komposice Pokrovu: V typu novgorodském vidí zobrazení vidění sv. Ondřeje, kde Bohorodička sama drží v ruce maforion hnědé barvy, v moskevském pak reprezentaci t. zv. trvalého zázraku, kde andělé nad obrazem Bohorodičky drží svinutou záclonu purpurové barvy, jež od soboty až do pátku jej zakrývala.⁵³ Ovšem kolorit maforia není důsledný, neboť právě naše ikona II. má maforion červené, ač ikona patří k typu t. zv. moskevskému.

Komposice »Pokrovu« však projevuje různé stupně vývojové a mimo způsob držení maforia — záclony i jiné ikonografické detaily, které v rámci komposice se vyvíjejí. Nejstarší vyobrazení, jak již řečeno, na suzdalských vratech, je typu t. zv. novgorodského jen o třech prvcích ikonografických: modlíci se Bohorodička, stojící andělé s rozepiatým příkrovem a žehnající Kristus. Všechny tři detaily v tomto typu se zachovaly s menšími změnami. Tak Bohorodička mimo pozdní ze XVII. stol., pocházející »боковой перевод«, stojí vždy en face v orantní póze. Andělé v pozdějších památkách tohoto typu se vždy vznášejí. Kristus, pravidelně jen v poprsí, umístěn je přímo nad Bohorodičku a žehná oběma rukama. Další vývoj připojil ostatní detaily. Tak ve třech téměř shodných ikonách snad již ze XIV. stol. nebo XV. stol., pocházejících z nějaké lidové dílny, a to jedna z ikon Ruského musea,⁵⁴ bývalé sbírky Lichačevovy⁵⁵ a Ostrouchovovy,⁵⁶ rozdělují scénu ve tři patra. Střed dolní části je vyplněn zavřenými carskými dveřmi na sloupcích, v levé třetině stojí skupina apoštolů v čele se sv. Janem Křtitelem. Pravou skupinu tvoří sv. Ondřej s typickým gestem pravé ruky a za ním několik mladických postav, na Lichačevově ikoně dokonce s mučednickými kříži v rukou. Na druhé ikoně Roman chybí, teprve na první a třetí se objevuje hned vedle postavy Ondřejovy s otevřenou knihou v levici. Střední patro zaujímají v levé třetině otcové církve, v pravé archandělé. Na první a třetí ikoně stojí levá skupina za prestolem, pravá za jakousi přehrádkou, u Lichačevovy ikony proměněno obojí v součást architektury, jakýsi balkon. Umísťování liturgistů do různých komposic je v ruském malířství běžným zjevem,⁵⁷ zde však, zdá se, má své odůvodnění v tom, že liturgisté nejsou jenom částí nebeského dvoru, který při zjevení asistuje, nýbrž representanty nebo spíše symbolem kleru, který právě při zjevení sloužil hesperinos. Naproti tomu andělé jsou jistě částí průvodu Mariina, o němž životopis Ondřejův mluví, a za bariéru, obdobnou oltáři v levé třetině, umístění byli jen z důvodu symetrie. Stejného typu je i ikona býv. sb. Morozovovy.⁵⁸

⁵³ Кондаков, (Р. И., III, 153) používá názvu »novgorodský«, předepisuje: »условно называемый«. Z toho je vidno, že terminu »moskevský« a »novgorodský« užívá toliko typicky, nechťže z tohoto použití vyvozovati spojitost obou typů s novgorodskou a moskevskou školou malířskou.

⁵⁴ Кондаков, Р. И., II, таб. 35.

⁵⁵ Лихачев, оп. cit., č. 235.

⁵⁶ »Русская икона« Сборник 3., str. 187.

⁵⁷ J. Myslivec, Liturgické hymny jako náměty ruských ikon. (»Byzantinoslavica« III/2, Praha 1932, str. 471.)

⁵⁸ O. Wulff—M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei. Hellerau 1925, obr. 63.

Další změna nastala přibráním nových prvků ikonografických na ikoně bývalé sbírky Lichačevovy č. 240. Postava Mariina obklopena mandorlovitou aureolou, liturgisté podrželi své místo, zato archandělé nahrazeni apoštoly a bariéra před nimi odstraněna. Celou dolejší část zaujali pozemšťané, a to do středu postaven vysoký ambon a v něm Romanos již se svítkem, nalevo od ambonu pod baldachýnem stojí patriarcha v sakosu a za ním viděti je část jeho mnišského a duchovenského průvodu. Napravo od ambonu pod baldachýnem jiné formy stojí císař, za ním v čele ostatních diváků sv. Ondřej, ukazující Epifaniově Bohorodičku. Jak svěží byla ještě tradice zobrazování Romana vedle Ondřeje ukazuje to, že Epifanos je zde oděn v stoicharion, které však patří Romanovi. Na ikoně č. 237 bývalé sbírky Lichačevovy mizí však i tento omyl, mizejí i oba baldachýny, posice patriarchy i císaře jsou vyměněny, zato císaře následuje i jeho manželka. Nebešťané jsou rozvrstveni více symetricky, a to před liturgisty postaven Jan Křtitel s několika apoštoly. Roman ztrácí zpěvácké stoicharion, oděn jsa v chiton, dalmatiku a chlamidu.

Po prvé však se zde na svítku objevují slova kondaku svátku »Pokrova«: »дѣва днесъ въ цѣркви...«, leč vývoj ještě není skončen. Na ikoně č. 236 býv. sbírky Lichačevovy krom ostatních méně významných detailních změn objevuje se novum, a to dvě vedlejší scény ze života Romana. Nad hlavami levé skupiny nebešťanů (pozemští diváci zde chybějí vůbec kromě Ondřeje a Epifanie) leží Romanos na lůžku a spí. Nad ním sklání se Bohorodička, nesouc něco k jeho ústům. Nad pravou skupinou nebešťanů postaven ještě jeden ambon, v kterém stojí Roman s rukama nad hlavu pozvednutýma a v nich drží svitek bez textu. Tyto vedlejší scény se opakují i na friázské ikoně z roku 1797,⁵⁹ kde Bohorodička dává spícímu Romanu do úst svitek. V druhé scéně na jakési pavlácce klaní se Roman ikoně Panny Marie. Obě scény osvětlí úryvek krátkého životopisu sv. Romana obsažený v minejích a znějící takto:⁶⁰ »Καταλαβὼν δὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐν τοῖς χρόνοις Ἀναστασίου τοῦ βασιλέως, κατέμενε ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῷ ἐν τοῖς Κύρου, ἐν ᾧ καὶ το χάρισμα τῆς συντάξεως τῶν κοντακίων ἔλαβεν, ἐπιφανείσης αὐτῷ τῆς ἁγίας Θεοτόκου κατ' ὄναρ κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, καὶ τόμον γάρτου ἐπιδούσης καὶ κελευσάσης αὐτὸν καταφαγεῖν· οὗ μετὰ τὴν κατάποσιν εὐθέως ἔξυπνος γενόμενος, ἀναβὰς ἐν τῷ ἄμβωνι, ἤρξατο ἐκφωνεῖν καὶ λιὰν ἐμμελῶς ψάλλειν: Ὁ παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίττει·

Největší grandiosnosti ze všech ikon tohoto typu dosahuje známá ikona Ruského musea č. 2106, ač počet ikonografických prvků nebyl rozmnožen a také vertikální dělení komposice sloupky objevuje se dříve ve jmenovaných třech ikonách nejstarší redakce tohoto typu. Freska v Sucevišti opakuje jenom tuto ikonu v poněkud zkrácené formě, sloupky, dělicí komposici, protaženy horní i dolní

⁵⁹ Лихачев, op. cit., č. 238.

⁶⁰ S. Romanos le Mélode. (»Analecta Bollandiana« XIII., str. 440.) Tento text obsažen je v říjnové mineji tištěné r. 1592 v Benátkách, v menologiu Basila II., v rukopisu synaxaria patriarchální knihovny jerusalémské č. 40 (X.—XI. stol.) a v synaxariu t. zv. Sirmondianském, jehož znění je shora ocitováno.

částí a v ní odstraněn i chrámový interiér. Princip kompoziční však zůstal týž.

Méně změn prošel druhý typus, tak zv. »moskevský«. I zde najdeme prvky společné s typem prvním: centrální postavu Bohorodičky v horní části, Romana v dolní a zástupy nebešťanů i pozemšťanů, které nejsou pravidelně odděleny. Na ikoně pokrovského kláštera i vologodského musea objevují se dvě zkrácené postavy andělů, přidržující konce maforia. Jediné na naší ikoně objevuje se asistence stojících andělů po stranách Bohorodičky. Mohli bychom tu mysliti na ohlas komposice, které se užívalo od X. do XV. stol. k výzdobě konchy hlavní apsidy.

I »боковой перевод« vyvolává reminiscence na jednu komposici, kterou známe z nástěnných maleb od XII. stol. Zde totiž Bohorodička mimo maforion drží v ruce ještě svitek ke Kristu obrácený, tak jak to vidíme na komposici »Modlitby Bohorodičky« ve Starém Nagoričinu, Dečanech, Gračanici a jinde, dříve ještě v Martoraně v Palermu a na ikoně Bogoljubské Bohorodičky. Tento detail se dostal i do původního tvaru (en face) na ikoně z r. 1797.

Konečně třeba se zmíniti ještě o některých ikonografických detailech, společných oběma typům, a to o včlenění Romana do komposice, o osobě patriarchy a císaře a o skladbě a významu architekturní kulisy.

V životopise sv. Ondřeje, jenž vidění popisuje, není ani zmínky o tom, že při bohoslužbě ve vlachernském chrámu byl přítomen dvůr a patriarcha. Vidění nebylo ani ve svátek ani při jiné příležitosti slavnostních bohoslužeb. Ostatně v době, kdy vidění se stalo, nebyl chrám Bohorodičky ve Vlachernách vůbec dvorským kostelem — jím se stal teprve od dob prvních Komnenů, a to ponezáhl, trvale teprve po obnovení byzantské vlády v Cařihradě po roce 1261. Zdá se tudíž, že ikonografický prvek dvorského ceremonielu při bohoslužbách vnikl do komposice »Pokrovu« teprve v době, kdy pojem Vlachern byl spjat s pojmem dvora a dvorského chrámu. Je ovšem možný i jiný výklad, ale o něm až níže.

Neméně zajímavá je i sama osoba císaře a patriarchy. Životopis sv. Ondřeje v AASS.⁶¹ nedatuje nijak přesně vidění světcovo. Jen přibližně dá se datum rekonstruovati z jiných údajů životopisu, a to jednak z toho, že sv. Ondřej se dostal do Cařihradu jako slovanský otrok protospataria Theognosta za císaře Lva Moudrého (886—911) jako nejmladší ze skupiny otroků jeho pánem koupených a zemřel podle téhož životopisu v 66 letech věku svého. Přibližnější datování dá se vyvoditi ze závěru životopisu, kde autor jeho nazývá se Nikiforem z kněžstva sv. Sofie a prohlašuje, že život napsal tak, jak jej viděl vlastníma očima a dozvěděl se od slavného Epifania, jenž později (t. j. po smrti svého učitele) stal se patriarchou (podle slovanského překladu). Podle mínění bollandistů není tento Epifanios nikdo jiný než Polieuktos, který spravoval patriarchší stolec cařihradský v letech 956—970. Žil tedy sv. Ondřej mezi lety 886, t. j. počátkem vlády Lva Moudrého a 956 neboli počátkem vlády Polieuktovy.

Na ikoně č. 2106 R. M. označen je císař nápisem: »Левъ премудрий«, císařovna »Διωδα«, t. j. Theofana a patriarcha »Ταπаций«.

⁶¹ AASS. Mai VI., 1—101.

saře opakuje i ikona č. 238 býv. sbírky Lichačevovy, která pro svůj pozdní původ předpokládá nutně starší tradici, kterou nutno viděti i v označení císařovny jménem Zoia. Zde zřejmě malíř zachytil v životě sv. Ondřeje se vyskytující jméno Lva Moudrého a vyobrazil jej na ikoně jako muže nejlepšího věku s černou, nedlouhou bradou. Že tento typ, který se udržuje v ikonách »Pokrova«, není ani zdaleka portrétem, dosvědčuje vyobrazení Lva na jeho pečeti,⁶² nebo chceme-li s Kondakovem tak tvrditi, na proslulé mosaice ve sv. Sofii cařihradské. Malíř si ani zdaleka nepřipustil myšlenku, že v době, kdy vidění se stalo, již asi Lev Moudrý nevládl. Všechny ikony bez výjimky zobrazují Ondřeje jako starce, kladou tedy vidění na sám konec jeho života, ale v té době již vládl Konstantin VII. Porfýrorodný (912—959). Ze známých nám ikon však žádná jej nezobrazuje a neoznačuje jménem.

Na ikoně č. 432 býv. sbírky Lichačevovy (druhá pol. XVII. stol.) nazývá se císař »Anastasios«, kdežto patriarcha nemá jména. Anastasios I. Dikor vládl od roku 491 do roku 518 a Anastasios II. od roku 713 do roku 715, tedy oba dávno před dobou sv. Ondřeje. Spojení Anastasia se zázrakem »Pokrova« a slavnostní bohoslužbou je sice krkolomné, ale dá se najíti. Za Anastasia Dikora totiž se konaly slavnostní bohoslužby v chrámu sv. apoštolů v Trikonchu za pověstného padání prachu vesuvského, pročez, jak známo, slaven byl zvláštní svátek dne 6. listopadu.⁶³ To je jeden pomocný bod, jenž nás může přivést k objasnění tohoto zmatku. Pojtkem obou událostí je tedy slavnostní bohoslužba, ikonografický element přidaný, nespočívající v malířské interpretaci legendárního textu.

Je možný ještě druhý výklad. Malíř ikony nebo snad již předlohy považoval vidění Ondřejovo za současné s Romanem Sladkopěvcem na ikoně dominujícím a císaře označil jménem Anastasios, protože je znal z textu menologia na svátek Romanův. Který Anastasios to byl, není ovšem možné dodnes určit a tím i doba Romanova života je nejistá.

Stejně tak historickým omylem je zařazení Romana do komposice, poněvadž je-li správné tvrzení jeho životopisu, že žil za některého z Anastasiů, nemůže býti současníkem Ondřejovým. POKROVSKIJ⁶⁴ uvádí tři domněnky o zařazení Romana do komposice »Pokrova«. Nejprve je to čistě vnější okolnost, že svátek Romanův se slaví také 1. října, na kterýžto den položena i slavnost »Pokrova«, dále že sv. Roman často navštěvoval vlachernský chrám, ač obvyčejně pobýval u Bohorodičky Kyrské a konečně že předmětem chvalozpěvů Romanových je Bohorodička, která se zjevila i Ondřejovi.

Z těchto tří domněnek má význam toliko prvá a je také pravděnejpodobnější. Je známo, že v byzantské církvi sdružovaly se na týž den samostatné svátky světců, kteří i zde na zemi měli k sobě jistý vztah; stejně k svátku jistého mystéria nebo dějství připojována památka svěťce, který s ní byl v těsné souvislosti. Je to zásada v západní církvi neznámá. Tak na př. dne 1. září slaví se památka

⁶² Кондаков, И. Б., II. obr. 1.

⁶³ Du Cange, Constantinopolis Christiana. IV., str. 111.

⁶⁴ op. cit., str. 89.

sv. Symeona Stylity (zemřel 459) a téhož dne jeho matky sv. Marty (zemřela okolo r. 428), na den 10. ledna položena památka sv. Řehoře Niského (zemřel po r. 394) a zároveň jeho sestry Theosebie (zemřela r. 385), k památce sv. Jana Křtitele dne 7. ledna připojena zároveň památka přenesení pravé ruky jeho z Antiochie do Cařihradu. Dne 16. srpna, kdy se slaví památka přenesení Mandilia z Edesy do Cařihradu (r. 944), ustanoven i svátek Keramia, 30. září vedle památky sv. Řehoře Osvětitelů slaví se i sv. Ripsimie a Gaianie, které žily a zemřely za císaře Tiridata, stejně jako Řehoř. Takovýchto případů je celé množství. Není proto divu, že malíři, vycházejíce z tohoto předpokladu, spojovali Romana se svátkem »Pokrovu«. V ruském malířství nalezneme obdobný případ, ovšem v nižším stadiu vývojovém, než je tomu v našem případě. Na ikoně č. 2093 Ruského musea je zobrazen »Původ posvátných dřev sv. kříže« a přitom v pravém dolním rohu zvlášť orámovány jsou postavy sedmi mučedníků makabejských s jejich matkou.⁶⁵ Sloučení stalo se na stejném podkladě jako při ikoně »Pokrovu«: dne 1. srpna slaví se památka těchto mučedníků.

Toto čistě vnější sloučení postavy Romanovy s komposicí »Pokrovu« nabylo v pozdější době intenzivnosti. Podle legendy prvním Romanovým básnickým tvorem byl vánoční kondak, počínající slovy: »Дѣва днесъ пресущественнаго раждает...«, a kondak svátku »Pokrovu« počíná těmito slovy: »Дѣва днесъ предстоитъ въ церкви...«. Není vyloučeno, že právě tato shoda počátku obou kondaků přivedla malíře k omylu, že autorem svátečního kondaku je právě Roman. Domněnku tu podporuje i ta okolnost, že na některých obrazech na Romanově svitku najdeme ne slova kondaku vánočního, nýbrž svátku »Pokrova« (na př. na fresce v Suceviti).

Ještě zajímavější je rozdíl jmen císařoven. Kdežto na ikoně č. 2106 Ruského musea zobrazena je první manželka Lva VI. Theofano, s níž žil od zimy roku 881/82 do 10. listopadu 893, je na ikoně č. 238 býv. Lichačevovy sbírky zobrazena již druhá manželka jeho Zoe, s kterou žil od konce r. 894 do léta r. 896;⁶⁶ její jméno dostalo se i do církevních textů o svátku »Položení pásu přesv. Bohorodičky«, v nichž se vypráví o zázračném uzdravení jejím tímto pásem.⁶⁷ Snad odtud přešlo její jméno i do předpisů ikonopisných.

Větší potíže činí osoba patriarchova. Na ikonách č. 2106 R. M. a č. 238 Lich. označen jménem »Tarasij«. Mezi cařihradskými patriarchy objevuje se toto jméno toliko jednou. Doba vlády sv. Tarasia však spadá do let 784—806 a není současná se žádným z císařů Lvů, zejména ne tedy se Lvem Moudrým, za něhož se vystřídali na patriarchšim stolci Štěpán I., Antonios II., Mikuláš I. (dvakrát) a Eufemios. Již z toho je zřejmé, že malíři nedbali vůbec historie církevní, osobu Lva Moudrého našli v textu života sv. Ondřeje, a poněvadž o současném patriarchovi není v něm zmínky, zůstali zde bezradní. Studujeme-li však historii církevní, jak se zrcadlí v památkách umění výtvarného, dojdeme alespoň

⁶⁵ Кондаков, Р. И., II., tab. 93.

⁶⁶ G. Ostrogorsky, Zum Reisebericht des Harun-ibn-Jahja. («Seminarium Kondakovianum» V., Prague 1932, str. 252.)

⁶⁷ Сергий, op. cit., str. 263.

pravděpodobného vyřešení této otázky. Za Tarasie totiž se konal r. 787 sedmý ekumenický sněm v Nikei proti obrazoborcům. Zobrazení tohoto sněmu patří do cyklu všech osmi sněmů, který nenacházíme sice až do XVII. stol. v starém ruském malířství vůbec, který však se hojně vyskytuje v balkánských nástěnných malbách již od XIII. stol.; styků ruského malířství s balkánským nikdy nebylo málo. Krom toho nepochybně z vyobrazení sedmého sněmu vnitřní změnou vytvořena byla nová komposice »Slavnost pravoslaví«, jak ji vidíme v Dochiariu⁶⁸ a v Lavře.⁶⁹ Snad tedy odtud dostal se Tarasios do ikony »Pokrovu«.

Nerozřešitelný, jak se zdá, je nápis na ikoně č. 240 býv. sbírky Lichačevovy, kde zcela zřetelně u hlavy patriarchovy připsáno: »Γερασι«. Mezi patriarchy cařihradskými najdeme jen dva Gerasimy. Prvý vládl od r. 1320 do r. 1321, druhý až od r. 1673 do 1675, tento ovšem sem vůbec nenáleží, poněvadž ikona č. 240 pochází nejpozději z XV. stol. Ani mezi ostatními patriarchy východu ani metropolitami ruskými jméno toto se nevyskytuje. Přes usilovné hledání nenašli jsme ani jediný spojovací bod mezi »Pokrovem« a Gerasimem I. Jediné by bylo možno mysliti na to, zda snad za jeho vlády nedošlo k nějakým církevním opatřením o svěcení památky vidění sv. Ondřeje na ruské půdě. To ovšem je hypotéza labilní dotud, dokud nám bude neznámá doba, kdy došlo ke zřízení svátku »Pokrova«. Že slaven byl na ruské půdě dávno před XIV. stol., dovozovali jsme již shora, ale zda to byl svátek celé ruské církve, či jen krajový svátek, nevíme. Není proto vyloučeno, že snad později, třeba ve XIV. stol., došlo k nějakým změnám, čemuž by nasvědčovalo i nápadné rozšíření kultu tohoto svátku v oné době. Jako analogii uvádíme kanonisaci četných ruských světců na moskevských soborech v letech 1547 a 1549, ač tito již dávno před tím byli uctíváni, někteří i mimo místo svého působiště.

Že by šlo v tomto případě o pouhý lapsus calami nebo nesprávné čtení jména patriarchova malířem ikony, nezdá se rovněž býti správným, poněvadž písmeno »Т«, o jehož záměnu by právě nejspíš šlo, vyskytuje se ve tvaru minuskulním (т) v jiných nápisech na ikoně, takže záměna majuskulního »Т« s písmenou »Г« je vyloučena.

Zbývá zmíniti se ještě o jednom z nejzajímavějších detailů obou typů komposice »Pokrovu«, totiž o architekturním pozadí zobrazeného děje. Celkem najdeme v ikonách dva základní typy architektury: chrám kupolový a basilikální. Kupolový chrám objevuje se ve třech variantách: s jednou kupolí a postranní architekturou,⁷⁰ nebo — a to nejčastěji — se třemi kupolemi a postranními bloky architektury.⁷¹ Na ikoně č. 2106 R. M. postranní architektura mizí. Krom toho objevuje se ještě chrám pětikupolový.⁷² Forma basilikálního chrámu v pozadí je poměrně řídká. U ikony vologodské a Pokrovského kláštera suzdal-

⁶⁸ G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, tab. 228/1.

⁶⁹ *Ibid.*, tab. 131/2.

⁷⁰ Ikona Tretjakovské galerie a býv. sb. Lichačevovy č. 241.

⁷¹ Ikony téže sbírky č. 236 a 240, vyřezávaná ikona kathedrály Sol'vyčegodské a t. zv. »боковой перевод«.

⁷² Ikona býv. sb. Ostrouchovy, z Lichačevovy sbírky č. 235 a 237, freska v Sučeviti a ikona č. II.

ského vázána je na typ tak zv. moskevský, kdežto u naší ikony č. I. na druhý typ, tak zv. novgorodský.

Přes to, že forma kupolového chrámu odpovídá plně stylisované formě ruského chrámu s makovicemi, má v tomto případě daleko hlubší význam, který nám dává možnost prohlédnouti, jak zacházeli ruští malíři s problémem krajinářství a realistické reprodukce architektury. Plně nás přivede k tomu ikona č. 2106 R. M. Na ní totiž vlevo za architekturou chrámovou vystupuje sloup a na jeho vrcholu sedí na koni postava císařova, kterou nápis označuje jako Justiniána. SYČEV⁷³ právě pomocí tohoto detailu ukazuje na to, že chrám, ač čistě ruské formy, má zobrazovati samou sv. Sofii cařihradskou, před níž stál sloup s litou sochou Justiniána na koni. Literární známost tohoto sloupu zanesl do Ruska ierodiakon Zosima, který r. 1420 Cařihrad navštívil a památník ten obšírně popisuje. Již na prvý pohled není pochyby o tom, že zobrazená chrámová architektura nemá ani nejmenší podobnosti s architekturou Sofie. A přece ruští ikonopisci podobu sv. Sofie znali nejen z vyprávění, nýbrž i z kresby. Svědectví o tom podává nám proslulý dopis ieromonacha Epifania příteli Kyrilovi, v němž někteří vidí ne neprávem sv. Kyrila Bělozerského (zemřel 1427), poněvadž dopis vznikl mezi lety 1415 až 1417.⁷⁴ V něm Epifanij obšírně vykládá, jak mu Feofan Řek na jeho žádost namaloval «храмовидное изображение по образу сущія церкви во Царѣградѣ». Epifanioví byla sv. Sofie známa, ne snad do podrobností, ale jistě v hlavních rysech, neboť píše: «еяже качество и величество нѣцыи повѣдаша»; znalost svoji mohl čerpati z vyprávění četných palomníků i písemných vylíčení cesty. Mluví pak dále tónem úplné samozřejmosti o sloupu Justiniánově: «Написа ми нарицаемаго Юстиніана на конѣ сѣдяща и в руцѣ своей десницы мѣдяно дѣржаща яблоко емуже рекоша величество и мѣро полтретья ведра воды вливаются». Z toho je zřejmé, že ona kresba Feofanova se musila alespoň v hrubých rysech podobati sv. Sofii a jistě by se byl Epifanij nespokojil se schematem tříkupolového ruského chrámu, který by mu byl Feofan nakreslil. Kresba pak šla u ikonopisců z ruky do ruky: «отъ того листа нужда бысть и прочимъ иконописцемъ московскимъ. Яко мнози бяху и у кождо препишуще себѣ, другъ предъ другомъ ретующе и отъ друга приемлюще». A toto kopírování jistě nepřispělo k zachování reálného vyobrazení, detail po detailu mizel, až zůstal jen nejfrapantnější detail, ruskému oku tak cizí, sloup Justiniánův. Na ikoně č. 2106 vidíme ještě skutečnou sochu jezdce, na naší ikoně č. I. zůstal pouhý sloup s hlaví; smysl jeho byl již malíři neznám, neboť přes něj přehodil »velum«. Časová vzdálenost od vzniku kresby Feofanovy k naší ikoně není tak značná, přibližně sto let, a proto tato deformace původního tvaru je pěkným dokladem toho, jak vývoj forem v starém ruském umění nutno sledovati nejen v linii přímé, časové, nýbrž i v linii boční, od malíře k malíři, od dílny k dílně.

Malíř ikony č. 2106 R. M. byl si jistě vědom, že maluje sv. Sofii a do ní

⁷³ op. cit., str. 23.

⁷⁴ Изъ посланія Іеромонаха Епифанія писавшаго нѣкоему другу своему Кириллу. («Православный Палестинскій Сборникъ», Діл V., Сеіт III., СПб. 1887. (Пříloha).

umísťuje zázrak, který se stal vlastně ve Vlachernách, což snad mu rovněž bylo známo. Tuto diskrepanci vysvětluje Syčev tím, že u ruských malířů splýval pojem Cařihradu s pojmem sv. Sofie.⁷⁵ Je možný ovšem jiný výklad. Ruskému malíři bylo známo, že zázrak stal se ve Vlachernách, věděl také, že Vlacherny byly v jeho době snad již trvale, snad jen přechodně sídlem císařovým. Naproti tomu jistě obecně bylo známo v Rusku, že dvorním chrámem je sv. Sofie. A proto malíř, vycházející z předpokladu, že zázrak stal se ve dvorním chrámu, umístil zobrazení jeho skutečně také do dvorního chrámu, to jest do sv. Sofie. Jistě zde působil již vliv starších ikon, kde dvůr byzantský pojat byl mezi diváctvo zázraku; proč se tak stalo, malíř již nezkoumal a nezjistil proto také, že přiřazení dvoru je mylné a neodpovídá textu života sv. Ondřeje, jediné literární zprávy o průběhu zázraku.

Když takto bezvadně je zjištěn vztah kupolovitého chrámu k sv. Sofii, mimoděk se vynořuje otázka, zda nemáme hledati základy realismu i v druhé formě, chrámu basilikovém. Tu je nutno nejprve zjistiti architekturní formu chrámu vlachernského. Podaří se to jediné na základě literárních zpráv, poněvadž ze stavby se nic nezachovalo.

Původní chrám byl vystavěn v prvním roce vlády Pulcherie a Markiána,⁷⁶ t. j. r. 451. Lev I. Makela připojil kupolovitý chrám, podle Kodina též vodojem nebo lázeň,⁷⁷ Justin I. r. 518 a 527 podle svědectví Prokopiova rozšířil dále chrám dvěma apsidami a ozdobil jej sloupy z paroského mramoru.⁷⁸ Forma tohoto chrámu vystupuje z obšírného popisu ceremoniálu ve XII. hlavě »De ceremoniis« Konstantina Porfyrogenneta. Kondakov,⁷⁹ rozbíráje postup obřadu ve všech prostorách chrámových, dochází k závěru, že měl podobu kříže, při čemž příční loď přiléhala těsně k apsidě hlavní lodi. Ovšem ze spleťtého popisu dá se vykonstruovati i forma jiná. Pro nás to však není rozhodné, poněvadž tento chrám shořel r. 1069.⁸⁰ Byl však roku 1083 znovu vybudován Alexiem II. Komnenem⁸¹ a rozšířen snad Andronikem.⁸² Chrám v této nové podobě viděl již palomník Antonij r. 1200, ale nepopisuje jej a viděl jej i Clavijo r. 1403. Ten praví o něm, že se skládal ze tří navzájem spojených chrámů, při čemž boční byly níže a byly otevřeny galeriemi do hlavního chrámu.⁸³ Kratičký popis evokuje ihned formu trojlodní basiliky, proti čemuž Kondakov však namítá, že šlo o vlastní chrám se dvěma paraklisy, a to jedním se schránkou na části oděvu Bohorodičky a druhým s basénem u posvátného pramene, čímž přenáší na tuto novostavbu dislokaci stavby staré, popsané Konstantinovým ceremoniálem.

⁷⁵ *op. cit.*, str. 23.

⁷⁶ Кондаков, ЦК., str. 14.

⁷⁷ *Ibid.*, str. 17 a 31.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*, str. 18—19.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 72.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Кондаков, И. Б., II., str. 56.

⁸³ *Ibid.*, str. 59, pozn. 3.

I tento chrám shořel r. 1434⁸⁴ a Pero Tafur viděl jej r. 1438⁸⁵ jako zříceninu, na jejíž opravu nelze ani mysliti.

Chceme-li tedy v basilikové formě chrámu na ikonách »Pokrova« viděti vyobrazení chrámu vlachernského směřující k realismu, pak nutno míti na zřeteli jen novostavbu Alexia II., poněvadž jedině tu mohli znáti ruští malíři XIV. a XV. stol., at již z popisů nebo z nějaké kresby podobné kresbě Feofanově. Na všech třech nám známých ikonách vidíme pak skutečně stavbu basilikální, na ikoně č. I. i vologodské převyšuje střední loď postranní a jsou v ní proražena okna, na vologodské ikoně jsou okna i u lodi postranní. Tvar ten odpovídá zřejmě formě vlachernského chrámu v popisu Clavijově. V přesvědčení, že máme před sebou reální zobrazení vlachernského chrámu nás však zviklá stylisovaná forma večeradla jerusalemského na ikonách »Vyznání Tomášova«. Jako příklad uvádíme jenom ikonu Historického musea v Moskvě⁸⁶ a bývalého eparchiálního novgorodského musea.⁸⁷ I zde zobrazena trojlodní basilika se slepým frontonem a převyšující střední lodí, v níž proražena okna.

Ve všech třech případech stojí vedle basiliky věž, u ikony Pokrovského kláštera kulatá, u druhých dvou ikon čtyřhranná s konickým zastřešením. Nejen že existenci takové věže nemáme u vlachernského chrámu zjištěnu, nýbrž ji ani předpokládati nemůžeme; je totiž známo, že Byzantsko samo, nikoliv ostatní Balkán, zvonů vůbec a tím ani zvonicevých věží neznalo. AJNALOV,⁸⁸ mluvě o ikoně Pokrovského kláštera, uvádí tuto věž v souvislost s pilířovitými věžemi ve Vladimíru a jinde, o nichž se kroniky zmiňují; podle našeho soudu je zde i jistý vztah mezi těmito věžemi i dvěma věžemi sv. Sofie kyjevské a věží sv. Sofie novgorodské a vůbec architekturními památkami západoruské romaniky.

V obou dvou typech architektury vidíme tendenci po schematisaci a rusisaci určitých existujících realistických forem. S touto tendencí sejde se i jinde. Tak skvělý příklad poskytují palomnické řezané ikonky, na nichž komposice »Ženy u hrobu« sloučena s chrámem Božího hrobu v Jerusalemě. Čtyři ikonky ze sbírky hraběte Uvarova⁸⁹ nás přesvědčí o témž zjevu, který jsme viděli u ikony »Pokrova«.

Závěr je jasný: komposice »Pokrova« byla vždy myšlena jako historická, neboť souvisí se svátkem »Pokrova«, jehož předmětem zase je událost vidění sv. Ondřeje Jurodivého. Třebas historičnost komposice je zatemněna celou řadou chyb a nedorozumění, nestala se nikdy ikonou symbolickou, jak soudí Lathoud, jakou je západní »Vierge Miséricorde«, s níž nemá obsahově nic společného. Tato, široce rozvětvená a variacemi bohatá komposice vnikla do

⁸⁴ *Ibid.*, str. 83.

⁸⁵ *Cb. Diehl*, Un voyageur espagnol a Constantinople. (»Mélanges Glotz« I., str. 321.)

⁸⁶ *Brunov—Alpatov*, op. cit., II., obr. 248.

⁸⁷ *P. Muratov*, La peinture russe antique. Roma 1925, obr. 7.

⁸⁸ *D. Ajnalov*, Die Geschichte der russischen Monumentalkunst zur Zeit des Großfürstentums Moskau, Berlin-Leipzig 1933, str. 89.

⁸⁹ Каталог собрания древностей гр. Ал. С. Уварова. Отд. VIII—XI., М. 1908., obr. 6, 7, 9 a 10.

umění byzantského v nejposlednějším stadiu jeho v několika případech, ale nikde nesplynula se starou komposicí »Pokrova«.

V Praze, v únoru 1934.

DEUX ICONES DU « POKROV ».

(RÉSUMÉ.)

Deux pièces intéressantes, ayant pour sujet le Pokrov — bien que d'une qualité artistique différente, mais à peu près du même âge, firent apparition il y a quelque temps dans les collections privées d'icônes russes à Paris. La première icône, du XVIe siècle, à la suite elle sera désignée par n^o I (tab. I), ne paraît pas être d'après son âge trop éloignée de la première, mais sa graphique générale, ainsi que quelques détails la rapproche à d'autres monuments connus du XVIe siècle, appartenant peut-être au cycle novgorodien ou à une école plus septentrionale encore.

L'intérêt de ces deux icônes repose plutôt dans leur iconographie, qui nous oblige à remonter aux origines mêmes et à l'évolution de la composition du « Pokrov ». N. P. KONDAKOV a divisé les monuments du « Pokrov » en deux groupes, qui seront aussi maintenus pour l'analyse plus détaillée, qui suivra. Le premier groupe, appelé par Kondakov celui de Novgorod, est composé de monuments, dans lesquels le mophorion n'est pas tenu par la Vierge même, mais par des anges au-dessus de sa tête et le second groupe, celui de Moscou, par ceux où la Vierge elle-même tient le mophorion dans ses mains. Au premier type revient la plus ancienne des représentations conçues de ce sujet, qui se trouve sur la porte de la cathédrale de Suzdal' de 1230—1233 et toute une quantité de monuments du XIV—XIXe siècles. A ce type appartient aussi notre icône n^o I, tandis que l'icône n° II est une des nombreuses icônes du type soi-disant moscovite. (Il faut cependant remarquer que ces deux dénominations sont accidentelles, surtout elles n'ont aucun rapport avec les termes « écoles de peinture de Novgorod et de Moscou ».)

Il est certain, que la composition du « Pokrov » répond à la fête du même nom, qui est célébrée par l'Église russe le 1er octobre, et qu'elle fut apprêtée pour devenir l'icône de la fête. Aucun doute ne subsiste aujourd'hui, que cette fête soit d'origine russe. La tradition ecclésiastique russe le tenait pour dit, que cette fête fut créée à Byzance, où on commença à la célébrer aux temps de Léon le Sage en 6611. L'origine de cette date fautive ne peut être expliquée que par une erreur: comme si cette fête aurait pu-t-être célébrée tout de suite après la Vision même de Saint André. Celui-ci arriva à Constantinople sous le règne de Léon le Sage (886—911), comme l'esclave slave du protospathaire Théognoste. Contre cette tradition non critique et erronée du point de vue de la chronologie parle le fait que ni le calendrier grec ni les livres liturgiques ne font aucune mention de cette fête, tandis que dès le XIIe siècle les textes ecclésiastiques slaves renferment des lectures pour cette fête, ce qui peut-être mis

en rapport avec la personnalité du grand duc André Bogoljubski. D'autres témoignages du fait que ce n'est qu'en Russie qu'on a commencé à célébrer la fête du Pokrov et qu'il y a eu en général un culte du Pokrov, sont les nombreuses églises russes du XII—XVe siècles sous cette vocable, dont la première est la petite église sur la rivière de Nerli de 1165—1166, ainsi que les mentions des chroniques, où à diverses reprises il est question d'icônes du Pokrov. Il sera permis donc en se basant sur ces données de présumer, que le « Pokrov » fut déjà célébré au XIIe siècle, comme une fête spéciale, mais qu'à son épanouissement complet le culte du Pokrov n'aboutit qu'au XIVe siècle. En ceci la composition iconographique de ce nom a dû être elle aussi créée sur le sol russe. Le sujet de la composition est justement l'objet de la fête, c'est-à-dire la Vision qu'a eue St. André l'Innocent dans l'église des Blachernes. Comme le narre la Vie de ce Saint, St. André assistait d'habitude dans cette église à l'office nocturne. Une fois quand il s'y tenait avec son élève Epiphantos, il vit sortir par la porte royale la Mère de Dieu entourée d'une suite brillante, dont St. Jean Baptiste et St. Jean le Théologien faisaient parti. Tous les deux virent après la Vierge priant à genoux et pleurant amèrement. La Vierge continua ses prières devant l'autel et ayant fini ôta de son cou le mophorion et en levant les bras le deploya au-dessus de la foule des priants. Quand la Vierge disparut, disparut aussi le mophorion.

Comme l'a justement déclaré Kondakov, ce n'est que la seconde variante, dénommée « moscovite » qui répond à ce texte, car ce n'est qu'elle qui représente la Mère de Dieu, tenant au-dessus du peuple son mophorion. L'apparition d'une seconde variante est expliquée par Kondakov de la manière suivante: elle a été influencée par la « σύνθηες θαύμα » de l'église des Blachernes. Les récits sur ce miracle sont de provenance diverse, mais vraisemblablement inspirés par la même source. Il est d'intérêt, que d'origine byzantine n'est qu'une seule légende et celle-ci n'inspire que peu de confiance dans sa véracité, c'est celle de l'Alexiade de Anne Comnène du XIIe siècle. Dans le XIIe livre on parle du miracle à propos de la description du départ en 1107 d'Alexis Comnène. Les deux autres légendes sont latines, l'une de 1553, l'autre de 1576, qui de même que la légende d'Anne décrivent ainsi en traits généraux le miracle. Dans l'église des Blachernes il y avait une image de la Vierge, recouverte par un voile; vendredi pendant les vêpres le voile se releva miraculeusement et l'image resta découverte jusqu'aux vêpres de samedi, quand le voile de nouveau recouvrit l'image. C'est en se basant sur ce fait que Kondakov déclare, que dans le « Pokrov » moscovite il est question d'une représentation du « miracle » coutumier, car les anges tiennent au-dessus de l'icône de la Mère de Dieu le voile plié.

Cependant des degrés différents d'évolution apparaissent non seulement dans la composition du Pokrov mais aussi dans la façon de tenir le voile-mophorion ainsi que dans d'autres détails iconographiques, qui se sont développés dans le cadre général de la composition. Nous nous arrêterons que sur quelques éléments iconographiques de cette composition. Les scènes de la Vie

de Romain seront les premiers d'entre eux. Ils apparaissent sur deux icônes du Musée Russe, où dans les scènes secondaires Romain couché sur un lit dort. La Mère de Dieu se penchant vers lui porte à sa bouche un rouleau; sur une autre scène Romain se prosterne devant l'icône de la Vierge; sur la troisième il est debout sur l'ambon les bras levés, dans lesquels il tient un rouleau. Toutes ces scènes peuvent être expliquées par un fragment d'une Vie de St. Romain sommairement conçue, qui faisait déjà partie du Ménologe de Basile. Il nous narre, que quand Romain fut arrivé à Constantinople il resta dans l'église de la Vierge de Kyroi, où il reçut aussi le don de composer des kondakions. Après les vêpres de la fête de la Naissance de la Vierge la Vierge lui apparût dans un songe et lui remit ce rouleau, qu'elle lui ordonna d'avalier; il s'éveilla et montant sur l'ambon entonna le kondakion de Noël « La Vierge aujourd'hui fait naître ».

Le clergé et la Cour impériale sont d'autres détails dignes d'attention. Dans la Vie de St. André qui décrit la Vision, aucune mention n'est faite que la Cour et le patriarche ont assisté aux Blachernes au service divin. Ce n'est pas même à un jour de fête ou à l'occasion de quelque office solennel que la Vision eut lieu. De plus à l'époque de la Vision l'église de Blachernes n'était nullement une église de palais, comme elle le devint peu à peu plus tard depuis les premiers Comnène; elle le fut définitivement qu'après la restauration du pouvoir byzantin à Constantinople en 1261. Il est donc vraisemblable que l'élément du protocole de la Cour pendant le service divin ne put prendre place dans la composition du Pokrov qu'à l'époque quand la conception des Blachernes fut combinée avec celle de la Cour et de l'église de palais.

Les personnes mêmes de l'empereur et du patriarche ne paraissent pas moins intéressantes. La Vie de St. André dans les AASS. ne fournit aucune date précise de la Vision de ce Saint. La date ne peut être reconstruite qu'approximativement d'après d'autres données de la Vie; d'une part du fait, que St. André arriva à Constantinople sous Léon le Sage, faisant parti comme le membre le plus jeune d'un groupe d'esclaves acheté par le protospathaire Théognoste et qu'il mourut d'après la même Vie à l'âge de 66 ans; de l'autre — de la conclusion de la Vie, ou il est dit que l'auteur s'appelait Nicéphore, du clergé de Ste Sophie, et qu'il avait écrit la Vie, ainsi comme il en avait été de ses propres yeux le témoin, et aussi d'après ce qu'il avait entendu du fameux Epiphanius qui plus tard (c'est-à-dire après la mort de son maître) devint patriarche. D'après les bollandistes cet Epiphanius n'est autre que Polyeucte, qui occupait le trône de patriarche de Constantinople aux années 956—970. Ainsi St. André a du vivre entre 886, c'est-à-dire le début du règne de Léon le Sage, et 956 — le début du patriarcat de Polyeucte. Tant que la personnalité de l'empereur sur les icônes est précisée, c'est toujours le nom de Léon le Sage qu'elle porte.

Le peintre s'est resaisi du nom de Léon, se trouvant dans la Vie de St. André, et l'a représenté sur l'icône comme un homme à la fleur de l'âge. Que cette figure, qui s'est conservée sur les icônes du « Pokrov » n'est aucunement un

portait, peut-être prouvé par l'effigie de Léon sur son sceau ainsi que sur la fameuse mosaïque de Ste-Sophie de Constantinople.

Une erreur historique est aussi l'introduction dans la composition de Romain comme chantre sur l'ambone à l'heure du miracle. Si la déclaration de la Vie de Romain, que celui-ci vivait sous un empereur du nom d'Anastase est juste, il ne pourrait être le contemporain d'André. Quelques suppositions sur l'introduction de Romain dans la composition du « Pokrov » sont suggérées par N. POKROVSKIJ, dont la plus plausible paraît être la première, que la fête de Romain est elle aussi célébrée le 1er octobre, date qui fut aussi déterminée à la célébration du « Pokrov ». Il est généralement connu, qu'on groupait dans l'Église byzantine à un même jour les fêtes des saints, dont la vie sur terre coïncidait quelque peu à cette date; on attachait de même à la célébration de certains mystères ou faits les mémoires de saints qui y avaient été liés étroitement. Nous trouvons les mêmes exemples dans la peinture russe, cela se comprend, que seulement dans un stade inférieur de développement. Sur l'icône du Musée Russe n° 1098 est représentée la « Procession des Bois sacrés de la Sainte Croix » et en même temps en bas dans l'angle droit, encadrées à part, les figures des sept martyrs Macchabées et de leur mère. Cette combinaison se fit sur la même base, comme pour l'icône du « Pokrov »: le 1er août la mémoire de ces martyrs est célébrée de même que les solennités constantinopolitaines dont l'icône porte le nom. Cette combinaison purement formelle de la figure de Romain avec la composition du « Pokrov » gagne d'intensité à une époque postérieure.

La différence dans les noms des impératrices paraît encore plus intéressante. Tandis que sur l'icône n° 2106 la première épouse de Léon VI Théophano est représentée, sur l'icône n° 238 de la ci-devant collection Lichačev est représentée la seconde épouse Zoé, dont le nom, se retrouvant dans des inscriptions iconographiques, semble y avoir passé des textes ecclésiastiques sur la fête de la « Translation de la ceinture de la Très Sainte Mère de Dieu ».

Avec la personnalité du patriarche il y a plus de difficultés. Le nom de Tarasios se retrouve près de la figure du patriarche sur les deux icônes ci-mentionnées. Ce nom apparaît seulement une fois parmi les patriarches de Constantinople. Le gouvernement de St. Tarasios tombe cependant sur 784—806. Il est évident que les peintres ne payaient aucune attention à la réalité historique. Cependant si nous étudions l'histoire ecclésiastique, comme elle se reflète dans les monuments d'art, nous pouvons aboutir au moins à une solution plausible de cette question. Au temps de Tarasios en 787 a eu lieu le septième Concile Oecuménique de Nicée. La représentation de ce Concile fait aussi partie du cycle de tous les huit Conciles, qu'on rencontre souvent dès le XIIIe siècle parmi les peintures murales balkaniques. C'est probablement de là que Tarasios passa dans l'icône du « Pokrov ». Le fond de la composition est formé par des coulisses architecturales. Nous trouverons en tout dans les icônes deux types fondamentaux d'architecture: l'église à coupole et la basilique. Nonobstant que l'église à coupole correspond plainement à la forme

stylisée de l'église russe à coupole en ognon, dans ce cas cette forme là a tout de même une importance bien plus profonde, qui nous permet de percevoir, comment les peintures russes traitaient le problème du paysage et de la reproduction réaliste de l'architecture. L'icone n° 2016 du Musée Russe nous en procure le moyen. Sur cette icône à gauche derrière une architecture ecclésiastique apparaît une colonne au faite de laquelle la figure équestre d'un empereur, qu'une inscription nomme Justinien, est posée. N. SYČEV se servant de ce détail démontre que l'église bien qu'elle eut des formes purement russes, doit représenter la Sainte Sophie de Constantinople, devant laquelle se trouvait une colonne avec une statue en airain de Justinien à cheval. Les connaissances littéraires sur cette icône furent apportées en Russie par l'hiéromoine Zosime, qui en 1420 visita Constantinople et décrivit amplement ce monument. Mais les peintres d'icone russes connaissaient la Sainte Sophie non seulement d'après les récits, mais aussi d'après des dessins. Cela est témoigné par la fameuse lettre du hiéromoine Epiphánios, l'ami de Cyrille, qu'on identifie parfois à tort avec Cyrille de Bélozersk, parce que cette lettre fut rédigée entre 1415 et 1417. Epiphánios y narre amplement, comment, d'après sa prière, Théophane le Grec peignit l'église de Ste Sophie de Constantinople, dont il avait eu connaissance auparavant, car il écrit plus loin, qu'on lui avait déjà parlé de ses splendeurs. Plus loin il parle comme de quelque chose de tout à fait naturelle en termes suivants de la colonne de Justinien: « il m'a peint aussi Justinien, comme on le nomme, monté à cheval, qui dans sa main droite tient la pomme, qu'on appelle majesté et qui peut contenir deux seaux et demi d'eau ». Ce dessin passa après de main en main et ses nombreuses copies ne devaient pas surement contribuer à la conservation de la reproduction réelle, un détail disparaissait après l'autre, il ne resta que le plus frappant, celui qui paraissait si étranger à l'œil russe. Sur notre icône n° I seulement la colonne est restée, sa signification n'étant plus connue au peintre.

Involontairement la question se pose, si nous n'avons pas à chercher une base réaliste aussi dans l'autre forme de l'église — la basilique. L'église originale des Blachernes brula en 1069. Elle fut cependant reconstruite en 1083 par Alexis II Comnène et probablement élargie par Andronic. Clavijo a vu l'église dans sa forme nouvelle en 1403; il raconte qu'elle se composait de trois églises adjointes l'une à l'autre de telle manière, que les deux églises latérales, étant plus basses, s'ouvraient par des galeries dans l'église principale. Cette courte description évoque tout de suite la forme d'une basilique à trois nefs, que nous voyons justement sur les icônes du Pokrov, ainsi que sur notre icône n° I.

Nous retrouvons dans ces deux formes architecturales la tendance de schématiser et de russifier les formes réalistes réelles, que nous rencontrons encore autre part.

Nous arrivons donc à la conclusion, que la composition du « Pokrov » était toujours conçue historiquement, car elle correspond toujours strictement à la fête du Pokrov et à son sujet historique. Bien que sa véracité historique fut troublée par toute une série de fautes et de malentendus, elle ne devint jamais

une icône symbolique, comme la « Vierge-Miséricorde » occidentale avec laquelle elle n'a rien de commun et en ceci ne se confondit pas ni du point de vue formel ni par son sujet, même quand celle-ci — et nous en avons quelques exemples — fut reçue elle aussi dans l'art byzantin pendant son dernier stade d'évolution.

СРАЦИМИРОВИ МОНЕТИ СЪ ДВУГЛАВЪ ОРЕЛЪ.

Между намѣренитѣ напоследѣкъ въ Видинския край монети, които учителѣтъ В. АТАНАСОВЪ ми изпрати за проучване имаше и нѣколко медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ, които азъ отдадохъ на царь Михаилъ Шишмана. Обаче единъ екземпляръ отъ тѣзи монети ми обърна вниманието съ своята особеностъ по характера на буквитѣ, които се сходятъ съ ония, които виждаме върху монетитѣ на Срацимира. Сѣщата монета ми обърна вниманието и съ знакътъ, приличенъ на буквата С, която нѣма си мѣстото при името Михаилъ. Затова, при издаването на тази монета, изказахъ мнение, че този знакъ или буква ни подсѣща да търсимъ, дали и Срацимиръ не е сѣкълъ монети съ изображение на двуглавъ орелъ по примера на Михаилъ Шишмана.¹

Следъ по-обстойно проучване на този видъ монети дохождамъ до заключение, че наистина едни отъ ония които иматъ изображение на двуглавъ орелъ и които азъ отдадохъ на М. Шишмана, трѣбва да се припишатъ на Срацимира. На времето, когато работехъ върху моя трудъ «Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе» между другитѣ имаше само една монета съ двуглавъ орелъ, която по своята особена монограма, вдѣхваше малко съмнение, дали да се отдаде и тя заедно съ всичкитѣ други на М. Шишмана. Обаче подъ влияние на обстоятелството, че между този типъ монети имаше и такива съ ясна буква М и монограмата ЦР, което реши въпроса, че тѣ сѣ български и принадлежатъ на царь М. Шишмана, всички други съ двуглавъ орелъ монети отъ сѣщия типъ приписахъ на този царь. Сега обаче виждамъ отъ по-голѣмитѣ подробности върху изпратената отъ г. Атанасовъ монета и за която поменахъ по-горе, че е издадена вече отъ менъ, че тя трѣбва да се отдаде на Срацимира, а заедно съ нея и други отъ сѣщия типъ издадени въ помѣнати по-горе мой трудъ. Значи въ опредѣлянето на монетитѣ отъ М. Шишмана съ изображението на двуглавъ орелъ, трѣбва да се направи една ревизия, която ще установи кои отъ тѣзи монети трѣбва да останатъ като М. Шишманови и кои да се припишатъ на Срацимира. Отъ новитѣ подробни проучвания, които направихъ по поводъ на Атанасовата монета виждамъ, че между монетитѣ съ изображение на двуглавъ орелъ има известни разлики, които ми указатъ, че тѣ не принадлежатъ само на М. Шишмана, а има екземпляри които трѣбва да се отдадатъ на Срацимира.

¹ Срав. Неиздадени български монети въ Изв. Археол. Инст., VI, 1930/31, стр. 222, 10.

Както поменахъ вече въ по-горе цитираната моя статия, монетата съ знакъ С при буквата Ц, която монета даде поводъ за въпросната тукъ ревизия, има и отъ лѣвата страна отъ образа на царя сѣщата буква Ц, вмѣсто монограма ф.

Тѣзи знаци върху тази монета никакъ не подхождатъ въ името Михаилъ, затова на тѣхъ трѣбва да се търси друго тълкувание, което да отговаря на тѣхната смисълъ и на тѣхния външенъ видъ. Първата буква въ лѣво явно показва, че е С, а другитѣ две букви съвсѣмъ приличатъ на Ц. Следователно отъ тѣзи три букви трѣбва да се прави комбинация, която, въ свръзка съ други монети отъ сѣщия типъ, да даде правилно и убедително тълкувание. Както сж поставени върху въпросната монета тѣзи букви не би могли да отговарятъ по смисълъ на никои другъ български царь, освѣнъ на Срацимира. Въ такъвъ случай трѣбва да приемемъ, че първитѣ две букви въ лѣво съставятъ монограма отъ буквитѣ СЦ за С[ра]ц[имиръ], а буквата въ дѣсно е Ц за монограмата ЦР. Подобни случай има и други върху меднитѣ Срацимирови монети съ сложни монограми.²

Друга една медна монета отъ Будапещенския Нар. Музей съ изображение на двуглавъ орелъ и издадена въ поменатия мои трудъ (стр. 99, 64) като М. Шишманова монета иде на помощъ на ревизията, защото сега вече става ясно, че монограмата отъ дѣсната страна на царя върху тази монета не трѣбва да се тълкува за М Ц Р (Михаилъ царь), а тя е СР за Срацимиръ, другъ вариантъ, а отъ лѣвата страна на царя монограма ЦР. Последното прочитане е далъ на времето и ЛЮБИЧЪ но то е колебливо и казва «въроятно СР», затова и монетата е оставилъ между неопредѣленитѣ.³ Сѣщия авторъ подъ влияние на самовнушението, че ако монетата е на Срацимира тя трѣбва да носи и малкото му име иваннъ, той се заблудилъ и въ лѣво отъ царя видѣлъ буква w вмѣсто монограмата ф.

Къмъ горнитѣ бележки за монетитѣ, които сега приписвамъ на Срацимира трѣбва да прибавя и друга една характеристика, която се забелязва върху тѣхъ. Това сж звездичкитѣ. Тѣ се срѣщатъ само върху ония монети съ двуглавъ орелъ, върху които се срѣща монограмата СР. Върху другитѣ монети, т. е. върху ония които трѣбва да останатъ както съмъ ги опредѣлилъ като М. Шишманови монети, върху една частъ личи буква М за Михаилъ, но нѣма никаква звезда, а върху други не личи никаква буква (може би е изтрита) но не личатъ сжщо и звезди по тѣхъ. Отъ тукъ сжщо трѣбва да заключимъ, че имаме работа съ две серии монети, и споредъ различнитѣ букви и монограми, на двама различни владѣтели. Има и друго едно важно обстоятелство, което ме накарва да извърша въпросната тукъ ревизия.

² Монетитѣ и печатитѣ на бѣлг. царе, стр. 137—139.

³ Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, стр. 27, № 4 и табл. III, 10.

То е, сега виждамъ, че всички монети съ образъ на двуглавъ орелъ, върху които личатъ отъ дветъ страни на царя монограми ϕ , или по-добре ония монети, които отъ дѣсната страна на царя иматъ сѣщата монограма, трѣбва да се припишатъ на Срацимира, защото тукъ се касае за монограма отъ буквитъ CP CP [ацимиръ], а не за монограмата ϕ , която трѣбва да бѣде отъ лѣвата страна на царя. Това ни показватъ монетитъ съ сѣщитъ монограми (обр. 1 и 2). Тамъ гдето личатъ две монограми ϕ трѣбва да считаме, че при дѣсната страна на царя е била изтрита отъ употребление буква C отъ монограмата и е останала само P , която погрѣшно е взета за ϕ , защото, наистина, безмислица би било да се отбелязва върху една монета на два пѣти царь, а да липсва името на този царь! Върху всички монети отъ този типъ монограмата ϕ е въ дѣсно, а не въ лѣво.

Звездата върху българскитъ монети е характерна за повечето отъ българскитъ царе, като символъ за добъръ пѣтеводителъ; тя се срѣща още върху меднитъ монети на царь Ив. Асеня II отгоре на лабарума, който въ горния край завършва съ звезда; върху монетитъ отъ Константинъ Асеня седналъ на тронъ тя се срѣща на opakото въ праздното поле, между рамената на кръста; върху сребърнитъ грошове на М. Шишмана, тя се срѣща като украшение на седлото на коня; върху неговитъ медни монети съ монограма $Ш$ — въ праздното поле отъ дветъ страни на монетата. Интересно е, че върху монетитъ отъ сѣщия царь съ изображение на двуглавъ орелъ и съ буква M звездата никакъ не се срѣща; върху сребърнитъ грошове на Ив. Александра тя се срѣща върху всички варианти въ праздното поле на лицето; върху сребърнитъ аспри на сина му Срацимира тя се срѣща само върху единъ вариантъ подъ престола на царя и върху всички негови медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ. Върху Ив. Шишмановитъ медни монети съ изображение на кръстъ на opakото тя е представена въ срѣдата на кръста. Върху аспритъ на Срацимира се срѣщатъ и други емблеми, като шлемъ и брадва, които не се срѣщатъ върху монетитъ на другитъ царе. Между другитъ доводи, които изтъкнахъ по-горе за отдаване на Срацимира едната серия отъ медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ, трѣбва да прибавя и обстоятелството, че всичкитъ изпратени отъ г. Атанасовъ монети, въ това число и онази съ монограма CP , сѣ намѣрени въ Видинъ и околността, именно въ столицата на Срацимира. Сѣщо и изпратенитъ ми на времето отъ Л. РУЖИЧКА отпечатыци отъ 14 медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ, намѣрени въ околността на Турно-Магурели,⁴ трѣбва да предполагаме, че сѣ били пренесени отъ Видинъ, като пограниченъ градъ, отъ колкото отъ Търново, столицата на М. Шишмана, която е много по-далеко отъ Т. Магурели.

⁴ Срав. Българскитъ монети съ двуглавъ орелъ въ Ив. Бълъ. Археол. Д-во Ш, 1912, стр. 83.

Въ околността на Слатина, Ромъния, сѣщо сѣ намѣрени монети отъ сѣщия типъ, които описвамъ тукъ. Ревизията за прекласиране на монетитѣ съ изображение на двуглавъ орелъ предизвика въпросната монета съ знацитѣ СЦ изпратена ми отъ г. Атанасовъ. Тази ревизия предизвика единъ превратъ въ българската нумизматика, като отнесе една серия монети близо съ половинъ вѣкъ назадъ. Тази заслуга за изправката въ българската нумизматика е и заслуга къмъ нумизматическата наука. Тя се дължи главно на помѣнатата по-горе изпратена отъ г. Атанасовъ монета. Ако нѣмахъ на рѣка тази монета, класирането щѣше да си върви по опрѣделения му вече пѣтъ, а съ това заедно и неволното заблуждение. Вѣрно е, че Любичъ бѣ налучкалъ правилното опрѣделение на единствената известна въ негово време българска монета съ двуглавъ орелъ, но той понеже е нѣмалъ повече монети отъ сѣщия типъ и главно екземпляра на г. Атанасовъ, не е билъ сигуренъ въ прочитането на монограмата, затова я поставилъ между неопрѣденитѣ и съ предположение я приписалъ на Срацимира. Отъ тукъ ясно се вижда отъ какво голѣмо значение е понѣкога само една дребна медна монета, която може да принесе голѣма услуга на науката!

Грѣшкитѣ сѣ свойствени въ всички клонове на науката още повече въ нумизматиката, кѣдето често пѣти човѣкъ трѣбва да борава само съ една изтрита буква или една монограма. Но нумизматиката има, въ замѣна на това, преимущество, че тя борава съ повече еднакви екземпляри, които често пѣти макаръ и кѣсно но идатъ въ услуга на трудящитѣ се и осветляватъ истината. Сѣщиятъ случай е и съ единичкия за сега екземпляръ отъ г. Атанасовъ. Достатъчно бѣше да се открие и запази тази монета, за да се изправи една грѣшка, съ което пѣкъ се обогатиха сериитѣ на Срацимировитѣ монети, безъ да пострадатъ тѣзи на М. Шишмана.

Ето описанието на монетитѣ съ изображение на двуглавъ орелъ, които трѣбва да се припишатъ на Срацимира.

Понеже нѣмамъ на рѣще други неиздадени монети отъ този типъ, то описанието тукъ давамъ по издаденитѣ въ моя трудъ «Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе» и по статията ми: «Неиздадени български монети» (Изв. Археол. Инст., VI, 1930/31, стр. 221—240). Въ тѣзи два труда сѣ групирани всички известни до сега монети съ изображение на двуглавъ орелъ, между които тукъ подбирамъ ония, които трѣбва да се отдадатъ на Срацимира.

Интересно е, че отъ седемтѣ описани по-доле Срацимирови монети съ изображение на двуглавъ орелъ, три (обр. 1, 3 и 7) сѣ препечатани върху византийски монети. Български препечатани монети сѣ известни и отъ Ив. Александра (Монети и печати, бр. 137, 138) и отъ Ив. Шишмана (*ibid.*, 234 и 235).

1. ЛИЦЕ: Царъ Срацимиръ, представенъ въ пѣленъ рѣстъ на срѣща, съ низка корона на главата, въ дѣсната си рѣка държи кръстъ, а лѣвата

е прибрана къмъ пояса му; при дѣстия лакътъ на царя монограма отъ буквитѣ СЦ за С[ра]ц[имиръ] първата буква е по-висока и изглежда като че е раздѣлена отъ втората; при лѣвото рамо на царя буква Ц за ц[арь].

Подъ лѣвата рѣка на царя, отвѣсно въ дѣсно, ясно личатъ две двойни линии, които доказватъ, че монетата е препечатана и тѣ сж остатъци отъ царската фигура на първообразната монета; главата на първата царска фигура подпада тъкмо подъ сегашната царска глава. Наоколо частично запазенъ зрънчестъ крѣгъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила. Между главитѣ звезда шестоперка. Монетата е плоска, диам. 18 мм. 1, 10 гр. Намѣрена въ Видинъ, принадлежи на г. В. Атанасов. Обр. 1.

Издадена отъ менъ въ Изв. Арх. Инст., VI, 1930/31, стр. 229, 10.

2. ЛИЦЕ: Царъ Срацимиръ въ украсено облѣкло, застаналъ правъ на срѣща, на главата съ низка корона, украсена отъ странитѣ съ висулки, препасанъ съ лоранъ, който е премѣтнатъ на лѣвата му рѣка, въ дѣсната си рѣка държи кръстъ, образуванъ отъ четири точки, а лѣвата е прибрана къмъ гърдитѣ му. При дѣсния лакътъ на царя монограма отъ буквитѣ СР, а при лѣвия — друга монограма отъ буквитѣ ЦР; изглежда, че надъ последната монограма е имало звезда, сега заличена. Изображението е обиколено съ зрънчестъ крѣгъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила и опашка; между главитѣ на орела и въ полето въ лѣво по една звезда. Частично запазенъ зрънчестъ крѣгъ. Монетата е корубеста, диам. 18 мм. Принадлежала на нѣкои си Добовски отъ Будапеща. Сега се съхранява въ Народния Музей въ сѣщия градъ. Издадена отъ Любичъ (Opis, стр. 27, 4 табл., III, 10); отъ менъ въ Монети и печати, стр. 99, 64.

По стилъ тази е ней-хубавата монета отъ този типъ. Обр. 2.

3. ЛИЦЕ: Сѣщото изображение, както обр. 2. Отъ монограмата СР е запазена само последната буква, която прилича на монограмата ф. Подъ сѣщата монограма звезда. Зрънчестъ крѣгъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ. Монетата е препечатана. Отъ първообраза е запазена царската фигура, главата на която е запазена по срѣдата на орела, а тѣлото ѝ се простира хоризонтално въ дѣсно. Монетата е плоска 19 × 21 мм., 1.30 гр. Намѣрена въ Видинъ отъ г. В. Атанасовъ. Издадена въ статията «Неизд. бълг. монети», стр. 228, 3. Обр. 3.

4. ЛИЦЕ: Сѣщото изображение. Отъ монограмата СР е запазена само втората буква, прилична на ф и подъ нея звезда. Монограмата отъ буквитѣ ЦР въ дѣсно е изтрита. Частиченъ зрънчестъ крѣгъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила и опашка. Частиченъ зрънчестъ крѣгъ. Монетата е плоска, диам. 18 мм. Отъ сбирката на Л. Ружичка въ Виена. Издадена въ Монети и печати, стр. 99—62. Обр. 4.

5. ЛИЦЕ: Сѣщото изображение въ зрънчестъ крѣгъ. Монограмитѣ и отъ дветѣ страни на изображението сж изтрити. Въ полето горе при главата на царя въ дѣсно звезда.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила; нѣма опашка. Между главитѣ на орела корона, означена съ елипса, а отъ странитѣ по една точка. Подъ главитѣ и при краката на орела по три точки въ трижълникъ. Частично запазенъ зрънчестъ кржгъ. Монетата е плоска, диам. 17 мм. Отъ сбирката на Ружичка. Издадена въ Монети и печати, стр. 99, 63. Обр. 5.

6. ЛИЦЕ: Сѣщото изображение. Царьтъ въ лѣвата си рѣка държи кълбо — държава. При дѣсниятъ лакътъ на царя монограма отъ буквитѣ СР, представена като φ, подъ нея звезда; при лѣвото рамо на царя монограма отъ буквитѣ ЦР. Зрънчестиятъ кржгъ изличенъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила и опашка. Много малка частъ е запазена отъ зрънчестиятъ кржгъ. Отъ сбирката на Ружичка. Монетата е плоска, диам. 17 мм. Издадена въ Монети и печати, стр. 100, 67. Обр. 6.

7. ЛИЦЕ: Сѣщото изображение. Кръстътъ е изтритъ. Отъ монограмата СР е запазена само формата ц, както при брой 1, вмѣсто буква Р; подъ нея звезда, прилична на розетка. Монограмата въ дѣсно не личи. Въ долния край полукржгъ, който дава поводъ да предполагаме, че той е отъ първообраза на монетата и че тя е препечатана както другитѣ. Зрънчестиятъ кржгъ е частично запазенъ.

ОПАКО: Двуглавъ орелъ съ разперени крила и опашка; между главитѣ му звезда. Малка частъ е запазена отъ зрънчестия кржгъ. Монетата е плоска, диам. 18 мм., 0.68 гр. Вследствие на препечатването на монетата работата изглежда груба. Намѣрена въ Ромъния, въ околността на Слатина, заедно съ друга подобна монета, която, по своята неясностъ, оставамъ къмъ М. Шишмановитѣ. Отъ Народния Музей въ София. Издадена въ Монети и печати, стр. 101, 70. Обр. 7.

За сега тѣзи сѣ монетитѣ съ двуглавъ орелъ, които съ сигурностъ могатъ да се припишатъ на Срацимира.

RÉSUMÉ.

Dans mon livre « Numismatique et sigillographie bulgare » (en bulgare avec résumé français) j'avais attribué les deux séries de monnaies en cuivre à l'aigle bicéphale, l'une à Georges I Terter (1279—1292) et l'autre à Michel Chichman (1323—1330).

Cependant dernièrement à Vidin, capitale de Stratzimir (1360—1396) une pièce de la seconde série a été trouvée ce qui m'oblige à réviser ma classification en retirant quelques pièces de la série de Michel Chichman pour les attribuer à Stratzimir. Ces pièces sont du même type que les autres monnaies avec l'aigle bicéphale de M. Chichman et se distinguent seulement par la présence d'une étoile dans le champ au revers et de la sigle ou monogramme СР à droit (fig. 1) pour Срацимиръ au lieu de М pour Миѣанлъ.

Par conséquent toutes les pièces à l'aigle bicéphale du même type ayant sur le droit près de la main droite du roi le monogramme φ ou la lettre ρ au lieu la lettre $\mathbb{M}$ doivent être attribuées à Sratzimir, car la fig. 1 nous montre clairement qu'il s'agit de Sratzimir et non de M. Chichman. La lettre G ne se trouve pas dans le nom $\mathbb{M}$ иханлъ; elle est la première lettre du nom $\mathbb{G}$ рацимиръ.

La nouvelle monnaie nous fait comprendre que l'une des sigles est l'abréviation du nom de Sratzimir; d'ailleurs sur les monnaies des rois bulgares le monogramme φ ne se rencontre pas répété.

Comme le type des monnaies à aigle bicéphale de M. Chichman et de Sratzimir était le même et que la lettre G n'existait sur aucune des pièces connues on n'a pas pu supposer que certaines de ces pièces devaient être attribuées à Sratzimir. Cependant la lettre C conservée sur la pièce trouvée dernièrement à Vidin (fig. 1) resoud la question d'une manière définitive. Cette série de monnaies appartient à Sratzimir et non à M. Chichman.

De cette façon la série des monnaies de Sratzimir s'enrichit d'un type qui a son pendant dans le type analogue de la série M. Chichman.

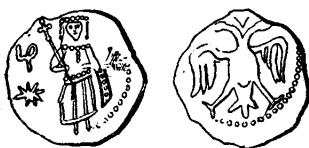
1

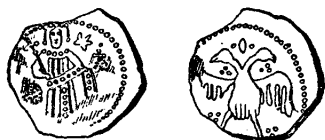
2

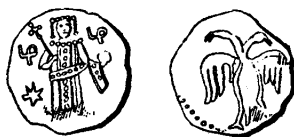
3

4

5

6

7

Медни срацимирови монети съ двуглавъ орелъ.

JOSEF VAJS

JOSEF KURZ (Praha):

JOSEF VAJS.

(PŘEHLED JEHO DÍLA K JEHO 70. NAROZENINÁM.)¹

Oživení vědeckého studia slovanských jazyků a jimi psaných textů od sklonku 18. století nemohlo se nedotknouti hlaholského písemnictví v Charvátsku, důležité větve církevněslovanské literatury, odlišené od většiny té doby známých památek pouze svou vnější písemnou úpravou.

Kraje charvátské souvisely bezprostředně s rozsáhlou arcidiecézí moravsko-pannonskou a liturgie slovanská pronikla do nich patrně již za života Methodějova; po jeho smrti uchýlili se do těchto končin zajisté někteří z jeho učedníků, přinášejíce s sebou hlaholské knihy. Tyto drahocenné rukopisy staly se vzory dalším opisům, v nichž se nám zachovalo věrně staré znění původního překladu posvátných textů, pokud arci nebylo třeba doplniti původní překlad teprve v samém Charvátsku. Hlaholské písemnictví v Charvátsku souvisí tedy bezprostředně s dobou působení slovanských apoštolů na Moravě a v Pannonii (tato souvislost s českou půdou nebyla ani později přerušena) a odtud je patrný jeho veliký význam pro poznání cyrilomethodějského díla, zejména pro studium literárního odkazu slovanských apoštolů. Existence a nepřetržitě trvání písemnictví hlaholského na charvátské půdě byla také vždy uváděna jako jeden z důležitých důvodů pro vyšší stáří hlaholského písma proti cyrilici.

Tisíciletý vývoj slovanské bohoslužby a hlaholského písemnictví v Charvátsku se neobešel bez nejednoho tuhého boje o udržení vzácného privilegia, zvláště v prvních a opět v poslednějších dobách. Přes střídavou přízeň osudu zachovala se slovanská liturgie na jihu dosud, třebaš dnes již v rozsahu daleko menším, než bývalo kdysi, za dob jejího slavného rozkvětu. Úpadek v době novější vznikl také ochablostí vnitřní, poklesem znalosti písma a jazyka starých knih. O příčinách úpadku sr. též M. Murko, *Slavia* 5, 1926—1927, 298 n.

Slovanským filologům byly památky psané charvátskou hlaholicí známy dříve než většina památek z doby nejstarší, vzniklých opisem na půdě make-donské; DOBROVSKÝ, KOPITAR, MIKLOSICH, SREZNEVSKIJ, JAGIĆ (zvláště v mladších svých letech) a především ŠAFARÍK (v. M. Weingart, *Literatura česká devatenáctého století II*, 2. vyd., Praha 1917, str. 476 n.) věnovali mnoho času a pilného studia této větvi církevněslovanské literatury. Vliv

¹ Za data životopisná zavázán jsem díky samému univ. prof. Dr. Josefu Vajsovi, jemuž děkuji také za zapůjčení důležité korespondence. Uvádím tato data někdy slovy svého pramene (úmyslně), čímž se vysvětluje shoda mého podání na některých místech s článkem Fr. Pechušky v ČKD. 76 (101), 1935, 418 n., který použil téhož pramene. — Výtah z tohoto článku tvořil obsah slavnostní přednášky, kterou jsem pronesl ve schůzi Společnosti pro slovanský jazykozpyt a v Literárněhistorické společnosti čl. dne 17. října 1935, konané za předsednictví p. univ. prof. Dr. M. Weingarta, za přítomnosti J. Magn. p. rektora Karlovy univ. prof. Dr. G. Friedricha, J. S. pana děkana prof. Dr. Dvorníka a četných kolegů (byl přítomen i p. univ. prof. Dr. Fr. Pastrněk, prof. univ. Hujer, Horák, Murko, Pražák, Smetánka, Kolessa a j.) a přátel jubilatových.

Šafaříkův se projevil na charvátské půdě na pracovních ze stavu duchovního J. BRČIČOVI, Fr. RAČKÉM, Drag. PARČIČOVI, J. ČRNČIČOVI a j. O BRČIČOVI, posledním profesoru katedry pro vzdělání hlaholášů v Zadru, nadšeném milovníku hlaholské literatury, víme, že vydával hlavní svá díla v »Zlaté Praze« (Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico ... edita, Pragae 1859; Čitanka staroslovenskoga jezika, U zlatnom Pragu 1864; Bukvar staroslovenskoga jezika, ib. 1862; Ulomci svetoga pisma, obojega uvjeta staroslovenskim jezikom iz rukopisah i tiskanah knjiga hrvatskoga razreda, I—V, Praha 1864—1871; Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metuda, Zagreb 1870 (tu na str. I—XV nekrolog Brčićův od V. Jagiće). Spisy Brčićovy tištěny byly Šafaříkovými hlaholskými typy, zhotovenými, jak povědomo, podle vzoru liter misálu knížete Novaka, chovaného ve Vídni. O RAČKÉM, vydavateli Assemanova evangelia, srv. práci Fr. Zagorského François Rački et la Renaissance scientifique et politique de la Croatie (Paris 1909, ref. V. Jagić, AslPh. 31, 1910, 255 n.). Drag. PARČIČ (1832 až 1902) je znám jako vydavatel hlaholského missálu (r. 1893), I. ČRNČIČ (1830—1897) jako vydavatel hlaholských památek a autor práce o nápisu v chrámu sv. Lucie v Bašce na Krku i o jiných nápisech. Souborně srv. u Jagiće, Историја слав. филологији, str. 720—724, M. Murko, Slavia 5, 1926—1927, str. 301 n.

Tyto snahy pracovníků domácích našly pokračovatele nikoliv v Jihoslovanech, nýbrž v osobě českého duchovního JOSEFA VAJSE, který se na otázky, spojené s charvátskohlaholským písemnictvím, zcela soustředil a vydal řadu pozoruhodných prací, kterými vydatně přispěl nejen k udržení slovanské liturgie na charvátském jihu, ale též k důkladnému filologickému poznání a zhodnocení příslušných textů a s nimi souvisejících problémů.

I.

Na vznik a rozvoj Vajsova zájmu o Jihoslovany a o církevněslovanskou literaturu působila především domácí tradice, kterou čerpal jako pilný čtenář spisů Šafaříkových a jiných prací starších — vzpomíná, že si vzal s sebou jako maturant do Říma na studia bohoslovecká také Hankovo vydání evangelia Remešského — a kterou svým žákům vštěpoval na gymnasiu akademickém profesor češtiny V. Vojáček, který prý se zálibou vykládal o slovanské liturgii a o jejím trvání na české půdě. Na Vajse však nepochybně působilo veškeré ovzduší českého života v době jeho mládí; byla to doba utěšeného pokroku a kulturního růstu na všech stranách. Rok pak Vajsovy maturity (1885) nebyl nadarmo rokem velkolepých oslav cyrilomethodějských, v němž — stejně tak jako při dřívějších výročí příchodu slovanských apoštolů na Moravu a Cyrillovy smrti — toužili Slované na všech stranách co nejlépe uctít slavnou památku svatých bratří soluňských. Do doby Vajsových studií však náleží též skvělý rozmach studií v oboru slovanské filologie, jejíž zásluhou se právě v té době objevovala ve veřejnosti výtečná vy-

dání nejstarších staroslověnských památek. Přidáme-li k tomu tehdejší obecný zájem o Jihoslovany a o jejich boje osvobozovací, máme tím snad z větší části vylíčeno prostředí, v němž Vajs rostl.

A tak se nedivíme, že zájem o věci slovanské, jednou vzbuzený, u něho již nepominul, i když byl Vajs studiemi v oboru theologickém na začátku zaměstnán jinak. Toto bohoslovecké studium spolupůsobilo nepochybně při výběru liturgie slovanské u katolických Charvátů jako předmětu jeho životní práce.

Studoval na gymnasiu malostranském a akademickém. Na Malou Stranu a předtím do obecné školy na Pohořelec chodil Vajs pěšky po svízelných cestách ze svého rodiště Dolní Liboce u Prahy — narozen 17. října 1865 —, kdež otec jeho byl truhlářem a matka, rodem Lebedová, dcerou tamního farního učitele; teprve od 4. tř. gymnasijsní byl přijat do arcibiskupského konviktu. Po studiích gymnasijsních odešel Vajs do České koleje v Římě, kdež byl vysvěcen na kněze dne 21. prosince 1889. Po návratu domů působil jako kaplan postupně v Hostivaři, na Olšanech, u sv. Haštala a v Týně, potom jako katecheta na lyceu u Voršilek, kdež i pochoval své rodiče; od r. 1917 přijal místo proboštského vikáře na Vyšehradě, kdež zůstal do r. 1928.

Po návratu ze studií v Římě mohl Vajs pomýšleti na další vzdělávání v oboru, který byl předmětem jeho zájmu. I navštěvoval nejprve přednášky a cvičení prof. GEBAUERA a potom prof. PASTRNKA, u něhož se poučil o charvátské hlaholici a o písemnictví jí psaném a od něhož se mu dostalo srdečného přijetí, povzbuzení k další práci a také výtečné metodické školy, takže hned první větší práce Vajsova vyhověla všem požadavkům Jagičovy kritiky.

Mezitím se Vajs r. 1897 po prvé vydal se svým bratrem Antonínem (nyní ředitelem školy, bydlicím na Smíchově) na ostrov Krk, aby na vlastní oči spatřil tamní památkové poklady, pro které ne bez příčiny označil Jagič Krk jako »vaginam rerum glagoliticarum«. Projevuje se tu po prvé Vajsova snaha, nabýti o všem, co dělá, informací z první ruky, pravá vlastnost badatelská. Na Krku navázal známosti s františkány liturgie slovanské, o nichž se již dříve dověděl z Šafaříkových Památek, a na některém z příštích zájezdů i se samým krčským biskupem Dr. ANT. MAHNIČEM, neohroženým zastáncem slovanské bohoslužby. Když stolice papežská nařídila v srpnu r. 1898, aby ordinariové sestavili seznamy kostelů, v nichž se bohoslužby konají jazykem církevně-slovanským, byl biskup krčský Dr. Mahnič první, který věc podle přání apoštolské stolice uspořádal; zabezpečil tak své diecési trvání liturgie slovanské, proti které za pontifikátu Pia X. vyšla nařízení méně příznivá, postihující diecése a chrámy, kde takových seznamů nebylo.

Ačkoliv příjmy biskupství krčského nejsou nijak skvělé, dal řečený biskup základ a štědrou podporu k založení literárního spolku, t. zv. Akademie staroslověnské (*Academia palaeoslovenica Veglensis*), která pak vydala řadu cenných publikací, důležitých po stránce filologické i liturgické; na Vajse tu připadl hlavní podíl.

Získalť jej totiž biskup Mahnič k trvalejší práci, k čtyřletému pobytu na Krku, kdež Vajs vyvinul nejintenzivnější činnost. Podpory peněžité k pobytu

Vajsovu poskytoval veliký biskup JOS. STROSSMAYER, s nímž Vajs vstoupil hned při první příležitosti v styky přátelské.

Do doby Vajsova pobytu na Krku náleží dva jeho zájezdy. R. 1903 meškal s podporou České akademie v Paříži, aby studoval známý slovanský (charv.-hlah.) kodex v tamní Národní knihovně. R. 1904 byl Vajs povolán do Říma, aby tam pracoval o doplňcích k missálu, vydanému kanovníkem Parčičem; druhé vydání tohoto missálu se tisklo brzy po Parčičově smrti, ale pro intriky italské irredenty a na nátlak rakouské diplomacie bylo drženo v tiskárně a nemohlo vyjít. Na zakročení sarajevského arcibiskupa Jos. Stadlera a kardinála Propagandy Gottiho bylo konečně toto druhé vydání Parčičova missálu uvolněno a s Vajsovými dodatky uveřejněno r. 1905.

R. 1905 vrátil se Vajs do Prahy. Jagić litoval Vajsova odchodu, ale Vajs zůstal dále ve spojení s krčskými hlaholaši, zajížděl si tam o prázdninách a Staroslověnská akademie vydávala dále jeho práce. Na cestě na Krk nebo zpět domů zdržel se vždy v některé knihovně, aby studoval glagolitica.

Vykonav potřebné přípravy, získal Vajs v Praze dne 20. května r. 1911 hodnost doktora filosofie spisem »*Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský. (Prvý breviář vrbnický.)*« a na základě tohoto spisu se také habilitoval následujícího r. 1912 pro studium starších překladů Písma sv. na theologické fakultě české university. Jagić by si byl býval přál, aby se byl Vajs stal profesorem v Záhřebě nebo někde na jihu a Vajs se sám podobnými plány zabýval; nestalo se však tak. R. 1917 žádal profesorský sbor, aby byla Vajsovi docentura honorována, ale marně; zato obdržel r. 1918 titul mimořádného profesora, ač se oň neucházel. Po převratě se Vajs hlásil, poradiv se s prof. Pastrnkem, o stoliči na fakultě bohoslovecké a byl v červenci r. 1919 jmenován řádným profesorem staroslověnského překladu Písma sv. a slovanské liturgie. Skoro současně nabídnuta byla Vajsovi stolice učitelská také v Olomouci; ježto však byl již ministerstvu podán návrh na jmenování Vajsovo v Praze, nezbývalo než se omluviti, ačkoliv si Vajs nabídky této — jak si vzpomíná — velmi vážil.

Biskup Mahnić měl před svou smrtí, která jej zastihla na návštěvě v Záhřebě u arcibiskupa Bauera — zajel si do Záhřebu z Varaždínských Teplic, kdež byl marně léčil zdraví, otřesené válečnými útrapami a pobytem v zajetí —, v prosinci r. 1920 jediné přání: pořízení nové vydání staroslověnského missálu; vyplnění tohoto přání vzal na sebe Vajs, vyhověv prosbě arcibiskupa Bauera. R. 1924 vydal se za tím účelem do Říma; ovšem na přání arcibiskupa Bauera a na žádost kleru tiskl se missál nově již latinkou, Vajs s námahou dosáhl dovolení, aby aspoň kanon mohl být otištěn hlaholicí vedle přepisu latinkou (str. 269—288). V únoru r. 1927 jel Vajs přes Záhřeb do Prahy s prvými výtisky nového missálu, v němž jsou též jako zvláštní dodatek »Misi vlašce za někajá města v Državě Českoslovenscěj« (str. 1*—8*). V době svého pobytu v Římě studoval Vajs regesta papeže Jana VIII. a evangeliář Assemanův, pečlivě chovaný v knihovně Vatikánské.

Vykonav záslužné dílo, spojené s vydáním staroslověnského missálu, vrací se tedy Vajs do Prahy, odkudž si však neváhá zajeti třebaš hodně daleko, aby pro-

zkoumal ten neb onen rukopis. Před samým začátkem války zajel si do Londýna a do Oxfordu k studiu tamních glagolitik, r. 1922 byl v Soluni, rodišti slovanských věrozvěstů, o velikonocích r. 1931 navštívil s prof. Hazukou Cařihrad a Brusu, aby tam chodil po stopách slovanských apoštolů, a zajel si i na ostrov Chalki, kamž jej vedla touha prohlédnout vzácné evangeliáře a apoštoláře řecké, chované v knihovně tamního bohosloveckého ústavu; také se vypravil k hoře Olympu, známé z trojí zmínky v životopisech slovanských apoštolů. Zúčastnil se několika vědeckých sjezdů, zajel si i do Palestiny, r. 1934 byl přítomen při převážení památné t. zv. Zvonimírovy desky z Bašky na Krku do Záhřebu (srv. *Slovanská revue* 1, listopad-prosinec 1934, 26—28), a p. Jemu není nikdy líto žádné námahy, jde-li o to, aby se zjistila pravda.

Za svou záslužnou činnost byl Vajs poctěn členstvím domácích i cizích ústavů a korporací vědeckých. Jest členem České akademie věd a umění, Královské společnosti nauk, Slovanského ústavu v Praze, Jihoslovanské akademie, Staroslověnské akademie na Krku. Papež Benedikt XV. jmenoval Vajse čestným doktorem bohosloví. Za své práce při redakci nového vydání staroslověnského missálu jmenován byl čestným kanovníkem v Záhřebě a ve Splitu. Po vydání kodexu Assemanova jmenoval papež prof. Vajse svým domácím prelátem, připsal mu pak prefekta vatikánské knihovny mu oznámil, že vydání toto uloženo býti má na čestném místě v knihovně vatikánské. V pražské diecési byl prof. Vajs poctěn titulem konsistorního rady a jako universitní profesor jmenován byl kanovníkem u Všech svatých na Pražském hradě.

Takový je životní běh prof. Vajse. Nebylo v něm nějakých vzrušujících událostí — třeba se v něm někdy dosti pestře střídají cesty a působišť —, zato však hodně neúnavné práce. Vajs nikdy nešel za důstojnostmi a za hmotnými výhodami, pro něj byla nejvyšším příkazem služba vznešenému úkolu vědeckému, který si vybral za cíl svého života. O Vajsově skromnosti, obětavosti, přátelské účinnosti, nezištnosti, oddanosti věci dalo by se mnoho vypravovati.

II.

Obsáhnouti dílo prof. Vajse není úlohou snadnou. Jde o rozsáhlou činnost, čítající 150 a snad více prací, mezi nimi na třicet prací knižních. Protože jsou Vajsovy práce někdy uveřejněny na místech méně přístupných, doporučovalo by se vydati alespoň výbor nejdůležitějších článků, ba myslím, že by měly být více zpřístupněny také starší kratší edice textové.

Na druhé straně však pozorujeme u Vajse vzácné pracovní soustředění, nehledíme-li arci k jeho počátečním a zase k posledním pracím a překladům náboženským: jej zajímá hlaholismus ve všech svých vývojových fázích, ve všech svých projevech, se všemi otázkami k němu příslušnými; samo to je ovšem pole veliké.

V díle Vajsově bych rozeznával především 1. edice hlaholských textů a pojednání o nich a 2. práce, plynoucí ze shrnutí poznatků, získaných činností ediční a zkušenostmi z popisů a z rozborů vydávaných textů.

V oddělení prvním lze dále rozeznávat i a) vydání, určená k účelům bohoslužebným; b) vydání neliturgická, mezi nimiž lze jako menší skupinu odlišovat otisky textů, určených k cvičením seminárním.

V oddělení druhém bych vytkl tři základní otázky, které si Vajs kladl celý život. Jsou to: a) otázky hlaholské paleografie; b) otázka, co vlastně slovanští apoštolé přeložili z Písma sv., co možno přičítati jim a co jim přičítati nelze; c) otázka předlohy slovanských překladů.

Vajse zajímaly arci i otázky jiné, na př. vše, co se dotýká života a činnosti soluňských bratří, otázky slovanské hagiografie a j.; ale uvedené tři problémy se u něho stále vracejí a vyrostly mu časem ve větší samostatné práce.

1. Edice hlaholských textů a pojednání o textech.

a) Vydání k účelům bohoslužebným. Zmínil jsem se již o dvojím vydání missálu. Dříve než Vajs přistoupil k práci o novém vydání missálu, který pak vyšel v přepisu latinkou, uvažoval bedlivě o všech otázkách, které při transkripci textu mají důležitost. Byl v stálém spojení s prof. Jagičem, který jej povzbuzoval tehdy, když se v cestu stavěly opravdu těžké překážky. Třebas se vydavatel držel textu Parčičova, přece jen opravil alespoň na některých místech i text, a to podle původního staroslověnského překladu Písma; stále se obracel o radu také k starým charvátskohlaholským textům missálu. V transkripci učinil některé ústupky, ale ideálem jeho bylo zachovati, pokud bylo možno, archaický ráz jazyka a textu této důležité bohoslužebné knihy.

V přepise latinkou pořídil Vajs již dříve (1907) *Vesperal (Вечеральное церковно-славянски. Večernje na Nedělje i Svetce po vse léto, po crkvenim knigam glagolskim. S priloženjem Jutrn i Časov velih blagdan i drugih molitav. Krk (nákladem Staroslověnské akademie)*. Odborníci přijali toto vydání s největším uznáním. Vajs se v něm podepsal skromně na posledním místě mezi osobami, které »ukrašeniju děla podpomogoše«. Podobně latinkou pořizena jest publikace s titulem »*Misi slavnije o Bl. Marii děvě i za umršeje obětnije slověnskijem jezikom*«, kterou Vajs vydal r. 1919 v Praze nákladem Velehradské akademie. Texty mší v ní vydané měly být původně doplňkem k příručce pro charvátské kněze, kteří užívají při bohoslužbách knih, psaných jazykem církevně-slovanským. Této příručky (»*Abececlarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*«) vyšlo dvojí vydání, r. 1909 a r. 1917. Příručka obsahuje kapitolu o výslovnosti a grafice, tvaroslovné vzory a ukázky textů. Za základ vzata byla mluvnice Parčičova, ale vydavatel se ohlížel též po mluvnicích jiných, Vondrákové, Leskienové, a po Pastrnkovu »*Tvarosloví*«. První vydání neobsahuje ještě ukázek textu missálu, nemá také slovníčku; není v něm také kapitolka o změnách hláskových, která je v 2. vydání (snad nepotřebně) dodána. Paradigmata jsou v 1. vydání psána pouze latinkou, v druhém vydání jest vytištěno vedle znění transkribovaného také znění v písmě hlaholském (hranatém). Většinu těchto změn provedl autor na přání Jagičovo, srv. AslPh. 32, 1911, 565.

Budiž dovoleno vytknouti několik drobností, se kterými není možno souhlasiti: v akus. sing. podává Vajs znění *rabъ* (str. 1 v I. vyd., str. XI v 2. vyd.); na str. 8 v 1. vyd. je nom. *tisqъtъ*; v složené deklinaci čteme tvary v dat. sing. *vyšbъšijeji*, v instr. sg. *vyšbъšajeja* (str. 13), přepis v 1. vydání není někdy důsledný. V 2. vydání máme na př. v paradigm. *dobrago, dobrumu* (str. XXII), přepisuje se na př. *dělajmъ, dělajvě*; 3. sg. aor. je *ja* a p. I když s některou jednotlivostí nesouhlasíme, třeba uznati, že příručka dosáhla dobře svého praktického cíle. V 2. vydání dodán jest atlas ukázek a slovníček.

Mezi publikace tohoto druhu náleží také několik v y d á n í, určených k poznesení zanedbaného liturgického zpěvu, kterému Vajs na Krku také osobně vyučoval, obcházaje školy.

V Časopise katolického duchovenstva referoval Vajs několikrát o stavu slovanské bohoslužby na jihu, tamtéž a také jinde referoval o pracích »Staroslovanské akademie v Krku«; bránil též slovanské liturgie ve spisku *Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi*, Veglae 1906 (str. XI + 110). Obřad slovanský v diecési Osorské napadán byl protivníky, a Vajs proto snesl z příslušných dokumentů vše, co by prokázalo pravou skutečnost, totiž tu, že slovanská liturgie byla v uvedené diecési v 17.—19. stol. opravdu živá a že jí bylo obecně užíváno. Z obsahu poukazují alespoň na jednu drobnost: na str. 8 v dokumentu z r. 1647 se hlaholice nazývá p o p o v i c í: »in caratteri illirici d(et)ti Popovizza«.

Po převratu se důrazně zastával práv slovanské liturgie v Čechách, vzbuzoval pro ni porozumění, tiskl potřebné pomůcky a vybízel k hájení dědictví slovanské liturgie »jak proti moderním lhostejným Svatoplukům, tak i proti tajně pracujícím Vichingům« (Věstník Společnosti sv. Cyrila a Metoděje 4, 1920, str. 13).

Uvedu pro poznání Vajse — horlitele pro slov. bohoslužbu — obsah článku »Slovanská liturgie ve XX. století« (výše cit. Věstník 4, 1920, str. 2—14). Záruku zabezpečení věci a dalšího trvání slovanského obřadu u nás vidí Vajs v náležitém ocenění všech okolností, které jsou s otázkou tou spojeny. Vykládá pojem slovanské liturgie, podává historický přehled vývoje postavení slovanské bohoslužby u nás (tu ještě věří Jagićovu výroku o slovanské liturgii v Čechách jako o »pokojové květině«, sr. Jagić, Entstgsgsch. 108), rozbírá otázku po stránce právní a přeje si, »aby sv. Stolicе autoritativně prohlásila, že řeholníci emauzští jsou povinni konati služby boží v jazyce slovanském, tak jak je zakladatel kláštera k tomu zavázal« (str. 9). »Jsem jist,« — dodává — »že stojíce na půdě čistě zákonité, s liturgií slovanskou bychom docílili více než čeho si někteří slibují od jazyka lidového v liturgii« (str. 10). Domáhati se liturgie slovanské je slušné a spravedlivé, a to »jak pro její nehynoucí význam kulturně historický, tak i z důvodů mravně náboženských« (ib). Připomíná, že dílo cyrilomethodějské je živé a že trvá u všech slovanských národů. Domnívá se, že by Slovanstvo bez kulturní práce bratří-věrozvěstů bylo utonulo v evropské záplavě. »Důkaz vidím v tom,« — praví na str. 10 — »když vzpomenu, jak draze platilo Slovanstvo západní svým sousedům jejich kulturu. Všecko by nám byli dali, ani

rváti bychom se s nimi nebyli musili, jen kdybychom byli chtěli býti jejich.« Konečně upozorňuje také na moment mravně výchovný. Není možné, aby věřící, slyšící slovanský jazyk v liturgii, nebyli mocně dojati a povzneseni ještě k větší nábožnosti. Vajs si stěžuje na netečnost v samém duchovenstvu.

Jak známo, vyhověl papež Benedikt XV. přání a žádosti česko-moravských biskupů a dovolil dne 21. května 1920, aby se směla konati zpívaná mše jazykem staroslověnským z knih hlaholicí tištěných a apoštolskou stolicí schválených v některé svátky v některých kostelích v Čechách a na Moravě.

Nově se Vajs vyslovuje pro opravu svatováclavského čtení v římském breviáři, a to tak, aby byla vzata za základ staroslověnská hlaholská legenda, přeložená do latiny (sr. ČKD. 71 (96), 1930, str. 11—18).

b) Vydání neliturgická a pojednání o textech. Jak se Vajs dostal k pracím tohoto druhu? Na to odpovídá ve své zprávě o zájezdu do Paříže r. 1903, otisktené ve Věstníku České akademie 13, 1904, str. 827—829 («Hrvatsko-hlaholský rukopis Národní knihovny pařížské»). Běželo mu s počátku především o zkušenost, potřebnou k opravě a k doplnění liturgických knih katolických Slovanů západního obřadu.

První samostatnou edicí Vajsovou je spisek s názvem *Recensio fragmenti croatico-glagolitici Verbenicensis* z r. 1903; vyšel jako první publikace Staroslověnské akademie krčské. Jde o neveliký zlomek, ale jazykově i paleograficky velmi starobylý, z 13. stol. Prof. Pastrnek poradil Vajsovi, jak třeba práci upravit, a když vyšla, srdečně ji uvítal. Úvodem podává autor stručný přehled vývoje charvátskohlaholského písemnictví, v závěru pak (str. 49—50) seznam těch kostelů v diecési krčské, kde je privilegium bohoslužebného jazyka slovanského. Prof. Jagić píše o této prvé větší práci Vajsově v AslPh. 26, 1904, 123—126 s neomezenou chválou, přirovnává je k plameni, který zaplácne, dříve než světlo zcela uhasne. Myslí totiž na smutný stav charvátskohlaholské liturgie a písemnictví. »Jako vydavatel« — píše Jagić — »nevystupuje snad charvátský kněz, krásný příklad obou krčských rodáků Črnčice a Parčice, jak se zdá, již nepůsobí, nýbrž kněz, který přišel z Čech, který v Praze vykonal slovanská studia a který svou českou píli přenesl do ospalého far niente horkého jihu. Jemu vděčíme za tento cenný malý sešit, se kterým se skromná »Academia Veglensis« ne nedůstojně uvádí.« A dále praví Jagić: »Celé vydání působí sympatickým dojmem. Vydavatel pracoval podle dobrých vzorů.«²

Jako druhý svazček Glagolitic vydal Vajs knihu Job (*Liber Job. Ex Breviario Noviano II. transcriptum variis lectionibus aliorum codicum ornavit* J. V. Veglae 1903, 1904). Tímto svazkem počíná autor uveřejňovati texty charvátskohlaholského překladu Písma, pokračuje tak v díle Brčičově a Parčičově. Za základ svého vydání neběře však textu nejstaršího, pocházejícího z pramene řeckého, nýbrž text novljanský (z II. breviáře), hlásící se k prameni latin-

² Písař tohoto rukopisu pil rád víno a svou žízeň vyjádřil větami *пшца ен хотела пшти а не заговарѣмо се напшти!* To je curiosum. Jagić praví, že mu můžeme býti vděční za tyto dvě věty z jeho mateřštiny.

skému. Úryvek z překladu nejstaršího podává jen v dodatcích. Vydání je pořízeno částečně hlaholicí i cyrilicí, z větší části však pouze hlaholicí. Srv. o tomto textu nově práci Pechuškovu Staroslovanský překlad knihy »Job«. (Knihovna Časopisu katolického duchovenstva. Nová řada, č. 2. Praha 1935, str. 63.)

Jako další svazček vydal prof. Vajs starobylý překlad knihy Rut (*Liber Ruth*, Veglae 1905, str. 32). Text se chová pouze ve Vítově kodexu vídeňském, jehož popis nám tu Vajs po prvé v úvodu podává. V svém popisu všimá si Vajs již také stránky grafické. Méně vhodné jest, že se vydání podává pouze literami hlaholskými. Vajs vytýká velikou starobylost textu psaného hlaholicí. »Nemo sane fuerit, qui nobis adversetur, quin textum hunc literariae hereditati Ss. Fratrum *probabiliter* adscribamus« (str. 27). Je pozoruhodné, že se kniha Rut nevyskytuje v parimejniku a že je přes to překlad její velmi starý. Text je zajímavý také jazykově; sr. na př. nom. du. *дѣверѣкъ мон* I, 11, 12 a j., v nejstarších památkách staroslověnských nedoložený; sr. i novotvary *ндога, кзвѣнгога* v 3. du. 1, 9, 19, o nichž mluví Vajs — tuším, neprávem — jako o chybách (str. 32). Vajs se ke knize Rut později ještě vrátil; bude o tom zmínka později v jiné souvislosti.

Téhož roku 1905 vydal Vajs ještě knihu *Ecclesiastis* (*Liber Ecclesiastis*, Veglae 1905, str. VI + 25), jejíž text je pořízen z latiny, ačkoliv byl také překlad z řečtiny, dosud neznámý, sr. Jagić, *AslPh.* 32, 1911, str. 565.

Od r. 1908—1915 vydal Vajs postupně v pěti pracích knihy menších proroků, a to r. 1908 proroka *Joele*, r. 1910 *Oseáše*, r. 1912 *Habakuka*, r. 1913 *Sofoniáše* a *Haggae* a r. 1915 *Zachariáše* a *Malachiáše*. Všechna tato vydání — vydavatelkou byla opět krčská akademie — mají totéž rozdělení: text, různocnění, srovnání s textem řeckým, srovnání s texty cyrilskými, poznámky paleografické a jazykové. Jde o prastaré překlady; čteme-li na př. text proroka Joele, jako bychom čtli staroslověnský překlad evangelií. Při knize Joelově jest uvést, že z ní Vajs podal také úplný index výrazů spolu s příslušnými výrazy originálními; jest to vítaný příspěvek k staroslověnskému slovníku. Ostatní texty proroků třeba ještě excerpovati podle vydání Vajsových (srovn. směrnice pro staroslověnský slovník v článku prof. Weingarta v *Symb. Gramm.* II, 1928, str. 244). Proroky si zpracovával pro svůj zamýšlený staroslověnský slovník také prof. Vondrák.

A jistě se vyplatí obracet k Vajsovým textům také v staroslov. mluvnici. Uvádím příkladem z Joele výraz *в родѣ и родѣ* (kap. 2, v. 2, str. 11, ř. 3), známý z překladu evangelií; z Oseáše part. praet. *рожд'шиѣ*, synt. *жена ми* (*γυνή μου*), lex. *рѣснота, любн створиѣ* a p.; z Habakuka dvakrát tvar part. pres. s analogickým zakončením *гредн а чтн*: je vysoce charakteristické, že tu tvar tento čteme právě tak jako v nejstarších textech v složené formě; sr. 1. os. sing. aor. *оужае' се* a p., lex. na str. 17, ř. 15 gen. *ѣдн* od nom. *ѣдѣ*, známého z evang. (*и ѣдѣ акриди...*) a p.; ze Sofoniáše na př. spojení typu *храмъ са* (*Soph.* II, 3) atd. Jsou tu ovšem i některé nové tvary, na př. imperativ *положѣте* *Soph.* I, 7 i u slovesa 4. tř., a j. Není pochybnosti, že by podrobný jazykový rozbor — zde musím přestat jen na těchto několika příkladech ze

svých výpisků — přinesl užitečný materiál a doplnění našich znalostí stěslov. jazyka.

Srovnal jsem z těchto vydání Proroků buď celé texty nebo alespoň větší úryvky podle přiložených snímků a shledal jsem, že jsou téměř zcela bezvadná (nemyslím však na př., že to, co vydavatel někdy dodává, je potřebné, sr. Hab. III, 14 *погада(и)*, ač v ř. textu je prosté *εσθων* bez členu).

K textům knih Proroků má Vajs v úmyslu v brzké době se ještě vrátiti; půjde o podrobnější kollaci s textem řeckým a o určení povahy řeckého pramene slovanského překladu.

Mezitím máme od Vajse kromě menších příspěvků, k nimž se ještě vrátíme, pracný spis *Nejstarší breviář charvátskohlaholský. (Prvý breviář vrbnický.)* V Praze 1910 (nákladem Král. české společnosti nauk, str. CVIII + 100 + přílohy). Je to Vajsova práce disertační a habilitační.

Spis tento obsahuje především důležitý úvod, který sám zabral 108 stran a v němž Vajs podal vedle stručného historického přehledu charvátskohlaholské literatury bibliografický popis všech té doby známých breviářů, rozsetých po knihovnách jihoslovanských a cizích. V úvodním přehledu celkového vývoje byla překvapením zpráva o nálezů t. zv. zlomků Baštanských. Všechny breviáře, o nichž píše, poznal Vajs z autopsie; u většiny z nich podává vítaný přehled biblických čtení. V úvodu se též dotýká otázky, které texty biblické přeloženy byly v době nejstarší.

Po tomto rozsáhlém a badatelsky významném úvodu přistupuje Vajs k popisu prvního breviáře vrbnického, nejstarší objemnější památky charvátskohlaholské, pocházející z počátku stol. 14. Při jazykovém popisu se tu Vajs prokazuje také vlastními dialektologickými pozorováními z pobytu na ostrově Krku. Zcela nové jsou Vajsovy výklady paleografické, týkající se otázky, jak se asi vyvinul hranatý ráz charvátské hlaholice. Následuje potom rozbor textu knihy Přísloví z našeho kodexu, jejíž překlad je cyrilomethodějského původu; jako druhá ukázka podána jest kniha Ekklesiastika, přeložená z řečtiny, ale není tu bližšího výkladu; konečně podal Vajs ukázky textů homiletických.

O Vajsově disertaci možno pověděti, že podstatně rozšiřuje naše vědomosti o charvátskohlaholských památkách a že přináší hojně důležitých nálezů.

Práci svou usnadnil další zkoumání textů, poukázav na obsah památek; bylať totiž mnohdy právě neznalost obsahu církevních knih charvátskohlaholských překážkou poznání starých biblických textů, v knihách obsažených.

Jagić v AslPh. 32, 1911, 567—568 i jiní slavisté přijali spis Vajsův právem s velkou chválou.

Dovolím si poukázati aspoň na dvě věci. Srovnal jsem výčet breviářů s výpočtem jich v pozdější práci Vajsově, v Rukověti hlaholské paleografie (1932): chybějí r. 1910 jen ty kodexy, o nichž Vajs neměl tehdy zpráv: oxfordský, londýnský a moskevský; kromě toho upozorňuje Milčetić v dopise prof. Vajsovi ze dne 20/2 1911 na breviář jihoslovanské akademie III C 21. — Na str. 18—19 čteme výklad tvaru *бнх* v 3. sg. aoristu v charvátskohlaholských textech, m. *бнхъ*. Autor vykládá tento tvar jako novum, vzniklé podle 2. osoby

ици; v 2. osobě se prý tento tvar v aoristu nezachoval, nýbrž přenesena byla koncovka -и do osoby třetí, v níž se zachovala. Šlo by o něco podobného jako je въѣсть a p. také v 2. osobě aoristu; tu přešla 2. osoba aoristu koncovku 3. osoby času přítomného, u ици by tomu zase bylo naopak. Ale v breviáři jsou jen dva doklady vypsaného ици, jinak je psáno všude ии; proto výklad Vajsův sotva přesvědčí. Bylo by si těžko lze představit, že by se byl nový analogický tvar v 2. osobě singuláru aor. nikde neudržel a že by se byl zato objevil a držel jen v osobě třetí. Spíše jde o neumělé rozepsání zkratky ии; tvaru въѣсть (ve zkratce ии) písaři již nerozuměli a neuměle zkratku rozváděli; připomínám, že se rozvádí též jako pouhé ии (srv. Hab. I, 3); tu snadno pochopíme, že bylo с s vyšší polohy poníženo do řádky, paralelně s literami в a и. Vypsané ици lze považovati za kontaminaci vypsaného ииc a ии (obojí způsob je znám); šlo by tudíž jen o umělou kombinaci. Co do Ass. srv. LF. 53, 1926, 108.

Podobně jako breviáře zpracoval Vajs také missály, ale k vydání souborného výkladu o missálech zatím nedošlo.

K edicím v Staroslověnské akademii (vyšly mezi jejími spisy všechny dosud uvedené práce Vajsovy mimo »Nejstarší breviář . . .«) přidal Vajs r. 1916 text charvátskohlaholského žaltáře, a to zatím I. díl: *Psalterium Palaeoslovenicum croatico-glagoliticum. Textus, annotationes, tabulae. Staroslavenski psaltir hrvatsko-glagolski. Opisi, tekstovi, snimci* (str. [2] + XXIV + 5—206 + 78 stran ukázek). Jde vlastně o rovnoběžné vydání dvou vzácných textů: pražského a pařížského; obojí jest ze stol. 14. Pěkný text je také v kodexe záhřebském III C 12, z něhož ukázky podal Vajs v atlase snímků; podán jest tu text vlastně třikrát, dvakrát v přepise cyrilském, jednou na snímcích. K druhému dílu, který měl obsáhnouti různosti a slovník a bližší zkoumání textu, Vajs zatím nedospěl, ale učinil k němu aspoň podstatné přípravy.

Prof. Vondrák si v recensi tohoto vydání (LF. 44, 1917, str. 48—52) všímá poměru žaltářů charvátskohlaholských k žaltáři Sinajskému a vyslovuje domněnku, že charvátskohlaholský žaltář zachoval leckde starobylější materiál jazykový než žaltář Sinajský. Práce, která by tento poměr podrobněji prozkoumala, byla by velmi vítána. V referátu svém poukazuje prof. Miloš Weingart na potřebu podrobnější filiace žaltářních textů charvátskohlaholských vůbec (srv. ČMF. 5, 1916, str. 466—467). Jagič píše: »Vaš će trud istom nakon rata doći do zasluženog priznanja, ako nam posljedice tog groznog vremena ne zatru čitavu slovensku nauku« (ze soukromého dopisu z 13/7 1916).

Jubilejní rok svatováclavský přinesl Vajsovo vydání *Sborníku staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmíle* (v Praze 1929, nákladem České akademie věd a umění, str. 150 + 7 str. příloh). Vajs v něm shrnul texty starých legend, prologů, kanonů a zmínek o sv. Václavu a o sv. Lidmíle. Sám v něm pojednal o charvátskohlaholské recensi slovanské legendy o sv. Václavu, o kanonu ke cti sv. Václava a o zmínkách o sv. Václavu v kalendářích východních i západních kodexů, ostatní texty vydali a rozebrali prof. Serebrjanskij a Vašica, prof. Vajs však přeložil práci Serebrjanského do češtiny a přidal k jeho textům český překlad.

Právem Vajs poznamenává, že se starší názor, že by slovanská liturgie v Čechách bývala jen útlou květinou pokojovou, neosvědčil; »přicházíme« — praví Vajs — »na doklady, že myšlenka cyrilomethodějská zapustila i v Čechách hlubší kořeny, nežli se myslo nebo než jsme byli zvyklí se domnívat.« Prof. Weingart ukázal s dostatek, že vskutku přísluší církevní slovanštině a církevní liturgii v Čechách místo dosud dostatečně nezhodnocené.

Vajs správně vychází od textu charvátskohlaholského legendy a otiskuje text novljanský; ten byl před lety nalezl pro prof. Pastrnka, který jej pak zpracoval v své památné práci z r. 1903.

Podrobný referát o tomto Sborníku podal v našem časopise v r. 2, 1930, str. 453—457 prof. Weingart; srv. dále práci M. Weingartovu První česko-církevněslovanská legenda o svatém Václavu (Svatováclavský sborník 1, 1934, str. 863—1088 + 6 příloh, i ve zvláštním otisku), nejzvěrubnější to rozbor naší legendy; tu na str. 863—864 a 904 o Vajsově Sborníku. Prof. Weingart pokládá edici Vajsovu za pevné, spolehlivé východisko dalšího zkoumání.

Podobně napsal prof. Pastrnek v Slavii 10, 1931, 599, že »prof. Vajs vyplnil čestný úkol velmi úspěšně. Jeho zásluhou máme ve »Sborníku« všechny příslušné texty sebrány a upraveny tak, že mohou sloužiti za spolehlivý základ dalšího kritického badání.« »Sborník« patří podle prof. Pastrnka k nejkrásnějším publikacím, které svatováclavské jubileum vyvolalo.

Srv. též ocenění prof. Havránka v ČMM. 55, 1931, 194, 213 a jeho poznámky kritické tamtéž 194 n.

Vedle tohoto pramenného svodu přispěl Vajs k jubileu sv. Václava několika příspěvky menšími. Tak v znaleckém článku »Postřižiny sv. Václava«, uveřejněném v ČKD. 70 (95), 1929, str. 48—63, účinně polemisoval s prof. Naeglem, spatřujícím v obřadu postřižin podobení knížete řezenskému biskupu. Nejnověji se Vajs vrací k svatováclavským otázkám posudkem uvedené základní práce Weingartovy v čas. »Slavii«.

R. 1929 došly Vajsovy práce ediční vrcholu fototypickým vydáním staroslověnského evangeliáře Assemanova s popisným úvodem (psaným latinsky — Vajs píše běžně latinsky): *Evangeliář Assemanův. Kodex vatikánský 3. slovanský. Díl I.: Předmluva, snímky. Vydali Dr. Jos. Vajs a Dr. Jos. Kurz. V Praze 1929. Nákladem České akademie věd a umění a s podporou ministerstva školství a národní osvěty (str. XXXIII + 316 stran snímků).* Srv. auto-referáty Vajsovy v LF. 56, 1929, 299 n. a v ČKD. 70 (95), 1929, str. 650—653 a článek Vajsův ve Sborníku prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, sv. II (uspořádali Jiří Horák, Matyáš Murko, Miloš Weingart a Stan. Petíra), 1932, str. 730—734 a 1048—1052. Touto edicí rozšířil Vajs svoji činnost na památku z nejstaršího období. Žádné jiné rozsáhlé památce staroslověnské se nedostalo tak nádherného fototypického vydání jako kodexu Assemanovu. O vydání tomto napsal prof. Weingart (Byzantinoslavica 1, 1929, str. 242), že bude trvale chloubou České akademie. Zamýšleny jsou ještě díly další, které přinesou přepis cyrilicí, různocnění, index všech výrazů a všestranný srovnávací rozbor.

Z toho, co bylo dosud pověděno, jest patrné, že se Vajs od počátku neomezoval na pouhé vydávání svých památek, že je také ohlédal s rozličných hledisk. Hleděl se dopátrati významu všeho, co by mohlo být pro posouzení památky důležité. Uvádím příkladem článek Co značí slova: »по закону римского двора« v nadpisech hlaholských breviářů chrvatských. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, str. 230—234. Ukazuje, že se uvedená slova týkají rozsahu breviáře a že v daném případě jde o officium kratší, t. zv. kuriální, proti starší osnově officia t. zv. basilikárního.

Tohoto odvětví Vajsova díla, které je pro jeho charakteristiku nejdůležitější, týká se také množství prací kratších, rozsetých po časopisech. Uvedu jen několik titulů příkladem, odkazuje pro podrobnosti do bibliografického přehledu, který následuje po tomto referátě. Náleží sem jedna z prvních filologických prací Vajsových, důkladný to rozbor hlaholského zlomku, nalezeného v augustiniánském klášteře v Praze (ČČM. 75, 1901, str. 21—35). V uvedeném zlomku (dva listy) máme mimo jiné značnou část officia sv. Víta a družiny jeho, vzniklou nejspíše v klášteře emauzském. Třeba uvésti dále na př. popis hlaholského nápisu na dvou deskách v museu knínském (Starohrvatska prosvjeta 8, 1—2, 1904, str. 5—10); práci o zlomcích, které se našly na desce 4. breviáře vrbnického, obsahujících mimo jiné úryvek z pašije sv. Jiří a putování sv. Jana apoštola a evangelisty, sr. Slavorum litterae theologicae (při ČKD.) 3, 1907, str. 123—143 (Vajs ukazuje na příbuznost zlomků s texty v Supr.); studii »Česká bible hlaholská« (Věstník Kr. č. společnosti nauk, tř. hist., 1908, XIII, str. 30 a snímek); práci »Hlaholské knihy obřadní a zlomky Selcské« (v Praze 1909, Věstník Kr. č. společnosti nauk, str. 26 + 2 snímky); dvě práce o předloze hlaholského prvotisku z r. 1483 (Slovanský sborník, věnovaný prof. Fr. Pastrnkovi, red. M. Weingart, 1932, str. 5—8; Buličev zbornik, 1924, str. 733—735); do období nejstaršího zasahuje článek o Kyjevských listech a o jejich latinském originálu, zpracovaný na podkladě práce Mohlbergovy o KL., otištěný v Bratislavě 4, 1930, str. 521—527. A j.

Zvláštní zmínky zasluhují Vajsovy edice (také neslovanské), určené posluchačům jeho kursů. Sem náleží mimo jiné otisk snímků osmi posledních listů evang. Assemanova (*Speciminina codicis Assemaniani Slavici Vaticani* 3. Romae 1924; sr. LF. 53, 1926, 106—118, 234—247) a krásné vydání listů papeže Jana VIII. [*Ioannis VIII PP. Epistolae ad Svatopluk principem et Methodium archiepiscopum*, Romae (sumptibus prorii) 1924]. Uvedu v této souvislosti také příručku s názvem *Kurs obecné mluvy Koinḡ řeckého jazyka, jazyka papyřů, ostrak i posv. knih Starého i Nového zákona* (1934, str. 63). »Tato příručka vyrostla, aspoň v této podobě, z okolností a potřeb našich dnů. Nastávající bohoslovci mají čísti Nový zákon v řeckém originále, a nynější střední školy, až na několik klasických gymnasií, nepodávají jim k tomu dostatečné znalosti řečtiny.« Knížka je prakticky uspořádána. »Z vlastní zkušenosti mohu říci, že na konci 2. pololetí, již při dvouhodinném týdenním seminárním cvičení, mohli posluchači čísti aspoň vybrané lehčí kapitoly Nového zákona.«

Myslím, že by z knížky této mohli mít prospěch také studující slovanské filologie na našich filosofických fakultách.

2. Práce, plynoucí ze shrnutí poznatků, získaných činností ediční.

Jak již bylo podotčeno, vyrostla Vajsovi látka hlavně trojím směrem.

a) Otázky hlaholské paleografie.

Rozboru písma starých památek hlaholských věnoval Vajs od počátku důkladnou pozornost; v práci o prvním breviáři vrbnickém pozoruhodně vykládá vznik tvarů hranaté hlaholice, všímá si poměru hlaholice k cyrilici (sr. *Slavia* 7, 1928-1929, str. 628—633), otázky o možnosti písma u Slovanů před Konstantinem (sr. *Slavia* 9, 1930-1931, str. 375—378), objevu hlaholského nápisu v Přeslavi (*Slavia* 9, 1930-1931, 218—220) a p., aby shrnul současný stav vědění o hlaholské paleografii ve výborné příručce *»Rukověť hlaholské paleografie«* [uvedení do knižního písma hlaholského, v Praze (nákladem Slovanského ústavu) 1932, str. VIII + 178 + 54 tabulek]. V naší literatuře jest to novum, první souborná práce tohoto druhu, a také v širší literatuře slavistické nebylo po Jagicově výkladě v Encyklopedii slovanské filologie z r. 1911 nového zpracování rychle vzrůstající látky.

Kniha chce podati uvedení do hlaholské paleografie a tohoto úkolu výborně dosáhne. Jen ten, kdo je důkladně a všestranně obeznámen s předmětem, dovede podati dobrý výbor z obsáhlé látky; jinak lze snadno upadnouti v nebezpečí, že se přecení jednotlivosti, které zajímají pracovníka, neobsáhnuvšího suverénně celou látku. Třeba říci, že prof. Vajs podal na nevelikém prostoru přehled, v němž se projevil jako mistr.

V úvodu upozorňuje prof. Vajs na potřebu, aby se slovanský filolog, který chce pronášeti své mínění o písmě slovanském, vzdělal též v paleografii obecné; jen tak prý nadejde v paleografii příznivější doba; Vajs se vyjadřuje na jiném místě (*Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ*, Sofia 1933, str. 21), že nynější stav výkladů o hlaholici, projevující se asi padesáti hypothesesmi, jest »něčím chorobným nebo aspoň nezralým«. »Slovanskému filologovi«, píše v *Rukověti* na str. VII, »nelze aspoň s jakousi jistotou pracovat v slovanské paleografii jen proto, že je slovanským filologem; je potřebí, aby se také poohlédl po pomocných vědách historických.« To je metodické novum, které třeba zdůrazniti. S tohoto širšího paleografického hlediska dívá se Vajs na všechny otázky, spojené s bádáním o hlaholici.

V knize své se projevuje Vajs jako znalec nejen paleografie slovanské, ale i paleografie řecké, ba i orientální; vliv orientální na hlaholici dosti široce uznává, vycházeje jinak arcí z řeckého písma minuskulního.

Když pročítáme v *»Rukověti«* záznamy o hlaholských památkách, vidíme došlovně na každém kroku Vajsovu samostatnou práci. Není snad charvátskohlaholské památky, o které by nebyl Vajs dříve psal, které by nebyl prohlédl.

V přílohách máme mimo jiné novou fotografii Pražských zlomků v nezmenšené velikosti.

V našem časopise knihu Vajsovu podrobně rozebral prof. Weingart (sv. 5, 1933-1934, str. 417—424). Měli-li bychom ke knize Vajsově ještě některé poznámky (na př. pokud se týče názvů liter; pořádku písmen Ɱ, Ɑ, Ɱ — sr. str. 66, kde je přehlédnutím Ɱ před Ɑ —; pořadí skupin památek: Jagić má mezi obdobím moravským a bulharsko-makedonským Glagolitu Clozova jako období přechodné a p.), byly by to jen jednotlivosti.

b) Jiná otázka, ke které bral Vajs od počátku zřetel a které chce v krátké době věnovati souhrnné dílo nové, toť otázka rozsahu nejstaršího překladu.

Jakou cenu má zmínka v 15. kapitole ŽM, že Methoděj ke konci života, vloživ své starosti na Boha, převedl se dvěma knězi rychlopisci všechny knihy Písma kromě Makabejských z řečtiny do slovanštiny za šest měsíců, začav od března měsíce do 26. dne měsíce října? Tehdy prý přeložil Methoděj také nomokanon a knihy Otců.

Pokusím se (hlavně podle článků: »Co víme o literární činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methoda« v ČKD. 53 (78), 1912, str. 18—22, 388—395, 617—623; »Die kroatisch-glagolitischen Breviere und das Offizium der abendländischen Kirche vom VI.—X. Jahrh.« v AslPh. 34, 1913, str. 483—496 a »Bis zu welchem Maße bestätigen die kroatisch-glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius« v AslPh. 35, 1914, str. 12—44) stručně shrnouti mínění Vajsovo.

Vajs především upozorňuje, že na př. kniha Rut a texty některých menších Proroků nebyly v t. zv. parimejníku, t. j. výboru ze čtení Starého zákona, ale že přece pocházejí z nejstarší doby. Proto Vajs neomezuje literární činnost Methodějovu na texty parimejní, ale na druhé straně také nemíní bráti legendární zprávu doslovně. I vyslovuje mínění, že Methoděj na sklonku svého života obrátil pozornost k církevnímu officiu podle obřadu západního. Církev západní četla a čte dosud bohaté perikopy z Písma. Pomýšlel-li Methoděj na officium při katedrále podle západního obřadu a konal-li k tomu přípravy, byl by musil překládati i ty texty, kterých v parimejníku nebylo. Protože pak officium západní obsahuje přece jen více, než se nám v památkách charvátskohlaholských zachovalo, omezuje prof. Vajs své tvrzení v tom smyslu, že by Methoděj nebo kdokoliv jiný, kdyby byl chtěl poříditi texty pro breviář západního obřadu, byl pro začátek přeložil asi to, co máme zachováno v cyrilomethodějském překladu breviářů charvátskohlaholských. Zdá se, že prof. Vajs přisuzuje parimejník již Konstantinovi, doplňky pak k němu Methodějovi.

Vajs zdůrazňuje (srv. ČKD. 53 (78), 1912, str. 21), že k svému mínění došel zkoumáním biblických textů, nikoli a priori.

Své tvrzení chce v AslPh. 35, 1914, 12 n. dokázati analysoou několika kapitol Genese. Tu obsahují charvátskohlaholské breviáře jednak to, co je v parimejníku, jednak dodatky, které náleží do systému čtení podle západního ritu, jednak parafrázi ostatního textu. Takové parafráze nemohly vzniknouti zkrácením původního překladu, protože obsahují i epizody apokryfní, kterých

v textu biblickém nebylo. Není prý vyloučeno, že sám Methoděj pořídil také parafrázi méně významných míst.

Srv. k otázce celého překladu Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache* 1913, 422 n. (tu též o pracích Vajsových), Fr. Pastnek, *AslPh.* 35, 1913, 207—208, 224—225.

Otázka tato není ještě zakončena, je možné, ba pravděpodobné, že zprávu legendy přijmeme v širším rozsahu, ale zbývá vykonat ještě kus práce, a to tím způsobem, jak postupoval Vajs, totiž práce na textech. Jen tato cesta vede k bezpečným výsledkům.

c) Nejdůležitějším však problémem Vajsovým z posledních let, problémem, v němž Vajs přímo spatřuje smysl své životní práce, je *otázka o povaze řeckého originálu staroslověnského překladu Pisma sv.* Sem náleží kapitoly ve vydáních, týkající se poměru probíraných textů k řeckým pramenům, články od r. 1913 (srv. ČKD. 54 (79), 1913, str. 139—142, kdež své studie textové nazývá »více méně přípravnými a podružnými« k řešení otázek vyšších, otázek textově kritických), z knižních prací pak studie *Kniha Rut v překladě staroslovanském*, v Praze 1926 (str. 48 + VIII), dvojí vydání evangelia sv. Marka (*Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze*, v Praze 1927; *Evangelium sv. Marka. Text rekonstruovaný*, v Praze 1935) a vydání evangelia sv. Matouše (*Evangelium S. Matthaei*, v Praze 1935).

Práce o knize Rut je vlastně pokračováním vydání z r. 1905; pokouší se tu Vajs zjistiti srovnáním řeckého textu různých recensí se slovanským, ke kterému náleží slovanský překlad. Shledal, že pramenem knihy Rut jest text hesychiovský a nikoliv lukianovský, jak bylo dosud všeobecné přesvědčení. Recensent prof. Pastnek však míní, že přináležitost slovanského textu k prameni hesychiovskému není ještě definitivně prokázána (srv. *Slavia* 5, 1926—27, str. 162 n.). Vajs se domnívá, že byly dvě paralelní úpravy textu knihy Rut, jedna cyrilomethodějská, druhá bulharská, vzniklá na dvoře cara Symeona. Vajs podává v uvedené práci text knihy Rut v cyrilském přepise, pod čarou pak text řecký a různotočení cyrilských textů.

Pro evangelium sv. Marka prokázal prof. Vajs v první své práci z r. 1927, že předlohou jeho byl mladší text smíšený, v jádře cařihradský, ale s hojnými čteními předsyřskými. Vajs se při své práci nespokojuje s velkým aparátem Sodenovým, nýbrž přibral ku pomoci i vydání Tischendorfovo a spisy kritiků anglických Horta a Kenyona.

Na prvním sjezdu slovanských filologů v Praze r. 1929 přijat byl návrh prof. Meilleta a Vaillanta, aby se také vydání textů staroslověnských pořizovala způsobem t. zv. kritickým. Vajs se zprvu stavěl proti tomuto požadavku a poukázal na malý počet příslušných pramenů; časem se mu však ukázalo v této věci nové světlo: našel totiž kritérium, které může vésti k cíli při studiu slovanského překladu. Jsou jím v evangeliu necařihradská čtení, pokud se v staroslověnském překladě vyskytují. Čím je totiž text mladší — takové je stanovisko biblické kritiky —, tím je v něm čtení necařihradských méně.

Přijdeme-li při srovnávání slovanských textů na to, že se všechny shodují

v tom, že přinášejí znění cařihradské, pak není nejmenší pochyby, že čtení takové bylo již v překladě původním; ale jestliže se texty neshodují, jestliže jedny mají text cařihradský a jiné mají různocnění původu necařihradského, třeba dáti podle prof. Vajse přednost čtení necařihradskému jako původnějšímu. Bylo by lze sice předpokládat také opačně, že slovanský překlad následoval původně text cařihradský a že teprve v opisech byl »napravován« podle textů s příměsky necařihradskými, ale takovou domněnku prof. Vajs odmítá, nazýváje ji nepřirozenou.

Nejnovějším výsledkem Vajsova bádání jest opětný předpoklad textu kompromisního jakožto pramene staroslověnského překladu, jako novum však uvádí vedle jiných čtení necařihradských také ještě čtení palestinská; proti dřívějšímu tvrzení ukazuje Vajs dnes již na jisté skupiny textů, které projevují mezi texty smíšenými větší příbuznost se staroslověnským překladem nežli texty jiné.

V starším vydání evangelia sv. Marka vzal Vajs prostě za základ text z čtveroevangelia Mariánského, ke kterému připojil různocnění; ve vydání novém vydává text rekonstruovaný, normalisovaný jazykově a v duchu zmíněných zásad upravený i obsahově. Také text řecký, který autor paralelně dodává, je rekonstruovaný a dodána jsou k němu různocnění, druhově odlišená ve dvě kategorie. Značky kodexů uvádí nikoli podle nomenklatury v. Sodenovy, nýbrž podle Tischendorfa, s odůvodněním, že se v. Sodenovy znaky nevžily.

Evangelium sv. Lukáše právě též vyšlo a také evangelium sv. Jana je k tisku připraveno.

Pramenné studie Vajsovy jsou založeny na pečlivém statistickém zvážení příslušných různocnění. O nesnázích, s prací takovou spojených, dovede si pravě poněti učinit pouze ten, kdo se prací takovou někdy sám obíral; je to práce, vyžadující nekonečné trpělivosti, předpokládající nejen podrobnou znalost překladu slovanského, ale i znalost složení kodexů řeckých. A kolik vydal na takové práce prof. Vajs svého drahocenného zraku!

Je přirozené, že z takovýchto podrobných studií mnoho vyplývá pro charakteristiku staroslověnských kodexů. Srv. *Byzantinoslavica* 5, 1933/34, str. 113—119.

Již v referátu o prvním vydání evangelia sv. Marka (*LF.* 55, 1928, str. 274) vyslovil jsem otázku, nedálo-li by se z materiálu Vajsova vytěžiti něco pro zkoumání problému poměru t. řeč. částí kompletorních k částem evangeliárním. Po stránce jazykové se došlo k závěrům celkem negativním, srv. *M. Weingart*, *Byzantinoslavica* 5, 1933—1934, str. 454; *II Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich)*. Księga referatów. Sekcja I — językoznawstwo, Warszawa 1934, str. 160.

V novém vydání textu sv. Marka podává Vajs na str. XII tuto *předběžnou* statistiku cařihradských (K) a západních čtení (W) ve všech evangeliích:

	Mat.	Mar.	Luk.	Jan
K	306	291	319	169
W	292	200	289	210.

Všade, jak vidíme, je cařihradských čtení *více* než čtení západních, ale v Janově evangeliu je tomu jinak. Jeť v něm čtení cařihradských *méně* než západních, a to 44'6%, kdežto západních je 55'4%. Naopak je v sv. Marku poměrně mnohem *méně* čtení západních než v jiných evangeliích; poměr v procentech je v něm: K = 57'3%, W = 42'7%. V evangeliu sv. Matouše je K = 51'2%, W = 48'8%, v sv. Lukáši je K = 52'4%, W = 47'6%, tedy přibližně stejné. Jak tento poměr vysvětliti?

Vypočetl jsem na Assemanově evangeliáři, že je v něm ze sv. Jana 90'6% textu. Nelze v duchu postupu Vajsova viděti ve větší textové starobylosti tohoto evangelia známku větší starobylosti textu evangeliárního?

Naproti tomu máme z ev. sv. Marka v evangeliáři jen 27% a opět text se podle Vajse ukazuje nejpokročilejším. Není nejpokročilejší právě proto, poněvadž pochází z větší části teprve z doplněných částí, při kterých mohlo být užito textu poněkud mladšího?

Jsem si arci vědom, že bude třeba při ověřování těchto domněnek postupovati s největší opatrností, od místa k místu. Ale chci naznačit, jaké asi otázky bude lze na materiále Vajsově řešit. Při nepatrném rozdílu časovém a při blízkém poměru překladatelů nesmíme však očekávati rozdílů příliš značných. Připomínám jen, že se uvedené výsledky týkají textu *rekonstruovaného*, nikoliv v památkách zachovaného; s tím bychom se, jak se zdá, tak daleko nedostali.

Vajs se také zabýval otázkou o vlivu vulgáty na staroslověnský překlad evangelií. Když vyšla rozprava Pogorějova Латинское влияние въ переводе евангелія (Sborník fil. fak. univ. Komenského v Bratislavě 3, 207—216), posoudil ji v Slavii 5, 1926—1927, 158—162 velmi rezervovaně, připouští nejvýše vliv latinský na překladě h o t o v é m. Později však učinil domněnce o vlivu vulgáty na staroslověnský překlad evangelií jisté ústupky, srv. Byzantinoslavica 1, 1929, str. 1 n. Poukazuje v něm na tři místa, která prý o tomto vlivu svědčí; nebyl to vliv veliký, ale existoval přece.

Tu lze jen namítnouti, jde-li o text p ů v o d n í; tak na prvním místě (Mt. 23. 4) poukazují na vliv latinský Ass. a Mar., v druhém případě (J. 6. 23) Ass., v třetím (Mt. 6. 11) Ass. Ostr. Nik. Nejde tedy o čtení jednotná.

Vytkněme také zajímavé pozorování Vajsovo (Byzantinoslavica 5, 1933—34, 118), že Západní texty, třebas latinské, nepůsobily tak rušivě na podobu staroslověnského textu jako změny cařihradské, a to proto, poněvadž čtení Západní byla bližší původním různocením v překladě staroslověnském nežli mladší čtení cařihradská. Toho si, jak dodává Vajs l. c., dosud málo kdo povšiml.

Na těchto textových studiích Vajsových jest zdůrazniti také jejich novost. Jsou to po dlouhé době první, velmi důkladné práce svého druhu. Vajs na ně jako Dobrovský, jehož kritické výzkumy probral v jubilejním sborníku »Josef Dobrovský« (uspořádali Jiří Horák, M. Murko a M. Weingart, v Praze 1929; srv. str. 358—370 a 425—427) — Dobrovský byl věcně blízek pravdě — vynakládá veškerý zájem, spatřuje v nich smysl svého životního úkolu.

Chceme-li stručně charakterisovati Vajsovo dílo, zdůrazníme především tu okolnost, že si Vajs zpravidla vybírá pole opuštěné nebo méně vzdělávané; tak jest na př. při liturgii slovanské, při studiích kritických a j. Zdůrazníme dále plodnou cestu, kterou se ve svých pracích ubírá: vycházeje badatelsky od textů jako od jediného spolehlivého základu, dosahuje výsledků solidních, mnohdy zajisté definitivních. K svým úkolům přistupuje prof. Vajs s širokým vědeckým rozhledem; přišly mu v jeho pracích k dobru znalosti theologické, znalosti z obecné paleografie, znalosti řecké kritiky textové.

Prof. Vajs nelpí snad úzkostlivě na svých pracovních výsledcích, rád se dá přesvědčit třeba o opaku, ale žádá nových fakt; nemá smyslu pro nedoložené domněnky, nazývá je na př. v oboru písma »paleografickým romantismem«.

A tak práce, které vycházejí z jeho pilného péra, jsou trvalým obohacením naší vědy, znamenají všude významný krok kupředu.

*

Tento náš článek nemůže uváděti všech podrobností z článků Vajsových, snaží se však vystihnouti alespoň hlavní otázky jeho zájmu; pro jednotlivosti odkazuje do bibliografického přehledu jeho prací. Texty Vajsovy by zasloužily nejen nového vydání alespoň ve výběru, ale též důkladného zhodnocení v mluvnické církevněslovanské a v dějinách cyrilomethodějských.

Vajsův profil by nebyl dokreslen, kdybychom nevzpomněli Vajse jako kněze a vlastence. V prázdných chvílích rozvažuje o věcech zdejších i posmrtných; plodem takových chvil jsou úhledné knížky (*P. Jindřicha Balde S. J. Křesťanské pravdy; přeložil prof. J. V., v Praze 1931, str. 182; Křesťanské myšlenky na každý den v měsíci. P. Dominik Bouhours S. J. Přeložil J. V., v Praze 1934, str. 48*). Tu poznáváme, jak rozumí své práci: jako službě boží.

*

Prof. Vajs může býti dobře spokojen s tím, co se mu podařilo vykonati. Nejsa nijak připoután k věcem pomíjejícím, tím více s celou duší a s celou vělostí srdce slouží svým vznešeným ideálům vědeckým. Chystá neustále nové práce; naší vědě se dostane z jeho péra ještě nejednoho podstatného přínosu.

Při příležitosti jeho životního jubilea blahopřejeme mu k jeho významnému dílu a přejeme mnoho zdraví k práci další; přejeme mu, aby se mu vyplnily všechny další plány, které chová pro svou vědu, do jejíchž dějin a tím i do dějin celé slovanské a také naší národní kultury se tak znamenitě zapsal.

UN RÉSUMÉ DE L'OEUVRE DE M. J. VAJS, PROFESSEUR À LA FACULTÉ DE THÉOLOGIE DE L'UNIVERSITÉ CHARLES.

M. J. Vajs, professeur ordinaire de traduction slave des Saintes Ecritures et de la liturgie slave à la faculté de Théologie de l'Université Charles a accompli, le 17 octobre 1935, sa soixante-dixième année. La Société de lin-

guistique slave et la Société tchécoslovaque d'histoire littéraire a organisé en son honneur une réunion solennelle où l'auteur de cet article a pris la parole; le présent article nous donne le contenu de sa conférence sous une forme élargie.

M. Vajs continue les efforts des savants croates (J. Brčić, Fr. Rački, Drag. Parčić, J. Črnčić et autres), qui étudiaient la liturgie slave chez les Slaves du Sud. Leurs travaux portent des traces de l'influence des travaux antérieurs de philologie slave, surtout de ceux de P. J. Šafařík.

M. Vajs s'est particulièrement consacré aux questions de littérature croato-glagolitique, et il a publié une série de travaux remarquables qui ont considérablement contribué non seulement au maintien de la liturgie slave au Sud de la Croatie, mais aussi à la connaissance philologique complète des textes respectifs, et à leur juste appréciation, ainsi qu'à la connaissance des divers problèmes qu'ils soulèvent.

Dans la première partie de son article, l'auteur résume les événements de la vie de M. J. Vajs. Il peint le milieu où il se forma, ses études de théologie à Rome et ses études de la slavistique, qu'il entreprit seulement après son ordination, chez les professeurs Gebauer et Pastrnek à Prague. M. Vajs avait étudié la littérature croato-glagolitique aussi pendant son séjour dans l'île de Krk, où il était collaborateur de l'évêque de Krk, le docteur Ant. Mahnić, fondateur de l'Académie vieux-slave (*Academia palaeoslovenica Veglensis*).

En 1912, M. Vajs entra dans la faculté de Théologie de l'Université de Prague où il occupa la chaire des traductions anciennes des Saintes Ecritures, et, aujourd'hui, il est professeur de la traduction vieux-slave des Stes Ecritures. Pour étudier les vieux monuments glagolitiques, M. Vajs entreprit une série de voyages scientifiques: il séjourna assez souvent à Rome, il visita Paris, Londres, Oxford, Thessalonique, Sofia, Constantinople, le mont d'Olympe, la Palestine, toutes les bibliothèques importantes de Yougoslavie etc. Son activité lui a valu de nombreux honneurs et distinctions en Tchécoslovaquie et à l'étranger.

Dans la deuxième partie de son article, l'auteur passe en revue les travaux scientifiques du prof. Vajs. Ces travaux sont caractérisés par une rare concentration, abstraction faite, il est vrai, de ses premiers ouvrages et de ses traductions des textes religieux: le glagolitisme dans toutes les phases de son évolution, — avec toutes les questions qui s'y rattachent — est le point central de son intérêt.

Dans son œuvre l'auteur distingue: 1° les éditions des textes glagolitiques et les traités qui les expliquent, 2° les travaux qui représentent les conclusions de connaissances acquises en travaillant aux éditions et en les expliquant. Dans le premier groupe il distingue a) les éditions destinées au culte, b) les éditions qui ne sont pas liturgiques, et parmi lesquelles on peut trouver un petit groupe de textes destinés aux exercices des étudiants. Dans le deuxième groupe il traite a) les questions de paléographie glagolitique, b) la question de savoir

quels sont les textes des Saintes Ecritures que les apôtres slaves traduisirent eux-mêmes et quelles sont les traductions qu'on peut leur attribuer, c) la question des modèles grecs des traductions slaves. M. Vajs s'intéresse, il est vrai, aussi à d'autres questions, p. ex. à tout ce qui touche la vie et l'activité des Frères de Salonique, Cyrille et Méthode, à des questions d'hagiographie slave etc., mais, les trois problèmes que nous venons d'indiquer l'ont toujours préoccupé et il les a le mieux développés et étendus.

L'auteur étudie ensuite, d'après les groupes qu'il a établis, les travaux de M. Vajs. Parmi les éditions qui sont destinées au culte, il faut citer les deux éditions du missel slave, la première en 1905 en écriture glagolitique, la deuxième en 1927 en une transcription en types latins, le Vespéral, plusieurs manuels du chant liturgique etc. M. Vajs a publié aussi l'*Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* (1909, 1917). Pour défendre la liturgie slave, il publia l'opuscule *Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi* (Veglai, 1906). Après la fondation de l'Etat tchécoslovaque, il lutta avec ardeur pour les droits de la liturgie slave et il chercha à provoquer l'intérêt du public à cette question.

M. Vajs publia ses éditions non liturgiques dans les travaux de l'Académie vieux-slave à Krk, depuis l'an 1903; il publia ici un petit fragment glagolitique de Vrbnik, et des textes choisis de vieux bréviaires croato-glagolitiques, le livre de Job, le livre de Ruth, le livre Ecclesiaste, les prophètes Joel, Osée, Habacuc, Sophonias, Haggeus, Zacharie et Malachie, et le psautier croato-glagolitique. L'auteur de l'article cite des exemples grammaticaux et lexicaux choisis dans ces textes. Dans une autre édition M. Vajs a publié son travail *Le plus ancien bréviaire croato-glagolitique* (en 1910), où il donne une description de bréviaires croato-glagolitiques et une analyse du premier bréviaire de Vrbnik. L'auteur du présent article suppose que l'explication de la forme *внч*, donnée à la page 18—19 de l'ouvrage cité de Vajs n'est pas juste; il y voit l'achèvement maladroit de l'abréviation *вн*, mal comprise par les copistes et qu'ils avaient l'habitude de compléter en *внч* ou *кѣн*. En 1929, à l'occasion du millénaire de St.-Venceslas, M. Vajs a publié un *Recueil de monuments littéraires vieux-slaves sur Saint Venceslas et Sainte Lidmila*; la même année, il publia, en collaboration avec l'auteur de cet article, l'*Evangélaire d'Assemani*, tome Ier (édition phototypique). Les textes du *Vieux Testament*, publiés par M. Vajs, sont indispensables pour l'étude de la grammaire et du dictionnaire du vieux-slave.

En ce qui concerne la paléographie glagolitique, il faut citer, parmi les travaux de M. Vajs, l'excellent *Manuel de paléographie glagolitique* (en 1932). Dans les questions de paléographie glagolitique M. Vajs demande au travailleur qui veut les étudier, des connaissances assez étendues de paléographie générale; il est lui-même très versé non seulement en paléographie slave, mais aussi en paléographie grecque et même orientale. — Quant à la question de l'étendue de la plus ancienne traduction de

SS. Cyrille et Méthode, M. Vajs exprime l'opinion que Méthode, à la fin de sa vie, s'était rallié aux offices religieux selon le rite occidental, et que, pour commencer, il avait probablement traduit les textes qui sont conservés dans la traduction cyrillo-méthodienne de bréviaires croato-glagolitiques. M. Vajs fait remarquer que les bréviaires croato-glagolitiques ne contiennent souvent qu'une paraphrase du texte qui peut être due à Méthode.

Le problème le plus important de tous, dans la solution duquel M. Vajs fut porté à voir, surtout ces derniers temps, le sens même de son œuvre tout entier, c'est la question du caractère du texte original grec qui a servi de modèle à la traduction vieux-slave des Stes Ecritures. Pour cela, M. Vajs a fait des analyses spéciales du *livre de Ruth* (1926), de *l'Evangile de St. Marc* (1927, 1935), des *Evangiles de St. Mathieu et de St. Luc* (1935). Dans ses nouvelles éditions M. Vajs donne le texte reconstitué (en slave et en grec) et arrive à la conclusion que la traduction vieux-slave de l'Evangile a eu pour modèle un texte mixte, qui est en substance celui de Constantinople, mais qui a conservé de nombreuses additions présyriennes. M. Vajs indique même les groupes de texte qui sont les plus voisins de la traduction vieux-slave.

L'auteur de l'article attire l'attention sur la statistique des variantes du texte reconstitué des Evangiles, constantinopolitaines et occidentales, donnée par M. Vajs à la page XII de sa nouvelle édition de l'Evangile de St. Marc, et il exprime l'opinion que le nombre beaucoup plus grand des anciennes variantes présyriennes dans l'Evangile de St. Jean, de même que le nombre relativement inférieur de ces variantes dans l'Evangile de St. Marc, pourrait servir de témoignage pour la priorité de la traduction des parties evangéliques sur les parties complétoires; l'Evangile de St. Jean est presque entièrement (90'6%) inséré dans l'évangélique, tandis que celui de St. Marc n'y est que pour un quart (27%).

M. Vajs admet aussi l'influence de la vulgate sur la traduction vieux-slave de l'Evangile dans une mesure très réduite, mais, les passages qu'il indique ne furent probablement atteints par cette influence qu'ultérieurement, dans les copies du texte.

Pour ses travaux M. Vajs choisit généralement des sujets peu connus. Il prend pour point de départ de ses recherches les textes qu'il considère comme une seule base sûre de ses investigations, et c'est pour cela qu'il arrive aussi à des conclusions justes. Il aborde ses recherches avec une large expérience scientifique. Ses travaux enrichissent nos connaissances d'une façon durable. M. Vajs a pris une place remarquable parmi ceux qui travaillent à la philologie slave.

Dans le premier supplément, l'auteur dresse une liste bibliographique de tous les travaux du professeur Vajs, une liste de comptes-rendus se rapportant à ces travaux et une liste d'articles sur sa vie et son œuvre. Dans le deuxième supplément, nous trouvons une liste de cours que le prof. Vajs professa à la faculté de Théologie de l'Université Charles dans les années 1912/13—1935/36.

PŘÍLOHA 1.

BIBLIOGRAFICKÝ PŘEHLED

LITERÁRNÍ ČINNOSTI PROFESORA JOSEFA VAJSE.

Práce Vajsovy dělím tu na dvě skupiny:

A. Práce z oboru slovanské liturgie a slovanské filologie a textové kritiky.

B. Práce jiné obsahu náboženského.

Samostatně vydané publikace tištěny jsou *proloženy*, referáty *kursivou*.

1894.

B.

1. Které jsou předpisy v příčině zařízení svatostánku. Method 20, 1894, str. 61—65, 75—76.

1895.

B.

2. Přívlastky při jménech Svatých v offici. ČKD. 36, 1895, str. 251.

3. Umění Církvi sloužící. Method 20, 1894, str. 127—132, 136—138, Method 21, 1895, str. 8—10, 28—31, 44.

4. Jak křesťanství rozšířilo se v Římě. Dle M. Armelina. Method 21, 1895, str. 10—11, 44—46.

5. K památce Jana Kř. de Rossiho. (Zpráva.) Method 21, 1895, str. 11—12.

6. Jakých práv měli křesťané ku katakombám v dobách pronásledování. Dle M. Armelina. Method 21, 1895, str. 23—24.

7. Pomluvy a potupy vůči křesťanům. Method 21, 1895, str. 46—47. Dle M. Armelina.

8. Persekuční edikty vydané proti křesťanům. Method 21, 1895, str. 88—91.

9. Mučenníci a vyznaváci. Dle prof. M. Armelina. Method 21, 1895, str. 91—92.

10. Praktické pokyny k V. titulu provinční synody Pražské. Method 21, 1895, str. 106—108, 118—119, 127, 138—140.

1896.

B.

11. Pokleslí křesťané a církevní kázeň vůči nim. Dle prof. M. Armelina. Method 22, 1896, str. 7—9.

12. Jak se měla ku státu Církev ve III. století. Dle prof. M. Armelina. Method 22, 1896, str. 9—11.

13. Tajná kázeň (disciplina arcani). Dle prof. M. Armelina. Method 22, 1896, str. 57, 80—82.

14. Sv. svěcení a manželství — zaměstnání a otroctví věřících ve III. století. Dle professora M. Armelina. Method 22, 1896, str. 89—91.

15. Bohoslužba, bohoslužebný jazyk, roucha, nářadí. Dle professora M. Armelina. Method 22, 1896, str. 113—117, 125—126.

16. Pohřební liturgie prvních křesťanů. Dle professora M. Armelina. Method 22, 1896, str. 136—139.

1897.

B.

17. Hřbitovy prvních křesťanů. Dle prof. Armelina. Method 23, 1897, str. 10—11, 22—24, 44—47.

18. Starokřesťanské nápisy. Dle prof. Armelina. Method 23, 1897, str. 68—71.

19. Starokřesťanské řezby. Dle prof. Armelina. Method 23, 1897, str. 125—127.

1898.

B.

20. Starokřesťanské malby. Dle prof. Armelina. Method 23, 1897, str. 128—130, 24, 1898, str. 80—85.

1899.

B.

21. Půst v prvotní Církvi. Dle M. Arme-

lina. Method 25, 1899, str. 35—36.

22. Obrazy Panny Marie v katakombách. Method 25, 1899, str. 36—38.

23. Dějiny a osudy katakomb. Dle prof. Armelina. Method 25, 1899, str. 38—42.

24. Z Akademie křesťanské. Zpráva odboru pro výtvarná umění a archaeologii. Podepsán spolu s F. J. Lehnerem Jos. Vajs, t. č. komisař. Method 25, 1899, str. 118—119.

1900.

A.

1. Historická čtení officií ss. věrozvěstů slovanských Cyrilla a Metoděje. ČKD. 41 (66), 1900, str. 387—395.

B.

25. Úvahy o paramentice. Method 25, 1899, str. 64—66, 128—130, 26, 1900, str. 16—19, 35—38, 113—114.

26. Z Akademie křesťanské. Method 26, 1900, str. 44—47, 119.

1901.

A.

2. »Panonský« životopis sv. Methoda. ČKD. 42 (67), 1901, str. 384—390, 475—486.

3. Hlaholský zlomek nalezený v Augustiánském klášteře v Praze. ČCM. 75, 1901, str. 21—35.

B.

27. K pětadvacetiletému trvání Křesťanské akademie. Method 27, 1901, str. 97—102.

1902.

B.

28. Jubilejní výstava arcidiecese Pražské. Method 28, 1902, str. 57—59.

1903.

A.

4. Recensio novi fragmenti croatico-glagolitici Verbenicensis. Glagolitica. Publicationes Palaeo-

slavicae Academiae Veglensis. 1903. I. Stran 51.

Ref. V. Jagić, AslPh. 26, 1904, str. 123—126 [citát odtud v ČKD. 46 (71), 1905, str. 105]; A. Михайловъ, РФВ. 54, 1905, str. 200—217; ČKD. 46 (71), 1905, str. 100 (česky a latinsky).

5. Staroslovanská liturgie v XX. věku. ČKD. 44 (69), 1903, str. 225—229.

1904.

A.

6. Liber Job. Ex Breviario Noviano II. transcriptum variis lectionibus aliorum codicum ornavit J. V. Glagolitica. Publicationes Palaeoslavicae Academiae Veglensis. Fasciculus 2., 3. et 4.; Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagolicis. Veglæ 1903, 1904. Stran (8) + 16 + (2) + 17—74 + 8* + 2 strany fotogr.

Ref. ČKD. 46 (71), 1905, str. 100—101 (česky a latinsky); A. Михайловъ, РФВ. 54, 1905, str. 200—218.

7. Toni missae a celebrante et ss. ministris canendi. Melodiis gregorianis lingua palaeoslavica accommodavit Jos. Vajs, sacerdos. Veglæ 1904. Typis Tipographiae »Kurykta«. Str. 19.

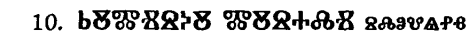
8. Hrvatsko-hlaholský rukopis Národní knihovny pařížské. Věstník České akademie 13, 1904, str. 827—829.

Ref.: L., ČKD. 46 (71), 1905, str. 190—191 (lat.).

9. Dva kamena odlomka pisana oblom glagolicom u kninskom muzeju. (Sa slikama.) Starohrvatska prosvjeta 8 (1—2), 1904 (u Kninu). Str. 5—10.

1905.

A.

10. Missale Romanum Slavonicoidiomate ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum S. Pii V Pontificis Maximi iussu editum Clementis VIII, Urbani VIII, Leonis

XIII et Pii X auctoritate recognitum. Romae (ex typographia Polyglotta S. Congr. de propaganda fide) 1905. Stran LVI + 544 + [182] + IX.

11. Liber Ruth. Ex codice bibl. palatinae Vindobonen. transcriptum notis bibliographicis in eundem codicem ornavit J. V. Glagolitica. Publicationes Palaeoslovenicae Academiae Veglensis. Annus II. Fasc. I. Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagolicis. Veglase 1905. Str. 32.

Ref. ČKD. 46 (71), 1905, str. 783—784; A. Михайловъ, Древне-славянскій переводъ кн. Руѣ. РФВ. 60, 1908, str. 1—36.

12. Liber Ecclesiastis. Ex Breviario I. Verbenic. transcriptum notis bibliographicis in eundem codic. nec non variis lectionibus aliorum codicum ornavit J. V. Glagolitica. Publicationes Palaeoslavicae academiae Veglensis. Annus II. Fasc. 2. Veglase 1905. Stran VI + 25.

Ref. Slavorum litterae theologicae (příloha k ČKD.), 2, 1906, str. 25.

13. Triglagolske mise. Preudisio prema tradicijonalnomu horalu Josip Vajs, svećenik. U Krku 1905. Rijeno u Zl. Pragu kod Belskoga.

14. Starohrvatske duhovne pjesme. Starine 31, 1905, str. 258—275.

15. Ucta neposkrvněného početí B. Marie P. v liturgických knihách hlholských. K 50letému jubileu prohlášení dogmatu. ČKD. 46 (71), 1905, str. 1—6. Lat. res. ČKD. 47 (72), 1906, příloha: Slavorum litterae theologicae, str. 16.

16. Liturgický jazyk slovanský v Chorvatsku, Dalmácii a na sousedních ostrovech. — Akademie staroslovanská. (Lingua liturgica palaeoslavica in Croatia, Dalmatia et insulis adiacentibus. — Academia palaeoslavica.) ČKD. 46 (71), 1905, str. 82—83. — Dodatek redakce na str. 83, lat. překlad na str. 83—85.

1906.

A.

17. Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi. (Pu-

blicationes Palaeoslav. academiae Veglensis A. 1906, fasc. 1—4.) Ex archivio dioecisano Auxerensi excerptis J. V. Veglase 1906. Stran XI + 110.

Ref. Slavorum litterae theologicae 3, 1907, str. 281.

1907.

A.

18. Вѣсерадь римско-словѣньски. Večernje na Nedělje i Svetce po vse lěto, po crkvenim kniham glagolskim. S priloženijem Jutrn i časov velih blagdan i drugih molitav. Krk. Rashodi Staroslověnskije Akademije. L. G. 1907. Štampán u Alojzija Wiesnera v Zl. Prazě. Str. (2) + XVI + 344 + [104] + (3). Nadpis přepsán z hlholic.

19. Die Nomenklatur in den kroatisch-glagolitischen liturgischen Büchern. AslPh. 29, 1907, str. 550—580.

20. Chrvatsko-hlaholský kodex Lobkovicé knihovny v Praze. Příspěvek k bibliografii chrvatsko-hlaholské. ČČM. 81, 1907, str. 282—289.

21. Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis Apostoli et Evangelistae fragmenta glagolitica. Slavorum litterae theologicae. Conspectus periodicus. Separata editio supplementi publicationis cleri Bohemici »Časopis katolického duchovenstva«. 3, 1907, str. 123—143.

22. Nové myšlenky v otázce Cyrillo-Methodějské. ČKD. 48 (73), 1907, str. 30—38.

Res. Slavorum litterae theologicae 4, 1908, str. 207—208; A. Brückner, Wahrheit ü. d. Slavenapostel, str. 73 v pozn.

23. Nový dekret o užívání jazyka Slovanského v liturgii ze dne 18. prosince 1906. ČKD. 48 (73), 1907, str. 194—200.

1908.

A.

24. Propheta Joel. Ex Breviario Bibl. Palatinae Vindobonen. transcriptum

notis bibliographicis in eundem codic. nec non variis lectionibus aliorum cod. ornavit Jos. Vajs. *Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticis. Prophetæ minores.* Veglae 1908. Glagolitica. Publicationes Academiae Palaeoslavicae Veglensis. Typis societatis typographicae »Politika« Praegae Boh. Stran XIII + 64.

25. Česká bible hlaholská. *Věstník Kr. Č. Spol. Náuk, tř. hist.* 1908. XIII. Str. 30 a snímek. (Přednáška dne 15/6 1908.)

26. Co značí slova »по закону римского двора« v nadpisech hlaholských breviářů chrvatských. Jagić-Festschrift. *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića.* Berlin 1908. Str. 230—234.

27. Hlaholské kodexy ve Vrbníku na ostrově Krku. *ČČM.* 82, 1908, str. 66—76.

28. Příspěvek k účtē sv. Patronů českých z bohoslužebných knih charvatsko-hlaholských. *ČKD.* 49 (74), 1908, str. 445—451.

1909.

A.

29. *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum.* Accedunt paradigmata morphologica ex grammatica can. Caroli Parčić deprompta nec non specimina lectionum ex psalterio selecta. Veglae 1909. Sumptibus academiae Palaeoslavicae Veglensis. Typis societatis typographicae »Politika«, Praegae Boh. Str. X + 26 + XLIV + (2).

Ref. *ČČM.* 84, 1910, str. 313; E. Θ. Kapckii, *РФВ.* 63, 1910, str. 419.

30. Hlaholské knihy obřadní a zlomky Selcské. V Praze 1909. *Věstník Kr. Č. Spol. Náuk, tř. hist.* 1909. Stran 26 + 2 strany snímku autotypického. — Dne 7. června 1909 přednášel »O hlaholských knihách obřadních« ve schůzce třídy filosoficko-historicko-jazykozpytné Královské české společnosti náuk.

Ref. *ČČM.* 84, 1910, str. 313.

31. Etwas über den liturgischen Gesang der Glagoliten der vor- und nachtridenti-

nischen Epoche. *AslPh.* 30, 1909, str. 227—233.

32. Hlaholský zlomek nalezený v knihovně král. kanonie Strahovské. *Cyrrill* 35, 1909, str. 99—107.

1910.

A.

33. Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský. (Prvý breviář vrbnický.) Úvodem a bibliografickými popisy hlaholských breviářů starší doby opatřil J. V. Se sedmi autotypickými snímky a mapkou. V Praze 1910. Nákladem Král. české společnosti náuk. Str. CVIII + 100 + přílohy. — Přednášel o tomto tematē ve schůzce filosoficko-historicko-jazykozpytné třídy Královské české společnosti náuk dne 24. ledna 1910.

Ref. *V. Jagić, AslPh.* 32, 1911, 564—568; Č. Zíbrt, *ČČM.* 85, 1911, 187—189; Jos. Páta, *ČMF.* 1, 1911, 176; E. Kapckii, *РФВ.* 65, 1911, str. 270.

34. *Propheta Oseas. Ex Breviario C. R. Bibl. Aulicae Vindobonensis transcripsit notis variisque aliorum Codicum lectionibus ornavit Ioseph Vais. Anallecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticis. Prophetæ minores.* Veglae 1910. Sumptibus Palaeoslav. academiae Veglensis. Typis societatis typographicae »Politika«, Praegae Boh. Stran XII + 50.

Ref. *ČČM.* 84, 1910, 312—313.

35. Über den liturgischen Gesang der Glagoliten. II. *AslPh.* 31, 1910, str. 430—442.

36. Úcta sv. patronů českých v liturgických knihách charvatsko-hlaholských. *ČKD.* 51 (76), 1910, str. 417—424.

1911.

A.

37. Život sv. Klimanta pape u IV. vrbnickom misalu. 16. hlava Milčetičovy Hrvatske glagolske bibliografije. *Starine* 33, 1911, str. 565—571.

38. Лунныя обозначенія въ календаряхъ

глаголическихъ рукописей. РФВ. 65, 1911, str. 371—381.

1912.

A.

39. *Propheta Habacuc. Ex Breviario C. R. Bibl. Aulicae Vindobonen. R. Academiae Zagrabienensis transcripsit notis variisque aliorum codicum lectionibus instruxit Dr. Ios. Vajs. Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus codicibus glagoliticis. Prophetae minores. Veglae 1912. Sumptibus Palaeoslav. academiae Veglensis. Typis societatis typographicae »Politika« Praegae Boh. Stran VIII + 49 + 9 fot.*

Ref. E. Ø. Kapckij, РФВ. 68, 1912, str. 476.

40. *Co víme o literární činnosti slovan-
ských apoštolů sv. Cyrilla a Methoda. ČKD. 53 (78), 1912, str. 18—22, 388—395, 617—623.*

40a. *Staroslovanská legenda o sv. Václavu. Čítanka svatováclavská, str. 435—438.*

41. *Byl od počátku spolupracovníkem
»Českého slovníku bohovědného« (od r. 1912).*

42. *Akademie staroslověnská. Český slovník bohovědný 1, 1912, str. 203.*

1913.

A.

43. *Sophonias-Haggaeus. Ex Breviario Bibl. C. R. Aulicae Vindobonen-
sis transcripsit notis variisque aliorum codi-
cum lectionibus instruxit Dr. Jos. Vajs. Analecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus
codicibus glagoliticis. Prophetae minores
IV. Veglae 1913. Sumptibus Palaeoslov.
academiae Veglensis. Typis societatis typo-
graphicae »Politika« Praegae Boh. Stran
VIII + 51 + 5 stran snímků.*

Ref. E. Ø. Kapckij, РФВ. 71, 1914, str. 277.

44. *Ukázky textů z vatikán-
ského kodexu sign. illyr. IV. K četbě vybral a úvodem opatřil J. V. V Praze 1913. Tištěno jako rukopis. Stran
XV.*

45. *Die kroatisch-glagolitischen Breviere
und das Offizium der abendländischen*

Kirche vom VI.—X. Jahrh. AslPh. 34, 1913, str. 483—496.

46. *Několik stěžejných myšlenek o stu-
diu staroslověnského překladu Písem sv.
ČKD. 54 (79), 1913, str. 139—142.*

1914.

A.

47. *Pěníje Rimskago misala
p o i z d a n j u v a t i k a n s k o m u.
Vě Rimě. Tipi Vatikanskimi. 1914. Publica-
tiones Academiae Palaeoslavicae Veglensis.*

48. *Bis zu welchem Maße bestätigen die
kroatisch-glagolitischen Breviere die An-
nahme einer vollständigen Übersetzung der
hl. Schrift durch den hl. Methodius. AslPh. 35, 1914, str. 12—44.*

49. *Ivan Milčetić, Hrvatska glagolska bi-
bliografija. I. Dio. Opisi rukopisā. Starine
XXXIII. Zagreb 1911. AslPh. 35, 1914,
str. 558—560.*

1915.

A.

50. *Zacharias-Malachias. Ex
Breviario C. R. Bibl. Aulicae Vindobonen-
sis transcripsit notis variisque aliorum co-
dicum lectionibus instruxit Dr. Jos. Vajs,
in C. R. Universitate Pragensi docens. Ana-
lecta Sacrae Scripturae ex antiquioribus co-
dicibus glagoliticis. Prophetae minores V.
Veglae 1915. Sumptibus Palaeoslav. acade-
miae Veglensis. Typis societatis typogra-
phicae »Politika« Praegae Boh. Stran VIII
+ 61 + Tabulae ex cod. Viti (C. R. Auli-
cae Biblioth. Vindobonen. N. 3) : 6 stran.*

51. *Charvatskohlaholský kodex a hlahol-
ský zlomek v Britském museu v Londýně.
Sborník filologický 5, 1915, str. 192—197.*

52. *Staroslověnský překlad knihy pro-
roka Daniele a jeho význam v dějinách slo-
vanského překladu bible. ČKD. 56 (81),
1915, str. 113—122. Přednášel o tomto
tematu ve schůzce třídy filosoficko-histo-
ricko-jazykozpytné Královské české společ-
nosti nauk dne 16. března 1914.*

53. *Hlaholské kodexy v Bodlejaně v Ox-
fordě. ČKD. 56 (81), 1915, str. 561—574.*

B.

29. *Duchovní almanach*. Svým žákyním uspořádal Dr. Jos. Vajs, univ. docent a profesor lycea u sv. Voršily. Tištěno jako rukopis. Nákladem vlastním. Str. 60. V Praze 1915.

1916.

A.

54. *Psalterium Palaeoslovenicum croatico-glagoliticum. Textum glagoliticum e codicibus Pragensi et Parisiensi litteris cyrillicis exscriptum annotationibus variis lectionibus reliquorum codicum glossario instruxit Jos. V. Tomus I.: Textus, annotationes, tabulae. Pragae 1916. Glagolitica. Publicationes Academiae Palaeoslavicae Veglensis. — Staroslavenski psaltir hrvatsko-glagolski. Glagolski text kodeksa praškoga i pariskoga ćirilskim slovima ispisao, opisao i raznim lekcijama drugih hrvatsko-glagolskih kodeksa i rječnikom providio J. V. I. dio: Opisi, tekstovi i snimci. U Krku 1916. Sumptibus Academiae Palaeoslavicae Veglensis. Typis societatis typographicae »Politika« Pragae. Stran (2) + XXIV + 5 — 206 + Specimina 78 stran.*

Rec. Fr. Stejskal, ČKD. 57 (82), 1916, str. 522—523; J. Páta, ČČM. 90, 1916, str. 122—123; M. Weingart, ČMF. 5, 1916, str. 466—467; C. Wessely, DLZ. 37, 1916, str. 1802—1803; V. Vondrák, LF. 44, 1917, str. 48—52; V. Jagić, AslPh. 37, 1920, 239—242; O. Hujer, Česká věda 2, 1921, str. 385.

1917.

A.

55. *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum. Accedunt paradigmata morphologica specimina lectionum e Missali Romano Slavonico idiomate selecta specimina cantus glossarium. Editio altera aucta et emendata. Veglae 1917. Sumptibus Academiae Palaeoslavicae Veglensis. Stran XXXVI + 76. Typis societatis typographicae »Politika«, Pragae Boh.*

Ref. ČKD. 59 (84), 1918, str. 222—223.

1918.

A.

56. *Comma Ioanneum v kodexech staroslověnských. ČKD. 59 (84), 1918, str. 76—79.*

57. *Epištola svatého Judy apoštola v překladu staroslověnském. ČKD. 59 (84), 1918, str. 189—196, 437—440.*

58. *O nejstarším misále hlaholském (Knih. Vatik. č. 4 illir.). Přednáška konaná dne 21. ledna 1918 ve schůzi třídy filosoficko-historicko-jazykozpytné Královské české společnosti nauk.*

59. *Třistaleté jubileum panslavisty-misionáře Jiřího Křižaniče. ČKD. 59 (84), 1918, str. 309—311.*

B.

30. *Výklad slov: »Brány pekelné neodolají« (Mat. 16, 17—19). ČKD. 59 (84), 1918, str. 548—553.*

31. *Formule:*

ἐβάπτισα ... ὕδατι — πνεύματι ἁγίῳ
Mar. 1, 8;
βαπτίζω ἐν ὕδατι — ἐν πνεύματι ἁγίῳ
Mat. 3, 11;
βαπτίζοντες. . . εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς
etc. Mat. 28, 19.

ČKD. 59 (84), 1918, str. 553—554.

32. *Leopold Fonck S. J., Moderne Bibelfragen. Benziger, Einsiedeln 1917. ČKD. 59 (84), 1918, str. 105—108.*

1919.

A.

60. *Missae solemnes nec non de Beata et de Requiem votivae e missali Romano Slavonico. Misi slavni je o Bl. Marii děvě i za umřěje obětnije slověnskím jazykom. (Operum Academiae Velehradensis tomus VI.) Pragae. — V Praze 1919. Sumptibus Academiae Velehradensis. Typis Societatis typo-*

graphicae »Politika«, Pragae Boh. Str. 68 v 40.

Ref. T., ČKD. 60 (85), 1918, str. 434; Janko Barle, Sveta Cecilija 13, 1919, str. 114—116.

61. Evangelium sv. Marka. (Z kodexu Mariinského.) Ukázky staroslověnských textů. Tištěno jako rukopis. V Praze 1919. Nákladem vlastním. Str. 40.

62. Kako čemo prepisivati glagolske tekstove za liturgičku porabu. Sveta Cecilija 13, 1919, str. 113—114.

B.

33. Pravost listu sv. Judy apoštola. ČKD. 60 (85), 1919, str. 26—32, 305—311, 369—380.

34. Z Dědictví sv. Prokopa. ČKD. 60 (85), 1919, str. 181—182, 434.

1920.

A.

63. Slověnski Psaltir. Psalterii Palaeoslovenici Quinquagena prima. E melioribus codicibus croatico-glagoliticis in usum glagolitarum edidit J. V. Pragae 1920.

64. Missae e proprio Bohemiae. Pragae 1920. Str. 12.

65. Akcenat u staroslavenském liturgickém tekstovím. Sveta Cecilija 14, 1920, str. 27—28. K tomu M. Rešetar ib. str. 28—29.

66. Nešto o nomenklaturi u glagolskim liturgickim knjigama. Sveta Cecilija 14, 1920, str. 69—70.

67. Još o akcentu u staroslavenském liturgickém tekstovím. Sveta Cecilija 14, 1920, str. 83—84.

68. Slovanská liturgie ve XX. století. Věstník Společnosti sv. Cyrila a Metoděje (vědeckého odboru Akademie křesťanské v Praze), 4, 1920, str. 2—14.

69. Bulla papeže Klimenta VI. »Significavit nobis« k Arnoštovi arcibiskupu pražskému, kterouž papež dovoluje, že mnichové slovanští v Čechách mohou v jednom

klášteře konati služby boží jazykem slovanským. 9. máje 1346. Věstník Společnosti sv. Cyrila a Metoděje (vědeckého odboru Křesťanské akademie v Praze) 4, 1920, str. 49—50.

70. Staroslov. texty liturgické. Cyril 46, 1920, 51—55.

71. Posmrtná vzpomínka na Dra Ant. Mahniče, biskupa Krčského. ČKD. 61 (86), 1920, str. 303—304.

B.

35. Z »Dědictví Sv. Prokopského«. ČKD. 61 (86), 1920, str. 311.

1921.

A.

72. Još o transkripciji glagolskih liturgickih tekstova. Sveta Cecilija 15, 1921, str. 86—87.

73. Z dějin staroslovanského (hlaholského) misálu. ČKD. 62 (87), 1921, str. 27—33, 133—139.

74. Mše ke cti sv. patronů jazykem staroslov. Cyril 47, 1921, 7—8, str. 39—41.

75. Na obranu liturgie slovanské. Sursum (Věstník Klubu duchovenstva československé strany lidové), r. I, č. 5, 1921, str. 73—74.

76. Srbská církev. ČKD. 62 (87), 1921, str. 48—50.

77. Dr. F. Grivec, Pravovernost sv. Cirila in Metoda — De orthodoxia ss. Cyrilli et Methodii. Ljubljana 1921; zvl. otisk z »Bogoslovnega vestnika«. ČKD. 62 (87), 1921, str. 56—57.

1922.

A.*

78. O glagolici i glagolskim liturgickim knjigama. Sveta Cecilija 16, 1922, str. 99—100.

79. Idea Cyrilometodějská odkazem sv. Věrozvěstů národům slovanským. ČKD. 63 (88), 1922, str. 28—36.

80. Jaký význam má staroslověnský překlad evangelií pro biblickou kritiku a exe-

* Viz Dodatky.

gesi. ČKD. 63 (88), 1922, str. 243—247.

81. Svatí Cyril a Metod, apoštolové slovanských. Počátky slovanské literatury — první slovanské knihy — slovanské služby Boží. Rodinná katolická čítanka. Vydala edice »Obrození« v Nov. Jičíně léta Páně 1922. Str. 158—162.

82. H. F. Schmid, *Die Nomokanonübersetzung des Methodius*. La versione paleoslava del nomocanone di S. Metodio, Lipsia 1922. Bessarione 38, 1922, str. 351—354.

1923.

A.

83. Předloha hlaholského prvotisku z r. 1483. Slovanský sborník, věnovaný Jeho Magnificenci, prof. Františku Pastrnkovi, rektoru university Karlovy, k sedmdesátým narozeninám. 1853—1923. Redigoval Miloš Weingart. V Praze 1923. Str. 5—8.

Ref. Г. Ильинский, *Slavia* 6, 1927—1928, str. 480.

84. Zlomek Prespanský. Sborník prací filologických universitnímu professoru Františku Grohovi k šedesátým narozeninám. V Praze 1923. Str. 69—75.

85. O nově nalezeném zlomku t. zv. České bible hlaholské z r. 1416. Časopis archivní školy 1, 1923, str. 171—172.

1924.

A.

86. Specimina codicis Assemaniani Slavici Vaticani 3. In usum praelectionum academicarum edidit J. V. Romae 1924. Edita sunt exemplaria 60 numerata. Sumptibus propriis — P. Sansaini — Romae in via Flaminia.

Srv. Jos. Kurz, *LF*. 53, 1926, str. 106—118, 234—247 (»O potřebě nového vydání rukopisu Assemanova«).

87. Ioannis VIII PP. Epistolae ad Svatopluk principem et Methodium archiepiscopum. In usum praelectionum academicarum edidit J. V. Romae 1924. Sumptibus propriis. P. Sansaini — Romae in via Flaminia. Str. 17.

88. Editio princeps glagolskoga misala štampanoga god. 1483. Buličev zbornik. Zagreb—Split 1924. Str. 733—735.

89. Nekoliko bilježaka o izdanju glagolskog misala latinicom. Sveta Cecilija 18, 1924, str. 173—176.

90. Žaltář Frašičův. *Slavia* 1, 1922—1923, str. 269—284. — II. *Slavia* 2, 1923—1924, str. 304—309.

Ref. J. Kurz, *ČMF*. 10, 1924, str. 185; 12, 1926, str. 72.

91. Literární družstvo »Staroslavenska akademija« na Krku (Přímoří). *Slavia* 2, 1923—1924, str. 734—736.

92. Některé řecké kodexy Novozákonní, recenze Syrské (Antiochijsko-Cařihradské), s různocenými Západními i Alexandrijskými. ČKD. 65 (90), 1924, str. 569—578.

93. Sv. Josafat Kuncevič, arcibiskup a mučovník, apoštol zbloudilých a zastávce církevní jednoty. ČKD. 65 (90), 1924, str. 32—39.* Viz dodatky.

1925.

A.

94. Řecká předloha staroslověnského překladu evangelního. *Slavia* 3, 1924—1925, str. 470—474.

95. Neznámý autor slovanského komentáře žaltářního. *Slavia* 3, 1924—1925, str. 564—565.

96. Naléhavé potřebě vědecké a přání slovanských filologů bude vyhověno fototypickým vydáním kodexu Assemanova. *Slavia* 3, 1924—1925, str. 571. Srv. i *LF*. 51, 320.

97. Ke které recenzi náležela řecká předloha staroslov. překladu evangelijního. Přednáška konaná ve schůzi třídy filosofocko-historicko-jazykozpytné Královské české společnosti nauk dne 26. ledna 1925.

98. Vzpomínka, kterou věnoval J. Sv. papež Pius XI. v allokuci při tajné konsistoři dne 18. prosince 1924 čtvrtému unionistickému sjezdu na Velehradě. ČKD. 66 (91), 1925, str. 85—88.* Viz dodatky.

1926.

A.

99. *Kniha Rut v překladě staroslovanském. Kritické studie staroslovanského textu biblického.* II. V Praze 1926. Vychází za podpory ministerstva školství a nár. osvěty. Tiskem »Politiky«. Stran 48 + VIII stránek snímků.

Rec. Fr. Pastrnek, *Slavia* 5, 1926—1927, str. 162—164; zpr. ČKD. 68, 1927, 60; A. B. Михайлов, *Известия по русскому языку и словесности* I, 1, 1928, str. 292—304; П. Лавров, Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (у Києві - 1928), str. 363—364; M. Noha, *Naše věda* 10, 1929, 170 n.; A. Marguliés, *AslPh.* 42, 1919, 52.

100. *Staroslověnský text »Otčenášek« v žaltáři Veronském.* *Slavia* 4, 1925—1926, str. 644—646.

101. Jaký byl původní staroslovanský překlad Starozákonní, Lukiánův či Hesychiovský? Přednáška konaná dne 8. února 1926 ve schůzi třídy filosoficko-historicko-jazykozpytné Královské české společnosti nauk.

102. *Evangeliař. Český slovník bohovědný* 3, 1926, str. 928—930 (spolu s prof. Sýkorou).

1927.

A.

103. *Rimski misal slověnskimi jezikom* Prěsv. G. N. Urbana Papi VIII povělenjem izdan. Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum S. Pii V Pontificis Maximi iussu editum a Pio X reformatum et Ssmi D. N. Pii XI auctoritate vulgatum. Romae 1927. Typis polyglottis Vaticanis. Str. XLIV + 664 + [167] + 8*.

104. *Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze.* Kritické studie staroslovanského textu biblického. Č. 1. V Praze 1927. Nákladem České akademie věd a umění. Str. VI + 132.

Ref. ČKD. 68, 1927, 419—420; LN.

1927, č. 249; Jos. Kurz, *LF.* 55, 1928, str. 273—274; A. Meillet, *RES.* 8, 1928, str. 95—96; Alfons Marguliés, *AslPh.* 42, 1929, str. 50—51; M. Noha, *Naše věda* 10, 1929, 170 n.

105. Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní. *Slavia* 5, 1926—1927, str. 158—162.

Ref. v. Wijk, *Byzantinoslavica* 3, 1931, str. 89.

106. *Nové vydání staroslovanského misálu.* ČKD. 68, 1927, str. 329—332, 438—442.

107. *Novo izdanje staroslovenskog misala.* *Sveta Cecilija* 21, 1927, str. 241—244.

108. *Н. М. Каринский, Образцы письма древнейшего периода истории русской книги.* Ленинград 1925. *Slavia* 5, 1926—1927, str. 797—800.

1928.

A.

109. *Ammoniova a Eusebiova κεφάλαια v evangelijních kodexech staroslovanských.* ČKD. 69 (94), 1928, str. 257—263.

110. *Úryvek evangelia sv. Jana 7. 53—8. 11 »de muliere adultera« v kodexech staroslovanských.* ČKD. 69 (94), 1928, str. 644—648.

111. Několik poznámek k článku prof. Val. Pogorělova »O národnosti apoštolov Slavianstva« (2. sv. »Bratislavy«). *Bratislava* 2, 1928, str. 231—232.

112. *Mluvnice jazyka staroslověnského. Napsal Štěpán Kulbakin, přeložil Bohuslav Havránek.* V Praze 1928. ČKD. 69 (94), 1928, str. 1110—1113.

1929.

A.

113. *Codices e Vaticanis selecti phototypice expressi. Evangeliarium Assemani. Cod. Vaticanus 3. slavicus glag. Editio phototypica cum prolegomenis, textu litteris cyrillicis transcripto, analysi, an-*

notationibus palaeographicis, variis lectionibus, glossario. Tomus I: Prolegomena, tabulae. Ediderunt Jos. Vajs—Jos. Kurz. Praeae 1929. Sumptibus Academiae scientiarum et artium bohemicarum, nec non subsidio ministerii scholarum eruditionisque publicae. Též český titul. XXXIII + 158 listů fot.

Ref. M. Weingart, *Byzantinoslavica* 1, 1929, str. 242; zpráva red., *ČMF.* 16, 1930, str. 333.

114. Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile. Uspořádal J. V. V Praze 1929. Nákladem České akademie věd a umění v Praze. Legendy o sv. Václavu a sv. Lidmile. Str. 150 + 7 str. příloh. Vedle zredigování celého sborníku napsal prof. Vajs sám: předmluvu (str. 3—4); úvod (str. 5—8); stať II.: Charvátsko-hlaholská redakce původní legendy o sv. Václavu. Úvod a texty (str. 29—43); stať V.: Kanon ke cti sv. Václava (str. 137—145); stať VI.: Jména sv. Václava a sv. Lidmily v menologických (měsjaeslovech) a kalendariích staroslovanských (str. 146—147).

Ref. red. *ČMF.* 16, 1930, str. 333; A. Florovskij, *ČNM.* 104, 1930, str. 146—148; M. Noha, *Slav. Rundschau*, 2, 1930, 285; J. Pekař, *ČČH.* 36, 1930, 156—158; M. Speranskij, *ZsLPh.* 7, 1930, str. 499—502; M. Weingart, *Byzantinoslavica* 2, 1930, str. 453—457; B. Havránek, *ČMM.* 55, 1931, str. 192—213; Fr. Pasternek, *Slavia* 10, 1931, str. 599—601; J. Slavík, *Slovanský přehled* 23, 1931, str. 227—228; Г. Ильинский, *Slavia* 11, 1932, str. 356—360.

115. Evangeliař Assemanův. I. sjezd slovanských filologů v Praze 1929. Sekce II. Výtahy z přednášek. Str. 4.

116. Dobrovský a biblická kritika. Josef Dobrovský 1753—1829. Sborník stať. Uspořádal Jiří Horák, Matyáš Murko a Miloš Weingart. V Praze 1929. Str. 358—370. Franc. resumé na str. 425—427.

117. Byzantská recense a evangelijní kodexy staroslověnské. *Byzantinoslavica* 1, 1929, str. 1—9 (res. něm. 8—9).

Rec. Влад. Розов, *Slavia* 9, 1930—1931, str. 617—621; G. Iljinskij, *Вѣг. Прегледъ* 1, 1930, str. 458.

118. Postřiziny sv. Václava. *ČKD.* 70 (95), 1929, str. 48—63.

119. Úcta sv. Václava v breviářích a misálech hlaholských (staroslověnských obřadu západního). *ČKD.* 70 (95), 1929, str. 523—528.

120. Platil svatý Václav Němcům tradiční poplatek? *Čech* 1929, č. 133—135.

121. Autoreferát o vydání I. dílu kodexu Assemanova. *LF.* 56, 1929, str. 299—300.

122. *Evangeliarum Assemani, Codex Vaticanus 3. slavicus glagoliticus.* Ediderunt Dr. Jos. Vajs, Dr. Jos. Kurz. Praeae 1929. *ČKD.* 70 (95), 1929, str. 650—653.

123. Мита Костинъ, *Зашто је основан словенско-глагољашки манастир Емаус у Прагу?* *Гласник Скопљског Научног друштва II*, 160—165. Скопље 1927. *Slavia* 7, 1928—1929, str. 157—159.

124. Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография.* Ленинград 1928. *Slavia* 7, 1928—1929, str. 628—633.

1930.

A.

125. Kyjevské listy a jejich latinský (římský) originál stol. VI.—VII. Bratislava 4, 1930, str. 521—527.

126. Životopisné čtení o sv. Václavu v breviáři Římském a v českém Propriu. *ČKD.* 71 (96), 1930, str. 11—18.

127. Po stopách cyrilometodějských v Orientě: v Cařihradě a v Bruse. *ČKD.* 71 (96), 1930, str. 513—526, 751—756.

128. De Unione Brestensi a. 1595. Acta Conventus Pragensis pro studiis orientalibus anno 1929 celebrati. Olomucii 1930. Str. 80—84.

Ref. Fr. Dvorník, *Byzantinoslavica* 2, 1930, str. 460.

129. Glagolita Clozův. Český slovník bohovědný 4, 1930, str. 540—541.

130. Hlaholské písemnictví — hlaholismus. Český slovník bohovědný 4, 1930, str. 958—960.

131. P. Placid de Meester O. S. B., *Rituale — Benedizionale Bizantino. Roma 1930. ČKD. 71 (96), 1930, str. 307—308.*

132. Borgi N., *ᾠρολογιον, Diurno delle chiese di rito Bizantino. Roma 1929. ČKD. 71 (96), 1930, 308—309.*

133. Josef Dobrovský (1753—1829). *Sborník statí k stému výročí smrti Josefa Dobrovského. Uspořádali Jiří Horák, Matyáš Murko a Miloš Weingart. V Praze 1929. — »Bratislava« k počtě památky J. Dobrovského. ČKD. 71 (96), 1930, str. 309—310.*

134. Vladimír Grusin, *Slovanský svatý Václav. V Praze 1929. ČKD. 71 (96), 1930, str. 310—311.*

135. Spoluredigoval Časopis katolického duchovenstva r. 71 (96), 1930.

1931.

A.

136. Zkratky a zkracování slov v hlaholských textech. Sborník prací věnovaných prof. dru Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871—1931. V Praze 1931. Str. 420—424.

137. Hlaholice v chrámu cara Simeona v Přeslavi. Slavia 9, 1930—1931, str. 218—220.

138. Cyrill. OSND. 1, 1931, str. 993.

139. Иван Огієнко, *Слов'янське письмо перед Костянтином. Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, II, Київ 1928, 156—165. Slavia 9, 1930—1931, str. 375—378.*

140. Spoluredigoval 72. (97.) ročník Časopisu katolického duchovenstva (1931).

B.

36. P. Jindřicha Balde S. J. *Křesťanské pravdy. Přeložil prof. Josef Vajs. V Praze 1931. Stran 182.*

Ref. ČKD. 73 (98), 1932, str. 113.

37. Vědecká literatura od doby obrození. Katolická theologie. Československá vlastivěda 10, Osvěta, 1931, str. 223—229.

1932.

A.

141. Rukověť hlaholské paleografie. Uvedení do knižního písma hlaholského. Rukověti Slovanského ústavu v Praze. Svazek II. V Praze 1932. Str. VIII + 178 + tab. (I—LIV).

Rec. Autoreferát, ČKD. 74 (99), 1933, str. 48—49; V. Flajšhans, ČČH. 39, 1933, 417—418; G. Il'jinskij, *Naše věda* 14, 1933, 182; * M. Weingart, *Byzantinoslavica* 5, 1933—1934, str. 417—424; C. Кульбакин, *Slavia* 13, 1935, str. 477—484; Славянски Гласъ 1935, str. 194—198.

142. Evangeliář Assemanův. Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Sv. II. Přednášky. Uspořádali Jiří Horák, Matyáš Murko, Miloš Weingart a Stanislav Petíra. V Praze 1932. Str. 730—734. Rés. franc. str. 1048—1052.

Ref. A. Brückner, *Slavia* 11, 1932, str. 622—623.

143. Byzantská recense a evangelijsní kodexy staroslověnské. II. Byzantinoslavica 4, 1932, str. 1—10, něm. resumé na str. 11—12.

144. Spoluredigoval 73. (98.) ročník Časopisu katolického duchovenstva (1932).

1933.

A.

145. Liturgické mešní zpěvy staroslovanské na svátky svatých patronů českých. V Praze 1933. Misi v čast svetih zaščitnik čeških. Missae in honorem ss. Patronorum Bohemiae. V Praze-Prague 1933. Str. 40. Vydáno péčí prof. Dra Jos. Vajse ve prospěch basiliky svatého Jiří v Praze.

Ref. Veselý, ČKD. 74 (99), 1933, str. 534.

146. Ještě o původu písma hlaholského. Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината отъ рождението

* Viz Dodatky.

му. Подъ редакцията на проф. Ст. Романски. София 1933. Str. 21—25.

147. Rukověti »Slovanského ústavu«. ČKD. 74 (99), 1933, str. 48—49.

148. *Sv. Služba Božia (Liturgia-Omša) svätého Jána Zlatoústého, arcibiskupa caribradského. Preložil Pavel Spišák. Niitra 1933. ČKD. 74 (99), 1933, str. 540.*

149. *Primus Vanutelli, De presbytero Ioanne apud Papiam. Roma. ČKD. 74 (99), 1933, str. 540—541.*

150. Byl členem redakčního sboru Časopisu katolického duchovenstva v r. 74 (99), 1933.

1934.

A.

151. Kurs obecné mluvy Kotvng řeckého jazyka papyrů, ostrak i posv. knih Starého i Nového zákona. Upravil J. V. Nákladem Dědictví sv. Prokopa v Praze 1934. Podíl údů na rok 1934—35. — Číslo LXIX. Tištěno jako rukopis. Str. 63.

152. Textová povaha (charakter) staroslovanského evangeliního překladu cyrilometodějského. Księga referatów. Sekcja I. II Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich). Warszawa 1934. Str. 149—153.

153. K charakteristice nejstarších evang. rukopisů staroslověnských. Byzantinoslavica 5, 1933—1934, str. 113—118, něm. resumé na str. 118—119.

154. Hlaholský nápis v Preslavi. Slavia 12, 1933—1934, str. 229—231.

155. Památná deska »Zvonimirova« v kostele sv. Lucie u Bašky na Krku. Slovanská revue 1, listopad-prosinec 1934, str. 26—28.

156. *Latinsko i Slavensko pismo. Dr. Mate Tentor. Zagreb 1932. Slavia 13, 1934, str. 238 (zpráva).*

157. *Euchologium Sinaiticum. Par Jean Fréek. Slavia 13, 1934, str. 238 (zpráva).*

158. Byl v redakčním sboru Časopisu katolického duchovenstva r. 75 (100), 1934.

B.

38. *Křesťanské myšlenky na každý den v měsíci. P. Dominik Bouhours S. J. Přeložil prelát profesor Dr. J. Vajs. V Praze 1934. Nákladem domu milosrdenství Vincentina v Praze-Břevnově. Stran 48.*

1935.

A.

159. *Evangelium sv. Marka. Text rekonstruovaný. Kritické studie staroslovanského textu biblického. IV. Vydal J. V. V Praze (nákladem Slovanského ústavu) 1935. Tištěno jako rukopis. Str. XII + 75 + opravy.*

Ref. Autoreferát, ČKD. 76 (101), 1935, str. 305—306; Prager Presse 15/6 1935, str. 8.

160. *Evangelium S. Matthaei. Palaeoslovenice edidit Joseph Vajs, Universitatis Carolinae Pragae professor. Kritické studie staroslovanského textu biblického. III. Evangelium sv. Matouše. Text rekonstruovaný. V Praze (nákladem České akademie věd a umění) 1935. Manuscripti instar. Stran (4) + III + 115.*

Autoreferát: Věstník České akademie věd a umění, 44, 1935, str. 20.

161. *Evangelium S. Lucae. Palaeoslovenice edidit J. V. Kritické studie staroslovanského textu biblického. V. Evangelium sv. Lukáše. Text rekonstruovaný. V Praze s podporou ministerstva školství a národní osvěty 1935. Manuscripti instar. E typographaeo »Politika«, Prague.*

162. *Г. А. Ильинский, Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. София 1934. Под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженки и Ст. М. Романского. Slavia 13, 1935, str. 586—587 (zpráva).*

163. *Novum Testamentum graece et latine. Apparatu critico instructum edidit Augustinus Merk S. J. Roma 1933. Sumptibus Pontificii Instituti biblici. ČKD. 76 (101), 1935, str. 305—306.*

164. *Fr. Pechuška, Staroslovanský překlad knihy Job. V Praze 1935. Zvláštní*

otisk z ČKD. ČKD. 76 (101), 1935, str. 508—509.

165. Byl v redakčním sboru Časopisu katolického duchovenstva 76 (101), 1935.

*

O prof. Vajsovi psali:

OSN. 28 (doplňky), 1909, str. 1117;
Nové práce Jos. Vajse. ČČM. 84, 1910, 312—313;

Ivan Milčetić, Ljetopis jugoslavenske akademije 23, 1909, str. 174, 196, 196¹; Starine 33, 1911 (Hrvatska glag. bibliografija);

Docent Dr. Josef Vajs padesátníkem. »Čech« v sobotu 16. října 1915. (Vrátný.)

V., Pedeseta godišnjica docenta Dra Jos. Vajsa. Záhřebské »Novine« 30/12 1915.

Padesáté narozeniny slaví v neděli dne 17. října pan Dr. Josef Vajs. »Národní politika« v sobotu 16. října 1915.

Fr. Pastrnek, Josef Vajs. Zu seinem 60. Geburtstag. Prager Presse 17/10 1925, č. 284, str. 8.

Jos. Kurz, »Národní listy« 17/10 1925; č. 284;

K šedesátinám Msgr. prof. Dra Jos. Vajse. »Čech« 18/10 1925;

M. Murko, Slavia 5, 1926—1927, str. 301—302;

Петро Лавров, Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві. У Київі 1928. Str. 361—364.

A. Belić, Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV, 1929, str. 1025;

Seznam jeho přednášek na theologické fakultě za l. 1918/19—1928/29 podán jest v publikaci Slovanská filologie na Karlově universitě v letech 1918—1929 (uspořádal Miloš Weingart), v Praze 1929, str. 130—138.

Profesor Josef Vajs zástupcem Svaté stolice na slovanském filologickém kongresu v Praze. »Lidové listy« 2/10 1929, č. 226, str. 6.

»Pražský večerník« 28/12 1929 (projev o poměrech bohoslovecké fakulty univ. Karlovy);

M. Weingart, Československá vlastivěda 10 (Osvěta), 1931, str. 352;

Masarykův slovník naučný 7, 1933, str. 527;

Frant. Pechuška, ČKD. 76 (101), 1935, str. 418—444;

Jos. Kurz, »Národní politika« 17/10 1935, str. 3;

Frček Jan, »Lidové noviny« 17/10 1935;

Fr. Dvorník, »Lidové listy« 17/10 1935;

Oslava sedmdesátin univ. profesora preláta Dr. Josefa Vajse. Polední »Lidové listy«, r. 2., 18/10 1935, č. 199, str. 5. — Srv. i Lidový deník »Večer« 19/10 1935, č. 240; »Národní politika« 19/10 1935 (odpolední vydání);

Ivan Esih, »Obzor«, 21. X. 1935;

A. Frinta, Slovanský přehled 27, 1935, str. 397—398;

Red., ČMF. 22, 1935, str. 99;

V. Flajšhans, ČCH. 41, 1935, str. 649—651.

PŘÍLOHA 2.

SEZNAM THEMAT PŘEDNÁŠEK,

KTERÉ PROF. VAJS KONAL NA THEOLOGICKÉ FAKULTĚ UNIVERSITY KARLOVY OD ZIMNÍHO BĚHU ROKU 1912/1913 DO LETNÍHO BĚHU ROKU 1935/1936.

Seznam podán jest v pořadí chronologickém.

1. Tvarosloví jazyka staroslověnského. 1 hod. týdně. Z. b. 1912/1913.

2. Čtení a výklad hlaholských žaltářů. 1 hod. týdně. Z. b. 1912/1913; l. b. 1913.

3. Biblické texty v hlaholských misálech. 1 hod.

týdně. L. b. 1913.

4. Základy jazyka staroslovanského. 1 hod. týdně. Z. b. 1913/1914; z. b. 1914/1915; z. b. 1915/1916; z. b. 1916/1917.

5. Čtení vybraných kapitol z Genese. 1 hod.

- týdně. Z. b. 1913/1914. Kniha Genese v překladě staroslověnském; úvod, četba a výklad. 2 hod. týdně. Z. b. 1923/1924.
6. Zvláštnosti slovanského překladu evangelního. 1 hod. týdně. L. b. 1914.
7. Čtení hlaholských památek rukopisných. 1 hod. týdně. L. b. 1914.
8. Čtení vybraných kapitol z knih prorockých. 1 hod. týdně. Z. b. 1914/1915. Staroslověnský překlad starozákonních knih prorockých, úvod, četba a výklad. Pro pokročilejší. 2 hod. týdně. Z. b. 1920/1921.
9. Úvod do životopisů Pannonských. 2 hod. týdně. L. b. 1915. Pannonské legendy. 2 hod. týdně. L. b. 1921. Pannonský životopis sv. Metoda. Úvod, četba a výklad. 1 hod. týdně. L. b. 1925. Pannonský životopis sv. Cyrila. 2 hod. týdně. L. b. 1928.
10. Staroslověnský překlad Apokalypse; úvod k němu a četba. 1 hod. týdně. Z. b. 1915/1916.
11. Staroslověnský překlad knihy Ruth. 1 hod. týdně. L. b. 1916; l. b. 1918; z. b. 1926/1927; l. b. 1927.
12. Rukopisné památky hlaholské stol. XIV.—XV. 1 hod. týdně. L. b. 1916; l. b. 1917.
13. Staroslověnský překlad evangelia sv. Marka; úvod k němu a četba. 1 hod. týdně. Z. b. 1916/1917; z. b. 1927/1928 («a výklad»). Četba a výklad evangelia sv. Marka. 1 hod. týdně. L. b. 1919.
14. Staroslověnský překlad evangelní v misálech hlaholských. 1 hod. týdně. L. b. 1917.
15. Mluvnice řeckého jazyka biblického. 1 hod. týdně. Z. b. 1917/1918; l. b. 1918.
16. Mluvnice církevního jazyka staroslověnského (slovanského). Srv. č. 1. 1 hod. týdně. Od z. běhu 1919/1920. 2 hod. týdně. V každém semestru mimo l. b. 1918, 1925, 1926.
17. Staroslověnské apokryfy. 1 hod. týdně. Z. b. 1918/1919.
18. Biblická řečtina. Syntaktické zvláštnosti hagiografů Novozákonních. 1 hod. týdně. Z. b. 1918/1919.
19. Slovanská (staroslovanská) liturgie obřadu západního. 1 hod. týdně. L. b. 1919; z. b. 1920/1921; z. b. 1924/1925; z. b. 1925/1926; l. b. 1931, z. b. 1931/1932. 2 hod. týdně. Z. b. 1926/1927; l. b. 1927; z. b. 1927/1928.
20. Staroslověnský překlad žaltáře; úvod, četba a výklad. Pro pokročilejší. 2 hod. týdně. Z. b. 1919/1920; l. b. 1920. Staroslov. žaltáře; úvod, četba a výklad. 2 hod. týdně. Z. b. 1925/1926. Staroslověnský žaltář; úvod, četba a výklad. 2 h. t. L. b. 1931; z. b. 1931/1932.
21. Staroslov. horologia obřadu západního. 1 hod. týdně. Z. b. 1919/1920.
22. Staroslověnské sakramentáře. 1 hod. týdně. L. b. 1920.
23. Staroslověnský překlad proroka Jeremiáše. 2 hod. týdně. L. b. 1921.
24. Staroslověnský překlad evangelní, úvod, četba a výklad. Pro pokročilejší. 2 hod. týdně. Z. b. 1921/1922; l. b. 1922. Úvod do staroslověnského textu evangelijního. 2 hod. týdně. Šk. rok 1932/1933 a z. b. 1933/1934.
25. Papežové a liturgie slovanská obřadu Západního. 1 hod. týdně. Z. b. 1921/1922. L. b. 1936.
26. Liturgie sv. Jana Zlatoústého. 1 hod. týdně. L. b. 1922; l. b. 1924; z. b. 1924/1925; l. b. 1929; z. b. 1934/1935.
27. Staroslověnský misál. 1 hod. týdně. Z. b. 1923/1924.
28. Staroslověnský Oktateuch (vyjma Genesi), četba a výklad. 2 hod. týdně. L. b. 1924.
29. Evangelistář Assemanův; úvod, četba a výklad. 2 hod. týdně. Z. b. 1924/1925.
30. Kritika staroslověnského textu Evangelijního. 2 hod. týdně. L. b. 1925. Úvod do textové kritiky staroslov. překladu evangelijního. 1 hod. t. Z. b. 1928/29.
31. Kritika staroslověnského textu žaltářního. 2 hod. týdně. L. b. 1926.
32. Liturgie Východní: Kalendář, bohoslužebné knihy. 1 hod. týdně. L. b. 1928.
33. Staroslovanská legenda o sv. Václavu. 2 hod. týdně. Z. b. 1928/1929.
34. Počátky a osudy slov. liturgie na západě. 2 hod. týdně. L. b. 1929.
35. Staroslověnské evangeliáře a apoštoláře. 2 hod. týdně. Z. b. 1929/1930.
36. Časoslov (horologion) církve Východní. 1 hod. týdně. Z. b. 1929/1930.
37. Evangelium sv. Matouše, četba a výklad. 2 hod. týdně. L. b. 1930. 1 hod. týdně. Z. b. 1935/1936 («úvod a ukázky»).
38. Písmo slovanské (hlaholice — kyrilice). 1 hod. týdně. L. b. 1930. Slovanské písmo, četba a výklad rukopisů. 2 hod. týdně. L. b. 1932.
39. Slovanský Flavius Josef. 2 hod. týdně. Z. b. 1930/1931.
40. Liturgie praesantificatorum církve východní. 1 hod. týdně. Z. b. 1930/1931. Liturgie praesantificatorum. 1 h. t. L. b. 1933.
41. Liturgie staroslov. obřadu východního. 1 hod. týdně. L. b. 1932.
42. Život sv. Cyrila a Metoda. Kritické poznámky ke spisu Dobrovského: Cyrill u. Method,

der Slaven Apostel. 1 hod. týdně. Z. b. 1932/1933.

43. Cyrilometodějský překlad knih St. Zákona. 1 h. týdně. L. b. 1934.

44. Rekonstruovaný starosl. text evangelií; úvod a ukázky ze všech čtyř evangelií. 1 hod. týdně. L. b. 1935.

Seminární cvičení z liturgie staroslovanské konal prof. Vajs od z. běhu 1921/1922 do z. b. 1927/1928 1 hodinu týdně; od l. běhu 1928 ve dvou odděleních — 3 hod. týdně. Probíral tu zvláště skladbu a stylistiku knih Nového zákona (l. b. 1928, l. b. 1929, l. b. 1930, l. b. 1932, l. b. 1933, 1934, 1935, 1936), vedl četbu a výklad textů středobulharských (l. b. 1928), staroruských (z. b. 1928/1929), charvatsko-hlahol-

ských (l. b. 1929), rukopisných památek staroslovanských (l. b. 1930), textů liturgie východní (z. b. 1930/1931, l. b. 1931, z. b. 1931/1932), textů liturgie západní (l. b. 1932), staroslověnských textů evangelií (z. b. 1932/1933, l. b. 1933, z. b. 1933/1934, l. b. 1935, z. b. 1935/1936), staroslověnských textů starozákonních (l. b. 1934), staroslověnských textů liturgických (z. b. 1934/1935), probíral řecké tvarosloví knih Nového zákona (z. b. 1928/1929, z. b. 1929/1930, z. b. 1930/1931, l. b. 1931, z. b. 1931/1932, z. b. 1932/1933, z. b. 1933/1934, z. b. 1934/35, z. b. 1935/1936), vedl četbu a výklad slovanského horologia (z. b. 1930), četbu a výklad textu liturgie sv. Jana Zlatoústého (l. b. 1936).¹

DODATKY.

1922.

A.

166. ГЛОУЖЕВНИКЪ. Ćin i pravilo mši misala rimskago slovenkym jazykom i mša svätcem vlašča češskago. Nákladem Družstva přátel studia. Opus 28. Str. 48.

1924.

A.

167. De liturgia palaeoslavica ritus occidentalis. Acta IV. Conv. Velehr. 203 až 204.

1925.

A.

168. Významný ohlas IV. unionistického sjezdu Velehradského. Věstník Společnosti sv. Cyrila a Metoděje 1925, č. 1, str. 1—2.

1932.

A.

K č. 141. B. Havránek, Lidové noviny 20/4 1933; týž, ČMM. 57, 1933, 224—228; J. Bidlo, ČNM. 107, 1933, 142; J. Slavík, Slovanský přehled 25, 1933, 166.

¹ Za cenné rady děkuji pp. prof. Janu Kubištovi a Dr. Fr. Pechuškoví.

POSUDKY — COMPTES-RENDUS.

1. Z historie.

N. IORGA, HISTOIRE DE LA VIE BYZANTINE. EMPIRE ET CIVILISATION. D'APRÈS LES SOURCES. ILLUSTRÉ PAR LES MONNAIES. T. I. L'EMPIRE OECUMÉNIQUE (527—641), BUCAREST 1934, *Edition de l'auteur (Chaus-sée Bonaparte, 6), Dépôt à l'Ecole Rou-maine en France (Fontenay-aux-Roses, Seine)*, p. 298, planches X. T. II. L'EMPIRE MOYEN DE CIVILISATION HELLÉNIQUE (641—1081), BUCAREST, 1934 etc. p. 282, planches X. T. III. L'EMPIRE DE PÉNÉTRATION LATINE (1081—1453), BUCAREST, 1934 etc. p. 363, planches III.¹

Parmi les quelques ouvrages qui entendent actuellement répondre à la nécessité urgente de donner une vue d'ensemble et d'unité à l'histoire byzantine, et surtout à l'histoire de la civilisation byzantine, qui s'est développée sur un millier d'années, l'ouvrage cité plus haut de M. Iorga, qui est en trois volumes, est le plus grand, le plus original, et celui qui se meut le plus dans le domaine des idées générales. L'édition française de l'œuvre de VASILIEV, *Histoire de l'empire byzantin*, (deux tomes) est plus riche quant au nombre des faits concrets, et plus étendue, mais elle est d'un autre genre que les ouvrages de Iorga et que ceux de ses précurseurs: Oman, Diehl, Baynes et Runciman; Vasiliev, en effet, n'aspire qu'à donner un manuel solide, apportant les données de la science historique actuelle. Par contre, les œuvres citées plus haut ont l'ambition de

comprendre et d'expliquer l'histoire byzantine, son sens et son individualité, et son développement. Tandis que DIEHL, OMAN, BAYNES et RUNCIMAN veulent concentrer la matière principale de l'histoire byzantine en un ouvrage restreint, l'œuvre de Iorga abonde à un *grand nombre de détails*, au moyen desquels l'auteur construit tantôt des tableaux de situation plus ou moins détaillés, tantôt de simples esquisses pouvant donner au lecteur une idée de l'esprit et des tendances selon lesquels la politique et la civilisation byzantine ont évolué. L'auteur a voulu former ses idées sur l'histoire de Byzance en pleine indépendance, et c'est pourquoi sa «nouvelle histoire de Byzance a été rédigée sur les sources mêmes. Les travaux de seconde main ont été employés dans une faible mesure et seulement afin de contrôler les résultats atteints par l'auteur à ceux auxquels ont abouti ses prédécesseurs» (Préface, p. 1).

Ce point de vue atteste une grande conscience de sa propre valeur et une certaine audace, mais aucun de ceux qui connaissent l'érudition immense, le profond savoir, les innombrables travaux, les articles de toutes sortes, les œuvres et les cours de Iorga, ne songera à le lui reprocher et au contraire chacun lui exprimera une vive reconnaissance, surtout pour le présent ouvrage, où les résultats de la synthèse de Iorga sont dans leur ensemble vraiment très réussis. Les spécialistes qui connaissent bien les faits et les sources de l'histoire des voisins slaves de la Byzance, trouveront sans doute dans l'ouvrage de Iorga des lacunes importantes et des défauts en ce qui concerne la façon d'enregistrer les événements principaux qui ont déterminé l'histoire des Bulgares et des Serbes, et la conception de l'histoire des Slaves des Balkans en général, et en ce qui concerne spécia-

¹ M. Iorga a fait paraître récemment la suite de l'ouvrage cité plus haut, sous le titre de *Byzance après Byzance. Continuation de « l'Histoire de la vie byzantine »*, Bucarest, 1935, Edition de l'Institut d'études byzantines, Rue Banul Maracine, 1, p. 272, planches XXII. Un compte-rendu détaillé de cet ouvrage ne sera publié à cause du manque du temps que dans le prochain tome de la revue *Byzantinoslavica*.

ment l'interprétation de leurs sources historiques, — mais dans l'ensemble de l'ouvrage ces choses n'apparaissent que d'une importance secondaire, car c'est la civilisation de la vie byzantine et cela avant tout sur le territoire de l'empire byzantin — qui est le sujet de l'ouvrage de Iorga, et à ce point de vue son ouvrage est bon. Si de nos jours, la synthèse en histoire reste un idéal souvent irréalisable, au moins quand il s'agit pour un seul historien de présenter une période historique relativement fermée, (p. ex. le tableau de l'histoire tchèque depuis les origines jusqu'à nos jours), un tableau d'ensemble basé sur l'étude directe des sources historiques, ce qui serait la seule façon d'éviter les contestations dans l'explication des événements — un tel effort, quand malgré tout on le voit tenter encore aujourd'hui, est sans aucun doute digne de respect. Si le vieil ouvrage de GIBBON (*History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) est encore généralement apprécié, c'est en grande partie, parce qu'il représente une conception originale, logique et unique, une conception d'où découlent des idées sur l'évolution séculaire de l'Etat romain, dont le rôle était déjà achevé, et une telle conception ne peut être que le fait d'un seul écrivain. Il me semble donc assez juste de rapprocher l'ouvrage de Iorga de celui de Gibbon, à cause de sa conception et de sa rédaction d'ensemble, et de l'appeler la *Gibbon moderne*.

Il est vrai que les deux œuvres diffèrent assez par la façon de présenter les faits et les idées. Iorga dans son ouvrage intitulé « Histoire byzantine », veut évoquer chez le lecteur l'image de la vie politique et culturelle à Byzance, à divers stades de son évolution historique, montrer les intérêts et les tendances, les besoins physiques et intellectuels, le goût et les manifestations littéraires et artistiques de sa population et aussi leurs changements d'une époque à une autre. Il le fait tantôt par des descriptions savoureuses, tantôt par des

notices succinctes, qui caractérisent le sens et le genre de tel ou tel aspect de la vie de Byzance. Si la description de la vie politique est réduite à l'essentiel, c.-à-d. aux faits importants et directs, c'est pour pouvoir décrire plus complètement et largement les autres aspects de la vie byzantine: religieux, littéraire, artistique, économique et social. Et parce qu'une histoire de la littérature byzantine reste encore à écrire, les parties de l'ouvrage de Iorga, consacrées à la littérature byzantine, présentent un intérêt tout à fait particulier, car il a étudié lui-même une longue série de monuments littéraires byzantins et réfléchi sur maints problèmes, dont il parle maintenant. Il soumet naturellement en premier lieu à son examen les historiens de Byzance — et c'est pourquoi ses caractéristiques présentent une contribution précieuse à la connaissance de l'historiographie byzantine. Iorga se sert aussi largement dans ses descriptions des faits notés dans la littérature historique et là il a su choisir beaucoup de faits historiques qui se trouvaient encore en dehors du domaine de la science historique actuelle ou auxquels elle n'avait pas encore prêté attention qu'ils méritaient. Nous voyons ainsi qu'il cite souvent Procope (Iorga ne tient pas — à juste titre sans doute — pour son œuvre les « Anecdotes » qui lui sont attribuées), Malalas, Théophylacte Simokattes, Théophane et ses continuateurs, Léon le Diacre, Skylitzès, Constantin VII, Anne Comnène, Kinnamos, Choniates, Georges Acropolite, Pachymère, Cantacuzène, Chalkondyle, Phrantzès, Critoboule et une quantité d'autres historiens et chroniqueurs byzantins moins importants. A côté d'eux il cite aussi des sources narratives orientales (comme Jean de Nikiou et Jachia d'Antiochie) et occidentales (Liutprand et Villehardouin, et même les annales franques et surtout italiennes). Il a une excellente connaissance de la littérature byzantine hagiographique, où il sait choisir une quantité de faits précieux dont il compose des

mosaïques intéressantes, illustrant ces côtés de la vie byzantine. Aux pages 98—99 il donne la liste abondante des hagiographies publiées, et donne un intéressant résumé de la vie du patriarche Ignace, écrite par Nicétas le Paphlagonien qui est un véritable roman à vicissitudes très variées. Il recourt dans une large mesure aux monuments du droit byzantin: le Code et les Nouvelles de l'empereur Théodose II, les Nouvelles de Justinien I, de Léon VI, et les correspondances (p. ex. des patriarches Photius et Nicolas Mystikos).

Quoique l'auteur n'ait entendu se contenter dans son livre des opinions répandues par les ouvrages étudiant spécialement les divers problèmes de la vie politique et culturelle de Byzance et de son histoire, et quoiqu'il ne considère ces ouvrages que comme une aide pour son orientation, il fournit à ses lecteurs des informations assez détaillées sur ces écrits. Il donne déjà dans la « Préface au présent ouvrage » la liste des travaux principaux et des travaux d'introduction, il y revient au début du passage où il étudie les questions spéciales, et enfin occasionnellement il en parle aussi en divers endroits qui s'y prêtent. Par ce côté l'ouvrage de Iorga se rapproche des manuels, et il est intéressant de comparer les groupes particuliers de sa bibliographie (accompagnés maintes fois de critiques succinctes) à des informations correspondantes de l'ouvrage de Vasiliev. On peut dire que la bibliographie de Iorga est dans son ensemble, surtout en ce qui concerne la littérature occidentale (p. ex. italienne), plus riche que celle de Vasiliev, dont elle est le complément utile. Quant à la littérature byzantino-slave, c.-à-d. celle qui regarde l'histoire des nations slaves en général d'une part, et l'histoire des relations byzantino-slaves de l'autre, la bibliographie de Iorga présente de lacunes et même des confusions. C'est ainsi qu'il attribue à tort à Fedor Uspenskij, auteur d'une « Istorija vizantijskoj imperii », ouvrage conçu d'une façon large et même grandiose, mais qui

reste inachevé, « un résumé d'histoire byzantine de 1913 » (Očerki po istorii . . .), qui parut en 1917 sous la plume de N. K. OUSPENSKIJ, et ne traite de l'histoire byzantine que les débuts jusqu'à l'an 843. Celui qui connaît les ouvrages modernes au sujet de l'histoire bulgare, serbe et croate, reprochera à Iorga de sérieuses lacunes en ce que l'auteur ne se sert point, ou se sert d'une façon insuffisante, des travaux fondamentaux de JIREČEK, ŠIŠIĆ, ZLATARSKI et NIEDERLE, que d'ailleurs l'excellent ouvrage anglais de Runciman a devancé et corrigé en certains points. L'auteur s'efforce, il est vrai, d'acquiescer une connaissance adéquate tout au moins de la littérature byzantologique slave, en se servant des comptes rendus, publiés sur ce sujet dans des revues; à ce point de vue notre *Byzantinoslavica* lui a rendu d'appréciables services.

Tout en reconnaissant la valeur et l'utilité de la bibliographie de Iorga, surtout pour les commençants, il faut avouer que la pratique de cet ouvrage exige une connaissance approfondie des problèmes de l'histoire byzantine, car l'auteur, qui a voulu apporter beaucoup de notions nouvelles, suppose chez son lecteur la connaissance d'une quantité de faits dans la littérature antérieure. « On n'est pas obligé de dire tout ce qu'on sait, de verser tout le contenu des notes qu'on a prises » — dit la « Préface au présent ouvrage » (p. 16). « Les faits n'ont qu'une *valeur significative*, au lieu d'exister par eux-mêmes et de prétendre dans une exposition de caractère général au droit d'être inscrits chacun pour soi » . . . « Dans le courant qui marche, les événements s'inscrivent là où ils déterminent le mouvement ou le symbolisent, et c'est alors seulement que, pour les caractériser, il faut remonter à leurs origines » (L. c.).

En tenant compte des idées que l'auteur s'est faites sur le but de son ouvrage, le lecteur et en même temps le critique, est forcé de se construire d'abord d'après les

données de l'ouvrage de Iorga un tableau général de la vie de Byzance, c'est-à-dire de la philosophie de l'histoire byzantine, et ensuite de chercher, dans quelle mesure cette philosophie est fondée ou illustrée par le choix des faits d'importance « significative », symbolique ou directrice. Mais comme cet examen critique, et surtout l'analyse des faits particuliers pour déterminer dans quelle mesure leur choix est juste ou convenable, exigerait d'écrire toute une étude (car dans beaucoup de cas il s'agirait d'interprétation toujours contestable des textes historiques) et parce que d'autre part, en étudiant l'œuvre de Iorga dans son ensemble, je m'en suis formé *un jugement très favorable*, et malgré les lacunes signalées plus haut, je *l'ai placée très haut parmi les œuvres du même genre*, je crois suffisant et, même aussi utile, pour les amateurs de l'histoire byzantine, qui sont encore moins avertis, de me limiter à un compte rendu, reproduisant ses idées, et d'attirer l'attention sur certains passages qui, à mon avis, le méritent spécialement (sans vouloir d'ailleurs prendre à notre compte toutes les affirmations de l'auteur).

Iorga exprime sa conception de l'histoire byzantine déjà par sa division de celle-ci en périodes. Il divise le cours de l'histoire byzantine en trois périodes principales, dont chacune occupe un volume de l'ouvrage. Le premier est intitulé *L'empire oecuménique* (527—641), le second *L'empire moyen de civilisation hellénique* (641—1081) et le troisième *L'empire de pénétration latine* (1081—1453). « Le premier empereur byzantin sera donc, sans doute, Justinien. Il représente la réunion des éléments qui forment l'essence même de Byzance. A ces éléments il donne la forme définitive » (I, 32). Ces éléments sont : « *Rome politique, hellénisme culturel et orthodoxie religieuse*, mais aussi continuation tenace d'un *orientalisme, d'un asiatisme* » . . . (I, 20). La fondation de Constantinople et le transfert dans cette

ville du centre de gravité politique de l'empire romain a déterminé le commencement d'un mélange et d'une fusion des éléments fondamentaux. « Ce travail d'adaptation fut poursuivi pendant trois cent ans au moins » . . . « Il fallut donc traduire en grécité et en « chrétienté » ce monde, resté romain de tradition, de devoir et d'honneur, de la Rome nouvelle » (I, 20). Un Etat, une société et une civilisation de caractère cosmopolite ou international se formèrent; des nationalités hétérogènes, parlant le latin, le grec, le syrien, l'arménien, le copte avaient contribué chacune de sa part à cette formation. La stabilisation de cette personnalité historique, très compliquée du point de vue politique et culturel, c.-à-d. Byzance, fut dans une large mesure le fruit de « *la séparation définitive, la séparation matérielle* — car l'unité idéale subsista — d'avec les régions occidentales » (I, 23), c.-à-d. de la prise de l'empire romain d'Occident par les Germains et du fait qu'il a cessé d'exister juridiquement. Les conquêtes des Arabes, qui propageaient la religion de Mahomet, mirent fin à l'Etat « oecuménique » et à sa civilisation, car elle séparèrent de Byzance les pays sémites et hamites qui, depuis longtemps déjà (depuis l'époque de Justinien) faisaient des efforts pour conquérir leur indépendance; depuis l'époque surtout, où l'élément indoeuropéen (les Latins et les Grecs) y avait pris le gouvernement et avait voulu y unifier plus complètement la société, en y introduisant de force la religion chrétienne du rite occidental (romain). « Pour donner une seule et même formule à la religion exclusive on s'était empressé, sous Justin déjà, de chercher la réconciliation avec Rome. On s'inclina devant son opinion concernant le dogme qu'elle prétendait conserver toujours intact » . . . (I, 241). Mais la formule romaine demeurait étrangère aux Sémites et aux Hamites orientaux, elle leur déplaisait et même leur répugnait. En persécutant leur « monophy-sisme », Byzance compromit pour toujours

à leurs yeux l'autorité de l'Etat et de l'Eglise. « Ce qui suit le règne de Justinien dans l'histoire byzantine se dirige fatalement vers ses deux buts principaux : enracinement à Constantinople et fidélité à la foi orthodoxe. Mais l'impossible fut essayé, jusqu'à Héraclius, pendant presque un siècle, pour sauvegarder son héritage glorieux : l'œcumenité orthodoxe de caractère romain et de tendances latines ». (I, 251). Par Héraclius « un règne commençait qui . . . se rattachait . . . à la tradition obstinément latine des successeurs de Justinien » (I, 275), mais l'Egyptien Héraclius, élevé à Alexandrie et entouré de Syriens, arriva avec le temps à connaître « que le nouvel Empire ne pouvait s'appuyer que sur ces provinces d'Asie, qu'il venait de lui rendre jusqu'à l'Euphrate et au désert d'Arabie » (I, 281). Mais les forces de l'Etat ne suffirent pas à contenir les invasions inattendues et rapides des Arabes. « On peut donc dire qu'à cette époque l'Empire grec était né, car les souvenirs romains s'éloignaient de plus en plus : le nom seul restait comme une ironie, alors que Héraclius mourut . . . en janvier 641 » (I, 294).

L'idée principale de Iorga sur la nature et l'importance de la seconde période de l'histoire byzantine (641—1081) est exprimée dans le titre du chapitre 3, vol. II : « *L'empire des jurisconsultes et des lettrés.* » Après une défense, qui dura plus d'un siècle, contre les ennemis du dehors qui menaçaient l'existence même de l'Etat et qui fut jointe fatalement à une crise intérieure (lutttes provoquées par le culte des saintes images ou plutôt par le règlement des relations entre l'Etat et l'Eglise), succéda une période heureuse de puissance politique et d'épanouissement intellectuel (qui dura deux siècles environ), une nouvelle période de la civilisation et surtout de la littérature grecque, hellénistique. « De ces longues disputes civiles qui firent verser plus d'encre que de sang, mais dérangèrent tout l'équilibre de la vie morale des „Romains“ d'Orient, une civilisation nouvelle

résulta, le second hellénisme, l'ἑλληνισμός δεύτερος, comme l'appelaient les adversaires, qui opposaient cet hellénisme au christianisme » . . . (II, 92). « Dans la vie publique, dans l'enseignement, dans la littérature, dans l'art il se détachait de la suprématie, jusque là écrasante des couvents, pour s'inspirer de l'antiquité, en dépit de tout se qui séparait ces modèles de la vie réelle, populaire qui s'était lentement formée à Byzance. Pour faire concurrence à ces fêtes de l'Eglise qui entretenaient le prestige et accroissaient les revenus des moines, on ressuscita d'anciennes cérémonies païennes, telles que les brumalia . . . Les spectacles du Cirque, moins les massacres, furent repris » . . . (II, 92—93). On perfectionnait surtout la culture intellectuelle, et dans l'enseignement on en arriva à créer une université laïque. « Du reste on n'a qu'à ouvrir la vie du patriarche Nicéphore pour voir combien on prisait les mathématiques, l'astronomie, la géométrie, la musique, la philosophie, dont les termes réapparaissent comme à l'époque de Socrate » (II, 93). De nouveaux arts décoratifs viennent au jour. Dans la littérature, les vies des saints sont écrites selon les besoins des lecteurs cultivés. « Le goût de l'hellénisme déteint aussi sur des ouvrages d'édification dûs à des religieux, comme le diacre Ignace . . . auteur de la vie de St. Taraise » . . . (II, 98). « Nicéas de Paphlagonie . . . donne dans la vie de St. Ignace le patriarche d'origine impériale, tout un roman passionné » . . . (II, 100). C'est sur cette base de la civilisation grecque renouvelée et régénérée, et en maintenant une collaboration étroite avec cette civilisation du niveau toujours plus élevé, que Basile I et Léon VI accomplissent leurs grandes œuvres de réforme et d'organisation. « Basile I ne fut pas seulement un bon juge . . . il ne fut pas seulement un grand bâtisseur de palais et surtout de monastères, mais laissa aussi la réputation glorieuse de protecteur des pauvres, des humbles et des malheureux . . .

Il mît les lois à la portée de tout le monde . . . Basile imposa à ses taxateurs un nouveau système pour la rédaction de leurs codicules, qui permettait aux contribuables de vérifier aisément l'impôt qui leur était réclamé » (II, 113—114). « L'activité de la dynastie macédonienne, de même que celle des meilleurs parmi les empereurs iconoclastes du septième [!] siècle, porte enfin ses fruits. Byzance se trouve en face d'ennemis qu'elle est parvenue à user par ses victoires comme par ses défaites, par sa conscience supérieure et par son énergie, son opiniâtreté admirable; elle dispose de moyens qui lui faisaient défaut jusqu'alors; elle a définitivement élaboré un système de gouvernement, d'organisation sociale, d'instruction, de défense, absolument adapté aux besoins de l'époque. Pour consolider la fondation de Basile, son fils Léon crut nécessaire toute une œuvre de législation qui transformât en formules juridiques aussi bien le résultat de l'évolution lentement accomplie sous les iconoclastes que celui de l'action du grand empereur » (II, 138). Quoiqu'on assiste à un effort pour renouveler presque tout ce qui est romain, cependant, Léon peut affirmer le grand principe que « les conditions de la vie réelle donnent naissance aux lois » (II, 139). « Dans toute cette œuvre on sent bien l'esprit du temps. L'empereur ne décède pas; il argumente, il veut convaincre. Il n'hésite pas à descendre dans la lice » (II, 139). « L'ancien édifice ébranlé et qui paraissait souvent menacer ruine, est remis ainsi à neuf, sans qu'il eût touché à ses fondements, qui sont en état de le soutenir encore quatre ou cinq siècles. Il se maintient et s'embellit » (II, 142). C'est dire qu'il est aisé d'expliquer les grands succès de l'épopée byzantine, « de *reconquista* qui se développe en Orient, de Constantin Porphyrogénète aux Croisades » (II, 142).

Quand Basile II rétablit la domination byzantine dans une grande partie des pays antérieurement enlevés par les conquêtes

des Arabes et des Bulgaro-slaves, la société byzantine « confiante dans l'éternité de la durée de l'édifice impérial remis à neuf, semblait croire que le temps était venu maintenant de se livrer, comme dans une nouvelle Athènes, à la vie molle, riche, occupée à des discussions fines, de ces cités antiques que l'on ne pouvait admirer assez. Une fraîche brise de renaissance soufflait sur les miasmes de ce vieux Byzance » (II, 209). Lorsque peu après la situation internationale de l'Etat s'aggrava de façon extraordinaire à cause de la marche en avant des Turcotatares (Seldjouks, Petchénègues avec des Koumans) venant de l'Est, et à cause de la force expansive des Normands venant de l'Occident, l'Empire ne disposa pas d'une armée assez puissante et assez grande. « L'Empire avait cru trouver dans ces circonstances difficiles une nouvelle catégorie de défenseurs dans les „cadets francs”, les „francopoules” . . . Sauf quelque rare aventurier de très haute lignée, qui faisait son métier de wiking avant de porter une couronne, c'étaient . . . des Normands de famille médiocre, qui ayant connu les Grecs en Italie, ayant appris leur langue et s'étant initiés à leurs coutumes, passaient la mer et venaient s'offrir comme mercenaires étrangers, ἰδιό-ξενοι, aux Byzantins. Mais dans la seconde moitié de ce siècle arrivèrent aussi des Allemands, des Ἀλαμάνοι, Νέμιτσοι des Italiens, qui était appelés communément Lombards ou « longobardopoules ». . . Leur pauvreté, le manque d'occupations dans l'Occident qui commençait à avoir un excédant dans sa classe de chevaliers, les rendaient très modestes quant aux conditions » . . . (II, 227). « Ils y portaient les coutumes, la manière de vivre et de se comporter des Occidentaux, les coutumes féodales ». « Ces Francs ressemblaient, malgré une notable différence de civilisation et malgré l'influence du christianisme . . . à ces Turcs, qu'on les envoyait combattre. Comme eux, ils aimaient l'aventure, les grands coups

d'épée, sans dédaigner le butin; comme les Turcs, ils mettaient avant tout l'honneur, sans pour cela savoir résister à la tentation d'une trahison habile; comme eux, ils étaient hardis, fiers, inconstants» (II, 227.) «Aussi l'Empire ne retirait-il pas de leur concours un trop grand profit . . . Ils s'établirent sans demander permission à personne dans des châteaux» . . . (II, 228). Mais les Grecs ressentirent le besoin de cette force armée, et proposèrent même l'union «à leur grand ennemi Robert, le duc de Sicile» (II, 229). «Un chapitre important dans les relations internationales de l'Empire commençait. Il devait trouver une suite naturelle dans les Croisades, qui allaient mettre aux prises les ennemis d'Occident et ceux d'Orient des Byzantins et changer maintes conditions dans la vie de l'Empire» (II, 230).

A côté des guerriers occidentaux, des commerçants occidentaux arrivaient et y prenaient racines. «Déjà depuis longtemps, grâce à la domination en „Lombardie” des Impériaux des bourgeois d'Amalfi s'étaient établis dans les villes de l'Empire et même à Constantinople. Après eux les Venitiens, des „bourgeois de l'Empire” en dépit de leur exterritorialité, firent valoir en Orient leur richesse, leur talent pour les affaires, leur vaillante hardiesse. Sous Alexis I., Duraazzo, résidence des ducs d'Occident, appartenait plutôt à ces hôtes . . . La Capitale recélait aussi une nombreuse population de marchands de cette nation . . . Les Génois, les Pisans arrivèrent à leur tour. . . . On appréciait les vertus des Latins, leur intrépidité, leur faculté de se contenter de peu, leur esprit inventif, la supériorité de leur armement et leur caractère indomptable, — mais sans les aimer. Ils apparaissaient aux Byzantins comme des gens sans éducation et sans savoir-vivre, des soldats sans connaissance stratégiques et sans direction, des „Lombards”, qui ne pouvaient pas se ployer aux règles de l'étiquette; bref, des barbares

comme les Turcs ou les Petchénègues.» . . . (II, 260—262.) «Mais c'étaient des chrétiens. Malgré la différence du rite, de la langue liturgique, de certains dogmes qu'on conservait des deux côtés sans les discuter trop et en dépit de la querelle de Photius avec Rome, une certaine unité religieuse fut maintenue.» . . . «La collaboration était entretenue par adoration fervente des mêmes reliques, par le même désir de revoir Jérusalem.» . . . Le schisme de Kérourarios lui-même n'avait pas eu grande influence sur ces relations réciproques. L'empire et le patriarchat d'un côté, le Saint-Siège de l'autre, pratiquaient une politique d'opportunisme. «Ce ne fut donc pas le „grand schisme” qui créa à Constantinople une atmosphère défavorable aux Latins à la veille des croisades, mais l'invasion normande» (II, 265).

Quel fut le mode de pénétration de l'élément latin dans l'empire byzantin, par quels moyens la société byzantine se soumit-elle, bon gré mal gré, à son influence, comment se déchaîna la lutte entre les Byzantins et les Latins, au début du XIIIe siècle, pour s'emparer de la domination dans l'Empire byzantin, comment, après le renouveau de la domination byzantine à Constantinople, un certain «modus vivendi» se constitua entre les deux partis, pendant lequel s'instaura un mélange de races, de nations et de civilisations, et même un dualisme s'effectua, — voilà en peu de mots la substance du volume III de l'ouvrage de Iorga. Parmi les plus intéressants sont les chapitres consacrés à la partie principale et directrice de cette évolution, c.-à.-d. à la pénétration des Latins dans le monde byzantin et à leurs multiples mélanges avec les Grecs. De même que l'armée et l'administration de l'Etat byzantin, à l'époque de Manuel Comnène, se latinisèrent fortement, la Sicile «latine» (jadis byzantine, il est vrai), garda, de son côté, l'empreinte grecque très prononcée dans son administration. «Les inscriptions sont en partie latines, en

partie grecques. Bohémond II est tout aussi „byzantin” dans ses rapports avec ses fondations, à la même époque. Tout un monde d'églises, de skites se rassemblait à cette époque autour du centre de Carbona, sous la protection des Saints Elie et Anastase » (III, 34). « Pendant ce temps une littérature presque grecque, une poésie savante fleurissait chez les demi-Grecs de Palerme, de concurrents à l'Empire »... (III, 67). Mais plus les Latins deviennent de rivaux dangereux des Grecs dans toutes les branches de la vie politique et économique, plus la haine contre eux augmente; elle se manifeste même dans les ouvrages historiques (chez Kinnamos). L'influence culturelle des Latins dans le monde grec va grandissant à partir de la prise de Constantinople et de l'occupation par eux de maints territoires européens de l'empire byzantin, dans telle mesure que Constantinople, au moment où elle devint de nouveau le domaine des Grecs, fut une ville plus latine que grecque. « A Constantinople les Paléologues trouvèrent un milieu où pendant tout un demi-siècle avaient pénétré les coutumes des Latins et ils s'en ressentirent... au moins sous Andronic II et surtout sous Andronic III, qui présente le type du vrai chevalier, ce qui rendait plus facile une vie de famille à côté de princesses de l'Occident. De fait, la latinité, domination, activité de commerce, modes, tendance, était maintenant partout » (III, 134). Vers la moitié du XIVe siècle, surtout à l'époque de l'empereur Jean Cantacuzène, l'élément grec se redressa considérablement du point de vue de la culture, de sorte que les voisins latins des Byzantins subirent son influence. « Un byzantinisme nouveau... se forme ainsi, s'assimilant la vie culturelle, surtout artistique des Occidentaux, alors que la forte emprise de ceux-ci s'assimile en politique de plus en plus ce qui reste byzantin. Des marchands italiens qui faisaient une partie de leur vie en Orient byzantin et une autre dans leur patrie vénitienne,

génoise, florentine sont les agents naturels de cette transmission, qui est double, car l'Occident adopte aussi la technique et même les types byzantins. On observe dans le nouvel art des Paléologues les mêmes mouvements libres, les mêmes figures franches, les mêmes allures de spontanéité dans les mosaïques... Le portrait surtout est comme renouvelé à cette époque »... (III, 198—199).

Les Grecs succombaient de plus en plus aux influences de l'Occident latin, malgré leur hostilité contre les usurpateurs de la domination des pays jadis byzantins, qui remontait déjà à l'époque de l'empire de Nicée. L'empire byzantin renouvelé ne se maintenait que grâce à l'aide des Génois. « Le sort des Paléologues rétablis à Constantinople aurait été encore plus triste si leur faible État, déchiré, appauvri par l'interruption complète des voies de commerce avec l'Asie, dénué de soldats et distraité des soins de la défense par l'interminables querelles théologiques, qui humiliaient devant la sainteté monacale d'un patriarche la dignité, sacrée de l'empereur, si cet Empire, déjà presque ridicule, n'eût trouvé un appui dans les Génois » (III, 168). Mais d'un autre côté, à cause d'un long voisinage avec les Turcs et à cause de fréquentes relations avec eux, peut-être plus souvent amicales que hostiles, un tel « *modus vivendi* » s'établit entre les Turcs et les Grecs, que juste avant la prise de Constantinople (1453) « les rapports avec les Turcs étaient si étroits et si intimes, qu'on a su chercher dans le système de Gémistos Pléthon des éléments de calendrier, d'organisation (les sociétés „*achis*”, fleurissant dans l'Islam au quatorzième siècle) et même de religion empruntés aux Turcs. Pléthon fut du reste, traduit en arabe. Le Sultan avait déjà des secrétaires de grec » (III, 280).

Si j'ai réussi d'exprimer, dans une certaine mesure du moins, le courant des idées principales de l'auteur, en le laissant parler lui-même sur certains points importants,

je suis encore loin d'avoir pu donner une idée de la somme immense de connaissances contenues dans son ouvrage. C'est uniquement pour illustrer ce fait, que je voudrais attirer l'attention sur l'opinion de Iorga qui touche une question très discutée par les savants déjà depuis longtemps et soulevée de nouveau maintenant: celle de l'importance de l'iconoclasme et de l'activité des empereurs qui furent, soit les chefs du mouvement iconoclaste, soit ses adhérents ou ses principaux représentants. Iorga a, sans aucun doute, raison de considérer l'activité des iconoclastes comme la préparation et comme la base de l'activité postérieure de réforme et d'organisation systématique qui fut accomplie par les empereurs de la dynastie macédonienne. Les empereurs iconoclastes Léon III et Constantin V ne prirent pas parti contre l'Eglise, le clergé laïque et monastique, au nom de la liberté de la pensée et du progrès, mais ils le firent en qualité de sauveurs militaires de l'Etat, voulant contraindre toute la population à lui offrir leurs bras. Le salut de l'Etat exigeait aussi de diriger l'éducation des citoyens dans un autre esprit que celui d'un christianisme ascétique, qui s'éloignait de la vie pratique. « On comprend mieux maintenant pourquoi ceux qui conduisaient l'Empire devaient se demander si un autre idéal que celui des cellules obscures et puantes ne servirait mieux les buts de la société politique, et, si, pour l'avoir, il ne faut pas fermer les couvents, vider les hermitages et ouvrir les écoles dans le sens de l'antiquité hellénique, source éternelle de pensée et de savoir » (II, 60—61). Mais cela ne fut pas réalisé que beaucoup plus tard. Le pouvoir impérial qui s'appuyait sur les laïcs cultivés et qui marchait avec persévérance vers son but, réussit à assurer la prépondérance à la société laïque sur le clergé séculier et régulier. C'est ainsi que, quand Théodora (en 843) renouvela le culte des images, c.-à.-d. l'orthodoxie, « elle avait devant elle une

société laïque complètement constituée » (II, 85).

Iorga place le commencement de l'histoire byzantine à l'époque de l'empereur Justinien Ier, mais plus d'un tiers du 1er volume de son ouvrage est consacré aux études des origines de « Byzance » (dans le sens politique et culturel). Dans le chap. Ier il traite: « le sens de Byzance et sa formation » (IVe—Ve siècle), dans le chapitre II: les « éléments de la synthèse byzantine » (l'élément romain, l'élément grec, l'Orient, les barbares, l'Eglise, l'art composite, la capitale et les provinces). Ces deux chapitres, et le troisième qui les complète, forment à mon avis, la meilleure et la plus intéressante partie de tout l'ouvrage. En parlant de l'importance du Constantinople pour l'avenir de Byzance, Iorga caractérise de façon intéressante la société noble des sénateurs, qui se groupait, après la fondation de la Rome nouvelle, autour de l'empereur. Les grandes familles sénatoriales ne suivirent pas Constantin dans sa nouvelle capitale. C'est pourquoi nous voyons à Byzance « le manque complet d'une aristocratie, d'une vraie aristocratie, résidente et active, reconnue comme telle par le pouvoir suprême, cette aristocratie qui conseille et, au besoin, impose » (I, 38). « Byzance vécut au gré de la fortune des parvenus. Ils apportaient avec eux, sans doute, une nouvelle humanité toute fraîche, mais en même temps des passions fortes, une cupidité insatiable, de vilaines mœurs. Les quelques savants d'école ne pouvaient pas introduire un esprit plus noble... Une vulgarité brutale envahit dès le début la Rome de Constantin, et personne ne pourra, pas mêmes sous les mieux élevés des Macédoniens et des Comnènes, des Paléologues l'en chasser. Entre les soudards, des moines et des pédants on ne pouvait pas s'élever plus haut » (I, 39). Ce que l'auteur dit de la stabilisation de la religion byzantine et de l'orthodoxie est tout à fait remarquable. « Cette religion est considérée comme dé-

finitivement formée, quitte, pour les dissidents, à être éloignés de la vie publique, à passer la frontière, en Perse, chez les barbares. Son caractère mixte apparaît même dans le caractère de la liturgie... Elle était « sévèrement romaine », mais pénétrée en même temps « d'un mystère qui vient de cultes d'Asie. La participation enthousiaste du public fait partie aussi des transmissions orientales. On a remarqué aussi des influences venant de la synagogue des diaspora. Des provenances antiochéniennes ont été rappelées aussi... Des spéculations mystico-théologiques et la philosophie alexandrine s'y rencontrent admirablement reliés avec la piété des mystères grecs et la théosophie orientale » (I, 94). « Toute une nouvelle religion, n'ayant rien de l'intime poésie du christianisme originaire, de sa discrétion douce et humble, était en marche. Le christianisme était devenu impérialement pompeux dans toutes ses manifestations »... (I, 95).

L'origine et la formation des partis, ou plutôt des groupes d'habitants s'intéressant aux affaires publiques, mais pas toujours politiques, est décrite de façon judicieuse et naturelle. « Si telle bande qui combattait pour un prélat sous le couvert d'un dogme mal compris et, du reste, incompréhensible, arrivait de soi-même à menacer l'empereur, à provoquer une révolution politique et un changement de régime, cela pouvait venir aussi du côté des claqueurs pour un comédien ou un gladiateur. Au fond, des alliances et des groupements se faisaient et se défaisaient sans cesse autour de ses points fixes qu'étaient l'ambition d'un personnage et sa „Maison” de clients. C'était naturel dans une société orientale, aux passions furieuses, sans aucune instruction, puisqu'il n'y avait les écoles des rhéteurs, des grammairiens que pour les privilégiés, dans un monde sans aucune connaissance réelle des affaires de l'État, réservées à l'empereur, sans aucune conscience des lois, dont s'oc-

cupaient les spécialistes, encore sans aucun lien de race, de civilisation, de passé commun et avec une religion bientôt enclôtrée dans les formes vaines, d'un matérialisme avoué » (I, 147—148). Prokopios soupire: « On ne peut pas savoir les intentions de l'empereur s'il ne les révèle pas lui-même. » L'auteur caractérise bien les factions du Cirque, les dèmes comme des *maffies*, « qui prétendaient régler tout selon leurs intérêts et troubler tout selon leurs caprices » (I, 154).

Intéressants sont les portraits de personnalités importants, que Iorga esquisse brièvement, mais de façon pénétrante, comme p. ex. la comparaison entre Origène et St. Augustin. Origène [fut] « rongé pendant toute sa vie de la curiosité de savoir ce qu'il y a sous la simplicité, inadmissible comme telle, du christianisme, qu'il faut ennoblir par l'exégèse, pour que la religion du Christ soit vraiment au niveau des „intellectuels” » (I, 64). « Les idées d'Origène n'ont pas eu de prise sur Augustin dont l'esprit n'avait rien de „philologique” et de „philosophique”, dont la compréhension s'arrêtait au seuil du mystère... Il est le continuateur des énergies combattives d'un Tertullien, le plus grand des rhéteurs chrétiens de l'Occident » (I, 65). Théodore le Stoudite, Jean de Damas et Photius sont aussi bien caractérisés... « Jean de Damas n'ayant jamais vu Constantinople, étranger à toute faction et détaché de tout intérêt, jugeant la question sur la base des recherches laborieuses sur les Écritures, ce solitaire qui est un grand érudit, introduit dans son exposition, si chaleureusement convaincue, des considérations qui appartiennent, on peut le dire, à la philosophie de l'histoire: dans sa „Source de la connaissance” il voit un développement de la pensée religieuse qui passe par dessus la révélation incomplète de l'Ancien Testament, dans lequel l'esprit juif, motif principal, pour lui, de l'iconoclisme, le gêne, le rebute presque »... (II, 65). Iorga émet une idée intéressante

sur le développement progressif de la religion, qui mène à la connaissance plus claire de Dieu. Il me semble, d'autre part, que Michel Psellos est jugé trop peu favorablement par rapport à son mérite. Manuel Comnène, qui agréa à Iorga, tient une large place, dans son ouvrage. Le passage qui traite du poète et chroniqueur Constantin Manasses est très réussi. Intéressante est aussi l'idée „de la renaissance byzantine de Jean Cantacuzène: « Jean VI était trop intelligent pour ne pas comprendre que le passé de domination ne peut plus revenir. Mais ce fin lettré était en mesure de se rendre compte que ce qu'on avait perdu comme puissance matérielle, comme territoire, comme finances, comme armée, comme vie économique peut être regagné par deux moyens: celui de la civilisation byzantine, qui continuait à détenir et à développer l'héritage hellénique, incomparable, et celui de la souveraineté œcuménique, sur tout l'Orient, de son Église, qui était, du reste, la seule libre parmi toutes celles de cette partie orientale de l'ancienne Monarchie chrétienne » (III, 193). Mais l'idée de Iorga selon laquelle les Bulgares et les Serbes subirent plus qu'auparavant l'influence de la littérature et de la civilisation grecques, à cause de la personnalité de Cantacuzène, n'est pas tout à fait exacte; les voisins slaves de Byzance agissaient ainsi surtout parce que, après de lourdes expériences faites au cours du XIIIe et durant la première moitié du XIVe siècle, ils éprouvaient le besoin d'approfondir et d'élargir leur civilisation, afin de se procurer les moyens d'une défense politique plus active contre leurs voisins. L'acquisition de la civilisation grecque avait ainsi, il est vrai, pour conséquence une certaine grécisation, mais celle-ci était sans danger. La pénétration du grec dans l'administration de l'État chez les Serbes tenait étroitement au fait que des souverains au grand prestige personnel (Etienne Douchan surtout) avaient conquis beaucoup de régions com-

plètement grecques.

Il me semble que l'ouvrage de Iorga est loin d'être inutile, et qu'il renferme de nombreux renseignements, dont un byzantologue avisé peut faire son profit. Le plus précieux, à mon avis, est le fait que Iorga réussit à démontrer à l'aide des exemples et des documents concrets, combien subit de changements la face de la vie politique et culturelle au cours du millénaire de sa durée, malgré certains éléments principaux qui demeurèrent toujours les mêmes et devaient survivre à Byzance elle-même. Quoiqu'il soit certain que la vie et la civilisation byzantines eussent un caractère ultraconservateur et qu'elles fussent en quelque sorte cristallisées par rapport à la vie et à la civilisation de l'Europe occidentale, il n'en est pas moins intéressant de voir comment leur caractère original: religieux, chrétien et orthodoxe, en vint à s'effacer, au cours du IXe et du Xe siècle, devant une civilisation gréco-antique renouvelée, et comment, dès la fin du XIe siècle, leur quiétisme idéaliste recula devant l'activité et le réalisme occidentaux. Malgré cela il est tout à fait caractéristique, que les influences occidentales ne réussirent point à transformer le noyau mystique et religieux de Byzance, mais plutôt qu'elles provoquèrent une forte réaction, qui devint plus tard la base et même le salut de la vie des Grecs tombés sous le joug turc. Il n'est pas moins caractéristique pour la vie et pour la civilisation byzantines que les Byzantins, en abandonnant le noyau mystique et religieux de leur civilisation aient cherché une ressource et une compensation dans la civilisation antique, qui était beaucoup plus ancienne, et surtout qu'ils aient tenu cet héritage antique pour intangible et incorruptible par des additions et alliages nouveaux. Iorga éclaire très bien ce fait dans le passage où il parle de la législation de Léon VI: « On ne pense qu'à la restauration autant que possible, de tout ce qui a été romain, la législation de Léon se tourne,

et d'une façon dure, contre les Nouvelles de Justinien, qui représentaient une dérogation à l'égard de l'ancien droit codifié par lui. Ce droit, il s'agit maintenant de le restaurer en entier. Car une loi nouvelle ne peut être qu'erreur» (II, 138—139). Et le fils de Léon VI, Constantin VII, voulait former «une philosophie politique» basée sur la connaissance de l'antique et valable pour tout l'avenir. «On croyait terminé, fixé pour toujours, immuable l'Empire sans prévoir les conquêtes et les restitutions territoriales qui l'attendaient»... (II, 156). Le choix des choses accueillies dans la grande Encyclopédie de Constantin VII «montre aussi combien les Byzantins entendaient se relier, sans aucun déviation, à l'ancienne Rome» (II, 157).

Jaroslav Bidlo (Praha).

PROF. DR. V. N. ZLATARSKI, ISTORIJA NA B'LGARSKATA D'BRŽAVA PREZŤ SRĚDNITĚ VĚKOVE. *Tom II. B'LGARIJA POD VIZANTIJSKOTO VLADIČESTVO (1018—1187)*. 1. EPOCHA NA V'ZSTANIJATA. 2. EPOCHA NA ROMEIZACIJATA. 3. BORBA ZA OSVOBOŽDENIE. *B'lgarskata akademija na naukite. Sofija 1934. Stran XX + 566.*

Veliké základní dílo V. N. Zlatarského, líčící podrobně se vším vědeckým aparátem dějiny Bulharska, vychází sice s velikými přestávkami, za to však každý nový svazek znamená vědeckou událost prvního řádu. Roku 1918 vyšla 1. část svazku I., r. 1927 2. část svazku I. a r. 1934 celý svazek II. Předmětem jeho jest vývoj událostí pro národ bulharský velice smutných: cizí poroba, útlak a pronásledování, pohromy vzniklé nezdarem snah zbavit se cizího panství vzpourami a povstáními; po nich následovaly vpády a nájezdy divokých sousedů turkotatarských a k nim se přidružil kulturní úpadek a ztráty způsobené odnárodňovacími snahami říše byzantské. Teprve po více nežli 150 letech

nastal obrat příznivý, který poměrně rychle vyvrcholil obnovením státní a národní samostatnosti bulharské.

Spisovatel obsah této smutné doby velmi výstižně vyjádřil předmluvou k svému novému svazku, kterou možno nazvat filosofii dějin bulharských za dobu od r. 1018 do r. 1187. Byzantská vláda v té době úsilovně »romaisovala« t. j. snažila se po byzantském, počecitím, odnárodniti Bulhary, tito však se tomu vzpírali a bránili opakovanými vzpourami a povstáními. Povstání tato byla až do jisté doby mohutná a všenárodní, ale pak síla jejich se vyčerpala tak, že se stala jen místními a osobními, řídkými, opakujícími se v delších přestávkách nežli před tím. Zároveň odnárodňování bylo zprvu jen slabé a obmezovalo se pouze na církev, později však se stalo velmi silné a pronikavé a sahalo na literaturu a jazyk. Spisovatel podle toho rozděluje dějiny bulharské po pádu samostatnosti na dvě menší období, jejichž mezníkem jest rok 1081, t. na dobu povstání a na dobu odnárodňování (romaisace). V prvním období (1018—1081) po byzantsťování (počecťování) bylo prováděno v jz. zemích bulharských, a to především Ochridě a v záp. městech Srědci a Velbuždu. Od 70. let 11. století se soustřeďovalo na kláštery, zvláště pak na Rylský. Po velikém povstání r. 1072—1073 (Jiřího Vojtěcha) byly přeneseny ostatky národního světce Jana Rylského do Srědce, což mělo za účel oslabiti národní význam Rylského kláštera, jehož řeholníci byli buditeli a utvzovatelé národního bulharského vědomí v lidu. V druhém období (1081 až 1187) snaží se byzantsko-řecké duchovenstvo nahraditi církevně-slovanskou literaturu literaturou byzantskou. V tom směru pracuje nejprve ochridský arcibiskup, Řek Theofylaktos, jenž píše po řecku životopisy nejvíce ctěných slovansko-bulharských svatých, užívaje k tomu starších sepsání starobulharských. Jsou to zejména životopis Klimenta Ochridského a Tiberiopolských mučedníků. Ona starší starobulharská se-

psání měla tak býti vymýcena a Bulhaři měli býti přinuceni, aby užívali řečtiny místo svého »barbarského« jazyka. Do řečtiny byly přeloženy i bohoslužby na počest bulharských svatých, zejména na počest svatých Sedmipočteníků. V 12. století srédecký vladař Jiří Skylitzes sepsal řeckým jazykem i životopis Jana Rylského, předstíraje, že jeho pomocí byl uzdraven z těžké nemoci, ale ve skutečnosti za tím účelem, aby Bulhaři byli svedeni se učiti řečtině a čtli řecké spisy. Tento životopis vytlačil z oběhu prvotní bulharský životopis Jana Rylského, sepsaný v 2. polovici 10. století a způsobil tím jeho zkázu.

Odnárodňování našlo dobrou půdu v sociálně-hospodářském stavu Bulharů. Říše byzantská jsouc stísněna od Pečeněhů, Kumánů a Maďarů v Evropě a od seldžuckých Turků v Malé Asii čerpala z Bulharska jednak potřebné prostředky finanční, jednak i mužstvo pro svá vojska. Bulhaři trpěli veliké škody a pohromy proudy křížáků, které se jejich zemí valily, a Bulharsko bylo často bojištěm ve válkách Byzantinců s Normany, Maďary a Srby. Čím dále tím více rostla poroba, kterou Bulhary tísnili Byzantinci, zvláště v důsledku válečné politiky císaře Manuela Komnena. Trpělo jí hlavně selské obyvatelstvo, které buď se uchylovalo do měst a tam rozmnožovalo proletariát nebo upadalo v závislost, ba i v otroctví velkostatkářů.

Bulhaři projevovali odpor proti odnárodňovací politice byzantské zvláště zakládáním nových klášterů, ve kterých se soustřeďovaly snahy národní. Byly to zejména kláštery sv. Prochory Pčínského, Gavriila Lěsnovského a Joakima Sarandaporského nebo Osogovského, kteří na konci 11. a ve 12. století se stali národními svěťci. Jiným projevem národního odporu bulharského bylo zesílení bogomilství, zvláště v době císaře Alexia Komnena, a jeho vzrůst po celé 12. století, ač bylo krutě pronásledováno. Avšak v celku odpor Bulharů proti odnárodňování a útisku byzantskému čím dále, tím více slábl, takže Byzantinci v 2.

polovici 12. století pokládali Bulharsko za nerozlučnou část říše byzantské. Proto také, když r. 1185 vypuklo povstání v severním Bulharsku, bylo v Cařihradě pokládáno za dílo jednotlivých osob a nikoliv za hnutí národní.

Ač národ bulharský byl velice utištěn, přece Bulharsko se nestalo podle záměru a úsilí byzantské vlády bydlíštěm směsice různých národů. Pokud ovšem byla silná vláda byzantská, nemohli se Bulhaři se zdarem pokoušeti, aby se osvobodili; když však po smrti Manuela Komnena ve všech okrajních zemích se rozmohly odlučné snahy a na stát přikvačili vnější nepřátelé, Normané a Maďaři, nezmeškali Bulhaři příhodné chvíle, aby svedli s Byzantskem zoufalý boj na život a na smrt. Spisovatel pojal do své knihy vyličení tohoto zápasu, poněvadž základy a příprava jeho spočívaly v poměrech předcházejících.

Podrobné vyličení tohoto stručně načrtnutého vývoje dějin obsahuje velmi mnoho nových podrobností a jest zasazeno do rámce dějin byzantských, takže na tyto samé padá z líčení Zlatarského v mnohém ohledu jasnější světlo. Kniha Zlatarského jedná o týchž událostech, které vyličil kdysi F. USPENSKIJ ve své knize Obrazovanie vtorago bolgarskago carstva (1879), ale jest mnohem bohatší a důkladnější, jmenovitě ve výkladu pramenů a v odůvodňování událostí.

Spisovatel ovládá bezvadně všecku největší literaturu byzantologickou, zná výtežky literatury o dějinách Turkotatarů, Normanů a křížových výprav. Z jednotlivostí dlužno zejména uvéstí důkladné osvětlení otázky, jak byla zařizena státní správa bulharských zemí, když tyto všechny se staly součástíou říše byzantské. Zlatarski dovozuje, a tuším, že zcela správně, že celé Bulharsko bylo jedinou správní jednotkou, a vyvrací názor a vývody rumunského dějepisce N. Bănescu, jenž v několika pracích hájil mínění, že Bulharsko tvořilo dva zcela zvláštní správní celky, t. »Bulharsko«, jež prý obsahovalo západní část

někdejší říše cara Symeona a »Paristrion« čili »Podunají«, obsahující dnešní severní Bulharsko s Dobrudží. Že císař Basileios II. zachoval celistvost Bulharska uvnitř říše byzantské, rozdělené jinak na veliký počet malých provincií, vysvětluje Zlatarski zcela vhodně ohledem na možné nároky římského papeže na církevní pravomoc v Bulharsku, neboť právě v době podmanění Bulharska na stolci papežským seděl Benedikt VIII., jenž zavřel spolek s císařem Jindřichem II., namířený proti říši byzantské. V podrobném líčení povstání Petra Deljana proti Byzantsku (1040 až 1041) nalézáme zajímavou podrobnost, že bulharský vojevůdce Antim se pokusil, aby vyvolal vzpuru Slovanů usazených v Attice — vědomost tato jest obsažena v runovém nápise napirejském lvu, rozluštěném dánským učencem Rafnou. Tažení císaře Michala IV. proti povstalým Bulharům se zúčastnil roku 1041 norvěžský hrdina-dobrodruh Harald Hardrade, bratr norského krále Olafa II. Svatého, se svou varjažskou družinou. Mnoho nových vědomostí podává odstavec o vpádech Pečeněhů, Maďarů a Uzů do zemí bulharských. Teprve v souvislosti s těmito vpády zřídil r. 1059 císař Isák Komnenos v severovýchodním Bulharsku na obranu hranic novou provincii »Podunajských měst« čili »Paristrion«, jejímž prvním strategem se stal patrikios Romanos Diogenes, pozdější císař.

Po potlačení povstání Petra Deljana r. 1041 Bulhaři už pravděpodobně neměli tak velké samosprávy jako dříve a jejich společensko-hospodářský stav se velice pohoršil zvláště vpády barbarů v letech 1048 až 1053. K byzantské porobě se tehdy přidružila poroba pečeněžská, která se stupňovala po r. 1064. Hmotný úpadek pak byl příčinou i národního vysílení. Nastala doba bezohledného vladaření dvorských kreatur, které vyssávaly bulharské poddané. V církvi nastal silný proud počítovací, takže ochridské arcibiskupství se změnilo z bulharského v řecké. Národnímu bul-

harskému duchovenstvu byly ponechány jen vesnické fary, kde takřka nebylo možno rozvíjeti činnost literární. Jedinými útočišti národní bulharské církve a literatury bylo několik klášterů starých (především sv. Nauma u jez. Ochridského a klášter Rylský) a 3 nové (Prochora Pčinského, Gavriila Lésnovského a Joakima Osogovského čili Sarandoporského).

R. 1072 se pokusili Bulhaři po druhé o vzpuru, která se začala pod vedením Jiřího Vojtěcha v Skoplji, ale tato se nezdařila, ač se Bulharům dostalo pomoci od zetského knížete Michala, jehož syn Konstantin Bodin byl zvolen za bulharského cara. Nezdar vykládá Zlatarski jednak tím, že Bulhaři rozdělili své vojsko, jednak tím, že v řadách byzantských proti nim bojovalo mnoho již odnárodněných Bulharů, jednak odporem bulharských vzdělců proti carovi srbského původu.

Podav podrobné vyličení válečných událostí na půdě Bulharska za vlády císaře Alexia Komnena — války jeho s Normany, nové veliké boje s Pečeněhy a Kumanými a tažení křížáckých výprav — věnuje Zlatarski rozsáhlou a obsažnou kapitolu vnitřnímu stavu Bulharska na konci 11. a na počátku 12. století. Zaznamenává především fakta týkající se působení jednotlivých byzantských vladařů čili strategů a přecházejí na to ku poměrům církevním, věnuje značnou pozornost ochridskému arcibiskupu Theofylaktovi (od podzimu r. 1090), jehož četné listy jsou neocenitelným pramenem dějepiscům. Byl to muž znamenitý co do vzdělání, společenského postavení a činnosti kazatelské i spisovatelské, ale ukrutný nepřítel Bulharů, jimiž opovrhoval a které se snažil zničit jako národní individualitu. Dějepis mu sice děkuje za jeho řecké spisy o bulharských svatých, zvláště o sv. Klimentu Ochridském, ale spisy těmito měla býti zničena stará bulharsko-slovanská sepsání, aby Bulhaři byli nuceni za účelem poznávání svých nábožensko-národních reků se učit řecky a zapomenouti bulharsky. Spisovatel podává

z jeho dopisů několik zajímavých dokladů, svědčících o jeho protibulharském smýšlení. Zlatarski správně vytýká, že říše byzantská, jež v prvním období vlády Alexia Komnena prožívala velmi těžké doby, byla zachráněna vlastně hlavně Bulhary, neboť z nich se skládala byzantská vojska a příjmy státní pokladny záležely především z daní bulharských, které byly ovšem vymáhány krutě a násilně. Sám Theofylaktos pokládá za potřebné se ujímati bulharských poplatníků, ač se tím dostal v ostrý rozpor a zápas s představiteli státní správy byzantské, takže tito se mu mstili poškozováním církevního majetku. Theofylaktos hledal ochranu a pomoc u patriarchy, u osob blízkých císaři a konečně i u císaře samého; dosáhl toho, že jeho úhlavní nepřítel Jan Taronites, vladař Bulharska, byl odstraněn. Získal to, co mu bylo odňato, nazpět a pracoval dále k tomu, aby lidu v jeho břemenech bylo ulehčeno. Proti patriarchovi cařihradskému hájil statečně samostatnosti arcibiskupství ochridského.

Stav Bulharů se ještě velice zhoršil v průběhu 12. století, po smrti císaře Alexia tak, že se rozmnožil počet těch, kteří žili v porobě otrocké, neboť nebyly řídké případy, že rodiče z hladu své děti prodávali do otroctví. Byzantinci pokládali již národ bulharský skoro za vyhynulý, neschopný samostatného života. Odnárodnění mělo veliké úspěchy v západním a jihozápadním Bulharsku hlavně působením ochridského arcibiskupství, nedosáhlo však přece konečného cíle, ježto v klášterech nastal úpadek duševního zájmu a života ve prospěch zájmů hmotných a světských, což lid přímo vyzývalo k odporu a vzpouře proti duchovenstvu. S tím pak souvisí také veliký vzrůst hnutí bogomilského, které se stávalo hnutím národním. V sev. a v severových. Bulharsku bylo potud lépe, že tam Bulhaři, sevření Pečeněhy, Kumány a Uzy, trpěli sice mnoho příkoří a útisků, ale byli přece bezpečnější před byzantskými úředníky a vojáky. Výběrci daní přicházeli tam jen někdy. Jinak byli Bulhaři vlastně svo-

bodní. Jsa odkázán na svépomoc proti nebezpečí hrozcícímu od neklidných sousedů turkotatarských, hledal bulharský lid záštitu u místních velmožů - vévodů - bojarů. Zlatarski dovozuje nesprávnost mínění, že bulharské velmožstvo v sev. a sv. Bulharsku bylo již od císaře Jana Cimiska vyhubeno. Tomuto velmožstvu připisuje rozhodující význam při vzniku povstání r. 1186 za účelem osvobození. Velmoži z obavy, aby nevznikly spory a rozbroje, kdyby někdo z nich byl zvolen za vůdce povstání, zvolili bratří Petra a Asěna z rodu kumánsko-bulharského, což mělo zároveň tu výhodu, že bylo možno počítati s pomocí podunajských Kumánů.

Vypravování Zlatarského se končí rokem 1187, kdy po několika neúspěšných taženích císaře Isáka II. proti Bulharům, bylo, jak se Zlatarski domnívá, zavřeno příměří (či mír), kterým Byzantinci uznali Petra a Asěna za vůdce bulharského národa a samostatnost těch krajin bulharských, ve kterých povstání bylo rozšířeno, t. j. severního Bulharska, které beztoho již dávno skutečně k říši nepatřilo, a k tomu severothrácké Zagory. Podle zprávy týkající se přenesení ostatků sv. Jana Rylského, odvezených uherským králem Belou III., z Ostrihomě do Sředce (r. 6695), soudí Zlatarski, že vznik a oficiální uznání druhého bulharského státu od cařihradské vlády se stalo r. 1187. Má za to též, že Byzantinci svolili, aby nový stát měl svého vlastního metropolitu, sídlícího v Trnově. Od tohoto byl na podzim r. 1187 *korunován za cara* (βασιλεύς) *ne Petr*, který při vzniku povstání měl přednost před Asěnem, *nýbrž Asěn*. Petr se vzdal ve prospěch Asěnových svých nároků na korunu, poněvadž Asěn se osvědčil velmi obratným a šťastným vojevůdcem. Teprve po zavraždění Asěnově se stal carem starší jeho bratr Petr.

Jako předcházející svazek, jest i II. svazek díla Zlatarského skutečným repertoirem pro vědecké badatele. Četné poznámky s vítanými výňatky z pramenů namnoze

těžko přístupných jsou cennými kritickými pojednáními. To platí v míře ještě větší o 19 přílohách nebo dodatcích, v nichž jsou probrány otázky, jejichž umístění pod čarou by bylo nepříhodné. Kniha jest zakončena bibliografií citovaných pramenů a literatury a velmi vítaným ukazatelem.

Jaroslav Bidlo (Praha).

A. A. VASILIEV, BYZANCE ET LES ARABES. T. I. LA DYNASTIE D'AMORIUM (820—867). *Edition française préparée par HENRI GRÉGOIRE et MARIUS CANARD, avec le concours de C. Nallino, E. Honigmann et C. Backvis. Bruxelles, Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 1935, in 8°, X—430 p. (CORPUS BRUXELLENSIS HISTORIAE BYZANTINAE, I.) Prix 20 belgas.*

ERNST HONIGMANN, DIE OSTGRENZE DES BYZANTINISCHEN REICHES VON 363 BIS 1071, NACH GRIECHISCHEN, ARABISCHEN, SYRISCHEN UND ARMENISCHEN QUELLEN. *Ibidem, 1935, in 8°, 250 p. et 4 cartes (CORPUS BRUX. HIST. BYZ., III.) Prix 20 belgas.*

L'ouvrage capital de Vasil'ev sur les relations entre Byzance et les Arabes sous la dynastie amorienne, publié en russe en 1900, ne paraît en français qu'aujourd'hui, au bout de 35 ans. Les spécialistes sauront gré à M. Henri Grégoire qui a eu l'heureuse idée de rééditer cet ouvrage classique indispensable pour les byzantinistes et les arabisants. Il annonce modestement ce travail comme une édition française de l'original russe, mais en réalité il s'agit de bien davantage, car l'ouvrage de Vasil'ev a subi, sous les mains de M. Grégoire et de ses collaborateurs, une refonte souvent presque totale. Dans le vol. IX de *Byzantion* (p. 801 et suiv.), M. Grégoire, en présentant l'édition française, expose d'une façon minutieuse ce que la nouvelle édition doit aux spécialistes qu'il s'était associé. Mais il n'est pas difficile de voir qu'il fut lui-

même le véritable inspirateur, l'animateur de cette importante publication. Ses recherches sur le IXe siècle et sur Digénis Acritas et ses découvertes des dernières années, ont largement facilité sa tâche tout en rendant nécessaire une refonte de l'ouvrage du maître russe. M. Grégoire a pu contrôler et compléter ses découvertes, aidé et conseillé par ses nombreux collaborateurs dont les noms seuls sont une sûre garantie. On trouvera donc, dans ce que M. Grégoire appelle « l'édition française » de l'ouvrage de Vasil'ev, une mise au point claire et précise, de tout ce qu'on a découvert, au cours des dernières années, sur l'évolution de Byzance au IXe siècle. Découvertes qui, on le sait, bouleversent en bien des points, tout ce qu'on a cru jusqu'aujourd'hui sur cette importante période de l'histoire politique à Byzance.

La première série de ces découvertes concerne le règne de Michel II et la révolte de Thomas (pp. 22—49). Les corrections que M. Grégoire et ses collaborateurs apportent ici au récit de Vasil'ev font entrevoir le grand progrès des études byzantines depuis 1900. En ce qui concerne l'origine de Thomas, il reste établi par les recherches de M. Grégoire que ce fameux rebelle n'était pas d'origine slave comme l'ont pensé les historiens qui, depuis Vasil'ev s'occupèrent de cette période, mais d'origine arménienne, car il était né près du lac Gazurus (Gaziura). M. Grégoire se fonde ici sur le premier passage de Genesius (Bonn, p. 8). Cette interprétation de M. Grégoire est confirmée indirectement par son collaborateur M. Adontz qui, dans son excellente étude sur l'origine de Basile Ier, *Byzantion*, VIII, p. 475—5000, IX, p. 223—260), a détruit une légende analogue sur l'origine slave de Basile. On voit donc que les chroniqueurs byzantins, en désignant quelqu'un comme « slave », ne voulaient souvent que souligner son origine barbare, non grecque.

Il faut féliciter M. Grégoire d'avoir re-

connu l'importance de la Vie des SS. David, Syméon et Georges de Mytilène, sur laquelle j'ai attiré d'attention dans mon dernier livre sur les *Légendes de Const. et de Méthode* (p. 97, 124). Il avait très heureusement utilisé les curieux renseignements de cette Vie dans ses *Études sur le neuvième siècle* (Byzantion, VIII, p. 517 et suiv.) pour rétablir la vérité sur Serge le Magister et sur le rôle que celui-ci, jusqu'aujourd'hui inconnu des historiens, joua dans la liquidation de l'iconoclasme. Cette fois-ci cette *Vie* a aidé M. Grégoire à mettre au clair les antécédents de Thomas. Il résulte donc de ce texte, confirmé sur ce point par Michel le Syrien et par la lettre de Michel II à l'empereur Louis, que Thomas s'était enfui chez les Arabes vers 797 et n'a reparu que sous Léon V. Une autre hypothèse de M. Grégoire, à savoir que le récit des chroniqueurs sur la révolte de Thomas suppose à quelques endroits l'existence d'un poème politique composé sous l'inspiration du gouvernement à la plus grande gloire de la dynastie amoriennne, semble très vraisemblable. Cela aurait donc été une sorte de *tragoudia*, genre dont l'existence a été prouvée par M. Grégoire surtout dans ses nombreuses et ingénieuses études sur Digénis Acritas.

La publication du Corpus des inscriptions protobulgares par M. BEŠEVLIÉV (Първобългарски надписи dans l'Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté historico-philologique, tome XXXI, 1, Sofia, 1934) a donné l'occasion à M. Grégoire de soumettre l'ensemble de ces inscriptions à une étude détaillée, comme en témoigne son article, *Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare*, publié dans le vol. IX de *Byzantion* (p. 745—792). En examinant surtout les inscriptions de Hambarly, l'inscription qu'il appelle « la chronique du règne de Malamir » ainsi que l'inscription que j'ai publiée dans le *Bulletin de Correspondance Hellénique* (vol. III, 1928 *Deux inscriptions gréco-*

bulgares de Philippe) il arrive à deux conclusions importantes qui surprennent au premier abord parcequ'elles bouleversent les thèses des historiens bulgares sur les successeurs de Kroum, mais qui semblent solidement appuyées aussi par d'autres textes cités par M. Grégoire. Il paraît donc certain qu'il faut désormais considérer comme acquis que le successeur de Kroum a été Tzokos-Toukos, sont petit fils, et qu'il faut identifier le successeur d'Ormotag, Presiam-Peresiam-Presian, avec Malamir. Tout en s'appuyant sur une autre inscription du *Corpus* de Beševliev (p. 48, n° 23) M. Grégoire refait dans son édition de Vasil'ev (pp. 41 et suiv.) l'histoire de l'intervention bulgare contre Thomas. Cette inscription doit se rapporter, à l'en croire, au renouvellement de la paix entre Michel II et Omortag. Cette interprétation de M. Grégoire doit être acceptée. C'est à cette occasion que Michel II s'assura, par quelques concessions, la neutralité des Bulgares, neutralité qui, plus tard, se transforma pour ainsi dire à une alliance militaire avec l'intervention de l'armée d'Omortag contre Thomas. En ce qui concerne cette intervention, il n'est pas vrai que les Bulgares avaient emporté une victoire sur Thomas, ce qui aurait été la cause presque immédiate de l'insuccès de l'usurpateur. C'est le contraire, qui est vrai. En s'appuyant sur Georges Hamartolos, M. Grégoire prouve que l'armée bulgare avait essuyé une très sérieuse défaite de la part de Thomas. Cette affirmation de Hamartolos s'accorde mieux avec la suite ultérieure de la révolte de Thomas, car aucun autre historien ne mentionne plus les Bulgares dans la dernière phase de la liquidation de l'insurrection.

Pour éclaircir quelques épisodes de moindre importance de ce gigantesque conflit entre Thomas et Michel II, M. Grégoire utilise avec succès deux écrits hagiographiques, la *Vie de Philarète* (publiée dans *Byzantion*, IX, p. 85—170 par H.

Fourmy et M. Leroy sous l'inspiration de M. Grégoire) et la *Vie d'Antoine le Jeune*, publiée par Papadopoulos-Kerameus en 1907, donc après l'apparition de l'ouvrage de Vasil'ev. On peut y voir une nouvelle preuve en faveur de la thèse que j'ai défendue, avec d'autres, bien entendu, dans mon dernier ouvrage sur les *Légendes de Constantin et de Méthode*, c'est-à-dire que l'hagiographie byzantine offre aux historiens des ressources qu'ils méconnaissent. On peut trouver, dans les pieux récits des vies des Saints, plus d'un détail complétant heureusement nos maigres renseignements sur l'évolution historique de Byzance à certaines époques.

A la révolte de Thomas se rattachait, au dire de Vasil'ev et d'autres historiens, la conquête de la Crète par les Arabes. La nouvelle édition de l'ouvrage corrige cette erreur du savant russe, en établissant, d'accord avec l'arabisant E. W. Brooks et avec M. Nallino, que les Arabes espagnols s'emparèrent de cette île en 827 seulement, alors que la révolution avait été vaincue en 823 déjà. Il n'est donc pas vrai que les Arabes profitèrent de la révolte de Thomas pour faire ce coup d'audace.

Même chose quant à la conquête de Sicile. Le retour à la vérité historique sur la conquête de la Crète renverse l'opinion adoptée par Vasil'ev en 1900 d'après laquelle Photinos, stratège de Crète, aurait été identique à Constantin, gouverneur de Sicile à l'époque de la révolte d'Euphemios (826—827). L'occupation de la Sicile coïncide donc presque avec la conquête de la Crète. Les nouveaux éditeurs du livre de Vasil'ev pensent que cette coïncidence peut difficilement être attribuée à un hasard. Elle fait plutôt songer à un plan fixé d'avance par les Arabes.

En examinant les détails de la révolte d'Euphemios, M. Grégoire accepte l'opinion que j'ai exposée dans mon livre sur les *Légendes* (p. 94 et suiv.) et d'après laquelle le nom de Balata, donné par les

Arabes au général envoyé contre Euphemios, ne signifie pas un nom de personne mais la dignité de *παλατῖνος*, attestée pour le IXe siècle par le continuateur de Théophane (Bonn, pp. 177, 426). Il me semble absolument sûr que les auteurs arabes confondent ici la dignité de la personne avec son nom propre, car cette dignité semble avoir été assez souvent en usage au IXe s. Malheureusement nous avons très peu de renseignements sur la façon dont la dignité de *παλατῖνος*, se modifia avec le temps à Byzance. Je me suis permis de présenter dans le même ouvrage, à l'examen des philologues slaves, une autre suggestion encore, en attirant leur attention sur un manuscrit de la *Vie de Constantin*, où Georges, compagnon de Constantin pendant son ambassade auprès des Arabes, est appelé *polaša* ce qu'on pourrait rapprocher du *polata-palatin*. Je savais bien que nos connaissances actuelles de la tradition manuscrite et philologique de la Légende portent à exclure cette interprétation, et j'étais loin de vouloir prétendre que cette leçon était la seule possible. Je sens toute la hardiesse d'une pareille suggestion. Elle serait peut-être moins téméraire si nous connaissions mieux l'évolution et l'emploi de cette dignité à Byzance. Espérons qu'il se trouvera encore un autre texte pour compléter nos notions. C'est ensuite seulement qu'on pourra porter sur ce détail un jugement définitif.

Le règne de l'empereur Théophile occupe une plus large place dans l'édition française de Vasil'ev (pp. 89—190). Ici encore, et ici surtout on peut voir les grands progrès faits par les recherches byzantines dans les derniers temps, qui sont, quant à cette période, inspirées d'ailleurs pour la plupart par M. Grégoire. Soulignons les plus brillantes découvertes du Maître bruxellois. La première est d'avoir établi et rectifié l'histoire et la chronologie du fameux Manuel qui sauva la vie de Théophile dans la bataille d'Anzen, ou plutôt

contre Afšin suivant l'ingénieuse remarque de M. Grégoire. Déjà dans ses *Études sur le neuvième siècle* (l. c., pp. 520—524) M. Grégoire avait décelé la fraude des pieux moines du couvent près de la Citerne d'Aspar, fondé par Manuel. Les pieux moines avaient fait, en effet, ressusciter leur fondateur, mort en 838 à la suite des blessures reçues dans la susdite bataille, pour en faire un grand héros qui s'était acquis des titres de gloire dans le rétablissement de l'iconodoulie.

M. Grégoire a mis en outre au point l'histoire d'un autre personnage mystérieux de cette période, Théophobe, avec lequel on confondait souvent Manuel. Ce Théophobe n'est autre que le Persan Našr. Toutes ces mises au point ont une grande importance pour la critique du récit historique de Genesius et du continuateur de Théophane. Intéressant est aussi ce que les deux savants apportent de nouveau sur la prise d'Amorium et sur la campagne qui suivit ce fameux exploit arabe.

Le chapitre consacré au règne de Michel III (pp. 191—264) apporte aussi plus d'une nouveauté. C'est la gloire de M. Grégoire d'avoir réhabilité cet empereur, dénigré par les chroniqueurs hostiles comme un « triste sire » et un ivrogne. Heureusement la vérité, mise en lumière par M. Grégoire, commence à pénétrer partout. Je suis particulièrement heureux d'avoir pu confirmer les conclusions de M. Grégoire par mes propres recherches sur le IXe siècle et particulièrement sur le patriarche Photios. Ici les recherches ne sont pas encore terminées et l'on doit s'attendre à plus d'une surprise. Dans l'édition française de Vasil'ev on trouvera une réhabilitation de la gloire militaire de Michel III. Les défaites de Michel III en 859 et 860 par les Arabes ne sont qu'une invention des chroniqueurs, invention assez grossière d'ailleurs, car leur récit n'est qu'un doublet de la bataille contre Afšin et de la défaite de Théophile. Au contraire, Michel III était un vaillant

général, courageux et entreprennant. Il remporta une victoire éclatante sur les Arabes en 863, victoire qui marque le point culminant de la campagne de Byzance contre les Arabes dès le début du IXe siècle et qui a tant contribué à rehausser le prestige de Byzance aux yeux des autres peuples.

Non moins importantes sont les études qui figurent dans l'*Appendice* du livre. Les traductions d'auteurs arabes se trouvent augmentées par les extraits de ʿAīfūr et de Kindī. Ils se rapportent aux expéditions de 830—832 et au sac de Damiette par les Byzantins en 853. M. Marius Canard a ajouté en outre une étude sur *Les allusions à la guerre byzantine chez les poètes Abū-Tammām et Buḥtūrī*. Cette contribution est de la plus haute importance et nous devons remercier l'auteur d'avoir ainsi considérablement complété les renseignements que les historiens nous donnent sur cette phase des rapports entre les deux empires. La grande place que les campagnes militaires de cette époque occupent dans l'oeuvre des deux importants poètes arabes illustre le mieux le grand intérêt que les Arabes prenaient à ce duel où était en jeu le prestige du christianisme et de la culture musulmane. Je suis moins satisfait de l'autre étude de M. M. Canard figurant dans l'*Appendice*, sur *Les ambassades de 831 à 853* (pp. 408—411). J'aurais aimé trouver, à cet endroit, une discussion, de la part d'un arabisant, sur l'ambassade de Constantin le Philosophe chez les Arabes, en 850—851 probablement. Photios, on le sait, dit aussi, dans l'introduction à la *Bibliothèque*, qu'il avait été envoyé chez les Assyriens par l'empereur. Je serais enclin de croire qu'il s'agit ici d'une seule ambassade dans laquelle le maître avait introduit son élève Constantin. La chose n'est pas tout à fait sûre, mais paraît au moins très vraisemblable. Cette ambassade, qui est certainement historique, aurait donc mérité un peu plus qu'une simple mention dans les *Addenda et corri-*

genda (p. 445). L'étude de M. A. Abel sur *La polémique théologique aux VIIIe et IXe siècles* (pp. 422—426) laisse aussi à désirer, car elle est trop sommaire. M. Abel ignore la polémique de Constantin avec les Arabes. Elle est pourtant très intéressante et le fait qu'elle fut résumée dans la *Vie de Constantin* jette une curieuse lumière sur la mentalité des Byzantins de l'époque et sur l'intérêt avec lequel les intellectuels de Byzance suivaient la polémique théologique avec les Musulmans. Espérons que M. Abel sera plus explicite dans l'ouvrage qu'il prépare sur le même sujet. — L'Annexe de Mlle G. Louillet (*Vie de Saints grecs pouvant servir de sources pour l'histoire de certains événements racontés dans ce volume*, pp. 431—436) servira de bon aide-mémoire aux historiens de cette époque, et il sera certainement apprécié par eux.

Soulignons enfin, un dernier point. C'est à dessein que j'ai attiré l'attention sur les nombreuses études de M. Grégoire et de ses collaborateurs, publiées, dans les derniers temps, par *Byzantion*. Pour évaluer à sa juste valeur le grand travail scientifique que le Maître de Bruxelles a livré, dans ce volume avec ses collaborateurs, il faut parcourir les dernières années de la revue qu'il dirige avec tant d'éclat. Le plus grand nombre des travaux qui y ont paru, se rapportent à l'époque traitée dans l'édition française de Vasil'ev. Elle sont écrites par M. Grégoire ou inspirées par lui. Grâce à elles nous pouvons entrevoir le travail intense des byzantinistes et des orientalistes bruxellois. Elles prouvent aussi que rien n'a été changé ni ajouté dans le livre de Vasiliev sans avoir été d'abord examiné avec soin par des spécialistes qui contrôlaient eux mêmes les résultats le leurs recherches. Cette circonstance rend le livre d'autant plus précieux à tous les historiens qui doivent en remercier le Maître de Bruxelles.

Le travail de M. HONIGMANN ne devait être qu'un complément du volume

de Vasil'ev. Nous devons pourtant féliciter les éditeurs de leur décision de publier le résultat des savantes recherches de cet éminent spécialiste de géographie historique orientale dans un volume séparé qui complète, sur bien des points, le livre de M. Vasil'ev. M. Honigmann traite dans son ouvrage de la période la plus difficile de l'histoire arménienne, arabe et byzantine, celle qui va de 363 à 1071. Les frontières orientales de l'empire byzantin subirent, pendant cette longue période, des changements profonds et fréquents. Des savants comme Markwart, Kiepert, Gelzer, Dussaud, Lehmann-Haupt ont, dans leurs nombreux travaux, essayé d'éclaircir plus d'un problème qui tourmentait les spécialistes. M. Honigmann, en reprenant leurs travaux dans leur ensemble, a donné une belle synthèse de tout ce qu'on avait trouvé de nouveau jusqu'aujourd'hui sur ce terrain et, en corrigeant et complétant leurs recherches, il a mérité l'admiration la plus sincère de tous ceux qui auront l'occasion de suivre ses doctes déductions. Je ne suis pas qualifié pour porter un jugement sur son oeuvre. Pour pouvoir l'évaluer comme elle le mérite, il faudrait posséder la connaissance des sources grecques, arabes, syriaques et arméniennes qui sont si largement exploitées par M. Honigmann, connaissance que possède, par exemple, le Père Peeters. Nous pouvons tout de même constater que le travail de M. Honigmann restera désormais la base de toutes les études sur l'histoire et la géographie orientale de cette période. C'est encore à l'honneur de M. Grégoire d'avoir choisi un si excellent collaborateur, et à celui de la Belgique de lui avoir donné les moyens de continuer ses études orientales.

F. Dvorník (Praha).

STEVEN RUNCIMAN, BYZANTINE CIVILISATION. London. Edward Arnold et Co. 1933, pp. 320. In 8°.

La science anglaise d'après guerre nous

présente dans l'intervalle de dix ans un second ouvrage d'ensemble sur la civilisation byzantine. Le premier des deux, le spirituel petit livre de NORMAN H. BAYNES, parut sous le titre « The Byzantine Empire » à Londres en 1925. Le second qui vient de paraître il y a deux ans et l'année passée a été traduit en français (*La civilisation byzantine* (330—1453), tr. de E. J. LÉVY. Paris. Payot. 1934. In 8°, pp. 351) vient de la plume d'un jeune savant M. RUNCIMAN.

Si ces deux ouvrages se ressemblent d'après leur plan sauf quelques chapitres (ainsi un de plus sur le droit romain, c'est-à-dire byzantin, chez Baynes et un sur la vie de ville et campagne chez R.) il n'est pas de même pour les limites chronologiques et pour la méthode de traiter la matière. Baynes s'arrête à 1204 — date de l'établissement à Constantinople de l'Empire latin ou de la transplantation de l'Empire byzantin à Nicée. R. continue l'examen des faits jusqu'à la chute finale de l'Empire en 1453. Du point de vue de la méthode le livre de Baynes est plus synthétique et présente des caractéristiques en traits généraux des branches diverses de la civilisation byzantine. Le livre de R. à son tour présente dans un cadre synthétique une diversité de faits qui doivent contribuer à la formation chez le lecteur d'une idée précise sur les différents aspects de la vie byzantine au cours d'une évolution de onze siècles.

Le premier chapitre est consacré à la *Fondation de Constantinople*, la date de laquelle est comptée dans la science anglaise pour le début de l'Empire byzantin ou du « Later Roman Empire ». Les trois éléments principaux qui firent de la nouvelle capitale une ville byzantine sont, d'après l'auteur, l'hellénisme, la civilisation romaine et le christianisme. Le second chapitre continue en un bref aperçu l'histoire de la ville et de l'Empire. Des courtes caractéristiques de la personnalité des souverains et des faits principaux de leurs règnes y sont don-

nées; je ne releverai qu'une seule — celle de Théodore II Lascaris qui me paraît quelque peu outrée.¹ On ne pourrait avec justice appliquer à cet énergique et jeune souverain prenant part active au gouvernement de son état et faisant des rudes campagnes, qui, en même temps, était un lettré de renom que le « ill and morbid intellectual » (p. 55), bien qu'il fut maladif et irritable. Théodore II a contribué lui aussi comme son père et grand-père à la restauration de l'Empire; dans sa lutte avec l'aristocratie il n'a que continué la politique de son père; on ne peut que lui reprocher de l'avoir pousser trop loin avec une fougue juvénile.

Les chapitres III et IV sont consacrés à la constitution de l'Empire, son administration et ses lois, qui maintinrent l'existence de l'Empire byzantin pendant onze siècles (p. 61). Venue de Rome cette constitution fut à fur et à mesure adaptée aux changements survenus dans la vie de l'Etat. Ces deux chapitres sont des plus réussis par la clareté et brièveté de la narration qui en même temps relève les points essentiels. Notons par exemple la description des demeures et du rôle qu'ils ont joué. Les changements dans l'administration de l'Empire sont notifiés d'après les dynasties successives. Ce qui se concerne des Lascaris et de leur établissement à Nicée (p. 94) leur **pauvreté est exagérée**. Les Lascaris avaient en leur pouvoir les plus fertiles provinces de l'Asie Mineure, et en ceci étaient bien plus riches, que les Paléologues des XIVe et XVe siècles. L'administration provinciale avait aussi été conservée — c'est seule-

¹ M. R. ne paraît pas avoir pris connaissance de mon livre « Очерки по культурѣ византийскаго двора въ XIII вѣкѣ ». Praha 1927. Rozpravy Král. České Spol. Nauk. Tř. fil.-hist. VIII, č. 3, p. 208 in 4°, bien qu'il soit mentionné dans un des travaux qu'il conseille à consulter pour la bibliographie. Cela lui aurait épargné quelques erreurs. N'ayant pas sous mains l'édition française je ne puis me rendre compte si quelques changements dans ce sens ont été faits postérieurement.

ment pour les débuts qu'on peut parler de centres provinciaux devenus capitales. A l'Occident, c'est-à-dire au delà du détroit, on restituait les thèmes européens après les avoir reconquis; il ne peut être question d'occupation militaire provisoire. Pour l'Orient nous connaissons des ducs du Thracéon (Andréeva, o. c. p. 48).

Chapitre V. « *La religion et l'Eglise.* » Aperçu général des questions de politique religieuse et caractéristique de l'organisation ecclésiastique et de la mentalité orthodoxe. En résumant à la fin du chapitre R. déclare (p. 134—135), que l'Eglise byzantine était une superbe Eglise d'Etat. Elle a par son intransigeance beaucoup contribué à la formation d'un sentiment national, mais en même temps elle laissait assez de liberté dans sa dogmatique pour ne pas arrêter le courant intellectuel. « Ce fut l'organisation religieuse la plus civilisée connue jusqu'à présent par l'univers. »

Le chapitre suivant (VI) parle de l'armée, de la flotte et du service diplomatique — les trois armes dont Byzance savait efficacement se servir pour mater ses voisins. Les Byzantins n'étaient pas peuple militaire, mais ils savaient se battre s'il le fallait et ils s'intéressaient toujours aux affaires de guerre et avaient une stratégie élaborée, dont le point principal était la précaution (p. 143). En parlant de l'état de l'armée byzantine à différentes époques R. s'arrête aussi à l'Empire de Nicée (p. 148). « The Nicean Emperors with their rigid economies managed to built up a small army and to settle militia on the frontier paying them with the old system of small holdings. But the Palaeologi could not afford to maintain indogenous troops. » Il faut faire ici quelques rectifications. Les Lascaris disposaient d'une armée centrale bien organisée: la tagme, dont faisaient aussi partie comme aux temps des Paléologues les nombreux fonctionnaires de la Cour, ainsi que des levées des thèmes, au début seulement celles de l'Orient, plus tard aussi de l'Occident; mais celles-là, surtout celle de

la Macédoine avaient la réputation d'être de moindre valeur. C'étaient les soldats indigènes, mais il y avait aussi un fort contingent de mercenaires. C'étaient la garde des varègues-pélécophores, d'origine anglo-saxonne, puis les chevaliers francs — corps d'élite sous le commandement d'un connétable d'origine grecque, des troupes d'origine turque, comme les Bardariotes et enfin un corps auxiliaire de Coummans, qui aux débuts comptait 10.000 hommes. Les Coummans reçurent des terres pour s'y installer définitivement (Andréeva, o. c. p. 26—27). Ces fiefs militaires se trouvaient-ils aux frontières ou dans les provinces centrales étaient très répandus. Jean III Vatatzès construisit aussi une flotte et restitua tout un réseau de forteresses.

Mais avant de faire la guerre les Byzantins tâchaient de se défaire de leurs ennemis en embrouillant leurs relations mutuelles et les acharnant à lutter les uns contre les autres (p. 155). C'est pour cela que R. se propose à retracer les méthodes principales de la diplomatie byzantine.

Chapitre VII « *Le commerce* », qui est d'après R. l'une des principales fonctions vitales de l'Empire byzantin, procurant les moyens de soutenir l'armée et les bureaux (p. 163). C'est la capitale qui jouait le rôle le plus important dans le commerce de Levant. R. s'arrête aussi spécialement aux questions de la régulation du commerce, de la monnaie et des prix.

Le VIIIe chapitre traite de la vie de ville et de campagne — c'est-à-dire de la vie quotidienne des habitants de l'Empire. En guise de caractéristique générale R. déclare, que pendant onze siècles les citoyens de l'Empire restèrent « consciencieusement le produit humain le plus civilisé, consciencieusement romains, consciencieusement orthodoxes et consciencieusement héritiers d'un raffinement purement grec » (p. 175) — ce qui paraît quelque peu exagéré et n'admissible que pour la haute société et la Cour. Les nobles provinciaux et les militaires en général se rapprochaient d'après

leurs mœurs plutôt à leurs voisins chevaleresques d'Orient et d'Occident. Un tableau de la vie en ville et à la campagne est donné pour différentes époques. R. parle aussi de la religion et des superstitions de la population, mais il ne mentionne ni l'astrologie, ni la divination d'après les phénomènes de nature, venant de l'antiquité.

L'éducation et les sciences reçoivent un chapitre pour soi (IX), car comme le souligne R. l'ignorance à Byzance était mal vue et même incriminée (p. 223). De toutes les sciences c'est la médecine qui paraît la plus typique pour les Byzantins, dont l'habileté appartenait plus au domaine pratique que théorique. Je ne soulèverai ici que quelques détails concernant de rechef l'Empire de Nicée (p. 228). Ainsi Nicéphore Blemmydes passa la frontière pour trouver non un simple moine, mais un maître de renom-Prodrome. La Cour faisait plus que de patroniser les sciences et les arts, en leur portant intérêt, elle était présente aux disputes publiques, qui faisaient du candidat un gradué, fondait des écoles, et non seulement primaires, mais aussi supérieures. Il y faut ajouter que les jeunes gens qui aspiraient aux études étaient rares. Quelque temps une école supérieure existait au cloître, où Blemmydes était hégoumène, puis il paraît avoir eu-t-une dans le voisinage immédiat de la Cour Impériale, enfin sous Théodore II Lascaris une école spéciale et bien dotée fut fondée à Nicée à l'église de St. Triphonos (Andreeva, o. c. cap. IX, p. 128—142 et X, p. 142—160).

Le chapitre X traite à part la littérature, qui d'après R. était de même que les sciences quelque peu limitée et manquait de spontanéité créatrice (p. 240). Dans les catégories diverses de prose (p. 246—247) est omise l'épistolographie très importante à Byzance et dont le rôle rappelle des près celui qu'elle a joué à l'Occident à l'époque de la Renaissance. Nous n'avons que citer les noms d'un Michel Choniates, Théophylacte d'Ochrida ou de Nicéphore Grégoras.

Le génie qui manquait aux Byzantins

dans la littérature a su se réaliser dans l'art (p. 254). C'est à une brève caractéristique de ce dernier que le XIe chapitre est consacré. Enfin le XIIe et dernier chapitre traite des influences byzantines sur les voisins d'Occident et surtout sur les Slaves. Car le rôle de Byzance dans l'histoire n'était pas purement passif, comme on l'a souvent dit. Il ne consistait pas à seulement retenir l'assaut des infidèles et à conserver les trésors de la littérature classique, il était aussi actif-civilisateur et non seulement en Orient avec sa fameuse mission slave, mais aussi en Occident, comme le démontre les nombreux monuments d'art byzantin en Italie. Les influences byzantines se répandaient aussi sur les peuples l'Islam — Arabes et Turcs, ainsi que sur les peuples chrétiens du Caucase.

Le beau livre de R., plein d'idées originales, bien qu'ayant quelques défauts dans les détails, fait revivre devant les yeux du lecteur la vie byzantine durant des siècles dans toute sa variété et présente les idées d'ensemble essentielles pour comprendre le rôle civilisateur prépondérant que Byzance a joué surtout chez les Slaves.

M. A. Andreeva (Praha).

STEVEN RUNCIMAN, A HISTORY OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE. London 1930, pp. X + 337, 1 map.

Послевоенные годы ознаменовались рядом новых работ посвященных болгарской истории, как в ее целом, так и отдельным ее периодам и специальным вопросам. О вышедшей из под пера чешского ученого FR. НУБЛ'а истории Болгарского народа, самой полной в том смысле, что она охватывает эпоху, начиная с древнейшего времени и кончая современностью, писал в свое время на страницах этого журнала проф. Я. БИДЛО (Byz.-sl., т. III, p. 202—220). Другим капитальным трудом, который наряду с историей ИРЕЧКА, наметившего основные этапы развития болгарского государства, может считаться основоположным, является «История на българската държава през сръд-

нитъ въкове» В. Н. ЗЛАТАРСКОГО. Этот труд своим появлением дал возможность возникнуть таким, более синтетического характера и рассчитанных на более широкий круг читателей сочинениям, каким представляется и ныне разбираемая книга молодого, но уже успевшего зарекомендовать себя рядом работ по византиноведению, английского ученого Стивена Ранцимена.

Но опираясь в значительной степени на Златарского книга Р. — представляющая из себя исключительно приятное и легкое чтение и не лишенное юмора, впрочем иногда бьющего через край и даже несколько в ущерб объективности изложения — не может быть однако причислена к разряду компиляций. Автор не только вносит изменения в деталях, но и дает новые толкования событиям. К сожалению обоснования этих изменений не всегда вполне ясны в виду отсутствия соответствующего критического аппарата, что впрочем в значительной степени вызвано условиями издания. Более того, если Златарский рассматривает историю Болгарии, как развитие органического целого, то Р. подходит к ней с иной точки зрения, а именно, внешней политики и взаимоотношений с соседями. Сам Р. при этом как бы стремится встать на точку зрения византийских интересов и защитить греков от несправедливых нападок славянских писателей. Впрочем эта мысль резко проводится только в введении, при самом изложении Р. не так далеко расходится со своими славянскими предшественниками.

Дав в введении краткий обзор историографии (подробная библиография приложена в конце книги), Р. начинает свое изложение с истории болгарской орды, не останавливаясь особо ни на описании территории Болгарии, ни на этническом составе ее обитателей до появления болгарской орды. Впрочем славянам будет позднее уделено некоторое внимание.

I-ая глава первой книги *«Дети гуннов»* посвящена судьбам болгарских орд под началом пяти сыновей Куврата. Повествование начинается с самого момента образо-

вания болгарской орды. Особо автор останавливается на значении имен двух первых ханов списка, Авитокола и Ириника (самому списку ханов, интереснейшему памятнику болгарской старины посвящаются прилож. II и III). Р. выставляет новую гипотезу, по которой имя Авитокола должно быть происхождения библейского, а Ириник отождествляется с сыном Аттилы Эрнахом. Потомки его, приняв родовое имя Дуло правили над уногундурами. Впрочем, как признает и сам Р. при современном положении знакомства с памятниками древнейшей болгарской старины это недоказуемо. Остановившись и на дальнейших правителях, Р. переходит к великому объединителю Куврату и к его сыновьям, в которых он усматривает не только сыновей, но и внуков. Из них Кувера он не считает за сына, а принимает просто за главаря болгар.

Гл. II *«Варвары на Балканах»* (22—43) в общих чертах повествует о появлении славян на Балканском полуострове; ко времени появления Аспаруха установилось уже относительное спокойствие. Как и в труде Златарского, особое внимание уделено взаимоотношениям славян и болгар в вновь созданном государстве. Охарактеризировав его государственное устройство Р. переходит к правлению преемников Аспаруха. Тогда же в внутренней жизни Болгарии начинает играть значительную роль Византия, т. ч. намечаются, даже по выражению Р., староболгарская и византийская партии. Следующий период, когда Болгария, окрепнув, выступает на мировую арену, рассматривается по II-ой книге, озаглавленной *«Великие державы Европы»* (47—180).

Гл. I *«Череп императора»* (47—70) продолжает повествование о борьбе Болгарии с Византией, повернувшейся в пользу первой после смерти неутомимого на походы Константина V. Копронима. Отметим здесь интересную гипотезу о происхождении хана Крума. Р. вместе с Дворником видит в нем главу паннонских болгар, нанесших решительный удар аварам, а также отпрыска ханского рода от четвертого сына хана

Куврата. Таким образом мог бы быть объяснен тот бесспорный авторитет, которым Крум пользовался у болгарских боярских родов (51). Впрочем не только его рождение, но и высокие личные качества должны были возвести его на ханский престол Плиски.

Объединение с паннонскими болгарами должно было усилить воинственный тюркский элемент, и тем самым аристократию, но Крум был слишком сильным государем, чтобы допустить расширение власти боярства. При описании военных событий царствования Крума Р. вносит новые толкования некоторых из них. Напр., он считает, что будущий император Лев IV Армянин при битве при Версоникее вошел наперед в соглашение с Крумом, по которому последний обещал не преследовать беглецов; или дает несколько смелое оправдание вероломства византийцев по отношению к Круму с точки зрения средневековой христианской морали. Р. также считает, что Львом IV Армянином действительно было нанесено поражение части болгарского войска у Месемврии. Подробно Р. останавливается также на внутренней политике Крума. По его словам: «Крум был великий государственный муж; величие его лежит не в том, что он был победителем императоров, а в том, что он является основателем блистательного болгарского самодержавия» (70).

Гл. II «*Походы на Запад*» (71—98). Начиная с Омортага центр тяжести наступательной политики переносится с юго-востока на запад. Конечно и при таком положении дел вмешательство Византии в внутренние болгарские дела продолжается. Р. посвящает должное внимание и деятельности хана внутри государства; особое внимание он уделяет разбору староболгарских титулов. Новое в этом направлении было сделано П. Никовым уже после появления данной книги (см. К. ŠKORPII i P. NIKOV, Надписи отъ първото Българско царство въ източната част на Балканския полуостров. Вуз.-sl. III, р. 333—382). По спорному вопросу о хане Пресиане, Р. при-

держивается взгляда Бюри, по которому вопреки известию, сохранившемуся у Константина Багрянородного, хан такого имени не существовал, а за Маламвром непосредственно начал править Борис. Переходя к истории Бориса-Михаила, Р. останавливается на вопросе о роли, которую играли славяне в болгарском государстве. Они обычно поддерживались более могущественными ханами в противовес воинственной старо-болгарской знати.

III гл. «*Аукцион душ*» (99—130) посвящена церковному вопросу и тем колебаниям между Константинополем и Римом, которые возникли главным образом на почве политики. Событием, решительным образом, повлиявшим на Бориса в смысле принятия христианства, было, по мнению Р., появление в Болгарии византийских войск в тот момент, когда болгарские находились в Моравии (104). В смысле внутренней политики христианство должно было способствовать слиянию болгар и славян. Ближе рассмотрев историю отпадения Болгарии от Константинополя и обращения к Риму, Р. приходит к заключению, что выбор должен был неизбежно склониться в пользу Востока, также и для самого Бориса в его стремлении поднять престиж ханской власти, ближе была по своим тенденциям византийская церковь, чем римская (181). Этим выбором Борис дал окончательное направление болгарской политике и приковал Болгарию к Балканам.

III-ья книга «*Два орла*» (133—252) трактует об эпохе I-го царства в более узком смысле этого выражения, т. е. со времени принятия царского титула или начала притязаний на него. I-ая глава «*Император болгар и ромеев*» (133—183) начинается уходом Бориса в монастырь; последним его актом, имеющим чисто дипломатический смысл, является замена в церкви греческого языка славянским. По этому поводу Р. делает длинный экскурс о расцвете славянской литературы и непосредственном участии в нем царя Симеона. Самого Симеона он рассматривает, как воспитанника особой

славянской академии, якобы основанной в Магнавре, в Цариграде. Р. также (прил. IX) особо останавливается на вопросе о происхождении кириллицы и глаголицы, подводя к нему с точки зрения дипломатии. Глаголица предназначалась братьями для моравян, кириллица же для болгар, и ей обучали в Константинополе. Конечно мы находимся в области чистых предположений. Большую часть главы занимает история борьбы Симеона с Византией с целью получить признание царского титула. Подводя итоги ей, Р. констатирует, что Болгария только ценой полного разорения страны, уменьшения своего войска и ослабления торговли, достигла своей церковной самостоятельности, признания за ней царского титула и особого положения ее представителей при византийском дворе.

Гл. II «*Люди Божие и люди крови*» (184–216) посвящена правлению царя Петра, его войнам с Византией и Святославом, приведшим в конечном результате Болгарию к гибели. Во внутренней жизни Р. также отмечает упадок: двор поддерживается только высшим духовенством и торговцами. Народ не с ним, вместе с тем образуется и военная партия, объединившая старо-болгарскую знать. Во главе недовольных становятся братья царя. Особое место естественно уделяется и богомилству — сущности этого учения и его политическому значению. Со смертью царицы Марии побеждает военная партия, приведшая к разрыву с Византией и ко всем вытекающим отсюда печальным последствиям. Из хронологических вопросов внимание Р. привлекают войны имп. Никифора с болгарями (прил. XI). Спорную же хронологию походов Цимисхия он разрешает в смысле 969 года для второго русского нашествия и 972 для появления Цимисхия во главе своих войск в Болгарии.

Гл. III «*Конец одной империи*» (217–252) повествует о событиях имевших место в западной части Болгарии, оставшейся нетронутой русским завоеванием. Восстание Комитопулов Р. относит ко времени до

смерти Цимисхия т. к. уже в 973 г. в Кведлинбурге находились болгарские послы. Сначала образуется конфедерация, затем власть постепенно сосредоточивается в руках одного Самуила. Отсутствие оппозиции аристократии Р. толкует в том смысле, что в Западной Болгарии аристократия была по преимуществу славянская. Эти события, т. е. борьбу царя Самуила и его преемников с Василием II, Р. описывает только в общих чертах — она является только эпизодом к его повествованию. Относительно спорных вопросов он высказывается, как правило, скорее отрицательно; так об известии Яхъи о Романе, о царственном происхождении Петра Дельяна. Даже Иван Владислав трактуется у него, как простой главарь и узурпатор. Все это подлежит пересмотру в особенности после появления в этом году II-го тома Златарского. Наконец, дается и настоящий *Эпилог* (255–261), в котором рисуется положение покоренной Болгарии при Василии II Болгаробойце, с умеренностью и тактом распорядившемся в покоренной им области, и при его преемниках. Подводя итоги событиям, Р. приходит к заключению, что Болгария погибла не из-за внутреннего распада (взгляд Златарского), а что препятствием к ее развитию была Византия. Все же болгары одни из всех пришедших на Балканы народов сумели заложить почти у врат столицы собственное государство. Отметим еще, что не вполне удачна замена общеизвестного прозвища Феофилакта Охридского Евбейским, как и обозначение последнего болгарского патриарха то Иваном, то Давидом, хотя это смешение имен и встречается в источниках.

В конце книги даются приложения, некоторых из них мы уже коснулись выше, и подробная библиография, делающая эту книгу, интересную своим изложением событий и характеристикой общего направления древнейшей болгарской истории, также ценным пособием для желающего глубже познакомиться с данным периодом.

М. А. Андреева (Прага).

ACTES ET NOTAIRES GÉNOIS DE PÉRA ET DE CAFFA DE LA FIN DU TREIZIÈME SIÈCLE (1281—1290) PUBLIÉS PAR G. I. BRĂTIANU. *Bucarest 1927. Académie roumaine. Études et recherches. II., pp. 375 avec IV planches.*

G. I. BRĂTIANU, RECHERCHES SUR LE COMMERCE GÉNOIS DANS LA MER NOIRE AU XIIIe SIÈCLE. *Avec V planches et 1 carte. Paris 1929, pp. XII + 359 in 8°.*

Одним из существеннейших вкладов в румынскую историческую науку за последние десятилетия являются работы, посвященные изучению средневековой экономической конъюнктуры в черноморском бассейне и, в частности, отдельных крупных торговых пунктов, как напр. Аккерманн и Визинь. Почетное место среди них занимает труд молодого румынского ученого, профессора Ясского университета, Г. И. БРАТИАНУ. Этот труд состоит из двух частей — исторического изложения и собрания документов, с пространным введением, вышедшим несколько раньше первой части. К этой первой части мы сначала и обратимся. Хотя она и озаглавлена «Исследования о генуэзской торговле в Черном море в XIII веке», но на самом деле содержание ее гораздо шире заглавия. Т. обр. автор рисует в общих чертах картину торговли в бассейне Черного моря, начиная с древнейших времен и кончая началом XIV-го века, т. е. эпохой появления нового фактора — монголов — объединивших в одних руках значительную часть прилегающих к Черному морю земель.

В кратком предисловии Братиану сообщает о ходе своих работ. Первоначально имелось в виду изучение только одной генуэзской колонии, а именно Перы, но самый материал натолкнул исследователя на изучение и Каффы. В более пространном введении (1—11) Братиану дает библиографический обзор трудов по изучению черноморской торговли в античности и в средние века. Следует список сокращений.

I-ая глава «Черноморская торговля в

древние века и в раннее средневековье» (15—41) начинается с географического введения. Затем дается историческое обозрение, начиная с торговли греков с иранцами и до времени римского владычества. Переходом от времени римского владычества к началу византийской эпохи служит появление готов в Крыму. От цветущих греческих городов остаются только отдельные посты, налаживающие торговые отношения с кочевниками Hinterland'a. Таковыми представлялись Керчь и Херсон. Начало русского посредничества между Византией и Востоком автор склонен относить еще к первой половине IX-го века (35). На южном берегу важным торговым пунктом остается Трапезунт. Около 1000 г., благодаря сговору между собой отдельных государей черноморского побережья, устанавливаются благоприятные для торговли условия. Конец этому кладут новые нашествия кочевников — турок-сельджуков и печенегов.

II-ая глава «Морская экспансия Генуи на Восток» (42—59) посвящена истории города, постепенно перестраивающего свою жизнь с тем чтобы исключительно существовать за счет морского промысла. Начало восточной торговли, повидимому, восходит к I-му Крестовому походу. Следует ряд договоров с византийскими императорами, все же генуэзской экспансии на Восток кладет на долгие годы предел триумф венецианцев и установление Латинской империи. В этот период первоначальной экспансии внимание генуэзцев направлено преимущественно на Сирию. На этом заканчивается первая книга, во второй автор переходит к событиям имевшим место в XIII веке.

Гл. III. «Генуэзские колонии в Константинополе и в Пере» (61—107) начинается с описания старшей генуэзской колонии, ведшей свое начало с конца XII-го века и с анализа привилегий предоставленных ей византийскими императорами. Положение генуэзцев в эпоху Латинской империи настолько неблагоприятно, что им остается либо отказаться совершенно от восточной колониальной политики, либо совершить ре-

шительную диверсию: в 1261 году они заключают нимфейский договор с Михаилом Палеологом. Несмотря на это в Константинополе вновь ставшем греческим отношения не сразу налаживаются, они стабилизируются только тогда, когда генуэзцы устраивают свою новую колонию уже не в пределах городских стен столицы, а на другом берегу Золотого рога в Пере. Тогда же начинается мирное проникновение друг к другу туземного и пришлого элемента.

Гл. IV. «Генуэзская торговля в Византийской империи» (108—154). Пера постепенно начинает в качестве рынка оттеснять Константинополь. Одновременно приобретают значение и другие генуэзские торговые центры: в Малой Азии Лаяццо и Фамагуста на Кипре. На Черном море генуэзцы имеют только один торговый центр в Трапезунте, но постепенно они распространяются и по северо-западному побережью в подвластных Византии городах. Главный предмет торговли зерно. Подробно Братиану останавливается на монетной системе и на организации торговли, регулируемой государством. Изучая отдельные формы, Братиану высказывает интересную мысль, которую следовало бы далее развивать. Он считает, что перманентные концессии, полученные итальянскими колониями XII-го и XIII-го вв. могут быть по прямой линии выводимы от тех обязательных и даровых квартир, которые царское гостеприимство предоставляло русским и болгарским купцам IX и X вв. Приятно отмечается, что подобные же обычаи встречаются во всем бассейне Черного моря, как на Западе, так и у мусульман. Внимание уделяется также соотношениям генуэзцев с остальными итальянскими нациями. Подробно Братиану останавливается на конфликтах с Византией, имевших место в конце XIII-го века.

В пятой главе Братиану переходит к генуэзской торговле в восточном бассейне Черного моря (155—196). В XII веке Черное море ускользнуло из под власти византийцев, и большая часть его побережья объединилась под властью монгольского хана.

Первое проникновение генуэзцев на анатолийский берег имело место сухим путем из Лаяццо в Сивас (Синоп). В Трапезунтской империи генуэзские колонии, по мнению Братиану, опирающегося на каффские акты (171), существовали еще в конце XIII-го века, а не только от начала XIV-го, как принято думать. Из Трапезунта генуэзцы проникают дальше на восток и в Крым.

Глава VI «Начало генуэзских колоний в Крыму» (197—249). Этими колониями замыкался круг, превращавший хотя бы только с точки зрения коммерческой Черное море в генуэзское озеро (197). Из этих колоний первой заложена была Каффа в 1266 г., одновременно продолжал существовать и Согдай—Судак, признававший верховную власть хана и в то же время не разрывавший своих отношений с Византией. Генуэсцам также приходилось поддерживать дружественные отношения с монгольским ханом, обеспечивающим им своей сильной централизованной властью возможность торговли. Этими исключительно благоприятными условиями и сумели воспользоваться в своих интересах генуэзцы. Богатый материал для изображения жизни Каффы дают, приводимые во второй части работы Братиану акты. Оказывается, что из товаров, как и в бассейне Адриатики, на первом месте стоят хлеб и зерно.

Гл. VII «Война с Венецией (1293—99 гг.) и новые условия черноморской торговли» (250—287). — В этой борьбе не малую роль сыграла восточная политика обеих республик. Поэтому эта война, перепетии которой подробно описываются Братиану, в конечном своем результате привела к утрате генуэсцами своего исключительного положения на черноморском рынке. Монополия заменяется системой конкуренции. Все эти войны, продолжавшиеся и в XIV-ом веке в сущности сводятся к спору о проливах и свободном доступе в Черное море.

В «Заключении» Братиану (289—294) проводит параллель между общим ходом развития античных колоний и средневековых итальянских: продолжается тот же обмен

fabrikátů na syří. Iz dvou příložení první (295—300) posváćeno identifikační oblasti Las s místností, naselenou lezginami. Druhé «Documents» dá sériu aktů ot 1274—1296 g., příslušajících iz Perý a Kauffy a také srojek konstantinopolských podest a kauffských a trapezuntských konsulů.

Éti akty javljajútsja doplněním k izdaným raneě vo druhé části (73—306), a iměnnó I. Actes de Pera (1281) p. 300—326 a II. Actes de Caffa (1289—1290) p. 326—336, kotóre soprovodžali táblíćí raspredělení po različným právoým kateóriám a ukazatelem iměnným a geografičeským. Im také předposýlátsja nebolšoj slovarь teh. slov a prostórannoe vveděnie (12—71).

V Vveděním Bratiánu vkrátce charakterizíruet koloniálníu deatělnost' Genuí v XIII-om vece a také otmečáet značenie ee izučenia v rámkách vseobščej ístorii. Zatem on přechodí k opisánío Genúězskogo Arhíva a izučennogo im tam arhívnogo materiála, iz kotórogo im prigotovlen k pečati registr notaría L. di Sambuceto,

a také byli sledány výpisky iz dvou drugih registrů. Sledující druhá část posváćena ístorii razvítia ínstituta notariáta v Ítalii; třetí zabývátsja izučěním ístóčniků práva genúězských kolónií, osoběnně vniěmánie udeleño vekselám — lettres de change — a različným formám kredita a torových asoćiaćií a také výasněníu detálí kontráktu polis.

Obe části truda Bratiánu ne toľko představajútsja cennými dľá výasněnia ístorii genúězců v vostočnío torovľe, no a dľá vizantińoveděnia, t. k. znákomjatsja s ékonomičeskými uslovijami Černomoryá v XIII-om vece a otčětlivo risujut kártinu postěpněnnogo izmeněnia ékonomičeskój a političeskój konjunktury. Osoběnně my přivětsvuem étu rabotu ešě a potomu, čo obyčnovenno bogatým arhívním materiálám, ítaljanských a dálmáćino-slovjanských gorodů udeľajut sľiškóm malo vniěmánia, ne učitjvaja íx značenia dľá výasněnia mnogých storon stóľ malo izučěnnío ékonomičeskój živízní Vizantińskío ímperii.

M. A. Andreeva (Praha).

2. Z historicko-filologických otázek rumunsko-slovanských.

K problému původu Rumunů.

Podle díla

ALEXANDRA I. PHILIPPIDE, ORIGINEA ROMÂNILOR, I. *Ce spun izvoarele istorice. Iași, Viața Românească, 1923—1925, str. XL + 889, 8°. (Původ Rumunů, I. Co pravi historické prameny.)*

ORIGINEA ROMÂNILOR, II. *Ce spun limbile română și albaneză. Iași, Viața Românească, 1928, str. 829, 8°. (Původ Rumunů,*

II. *Co pravi rumunský a albánský jazyk.)*

Dne 12. srpna r. 1933 zemřel v Iaších prof. Alexandru I. Philippide, »žárlivý zjev vědy a rumunského ducha«.¹ Bylo mu 74 let (byl narozen 1. května r. 1859) a zaujímal stolicí rumunské filologie pro něho zřízenou r. 1892. Byl původem Řek, z Thessalie,² z rodiny nedávno porumun-

¹ Z řeči prof. Ioana Boteza, děkana fak. liter.-filosofické na universitě v Iaších, u příležitosti posmrtné vzpomínky na prof. A. Philippide dne 6. XII. 1933, v universitní aule. Viz »Comemorarea lui Alexandru I. Philippide« (1895—1933), Universitatea din Iași, Institutul de filologie română, București, Atelierele »Ade-

vérul«, S. A., 1934, str. 30, na str. 7.

² Jeden z jeho předků, Dimitrie-Daniil Philippide, psal již r. 1816: Τοτογία της Πομπουναίας. Viz Orig. Rom. I. 678—9 pozn. Viz také »Poznámku biografickou a bibliografickou o Dimitriovi Philippideovi« v Arhiva — Iași, IV. (1893) 162—167.

štělé. Studoval v Halle nad Sálou a byl žákem Keila, H. Suchiera a E. Sieverse, t. j. studoval v době rozkvětu mladogramatického hnutí, ideologicky byl nejbližší H. Paulovi. Tím, že vždycky kladl důraz na fonetiku a na historický zřetel — skoro s úplným vyloučením dnešních jazykových stadií — možno říci, že zůstal mladogramatikem po celý svůj život; jenže, jak to vždycky bývá u silných individualit, zdůrazňoval proti mladogramatikům také psychologickou stránku jazyka a hleděl vždy pochopiti ve svých linguistických úvahách to, co je vyšší, všeobecné, stálé.

»Z lásky k vědě Philippide vzdal se v největší možné míře životních výhod, přátelství, společenských styků, politiky, zůstává po celý čas velkým samotářem.«³ Žil »život co nejhudší na událostiv«,⁴ »život opravdového mudrce, který se dovedl v pravý čas v sebe uzavřítí a odloučiti se od ostatního světa v největší míře, jak mu to jen dovolovaly jeho didaktické a vědecké povinnosti.«⁵ Tato jeho dobrovolná osamělost je logickým důsledkem jeho nevyléčitelného idealismu, jeho nadšení pro filologicko-historická studia, kterým zásadně chybí jakýkoliv praktický zájem, ale také důsledkem jeho povahy bojovníka, přesnější polemisty, věčně v boji s jinými, jakož i se sebou samým,⁶ zvláště když »nej-

charakterističtější rys (jeho povahy) je v důrazné tendenci ke krajnostem.«⁷ Přidáme-li k tomuto základnímu rysu jeho povahy jeho zanícení, jeho cit pro pravdu, řečenou bez jakýchkoli ohledů, jeho nesmírnou vzdělanost, jeho nevycerpateľnou sílu k práci, pochopíme velmi lehce, proč zásadně nenáviděl a opovrhoval jakoukoli ležerností a omlouváním lenosti, a proč vedl velmi důsledný a nepřetržitý boj proti prázdným formám,⁸ totiž proti lži i když krásné a lichotící, ať už jednotlivci nebo národu.⁹ »Živil v sobě hluboký odpor proti všední politice a užíval řezavé ironie proti tolika projevům povrchnosti lidské vůbec a rumunské zvláště.«¹⁰ »Jeho nesmírná skromnost mizela bleskurychle před domýšlivostmi jistých vědeckých kejklířů, před zdánlivou vážností a učeností« a ve svých polemikách často krutě a sarkasticky »svlékával odpůrce z hadrů jejich nejisté a pašované vědy.«¹¹ Ve svých pracích historicko-filologických podrobil svého času nelitostné kritice i kulturní život v Rumunsku vůbec a »měl odvahu zesměšňovati patriotismus, který byl zaváděn ve vědeckých pracích za účelem klamání lidí a zatemňování jejich rozumu.«¹²

Chtěl sloužiti kulturním potřebám v Rumunsku na konci minulého století¹³ i v naší době, svým prudkým útokem na B. P.

³ Z řeči rektora university v Iaších, *Traiana Bratu*, při téže příležitosti (viz pozn. 1.), ibidem, str. 6.

⁴ Na př. od r. 1908 do r. 1933 se zúčastnil jenom dvou schůzí rumunské akademie, jejímž členem byl od r. 1900.

⁵ Z řeči prof. *Iorgu Iordana*, nyní nástupce prof. A. Ph. na jeho stolič, při téže příležitosti (viz pozn. 1.), ibid., str. 14. Pro charakteristiku člověka citujeme dále: »...nevmyslil se ani na okamžik do politických bojů a jeho izolace od ostatního světa vyvrcholuje v tom faktu skutečně vyjimečném, že po 19 let (1914—1933) neopustil Iași ani na okamžik.« I. Iordan, ibid., str. 15.

⁶ Prof. I. Iordan, ibid., str. 14.

⁷ Prof. I. Iordan, ibid., str. 14—15.

⁸ »Kdo otupil z mnoha učení, byl tupý již

z domova,« říkal *Philippide*,« o intelektuální práci vůbec a zvláště o paedagogice, ve které viděl pathologický zjev naší slabosti pro prázdnou formu. Viz prof. I. Iordan, ibid., str. 17.

⁹ Prof. I. Iordan, ibid., str. 17.

¹⁰ Prof. I. Iordan, ibid., str. 19.

¹¹ Prof. I. Iordan, ibid., str. 16, 17.

¹² Prof. I. Iordan, ibid., str. 20.

¹³ Tak »*Ideály*« v *Convorbiri literare*, XXV (1891), str. 1015—1023, XXVII (1893), str. 289—320. »*Rumunský specialista*« ve sborníku věnovaném Titu Maiorescuovi (Lui T. M. Omagiu), București, 1900, str. 91—117. »*Rumunský specialista, příspěvek k dějinám rumunské kultury XIX. stol.*«, ve *Viața Românească*, III (1906), str. 496—524, IV (1907), str. 15—43, 229—242, 418—431. »*Jak se brání rumunský specialista*«, ibidem, VIII (1908), str.

Hasdeu — tehdy pro mnohé nedotknutelného suveréna rumunské filologické a historické vědy,¹⁴ na H. Tiktina — našeho významného lexikologa, O. Densușianu — jenž napsal *Histoire de la langue roumaine* (1902),¹⁵ na N. Iorgu¹⁶ a j. neméně jako i na množství proslulých filologů z ciziny,¹⁷ zvláště C. Weiganda a jeho školu.¹⁸

»Měl hrůzu před úzkou a přemrštěnou specialisací, poněvadž měl encyklopedickou erudici a bezmeznou vědeckou zvědavost. Ovládal jako klasik antické jazyky, literatury, filosofii, jakož i romanistiku vůbec.«¹⁹ A tyto jeho vlastnosti byly ověřeny »akribií, starostí o přesnost a určitost, pozorností stejně živou pro velké věci jakož i pro

malíčkosti, bohatou a jistou informací, jež by vyčerpávala úplně problém, o němž jednalo«,²⁰ při čemž přece zachoval ve svém stylu jasnost a barevnost nejdokonalejších našich povídkářů, ve stránkách, samozřejmě, kde nemluví jenom pouhými filologickými značkami. Tím jenom se dá vysvětlit tato poměrně malá rozsáhlost jeho celoživotního díla.

Bibliografie jeho prací²¹ se omezuje na 51 čísel, ze kterých 5 inedita,²² 10 akademických, 2 doktorské referáty a 5 recensí. Z důležitějších uvedeme: *Úvod do dějin rumunského jazyka a literatury* (Introducere în Istoria limbii și literaturii române),²³ *Dějiny rumunského jazyka. I. sv. Principia dějin jazykových*²⁴ (Istoria lim-

16—28. »Z *rumunské módy: Baiden*« v *Arhiva-Iași*, XX (1909), 840.

¹⁴ O něm A. Ph. napsal zvláště: »*Pan Hasdeu a dějiny rumunského jazyka*« v *Conv. liter.* XXIX (1895), 846—869. O B. P. Hasdeuovi píše p. D. *Găzdaru* v »*Die Jassyer Schule der rumänischen Philologie*« v *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 56 (1933) 1—2, na str. 1. následující: »Seine teils logisch klaren, teils von dichterischen Einfällen erfüllten Schriften stehen heute am Rande der Wissenschaft: Sie sind phantastisch. Die Zeitgenossen blendeten sie freilich so sehr, dass die Arbeiten eines Cihac, Tiktin und Lambrior in jenen Tagen kaum beachtet wurden.«

¹⁵ Viz i prof. G. Pascu: »*Filologický zážrak, O. Densușianu*«, otisk z *Revista critică* v Iaších, 1931, str. 42. — »Dílo, které při vydání zdálo se znamenité, jeví se dnes žalostným.« praví autor o *Hist. de la l. r.*, na str. 26.

¹⁶ Na př. Orig. I. 793. Viz také kritiku prof. P. Mutafchieva v knize *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, str. 387 a mou recenzi o ní ve *Slavii*.

¹⁷ Tak »*Dalmatský jazyk*« (Vorläufige Berichte der Balkan-Kommission, V: Über eine Studienreise zur Erforschung des Alt-Romanischen Dalmatiens, von Dr. Matteo Bartoli — Aus dem Anz. d. philolos.-hist. Classe vom 29. Nov., Jahrg. 1899, N—XXV. Wien, v *Conv. lit.* XXXIV (1900) str. 102—112. »*Jistý rumunský specialista v Lipsku*« ve *Viața românească*, XV (1909), 25—50, 188—207, 356—376, XVI (1910), 30—54, 169—189, 362—

387, XVII (1910), 33—56. Jako zvláštní svazek vyšlo v Iaších, Tipografia »*Dacia*«, P. & D. Iliescu, 1910, str. 171, 8. »*Současná pseudověda*«: Elise Richter, Der innere Zusammenhang in der Entwicklung der romanischen Sprachen, in 27, Beiheft zur Z. f. r. Ph., 54—143, ve *Viața rom.* XXIII (1911), 57—78. »*Shody*« ve *Viața rom.* XXXVIII (1915), 159—193 a »*Předsudky*« ve *Viața rom.* XLI (1916), 60—68.

¹⁸ »Die Verbesserungen und Bemerkungen Philippides sind so richtig und wichtig, daß jeder Benutzer der »Jahresberichte...« das, was Ph. dazu geschrieben hat, unbedingt berücksichtigen muß«, praví p. D. *Găzdaru* o kritikách Philippideových v »*Die Jassyer Schule*...« (viz pozn. č. 14) na str. 4.

¹⁹ Prof. I. Iordan, ibidem, str. 24.

²⁰ Prof. I. Iordan, ibidem, str. 25.

²¹ Chronologická bibliografie jeho prací je podána D. *Găzdaruem* v »*Comemorarea*...« (viz pozn. č. 1.) na str. 27—30; tam se poukazuje také na hlavnější recenze o nich.

²² Z »inedita« uvádíme: »*Úvod do jazykové vědy*«, »*Fysiologie zvuků*« a »*Dějiny rumunských gramatických forem*«, jsou to kursy jeho univerzitních přednášek; dále »*Zprávy o Rumunech do XIV. stol.*« a *Slovník rumunského jazyka od a do de*, rukopis na 11744 str. in folio.

²³ Iași, Editura librăriei Frații Șaraga, 1888, str. 242, 8. Před tím jako první vědeckou práci napsal »*Incertare asupra stării sociale a poporului românesc în trecută*«, teză de licență în litere, Iași, 1881, str. 71, 8, 2. vyd. Iași, 1896.

²⁴ O ní píše D. *Găzdaru*, »*Die Jassyer*

bii române. volumul întâiu. Principii de Istoria limbii),²⁵ *Průruční mluvnice jazyka rumunského*²⁶ (Gramatica elementară a limbii române),²⁷ *Über den lateinischen und rumänischen Wortaccent*,²⁸ *Altgriechische Elemente im Rumänischen*,²⁹ *Rumänische Etymologien*,³⁰ *Rumänische Sprache und Literatur*,³¹ *Pozůstatek z pradávnych dob*,³² *jioara* = *křistál* (O rāmāsītā din timpuri străechi, *jioară* = cristal) a *Barangové v rumunských dějinách a v rumunském jazyku* (Barangii în istoria Romînilor și în limba românească).³³

Roku 1898 byl povolán rumunskou Akademii, aby sestavil slovník našeho jazyka, ale pro bezdůvodný spěch této instituce vzdal se této práce r. 1906 (nechtěl se vzdát svých zásad a svědomitosti vědecké), ač k ní napsal skoro 12.000 stránek in folio.³⁴ Tato jeho resignace přišla velmi vhod jeho plánu zpracovati Dějiny rumun-

ského jazyka, což je otázka neodlučitelná od dějin rumunského národa; i podle rozvrhu jeho dřívějších prací³⁵ vidíme jasně, jak se již několik desíteklet chystal k napsání svého nejvýznamnějšího díla: *Původ Rumunů*,³⁶ o němž³⁷ zde pojednati podrobněji je náš úkol.

* * *

O t á z k o u p ů v o d u R u m u n ů se zabývali již dávno a stále zabývají učenci cizí a rumunští. Sám A. Philippide ve svém kritickém přehledu (sv. I., str. 622—853) uvádí přes 50 titulů nejdůležitějších prací, jež se snažily osvětliti nebo dokonce rozřešiti tuto otázku. Začínaje od dob středověkých, od Kekavmena (žil v XI. stol.) a Kinnama (1144—1185?), přes renesančního Bonfinia (1458—1490), v novějších dobách se jí zabývali Lucius (1679), Dimitrie Cantemir (1719), J. Thunmann

Schule...» (p. č. 14) velmi příznivě, na str. 2—3.

²⁵ Iași, Tipografia națională, Str. Alexandri, 11, 1894, str. V, 346, 8.

²⁶ D. Găzdaru, ibidem, str. 3 o ní praví: »„elementar“ nur in ihrer Bezeichnung ist; denn keine andere rumänische Grammatik, die in rumänischer oder einer anderen Sprache veröffentlicht wurde, ist wissenschaftlicher abgefaßt worden.«

²⁷ Iași, Edit. Librăriei Kuppermann, 1897, str. 14 + 384, 80.

²⁸ Forschungen zur romanischen Philologie, Festgabe für Hermann Suchier, zum 15. März 1900, Halle a. S., 1900, str. 28—44.

²⁹ Bausteine zur romanischen Philologie. Festgabe für Adolfo Mussafia zum 15. Februar 1905, Halle a. S., 1905, str. 46—59.

³⁰ Z. f. roman. Phil., XXXVI (1907), 282—309.

³¹ Meyers großes Konversations Lexikon, 6. Aufl., 17. Bd., Leipzig-Wien, 257—259.

³² Arhiva, Iași, XXV (1914), 145—172.

³³ Viața românească, XL (1916), 214—239.

³⁴ Od 1906 až podnes však ze Slovníku chystaného rumunskou Akademií nevyšla než jedna třetina, redakcí prof. S. Pușcariu z Kluže.

³⁵ A. Philippide je jediným rumunským filo-

logem, který založil skutečnou filologickou školu. (Viz Prof. I. Iordan, Comemorarea..., str. 22). Šíře o tom pojednává D. Găzdaru, Die Jassyer Schule... viz pozn. č. 1.

³⁶ »Dieses Werk, die Frucht der Arbeit eines ganzen Lebens, ist gigantisch. Est ist das größte Werk der rumänischen Wissenschaft, einerseits im Hinblick auf die Wichtigkeit der behandelten Fragen, andererseits durch den ungeheuren Umfang des erforschten Materials, das meisterhaft beherrscht und mit sicherer Genauigkeit dargestellt ist, durch den Reichtum der entwickelten Gedanken, die abgegebenen Urteile, die für manche Fragen gefundenen Lösungen und durch die neuen Ergebnisse, die in jedem Abschnitt über das rumänische Problem hinausgehen und überraschende Klarstellungen auf dem Gebiet der Indogermanistik und der allgemeinen Sprachwissenschaft erbringen«, D. Găzdaru: Die Jassyer Schule... str. 4. »Par l'ampleur et la profondeur avec lesquelles A. Ph. a traité le problème et par les résultats absolument nouveaux qu'il a obtenus, dans les 1718 p. in-8 son oeuvre Originea Rominilor est une oeuvre gigantesque«, G. Pascu, Estr. dall' Archivum Romanicum XV. 1. 1931, 1—9, na str. 9.

³⁷ Všechny recenze o Orig. Rom. jsou uvezeny v Comemorarea... str. 30.

(1774), J. Benkö (1778), Fr. J. Sulzer (1781—1782), Gibbon (1787), I. C. Eder (1791), I. Chr. Engel (1794), Tunusli (1806), Petru Maior (1812), Dimitrie Philippide (1816), Dionysios Photinos (1818), Bartoloměj Kopitar (1829), Mihail Cogălniceanu (1837), A. Trebounius Laurian (1840), P. J. Šafařík (1843 až 1844), G. Șincăi (1853—1854), A. Thierry (1856), Fr. Miklosich (1862, 1879 a 1882), W. Tomaschek (1868, 1881 a 1882), R. Roesler (1871), B. P. Hasdeu (1875 a 1893), J. Jung (1877), H. I. Bidermann (1877), J. L. Pič (1880), P. Hunfálvi (1883), A. D. Xenopol (1883—85, 1885, 1888—93), D. Onciul (1885, 1899, 1902, 1914, 1921), Radu Rosetti (1889), Aron Densușianu (1894), L. Réthy (1896), Ovid Densușianu (1902), Konstantin Jireček (1902—1904, 1911), G. Fischer (1904), N. Iorga (1905, 1915, 1919), I. Bărbulescu (1906, 1908 a 1929), I. Gherghel (1910), a J. Peisker (1917). Karel Kadlec: Valaši a valašské právo...³⁸ A. Philippide neuvádí jako i všechny ostatní, kteří psali ve slovanských jazycích.^{39, 40}

Všichni tito badatelé bez výjimky přiznávají latinský původ rumunského národa. Rozdíl mezi nimi jsou v tom — kromě rozdílů vznikajících z dosti neurči-

tého pojmu »původ« — jak každý oceňuje význam pozdějších vlivů, zvláště vlivu slovanského. Ale zásadně a daleko větší jsou rozdíly mezi různými badateli stran teritoria, na kterém se formoval rumunský národ, dále stran různých ethnických prvků, ze kterých vznikl a které se do něho vmísily po jeho vzniku, a zvláště stran období, ve kterém (v případě imigrace) Rumuni okupovali dnešní svá teritoria. Někteří tvrdili, že Rumuni jsou čistí Římané, jiní, že vznikli z různých kmenů zromanisovaných, a zase jiní, že ideu římského původu Rumunů je možno zakládat jen na jejich románském jazyce. Co se týče teritoria, někteří — *autochthonisté* neboli *kontinuitisté*⁴⁰ — tvrdili, že Rumuni byli vždy a nepřetržitě v Dácii od dob římské kolonizace (106 po Kr.), jiní zase — *immigracionisté*⁴¹ — že všichni římské kolonisté byli evakuováni z Dacie r. 274 na jih od Dunaje, v Moesii, kde vznikl z jejich potomků rumunský národ a odkud se nově přestěhovali zpět do Dacie; jako začátek tohoto prvního přestěhování byla označována různá období, ze kterých nejpozdější je Roeslerovo (XIII. st.). Někteří konečně tvrdili, že římské kolonisté obývali oba břehy Dunaje, totiž, že část jich byla v dnešním Srbsku a část ve dnešním Ba-

³⁸ O práci K. Kadlce ve své recenzi, Č. M. M. XLI.—XLII. (1917—1918), str. 336—349, prof. J. Bidlo (na str. 313) praví: »Vůbec celý výklad o Valaších v zemích uherských neuspokojuje zvědavosti historikovy, který by chtěl poznati kdy, jak a co z čeho se vyvinulo, a čím dojem jakési chaotičnosti, které mohlo býti odpomoceno snad nějakým soustavným přehledem hlavních výtežků celé práce.« Zajisté taková studie jako Kadlcova mohla by mnoho osvětliti otázku o migraci Rumunů v slovansko-uherských teritoriích; bohužel však Kadlec byl předpojatým roeslerianem a skoro všechny otázky, kterých se dotkl, zůstaly stejně nejasné jako i před ním (i ius valachicum). Viz o tom i p. prof. J. Bidlo, Č. M. M. XLIII.—XLIV, str. 582—586.

³⁹ Mezi těmito uvedeme: M. Drinov, Zase-lenie Balk. P. Slavjanami, W. Boguslawski,

W kwestyj pochodzenia Rumunów, B. Conev, Ezikovi vzaimnosti meždú Bălgari i Romăni, dále L. Niederla, L. Miletiče, P. Mutaŝieva a j. Viz I. Bărbulescu, Individualitatea...

⁴⁰ Autochthonisté-kontinuitisté byli zvláště naši sedmihradští historikové. Z cizinců: Jung, Pič, Tamm, Ranke, Mommsen a v prvních svých pracích i Miklosich a W. Tomaschek; nejnověji i Boguslawski. Mezi novějšími badateli u Rumunů kontinuitisté jsou: B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, N. Iorga, I. Bărbulescu — a mezi nimi zase jsou rozdíly; tak na př. prof. N. Iorga tvrdí, že »Sedmihradsko je bezpochyby kolébkou rumunského národa«, kdežto prof. I. Bărbulescu tvrdí to o jeho nejjihnější části, Oltenii a Banátu. Podrobnosti viz u I. Bărbulescu, Individualitatea..., str. 2—4.

⁴¹ Většina badatelů je immigracionistická, viz ibidem.

nátě, v Oltenii a v nejjihuější části dnešního Sedmihradská; v jiném znění učila tato hypotéza, že hlavní proud a počet kolonistů římských z Dacie byl na jih od Dunaje, ale že jejich přestěhování do Dacie začalo ještě v dobách příchodu Slovanů na Balkánský poloostrov, t. j. v VI. až VII. stol. a že v Dacii se nacházeli ještě starší kolonisté, se kterými tito novější splynuli; tyto badatele nazval bych *kompromisními nebo středními*.⁴²

»Je skutečný argumentační chaos pro a proti — jako v nějakém procesu s hašteřivými advokáty — *literatura týkající se původu Rumunů*, zvláště proto, že častokrát autoři zapletli do diskuse politickou vášně,« praví A. Philippide. Sama fakta početnější nebo méně četná, na jejichž základě se argumentovalo, byla objevena většinou cizinci. *O rumunských autorech je možno říci, že brali fakta od cizích autorů a omezovali se jen na argumentaci*. Jinak sama otázka původu Rumunů zajímala badatele méně, kromě Konst. Jirečka, který hleděl najít v tom něco pravdy, ale jen nahodile. Ostatní badatelé hleděli na původ Rumunů buď nejabsurdnějším možným způsobem: jako (by vznikli) od kolonistů z Dacie, kteří by se nemísili s domorodci a byli ještě k tomu Italikové, ba čistá rasa Římanů; nebo otázka původu Rumunů byla a jest ještě dodnes *mlhovinou, ve které se promíchávají Karpaty, Balkán, Thrákové, Illyrové (zvláště Illyrové jsou módní v poslední době)* potom mnoho kolonistů, buď z jiných provincií, buď z Italie (a v posledním případě sedláci, obdělávající půdu jako vlastní jim zaměstnání) podle národních odstínů autorů. A právě kořeny rumunství jsou věci, které mohou být dokázány. Ale v nich spokojili se učenci s *mlhovinou*. To, co je věčně zajímavé, bylo něco jiného, co nemělo nic společného s původem Rumunů, jmenovitě kdy a jak začali Rumuni, vyšli z *mlhoviny karpato-balkáno-thráko-illyrské*, zabíratí svá dnešní území. *A jestliže tu a tam se vyskytují jiskřičky pravdy o původu samém, to*

je díky bádání a prázdnému tvrzení.« (Orig. Rom. I., str. 661—2.)⁴³

Fakt je, že začínaje od nejstarších dob do nejnovějších všichni badatelé vyslovovali o původu Rumunů jen dohady, jež často pokládali za samozřejmosti, nebo pokládali tuto otázku prostě za vedlejší. To bylo způsobeno i tím, že největší počet badatelů byli cizinci, jimž šlo hlavně o přizpůsobení nebo včlenění rumunských jevů do širšího rámce dějin jistého sousedního národa, a zvláště tím, že největší počet z těchto badatelů byli historikové, kdežto sama otázka vyžaduje hlubokých znalostí rumunské filologie, poněvadž skoro pro dobu *deseti století (III.—XIII.)* dějiny rumunského národa jsou obsaženy více v jeho jazyku (i v jazycích sousedních národů). Třem filologům, kteří musí být mezi badateli o této otázce citováni — jsou to Kopitar, Miklosich, Bărbulescu — šlo vlastně o stanovení slovanských vlivů na rumunštinu a nejvíce o vytvoření rumunského jazyka. Jediný filolog — a to rumunský — který se díval na problém velmi široce, byl Ovid Densusianu, jenž místo vlastního bádání nad prameny, Histoire de la langue roumaine podává kompilaci — dosti jasnou a bystrou a zvláště cizincům přístupnou — z tehdejšího stadia bádání. Je proto možné, že platí slova prof. G. Pascu, pronesená vlastně na základě mínění A. Philippideho, že »všechna mínění p. Densusiana o základních otázkách jsou mylná.«⁴⁴

Zásadně u žádného dosavadního badatele se nedělal důsledný rozdíl mezi různými stránkami tohoto problému, jež jsou: I. *území, na kterém se formoval rumunský národ*, II. *zro-*

⁴² Tato theorie, chybně přičítaná prof. D. Onciulovi, je mnohem starší; znali ji: Tunusli, Benkő, Niederle, Tiktin, Onciul, O. Densusianu, S. Pușcariu. Viz o tom I. Bărbulescu, Individualitatea..., str. 3—4.

⁴³ Podtrhávám.

⁴⁴ Viz prof. G. Pascu, pozn. č. 15. Viz také A. Philippide, Orig. I. 771—773.

manisované národy, ze kterých vznikl rumunský národ, III. romanisační elementy a IV. doba, kdy Rumuni zaujali svá dnešní teritoria.

»Ainsi conçu,« praví prof. G. Pascu, »le problème dépassait les forces des historiens, même étrangers, car en général les historiens comprennent peu de chose à la filologie, et quelques uns, comme N. Iorga, ne comprennent rien.«⁴⁵ A dále: »Le problème devait donc être abordé par un philologue, profond connaisseur de la langue roumaine, muni de vastes connaissances linguistiques... A. Philippide... était le seul à même d'aborder le plus haut problème posé par l'histoire et la philologie roumaine.«⁴⁶

* * *

Objemné dvousvazkové dílo prof. Philippide se skládá ze tří samostatných částí, a to:

A. Co praví historické prameny. I., str. I—662,⁴⁷ ⁴⁸

B. Co praví rumunský jazyk, II., str. I až 570, a

C. Co praví albánský jazyk, II., str. 571 až 827.

Poněvadž zvláště I. svazku bylo vytýkáno — na př. O. Densușianem — že opakuje známé věci, musíme podotknouti, že všechny ty známé věci byly skoro jenom předpoklady — i když správné — kterým před tím chyběl vědecký důkaz.⁴⁹ Z obsahu tohoto díla, jak je podrobně probereme, uvidíme, že to nebyla lehká a vděčná práce a proto se jí každý vyhýbal; avšak znamená to, že nebyla také nutná?

V první kapitole (str. I—72) autor určuje území, na kterém mohl vzniknouti rumunský národ romanisací. Na základě všech nápisů řeckých a latinských nalezených v Thrakii, Makedonii, Epiru, Dalmácii, v Bosně, Hercegovině, Pannonii, v provinciích Moesia superior, Moesia inferior, v Dacii a Scythii minor opravuje hranice zromanisovaného teritoria na Bal-

káně a koriguje Konst. Jirečka, který v Die Romanen in den Städten Dalmatiens (1902—4) určil tyto hranice, neudává však podrobnosti o způsobu, jak k jejich vymezení došel. Philippide proti němu dokazuje, že Dacia Mediterranea ve své jihovýchodní části (Serdica-Pautalia, t. j. Sofia-Kjustendil) byla dvojjazyčná, nikoli jenom řecká. Jinak jeho výsledky potvrzují hranici, stanovenou Konst. Jirečkem. Jirečkova hranice na mapě římského imperia před reformami Diocletiana začínala od Jaderského moře u Lissy (Visu) a šla po tehdejší hranici mezi Dalmácií (později Prevalis) na sever a Makedonií (později Epirus nova) na jih. Tato hranice šla na jih od dnešní cesty, která vede od Skutari do Prizrena, na východ a splývala s hranicí mezi Moesií superior a Makedonií. Dále tato hranice stopovala hranici mezi Moesií superior a Thrácií, takže Naissus (Niš) a Remesiana (Bela Palanka mezi Nišem a Pirotem) patřily latinisovanému teritoriu, kdežto Pautalia a Serdica řeckému (viz výše). Dále, z oblasti mezi Belou Palankou a Pirotem hranice mezi těmito vládnoucími jazyky šla na východ po severním svahu Balkánu, podél hranice mezi Moesií inferior a Thrácií, takže nápisy z oblasti Vraca a Nikopole (Nikjup blízko Trnova) jsou nejvíce řecké, kdežto podél Dunaje až k jeho ústí jsou výlučně latinské. K Černému moři jazyková hranice se dotýkala teritorií řeckých pobřežních měst až k ústí Dunaje (I., str. 70—71).

V druhé kapitole (str. 72—174) začíná bádání o *kmenech, které podlehlby romanisaci* a ze kterých pravděpodobně vznikl rumunský národ. Popisy těchto národů autor

⁴⁵ Ve své úvaze o Orig. Rom. v Archivum romanicum, XV. (1931), 1. str. 2.

⁴⁶ Viz G. Pascu, ibidem.

⁴⁷ Velmi obsáhlou bibliografii podává autor na str. XVI—XL.

⁴⁸ Na str. III.—VII. Předmluva, str. VIII. Všeobecná orthografie rumunská, VIII—XIII. Fonetická orthografie.

⁴⁹ Sv. I., str. 661.

přejímá od Herodota, Polybia, Appiana, Strabona, Ptolemaea a Diona Cassia. Podává citáty z nich v překladech do rumunštiny.

Ve třetí kapitole (str. 174—232), podle stejného pořádku citátů, srovnává staré údaje s dnešními znalostmi, kriticky osvětluje a vyrovnává jisté rozdíly, určuje sídla různých kmenů na daném území a konstatuje mínění, která byla vyslovena o jejich příbuznosti.

Ve čtvrté kapitole (str. 232—281) doplňuje tyto prameny 53 jmény z Plinia (Nat. Hist.) a 18 z Tita Livia, Tacita, Ptolemaia a z nápisů; srovnává kriticky chronologie těchto různých pramenů, podává pro celé territorium — začínaje od míst Raetia, Vindelicia až do Malé Asie a Černého moře na východ, do Egejského moře na jih a do dnešní řeky Bug na sev.-východ (y compris Dacie) — celkový počet národů zde bydlících. Je jich neméně — podle jmen — než 308; ten je totiž počet národů a kmenů, na které tu zapůsobila romanisace.

Následují dále podle abecedy jména těchto kmenů, kde se nacházeli a jak byli příbuzní nebo vzdálení pokrevně od větších národů, jako byli Thrákové, Illyrové, Keltové, Germáni; k tomuto účelu A. Ph. užívá nejenom starých spisovatelů, nýbrž — kromě jiných kontrolních prostředků — apeluje na vědecká studia moderní. Pro jižní národy se podává stupeň jejich počtení.

Dále, mimo kmeny původu neznámého, rozděluje všechny kmeny, podle pravděpodobného stupně příbuznosti, na 16 ethnických skupin, mezi kterými nejvýznamnější jsou: Bastarnové, Keltové, Epiroti, Illyrové, Norikové, Pannonové, Raetové, Sarmati, Skythové, Thrákové a Vindelici. Podle toho, jak byly usazeny tyto ethnické vrstvy v Illyriku (Raetia, Noricum, Vindelicia, Pannonia sup., Pannonia inf., Dalmatia, Moesia sup. a Dacia) a na Balkánském poloostrově až po hranice Řecka (Moesia inf., Thracia, Epirus, Macedonia, Thessalia), autor dovozuje, že *pět*

velkých vrstev těchto národů pokrývajících tato teritoria přišlo z východu, a to: Horáci (Norikové, Vindelici a j. — pro tyto méně jisté), Illyrové, Epiroti, Pannonové a Thrákové. V době římské nadvlády, přímým vlivem řeckým a nepřímým makedonským, všichni Epiroti byli již počtení.

V páté kapitole (str. 281—519) pokračuje Philippide v tomto rozboru. V době římské nadvlády, na území, které se stalo potom — jazykově — latinským (celkem Dalmatia, Pannonia sup., Pannonia inf., Moesia sup., Moesia inf., Scythia minor a Dacia) podleho romanisaci přibližně 43 + 9 kmenů, ze kterých nejpočetnější byly kmeny thrácké.

Od okamžiku ovládnutí každé z těchto provincií do období, kdy romanizační proces může být považován za ukončený, *immigrovali v těchto teritoriích*: 1. *cizí národy* a 2. *lidé patřící římskému státu*, a to a) *civilní osoby*, t. j. kolonisté a b) *vojáci*.

Podle antických autorů, kronik a podle jiných pramenů autor zjišťuje nejdříve postupně různé infiltrace barbarské, jejich nájezdy a putování v těchto územích, a to od jejich příjezdů do jejich zmizení chronologicky. Byli to: Markomané, Vandaloové, Carpi, Sarmaté, Gothové, Gepidi, Hunové, Alani, Avaři, Bulhaři a Slované vůbec. Civilní osoby byly ty, které se stěhovaly uvnitř těchto provincií, a zase jiné, které sem přicházely z jiných provincií. Vlastní kolonisace civilního obyvatelstva na těchto územích byla jenom ze soukromé iniciativy, poněvadž ještě od dob Caesarových početnější vystěhování z Italie nebyla již dovolena. Zvláště pro Dacii nutno podotknouti, že sám Traianus udělal opatření, aby se pro tuto oblast nerekrutovali vojáci z Italie a aby nebyli sem posíláni jako kolonisté. Je tudíž zřejmé, že tu počet italského civilního obyvatelstva byl velmi omezený.

Romanisace východní části Evropy stala se tedy zejména zásluhou římských legií.

Proto Philippide vypočítává všechny vojenské jednotky, které byly posádkou v těchto provinciích; je to tím důležitější, čím tyto jednotky se rekrutovaly zejména na vlastním území, t. j. na území východních provincií.⁵⁰

Trvání romanisačního procesu je omezeno na období, ze kterého se nalézají nápisy. Touto otázkou se zabývá autor později. Před tím probírá velmi složitou a důležitou otázku nejvýznamnějšího romanisačního prostředku, t. j. *latinský jazyk lidový*. Je to podáno v exkursu — a tento exkurs je vlastně celá odborná studie (na str. 353—389). Jde tu o jazyk nazvaný Seelmannem *Umgangs- oder allgemeine Volkssprache*.⁵¹ Obecný neboli obcovací jazyk latinský přestal žít, když přestalo existovati také vládnoucí centrum, jehož orgánem byl Řím do r. 476 a pak Byzantion do zač. VII. stol., kdy latinský jazyk přestal býti oficiálním jazykem východního císařství a byl zaměněn řečtinou. Postupné zaměňování začalo již od vlády Theodosia II.; avšak do začátku VII. stol. latinský jazyk se udržel tradicí a styky s Římem, jakožto hlavou veškeré církve. Od VII. stol., když spojení mezi různými provinciemi byla přerývána, obecný jazyk latinský se stává sám dialektem, a to dialektem Říma, a ostatní jazyky z provincií se stávají samostatnými a rozvíjejí se dále jako dialekty.

Následuje bádání o rozvoji těchto samostatných dialektů, ze kterých vznikly pozdější románské jazyky.

Vykládá se tu o významu artikulační base a psychologické base a podává se přehled názorů o hláskových zákonech. Tu podává autor historický vývoj tohoto pojmu — začínaje od Řeků a konče kritikou mladogramatiků (Osthoff-Brugmann) atd., kritizuje Wundtův systém (Völkerpsychologie) a Saussureův (*Cours de lin-*

guistique générale) a jedná dále o objektivní platnosti a rozsahu pojmu »zákon« v linguistice. Potom přechází na otázku o existenci dialektů, o účelu a významu linguistické geografie a dialektických map; podává kritiku školy Gillieronovy, jež zužuje obzor zkoumání zejména na homonymii a rozlišování (s různými jejich příčinami), přeceňuje význam lidové etymologie, tvrdíc přemrštěně, že »dějiny toho kterého jazyka jsou jeho zeměpis«. Kritikuje pak neolinguistickou školu (»nejslabší jazykovědní škola, jež kdy existovala«) a i v ostatních otázkách zůstává hodně mladogramatikem, jako i ve svých Principiích (viz výše), jimiž se velmi důkladně připravil v linguistických věcech.

Ukončuje tento velmi rozsáhlý exkurs, Philippide vypočítává všechna místa, kde na tomto území byly nalezeny *latinské nápisy*, aby mohl určití sílu a trvání oficiální romanisace. Z tohoto jeho vyšetření vyplývá, že nejúčinnější romanisační prostředek byla sama energie římského státu, jež však přestala již na zač. V. stol.

Tu se naskytá velmi důležitá otázka, odkud, *ze kterých provincií* bylo vlastně to thrácké obyvatelstvo, jež bylo v byzantských armádách, přesněji, které byly oblasti nejvíce zalidněné původním, t. j. romanisovaným obyvatelstvem. Od začátku V. stol. do konce VI. stol. romanismus tu byl ponechán o vlastních silách. Nejméně příznivé podmínky pro romanisaci měly Moesia inferior s obou stran Dunaje a Dacie. Část Moesie inf. na levém břehu byla ovládána Římany jenom 178 let; jak autor má za jisté, románské obyvatelstvo (po jejím opuštění r. 235—238 po Kr.) se tu dlouho neudrželo. Dacie byla ovládána jenom 161 let, ale s tím rozdílem, že v Dacii romanisovaný element byl daleko početnější než v Moesii inf. (podle počtu nápisů). Dacia byla pro Římany ztracena již od r. 268 (Gallienus). Tak jaké obyvatele mohl Aurelianus přestěhovati z Dacie na pravém břehu Dunaje? ptá se autor. Toto přestěhování je pouhá pověst, odpovídá hned

⁵⁰ Sv. I., str. 856.

⁵¹ Seelmann rozeznával ještě *Kunst- oder Schriftsprache* a *Pöbel- oder Vulgärsprache*.

(str. 419—427). Není však bájí jím nově utvořená provincie Dacia Aureliana na pravém břehu Dunaje. Tam se shlukla populace uteklá dřív a možná i tehdy z Dacia Traiana.

A otázka teď je: mohla se udržet (v Dacia Traiana) tato románská populace (která by byla tam zůstala) když, začínaje r. 266, žila zcela separovaně od ostatního světa románského? Příklad nám podává sousední provincie Pannonia inferior. Románská populace této provincie nebyla pravděpodobně řidší než v Dacii, soudíme-li podle početných nápisů, jež se nám zachovaly zvláště na jejím severním konci. Měla pak výhodu, že se udržela delší dobu než Dacie pod romanisačním vlivem: zdejší datované nápisy začínají r. 81—96 po Kr. a končí r. 377. I když nebéřeme ohled na to, že ještě r. 5 po Kr. Pannonia byla založena jako římská provincie a počítáme jenom s daty nápisů, ještě máme pro Pannonii inf. období skoro 300 let, skoro dvojnásobně než období, ve kterém byla zromanisována Dacie. Ba její jižní konec mezi řekami Drávou, Sávou a Dunajem (t. zv. Pannonia secunda) byla ovládána také Byzantinci do r. 582, kdy císař Tiberius II. ji ponechal Avarům (C. I. L. III. str. 416). A praví-li se, že onen císař tenkrát přestěhoval obyvatelstvo z provincie Pannonia secunda na pravém břehu Dunaje (C. I. L. III. *ibid.*), toto přestěhování aspoň nemělo ani mohutnosti přičítané pro populace z Dacia Traiana císaři Aureliánovi. A přesto stará románská populace z Pannonia inf. zhasla, zmizela. Jakým zázrakem by se mohla udržeti delší dobu stará románská populace, z provincie Dacia Traiana? (str. 426—427). Provincie nejzaldnější románským obyvatelstvem ve východní části římského evropského imperia byly Dalmatia, Moesia superior a Moesia inferior, a to nejenom původně, nýbrž i proto, že tam uteklo obyvatelstvo z bližších opuštěných provincií.

Pro posouzení stupně romanisace v těchto oblastech v době císaře Iustiniana podává

Philippide podle díla Prokopiova De aedificiis zprávy a místní jména románská se všemi identifikacemi, učiněnými historiky a doplňuje tento soupis jmény obsaženými v C. I. L., Tabula Peutingeriana, v popisech byzantských expedicí, v Itinerarium Antonini atd. Následuje rozbor jmen cizích, nerománských — také podle Prokopia — a to jmen thráckých (na př. koncovsky *-dava*, *-pura*, *-bria*, *-dina*) a obšírně uvažuje o jazyku thráckém. Podle množství thráckých jazykových zbytků a podle účasti vojáků původu thráckého (podle jmen) v byzantském vojsku, dalo by se soudit, že v době Iustinianově význam thráckého elementu ve východním římském císařství byl dosti značný. Nicméně všechny dohady jakoby se tímto jazykem ještě v oné době mluvilo (Bessi) nemohou být dokázány. Dále Philippide vyšetřuje, zachovalo-li se něco ze starých topických jmen na území provincií Dalmatia, Moesia superior, Moesia inferior, v severovýchodní části provincie Thracia, v Pannonii inferior a v Dacii; *pro poslední konstatuje, že většina zachovaných jmen neobsahuje rumunských bláskových jevů.*

Okolnost, že se v Dalmacii zachovala daleko více románská místní jména, vysvětluje se tím, že zde románské obyvatelstvo bylo obklíčeno v VI. stol. barbary na jednou ze severu a z východu, takže nenastaly tak velké přesuny obyvatelstva jako v ostatních provinciích. Zachování starých místních jmen bylo umožněno blízkými vztahy mezi původním obyvatelstvem a novými přistěhovalci. Podle síly těchto vztahů následují sestupně za sebou: Dalmatia, Moesia inferior, Dacia, Moesia superior jižní, Moesia superior severní a na konec Pannonia inferior, kde tyto vztahy mohou být považovány za nulové.

Potom Philippide vyšetřoval, zda-li se v pozdějších pramenech zachovala některá stará jména osobní: románská, a mezi nimi thrácká, illyrská atd.; některé shody by tomu nasvědčovaly. Následuje abecední seznam románských jmen místních —

z Prokopia — ze všech těchto zromanisovaných oblastí. Autor poznamenává, že vývody z nich mohou být jenom přibližné, poněvadž všechna jména se vyskytují silně zkomolená v řeckých formách; přesto, jelikož pozoruje u řeckého spisovatele také důrazný konservatismus spisovně latinský, pochybuje o jejich úplné spolehlivosti a připouští celou řadu fonetických jevů, jež by poukazovaly na přechod k rumunštině. Rozhodně a jistě může hájiti: změnu $\acute{o} > u$, ztrátu intervokálního u , afrikatisaci c před e , i (zjevy ostatně všeobecně románské), afrikatisaci d a s před i (v VI. stol.). Kromě fonetických změn, autor tu konstatuje matením pádů (způsobené odpadáním koncových souhl. m , s), deklinací, zájmen, rodů, časů, způsobů, předložek atd., syntaktické změny a jediný případ s členem (od *illa*).

V druhé polovici VI. stol. začíná se již mluvit o »jazyku země«, o »rodném jazyku« (ἐπιχώριος γλῶσσα, πατρῷα φωνή) a to u Theophilakta Simokatta a Theofana Confessora, kteří popisují nezdar výpravy byzantského vojevůdce Comentiola proti Avarům r. 587. Jsou to ta dvě místa »ἑτέρωθεν« a »τόρνα, τόρνα φράτρε«, na která se upozorňovalo, začínaje od Thunnmanna jako na doklady románského balkánského dialektu, a která byla Konst. Jirečkem mylně interpretována jako povely. V poznámce na str. 506—508 Philippide tvrdí, že nejsprávnější varianty jsou *retorna fratre* a že v této pokažené latině je vidět právě výraz tehdejšího románsko-balkánského dialektu, nikoliv klasická slova vojenského povelu, jež by se v takové příležitosti ani nehodila, když se voják obrátil ke kamarádovi, aby ho upozornil ἐπιχώριε τῇ γλώττει, nebo τῇ πατρῷα φωνῇ, že věci spadávají s hřbetu jeho soumara.

V této době však Balkánský poloostrov nebyl jednotný celek s hlediska jazykového. Ještě z dob Diocletiana (224—305 po Kr.) Dalmacie byla administrativně a vojensky anektována Itálií a od smrti Theodosia I. (395) patřila západnímu císařství

římskému. Romanisace působila zde velmi značně. Počet nápisů zde nalezených je větší než inskripcí z horní i dolní Moesie, Dacie a z Pannonie dolní dohromady. Směrem k východu přece nachází se skoro úplná meze v existenci inskripcí a jiných dokladů romanisace na celé oblasti mezi řekou Vrbas a blízko basenu řeky Driny; na jih byla ohraničena řekami Lašvou, Bosnou a Pračou; jenom v prostředku této lakuny existovaly, na řece Bosně, začínaje od ústí řeky Lašvy k severu do Doboje, řídké římské usedlosti. Tato lakuna pokračovala, jak vyplývá z C. I. L. III., kde inskripce z této oblasti vůbec chybějí nebo jsou vzácné, na sever v obou Pannoniích, kde territorium mezi Blatenským jezerem na severu, Siskem na západě, řekou Sávou na jih a na východě vertikálou od Stuhlweissenburgu přes Pětikostelí do Sávy, bylo zcela pusté, aspoň s hlediska romanisace. Z Dalmacie tato lakuna pokračovala na jih přes lesy ze středu Bosny do hor Skardoš-Sar. Rozdíl mezi ostatním Balkánem a vlastní prov. Dalmacií byl stupňován i tím, že kdežto na východě barbaři se náhle střídali již od III. stol., v Dalmacii jejich invase začaly teprve koncem V. stol. až se teprve Slované tam navedy usadili na začátku VII. stol. I podklad, na který působila romanisace v Dalmacii byl daleko jednodušší a příbuznější mezi sebou (Illyrové, Pannoni, Japodi) než bylo tomu na východě, kde migrace byla velmi značná a různorodá. Autor, v pozn. na str. 518, takto určuje *territorium, na kterém se pravděpodobně utvořil rumunský národ*: severovýchodní cíp provincie Dalmacie, jižní Pannonia inf., Moesia sup., Moesia inf. a Dacia, kde římská okupace našla *národy původní*, t. j. kmeny barbarské, mezi kterými *immigrovali* ve větším nebo menším počtu *jiné kmeny*.

V kapitole VI. (str. 519—549) autor podává — kromě latinských a řeckých — *barbarská jména osobní* nalezená v nápisích z Dalmacie, Moesie sup., Moesie

inf., Dacie a Pannonie inf., podle míst.

V VII. kapitole (str. 549—595) tatáž jména jsou podána abecedně, po případech s ostatními pády.

V VIII. kapitole (str. 596—607), podle teritorií, kde byla nalezena tato jména, autor je rozděluje dále podle národnosti (přes 50).

V IX. kapitole (str. 607—635) konečně tato jména jsou seřaděna všechna podle národnosti nebo spíše podle kmene (*thrácká, illyrská, pannonská, keltská*). Autor k tomuto úkolu použil celé literatury srovnávacího jazykozpytu indoevropského, takže tyto kapitoly podávají současně cenný příspěvek v tomto oboru.

Kap. X. Ze soupisu osobních jmen illyrských, pannonských, thráckých a keltských, zařazených podle teritorií, obydlených těmito národy, autor konstatuje, že v Dácii *původního elementu dackého (thráckého) bylo málo* a naopak byli tam velmi četní Illyro-pannonové (jako kolonisté). »Nejvýznamnější příspěvek, přinesený v této otázce nápisy, je ten, že *jazyky illyro-pannonský a thrácký*, ze kterých první byl skoro jediným jazykem obyvatelů Dalmacie a druhý jazykem většiny obyvatelstva Moesie sup. a Moesie inf., byly *dva jazyky velmi odlišné*» (str. 657).

Románská populace na východě Evropy se tedy vyvinula za různých okolností jednak v Dalmacii a jednak v prov. M. sup., M. inf., Dacia a Pannonia inf. S politického, místního a ethnického hlediska Dalmacie tvoří zvláštní skupinu a ostatní provincie zase jinou skupinu. S hlediska vnitřní soudržnosti Dalmacie měla nepopíratelnou jednotnost až po západní hranici lakuny... Sama *lakuna*, »ačkoliv theoreticky patřila k Dalmacii, fakticky musela náležet více k východní skupině zromanisovaných provincií. V této poslední skupině vnitřní soudržnost vzrostla, když část populace provincie Dacie byla přesídlena na pravý břeh Dunaje, a když jižní část prov. Pannonia inf., která ostatně náležela, jako vůbec Pannonie, západnímu císařství,

ale byla oddělena od něho lakunou, se dostala do sféry byzantské politiky, a i část jejího obyvatelstva byla přesídlena na pravý břeh Dunaje» (str. 657—658). »Jestliže toto zromanisované obyvatelstvo východu Evropy, koncentrované z dob Gallienových jenom na pravém břehu Dunaje, žilo dále až podnes, to muselo vytvořit dva románské národy a dva románské jazyky od sebe odlišné, neboť mezi těmi dvěma skupinami byly příliš velké rozdíly i ethnické i politické i místní, takže z nich nemohl vzniknouti jediný národ a jediný jazyk. Avšak tyto dva národy a tyto dva jazyky fakticky existují: na jedné straně národ dalmatský a jazyk dalmatský, na druhé straně rumunský národ a rumunský jazyk. Národ dalmatský zhasl jako zvláštní národnostní jednotu v nejnovějších dobách; Dalmati se stali buď Slovany, nebo Benátčany. Jazyk dalmatský přestal existovati smrtí posledního člověka, který se mu naučil jako mateřštině; byl to Tüóne Udáina, zemřelý 10. června 1898 (Bartoli, *Das Dalmatische*, I., str. 13). Dalmatský národ byl utvořen z národnostně jednotného podkladu, t. j. z illyro-pannonských kmenů z Balkánského poloostrova. Rumunský národ a rumunský jazyk žijí ještě s bujarostí.

Rumunský národ je utvořen z velmi smíšeného podkladu, kde však jednotný tón byl dán národy thráckými.^{51a} Dnes již nežije v svých původních místech jinak než jako kolonie nedávno tam přestěhované. Dnes žije rumunský národ buď na teritoriích kdysi počítaných Thessalie, Epiru, Makedonie a Albanie a v několika vesnicích v Akarnanii a Istrii, nebo v největší části na severním břehu Dunaje, kde (v Sedmíhradsku, v Banátě, v Oltenii a stejně na levém břehu Dunaje, začínaje od řeky Olt až do jihu oblasti Moldovy⁵²)

^{51a} Podtrhávám.

⁵² Jsem toho názoru, že jména zemí se musí podávat v původní formě. (Viz na př. Valaško na Moravě a v Rumunsku, Transilvanie pro Sedmíhradsko-Ardeal a dokonce i pro Zálesí, cf. B. Václavík: Luhačovské Zálesí.) Je-

existovalo kdysi románské obyvatelstvo, ale časem emigrovalo z největší části na pravý břeh Dunaje a zmenšilo se na nepatrné zbytky. Tyto jsou výsledky historických faktů» (str. 658). O těch »nepatrných zbytcích«, jež zůstaly prý v Dacii, autor — v pozn. na str. 658—659 — praví: »Zda toto románské obyvatelstvo... si zachovalo románský jazyk až do příchodu Rumunů a nezaměnilo jej nějakým jazykem barbarským, není možno vědět. V případě, že by si zachovalo svůj románský jazyk, změnilo si jej vypůjčením podle jazyka Rumunů immigrantů. V případě, že ztratilo románský jazyk a že se odnárodnilo, stalo se částí tohoto sporadického obyvatelstva barbarského, k němuž přišli a porumunštili je Rumuni.«

Značná část autochthonistů, zvláště rumunský zesnulý učenec V. Pârvan, viděla významný argument pro svou theorii v tom, že *rumunský národ* jako jediný ze všech románských národů vůbec si *zachoval staré jméno*. Proto autor, v pozn. na str. 659 až 661, zkoumá i tuto otázku a obrací výklad Pârvana — nad Rumuny nebyla žádná stálá a trvalá nadvláda jiného národa, který by jim dal své jméno — chápe i tuto okolnost jako doklad proti autochthonismu. Ostatně, rumunský národ není jediný, který si zachoval toto staré jméno. Z knihy *De administrando imperio* XXIX. Konstantina Porfirogenneta vyplývá jasně, že i druhý románský národ na Balkánském poloostrově — t. j. Dalmatinci — se jmenovali Románi. Skoro na 200 str. (662 až 853) následuje velmi závažný rozbor nejhlavnějších mínění různých badatelů o těchto otázkách podle pořádku, jak jsme to podali na začátku našeho pojednání (několik z nich jsme tam vynechali). Ve svých úvahách i ve svých kritikách, A. Ph.

není předpojatý, není nepřátelský vůči žádnému badateli; naopak, ve svém tak živém výkladu, v němž se hojný počet citátů dokonale proplétá s vlastními poznámkami, vidím, že je badatelem, který neměl na spěch a který nechtěl dokázati nějaké vlastní mínění, nýbrž jenom to, co vychází z věcí samotných.

Následuje závěrečný odstavec, ve kterém autor podává výsledky svého bádání z tohoto svazku. O teritoriích, o národech a o romanisačních elementech jsme již podrobně pojednali.

»O čase, kdy Rumuni okupovali svá dnešní území, nevíme nic. Jsou však tu některé náznaky, jako: vyprázdňení teritorií na levém břehu Dunaje přechodem Slovanů na Balkánský poloostrov, pravděpodobné ovládnutí krajiny na levém břehu Dunaje Bulhary v době prvního jejich císařství, dále spolek Rumunů s Kumány v době utvoření druhého bulharského císařství, pravděpodobné vyprázdňení teritorií na levém břehu Dunaje po zničení Kumánů Mongoly a po ústupu Mongolů. Z takovýchto náznaků se mohou činit jenom závěry, které také byly vysloveny, že Rumuni museli začít se odlévatí z teritorií na pravém břehu Dunaje na levý břeh ještě na zač. VII. stol. a že tento odliv musel pokračovat až do I. polovice XIII. stol. inkusive. Toto platí o Dakorumunech. Co se týče Macedorumunů a Rumunů istrijských, domněnka, že Dakorumuni začali emigrovati v končinách na levém břehu Dunaje na zač. VII. stol., zahrnuje také tu, že stejně tehdy následkem velkého tlaku Slovanů na Balkánském poloostrově, začalo i rozštěpování tří rumunských kmenů« (I. 857—858).⁵³ Philippide se dívá velmi skepticky na všechny historické zprávy týkající se Rumunů do XIII.

dině *Sedmibrádsko* je použito, protože je to skoro všeobecné slovanské jméno pro *Transilvanii-Ardeal*. *Olténie* je nejzápadnější cíp jižního Rumunska. Kraj na východ odtud se jmenuje *Muntenie* (Valašsko). Severní část Ru-

munska na východ od Karpat je *Moldova* (Moldavsko). Hraničí na sever s *Bukovinou* a na východ s *Bessarabií*. *Ťara Bârsei* je jihovýchodní cíp Sedmibrádskaa; odtud na sever je *Ťara Oltului*.

⁵³ I. sv. končí rejstříkem, str. 859—872.

stol. Podle jeho názoru studia těchto velmi úryvkovitých zpráv byla dosud »činěna nysystematicky, nahodile a nevedla k ničemu«, totiž vedla k nejružnějším a nejprotichůdnějším míněním.

V historii rumunského národa a jazyka jedna z nejdůležitějších otázek je *otázka rozštěpení rumunských dialektů*. O tom však nemáme historických zpráv a dokumentů a proto autor zakládá všechno na studiu jazyka, totiž na srovnávacím studiu rumunských dialektů.

Jak bylo již výše pověděno, Philippide jako mladogramatik klade velmi značný důraz na hláskosloví, a ačkoli si nepomáhal aparáty nebo speciálními znalostmi z experimentální fonetiky, podrobil výslovnost svou i jiných takovému pečlivému a podrobnému studiu; skutečně on jest nejlepším naším fonetikem, jak správně praví prof. I. Iordan.⁵⁴

Po obšírném vyličení obsahu I. svazku, nedá se napsat stejně dlouhý referát (musil by být ještě delší) o sv. II., jednak proto, že to zájmům čtenářů Byzslav. přímo neodpovídá a jednak proto, že právě pokračujeme v oboru experimentální fonetiky — v laboratoři p. prof. J. Chlumského —, abychom podrobili potom pečlivému zkoumání nejenom tvrzení zesnulého A. Philippide jako i rumunských fonetiků, jejichž kritiku podává on, nýbrž i fonetickou soustavu sousedních slovanských jazyků, zvláště bulharštiny, abychom dospěli k dalšímu srovnání na poli balkanistiky vůbec. Proto tu podáme z druhé a třetí části jeho studie jenom krátce jeho výsledky, abychom mohli srovnávat jeho linguistické výsledky s historickými.

V druhé části svého díla (»Co praví rumunský jazyk«, sv. II., str. 3—570) Philippide studuje (v kap. X., str. 3—407) velmi podrobně *fonetickou soustavu jazyka rumunského ve všech dialektech: dako-*

rumunském, macedorumunském (s podřecími z Olympu, Akarnanie a Meglenu) a istororumunském; dále v jejich nejcharakterističtějších částech morfologii (II., 407 až 447), slovní poklad (447—462) a pořádek slov (462—464) u Macedorumunů, u Meglenorumunů (464—485, 485—487, 487—488) a u Istrorumunů (490—538, 538—551, 551—553) a vlivy chorvatštiny na ni (553—4). Poučení, které nám podává rumunský jazyk svými zvuky o historii rumunského národa z dob jeho původu, jsou následující: do druhé poloviny VI. stol. rumunský národ žil na Balkánském poloostrově na teritoriu delimitovaném v §§ 111, 173, 174, 234, č. 1.⁵⁵ v největší jednotě ethnické a v nejtěsnějším spojení politickém a geografickém. V druhé polovině VI. stol. se však oddělili Dakorumuni a Istrorumuni na jedné straně a Macedorumuni na druhé, a skupina Dakorumunů s Istrorumuny, ačkoliv zůstala v těsné spojitosti s Macedorumuny, sama dostala, také v druhé polovině VI. stol., a možná, že ještě dříve, trhliny, ne tak veliké jako trhlina mezi nimi a Macedorumuny, ale v každém případě trhliny. Rumunský kmen se začínal rozvětňovat. A trhliny byly velmi pravděpodobně doprovázeny přemístěním; rumunská massa již od té doby, nejpozději v druhé polovině VI. stol., začala se rozlévat ve vlnách. Od té doby se datuje první pohyb Macedorumunů k jihu, Istrorumunů na západ a Dakorumunů na sever. Toto přestěhování, toto rozlévání ve vlnách se dělo rozmanitě: ve stáří, v trvání i v prudkosti rozlévání vln těch tří hlavnějších větví rumunského národa jsou rozdíly.

Macedorumuni se usadili ve svém dnešním území dříve, a to se stalo v kratším čase a spíše celkově, spíše v masse. Naproti tomu Dakorumuni se usadili v dnešních svých krajích později, za poměrně delší dobu a postupně. O Istrorumunech praví nám jejich dialekt, že ty jejich slabé zbytky, jež ještě existují, se usadily v jejich dnešních krajinách poměrně nedávno a že

⁵⁴ V »Comemorarea...« (viz pozn. č. 1) na str. 24.

⁵⁵ t. j. Moesia inferior a Moesia superior.

nedlouho před tím byly blíže původního territoria Rumunů než Dakorumuni.

Při své migraci na sever a na východ *Dakorumuni* se rozdělili na dvě větve. Jedna větev se rozšířila postupně dále a dále přes Banát, přes territorium transkarpatské (mimo *Țara Bârsei*, *Țara Oltului*⁵² a jihovýchod Sedmihradska), Bukovinu, Moldovu a Besarabii. Jiná větev se rozšířila přes Muntenii, *Țara Bârsei*, *Țara Oltului*, jihovýchod Sedmihradska. Nad Oltenii se rozšířila i větev transkarpatská i větev muntenská. Vlny první větve, které zabraly Moldovu a Besarabii, nepřišly tu přes východní hory Sedmihradska, nýbrž přes severní údolí Sedmihradska, přes Bukovinu. A jmenovitě rumunský proud zabral přes Bukovinu nejdříve Moldovu a potom také přes Bukovinu Besarabii. Vlny z druhé větve, jež zabraly *Țara Bârsei*, *Țara Oltului*, a jihovýchod Sedmihradska, pocházejí z novějších migrací než migrace, jež zabraly Muntenii.

Větev *macedorumunská* se rozdělila také na dvě: na jedné straně byli *Macedorumuni* bez *Meglenitů*, na druhé straně *Megleniti*.

Tato oddělení od massy rumunského národa, jež vytvořila různé větve, musí mít nějakou příčinu. A ta příčina může být jen to, že na konci VI. stol. přestal poslední odpor římského státu (vláda *Maurikiova* 582—602) proti slovanskému přívalu (byl to proud slovinský a srbocharvatský), který na začátku VII. stol. se byl rozšířil ve velkých massách na Balkánském poloostrově; zmocnil se úplně celého zromanisovaného territoria, zvláště rumunského. A stěhování Rumunů ve směrech, ve kterých postupovalo, mohlo být přitahováno jen jistou prázdnotou země... Takové prázdne kraje existovaly na všech stranách Balkánského poloostrova po neštěstích, jež jej stihla ještě od začátku vlády *Iustinianovy*. Část rumunského národa, tlačena ze severu barbary, mohla emigrovat na jih, toužíc po klidnějším životě, ježto prázdňích míst bylo dost.

Území, okupované pak *Istrorumuny*, se uprázdnilo tehdy, když příliv *Srbocharvatů*, více přitahovaný jaderským pobřežím, kde existovala nejrozkvetejší kultura a římské bohatství provincie Dalmacie, stále se přesunoval od východních částí oné provincie, která i pod římským panstvím nebyla příliš zalidněna pro malou vydatnost půdy.

Nejviditelnější prázdnota byla ta, která byla okupována *Dakorumuny*. Slované již dlouho opouštěli území po levém břehu Dunaje a postupně ve větším počtu se usazovali na poloostrově, kam byli lákáni kouzlem jeho měst. Když hráze po smrti *Maurikiově* byla úplně odvalena, tlačili se v ohromných massách přes Dunaj, mohlo by se říci veškerou massou; a v prázdnotě, po nich zanechané, rozlili se *Dakorumuni*. *Dakorumuni* byli jim ostatně uvyklí nejenom v teritoriích po pravém břehu řeky, kde již dávno žili vedle nich, nýbrž i v těch po levém, kde jistě existovaly rumunské migrace ještě před VI. stoletím.

Tlačení oboustrannými nájezdy Slovenů, kteří přecházeli Dunaj přes dnešní *Muntenii*, a *Srbocharvatů*, kteří přecházeli Sávu přes dnešní Bosnu, Rumuni vtékali středem z dnešního Srbska (*Moesia superior*, jedno z jejich nejvýznamnějších teritorií), a přes dnešní Srbsko do Banátu a odtud postupně na celé territorium banáto-transkarpatské (mimo *Țara Bârsei*, *Țara Oltului* a jihovýchod Sedmihradska) až do Bukoviny, Moldovy a Besarabie. Toto obšírné territorium, po němž se rozlili *Dakorumuni*, bylo i nejdříve i nejúplněji vyprázdněno Slovanů, ježto jest i nejvzdálenější od konečného cíle slovanského nájezdu od Balkánského poloostrova. V té době jiná migrace *dakorumunská* se děla přes Dunaj v teritoriu dnešní *Muntenie*, ale ne tak s cílem výlučně okupovati jistou prázdnotou, jako spíše s charakterem větší a větší infiltrace rumunské massy do massy slovanské, takže čím méně Slovanů zůstávalo v *Muntenii* a přibývalo jich v dnešním *Bulharsku* mezi Dunajem a Balkánem, tím naopak Rumuni stáli se početnější v *Muntenii* a ubývalo

jich v dnešním Bulharsku. Úplná výměna dvou území mezi těmito národy stala se teprve na zač. XIII. stol. *Začátek XIII. stol. neznamená začátek migrace Dakorumunů, jak myslel Roesler, nýbrž její konec: na začátku XIII. stol. celé territorium okupované Rumuny bylo jimi zaplněno* (II., 404—407).^{55a}

Tyto vývody jsou potvrzeny výsledky studia morfologie a lexika rumunských dialektů. *Od rumunské pravlasti se oddělili nejdříve Macedorumuni s Meglenity. Dakorumuni a Istrorumuni žili ještě nějaký čas spolu.* — »Macedorumuni a Megleniti žili obklíčení národy početně silnějšími, až se rozdělili. Dále Macedorumunům bez Meglenitů, ač obklíčení národy početně silnějšími, se podařilo, buď protože počet obklíčovatелů nebyl přílišný, buď díky jisté duševní převaze, udržeti si ethnický zvláštní rumunský charakter. Avšak Megleniti, kteří od začátku reprezentovali jen malou část Macedorumunů, byli skoro zavaleni cizím vlivem, ježto massa cizích obklíčovatелů byla přílišná. Stejně ničivým vlivem trpěli Istrorumuni... Na

svě nynější territorium Istrorumuni přišli poměrně pozdě... Dakorumuni emigrovali od západu k východu. Vůči okolním národům nebo vůči těm, se kterými spoližili, představovali vždy početně silnější massu... Dakorumuni z celého nynějšího rumunského territoria jednak tvořili národnostně pevné demarkační čáry a jednak nikdy se nenechali zahrnouti cizím vlivem: rumunská soudržnost byla vždy silnější nežli cizí přilnavost» (II. 569—570).

V třetí části své studie A. Philippide, aby získal, co nejjasnější vědomosti o tom, *čím jazyk albánský může skutečně přispěti k osvětlení otázky původu Rumunů*, studuje důkladně podobnosti fonetické (II. 575—596), morfologické, syntaktické (596—630) a lexikální (631—761) mezi jazykem rumunským a albánským, vliv latiny na albánštinu (761—771), *původ jazyka a národa albánského* (771—802).^{56, 57}

O vztazích mezi Rumuny a Albanci autor konstatuje toto:⁵⁸ »Existuje jistá příbuznost mezi těmito dvěma národy. Sociální vztahy mezi nimi nebyly příliš těsné, jak dokazuje velký počet latinských slov

bec a Dakorumunů zvláště, byli Toskové.

^{55a} Podtrhávám.

⁵⁶ Territorium, jež původně obývali Albanci, je určeno v I. sv. na str. 508—519.

⁵⁷ Sv. II. končí »Bibliografickým dodatkem«, str. 803—805 a rejstříkem, na str. 805—821.

⁵⁸ »Připustíme-li s jistou pravděpodobností, že fonetické podobnosti mezi jazykem rumunským a albánským mají svůj původ v nějaké příbuznosti artikulační base, totiž v nějaké ethnické příbuznosti, tedy se stejnou pravděpodobností může se připustit, že mezi národem rumunským a albánským musila existovati i jistá geografická soudržnost a jmenovitě geografická soudržnost úměrná jazykovým podobnostem. V každém případě s mnohem větší pravděpodobností se může připustit tato geografická soudržnost úměrná s jazykovými podobnostmi než neshoda mezi ethnickou příbuzností a zeměpisnou polohou. Je-li tomu tak, můžeme z toho vyvoditi tyto závěry.

1. Albanci žili kdysi blíže Dakorumunů než Macedorumunů.

2. Ti z Albanců, kteří žili blíže Rumunů vů-

3. Poněvadž podle vši pravděpodobnosti Macedorumuni se vystěhovali do svých dnešních území z jižních částí rumunského kmene, tedy Albanci, zvláště Toskové, museli kdysi žiti na územích bližších severním částem rumunského kmene.

4. Relativní zeměpisná poloha, kterou mají dnes Toskové vůči Gegům, byla zajisté stejná i v těch dobách, o nichž mluvíme. Tudíž v době, kdy Toskové žili v blízkosti severních částí rumunského kmene, Gegové museli žiti v takových územích, která by byla buď na sever od území Tosků nebo v každém případě vzdálenější od Rumunů. V posledním případě ten směr by nemohl býti nežli západní, jelikož Rumuni se rozprostírali na východ.

5. Albanci následkem toho jsou ve svých nynějších sídlech poměrně nově přišli, přistěhovali se odněkud ze severu. Ostatně bylo by zvláštní, kdyby se byli zachovali od pradávna se svým primitivním jazykem na území tak intenzivně počítovaném, jakým byla kdysi nynější Albanie.

v albánštině, jež chybějí v rumunštině, a jak zvláště dokazuje malý počet slov navzájem si vvdůjčených. Tyto sociální vztahy, i když slabé, byly však těsnější mezi Albánci a Dakorumuny, než mezi Albánci a Macedorumuny. A poněvadž sociální vztahy těsnější nebo slabší odpovídají geografické větší nebo menší blízkosti, tedy jisto je, že Albánci žili kdysi blíže Dakorumunů než Macedorumunů. Tento fakt je tím zřetelnější, čím spíše veliký kontakt, jež mají Macedorumuni na svém dnešním teritoriu s Albánci, musel by zachovati starý podklad lexikálních vztahů s větší silou než jej zachovali Dakorumuni, kteří v tak dávných dobách převali sociální a geografické vztahy s Albánci. Co se týče Istrorumunů, z jejich nynějšího materiálu lexikálního nemůže se uzavírat, že jejich sociální a geografické vztahy s Albánci by byly ještě slabší než vztahy Macedorumunů, poněvadž základ lexikálních vztahů u nich mohl býti zredukován na nynější nepatrnou míru krajně velkým vlivem jazyka srbochorvatského« (str. 761).

* * *

Nebude, doufám, zbytečné, když se tu pokusím jaksi vyrovnat dvě, řekl bych, zdánlivě protichůdné teorie o původu rumunského národa, a to *immigracionistickou* a *autochthonistickou*, v jejich nejnovějších a skutečně nejsilnějších representantech, jimiž jsou zesnulý prof. A. Philippide a profesor slavistiky v Iaších Ilie Bărbulescu.

Prof. I. Bărbulescu naznačil svou teorii již r. 1906 v *Problemele capitale* ale slavistice i la Români, doplnil potom r. 1908 v studii *Kad su počele da ulaze u rumunski jezik najstarije njevoge slavenske riječi* (v *Jagić's-Festschrift*) a ucelil ji teprve r. 1929 v *Individualitatea*...⁵⁹ V díle

Originea . . . I., str. 804—824 A. Philippide podrobuje kritice teorii a argumenty prof. I. Bărbulescu v jejich nejneucelenější formě z r. 1906 a potírá jak ideu autochthonismu, tak i tvrzení, že Rumuni nepřišli do styků se Slovany do XI. až XII. stol.

Avšak v knize *Individualitatea* profesor I. Bărbulescu dovozuje, že všechna stará slova slovanského (bulharského) původu v rumunštině nejsou přejata ani ze starobulharštiny (t. j. staré církevní slovenštiny), jež se začala měnit v X. stol., ani ze středobulharštiny, jež začíná teprve ve XII. stol., nýbrž právě z přechodní doby — mezi X. a XII. stol. —, kterou on jmenuje *postpaleoslovenica*.⁶⁰

V celku prof. I. Bărbulescu má pravdu a jest jenom litovati, že náš nejvýznamnější filolog nemohl v posledních letech posoudit poslední práci tohoto oboru jedinečného našeho slavisty. Skutečně, v knize *Individualitatea* . . . prof. I. Bărbulescu již netvrdí — jak by se mohlo myslet z knihy *»Problemele capitale* . . .«, že Rumuni nepřišli *vůbec* do styků se Slovany do XI. st. Prohlubuje a objasňuje své šetření, prof. Bărbulescu klade tu meze již do X. stol., a to ne absolutně, nýbrž jenom přibližně a také jen v tom smyslu, že mezi Rumuny a Slovany nebyly do té doby styky trvalého rázu jako bylo tomu po X. stol., když Rumuni již sídlili spolu se Slovany v massách v Dácii.⁶¹ Historicky⁶² prof. Bărbulescu odůvodňuje svou teorii citátem z Jordanesova díla *»Getica*« z VI. stol., kde se právě popisuje hranice — v dnešním jižním Rumunsku — mezi Rumuny a Slovany. I když tento citát je pokládán vůbec za interpolaci, zůstává přece postpaleoslovenicko-bulharský ráz starých slovanských slov v rumunštině.

vanských jazycích, jež nejsou vždycky směrodatné.

⁶¹ V odpovědi na kritiku prof. A. Rosettiho v *Arhive*, XL. 1—2, 70—89.

⁶² Viz rozsáhlou diskusi v *Individualitatea* . . . str. 14—20 a 484—507.

⁵⁹ Viz naši recenzi v *Byzslav. V.*, 485—492.

⁶⁰ Prof. I. Bărbulescu v *Individualitatea* . . . se dotýká také kritik prof. A. Philippide a právem namítá, že A. Ph. ve slavistice je skoro na stejném stupni průpravy jako i ostatní naši filologové, totiž že zcela závislý na studiích v neslo-

Rozpor mezi autochthonismem a imigracionismem lze dosti lehko odstraniti. Prof. Philippide pokládá za kolébku Rumunů, totiž rumunského národa, v té době, když už se o něm dá mluvit jako o novém národě, a ne jako o romanisovaném elementu se zvláštním románsko-balkánským dialektem, Moesii sup. a Moesii inf., a to v VI.—VII. stol., když pravděpodobně začíná zpětné přestěhování Rumunů do Dacie. Philippide však nevylučuje, že by noví přistěhovalci nebyli mohli najíti v Dacii pozůstatky starých kolonistů; zvláště připouští rumunské immigrace do Dacie již před VI. stol. Pro autochthonistické tvrzení prof. Bărbulescu tyto pravděpodobnosti je nutno připustit jenom pokud se týká hornatějších částí dnešního Banátu, Oltenie a jihozápadního Sedmihradska, které ostatně byly z Dacie částí nejvíce osazenou románskými kolonisty. Tyto pravděpodobnosti jsou tím přípustnější, čím i nová imigrace se dělá v hornatých

částech — roviny byly zabrány Slovany —, čehož by dokonce mohlo býti správně použito jako argumentu pro theorii prof. Bărbulescu, totiž pro ideu dosti pozdních masových styků Rumunů se Slovany v Dacii.

Jediné nesporné je to, že *Rumuni v IX. až XI. stol. již v Dacii byli*. V tom je zahrnuta také odpověď na otázku, proč staré prvky slovanské v rumunštině nemají srbského rázu.

* * *

Charakterisuje celkově Originea Românilor, prof. I. Iordan pravil: »Je možno říci, že hlavní závěry Philippideovy o původu národa a jazyka rumunského (kde, kdy a jak se formoval) zůstanou. Jenom kdyby se objevily prameny dnes neznámé a protichůdné známým, názory vyložené v díle Originea Românilor mohly by býti otřeseny. Ale to se jistě nikdy neuskuteční.«

D. Crinjală (Iași—Praha).

Prof. Ilie Bărbulescu, zakladatel nové slavistické školy v Rumunsku.

(K 30letému výročí jeho profesury.)

Na podzim r. 1935 bylo tomu právě 30 let, co profesor Ilie Bărbulescu zahájil slavistické přednášky na stolici pro něho zřízené na universitě v Jaších, začínaje tím novou éru ve vývoji rumunské slavistiky. Profesor Ilie Bărbulescu jest jediný rumunský učenec, který se po celou dobu své dosavadní činnosti výlučně zabýval nynějšími i dřívějšími vztahy Rumunů k nejbližším, ba i vzdáleným národům slovanským s hlediska filologického, historického, kulturního, a rumunská slavistika mu vděčí za rozřešení mnoha nejdůležitějších problémů.

Slavistika v Rumunsku je vědou poměrně mladou. Nebéře-li zřetel na latinskou školu sedmihradskou, »která zkreslovala základní pravdy, jen aby mohla vydávati Rumuny za nejčistší Romány, a vzhledem k tomuto původu za vznešenější a vzdělanější«¹ než Maďaři, první pokusy vědecké slavistiky byly učiněny naším velkým duchem

B. P. HASDEUEM, který však strádal jinou, větší vadou než jeho vrstevníci, a to přemrštěným romantismem.² Ostatní jeho vrstevníci, jako byli biskup Melchisedec, Al. Odobescu a dokonce i Cihac — původem Čech — měli tolik znalostí o slovanských jazycích, kolik se tomu naučili sami,³ totiž neměli speciální vědecké slavistické průpravy a slavistika byla jim vedlejším oborem.

»Pod vlivem Hasdeua a Odobescua byl poslán do Prahy a Moskvy GRIGORE TOCILESCU studovat mezi jiným i slavistiku. Stav se pak profesorem antické historie a epigrafiky na universitě v Bucurešti, probádl minulost národa a zemí rumunských

¹ Prof. I. Bărbulescu, Slavistika v Rumunsku, Slovanický Přehled XX., str. 242.

² Prof. Iorgu Jordan, Arhiva XXXIX. (1932), 1—3, 77.

³ Prof. I. Jordan, ibidem, str. 77.

i v době římské i v době pod vlivem slovanským. V časopisu *Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie*, jím založeném, významné místo dává slovanským pramenům; opíraje se o ně, napsal své Rumunské dějiny, zcela v duchu moderním.⁴

Ale ještě tenkrát, i později ovšem, náš kulturní život prožíval poslední rozkvět úplného latinisování, thrakisování, dakisování a západnictví. Naše slavistika, podléhající tomuto všeobecnému ovzduší a všeobecné bázni a nenávisti proti carskému Rusku,⁵ soustavně hleděla s nespravedlivým pohrdáním na vše, co v naší minulosti bylo slovanské. Následkem toho nelze se diviti, že naše rukopisné dokumentární bohatství a slavistická část našeho jazyka a kultury byly odkázány na začátku skoro jediné na soustavné vědecké prozkoumávání cizinců, a jest skoro jediné jejich zásluhou, že byl také u nás vzbuzen zájem pro naši slovanskou minulost v nejširším slova smyslu.

Prof. J. OHIENKO z Varšavy ve stručném úvodu ke své kritice o nejnovějším vydání moldavsko-slovanských dokumentů »Jak mají býti vydávány moldavské dokumenty«⁶ M. Costăchescu,^{6a} uvádí jména dřívějších vydavatelů takovýchto dokumentů — i valašských — a jsou to vesměs cizinci. Poněvadž u nás odborníků bylo nesmírně málo, vydávání těchto dokumentů nutných i pro bádání o nejnovější naše dějiny se chopili také neoborníci, dokonce samouci jako Alexandru Ștefulescu, Grigore Cretzu a nejvýznamnější z nich Gh. Ghibănescu.⁷

Rostoucí zájem o podrobnější poznání vlastních dějin a dějin kultury vzbudil

u vládnoucích kruhů přání, aby slavistickým studiím se dostalo také zvláštní stolice na našich universitách a tak kolem roku 1886 vládla, na podnět Hasdeu a Tocilescu, poslala IOANA BOGDANA do Vídně a Krakova studovat slavistiku. Po jeho návratu z toho 4—5letého studia ministerstvo vyučování zřídilo pro něho r. 1891^{7a} stolicí slavistiky při universitě v București. Zanedlouho pak ministr vyučování poslal na slavistická studia do ciziny ILIE BĂRBULESCA, který studoval téměř pět let na universitách v Praze, Záhřebě, v Lipsku, Berlíně a Vídni. Po jeho návratu ze studií zřídila se pro něho r. 1906⁸ stolice slavistiky v Jaších, kdež pracuje až dodnes,⁹ vytvořiv svou vědeckou kriticko-polemickou a pozitivní činností nové ovzduší pro slavistická studia, jakož i novou školu.

Do té doby my jsme slavistů — jak to chápeme dnes — neměli. »Jediný specialista Ioan Bogdan, jehož zásluhy nemohou býti zapírány, byl více historikem než filologem a měl svou vědeckou průpravu z dob staré slavistiky (Miklosich). Proto všechno nové mu zůstávalo neznámo, nebo bylo jím přijímáno se zvláštní rezervou, ne-li s nepřiznáním, jak často v takovýchto případech bývá.«¹⁰

Ona slavistika, kterou vytvořili Hasdeu, Melchisedec, Odobescu, Cihac (Tocilescu) a z níž vyrostl i Bogdan, si vzala za úkol osvětliti a zbudovati skutečnou starou historii Rumunů a probádati složení a vývoj rumunštiny. Bogdan jako profesor slavistiky běže se tímž směrem a touž cestou, jako jeho předchůdci a vrstevníci, neboť

⁴ Prof. I. Bărbulescu, ibidem, str. 243.

⁵ Viz prof. St. Berechet: »Importanța însemnărilor slavo-române depe manuscrisele vechi«, v »Omagiu...« (zde pozn. c. 15), str. 449—458.

⁶ V »Omagiu...« (zde pozn. c. 15): »Cum trebuiesc editate documentele moldovenești« přeložena mnou z ukrajinštiny do rumunštiny; na str. 518—542.

^{6a} »Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel mare...«, I, (a II), Jași, Fundațiunea

Regele Ferdinand.

⁷ Prof. I. Bărbulescu, Slavistika, str. 243—4.

^{7a} Viz pozn. č. 12. Podtitulem je: »Úvodní lecke do slavistického kursu r. 1890.«

⁸ V listopadu r. 1905 prof. Ilie Bărbulescu jako uváděcí řeč na svou stolicí proslovil: »Základní problémy slavistiky u Rumunů« (Problemele capitale ale slavisticii la Români), která vyšla tiskem r. 1906 v Jaších, str. II + 51.

⁹ Prof. I. Bărbulescu, Slavistika..., str. 244.

¹⁰ Prof. I. Jordan, ibidem, str. 77.

i on se zabývá slavistikou potud, pokud může její pomocí ujasnit a osvětlit otázky staré historie rumunské a poněkud i rumunského jazyka. Bogdan, opíraje se o slavistiku, napsal několik studií obsahu historického. Ukázal, že Rumuni počali psát v XVII. stol. své dějiny rumunským jazykem, pod vlivem dějin, psaných jimi od konce XVI. stol. literárním jazykem slovanickým. Vedle podrobných studií o minulosti Rumunů Bogdan přepsal a přetiskl různé dokumenty psané Rumuny v Rumunsku v jazyku cír.-slovanském (rumunsko-slovanském) ve stol. XV. až XVII.;¹¹ k tisku pak uchystal středobulharskou redakci kroniky Manassesovy (již vydal jeho přítel prof. I. Bianu v București r. 1922). Bogdan však byl jak ve svých spisech tak ve své profesorské dráze, stejně jako jeho předchůdci a bezprostřední vrstevníci, jen theoretikem; zajímal ho život slovanských národů jen v minulosti a jen potud, pokud mohl sloužiti k objasnění a poznání minulosti Rumunů v oblasti na levém břehu Dunaje. Nezajímal ho nikterak význačný praktický prospěch, který by mohli mít Rumuni ze znalosti slovanských věcí, když by, znajíce dnešní slovanské jazyky, mohli poznati i dnešní jejich život, i když by nehloubali nad jejich styky s Rumuny v minulosti. Bogdan sám o tom praví:¹² »Praktická znalost slovanských jazyků nikdy nevstoupí do okruhu našeho universitního vyučování. Naším cílem bude výlučně theoretické jejich studování a zkoumání podstaty slovanských národů potud, pokud měly nějaký vliv na náš život v minulosti... Nehleděl jsem k velikému praktickému zisku, který

bychom mohli mít z podrobnější znalosti moderních slovanských jazyků, neboť universitní studia nemají co činiti s praktickými potřebami života, ale počítají jen s požadavky historických věd.« Slavistika tedy měla sloužiti jen k poznání minulosti Rumunů.«¹³

Je z toho zřejmé, že k Slovanům dnešním se hledělo s jakýmsi pohrdáním a že v našem slovanství byl spatřován také druh více méně politováníhodné poruchy našeho latinského původu. Proto naše tehdejší slavistika se spokojovala tím, že k nám přenášela znalosti, které získali cizí učenci, nejenom co se týče orthografie našich textů kyrilských, nýbrž i co se týče našich dávných jazykových a zvláště kulturních styků se Slovany. Libověle a nejistota ve čtení kyrilských textů provázela myšlenky, převzaté bez jakékoliv snahy po kontrole a adaptaci na naši a podle naší skutečnosti. Autoritami, obzvláště Miklosichem, v otázce vztahů jazyka rumunského k slovanským, a jinými autoritami v otázce vydávání kyrilských dokumentů se zakrývaly nedostatky vlastní iniciativy. V tomto dolce far niente snadného napodobení se pokračovalo i po vydání zcela originální práce prof. BĂR-BULESCA: *Fonetika cirilské azbuke u písaneju rumunjskoga jezika XVI. i XVII. vjeka u svezi sa srpsko-slovenskim, bulgarsko-slovenskim i rumunjsko-slovenskim sponenicima*, (doktorská) disertace, Záhřeb, 1899, str. 131 a n. »Fonetica alfabetului cirilic în textele române din. sec. XVI. și XVII. în legătura cu monumentele paleo-, sârbo-, bulgaro-, ruso-, si româno-slave, București, 1904,¹⁴ která stanovila defini-

¹¹ Prof. J. Obienko v uvedené kritice praví: »První z rumunských badatelů, který se vážně vyznal ve vydavatelských methodách starých dokumentů, byl zesnulý prof. I. Bogdan. Ve svých četných pracích I. Bogdan podal analýsu četných dokumentů moldavských, ale což je význačnější, povzbudil rumunskou vědu, aby se zajímala s větší horlivostí o svou starou kulturu slovanskou, a právě v tom tkví velká zásluha jeho celoživotní práce. Ale ani Bogdan

nepřinesl v Rumunsku methodu vydávání přísně filologickou tak, aby v mezích možnosti substituoval sám originál. On sám někdy vydával velmi nedbale.«

¹² Viz jeho vstupní řeč na slavistické stolici v București r. 1890, tištěnou r. 1894: Význam slavistických studií (Importanța studiilor slave), Socce, București.

¹³ Prof. I. Bărbulescu, Slavistika..., str. 244–245

¹⁴ Práce premiována rumunskou akademií.

tivně a náležitě správnou orthografií našich slovanských — cyrilských textů. »Fonetika cyrilské abecedy, říká¹⁵ prof. J. Jordan,¹⁶ je skutečně základní dílo pro rumunskou paleografii a pro starý jazyk rumunský jednak s negativní strany, t. j. kritiky staré soustavy čtení a transkripce, jednak se strany pozitivní, postavená na nejnovější výtěžky západní slavistiky. Tvrzení této knihy způsobila na začátku odpor často trpký a prudký, jako bývá mezi . . . filology a historiky, zvláště když jsou Rumuni, ale poněmáhlu svět se utišil a . . . přesvědčil. Dnes není badatele, který by ve studiích nebo ve čtení starých rumunských dokumentů nebral ohled na Vaše usměrnění před téměř 30 lety.«

Jest ovšem pravda, že autor byl dlouho nucen obhajovat své dílo. Také je pravda, že se přepisy již dávno proměnily podle zásad prof. I. Bărbulesca, ale je nepopíratelné, že u některých rumunských učenců jméno autorovo se nikdy neobjevilo v poznámkách jako doklad původu myšlenky, na což prof. I. Bărbulescu poukázal nejednou v »Archivě«. ^{16a}

Jestě před definitivním vydáním »Fonetiky« prof. I. Bărbulescu psal »studie o dějinách Rumunů« (1902), »Calvinismus a

začátky psaní rumunsky« (1900) a o »starých vztazích rumunských s knížetstvím Charvatským« (1903). Tato poslední práce naznačuje již zájem prof. I. Bărbulesca o politickou historii našeho národa. Poněmáhlu podrobil studiím vůbec naše vztahy jak k Bulharům tak i k Srbům z dob starších, aby z toho důsledně vytěžil konkluse pro obdobné naše politické orientování na Balkáně. Tak napsal: »*Rumuni vůči Srbům a Bulharům se zvláštním zřetelem na makedonskou otázku*«, ¹⁷ București, 1905 (přeložena Sv. Iličem i do srštiny r. 1908), »*La Roumanie en face des prétentions serbes, bulgares et grecques en Macédoine*«, Revue de Roumanie, Buc. 1910, a rozšířené potom, r. 1912, jako: »*Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie en liaison avec la question Macédo-Roumaine*«, Jași. V těchto pracích autor je otevřeně pro srbskou thesi na základě toho, že v naší historii jsme se Srby neměli těžké spory, jakož jsme neměli jich ani před válkou. Důsledně na tomto základě odůvodňoval, že Rumunsko tehdejší má si přáteli přátelské sblížení se Srby. Filologicky zastával názor, že Makedonci jsou zvláštní kmen slovanský. Časem, jako na př. v Individualitatea . . ., 1929, a zvláště v po-

¹⁵ U příležitosti slavnostního odevzdání sborníku věnovaného prof. I. Bărbulescu (Omăgiu profesorului Ilie Bărbulescu la 25 de ani de profesor, foștii elevi și prieteni, Jași, Arhiva XXXVIII (1931), 2—4, str. 666, historicko-filologickou společností »Arhiva« na oslavu 25letí jeho slavistického působení na universitě v Jaších, v universitní aule, dne 1. března 1932, za účasti akademického sboru a studentstva. Viz v »Arhivě«, XXXIX (1932), 1—3, str. 73 až 87, podrobný referát N. C. Bejenaru o slavnosti a texty všech řečí tehdy pronesených. Viz tam na str. 77. O »Omăgiu . . .« viz mou krátkou bibliografickou zprávu v Byzsl., roč. V. (1933—1934) na str. 512.

¹⁶ P. Iorgu Jordan, profesor na universitě v Jaších, je nejvýznamnější z našich poměrně mladších romanistů. O sobě praví při této příležitosti:

»Já jsem jenom romanistou, zabývám se totiž románskými jazyky, zejména mateřským jazykem a poněvadž ten měl a má se slovanskými řečmi vztahy co nejtěsnější, sleduji velmi zblízka všechno, co se týká těchto vztahů a může je osvětliti. Tak jsem se časem seznámil s obsahem všech Vašich důležitých prací a uvědomil jsem si velký zisk, jaký může mít každý filolog (a přidávám, každý historik) rumunský z jejího vážného užívání.« Viz »Arhiva«, XXXIX, 1—3, str. 76. Mnění p. prof. I. Jordana je tím cennější, že on sám nepřijímá některé názory prof. I. Bărbulesca a vyslovuje své rezervy i ve své řeči, na př. proti autochthonismu, proti teritoriálnímu oddělení Rumunů od Slovanů-Bulharů do X. stol. atd.

^{16a} Viz na př. Arhiva XXX (1923), 51 až 59, 63—72, 206—214, 378—384, 388—391.

¹⁷ Rumunsky, jakož i výše.

lemikách o různých jejich částech,¹⁸ názory prof. I. Bărbulescu staly se s filologického hlediska příznivější Bulharům.

R. 1914 N. Jorga¹⁹ byl poslán vládou, aby odevzdal v Bělehradě jeden historický zvon. Tu profesor N. JORGA vystoupil s novou hypothesou, ve které chtěl ještě předstihnouti teorii prof. I. Bărbulescu. Potíraje svou vlastní dřívější obecně přijatou teorii o našich starých stycích se slovanskými Bulhary, N. Jorga formuloval hypothesu srbsismu starých slovanských prvků v rumunštině, rozprostíraje Srby od míst Cetatea Albă (Akerman) na Černém moři, Alba-Iulia v Sedmihradsku a Szekesfehervár ze středu Maďarska přes celý poloostrov Balkánský.²⁰ Prof. I. Bărbulescu se nedal splést a ve své politické polemice zvláště s prof. Jorgou a s jinými pokračoval od r. 1913²¹ až po r. 1920. Byly to řeči v parlamentě, byly politické články v novinách a v časopisech v Jasích a v Bucurešti. Důležité jsou: »Nitky Ruska a Bulharsko v současné krizi«, »Utvoreni Balkánského svazu a jeho základ«, »Nová orientace v zahraniční politice u nás a v Srbsku«, »Chyby lidového protirakouského proudu«, »Pro neutralitu a diplomatickou dynamiku« atd.

Před světovou válkou byl prof. Bărbulescu pro zachování neutrality jako největší

část rumunské inteligence. Prof. O. TAFRALI ve své slavnostní řeči²² mu řekl: »V době světové války byli jsme ve dvou odlišných, nepřátelských táborech.²³ Každý z nás patřil ke skupině, které věřil tak nebo onak. Přes to, ačkoliv jsem byl proti Vám,²⁴ ani okamžik nepřestal jsem cítit ve Vás člověka čestného a upřímného, který usilovně hájí svého creda.« »Jste charakterem ve světě chudým na charaktery. Kterýkoliv Váš projev nese pečeť upřímnosti.« »Představujete takto jeden ze vzácných ostrovů idealismu v oceánu různých morálních nízkostí, které nás obkličují.«²⁵

Nebylo to však míněním všech jeho politických odpůrců. V době války, za názory vyslovené dokonce v parlamentu, byl suspendován z děkanství filosofické fakulty v Jasích. Skutečně, válka se začala za velmi nepříznivých okolností pro malé národy, a jestliže skončila jinak než se dalo na jejím začátku předvídati, bylo to zásluhou neočekávaných komplikací a možná i zásahem nejvyšší spravedlnosti. Faktem je však, že prof. Bărbulescu ve válce obětoval část svého majetku nemovitého na nemocnici a movitého na státní válečné půjčky.²⁶ Tato epizoda jeho politicko-vědecké činnosti jest velmi zajímavá (popsána jím v: *Câteva pagini de istorie contemporană, pro domo, într'un memoriu-protest*, Iași, 1932, str.

¹⁸ Na př. i v odpovědi na kritiku prof. Gr. Nandrișe, viz Arhiva XLII (1935), 1—2, str. 48—68.

¹⁹ Viz I. Bărbulescu, *Individualitatea*, str. 81—95.

²⁰ Viz ibidem.

²¹ Z dřívějších jeho studií uvádím: »Ze Srbska a Černohorska«, »Bulharsko«, »Neoslovanský sjezd v Sofii«, »Současná bulharská literatura« (1910), »Rumuni a Makedonští Rumuni vůči patriarchátu a Řekům v otázce makedonsko-rumunské«, »Království Černohorské«, »Jak falešně známe Bulhary«, »Kultura v Černohorsku« (i v původním jazyku), »Ze zápasu mezi Bulhary a Srby o Makedonii«, »Dvě bulharské knihy: jedna o otázce makedonské, jiná o rumunské armádě« (1911), »O ženském hnutí u Bulharů a Srbů«, »Ivan

Vazov, vůdce nacionalistického proudu literárního v Bulharsku« (1912).

²² V »Arhivě« XXXIX (1932), 1—3, str. 75.

²³ Prof. Oreste Tafrali byl za války v naší kolonii v Paříži.

²⁴ Prof. I. Bărbulescu nebyl vlastně germanofil, nýbrž naléhal na zachování neutrality.

²⁵ Prof. O. Tafrali, ibidem, str. 75.

²⁶ Jako pozdější ohlas jeho politických zájmů, spíše se sklonem k politice možno uvést: »Z psychologie I. C. Brătianu a Bulharů«, »Panslavismus ve světle historie«, »Bulharská kultura a věda a prof. Bobčev«, »Balkánský ústav v Sofii«, »Ideologický původ Malé Dobody« (1921), »Původ ukrajinské otázky je v Rusku, ne v Rakousku«, »Naše germanofilství a frankofobie ve světle pravdy« (1922).

32),²⁷ ale přece jenom epizoda. Její věcný význam je fakt, že ostrým polemizováním na základě nepopíratelných znalostí slovanských národů a otázek povzněl u nás zájem o ně na náležitou úroveň. Změněné okolnosti poválečné tento zájem ještě bezděčně zvýšily a stupňovaly. Již před mnoha lety prof. I. B.²⁸ bojoval za vyučování slovanským jazykům na středních školách, aspoň v těch, kde vnější podmínky jsou tomu příznivé. Zaměstnán jinými vědeckými pracemi v tomto boji nepokročil, ale znalost současných slovanských jazyků a národů — jedna z jeho nejstarších a nejdůležitějších zásad slavistiky v Rumunsku — byla důsledně prováděna aspoň v jeho slovanském semináři v Jaších, kde se každý týden referuje o různých pracích týkajících se slovanských národů a současných států²⁹ s různých hledisek, a tyto referáty jsou stále uveřejňovány v novinách, aby se dostaly do širších kruhů.³⁰

Tato jeho zásada je asi nejvýznamnější charakteristika slavistické školy v Jaších a o takovéto škole je možno mluvit skoro jenom po válce, kdy se změněným politickým stavem nastal i přírůstek studentstva.

Jde nám zde o vyšší kulturní orientaci našeho národa,³¹ kterou diktují vyšší kulturní zájmy. Zásadu osamostatnění naší slavistiky a soustavnější, hlubší a jasnější poznání kulturně-historického vývoje samého našeho národa zdůraznil Bărbulescu již ve své vstupní řeči a plnil sám od začátku.

²⁷ »Několik stránek současné historie, pro domo, v jednom memorandu — protest«.

²⁸ V debatách ve Slovanském semináři v Jaších.

²⁹ Sám přednášel šk. r. 1928—1929 o současném stavu slovanských národů a států.

³⁰ Viz I. Bărbulescu, Slavistika..., str. 247. Nedávno, v r. 1934, vyšla tiskem popularizační monografie o Československu (D. Constantinescu: Československá, Jaši, str. 95), která byla nejdříve předložena jako referát v semináři.

³¹ »Činnost takovou třeba rozvíjeti jednak pro vzdělání studentů a mimouniversitních inteligentů, kteří mnoho, velmi mnoho mohou

Záky však v tomto novém směru vychovává teprve po válce. Bud'tež jmenování na př.: prof. Dr. EUFROSINA SIMIONESCU: Přízvuk u starých slovanských slov v rumunštině, prof. ALEX. EPURE: o vlivu ruského bajkáře Krylova na rumunské povídkáře A. Donici a C. Stamate, prof. Dr. MARGARETA ȘTEFĂNESCU: o prvcích rusko-rusínských v rumunštině a jejich stáří³² potom Dr. I. NEGRESCU, M. COSTĂCHESCU, Dr. P. CARAMANA (jehož velmi rozsáhlá práce: Obrzęd kołodowania u Słowian i u Rumunów, studium porównawcze, byla otištěna nákladem polské Akademie umějetnosti v r. 1933, je poměrně dosti spolehlivá s hlediska použitého materiálu, ale jinak autorovy názory jsou přísně kritisovány na př. A. Brücknerem v Z. f. sl. Ph. XI, 1934, str. 454—6), Dr. TH. HOLBAN, jenž se zabýval ve Varšavě studiem o vlivech rumunských v Polsku — na Podhali zvlášť — (práce uveřejněna v posledních číslech »Arhivy«) Dr. T. DUZINCHIEVICI, nemluvě o nejmladších.

Jeho vychovanci, i ti, kteří šli na specialisaci do Polska nebo do Prahy, ovládali aspoň pasivně nejméně 2—3 jazyky slovanské,³³ a to má jistě svůj význam pro možnost přímé vědecké informace. Ale právě těmito možnostmi slavistická škola z Iași nabývá svého zvláštního významu a zvláštního postavení v Rumunsku s hlediska methodického. »Nejsme na nikom závislí.

získati od některých Slovanů, zvláště od Čechů a Poláků, jednak proto, aby tito studenti a někteří ze širší veřejnosti mimouniversitní, kteří zítřka mohou být vůdci Rumunska, znali, jak upravovati poměr ke Slovanům, kteří nás obklopují téměř se všech stran. Proto je záhodno, aby tito studenti znali nejen slovanské jazyky, ale i veškerý rozvoj slovanských států ve všech směrech.« Prof. I. B., Slov. Přehled XX, str. 246.

³² Prof. I. Bărbulescu, Slov. Přehl. XX, str. 247.

³³ Bylo by si přáti, aby i stipendisté posláni na specialisace z București, znali prakticky slovanský jazyk příslušné země.

Máme aspoň volné ruce ke srovnání a ke kontrole všeho, co se týče naší minulosti a přítomnosti ze slavistického zřetele; nemáme naopak žádného tabu. Jediná naše zásada jest vědecká pravda dokázaná, pokud je ovšem každému upřímně možno, soustavně a věcně, i když musí býti vybojována proti všem aprioristickým vývodům a především, proti všem předsudkům, ať vzešly z původu pseudopatriotického, ať z vadné metody nebo prostě z nedostatečné informace.« Takto jsem charakterisoval slavistickou školu v Jaších u příležitosti diskuse o přednášce prof. M. Górký o stycích polsko-rumunských a o jejich revisi ve Slovanském ústavě³⁴ a nevidím nutnosti změnit ani slova.

Tím tato slavistická škola vůbec a zvláště působení prof. Bărbulesca přivedly rumunskou slavistiku na nové a reálné cesty. Vnuťily aspoň přesvědčení, že ti, kdož se věnují u nás studiím, jež mají spojitost s naší psanou minulostí, mají mít důkladné znalosti nejen staré bulharštiny, nýbrž i dnešních slovanských jazyků, aspoň národů píšících cyrilicí. Nicméně jiný směr trvá na př. na universitách v București, Cluži a Cernăuți. Nemíníme zde popsati dnešní stav slavistiky v Rumunsku, ani oceniti význam a zásluhy dnešních ostatních pracovníků v tomto oboru, jednak protože se tohoto našeho účelu netýká a jednak proto, že na to nemáme ještě nutný časový odstup.³⁵ Musíme však říci, že jejich počet stále vzrůstá, když i doba sama a vědecké potřeby si vynucují znalost slovanských jazyků

tak, jak to žádal prof. I. B. ještě před 30 lety. O významu jeho dvou velkých prací: »*Literární proudy u Rumunů v době kulturního slovanství*«³⁶ a »*Individualita rumunského jazyka a staré prvky slovanské*«³⁷ jsme krátce pojednali ve své kritice v předešlém ročníku tohoto časopisu na str. 485—492.

Musíme tu ještě jmenovati jeho velmi jasnou a přehlednou příručku: »*Dějiny literatury a mluvnice jazyka starobulharského*«,³⁸ vděčný a záslužný výtah z jeho přednášek. V ní je viděti originálnost a snahu o objektivitu autora, když doplňuje tradiční látku literatury cyrilomethodějské vztahy rumunsko-slovanskými a když pro jazyk této literatury přijímá jméno »starobulharský«, ačkoliv byl považován za zásadního odpůrce Bulharů.

Mohli bychom uvést ještě dlouhou řadu různých příspěvků do příležitostných sborníků, časopisů,³⁹ spoustu recenzí a polemik v »Arhivě«, jejichž obsah je pln vždy zajímavých myšlenek a pohnutek, přes jejich příležitostnou ostrost. Sama ostrost jeho kritik je psychologicky odůvodněna tím, že prof. B. nezřídka své názory viděl u jiných, ale bez svého jména, ba proti sobě. Já sám jsem měl letos nemilou příležitost dokázat v Arhivě (č. 3—4), jak na II. mezinár. sjezdu slavistů ve Varšavě prof. slavistiky v Cernăuți, Gr. Nandriș, předložil referát,⁴⁰ ve kterém rozvinul již starší myšlenky prof. I. Bărbulesca, a to zrovna proti němu, jako vlastní objev.

Tím stálým rozrušením, zdá se mi, může

³⁴ V Praze, dne 9. V. 1935 večer.

³⁵ Dotkli se toho *Josef Popovici*, *Der Heutige stand der Slavistik in Rumänien*, *Slavia* I, str. 185—186. *P. P. Panaitescu*, *Slavistische Forschungen in Rumänien*, *Slavische Rundschau*, VI, 2, 115—118, a *Ilie Bărbulescu*, *Slavistika v Rumunsku*, *Slovanský Přehled*, XX, str. 241 až 248 (také rumunsky v »Arhivě«, XXXV, str. 232—244).

³⁶ »*Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*«, București, 1928, str. 423.

³⁷ »*Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*«, București 1929, str. 525.

³⁸ »*Istoria literaturii și gramatica limbii bulgare vechi*«, Jași, 1930, str. IV + 187. Viz mou krátkou zprávu ve *Slov. Př.* XXVI, 2—3.

³⁹ »*Chronologický soupis jeho prací je v »Omagiu...« na str. 1—14 (1899—1931 vč.)*».

⁴⁰ »*Les critères phonétiques dans l'étude de l'élément slave du roumain*«, viz *Księga referatów, Językoznawstwo*, I (1934), str. 80 až 84.

se vysvětliti sklon prof. Bărbulescu k osamělosti a možná také jeho sklon k jakémusi přílišnému vysvětlování v jeho spisech, a to častým opakováním. V tom vidím snahu, aby mu bylo konečně rozuměno, aby jeho myšlenky nebyly vykládány všelijak, a vidím také jakýsi druh pohrdání, se kterým se dívá na ostatní rumunskou slavistiku.

V posledních letech zabývá se staršími prvky rumunskými, zvláště lexikálními, v bulharštině,⁴¹ kterých si všímala již celá řada učenců (mezi nimi vynikal zesnulý B. Conev);⁴² svými znalostmi a svou objektivitou přinese jistě řadu kladných příspěvků.

U příležitosti 25. výročí prof. I. Jordan

řekl prof. Bărbulescovi: »To, co vyznačuje především tuto činnost, jest vytrvalost a láska, jimiž se vždycky projevila: rozhodný doklad nezištnosti a idealismu, nebo — přejete-li si — zájmu čistě theoretického, řekl bych filosofického pro studované otázky, totiž pro vědu samu o sobě. Za druhé, neustálá snaha říci věci nové, nebo podati aspoň známé věci pod novým vzhledem, jedním slovem originalnost myšlení, která také charakterisuje každou činnost skutečně vědeckou.«⁴³

Tato slova platí dosud. Prof. Bărbulescu je dosud nejlepším rumunským specialistou ve slavistice. D. Crnjalá (Jasi—Praha).

3. Z dějin výtvarných umění.

JEAN EBERSOLT, MONUMENTS D'ARCHITECTURE BYZANTINE. *Paris* 1934. *Stran* VI + 216. *Tabulek* XLVIII.

CHOISY ukázal podstatu byzantské architektury, její technickou dokonalost a výspělost, DIEHL v rámci dějin všeho umění byzantského sleduje důsledně historický vývoj architektury na podkladě teritoriálního rozdělení byzantského imperia a kulturního vlivu. Ebersolt však volil jinou metodu. Sleduje vývoj jednotlivých architekturních forem byzantské architektury. Pojem »byzantský« chápá v nejširším pojmovém rozsahu, neboť neváže se na rozsah a politický vliv imperia, nýbrž označuje jím vše to, co na podkladě kultury byzantské v architektuře bylo vytvořeno. Tím obsáhl systematisaci památek na ohromném území od hranic království obou Sicílií až po Mesopotamii a od Ruska po Egypt. Ebersolt dokázal již dříve, že poznal dokonale stavitelství byzantské vůbec a cařihradské zvláště tak, jako snad málokterý byzantolog, ale

při této systematické práci neunikla mu žádná dosud publikovaná památka a své konkluse opírá o literaturu vyčerpanou až do nejmenších a nejzapadlejších monografií. Tato suverénní znalost materiálu umožnila přesnou systematisaci bez mezer a bez věcných omylů. Stejně široce chápe autor umění byzantské v rozsahu časovém, neboť na rozdíl od školy vídeňské zahrnuje do tohoto pojmu i umění t. zv. poflaviovské nebo starokřesťanské, počínaje chrámovými stavbami Konstantinovými v Palestíně.

Systém práce přizpůsobil Ebersolt přesně tendenci celého díla: vytyčiti přesně jednotlivé formy stavební a jejich vývoj; proto obsáhlý materiál, do nejmenších podrobností vyčerpávající památky ať již zachované nebo literárně zjištěné, odkázal do poznámek ke konci knihy, aby tak pevně skloubené myšlenkové pásmo vlastního textu zbavil přítěže jednotlivostí a podružností. Jenom takovým způsobem mohl

⁴¹ »Les plus anciens éléments du roumain en bulgare«, viz Księga referatów, Językoznawstwo, I (1934), str. 4—8.

⁴² Viz »Езикови взаимности между Българи и Румъни«, Годишник на Соф. Унив.

XV—XVI, posmrtně znova vydané St. Mladenovem v díle Б. Цонева: История на български езикъ II. София 1934, str. 3—151.

⁴³ Prof. I. Jordan, Arhiva XXXIX (1932), 1—3, 79.

předložit čtenáři přehledný a nerušený obraz.

Pro vnější rozdělení musil použití Ebersolt vžitého a více nutného rozdělení na památky chrámové, které obsáhly prvých deset kapitol a užitkové, shrnuté v pouhých třech kapitolách, jež vlastně tvoří jenom nutný přídavek části první. Počet desíti kapitol věnovaných architektuře chrámové odpovídá také desíti typům stavebním, z nichž prvých devět jsou typy základní; v desáté kapitole, nejobsáhlejší, probrány jsou různé, ovšem že jenom význačné kombinace typů základních.

Přehled počíná (kap. I.) nejjednodušší formou, podélnou jednodílnou stavbou a jejími variacemi, kterou odlišuje autor od basiliky (kap. II.), neboť tu definuje jako stavbu trojlodní. Stavby centrálního půdorysu (kap. III.) klade před stavby podélné s kupolí (kap. IV.), ačkoliv tyto vycházejí bezprostředně z hloubkového citění basiliky, které nebylo přemoženo výskovou tendencí kupolové konstrukce. Sem zařazuje i ty chrámy, kde kupole je vztyčena nad křížovitou lodí, kdežto stavby na půdorysu volného kříže odděluje jako samostatnou formu (kap. V.). Za samostatný útvar uznává Ebersolt též stavby na půdorysu dvoulístu (kap. VI.) a připojuje k nim půdorys trojlístu a čtyřlístu, ačkoliv poslední patří bez pochyby do skupiny staveb centrálních, kdežto první dva typy alespoň některými památkami, jež sem E. zařazuje, (sv. Eliáš v Soluni) jsou derivátem jednodílné podélné stavby s kupolí, k níž vrací se autor v kap. VII. probíraje zde basiliky s kupolí nad transeptem nebo nad střední lodí. Zvláště pak odděluje jednu variaci tohoto typu, totiž stavby, kde z bočních lodí zůstal volným pouhý střed a splynul se střední lodí tak, že vznikl půdorys vepsaného kříže i druhou variaci základního typu (kap. IX.), kde čtvercový střed, nad nímž vztyčena kupole, obvykle na trompech, obklopen je jak úzkými bočními loděmi, tak korespondentní, stejně vysokou, třetí lodí při západní straně půdorysu.

Proti tomuto rozdělení mohou být ovšem námitky odůvodněné jiným názorem, neboť počet typů se podstatně zjednodušuje tenkrát, považujeme-li jednodílnou stavbu a basiliku za jeden typ a shrneme-li všechny stavby probírané v kap. VII., VIII., a IX. do skupiny jediné, neboť u všech jde o též problém: sloučení longitudinální tendence basiliky s konstrukcí kopule, vyřešený ovšem s různým výsledkem. Tím by se počet základních typů podstatně zmenšil.

Kombinace základních typů jsou svou povahou přerozmanité a nezbylo proto Ebersoltovi, než vymeziti jen některé z nich, které vynikají v dějinách architektury samy svým významem i vlivem na památky jiné. Do této skupiny neřadí jenom památky, které v sobě organicky slučují několik typů, nýbrž i ty, kde pouhým vnějším způsobem spojeno několik základních typů, a proto do této skupiny zařazen byl na př. oktagon viranšehirský i Kalat-Seman stejně jako Sv. Sofie cařihradská nebo Parigoritissa v Artě.

Klášteří stavby byzantské (kap. XI.) se v původním stavu zachovaly jenom málo a ani svými obývacími ani společenskými místnostmi (trapezy, kuchyně, lázně atd.) neposkytují mnoho vývojově zajímavého, neboť jednak účelovost, jednak tradiční způsob života neposkytoval mnoho podnětů k vytváření nových forem.

Bohužel, ještě chudší na zachované památky jsou stavby světského určení (kap. XII.), hlavně však paláce; pouze z literárních zpráv možno rekonstruovati to, co v Cařihradě bylo zničeno a co ještě je ukryto pod zemí. Několik civilních staveb v Syrii, záhadný veliký palác v Abobě a civilní stavby Mistry nedají mnoho základu pro rekonstrukci vývoje byzantského paláce a domu. Do této skupiny památek zahrnuje Ebersolt i jiné užitkové stavby byzantské jako cisterny, akvadukty, zatím co o opevňovacích stavbách mluví odděleně (kap. XIII.) hlavně na podkladě dochovaných hradeb cařihradských a několika citadel rozsetých po imperiu.

V další části mění Ebersolt systém práce a vrací se k systému Diehlova v »Manuel«. Přihlédaje zvláště k Cařihradu (kap. XIV.), k asijskému východu (kap. XV.) a k východní Evropě (kap. XVI.), vytyčuje architektonické zvláštnosti jednotlivých zemí. Je to vlastně opačná metoda, než jaká byla sledována v prvních třinácti kapitolách. Autor na to zřejmě pamatuje a proto přehled provádí co nejstručněji, odkazuje ponejvíce na poznámky. Kapitola XIV. vybočuje poněkud z tohoto rámce a je kratičkým výkladem o vzniku umění cařihradského na hranicích kultury hellenistické a kultur orientálních. Názory zde spíše jen nahozené než propracované nejsou nové a nevybočují z hranic Diehlových názorů v »Manuel«, proti nimž ještě více zdůrazňují logiku byzantského umění. Za to důsledně propracován je systém v XV. a XVI. kapitole, kde zcela správně připojil Ebersolt vždy několik dat z dějin politických, pokud souvisí s rozvojem architektury. Závěr, čistě ebersoltovsky brachylogický, jest vlastně odpovědí na otázku »Orient či Řím«, nikoliv zřetelnou, nýbrž ukrytou v nepřímé polemice s názory školy vídeňské, odpovědi, jež blíží se názoru Strzygowského spíše než Diehlova.

Neobyčejně cenná je část poznámková, zpracovaná s úžasnou důkladností; ta poslouží vědeckému pracovníku plně sama o sobě bez spojení s vlastním textem. Zde snesl Ebersolt spoustu materiálu srovnávacího spolu s citací literatury večerpané do krajnosti.

K XVI. kapitole dlužno však připojiti několik poznámek. Autor zahrnuje pod pojem byzantského umění i stavitelství *ruské, rumunské a srbské*. Nevytyčil však konečné časové hranice, kam až sahal vliv umění byzantského, t. j. kde končí umění panorthodoxní a kde počínají samostatná umění pravoslavná, která lze již nazvat národními, i když ne snad v etnickém, tedy alespoň v teritoriálním nebo i politickém smyslu. Tím se stává, že na př. v ruské architektuře zmiňuje se autor

pouze o architektuře kyjevské, novgorodské a pskovské a toliko slovem o suzdalsko-vladimírské. O moskevské architektuře se však již nezmiňuje. Zde by bylo na místě vypořádati se s otázkou, kde končí umění byzantské, neboť stejným právem lze zváti i architekturu novgorodskou národní a opačně lze i moskevskou architekturu zváti byzantskou. Problém ten jest velmi obtížný, ale nelze přes něj přejíti mlčením, když již byl zde vyvolán názor, že umění byzantské je vlastně synonymem umění východokřesťanského nebo panorthodoxního. A tento názor i Ebersolt zastává obsahem celé knihy, třebaž že jej nikdy výslovně neformuloval. Ještě více tento nedostatek vystupuje při zmínce o architektuře moldavské, kde, jak z popisu zřejmo, myslí Ebersolt pouze na chrám stavený za Štěpána Velkého, Bohdana Jednookého a částečně za Štěpána ml. Ale moldavská architektura se vyvíjí dále, ne snad v tak četných památkách jako v periodě rozkvětu, ale stačí si uvědomiti, že po této době byl zbudován chrám v Dragomirné a Tří světů v Jaších, abychom byli nuceni uznati, že i po r. 1527 vývoj rumunské architektury pokračoval. Ebersolt se však o něm nezmiňuje, ale neodůvodňuje proč tak činí.

Myslím, že by bylo správné, když byl již teritoriální vývoj byzantské architektury do studia tohoto zahrnut, zmíniti se o něm poněkud důkladněji, neboť je-li na př. architektura srbská rovnocennou složkou architektury byzantské stejně jako architektura cařihradská, pak bychom o jejích školách a architekturních zvláštnostech musili čísti v knize více než několik slov na str. 121 a 122, stejně tak bychom měli slyšeti o pskovské architektuře, tím spíše o zvláštnostech ruské architektury vůbec (snížené podpěrné oblouky, západní lichý pár pilířů atd.), u rumunské architektury valašské bylo by třeba zmínky o episkopii v Târgoviste z roku 1518 nebo episkopii v Curtea de Argeș z r. 1508 a jiných památkách tohoto typu, na který se nevzta-

huje to, co Ebersolt na str. 122 o valašské architektuře praví.

Dílo věnuje pozornost hlavně půdorysu. K elevaci nebylo již tak soustavně přihlédáno, neboť jinak nelze si vysvětliti to, že se autor nezmínil o snížených podpěrných obloucích a křížovitých pilířích architektury trebizondské. Leč úplně byla pomínuta dekorační stránka architektury byzantské. Pouze v poznámce mluví se o barevném efektu ornamentálního řazení cihel, ale tato dekorace, jak je zachována v památkách solunských, verrijských, messemvrijských a cařihradských, byla by vyžadovala zvláštní kapitolu, kde by byly probírány rozdíly jednotlivých směrů. Konečně, plastika zdobící vnější stěny chrámů trebizondských, vladimírských, arménských a syrských, je věcí více tvoření architektonického než plastického. I o tom v knize však nenacházíme ničeho.

Po vnější stránce byla kniha vypravena vzorně, a jest krásným památkem předčasně zemřelého vědce.

Illustrace nepřinášejí téměř nic nového, ale to není nedostatkem knihy, po výtce synthetické. J. Myslivec (Praha).

E. MAMBOURY—TH. WIEGAND, DIE KAISERPALÄSTE VON KONSTANTINOPEL ZWISCHEN HIPPODROM UND MARMARA-MEER. Berlin-Leipzig 1934 (*W. de Gruyter & Co*). Stran VI + 71, 31 vyobrazení v textu a 118 tabulek reprodukce a plánů.

Dílo, které vzniklo spoluprací jak obou autorů, tak dalších spolupracovníků-architektů, UVO HÖLSCHERA a KARLA WULZINGERA v letech 1912 až 1918 a dnes jest vydáváno pod štítem Archeologického ústavu německé říše, oddělení v Cařihradě, jest po výtce materiálové. Wiegand v úvodu díla naznačuje jeho historii a cíle. V r. 1912 vyhořela značná část obytných domů ve čtvrtích ležících mezi Hippodromem a Mramorovým mořem. Domy byly dřevěné a vyhořely až do základů, které stály, jak se dalo zjistiti již

z povrchu, na stavbách palácového komplexu cařihradského, a to buď celých nebo alespoň částečně zachovaných, zanesených úplně kulturní vrstvou. Bylo přirozené, že archeologové, sídlící v Cařihradě, nedali si ujití tuto jedinečnou příležitost ku prozkoumání těchto míst, která ostatně netrvala dlouho, neboť při znovubudování bylo vše bez milosti ničeno. Víme, že již Ruský archeologický ústav počal před válkou sbírat materiál a zkoumati tato místa, ale práce byly přerušeny postupem války balkánské. Proto tím více se radujeme z práce obou autorů, která přecházela doby nepříznivé pro její publikaci a vychází dnes, v době tak významné pro další výzkum byzantského Cařihradu. Autoři uložili si při vydávání materiálu velmi přísnou rezervu, nevykročili z okruhu svého archeologického výzkumu a vyloučili také naprosto synthetické zpracování přineseného materiálu a proto se ani nepokoušejí identifikovati zjištěné stavební zbytky se známými budovami palácovými a pokud užívají jmen jejich, činí tak pouze pro snazší orientaci. Kniha přináší pouze souhrn archeologických výzkumů v řečené době získaných a proto je přirozené, že význam knihy tkví v plánech a reprodukcích fotografických snímků, které také tvoří největší část jejího obsahu.

Výtěžek archeologických výzkumů shrnut jest do čtyř skupin. Prvou z nich tvoří zbytky přímořské části palácových budov na břehu Mramorového moře po obou stranách orientální dráhy, při čemž zvláštní význam architektonický má přístaviště císařského paláce s monumentálním schodištěm a cisternou pod ním. Druhou skupinu tvoří další část palácových budov, ležící mezi první skupinou a Hippodromem. Zjištěné zbytky zde tvoří několik skupin, které vzájemně nelze spojit. Střed této skupiny zachoval zbytky dvou pater, v nichž nalezena řada místností zaklenutých kupolí, kromě schodišť a spojovacích chodů. Již první pohled na plán těchto zbytků ukazuje, jak těžká bude identifi-

kační práce a hlavně srovnání s historickými daty o palácových budovách. To, co vykopávky zde podávají, těžko považovati za místnosti reprezentační a stejně těžko usuzovati na jednotnost stavebního plánu. Třetí skupinu tvoří zbytky Hippodromu. Nejlépe je ovšem zachována Sphendone Hippodromu i se svou vnitřní kubikulární a ochozovou konstrukcí, neboť na ní stojí dnešní umělecko-průmyslová škola. Čtvrtou část tvoří výzkumy cisterny Jere Batan Serai, které provedl a v knize podává ECKHARD UNGER.

Celkový dojem, který pročtením knihy získáváme, je dvojitý. Materiál, který zde byl podán, je pro poznání palácových staveb cařihradských velmi skrovný, a nebude-li rozšířen dalšími výzkumy, stěží bude moci poskytnouti základ synthetické práci. Avšak i to, co je zde podáno, je vzor pro všechny práce podobného druhu svou přesností a důkladností.

Autoři byli si zřejmě vědomi toho, že mnoho z prozkoumaných jimi památek je denně v nebezpečí ztráty a zkázy a proto věnovali sebedmenším detailům pečlivou pozornost, která se projevuje v reprodukovaném fotografickém materiálu. Kniha vzorně vypravená jest zejména ke cti i nakladateli, jenž slavistice a byzantologii dal v posledních letech mnoho významných prací, vzorně vypravených.

J. Myslivec (Praha).

G. DE JERPHANION S. J., UNE NOUVELLE PROVINCE DE L'ART BYZANTIN. LES EGLISES RUPESTRES DE CAPPADOCE. — *Planches. Troisième album.* — Paris 1934. Textu 4 strany (index) a 208 tabulek světlotisku.

Životní dílo RP. de Jerphaniona, publikace nástěnných maleb kappadockých, shrnuto je v dílo, jehož třetí obrazové album leží před námi. Leč ani tímto svazkem ještě není dílo skončeno a není skončena ještě ani textová část, současně vydávaná. Bohužel tempo vydávání je příliš

volné a badatel při každém kroku naráží na nepříjemné potíže, které jsou způsobeny hlavně tím, že ikonografický index má, dle slibu, připojen býti až na konci díla. Prolistování každého ze tří svazků nejenom zdržuje v práci, ale jest také naprosto nespolehlivé, neboť mnoho reprodukovaných fresek jest tak zničeno, že orientace bez připojeného textu jest v mnohých případech vůbec nemožná. Tím ztrácí dílo na upotřebitelnosti až do vydání posledních svazků.

Na reprodukcích vidíme fresky řady nových památek, z nichž zvláště Sv. Barbora v Soghanle jak svým ikonografickým rejstříkem, tak svou slohovou stránkou vyniká nad ostatní památky. Slohově ještě výše stojí malby v trikonchu v Tagharu, bohužel silně rozrušené. Avšak ornamentální část těchto maleb, provedená rukou zkušenou, dává nám možnost poznati v malíři individualitu, vynikající nad prostředím mnišských tvůrců kappadockých nástěnných maleb, třebaž je v kresbě figurální silně pod vlivem své ornamentální zručnosti. Vysoké úrovně jsou i malby v Qarabach-Kilissé. Pozoruhodné jsou fresky u Sv. Basila svým výlučně ornamentálním obsahem, odpovídajícím ikonoklastickým názorům.

Ikonografický rejstřík památek v tomto svazku publikovaných jest mnohem bohatší, než tomu bylo u předešlých dvou svazků. Najdeme zde na př. kompozici 40 mučedníků rozloženou po stropě a části zdi kostelíku jim zasvěceného. Zvláštností v těchto malbách jest cyklus života sv. Petra, rozložený na stropě kaple č. I v Bellikilissé, i »Sedm spících« na jednom z oblouků u sv. Barbory, a to v oddělených rámech. Kompozice v této památce má dvojí význam: jednak jest to příspěvek poměrně velmi dobře datovaný (přibližně rokem 1000) k otázce vývoje mučednického portrétního a jeho přenesení do nástěnného malířství, jednak je to námět ikonografický velmi vzácný a, pokud jest nám znám, na půdě maloasijské, kde bychom vlastně hle-

dali centrum kultu těchto světců, jediný. Zůstává však ještě bez spojení s typem, který vychází z menologia Basila II a ujímá se v řeckém umění až do jeho zániku. Dvakrát zde nalézáme vyobrazení sv. Eustathia, prvé v Trikonchu u Ortakey, druhé z publikace Strzygowského již známé v Guéik Kilissé. Velmi vzácné jsou v kappadockých malbách portréty donátorů; dvě památky (ve sv. Barboře a v Qarabach Kilissé) jsou výjimkou, která ovšem má svůj veliký význam, neboť nalézáme je právě v těch malbách, které svou slohovou stránkou vynikají nad ostatní a u nichž cizí vlivy a cizí přínosy nejsou vyloučeny. Ba právě donátorské portréty svědčí o zavanutí vlivu centrálního umění, které přestovalo portrétní malířství ve velkém rozsahu.

Posouditi celé dílo budeme moci až po jeho dokončení. Ke vnější stránce díla podotýkáme pouze tolik, že jest dosti nevhodné zařadovati akvarely a kresby Tita Ridolfiho tam, kde se můžeme srovnáním s fotografickou reprodukcí přesvědčiti o jejich problematičnosti ba i nepřesnosti. Z toho plyne, že zařazení jejich do díla je více méně zbytečné, poněvadž kopie fresek nejsou a o subjektivní deskripci maleb nemáme ve vědeckém díle zájmu.

J. Myslivec (Praha).

VLAD. R. PETKOVIĆ, LA PEINTURE SERBE DU MOYEN AGE. II. Beograd 1934. — *Stran* 64 + XIV, a CCVIII tabulek reprodukcí.

V r. 1930 vydal prof. Petković pod stejným názvem album reprodukcí srbského nástěnného malířství. Kniha, která leží před námi, má být pokračováním tohoto díla, jak alespoň nasvědčuje číslice II na titulní stránce. Bohužel v celém díle nenajdeme ani řádky o tom, v jakém poměru jsou oba díly této publikace navzájem, a marně hledáme i vnitřní pojítka mezi nimi. Teprve srovnáním obou dílů dohadneme se, že druhý díl má patrně doplňovati prvý

v části reprodukční, při čemž oba díly ob sahují reprodukce z celého období rozkvětu srbského středověkého malířství. Již to po našem skromném názoru jest vadou, neboť takto pojaté dílo nebude nikdy úplným celkem. Oba dva díly obsahují touž látku a shledávání reprodukcí jedné a téže památky po obou dílech znechutí. Lépe by snad bylo bývalo pojmuti do každého dílu polovici nebo jinou poměrnou část celého malířství srbského, rozděleného na podkladě časovém. Ostatně oba díly liší se od sebe nejen vnější úpravou, nýbrž i úpravou textového průvodu.

Textová část jest ostatně Achillovou patou celého díla. Autor tu hledí všemožně sloučiti v jedné publikaci dvě různé vědecké metody publikační. Veliký rozsah reprodukcí svědčí o tom, že dílo mělo býti pouhou materiálovou publikací, a této formě měl býti přizpůsoben i text, který dle vžitých již pravidel vědecké edice měl obsahovati pouhý stručný průvod k reprodukcím; leč autor sloučil tento doprovod, vlastně jen pouhý výčet ikonografických námětů jednotlivých památek, se syntetickým výkladem o srbském středověkém malířství. Při tom však omezený rozsah a stručný sloh textové části způsobil, že systém byl zde jenom nadhozen, bez jakéhokoliv odůvodnění. Nemíníme a nemůžeme se také s tímto systémem zde vypořádati a litujeme pouze, že tak nešťastně voleným způsobem byl velmi zajímavý autorův názor na systematisaci srbského středověkého malířství odsouzen k neupotřebitelnosti pro vědeckého pracovníka. Leč nelze omluviti vážný nedostatek, který textovou část ještě více znehodnocuje. Autor pořádá totiž památkový materiál, aniž čtenáři dal možnost přezkoumati své vývody alespoň po stránce historické věrnosti, neboť v textu operuje se toliko údaji století, aniž bylo uvedeno datum maleb často velmi přesné; ba v případech pochybných nebylo uvedeno ani aspoň několik slov pro historické zjištění doby vzniku

památky. Teprve ke konci knihy mezi rejstříky najde čtenář v seznamu památek potřebná data.

Ale nelze rozhodně souhlasiti se způsobem, jak tato data jsou uvedena. Tak na př. datovány jsou malby dečanské léty 1327 až 1348, t. j. dobou mezi počátkem stavby a dokončením malířské výzdoby. I když snad pochybuje autor o tom, že malby byly provedeny v jednom roce, nápisem zjištěným, t. j. 1348, pak rozhodně nemůže malby klásti i do doby, kdy ještě chrám byl stavěn, t. j. do doby mezi léty 1327 až 1335, takže, v krajním případě, vymalování dečanského chrámu spadá do let 1335 až 1348. Totéž platí o dataci fresek staronagoričských, které Petković klade do let 1313 až 1318, ačkoliv r. 1313 teprve počala přestavba chrámu. Není vyloučeno, že zde malby byly dokončeny v jednom roce, t. j. 1318, neboť stopy po nahazování omítky i dnes patrné, svědčí o práci velmi rychlé. Stejně tak je to s datem maleb lesnovských, které Petković klade do let 1341 až 1348, ačkoliv první nápis datující chrám rokem 1341 o malbách se nezmiňuje vůbec, teprve druhý datující narthex rokem 1349 mluví o malbě, která jest také skutečně v obou stavbách tatáž, tedy z téže doby, čili z r. 1349, jak dokázal OKUNEV. Datování maleb Matejičce léty 1340—1350 postrádá odůvodnění; naopak správnější je datování léty 1355 až 1357, resp. 1360. Nejvíce zaráží datování dvou nepatrných zlomků fresek v chrámu sv. Mikuláše ve Studenici XII. stoletím (s připojeným otazníkem), ačkoliv v textu zařazuje autor malby ty bez nejmenší pochyby mezi díla školy rašské. Pro datování maleb XII. stoletím není ostatně podkladu ani historického ani slohového.

Ani část reprodukční není bez kazů. Nejvážnější závada reprodukcí jest jejich technická nedokonalost, spočívající v tom, že jednak použito bylo fotografií, které se k reprodukcí vůbec nehodí, jednak nedokonalým provedením zinkografickým. Dnes je již obecně známa a respektována

přednost světlotisku, který neliší se cenově příliš od nákladu na dobrý štoček, a proto stávají se reprodukcce zinkografické již řídkými. Když se však setká špatná fotografie se špatným štočkem, je výsledek takový, jaký nám ukazuje právě album díla Petkovićova, z něhož valná část nehodí se vůbec k vědeckému studiu. Jako nedostatek ediční kritiky nutno vytknouti i to, že vydány jsou památky (na př. Chilandaru a Pološka), které později byly přemalovány, takže původní malby úplně zmizely. Snad byla zachována ikonografie původních maleb, ale zde jde o sloh, který však dnes studovati nelze.

Do legendy reprodukcí a do seznamu ikonografického vloudily se některé omyly. Tak na př. tab. č. XL a LIII jsou reprodukcce andělů držících medalion s poprsím Emanuela a nikoliv s Keramiem, které je vždy tvaru kvadratického, vždyť je to cihla! V nově objevených malbách pečských dvě scény s Bohorodičkou reprodukováné na tab. XCVIII, CIX a CX jsou zřejmě součástí cyklu akathistového, jak svědčí zejména nápisy, neboť »Raduj se nevěsto panenská« (na první scéně) a citát (ovšem zkrácený) ze 7. ikosu na druhé scéně ukazují na souvislost s cykly akathistovými, které vznikly na půdě srbské (podle dnešního stavu znalosti památek) a netřeba proto hledati souvislosti s Itálií, jak činí autor (str. 37), proto také padají dedukce z této závislosti na Itálii vyvozované. Kristus reprodukováný na tab. CXXI jest »Anděl veliké rady« poněkud odlišného typu od studenického vyobrazení. Svatý vojn reprodukováný na tab. CLIX je nepochybně sv. Merkur a nikoliv Jiří, o čemž svědčí forma přílby, tak charakteristická pro tohoto světce.

Vypravení knihy byla věnována pozornost jako dílu reprezentačnímu, bohužel s příjemným zevnějškem není spojena praktičnost, zejména přišití textu na levou stranu desek je velmi nevhodné.

Škoda, že publikace z oboru dějin srbského středověkého umění nemůžeme vždy

přijmouti s plnou radostí, neboť stále se setkáváme s nedostatky, které staly se takřka typickými. Dnes, kdy tak těžko dožívá se umělecko-historická kniha na světlo, jest toho tím více litovati.

Josef Myslivec (Praha).

СВЕТОЗАР РАДОУЧИЋ, ПОРТРЕТИ СРПСКИХ ВЛАДАРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ. «Музеј Јужне Србије». Посебна издања. Књига I. Скопје, 1934. Стр. 105, XXIV табл., одна в крапках.

С удовольствием отмечаем выход в свет труда начинающего сербского ученого, сына известного историка. Многочисленные портреты ктиторов в сербских церковных росписях представляют замечательную особенность их содержания и заслуживают особенного к себе внимания. Мы уже имели случай писать об этих портретах («Byzantinoslavica», roč. II, sv. 1. Praha 1930, 74—94, таб. I—IX), поставив себе задачей попытку выяснить до какой меры они могут почитаться натуралистическими и в каком отношении они находятся к остальным сюжетам росписей, в состав которых они входят. Молодой автор рассматриваемой книги имеет несколько иные цели — он стремится собрать возможно большее число сохранившихся изображений сербских государей, возможно точнее их описать, дать им правильное объяснение и с достоверностью установить их хронологический порядок. К этому он присоединяет анализ портретов иконографический и стилистический. С полным правом можем сказать, что автору удалось с успехом справиться со своей задачей. Он дал самый полный и очень наглядный обзор всех известных портретов, правильно их идентифицировал и датировал. Для удобства обозрения он разделил их на четыре группы. К первой из них он относит только один портрет зетского короля в церковке св. Михаила около Стона, XI—XII в., ко второй — изображения Неманичей от Стефана Немани до Милутина, к третьей — портреты Милутина, Стефана Дечанского, Душана и Уроша в памятниках южной Сер-

бии, к четвертой — портреты преемников Неманичей, Мрњявчевичей, князя Лазаря и деспотов.

В первой группе очень интересным и важным является первое полное научное объяснение и датировка недавно открытых портретов в наружном притворе Великой Успенской церкви Студеницкого монастыря. Здесь важно не только то, что эти портреты представляют древнейшие, не окончательно испорченные реставрацией изображения Немани, Стефана Первовенчанного, его сына Радослава, Св. Саввы, Арсения, Саввы II-го, и что тут сохранилось кроме того замечательное изображение перенесения тела Немани в Студеницу, но и то, что эта живопись, датируемая 1233—34 г., находится в наружном притворе, который по теории одного из сербских ученых не мог быть построен раньше XIV в. Этим подтверждается высказанная нами уже неоднократно точка зрения, что притворы, пристроенные к большинству сербских храмов XII и XIII ст., возникали или одновременно с основным зданием церкви, или только немного позднее его, но редко позже начала XIV в. Изданное же впервые в книге Р. перенесение мощей Немани в Студеницу представляет оригинал изображения, находящегося в юго-западной часовне Сопочанского храма и изданного нами впервые в статье, посвященной составу сопочанской росписи («Byzantinoslavica», roč. I. Praha, 1929. Рис. 18). Тогда я высказал предположение, что данная композиция изображает перенесение тела строителя церкви Уроша I, но после открытия этого же изображения в Студенице, стало вполне ясно, что оно относится к Немане, и Р. правильно исправляет мою ошибку. Чрезвычайно интересной является в этих изображениях одна деталь, на которой Р. совершенно не останавливается. Она заключается в том, что тело Немани у стен монастыря встречает духовенство и монашество с иконой Богородицы, которая представлена по пояс, в молитвенной позе и с развернутым свитком в руках. Это тип так называемой Халкопратийской

иконы Божьей Матери, чтимой в Константинополе и получающей распространение после X в. От нее произошел так называемый тип Боголюбской Б. Матери и особенно распространенные в сербских церквях изображения Богородицы просительницы со свитком, на котором написан ее диалог с Христом. Древнейшее такое изображение находится в росписи Милешева, и можно было думать, что оно происходит от изображения на иконе, повторяющей икону Халкопратийскую. Из факта изображения ее на фресках, студеницкой и сопочанской, ясно, что такая икона действительно существовала, находилась в Студенице и была особо чтимой ее святыней, т. к. ее одну только вынесли для встречи мощей первого святого государя сербского. Большинство, однако, подобного рода изображений Богородицы представляют ее обыкновенно в рост и обращенной вправо, т. к. такое изображение бывает всегда связано с изображением Христа, к которому Богородица обращается со своей молитвой. По пояс она бывает представлена только на иконах, но и в этих случаях также обращенной вправо. Так она была изображена, надо думать, и на студеницкой иконе, но стенописи, о которых идет речь, в обоих случаях изображают ее обращенной влево. Можно предположить, что живописец намеренно обернул в данном случае Богородицу, чтобы она была обращена навстречу приближающейся процессии с мощами, которая движется, как было в обычае изображать, слева направо.

Можно выразить сожаление, что Р. не издал до сих пор неопубликованные портреты, находящиеся на южной и западной стенах сопочанского храма. Они довольно плохо сохранились, но все же не настолько, чтобы нельзя было распознать, кто и как изображен. Если бы это было сделано, можно было бы решить вопрос, кто именно изображен на западной стене. По моим наблюдениям там представлена королева со старшим сыном, Драгутином, по утверждению Р. — сыновья Уроша I, Драгутин и Ми-

лутин, а королева отсутствует. Мне кажется, что последнее неверно.

Заслуживает внимания экскурс Р., объясняющий происхождение композиции, изображающей родословное древо сербских королей. Он правильно связывает ее с композицией Древа Иисеева и находит для обоих древние образцы в западной живописи, откуда они, повидимому, действительно были позаимствованы. Достаточно обоснованы и его сомнения в аутентичности дечанского изображения древа Неманичей — оно в самом деле сильно реставрировано.

Вся описательная часть книги Р. так же, как и его исследование содержания и иконографии рассматриваемых им портретов, если не считать нескольких мелких ошибок, не вызывают никаких возражений. Хуже обстоит дело, когда он обращается к стилистическим характеристикам. Тут чувствуется недостаточная еще подготовленность автора для работы такого рода, неполное представление о том, что должно быть относимо к стилю, некоторая ограниченность горизонтов.

Излишними, поэтому, нам кажутся рассуждения автора о «византийском импрессионизме» и об его отражениях в сербской живописи. Термин «импрессионизм» в последнее время часто стали применять для определения некоторых особенностей средневековой живописи и в некоторых случаях с достаточным основанием, но обращаться с ним все же надо с осторожностью. Он может быть с правом применен для определения декоративных качеств византийской монументальной живописи вообще и сербской XIII в. в частности. В этом смысле все сербские росписи XIII ст. имеют импрессионистический характер и нельзя различать в них при этом части с содержанием церковным и с содержанием портретным, как это делает автор (стр. 89). Кроме того, «импрессионистическим» может быть назван особый, распространенный в византийской живописи X—XII вв. прием письма ликов, заключающийся в том, что для придания лику необходимого рельефа, мастер

накладывает краску разного оттенка длинными мазками один возле другого, не сливая их между собой и имея в виду, что его произведение будут рассматривать издали. Этот прием, однако, почти исчезает в самом начале XIII ст., заменяясь постепенно красочной растушевкой, и следы его сохраняются только в виде редких белильных бликов. Присутствие же этих бликов считать «импрессионизмом» едва ли возможно.

Трудно согласиться с автором и в том случае, когда он противопоставляет одну другой две группы портретов — реалистических и идеализованных, утверждая, что реализм портретов сильнее всего проявился в портретах Милутина. Нам трудно, конечно, судить насколько вообще эти портреты были похожи на свои оригиналы — насколько они были реалистичны. Автор поэтому совершенно правильно поступает, когда для определения этого реализма сравнивает портреты между собой и с изображениями входящих в состав росписи фигур святых. Это последнее сравнение как раз и приводит нас к убеждению, что различие существует и такое разительное, что его никак иначе нельзя объяснить, как наличием в портрете реалистических черт. Ясно, что мастер поскольку это было в его силах, стремится к реализму, а эта его тенденция и есть самое важное для характеристики исполненного им портрета. Тенденция эта одинаково замечается во всех портретах, покуда, как это видно на портретах св. Симеона Немани и св. Саввы, путем постоянного копирования черты реалистические не заменяются иконописным типом. Автор, например, считает портрет Душана над порталом в Дечанах реалистическим, а портрет Душана в Леснове идеализованным. Однако в том, что касается реализма изображения, т. е. правильной передачи черт лица, оба эти портрета совершенно одинаковы — глаза, нос, брови, форма усов повторяются с совершенной точностью. Разница же в них только та, что в первом случае Душан изображен в униженном по-

ложении молящегося и преклоняющегося перед Христом, во втором же он представлен в официальной и торжественной позе земного владыки.

Не разбирается, наконец, автор и в стиле росписи Милешевской церкви. Как историк искусства с опытным уже глазом, он замечает разницу двух стилей в этой росписи, но объясняет ее тем, что будто бы роспись нартекса исполнена позднее и иными мастерами. Если бы он точно определил особенности каждого из этих стилей и с этой точки зрения стал бы рассматривать роспись, то убедился бы в том, что черты обоих стилей он мог бы найти и в живописи центральной части храма и в нартексе. Более же позднее исполнение росписи нартекса опровергается и таким простым соображением. Роспись содержит в себе только евангельский цикл изображений, кроме нескольких отдельных внеевангельских композиций и единоличных фигур. Этот цикл начинается в центральной части храма, переходит затем на стены нартекса и возвращается опять в храм, где и заканчивается. Трудно себе представить, чтобы сначала были написаны в храме начало и конец евангельского цикла, а затем позднее в нартексе была приписана его середина. Двух же слоев росписи в нартексе нигде не обнаружено.

Слишком смело отрицает автор и наличие в живописи XIII в. следов влияния искусства западного. Если бы он проделал настоящую тщательную работу над анализом стиля этой эпохи в живописи Сербии и романского Запада, он не был бы так категоричен. Опровержение его взглядов здесь завело бы нас слишком далеко и потребовало бы много места, а потому мы можем отослать читателя к нашей работе о милешевской росписи, которая должна вскоре появиться в печати и в которой этот вопрос трактуется.

Несмотря на эти небольшие возражения, которые мы сочли необходимым сделать, мы не находим, чтобы они могли умалять достоинства работы Р. Строго науч-

ный метод, разносторонность освещения вопроса, хорошее знакомство с литературой, ясный и точный язык изложения свидетельствуют о том, что молодой ученый стоит на верном научном пути и что дальнейшие его труды несомненно принесут много интересного и важного. Поздравим его, поэтому, с удачным началом и пожелаем ему в будущем большого научного успеха.

Н. Окунев (Прага).

«РАШКА», *Свебка II. Септембар 1935 године. Београд. Власник и уредник МИРКО ЦВЕТКОВ. 39 стр., IX таблиц в красках и 1 цветное изображение на обложке.*

Ценность этого периодического, повидимому, издания заключается в том, что оно приносит девять изображений в красках с древних стенописей и одно с деревянного рельефа. Цветные таблицы исполнены по копиям художника Ярослава Кратины. Пять из них сделаны с открытых мною несколько лет тому назад прекрасных фресок 1164 г. в церкви Неревского монастыря, в окрестностях Скоплии, три с фрески притвора храма патриархии в Пече, XIV в., и одна с фрески Маркова монастыря, также XIV в.

Издание красочных воспроизведений древней живописи является делом чрезвычайно важным и полезным для всякого интересующегося этой отраслью искусства, и мы должны быть весьма признательны издателю за его успешный почин в этом деле, далеко не легком. Трудности же подобного предприятия, кроме сравнительно высокой цены подобного рода репродукций, заключаются в необходимости достигнут возможно большого их совершенства, возможно большей их красочной близости к оригиналу, так как в противном случае они не достигают своей цели. Долгое время считалось, что копии художников никогда не могут быть так совершенны в правильной передаче рисунка и красок, как цветная фотография, так называемые автохромы. Опыты, однако, которые были сделаны (и делаются очень часто и сейчас) с цветной фотографией в деле репродукции произве-

дений живописи, показывают, что этот механический способ воспроизведения также очень далек от идеала. Рисунок, конечно, воспроизводится совершенно правильно, но с красками, что самое главное, дело обстоит гораздо хуже. При передаче большого размера цветных плоскостей на маленьких фотографических пластинках происходит своего рода «сгущение» красочных пятен, тон делается гораздо более интенсивным, чем в натуре, и краски производят совершенно другое впечатление, чем в действительности. Помочь в этом деле оказывается возможным покуда только опять таки с помощью копии, сделанной рукой художника, от которого требуется безукоризненная точность передачи и рисунка и красок. В частности, говоря о копиях г. Кратины, которые мне приходилось видеть в оригиналах, надо признать, что они делаются им прекрасно, почти никогда не искажают рисунок и очень точно передают краски. Можно сказать, что это копии нерезких фресок, издаваемых в «Рашке», превосходны, но вместе с тем необходимо констатировать, что воспроизведение этих копий, такое, каким мы его видим на страницах «Рашки», неудачно — тона красок очень далеки от тех, которые существуют в действительности. Причина этого та же, что и при цветной фотографии — при уменьшении этих копий до размера страницы произошел тот же процесс «сгущения» красок. Сочетания их правильны, но каждая в отдельности не верна: синяя не такая синяя, как в действительности, красная не такая красная, желтая не такая желтая и т. д. Нам приходилось иметь дело с печатанием цветных репродукций и мы знаем, как трудно при этом достичь удовлетворительных результатов и при наличии самых совершенных современных технических средств. Единственная, повидимому, возможность избежать искажения красок будет заключаться в том, чтобы при печатании не уменьшать оригинала. Достичь этого можно двумя путями: либо надо, чтобы сам художник делал копию в размере будущего ее воспроизве-

denia, что приведет к неизбежному искажению рисунka, либо воспроизводить только детали в размере оригинала. При строгом редакторском контроле последнее может дать поразительные результаты, и мы можем пожелать издатeli «Рашки» в будущем придерживаться этого нашего совета и этим путем дать всем специалистам и любителям древнего живописного искусства

настоящие куски оригиналов.

Таблицы сопровождаются кратким текстом на сербском, английском, немецком и французском языках. Надо пожалеть, что издатель перед печатанием не дал свой текст на просмотр комунибудь из специалистов — это, может быть, очистило бы его от многих весьма досадных ошибок.

H. Окунев.

4. Z filologie.

FRANTIŠEK PECHUŠKA, STARO-SLOVANSKÝ PŘEKŁAD KNIHY „JOB“. *Knihovna Časopisu katolického duchovenstva. Nová řada. Číslo 2. V Praze 1935. Otisk z Časopisu katol. duchovenstva, roč. 101. (1935). Str. 64.*

Práce, kriticky ohledávající text jednotlivých částí slovanského překladu Písma sv., jsou velmi vítány: jest jich dosud nemnoho. Za úkol své práce životní běře si zkoumání takové prof. JOS. VAJS, o jehož pracích kritických srv. tu výše zvláště na str. 236—238.

Jednou z prvních filologických prací Vajsovy bylo vydání knihy Job r. 1903 a 1904, jímž Vajs počal vydávati úryvky ze slovanského překladu Písma, pokračuje tak v záslužném díle J. Brčiče, Ulomci Svetoga Písma, Prage 1865—1871 (jsou v této knize také ukázky z Joba) a v pracích D. Parčićových.

Ve vydání svém použil Vajs textu z II. breviáře novljanského (1493 až 1495), a to proto, že breviář ten obsahuje téměř celý překlad knihy Job. Text v breviářích novljanských jest však pořízen překladem z pramene latinského, z vulgáty; povstal asi teprve ve stol. 13. po známém dekretě papeže Innocence IV.

Vydání upravil Vajs tak, že kapitolu I.—VI. podal v transkripci cyrilské i v opise hlaholském; ostatek jest však pouze hlaholský.

Na str. 65 n. přišel Vajs k těmto závěrům. Text knihy Joba, obsažený v ko-

dexech charvátskohlaholských, podává dvojí překlad: vedle překladu z vulgáty, o němž byla již zmínka, byl také překlad z pramene řeckého. Texty, pocházející překladem z vulgáty, předpokládají jeden původní společný pramen. Vajs pak cituje případy starobylých mluvnických tvarů a slov z textů obojího druhu, usuzuje však, že text, přeložený z řečtiny, je starobylější než text, vycházející z vulgáty. Nepochybně je správné a důležité Vajsovo zjištění, že překladatel, pracující s předlohou latinskou, měl po ruce i překlad starší, založený na prameni řeckém; srv. i Michajlov, PΦB. 54, 1905, str. 429. Z tohoto překladu podal Vajs v edici své také ukázky.

V své práci podal Vajs také popis obsahu dvou breviářů novljanských; takové popisy jsou důležité, neboť neznalost drahocenných textů charvátskohlaholských měla mimo jiné původ v tom, že nebyl dosti znám obsah příslušných starých bohoslužebných knih.

Důkladnou recenzi Vajsovy edice, v níž k ní podal doplňky a v níž se zabýval otázkou o vzájemném poměru jednotlivých slovanských verzí knihy Job i otázkou o poměru slovanského překladu k řec. originálu, podal prof. Michajlov v PΦB. 54, 1905, 424—442.¹ Škoda, že si jí ne-

¹ Ne na str. 200—218, jak jsem uvedl omylem zde výše na str. 244 — podle chybného údaje v bibliografii G. Il'inského.

všiml Pechuška, autor práce uvedené v titule; byl by v ní našel leccos z toho, čemu sám věnuje pozornost; měl v každém případě zaujmouti k vývodům Michajlovovým svoje stanovisko.

Pechuška měl svou práci usnadněnu tím, že mu Vajs svěřil svůj sebraný materiál a poskytl také opis cyrilského textu Zachariinského (z 13. st.), který byl kdysi získal koupí od profesora Michajlova.

Pechušková práce se skládá z úvodu a ze dvou částí: v první části pojednává o »vzájemném poměru církevněslovan-ských pramenů svého textu s hlediska jazykového« (str. 3—22), v č. II. sleduje poměr slov. překladu k jednotlivým recensím řeckého textu (str. 22—47). Závěrem podává text v přepise cyrilském a s řeckým originálem pod čarou.

V části první jest na prvním místě přehled rukopisných pramenů staroslovanského překladu knihy Job. Práce sama se však netýká všech vyjmenovaných textů, nýbrž jen dvou hlavních textů hlaholských (na str. 20 n. hodnotí autor také mladší text hlaholský), parimejního textu Michajlovova a úryvku textu z bible Ostrožské.

P. klade první 4 kapitoly textu knihy Job staršího překladu v památkách hlaholských a cyrilský text parimejní do prvního období literatury staroslovanské. Autor se na str. 8 zmiňuje o změnách v překladě slovan-ském a tvrdí, že »přejetý starý hlaholský text prodělal (sic!) při novém použití na Západě méně pronikavých změn a zachoval namnoze nesporně starobylější ráz, bližší původnímu překladu, než cyrilský text parimejní«.

Na str. 8 n. cituje P. některá jazyková fakta, svědčící pro starobylost charvátsko-hlaholského textu; mezi lexikální dublety, uvedené na str. 10, leccos však nenáleží, srv. *ѣдинъ — ѡдинъ, прохъждъ — прохъжъ*, nebo se nedá říci, co je lepší, srv. *сѣжъжѣ — пожъжѣ, ннчнмжѣ — ннчсѡжѣ*

(druhý výraz vzat je vždy z parim. textu cyrilského) a pod. Je to tedy jen surový materiál.

P. tvrdí, že přes lexikální rozdíly a přese všechny různosti, vyplývající z částečných oprav textu, starý jednotný csl. překlad, jenž tvoří základ i textu parimejního i starého textu hlaholského, prosvítá všude, i v lexiku. Škoda, že to není ještě blíže demonstrováno. Památky obojího druhu jsou mu přibližně stejně hodnotným a průkazným svědkem původního překladu.

Hlaholský text je arci několikátým opise-tem předloh starších; autor ukazuje na zajímavé opisovačské zkomoleniny v příčině zkratk; srv. tu na str. 231, co po- věděno o tvaru *внчн*.

Autor si dále všímá vzájemného poměru dvou hlavních textů hlaholských (škoda, že nemohl podati filiace textů všech!); jsou to prý asi ve 2. nebo 3. stupni zpětném opisy jakéhosi staršího hlaholského pramene společného. Myslím však, že to není dosta- tečně odůvodněno. Vždyt výpustky (autor uvádí jen jediný příklad) jsou možné i při jediném, prvním opise!

Text zachovaný v parimejníku jest po- dle autora původně v podstatě totožný se starým textem hlaholským. Jsou tu však opět nedoložená tvrzení.

Lze tedy počítati text parimejníkový se starým textem charvátských breviářů do- hromady: tak se nám zachovalo 98 veršů biblického textu knihy Job z prvního ob- dobí literatury staroslovanské; text char- vátskohlaholský je ovšem jakostně lepší a také rozsahově větší. Autor se domnívá na str. 14, že jde o zbytek úplného překladu knihy Job, ale textově se to nedá doložit. Zmínka v ŽM. o úpl- ném překladu Písma musí se teprve textov- ě ověřovati. V daném případě máme v charvhlah. textu proti parimejníku jen o 38 veršů více, část jinou v něm opět nemáme: stačí to k předpokladu existence

překlady celé knihy, obsahující 42 kapitol s 1076 verši? Srv. tu výše o Vajsovi str. 235 n.

Pak se autor obrací k textu v knize Ostrožské, ale všimá si bohužel jen krátkého úryvku, známého též v starých charvhlah. breviářích a v parimejniku. Autor shledal mezi těmito texty nejužší příbuzenské vztahy. Kap. I, 1 — IV, 9 v Ostrož. bibli má prý týž pramen jako starý charvhlah. text breviární. Škoda, že autor nechal ostatní text v Ostr. bibli úplně stranou a nepátral po jeho prameni. P. pojednává i o neologismech v textu bible Ostrožské, myslím však, že zbytečně široce. To, co tvrdí o dvojím zacházení s textem v Ostr. bibli, není s dostatek prokázáno. Autor tím omezuje své dívější a zde výše právě uvedené tvrzení o prameni kap. I, 1 — IV, 9. Místo není příliš jasné. Autor hodnotí cenu textu v Ostr. bibli i po stránce poměru k řeckému textu.

1. část je zakončena výčtem dokladů z prvních čtyř kapitol překladu pozdějšího, z latiny pořízeného, které svědčí o použití překladu staršího, založeného na řecké předloze. Škoda, že autor nepřihlédl opět k textu celému! I záporné výsledky měly by svou cenu!

Celkem vystihuje nadpis I. kapitoly obsah její jen zčásti.

V části druhé vypočítává autor především řecké kodexy, v nichž je obsažen text knihy Job, potom probírá jednotlivé recenze textu a přichází k závěru, že zachovaný nám starý charvhlah. text stejně jako i parimejní a dokonce i text v bibli Ostrožské se drží ponejvíce, ač ne ovšem všude stejnou měrou, kodexu B, jenž obsahuje předorigenovský text Septuaginty, recenze Hesychiovské. U parimejniku je více shod s textem lukianovským. Autor to ukazuje rozbořem příslušných míst. Šlo tudíž o nějaký text velmi blízký kodexu B, ovšem na druhé straně už pozměněný. Každý pozdější překlad podléhal pak

více méně vlivu cařihradské recenze. Na str. 45 připouští autor, že byl csl. text v své cyrilské recensi opravován podle verse Origenovy (hexaplární), zdaleka ne však v tom rozsahu, jak tomu bylo u knihy Rut. Konečně připouští také vliv starolatinské Italy na stsl. překlad.

Prof. Vajs připojil na str. 73—74 svého vydání knihy Job ukázkou textu z Vidova kodexu. Srovnal jsem s ní příslušný text u Pechušky a shledal jsem řadu nesrovnalostí. Uvedu příkladem místo z kap. III, 21, kde Vajs čte: *иже желаютъ смерти. и не оуложчаютъ некроующе ꙗко имѣниѣ. Р.: иже желаютъ некроующе (sic) ꙗко имѣниѣ. Řec.: οἱ ὀμειονται τοῦ θανάτου καὶ οὐ τυγχάνουσιν, ἀνορούσσοντες ὥσπερ θησαυρούς.* Kde je text správný?

Text knihy Job měl by být důkladně zhodnocen v církevněslovanské mluvnici a v slovníku.

Takové jsou výsledky práce Pechuškovy. Třebas k ní lze vysloviti oprávněné námítky, lze ji úhrnem oceniti jako kladný příspěvek k dějinám staroslověnského překladu biblického.²

Jos. Kurz (Praha).

² Ještě několik drobností. Vajsova práce o knize Job náleží do r. 1903 a 1904, nikoliv pouze do r. 1903 (str. 1). Autor mohl jmenovati na str. 2 i starší práce Vajsovy, pokud se obírají kritikou biblického textu, na př. výklady o textech malých Proroků. Na str. 6 mohl odkázati také k výkladu o bibli Ostrožské u prof. Weingarta, Sborník filozofické fakulty univ. Komenského I, č. 16, str. 686 n.

Nelze se nezmíniti také o některých chybách proti správnosti jazykové, které jsou v práci Pechuškově. Na př. str. 45 »jedině, co lze připustiti, jest, že byl csl. text, a sice v jeho cyrilské recensi podle hexaplárního textu pouze opravován«; na str. 20 nahraňuje; na str. 26 souvisejí; na str. 26 byly šířeny a věřeny názory; na str. 18: »v kap. IV., 6, stojí v obou památkách *иже желаютъ*«. A pod. Jinde jsou chyby pravopisné.

ELLEN HERMELIN, ÜBER DEN GEBRAUCH DER PRÄSENSPARTIZIPEN VON PERFEKTIVEN VERBEN IM ALTKIRCHENSLAVISCHEN. *Inauguraldissertation. Uppsala 1935, str. XVI + 154.*

Inaugurální disertace E. Hermelinové,žačky profesora R. Ekbloma, vzala si za úkol prozkoumati participium praes. od dokonavých sloves po stránce vidové v stsl. památkách. Svě bádání založila E. Hermelinová na dokladech ze všech stsl. textů, což bylo dobře možné, neboť dokladů pro participium praes. act. i pas. není poměrně mnoho, ve srovnání se slovesnými tvary určitými, a pokusila se zjistiti, jaké vidové a významové odstíny má dokonavé participium praes. v staroslovenštině.

K prospěchu práce si autorka thema takto zúžila a vymezila si úzký okruh. Vidová soustava v slov. jazycích je thema, jemuž bylo věnováno v odborné literatuře — ač v rámci jednotlivých jazyků slov. ne vždy stejné, jak by toho bylo třeba — hodně zájmu a plným právem. Problémy vidového systému, zvláště ta okolnost, že vidy se stýkají úzce s kategoriemi jinými, zejména s časy a způsoby slovesného děje,¹ pak poměrná osamocenosť slov. jazyků, až na některé stopy vidů v jazycích baltských, to vše způsobuje srovnávací mluvnické srovnávací hodné obtíží. Než bude možno formulovati konečný obraz historie a funkce vidů v slov. jazycích, bude nutno vykonati ještě řadu podobných a speciálních prací.

Jmenné tvary v soustavě slovesné doplňují tvary určité a přejímají tím také všechny potřebné funkce. Úkolem zkoumání o videch bude zjistiti, do jaké míry a jakým způsobem se jmenné tvary do vidové soustavy vřadily. Ukáží se rozdíly jak mezi jednotlivými jmennými tvary, neboť jazyk neuzívá všech stejně často, nejsou všechny stejně silné v mysli mluvčích (srov. schopnost vyjádřiti přičestím minulým činným čas i vid bez pomocného slovesa v jazycích moderních), jednak se ukáží také rozdíly dobové. Dobrým pří-

spěvkem k těmto otázkám je také tato speciální studie, ač se všemi názory nelze souhlasiti.

Pojednávajíc nejdříve o zásadních problémech a podstatě vidů, o dřívějších studiích, v nichž postrádáme důležitou studii G. GUILLAUMA,² o názorech E. Hermana a E. Koschmiedera (str. 2—3), shrnuje nakonec autorka, že slavisté nabývají stále více přesvědčení, že vidový systém jest slovanská novota, nepochází z indoevropského prajazyka, jest tedy něčím novějším. Některé rysy, patrně nejstarší, jsou také v baltských jazycích, ale vše ostatní v jiných jazycích indoevropských vyvinuto není. Při vstupu staroslovenštiny do literárních řečí nebyl vidový systém ještě do všech podrobností hotov, což lze přý viděti z toho, že vid mnohých sloves jest nejistý. K témuž mínění dospěla E. Hermelinová také na základě své práce (str. 4—5) a podobně v závěrečné kapitole vysvětluje patero různých významů participia praes. právě tím, že vidy jsou relativně pozdější a proto ve všech případech nebyly ještě úplně vřaděny do jazykového usu (str. 132). S tím nelze dobře souhlasiti. Pro starobylost vidů svědčí nesporně rozdíly mezi slovesnými kmeny, jako je tomu v řečtině, i částečné využití vidů v jazycích baltských. Z poměrné osamocenosťi, vlastně zdánlivé, nelze usuzovati, že jde čistě o slovanskou novotu. Mínění, že vid mnohých stsl. sloves byl nejistý a kolísavý, není správné. Určování vidů sloves v stsl. památkách jest ovšem spojeno se značnými obtížemi, kterých není v jazyce živém. Všimá si toho také další kapitola práce (str. 11—17). Za nejlepší pokládá se dosud srovnání s řeckým textem, kde je to ovšem možné. Avšak správně autorka dodává, že ani to nemusí být vždy neklamným kriteriem ve všech příkladech (na př.

¹ V. F. Stiebitz, L. F., 55, 1928, str. 1—14.

² G. Guillaume, Temps et Verbe, théorie des aspects, des modes et des temps. Paris, Champion, 1929.

ve větách, kde smysl připouští sloveso vidu dokonavého nebo nedokonavého). Nelze ani zaručit přesného znění řeckého textu překladatelova, kde právě v slovesném tvaru, na př. v ev. textech, nacházíme varianty podle recenzí jak v řeckých, tak v staroslověnských textech. Správně upozorňuje autorka, že se nesmíme klamati jazykovým citem moderního jazyka při určování sloves stsl. Předpona je znakem perfektivnosti jen u durativ, avšak nikoliv u iterativ. Opisné futurum není ještě v stsl. tak obvyklé jako v jazycích moderních. Nepřímý důkaz — existence imperfekta — není spolehlivý, protože imperfektum čteme v stsl. památkách i od perfektiv. Z toho však přece není možno souditi, že vid v stsl. není ještě hotov a ustálen, že je tu kolísání a nedůslednost (srov. A. MEILLET, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave I.*, Paris 1902, str. 77). Byla o tom podána také už jiná vysvětlení, dnes překonaná. Tak MIKLOSICH³ se domníval, že v stsl. památkách máme z původních vidů jen zbytky a že odtud plynou ony nesrovnalosti. V počátcích slovanské filologie zdály se také jiné stsl. tvary nejasnými (srov. historii stsl. imperfekta a významné výklady Šafaříkovy, ČČM, 1847). Stále důkladnější poznání stsl. památek ukazuje právě naopak dokonalost překladů, jistotu překladatelovu i jejich uměleckou hodnotu (srov. M. WEINGART, *Staroslověnská bible a její význam pro český národ*, zvl. otisk z XLVII. roč. Dobroč. komitétu v Brně «Chudým dětem», Bible a český národ, str. 4 a sl.). Tak jsem přesvědčen, že není také v stsl. textech nějakého «nejistého» vidu u sloves. U vidů jde vždy o pojetí hodně subjektivní, jak ukázal HERMANN.⁴ Stejně dobře bychom mohli vyvoditi podobné důsledky na př. pro moderní češtinu (srov. věty: Co nám

přinášíte? — *nesete?* — Včera jsem vám *říkal*, abyste tam nechodil... a pod.). Proto nelze dobře mluvit o kolísání nebo nejasnosti vidů. Nejlépe dosud byl vid zjištěn u těch stsl. sloves, která se v památkách vyskytují často, jako *глаголати, дати, молити* a p. Bude proto potřebí sebrati *všecky* slovesné tvary ve *všech* památkách, vždy je srovnati s řeckým textem, vysvětliti celé místo se zřetelem na situaci dějovou a pak, jsem přesvědčen, ubude mnoho zdánlivých nejasností.

Nejcennější a podstatnou částí celé práce je sbírka dokladů (str. 18—131). Slovesa, uvedená v abecedním pořádku, jsou zastoupena všemi různými doklady. Ke každému dokladu je připojen pečlivý překlad celé věty, kde je to možné také řeč. tvar, a zjištěn vidový odstín s patřičným ohledem na příslušnou literaturu. U některých dokladů bylo by ovšem možné jiné subjektivní pochopení. Tak na příklad u slovesa *дати*, doklad ze Supr. 281, 25: *нача отъштити и съмъшити семоу вържченъмъ цръкѣ. строаштинъмъ обо ѿ не дады лѣпаго творити промышлани и строа цръкѣмъныхъ потребъ. приеграштанъ же къ оуставомъ томъ съноуждъмъ отътръзанъ* (str. 51). Překládá »počal« a »nedovoloval« a přiklání se k názoru, že *дати* ve významu »dovoliti« je nedokonavé. Je tu však dobře možno vyložit *дады* s významem opětovaného perfektiva. Avšak celkem obraz sebraného materiálu zůstane v podstatě nezměněn. Je třeba dodati, že je to oddíl svědomité práce a zasluhuje uznání.

Závěrečná kapitola přehlíží výsledky, zjišťuje pět různých významů participia praes. dokonavých sloves: *minulosti* (skončenost děje), *budoucnosti* (anal. k perf. praesent), dokonavé *iterativnosti*, význam *záporné možnosti* a funkce *doplňku* určitého slovesa. Podle tabulek (str. 144 a sl.) má participium praes. act. nejčastěji význam *minulosti* nebo *budoucnosti*, pasivní nejčastěji význam *záporné možnosti*, kdežto vůbec nemá významu dokonavé iterativ-

³ Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, 4., Vídeň 1883, 2. vyd., str. 294.

⁴ Objektive und subjektive Aktionsart. JF, XLV, 1927, str. 207 sl.

nosti. Pokud se týče jednotlivých památek, potvrzuje se, že v starších textech vyskytuje se participium praes. od sloves dokončavých vzácně (ev. texty mají různých případů málo: act. 3, pas. 2), kdežto Supr. má i v užívání participia praes. výjimečné místo (act. part. 43, z toho 20 s významem minulosti, pas. 32, z toho 23 má význam záporné možnosti). Nejčastější jsou part. БѢДѢ, НЕПОБѢДИМѢ, РЕКѢ, РЕКОМѢ a РОДА СѢ. Nikdy nemá participium praes. významu durativního praesenta, kterého nebylo ani v polštině a ruštině. Některé sporné příklady (v. str. 145 a sl.) dají se vysvětliti též jinak.

Práce by byla přehlednější, kdyby byl připojen index všech sloves.

Celkem je tato studie dobrým a cenným příspěvkem k řešení problémů o stsl. videch, svědčí o svědomité práci a bylo by si přát, aby podobných speciálních prací bylo vykonáno více. *Ant. Dostál (Prostějov).*

LA PRISE DE JÉRUSALEM DE JOSEPHE LE JUIF. *Text vieux russe publié intégralement par V. ISTRIN. Imprimé sous la direction de ANDRÉ VAILLANT. Traduit en français par PIERRE PASCAL. Tome I. Paris, Institut d'études slaves, 1934. Pages XIV et 251.*

Referovali jsme již ve sborníku »Byzantinoslavica« o diskusi, která se před několika lety rozšířila o názory Roberta Eislera, týkající se kroniky Josefa Flavie o »válce židovské«, o dobytí Jerusalema za císaře Tita (srov. J. Frček, Byzslav. II, 1930, 163—165). Uveřejnili jsme také stať Eislerovu »Die slavische Uebersetzung der Ἀλωσις τῆς Ἱερουσαλῆμ des Flavii Josephus« (ib. II, 305—373). Autor zde podal přehled literatury o církevně-slovanském (staroruském) překladě, rozvinul svou theorii o interpolacích a censurních škrtech, jimiž prý bylo ve středověku dílo Josefovo měněno, a to jak se strany židovské, tak zvláště s křesťanské.

Vyložil, zvláště podle Istrina, že vznik rusko-církevněslovanského překladu díla Josefova lze klásti na Litvu do doby kolem r. 1261; zachované rukopisy jsou ovšem jen mladší opisy z XV. a XVI. stol., a to poměrně hojné (17), což patrně souvisí s rozkvětem ruské sekty »židovstvujících«. Eisler uvedl v citované stati také několik příkladů, kde podle jeho mínění byly do textu vpraveny pozdější vsuvky nebo jiné redakční změny; dokazoval to (na str. 328 n.) zvláště na zprávě o roztržení chrámové opony v Jerusalemě (cit. podle rkpu. mosk. fol. 156 r). Zabýval se také otázkou poměru církslov. rukopisů k řecké předloze a projevil (ve shodě s Al. Berendtemsem) mínění (na str. 351), že předloha slovanského překladu náleží mezi »codices deteriores«.

Bylo zřejmé, že dalekosáhlé these Eislerovy budou moci býti přezkoušeny teprve po vydání církevněslovanského textu. Jest proto děkovati pařížskému Slovanskému ústavu, že podnikl tuto práci, stejně významnou pro slavistiku jako pro náboženské dějiny, zvláště když k ní spojil dva tak osvědčené odborníky jako jsou ruský filolog V. M. Istrin, známý zvláště svými výzkumy o ruských chronografech (Aleksandrija rusských chronografů, 1893) a vydáními Kroniky Jana Malaly a Georgia Hamartola, a André Vaillant, jehož vydavatelská a textověkritická činnost v oboru církslov. památek je obecně uznávána; viz zejm. jeho součinnost při vydání listů Zografských (RĚt Sl X, 1930), jeho rozbor církslov. překladu 2. katechese Cyrilla jerusalémského (Byzslav. IV, 1932, 253 n.) a jeho vydání De autexusio Methodia olympského ve sbírce Patrologia orientalis (Paris 1930; srov. recensi G. Il'inského, Byzslav. III, 1931, 517—519).

Vydání jest upraveno tak, že vždy na levé straně je text církevněslovanský, jež připravil a textově kritickými poznámkami pod čarou opatřil V. Istrin; v poznámkách nalézáme rukopisné varianty, emendace a konjekтуры a také odkazy na vydání řeč-

kého textu B. Niese (Flavii Iosephi opera, vol. VI, Berlín 1904); avšak podle francouzských vydavatelských zásad A. Vaillant rozvedl zkratky pod titlou a vynechal nadřádkové znaky. Také ovšem jinak (interpunkcí, dělením v odstavce) byl text upraven pro snadnější čitelnost; vítány jsou zejména marginální odkazy na řecký text Nieseho. Paralelně po pravé straně je připojen francouzský překlad A. Pascala, k němuž A. Vaillant připojil rovněž pod čarou kritické poznámky, které doplňují poznámky Istrinovy, přihlížející ke smyslu slovanského překladu, k řeckému originálu, identifikaci biblických citátů, a jednou opravují církslov. text Istrinův.

Základem církslov. textu, vydaného Istrinem, je rukopis Archivu ministerstva zahraničních věcí v Moskvě z XV. stol. (Ar.) až po str. 41 a rukopis kláštera Volokolámského, nyní v Leningradě, z XVI. stol. (V.), jehož mezery však doplňuje rukopis Ar.; mimoto jsou tu varianty ještě z šesti jiných rukopisů.

Vydání takto pečlivě připravené zasluhuje všecku chválu, a jest si přát, aby po prvním svazku, přinášejícím knihu I. až III., brzo následoval ostatek. Zejména jest oceniti, že vedle velké práce Istrinovy, který připravil text, není menší zásluha Vaillantova, který svými poznámkami na mnohých místech přispěl k lepšímu pochopení textu slovanského. Tak na str. 4, ř. 10 nutno zajisté čístи исполчи сѧ místo исполчив сѧ; ib. ř. 16 rovněž správně navrhuje Vaillant вкована místo (погломѣти... дръжаше) вкованъ, а...; podobných drobných oprav podal Vaillant mnoho. I po takovéto úpravě textu lze však říci — pokud ovšem lze usuzovati podle vydání dosud neúplného —, že církslov. překlad díla Josefova *nenáleží* mezi lepší a umělejší překlady církevněslovanského písemnictví; je to spíše práce

řemeslná a dosti neumělá; její průvodce zápasil nezřídka s řeckými vazbami participiálními a s pořádkem slov v rozvětěších větách a souvětích. Mimoto ovšem je známo, že to je překlad libovolný, proti řeckému originálu často krácený. Poměr církslov. textu k řeckému podrobně prozkoumati a podati mluvnický i lexikální rozbor církslov. překladu (čímž také budou nahrazeny ty úchylinky od psaní rukopisného, jež zvolila francouzská vydavatelská technika), jsou tedy nyní dva naléhavé úkoly.

Již z tohoto zjištění je však viděti, jak předčasné byly dalekosáhlé závěry Eislerovy, týkající se základů a podstaty křesťanství a vyvozené z církslov. textu ještě nezpracovaného, a nadto nikoli z jeho slovanského znění, nýbrž z německého překladu kn. I. až IV. od A. Berendse a K. Grasse (vyd. v Dorpatu-Tartu 1924—1927). Řešení těchto náboženských otázek se vymyká slovanskému filologovi; ale tolik lze říci, že čteme-li ona místa obsahově zvláště důležitá, kde prý jsou interpolace a censurní změny, v církevněslovanském znění, nenalézáme stop po nich: církevněslovanský text se tu nijak neliší od okolního textu a neukazuje stop po redakčních změnách. Byly-li tedy nějaké změny, bylo by je třeba dokázati jen podle textu řeckého, nikoli podle církevněslovanského, který se jeví jako dílo homogenní, reprodukcující sice volně a nepříliš uměle, ale bez úmyslných zásahů již hotový text řecký. Zejména v onom důležitém odstavci o Ježíšovi, jímž se Eisler zabýval (kn. II, kap. IX., v přítomném vydání str. 148—150), nelze v církevněslovanském textu zjistiti ty domnělé křesťanské vsuvky, které tu viděl Eisler (viz Byzslav. II, 370 n.).

M. Weingart (Praha).

Z NOVÉ LITERATURY O OTÁZKÁCH CYRILLOMETHODĚJSKÝCH.

Za poslední dvě léta (1935/36), uplynulá od zdařilého IV. byzantologického sjezdu v Sofii, narostlo zase hojně literatury cyrillomethodějské, z níž aspoň k některým zjevům zde chceme zaujmouti stanovisko.

1. Bibliografie.

Především účastníci sofijského sjezdu v září 1934 byli mile překvapeni bibliografií cyrillomethodějských otázek. Je to:

ОПЫТ СИСТЕМАТИЧЕСКОЙ КИРИЛЛО-МЕТОДЬЕВСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ, kterou sestavil G. A. IL'INSKIJ, ale k vydání upravili M. G. POPRUŽENKO a ST. M. ROMANSKI (*vydala Bulharská akademie věd v Sofii 1934, stran XLIII a 303*). O důležitosti a potřebnosti bibliografie právě v tak nesmírně a často i nepřehledně narostlém oboru, jako jsou otázky cyrillomethodějské, bylo by škoda ztráceti slov. Je zřejmé, že bylo třeba mnohaleté sběratelské práce G. Il'inského, než byl materiál k tomuto soupisu sebrán. Tato práce byla tím nesnadnější, že šlo při tom namnoze o publikace řídké a těžce přístupné, zvláště za poválečných potíží při mezinárodních vědeckých stycích.

K úplnému souboru mezinárodní cyrillomethodějské bibliografie by bylo vlastně zapotřebí rozsáhlých studijních cest po různých zemích nebo aspoň organizované mezinárodní součinnosti. Není tedy divu, že rukopis G. Il'inského obsahoval poměrně četné mezery a také některé nepřesnosti, jak dosvědčí ten, kdo jej viděl v původní podobě; i tak bylo ku podivu, co Il'inskij dovede sebrat; k tisku ovšem tato první redakce vhodná nebyla. Je tedy děkovati oběma sofijským badatelům, prof. Popruženkovi a Romanskému i Bulharské akademii věd, že se nelekli těchto nesnází a úmorné práce, již bylo potřebí k jejich překonání, a že projevili obětavost, jaké byl hoden předmět jejich námahy, zejména

když i korektury bylo třeba konati v Sofii a všecko spojení s autorem bylo přerušeno.

Ale tato námaha nebyla marná. Přítomná bibliografie má význam díla základního a je naprosto nezbytnou pomůckou každému, kdo se zabývá kteroukoli z otázek doby cyrillomethodějské. Vydavatelé se poctivě vynasnažili o úplnost soupisu až do podzimu 1934 (viz § 276 »Varia« na str. 269 n.) a o přesnost všech dat. Vynasnažili se sebrati nejen všechny knihy a články, nýbrž i posudky a zprávy, aspoň významnější. Jejich soupis dosáhl tak 3385 čísel, při čemž však recenze jsou přiřazeny vždy k příslušnému spisu a zvláště nepočítány. Nemělo by smyslu vytýkati některé drobné tiskové chyby (ostatně velmi vzácné), jako na př. na str. 6 a v č. 695 slovanů (malé s) nebo na str. 23 v č. 264 při citování drobné noticky Grünenthalovy z AfslPh. roč. 38, strana 338 místo správné 138, nebo opominutí Kurzovy recenze o Stanislavově překladu Ž. Konst. a Ž. Meth. z V. ročníku Byzslav. s. 480—485 (tento ročník je jinak citován) nebo že v rejstříku je spojen náš Josef Kurz s německým církevním historikem J. Kurtzem a pod. Lze jen děkovat za to, co nám bylo poskytnuto.

Zvláštního uznání zaslouží příkladná přehlednost této bibliografie, roztržiděná podle věcných hledisek na 25 kapitol, jež jsou seskupeny do šesti oddílů: I. Dějiny C. a M. — II. Kulturně-osvětová činnost C. a M. — III. Dějiny cyrillomethodějské kultury. — IV. Populární literatura. — V. Kazatelská literatura. — VI. Církevně-politická literatura. Zvláště odlišení čisté vědecké literatury (odd. I.—III.) od literatury, určené pro široké masy (odd. IV. až VI.), je pro badatele skutečným dobrodiním. Také pečlivá a pěkná typografická úprava i prakticky uspořádaný rejstřík jmen napomáhají účelnosti této výborné pomůcky.

2. Vydání pramenů.

V Sofii na sjezdě byla r. 1934 přijata resoluce, že je třeba připravovat *kritické vydání pramenů* k životu a dílu Konstantina a Methoděje a byla k tomu zvolena komise: z Prahy M. Weingart a Fr. Dvorník, z Bratislavy V. Pogorelov, z Lublaně M. Kos, ze Lvova J. Svencickij, ze Sofie M. Popruženko a St. Romanski (srov. Actes du IVe Congrès internat. des études byzantines I, Sofia 1935, p. 44); tato komise byla pak ještě doplněna r. 1934 na II. slavistickém sjezdu ve Varšavě.¹ Reálný podklad své činnosti získala tím, že Bulharská akademie věd se uvázala v úhradu nákladu vydání a jeho přípravu.

Prvním skutkem byl Библиографски прегледъ на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия, kterou z usnesení této komise připravili opět prof. M. POPRUŽENKO a ST. ROMANSKI a vydala (jako rukopis) Bulh. akademie v Sofii 1935, str. 68 fol.). Soupis byl rozeslán odborníkům k revisi a event. doplnění. Tento bibliografický přehled obsahuje soupis citovaných knih a studií, které obsahují texty, popisy, nebo výňatky z cyrilských rukopisů pramenů cyrillomethodějských (po str. 26) a pak hlavně přehled známých rukopisných textů a jejich vydání. Máme tu tedy data o těchto pramenech: 1. T. zv. »pannonských« Životech Konst. a Meth., 2. o Pochvalných slovech, 3. o Proložních životech, 4. o Službách (oficiích). Následují: 5. Slovo o přenesení ostatků sv. Klimenta (t. zv. Chersonská legenda). 6. Krátký Život (»Uspeň«) sv. Kyrilla. 7. »Solunská legenda«. 8. Prolog k Bogosloviju Jana exarcha bulharského. 9. »Slavoslovie« Konst. a Meth. ze Sinodiku cara Borila. 10. Traktát mni-

cha Chrabra. 11. »Napisanie o pravěj věř« (domněle od sv. Konstantina-Cyrilla). 12. Život sv. Nauma a Služba jemu. 13. Ochridská legenda a Služba sv. Klimentu. 14. Předmluva k evangeliu. 15. Abecední modlitba Konstantina, biskupa přěslavského.

Je to tedy prohloubení přehledu cyrilských pramenů, který podal P. A. Lavrov v úvodu k svému vydání Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности (Leningrad, Akad. nauk 1930); vydání P. A. Lavrova² bylo základem bibliografickému přehledu Popruženka a Romanského. Důležitou předběžnou práci k tomuto přehledu (právě tak jako k probrané již Bibliografii Il'inského) poskytl I. Ohienko ve svém díle Костянтин і Мефодій, часть II., ve Varšavě 1928.

V počtu známých rukopisů proti dřívějším zmínkám nenastaly podstatné změny: rkpů. velkého ŽKonst. uvádějí Popruženko-Romanski 34 (Ohienko l. c. II. 274 mluví o 35),³ ale při tom existence textu č. 26 (ze sbírký Mihanovičovy, z Čet'ji Minejy XV.—XVI. stol.) je sporná.

Důležité je sdělení, že Bulharská Akademie věd má fotografické snímky celých několika rkp. textů Ž. Konst., totiž: jsou to: Č. 2. Ríl'ský panegirik, psaný Vladislavem gramatikem r. 1479. — Č. 6. Opis v rkpe. Moskevské duchovní akademie č. 19. (nyní v Historickém archivu v Moskvě). — Č. 32. Opis fruškogorský v Panegiriku z r. 1598 (v knihovně kláštera Hopovo), dosud nevydaný. — Č. 33. Opis vilenský ze XVII. stol. (v městské knihovně ve Vilně), dosud nevydaný.

Ž. Meth. se v soupise Popruženka-Romanského uvádí v týchž 8 rukopisech, které znali již Bodjanskij a Pastrnek. Z nich má Bulharská akademie věd úplné

¹ Kooptování byli: z Prahy prof. Vajs a dr. Kurz, z Varšavy St. Stoňski a I. Ohienko, ze Záhřeba St. Ivčič a ze Sofie A. Teodorov-Balan, Jordan Ivanov a Jordan Trifonov.

² Viz o něm Byzslav. II, 149—153, a

Byzslav. V, 424—426.

³ Bodjanskij v moskevských Čtenijach 1863 až 1865 znal 19 rkpů. Ž. Konst., Pastrnek v Dějinách (1902) uváděl jich 19; Ohienko přesněji zaznamenal 21 rkpů.

fotografické snímky z rkpu. č. 3., t. j. z opisu z Čet.minejí na duben v moskevské duchovní akademii č. 94.

Z Proložního života Konstantinova zná soupis 10 rukopisů, z nichž má Bulh. akademie 5 ve fotografických snímcích: č. 6. z leningradské duchovní akademie, ze XIV. stol.; č. 7. z Akademie nauk (býv. petrohradské), z XV. věku; č. 8. z jiného rukopisu tamtéž ze XVI. stol.; č. 9. z téže sbírky z rkpu. XVII. stol. a č. 10. rovněž.

Z Proložního života Methodějova je tu zaznamenáno 5 rukopisů, z nichž dva (č. 4. leningradský akademický) a č. 5. (vilenský č. 98), dosud nevydané, má Bulharská akademie ve snímcích. Z Proložního života Konstantina a Methoděje jsou tu zaznamenány 2 rukopisy, dávno známé. Se zřetelem na to, že nepatrný rozsah těchto textů si nevyžádá dlouhé práce, že Proložní životy obsahují některé důležité historické podrobnosti a že péčí Bulharské akademie byla známost o jejich textech velmi obohacena, přimlouvám se za to, aby kritické vydání cyrilomethodějských pramenů, jež bude jistě vycházeti v sešitech po jednotlivých textech, přineslo nejdříve právě Životy proložní.

Z dalších oddílů zaznamenáváme, že při Slovu o přenesení ostatků Klimentových není ani autorům bibliografie jasná zmínka u Lavrova (Marep. XXXIV.) o opisech v knihovně Obščestva ljubitelej drevnej pis'mennosti, a že u t. zv. Soluňské legendy (o tom, jak byli pokřtěni Bulhaři) je rukopis č. 1., podle něhož byla r. 1856 po prvé vydána, neznám.

Pracný soupis rukopisných pramenů, který podal prof. Popruženko a Roman-ski, ukazuje, že velké objevy v oboru cyrilomethodějských pramenů lze sotva očekávat, že však je dosud pramálo (a u některých sekundárních pramenů téměř nic) vykonáno pro textovou kritiku, a to nejen pro vzájemný poměr různých rukopisů a spisů téhož pramene, nýbrž zvláště

také pro vzájemný poměr jednotlivých pramenů mezi sebou.

Zatím ovšem, než bude připraveno nové kritické vydání slovanských cyrilomethodějských pramenů, jest nejlépe užívati vydání Lavrova (Материалы). Vedle toho však máme nyní pro potřebu příruční a studijní druhý svazek vydání prof. A. Teodorova-Balana. Tento badatel, známý v posledních letech také svou bulharskou gramatikou, vydal brzy po válce jako č. 1. sbírky Университетска библиотека pod prostým názvem Кирилъ и Методи (София 1920, str. 178) oba velké Životy a Pochvalná slova s úvody hl. bibliografickými, s textověkritickými poznámkami pod čarou, s interpretačními poznámkami za textem a se slovníčkem.⁴ Po 14 letech vyšel druhý svazek této edice jako č. 146 Universitní bibliothéky (Sofia 1934, stran 264). Tento druhý svazek je vítanější než první, protože doplňuje jak edici Lavrovovu, tak textové přílohy Pastrnkových Dějin (1902): jsou tu menší slovanské texty — podle dělení vydavatelova — náboženské i historické, totiž Proložní životy a Služby Cyrillu a Methodějovi, a to východní (kyrilské) i západní (hlaholské, tyto ovšem v prepise latinkou), pak t. zv. Soluňská legenda, Uspenie Kyrillovo, t. zv. Chersonská legenda (»Slovo na přenesenie moštem přysl. Klimenta«) a úryvky ze slovanských legend a officií o Klimentovi ochridském a o Naumovi; dále výňatky z Azbučné modlitby biskupa Konstantina přěslavského, z prologu Jana exarcha z traktátu Chrabrova a j.

Prakticky nejužitečnější část tohoto svazku je přetisk textů řeckých, totiž zvláště »bulharské« legendy o Klimentovi ochridském, jež je podána podle edice Miklosichovy (Vita Sancti Clementis episcopi Bulgarorum, Vindobonae 1847), ale bohužel

⁴ Srov. posudek Fr. Pastrnka v Slavii I, 1922, s. 136—137, a článek A. Teodorova-Balana Къмъ тъй наречените панонски жития v Godišniku sofijské university 1923 (31 str.).

není tu otištěna celá, nýbrž vlastně jen prvních šest kapitol; z »ochridské« čili kratší řecké legendy o Klimentovi jsou tu jen výňatky, a to podle Bil'basova (Кирилл и Меодій по западнымъ легендамъ, II. v Petrohradě 1871); podle něho je otištěna i »makedonská« řecká legenda o Naumovi. K řeckým textům je připojen paralelní bulharský překlad.

Z latinských pramenů jsou tu kromě legend (italské a moravské) zvláště listy papežské, výňatek ze spisku De conversione... a ze zpráv bibliothekáře Anastasia, výňatky z kroniky popa Dukljanina a Kosmy pražského a »temné« zmínky.

Uspořádání tohoto druhého svazku je podobné jako svazku prvního a tím je zřejmé, že jde o publikaci ke studiu účelnou. Úvod (o 29 str.), obsahující základní poučení o minejích, synaksářích, službách, obrazech a datech kultu cyrilomethodějského, je ovšem po bibliografické stránce překonán bibliografií výše uvedenou.

Ale i jinak jsou tu bibliografické mezery. Tak ze *staročeské kroniky Dalimilovy* je tu otištěna hlava XXIII. o Bořivojovi, a to podle I. dílu Pramenů dějin českých (1877), jenže bez kritických poznámek a s tiskovými chybami, a při tom nenalzáme zmínky o Mourkově vydání rukopisu Cambridgského, které má v této hlavě některé zajímavé jazykové rozdíly. K řecké »bulharské« legendě o Klimentovi ochridském ani Teodorov-Balan nepoužil (patrně nemohl použít) práci N. Tunického (Материалы для истории жизни и дѣятельности учениковъ св. Кирилла и Меодія I. Греческое пространное житіе св. Климента Словѣнскаго, Segiev Posad 1918), která je vědě takřka uzavřena.

Nejvíce stranou ležely vydavateli zřejmě texty latinské, zvl. českého původu. Zde jsou mezery v literatuře zjevné: nebylo vůbec přihlédnuto ku pracím prof. Pekaře (Nejstarší kronika česká 1903, Die Wenzels- und Ludmila-Legenden 1906) a ovšem o Kristiánovi tu není ani zmínky. Kosmas pražský je tu citován

podle Pramenů dějin českých, o Bretholzově vydání (1923) a o Hrdinově českém překladě (1929) tu není nic. Také Vajsův přetisk bully Jana VIII. Industriae tuae (Romae 1924) tu není zaznamenán, rovněž nikoli Laehrova práce o listě papeže Štěpána V. z r. 885 (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde XLVII, 1924).

Ve věcných poznámkách se vhodně místy poukazuje na příbuzný obsah jiných cyrilomethodějských pramenů; na př. při Proložních životech je odkázáno na velký Ž. Konst. a Ž. Meth., při italské legendě je ukázáno (na str. 201) na její závislost na slovanských pramenech, t. j. na velkém Ž. Konst. a t. zv. Chersonské legendě; tyto příležitostné poznámky ovšem ukazují, jak jsme ještě vzdáleni od podrobného rozboru pramenů. Věcné poznámky za texty mají usnadnit jejich pochopení.

K Proložnímu životu Konstantinovu podotýkám, že »градъ Ка(на)лонъ« (2krát doloženo) nebudeme vykládati ani s Bodjanským jako Катаонъ = Kostenec ani jako siciilskou Catanii (Teodorov-Balan, str. 36 až 37), nýbrž prostě jako zkomoleninu místo »Pannonia«, jak nalzáme správně ve Službě sv. Methodějovi (Lavrov Материалы, str. 127): тѣмъ, бѣженъ, погѣтъ земѣтъ Моравьскаа... и Паноньскаа; záměna pojmu »města« a »země« nás při této pozdní versi nemusí překvapovat, když na samém počátku téhož textu vidíme, že rukopisné podání kolísá při zmínce o Soluni mezi versemi кѣ селуныстѣмъ градѣтъ a к селуныстен странѣ (srov. též text u Lavrova, l. c., str. 101).

V textech Teodorova-Balana nalzáme také drobné tiskové chyby, a to také v textech církevněslovanských (na př. mate se nejednou n a и (viz str. 35)). Přes uvedeně výhrady jest přítomný svazek vhodnou informační pomůckou.

*

Vedle těchto prací můžeme zaznamenati slovinský překlad Ž. Konst. Meth. od známého lublaňského badatele FR. GRIVCE:

Žitja Konstantina in Metodija (Cvetje iz domačih in tujih logov 8, založila družba sv. Mohorja u Celju 1936, str. 148 kapesního formátu). Překladu předeslal Grivec na 46 stranách přehled dějin cyrilomethodějských s hlavní bibliografií. Názory Grivcovy známe z jeho knihy »Slovanska apostola sv. Ciril in Metod« (v Lublani 1927), určené ovšem širšímu obecnstvu. V přítomné nové, rovněž populární knížce přihlédl Grivec k novějším pracím a využil zde také svých vlastních monografií. Z jednotlivých názorů zaznamenáváme, že Grivec setrvává při své domněnce, že v klášteře na Olympu, který prý byl mezinárodním mnišským střediskem, mohli prý K. a M. poznati, že různé křesťanské národy mají křesťanské knihy a bohoslužbu v domácím jazyku. Tu prý »mogel dozorevati načrt za slovanski prevod svetih knj. Med menihi so bili brez dvoma tudi nekateri Slovani« (str. 11). Pokud se týče původu pramenů, Grivec uznává, že *Ž. Meth.* byl napsán na půdě moravské bezpochyby ještě před vypuzením Methodějových žáků, a to později než *Ž. Konst.*, který měl autor před sebou. Grivec také uznává (mou) domněnku, že I. kapitola není jeho dílo; podle G. je prý vzata z cyrilomethodějské literární pozůstalosti. Autor prý vsunul několik myšlenek z Řehoře naziánského, a to nejen na začátku skladby, ale také v poslední kapitole. O osobě autorově se zde Grivec nevyslovuje: patrně přijímá názor, že autor *Ž. Meth.* byl jiná osoba než autor *Ž. Konst.*, o němž opakuje, že jeví shody se spisy Klimenta ochridského. Grivec odmítá mínění, že *Ž. Konst.* a *Ž. Meth.* byly napsány podle vzoru byzantských legend (s. 37).

Po stránce slohové *Ž. Konst.* i *Ž. Meth.* Grivec rozvinul myšlenku, kterou m. j. nalézáme v čl. TRUBECKÉHO Ein altkirchenslavisches Gedicht (ZfslPh. XI, 1934, 52—54); Trubeckoj tam vykládal, že chvalozpěv na Řehoře naziánského, obsažený v *Ž. Konst.* kap. III., je psán verši 27slabičnými a 16slabičnými, a že text to-

hoto veršovaného chvalozpěvu se rytmicky a stylisticky silně liší od ostatního střízlivě věcného prosaického vypravování. Grivec naproti tomu soudí (s. 38), že skoro ve všech kap. *Ž. Konst.* i *Ž. Meth.* cítíme rytmiku, a to někde tak silnou, že se místy může vyznačiti verši. To Grivec také v svém překladě učinil; nikoli však v kapitole III. ve chvalozpěvu na Řehoře naziánského, nýbrž na začátku *Ž. Meth.* (v kapitole I.) při výkladech theologických a při výčtu církevních sněmů. Že by však Konstantinova slova k bratrovi na rozloučenou (*Ž. Meth.* kap. VII.) byla vlastně verši (s. 104), je jistě přemrštěné; nelze zaměňovati kadenci periody prosaické, vybudované ovšem s jemným smyslem pro melodii věty, se skutečným veršem. Praktické je, že Grivec ve svém překladě vytiskl všechny biblické citáty a narážky kursivou a s určením příslušných biblických míst; rozmnožil také místa, v nichž jest viděti ohlasy bible.

Podrobnější výklad svého pojetí *Ž. Konst.* a *Ž. Meth.* a hlavně první kapitoly *Ž. Meth.* po stránce theologické podal Grivec v několika člancích. Bogoslovni Vestnik r. 1934 přinesl jeho článek *Iz teologie sv. Cirila in Metoda* (s. 181—189);⁵ roku 1935 čl. *Iz teologije sv. Cirila solunskoga* (s. 211 až 216) a *Biblične zgodbe sv. Cirila in Metoda* (s. 1—32) a nový Jugoslovenski istoriski časopis 1935 přinesl v sv. 3—4 čl. *Viri staroslovenskega Žitja Metodija* (s. 336—351).

Grivec myslí (1934, s. 184), že I. kapitola *Ž. Meth.* byla sestavena na podkladě starších byzantských nebo východních vzorů pro katechetské poučení misionářů. Sloh tohoto theologického výkladu se prý shoduje s výtahy z Konstantinových disputací, obsažených v *Ž. Konst.* Tak prý máme před sebou zbytky cyrilomethodějské teologie. Grivec připomíná myšlenku Voronova, že se metoda Konstantinových dispu-

⁵ Zaznamenáváme odsud též čl. A. Snoje, Grška predloga staroslovenskih evangelijev, s. 190—196.

tací odlišovala svou obrazností a konkrétností od *tehdejší* byzantské formalistické polemiky (z IX. věku). V Konstantinově »hádání« s Chazary je »orientální bliblický sloh«.⁶

V 2. čl. Grivec vykládá, že slova *прѣдѣньиѣ чьсти* ve IV. kap. Ž. Konst. je třeba interpretovati nikoli »avorum honores« (Mikl.) nýbrž »proavitos honores«, což je správné. — Mimoto tu vykládá citát z Aquilova starozákonního překladu v disputaci s Chazary (IX. kap. Ž. Konst.), a vidí v něm jeden z důkazů velké theologické učenosti Konstantinovy.

Ve 3. čl. Grivec objasňuje vliv Řehoře naziánského na Konstantina a dokazuje jej zejména na obsahu I. kap. Ž. Meth. Tuto I. kap. Ž. Meth. oceňuje Grivec jako charakteristický zbytek Cyrillova neboli cyrillo-methodějského theologického učení, za jehož hlavní znaky pokládá: 1. velikou samostatnost (originálnost), 2. zachování čistých východních tradic, které se uchránilo v mimobyzantské východní theologii (částečně v mnišství), 3. jistý archaismus, odlišný od oficiální byzantské theologie IX. věku.

Své názory o těchto otázkách shrnul a prohloubil Grivec v Jugoslov. istor. časopise I, 1935, v. 336 n.; zde probral znova I. kap. Ž. Meth., kratěji se zmínil o ostatních kapitolách, o poměru Ž. Meth. k byzantské hagiografii a zabýval se otázkou, kdo je autorem I. kap. Ž. Meth. Můžeme mu přisvědčiti tam, kde dokazuje obsahovou i slohovou nezávislost Ž. Meth. na byzantské hagiografii; rádi vidíme souhlas s naší domněnkou o tom, že I. kap. Ž. Meth. je jiného původu než ostatní skladba (srv. Byzslav. V, 448). Přijímáme také objasnění Grivcova o stopách vlivu Řehoře naziánského na Konstantina. Jeho čisté theologické výklady nemůžeme zde posuzovati; jen zásadně chceme říci, že vytýká-li Grivec Dvorníkovi (a to příliš ostře)

přečeňování vlivu byzantského ve výkladě Ž. Konst. a Ž. Meth., bylo by lze Grivcovi namítnouti, že on přečeňuje vliv orientální, který ostatně z pramenů ani dosti doložiti nemůžeme, a že asi podceňuje vliv byzantské příslušné literatury, k níž by mohl přihlížeti více.

Máme obavu, nezní-li jako spodní tón Grivcových výkladů jistá, třebras i bezděčná zaujatost proti duchu byzantskému a jeho theologii. Nemáme zájmu ani na »pravověrně řecko-východním« ani na »výlučně římském« pojetí doby cyrillo-methodějské; ve spleti domněnek chceme se jen střizlivě dobrati toho stupně pravděpodobnosti, který je vůbec možný. Pokud jde o úhelnou thesi Grivcovu, o pojetí »cyrillo-methodějské theologie« a jejích zbytků, zvl. v I. kap. Ž. Meth., čteme ji s velikým zájmem, ale soudíme, že již v povaze pramenů nám zachovaných leží, že je můžeme přijímati jen jako domněnky, jejichž ověření se nám vymyká.

Vedle Grivce děkujeme také jinému slovinskému učenci za pokrok ve znalosti cyrillo-methodějských pramenů. Je to prof. MILKO KOS, od kterého máme nové vydání: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3, v Ljubljani 1936, str. 156 s německým résumé). Kos podává nejprve rozbor rukopisů a dosavadních vydání. Mezi rukopisy rozeznává 1. třídu těch, které zachovávají text nezměněný, byť i zkrácený: je to 6 rkpů vídeňské Národní knihovny; 2. třídu 4 rukopisů v pozmeněné redakci (m., též rkp. zámku v Mladé Vožici u Táboru). Podává také historii rkpů a vysvětluje, proč jich většina pochází z konce XII. nebo začátku XIII. století: souvisí to s tehdejší živou historiografickou činností v Salcburku.

V II. kapitole řeší Kos otázku autorství, skladby a pramenů (s. 14—16). Skladatel byl v nejtěsnějším spojení se solnohradskou církví, zvl. za arcibiskupa Adalwina, žil asi přímo v Salcburku, ale sám

⁶ Neradi tu čteme příliš osobně zahrocené výroky proti prof. Dvorníkovi.

byl původem z Bavor (soudě podle cap. X.) a patrně duchovního stavu. Jeho latina je jednoduchá, slovníkově dosti chudá. Jeho hlavní prameny byly: Vita s. Ruperti, Fredegarova kronika, annales Iuvavenses (maximi i maiores); Kos uvádí ještě jiné prameny. Vedle pramenů psaných čerpal autor ovšem též z ústního podání.

Jádrem Kosovy knihy je kap. III. (s. 17 až 106), kde Kos postupně probírá a historicky rozbírá (podrobněji od kap. III.) celý traktát De conversione. Kosův rozbor podává vlastně nejstarší dějiny slovinské.

Podrobněji tu Kos rozbírá zmínku o Samovi (ve IV. kap.) a prohlubuje Gollův výklad o závislosti Convers. na Fredegarovi. Proti Gollovi a ve shodě se zářebným historikem Hauptmannem připouští, že zmínka Conv. o Samovi (Samo quidam nomine Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius) se zakládá na korutanské národní tradici, která měla v dobré paměti Sama jako osvoboditele z avarského jha (s. 23).

Kos podává podrobnou kritiku chronologie korutanských událostí z VIII. a počátku IX. věku.

Církevní přidělení Korutanska Salcburku se stalo již za předchůdců arcibiskupa Arna, v době papeže Zachariáše (741 až 752) a jeho nástupců v době mezi r. 741 až 746/8, snad v letech 741—743. Politické poměry Korutanska v prvních dobách bavorsko-franské vlády byly mírné: nebylo to podmanění, nýbrž spíše smluvní poměr. Slované měli svá domácí knížata a volili je se souhlasem franské říše.

Křesťanství bylo do Korutanska šířeno ze Salcburku. Kos rozbírá chronologii jeho postupu, zvl. působení knížete Hotimira. Pokřtění Korutan bylo provedeno podle zásad i r s k é h o misionářství, jehož přívržencem byl biskup Virgil, a proto bylo provedeno poměrně snadno; je protívou působení Bonifácova a oficiálního misionářství franského. Při tomto rozboru V.

kap. Conv. podává Kos také výklad místních jmen (kostelů tam jmenovaných, s. 44 n.).

Církevní přidělení *Pannonie Salcburku* padá vskutku, jak Conv. dosvědčuje v kap. VI., do léta nebo časného podzimu r. 796 a potvrzení toho Karlem Velikým do roku 803; hranici arcidiecése byla řeka Dráva.

Jedno z nejzajímavějších míst Conv. je v VII. kap. pověst o *pokřtění knížete Inga*, která se nápadně shoduje s pověstí o pokřtění Bořivoje u Kristiána v kap. II. Kos rozbírá bohatou literaturu o Ingovi, datující se již od Jeronyma Megisera (*Annales Carinthiae*, 1612). I Kos připouští, že toto vypravování je stará anekdota, vymyšlená na oslavu křesťanství, ale přiznává zprávě o pokřtění Inga a jeho podaných historické jádro. Dodávám, že jsem se pověstí o Ingovi a jejím poměrem k vypravování Kristiánovu zabýval ve své práci První česko-církslov. legenda o sv. Václavu (Svatovácl. sborník I, 1934, s. 156 n.). Tam jsem také uznal anekdotu za *locus communis*, ale z některých období jsem uzavřel, že Kristián znal Conv.

Vypravování Conv. kap. X.—XIII. o *Pribynovi*,⁷ *Kocelovi* a *Methodějovi* Kos ověřuje a objasňuje podrobným rozbořem; zde přihlédl také k našemu sborníku »Říša velkomoravská« (1933) a celkem přijímá jeho výklady. Pokud jde o Pribynovu svatyni v Nitře, upozorňuje Kos na to, že zmínka o ní v Conv. je pouhá glossa, o níž není jisto, byla-li již v původní redakci Conv.; nemá se tedy té zmínce přičítati příliš velký význam (s. 74—76). Vskutku, svatyně v Nitře byla pouhá epizoda v dějinách počátků křesťanství na našem území. K útěku Pribynovu z velkomoravské říše došlo roku 833 nebo brzo potom. Jména slovanských mužů z oněch třiceti, kteří se dali v lednu 850 pokřtiti s Pribynou (Conv. cap. XI., Kos st. 81), nedají se

⁷ Kos ovšem píše Pribina, ale já píšu *Pribyna*, podle etymologie, kterou jsem vyložil ve sborn. Říša velkomoravská (1933), s. 324.

z jiných pramenů identifikovati. Proti pochybnostem prof. Cibulky uznává Kos zprávu o kostele sv. Adriana (v kap. XI.) za věrohodnou (str. 83 n.).

Vznik Conv. datuje Kos do poslední čtvrtiny roku 871, do doby, kdy právě bavorští biskupové vedením arcibiskupa Adalwina († 873 dne 14. května) tak prudce vystupovali proti Metodějovi. Adalwin měl zájem na tom, aby Pannonie byla církevně zpět získána pro Salcburk — v něm je tedy hledati ideového původce *Conv.* Nepřátelský tón proti Metodějovi se s tím shoduje. Zdůraznění práv Salcburku (a také zdůraznění, že kněz Dominik působil v Mosaburku se svolením arcibiskupovým, kap. XI.) vypadá přímo jako polemika proti Metodějovi. Spisek *Conv.* nebyl určen ani pro papeže Hadriana ani pro Jana VIII., nýbrž pro arcibiskupa Adalwina a jeho dvůr, aby mu po případě posloužil v procese o práva solnohradského arcibiskupství. Možná, že obsah *Conv.* byl znám králi Ludvíkovi.

Po tomto rozboru připouje Kos ještě výklad o »Excerptum de Karentanis« (s. 107 až 109), hojně bibliografické poznámky (s. 110—125), kritické vydání textu *Conv.* (s. 126—140) a index (s. 141—147). Důkladná kniha Kosova, založená na vyčerpání jak pramenů tak i bohaté literatury, je nyní nezbytným východištěm všech výkladů o otázkách, týkajících se traktátu de Conversione.

3. O sídle velkomoravské arcidiecése.

Starý problém velehradský byl v poslední době znovu vzkríšen. Z diskuse o tom vedené zaznamenáváme brožuru, kterou napsal PHDr. FRANTIŠEK ROBENEK: *Velkomoravská metropole. K dějinám její lokalisace* (v Kroměříži 1934, str. 28). Autor napsal a uveřejnil od roku 1927 již deset článků o velkomoravských otázkách. V přítomné brožuře probral historii velehradské tradice a vele-

hradské theorie i domněnky jiné a sám se rozhoduje pro theorii »pannonskou« (s. 18 n.): »Osvobozovací akce Mojžírova opírala se výslovně o území dunajské, nikoli o naši Moravu: Moimarum dux Moravorum supra Danubium (*Conversio Bagoar-et-Carant.*). Z Pannonie od ohbí Dunaje směřovala centralisační snaha do Nitranska a potom též na jihozápad do Kocelova Blatenska. Christianisační mise cyrilomethodějská nacházela svou hlavní oporu v jednotném a souvislém území Svatoplukova Nitranska, Kocelova Blatenska a v Mojžírově vnitřní Pannonii, která tak byla svorníkem a přirozeným centrem. — Nynější Morava ležela úplně stranou této činnosti...« Ve smyslu tohoto »pannonského« pojetí doby cyrilomethodějské nadhazuje Robenek možnost — třeba se definitivně pro ni nevyslovuje —, že velkomoravskou metropolí mohl býti Stoliční Bělehrad.

Robenek nepodal přímých důkazů pro svou hypotézu. Z jazykozpytu ovšem pro ni nesvědčí nic. Ostatek jest jen interpretace zpráv již známých, při čemž jde právě o to, je-li interpretace správná a je-li kritika citovaných pramenů správná. A o tom mám některé pochybnosti. Tak slova »Moimarum dux Moravorum supra Danubium« z *Conv.* nesvědčí pro pannonskou theorii nic. A tradice uherských historiků od doby humanistů přes dobu barokní až po romantický nacionalismus (str. 20) je sama o sobě fakt kulturněhistoricky velmi zajímavá, ale pro poznání doby velkomoravské a její metropole neposkytuje nic.

Robenek má však zásluhu v tom, že zdůraznil důležitost východní liturgie v Uhrách až do konce XIII. století a slovanskost staré Pannonie, trvající i v počátcích království uherského. Je dobře, že připomněl působení sv. Vojtěcha, ale je zcela bezdůvodné (a jazykově nemožné) opakovati domněnku (s. 22), že polská píseň »Bogurodzica« a česko-církevněslovanská »Hospodine pomiluj ny« byly inspirovány z kláštera vesprimského a že píseň »Hos-

podíne» zavedl do Čech sv. Vojtěch.

Proti těmto snahám přeložit ohnisko cyrilomethodějského působení z Moravy jinam vystoupil znova moravský archeolog ANTONÍN ZELNITIUS: *Velehrad pravdou! K otázce o poloze Velehradu velkomoravského* (vyd. nákl. vlastním 1936 k oslavám cyrilomethodějským, str. 15). Zelnitius podporuje moravskou tradici, hájenou kdysi i archivářem V. Brandlem, rajhradským proboštem B. Dudikem, prof. V. Praskem a nověji připuštěnou Fr. Pastrnkem (Dějiny slov. apoštolů, str. 73), J. Pekařem i L. Niederlem, že středisko velkomoravské říše slulo Velehrad (v pramenech doby cyrilomethodějské se ovšem toto jméno vůbec nevyskytá; po prvé čteme k r. 1131 »villa Veligrad«) a že to bylo místo u nynějšího Starého Města.

Přirozená povaha krajiny od Starého Města k nynějšímu Velehradu (vzdálenému jen 6 km) a k horám Buchlovským, jež toto místo chrání od severu, je vskutku velkolepá, třebaže ne docela tak velkolepá, jako je Děvín u Bratislavy. A také se zřetelně na to, že místo leží u velké přírodní komunikace (u řeky Moravy), bylo přímo předurčeno k tomu, aby bylo ve středověku vynikajícím střediskem. To samo o sobě ovšem není ještě dostatečným důvodem. Ale Zelnitius již po léta kope v těchto místech; v posledních letech se daly vykopávky péčí Státního archeologického ústavu.⁸ Srov. zprávu »Slovanské pohřebiště ve Starém Městě u Uh. Hradiště«, napsali L. Niederle a Ant. Zelnitius, vyšlo v čís. 1. Zpráv Stát. ústavu archeologického v Praze 1929. Nyní zná Zelnitius na 500 hrobů z tohoto pohřebiště, a přý mnoho hrobů bylo zničeno.⁹ Mimoto třeba

uvážit, že řeka Morava náplavem zvýšila úroveň celého kraje o 3 až 4 metry, takže tím asi četné pozůstatky byly zaneseny. Lze pokládati za nesporné, že u Starého Města bylo v našem raném středověku středisko opravdu vynikající. Od přímého důkazu, že, tu je ten Methodějův a Svatoplukův »Velehrad«, jsme ovšem ještě velmi vzdáleni; hypotéza staroměstsko-velehradská není však bezdůvodná a v dosavadních archeologických nálezech má přece jistou oporu, ovšem dosud slabou.

Uhrnem však, necháme-li stranou otázku »metropole«, lze podle stavu pramenů i archeologických vykopávek říci, že teorie, které kladou ohnisko říše Mojžírovců a cyrilomethodějského působení do dolní země Moravy v širším smyslu, t. j. na jih od Buchlova až k ústí Moravy do Dunaje, mají větší pravděpodobnost než ty, které ono sídlo z Moravy vůbec přenášejí jinam. Pojem »metropole« ve smyslu politickém by při tom bylo možno lépe nechat stranou. Z pramenů jest znám jediný přesný údaj, že Methoděj byl pohřben »въ сѣборанѣи цркви« (Ž. Meth. XVIII.); »лежитъ же въ велицѣи цркви моравскѣи въ вѣжѣхъ странѣ въ стѣнѣ за вѣтареми свѣтѣхъ богородицѣхъ« (v bělehradském Proložním Ž. Konst.-Meth., Lavrov, Materialy 101). Pokud nějaké pozůstatky tohoto »velikého kostela«, který byl možná aspoň z větší části stavěn jen ze dřeva, nebudou nalezeny a zjištěny, zůstanou všechny výklady jen hypotézami.

4. O národnosti Konstantina a Methoděje.

Stará domněnka, jakého původu byli Konstantin a Methoděj a zdali snad byli Slované (viz Il'inského bibliografii § 48, s. 63 n.), v poslední době opět ožívá. Prof. VALERIJ POGORELOV vystoupil znova s myšlenkou, že Konstantin a Methoděj byli Slované (po prvé v »Bratislavě« I, 1927, 183 n.). Dokazoval to jednak jazykovou dokonalostí a samostatností staro-

⁸ Podle starších nálezů odmítl hypotézu velehradskou dr. L. Červinka, Slované na Moravě a říše velkomoravská, v Brně 1928, s. 118 n.

⁹ Vykopávky ze Starého Města jsou uloženy v místním muzeu ve Starém Městě na radnici; jiné blízké nálezy jsou uloženy na Velehradě ve Stojanově a v Uher. Hradišti. Srov. Byzslav. V, str. 444.

slověnského čtveroevangelia ve srovnání s řečtinou, a v tom směru přinesl jistý počet správných srovnání; dokazoval to však bohužel také nedostatečnou — domněle! — znalostí řečtiny z téhož překladu («ťažko im bolo zmôcť grécky text»! na str. 190), a tu ovšem zašel na nesprávnou cestu, jak ukázali Grivec (tamtéž 510—511) a Vajs (ib. II, 1928, 231/2).¹⁰ Grivec chtěl věc řešiti kompromisem: »Sv. Cyril a Metoděj byli tedy Řekové, Byzantinci, ale podobno pravdě jest, že byli aspoň po matce slovanské krve.«

V. Pogorělov se vrátil k své myšlence v září 1936 na V. mezinárodním byzantologickém sjezdu v Římě »Importance de la forme des mots grecs dans la traduction cyrillo-méthodienne« (Sunti delle comunicazioni, Roma 1936, str. 68). Zde mimo jiné, nehledě na citovanou výstrahu, danou mu prof. Vajsem pokud se týče metody jeho práce a textové kritiky, rozvíjí znova svůj názor o řeckých slovech v cyrilomethodějském překladě evangelií a žal-táže. V résumé píše: «Cependant on doit tout d'abord noter que parmi les mots grecs il y en a de tels qui en cas d'une connaissance suffisante du grec de la part des traducteurs non seulement auraient pu mais auraient dû être traduits en langue slave». Bude ovšem lze posouditi vývody V. Pogorělova teprve tehdy, až vyjdou v plném znění. Ale již nyní ho prosíme, aby znova rozvážil tuto věc i methodu, kterou dosud při tom postupoval. Bylo by škoda práce na dokazování domněnky, že Cyril a Metoděj, autoři jednoho z nejdokonalejších biblických textů na světě — prý neuměli řecky!

S jiného konce se ovšem chopil problému o původu Cyr. a Meth. ST. ROMANSKI, který již o něm psal r. 1927.

Ve slavnostním listě »Sv. Kirilъ i Metodіe«, vydaném komitétem pro postavení pomníku Cyr. a Meth. v Sofii v květnu 1936, uveřejnil na str. 11 článek: *Кирилъ и Методи — Българи*. Romansi ovšem ví, že Conv. Methodia přímo označuje jako Řeka (quidam Graceus Methodius nomine, kap. XII.) a že v Ž. Konst. i Ž. Meth. se sice o národnosti mlčí, ale vystupují oba bratři jako Byzantinci. Uznává také momenty, které svědčí pro řecký původ; jsou to: vysoká hodnota jejich otce drongara Lva, neobyčejné vzdělání, vychování Konstantina při dvoře císařském v Cařihradě, velká kariéra Methodějova. Slova císaře Michaela III. »vy dva jste Soluňané a všichni Soluňané čistě slověnsky hovoří«, nemají se však podle mínění Romanského vykládati tak, že Soluňané všichni byli nutně Řekové, kteří dovedli také mluvit slověnsky; ostatně Konstantin již od 14 let svého věku byl mimo Soluň. Glagolice, založená na soudobé řecké minuskuli, ukazuje ovšem, že Konstantin užíval minuskule jako rodilý Řek. Ale jemnost pochopení pro fonetické odstíny, kterou při tvoření glagolice projevila a také dokonaly smysl pro jemnosti odlišné slovanské syntaxe v biblickém překladě, jemnosti, které i dnes působí těžkosti vzdělanému cizinci (jako rozdíl mezi užíváním imperfekta, aoristu a opisného praeterita) prý vylučuje, že by Cyr. a Meth. nebyli Slované. Byzantská říše nebyla jazykově a národnostně jednotná, naopak velmi pestrá, asi jako předválečné Rakousko-Uhersko nebo Rusko, a také příslušníci jiných národů než Řekové v ní dosahovali vysokých hodností. Pak ovšem označení »Graecus« je třeba chápati ve smyslu politického příslušenství, státního občanství, a nikoli ve smyslu národnostním.

Potud prof. Romanski. V minulém ročníku (Byzslav. V, 435) jsem tu upozornil na byzantský patriotismus Konstantinův, vložený mu do úst v VIII. kap. Ž. Konst. (srov. též Dvorník, str. 110) a viděl jsem v něm důkaz pro řecký původ C. a Meth.

¹⁰ Nesprávné bylo m. j. uváděti slovo *вѣсь* *вѣсміръ* jako slovo západoslovanské (prý čsl. »vesmír«), když je obecně známo, že to je slovo přejaté v době obrození, a že ani z hláskoslovných důvodů (-s-!) československé byti nemůže.

Připojuji k tomu styk Konstantinův s »Řeky« v Římě (XVIII. kap. Ž. Konst.) a zmínku v Ž. Meth. kap. II., že císař světil Methodějovi správu slovanského thematicu proto, да би проучи на сѣ въсѣмъ обычаи и словѣньскыи и на быклѣ на по малю. Také upozorňuji opět na okázalé zdůrazňování slovanskosti autorů Ž. Konst. a Ž. Meth. (нашъ родъ, въздвиженъ на мѣ оучителя снцего, иже просвѣти языкъ нашъ Ž. Konst. I.; языкъ радъ нашего... Ž. Meth. II. aj.), kdežto při charakteristice Cyr. a Meth. toho není. Z těch důvodů bych rád zmírnil důvtipný výklad Romanského asi tím směrem, jakým šel Grivec: v oblastech jako byla Soluň, nutno třeba počítati s vysokým stupněm *bilinguismu*, který ostatně v oblasti národopisně tak složité jako je Balkán dosud není vzácností; jsou tam i polyglottní inteligenti, kteří mluví a píší i třemi jazyky výborně. Je možné, že rodina, z níž vyšli Konst. a Meth., byla rodina národnostně smíšená, možná i z části helenisovaná. Konst. i Meth. byli bilingui; oba jazyky, řecký i slovanský, jim byly stejně běžné a v obou byli mistry. Že ovšem zřejmá sympatie k slovanskému jazyku vedla a posilovala jejich obrovskou tvůrčí práci, je na jev.¹¹ Jinak však není zcela na místě, přenášeti moderní etnografický a jazykový nacionalismus, založený v podstatě na ideologii romantismu z počátku XIX. století, do věku devátého.

5. O původních spisech Konstantina-Cyrilla.

Ponechávajíc stranou problém rozsahu biblického překladu, zaznamenáváme dvě práce JORDANA TRIFONOVA, týkající

¹¹ Srov. o bilinguismu důmyslné výklady Meilletovy v knize *Linguistique historique et linguistique générale*. Tom II. Paris 1936, str. 90—103.

¹² Jinak viz poslední text u *Lavrova*, *Materiály*, str. 148—153.

se původních skladeb Konstantina-Cyrilla.

Две съчинения на Константина (св. Кирила) за мощитѣ на св. Климента римски (Съписаніе на Бълг. Академија на наукитѣ, kn. XLVIII., Sofija 1934, též ve zvl. otisku, str. 159—240). Jde tu o »Slovo na prenesenie moštej sv. Klimenta«, o němž jsme tu uveřejnili studii N. van Wijka (Byzslav. I, 1929, 10—15). Wijk z lexikologických důvodů položil vznik překladu tohoto Slova do nejstaršího období staroslověnštiny. Trifonov podává přehled otázek, podrobně interpretuje celé »Slovo«, a podává též jeho kritický text s bulharským překladem (str. 192—206),¹² rozdělený na 8 částí. Prohlašuje jazykový, zvl. lexikální rozbor Wijkův, aby dokázal, že překlad »Slova« náleží do doby starobulharské. Řeší pak problém datování a autorství. Trifonov vidí ve »Slově« dvě části: starší byla napsána ještě v Chersoně Konstantinem-Cyrilem.

Studie J. Trifonova je dosud nejpodrobnější prací o »Slovu«. Nemůžeme ovšem dnes s bezpečností říci, jak původní řecké spisy Konstantinovy zněly, ale ze shod tohoto »Slova« s listem bibliotekáře Anastasia a ze srovnání »Slova« s legendou římskou (kap. II.—V.) je viděti, že »Slovo« je text velmi vzácný svým obsahem, i když je to asi spíše pozdější úprava ztraceného řeckého originálu než jeho úplný překlad. Překlad ten je ovšem nepříliš umělý a není na výši staroslověnského překladu evangelního a žaltářního, třebaže místy má jeho zjevné ohlasy. Rozbor, který podal J. Trifonov, je sice podrobný, ale ne dosti přehledný; a také ještě ne všestranný. Zejména po stránce stylistické bude třeba ještě podrobného zkoumání.

Съчинението на Константина философа (св. Кирила) Написаніе ѿ правѣи вѣрѣ. Съписаніе на Бълг. Академија на наукитѣ, kn. LII. Sofija, 1935, str. 85 (s francouzským resumé, též zvl. otisk).

V Byzslav. I, 1929, s. 244—245 jsem podal zprávu o domněnkách, které připi-

sují autorství »Napisanija o pravěj věře« Konstantinovi-Cyrrillovi, a o práci Grumelově (v *Ěchos d'Orient* 1929, 283—294), která z theologických důvodů toto autorství popírá.

Nyní se Trifonov vrací k tomuto traktátu, vyvrací hypotesu Grumelovu, která jako autora skladby jmenovala nikoli Konstantina-Cyrrilla, nýbrž Konstantina bulharského, metropolitu na Korkyře ve XII. století. Trifonov podává znova církevněslovanský text s bulharským překladem¹³ (s. 9—22), a dělí jej na tři části: 1. o Trojici (s polemikou proti heretikům), 2. o vykoupení a dvojí podstatě Kristově, 3. o uctívání obrazů, načež následuje krátký závěr.

Konstantin-Cyrril je jako autor jmenován v nadpise (изъясненіе константиновѣмъ блаженнымъ философомъ, оучителемъ о Бѣтѣ словѣн'скагоу языка), což by samo o sobě mnoho neznamenal, a v závěru: сице азъ свое кѣрѣ исповѣдалъ и съ приснымъ моимъ братомъ Мѣдо-Діемъ... Trifonov ovšem dokazuje, že tyto zmínky jsou authentické a že máme před sebou vskutku původní skladbu Konstantinovu. Podává rozbor jazykový, z něhož vyvozuje, že církslov. text nevznikl až ve století XII. nebo později, nýbrž ne později než ve století desátém. Shledává také přímé důkazy pro Cyrillovo autorství: 1. autor byl tělesně churav a svůj spis diktoval, 2. autor byl učitel a 3. filosof (znatel novoplatonských pojmů), 4. autor znal Řehoře naziánského a Dionysia Areopagitu, 5. autor znal boje o ikonoklasmus. Myslím, že to vše jsou indicie, které pro identifikaci osoby autorovy nestačí. Trifonov soudí, že »Napisanie« není

vyznání víry složené pro dosažení hodnosti biskupské, nýbrž stručný výklad křesťanských dogmat, jimž učil Konstantin filosof; diktoval prý jej koncem roku 868, po koncilu ve Wormsu, který odsoudil Fótia. To jest ovšem jen dohad. Nepřítomnost zmínek o slovanských knihách a slovanské liturgii, která by pak zajisté musila překvapiti, vysvětluje Trifonov tím, že ráz skladby je čistě dogmatický. Nalézá v »Napisanii« některé podrobnosti k doplnění životopisu Konstantinova, zejm. o rázu učitelské činnosti.

Trifonov věnoval mnoho práce a důmyslu svému thematu. Přes to soudím, že ho nevyřešil. Nedotýkám se ovšem stránky theologické, kterou nemohu posuzovati. Ale po stránce linguistické by autorství Konstantinovo potřebovalo mnohem silnějších důkazů. Zejména by byla nutná srovnávací analýsa, která by vyšetřila shody »Napisanija« s jazykem evangelistů a čtveroevangelia a event. také jiných prací připisovaných Konstantinovi-Cyrrillovi, jako je »Proglasъ sv. Evangelia«. Teprve potom, kdyby se objevily shody nepochybné, a to nejen některé nahodilé shody ojedinělé, nýbrž charakteristické a systémové, bylo by lze mluvití určitěji. Bohužel dosud vůbec nejsme tak daleko, abychom jen ze shod stylistických a lexikálních mohli řešiti otázky autorství a datování v církevněslovanské literatuře; k tomu nám chybějí téměř všechny průpravné práce. Proto i otázka o původu »Napisanija« zůstává zatím otevřenou. Opatrnější však by bylo zachovávatí k domněnce o autorství Konstantinově stanovisko vyčkávací a spíše pochybné.

Miloš Weingart (Prah).

¹³ Jinak text viz u Lavrova, *Materialy*, s. 175—180.

ZPRÁVY – CHRONIQUE.

† VASIL NIKOLOV ZLATARSKI.

V Sofii zemřel dne 15. prosince 1935 Vasil N. Zlatarski, profesor bulharských a balkánských dějin na tamější universitě, největší dosud bulharský dějepisec, spisovatel nedokončeného základního díla o dějinách bulharského státu, »Istorija na bŭlgarskata dŭrŭŭava prŭŭz srŭdnitŭ vŭkove«, jehož I. svazek byl vydán r. 1919 (část 1.) a r. 1927 (část 2.) a II. r. 1934. Zesnulý dějepisec se narodil 14. listopadu r. 1866 ve Velikém Trnově. Ukončiv počáteční školu ve svém rodišti, navštěvoval v l. 1878 až 1881 Petropavlovský seminář v Petrohradě a od r. 1881—1887 I. klasické gymnasium tamže. Od r. 1887—1891 studoval na filologicko-historické fakultě petrohradské university, ač podle přání a tradic své rodiny se měl věnovati lékařství. R. 1893 až 1895 studoval v Berlíně archaeologii. Od r. 1895—1897 působil jako učitel na I. sofijském mužském gymnasiu, jsa zároveň mimořádným učitelem bulharských dějin na sofijské vyšší škole (předchůdci pozdější university). R. 1897 se stal řádným docentem, r. 1904 mimořádným profesorem a r. 1906 řádným profesorem dějin bulharských a dějin balkánských národů na universitě v Sofii. V l. 1913/14 a 1924/25 byl rektorem této university. R. 1907 byl od charkovské university vyznamenán hodností čestného doktora slovanské filologie. Celá řada vědeckých společností a akademií jej zvolila za svého člena, mezi nimiž Česká akademie věd a umění již r. 1911, ale volba tato byla potvrzena teprve r. 1925.

Zlatarski byl odchovancem novodobé ruské vědy historické. Navštěvoval sice v Petrohradě i přednášky Vlad. Iv. Lamanškého, ale vlastním jeho učitelem a vůdcem byl proslulý ruský byzantolog Vas. Grig. Vasil'evskij (1838—1899); ten po sobě zanechal školu dobrých byzantologů, kteří

plnili svými pracemi »Vizantijskij vremenik«, Vasil'evským vydávaný. V semináři Vasil'evského vznikla první vědecká »kandidátská« práce Zlatarského, vypracovaná r. 1891 »Pismata na Carigradskija Patriarch Nikolaja Mistika do bŭlgarskija car' Simeona«, a vytištěná r. 1894 ve »Sborniku za narodni umotvorenija« r. 1894 (sv. X. a XI.) a r. 1895 (sv. XII.), jež obsahuje kritický rozbor a ocenění velmi cenného byzantského pramene, osvětlujícího vzájemný poměr Bulharska a Byzantska v době pro toto velmi kritické, od Bulharska ohrožené.

Úmysl státi se dějepiscem svého národa vznikl ve Zlatarském (podle jeho vlastního přiznání) již na střední škole, a to pod vlivem Jirečkových »Dějín národa bulharského«, které oděšští Bulhaři hned po jejich vydání přeložili do ruštiny.¹ Zlatarski však se velmi dlouho připravoval, nežli se odhodlal konečně výsledky svého bádání vydati. Bylo mu již 52 let, když r. 1918 vydal 1. část I. svazku svého velikého životního díla a trvalo ještě dalších 15 let nežli vyšly dvě části další, sahající až do r. 1187. To se vysvětluje tím, že Zlatarski, chtěje podati základní vědecké dílo trvalé ceny, pokládal zcela důvodně za potřebné, aby důkladně a úplně samostatně prozkoumal a po svých předchůdcích i přezkoumal celou řadu velmi nesnadných a složitých otázek, bez jejichž uspokojivého vyšetření a vysvětlení by celé vědecké pojetí nejstarších dějin bulharských bylo nejisté, a to tím spíše, že se vědomosti o událostech je-

¹ Profesor Zlatarski za naukata i za sebe si — v deníku Mir ze dne 18. XII. 1935 (čís. 10.625, godina XLI), což jest výtah z delšího rozhovoru Zlatarského, uveřejněného v časopise Literaturn Glas z 19. V. 1926 (p. t. Edin čas pri prŭvencitŭ na bŭlgarskata kultura).

jich zakládají na poměrně malém počtu bezpečných a spolehlivých zpráv pramenů.

Bylo především potřebí zabývatí se temnou a nesnadnou otázkou, jakého původu byli a jaké měli osudy původní turkotatarští Bulhaři čili Prabulhaři dříve nežli založili svůj stát na pravém břehu dolního Dunaje; bylo potřebí stanovití co možná (ovšem relativně) pevně letopočty hlavních událostí, zvláště pak určití, kdy vládli kteří bulharští panovníci. Poněvadž údaje o tom jsou částečně obsaženy ve starém církevně-slovanském seznamu bulharských panovníků, v němž jsou letopočty vyjádřeny prabulharskými (turkotatarskými) výrazy, bylo potřebí věnovati velmi mnoho času, práce a přemýšlení na rozluštění těchto výrazů. Bylo potřebí konati pracná a zdoluhavá studia epigrafická, aby byla náležitě rozřešena řada starých řeckých nápisů obsahujících velecenné zprávy o dějinách bulharských. Nebylo možno se spokojovati s dosavadními vydáními byzantských pramenů a jejich překlady, nýbrž bylo potřebí jejich znění přezkoumávati a podle potřeby srovnávati s rukopisy a překlady i výklady upravovati podle množících se vědomostí a výtěžku vědeckého bádání jiných i svého vlastního.

Celá řada stěžejních prací, pojednání a článků svědčí o tom, jak vážně, důkladně a trpělivě se Zlatarski připravoval k sepsání svých středověkých dějin bulharských. Není zde místa, aby byly práce tyto uváděny; najdou se jednak v seznamu literatury použité k jednotlivým částem díla Zlatarského, jednak v bibliografii jeho literární činnosti uveřejněné v úvodní části »Sborníku v čest na Vasil N. Zlatarski po slučaji na 30. godišnata mu naučna i professorska dejnost« (Sofija 1925) a v »Almanachu na Sofijskija universitet 1888—1928« (Sofija 1929).²

Vedle důkladného bádání středověkých dějin bulharských byl Zlatarski ve své syntetické práci zdržován množstvím vedlejších úkolů, jež mu ukládala jeho činnost

učitelská a vědecko-organisační, zvláště proto, že takřka od počátku své vědecké činnosti ve své vlasti byl nejvyšší vědeckou autoritou svého oboru. Byl tajemníkem historicko-filologické třídy Bulharské akademie věd, dvakrát byl rektorem sofijské university, několikrát děkanem své fakulty, přednášel i na jiných učilištích, jako na vojenské akademii, v balkánském a blízko-východním ústavě atd. Psal důkladná ocenění bulharských učenců, jako J. I. Venelina a Marina Drinova, věnoval značnou pozornost záslužné činnosti Konstantina Jirečka³ v Bulharsku (organisasi nižšího školství a zřizování učitelských ústavů). Napsal několik cenných pojednání i o dějinách bulharských 19. století, zvláště z doby národního obrození a osvobození (o exarchátu) a vydal i některé prameny k tomu hledící.

Literární práce Zlatarského se vyznamenávají vědeckým klidem a vysokým hlediskem, se kterého spisovatel jest s to, aby události dějepisné posuzoval nestranně přes to, že nemůže skrývati své vlastenecké cítění a přihlížeti aspoň v jakémsi podvědomí k jejich souvislosti s přítomným stavem a zájmy svého národa. Články povahy populární vynikají jasným slohem a snadno pochopitelným plánem. V pracích badatelských a ovšem i v jeho hlavním životním díle, v dějepise bulharského státu, základní plán a vývojová niť dějinného průběhu jest přirozeně přeplněna a zakrývána důkazovým materiálem, mnohdy daleko odbočujícím od vlastního obsahu. Spisovatel zcela správně se přičiňoval o to, aby jeho základní spis nejen obsahoval všechna dosud

² Podrobnější pojednání o literární činnosti Zlatarského bylo uveřejněno v »Ročence Slovánského ústavu«, sv. VIII. (za rok 1935).

³ Dějnostta na Dr. Konstantin Ireček v България (Периодическо Списание LXVI, 1905). Stručný obsah (výtah) této práce jest obsažen v nekrologu o Jirečkovi, který Zlatarski uveřejnil v Лѣтопис на Българската Академия на науките IV, za godini 1915, 1916 i 1917 (Sofija 1918).

známá fakta čili události dějin bulharských, nýbrž aby budoucím badatelům byla usnadněna jejich další práce tím, že by v knize jeho našli poučení, co před V. N. Zlatarským bylo vykonáno, jaké názory měli jeho předchůdci a jak je odůvodňovali — zkrátka Zlatarski chtěl, aby jeho dílo bylo skladištěm čili repertoriem všeho dosavadního bádání, obrazem vši vědecké práce dosud vykonané. Proto opatřil svá tvrzení a vývody četnými poznámkami a výňatky z pramenů, na mnoze nesnadno přístupných, za které mu budou potomci velice vděční. Velmi vhodně také mnohé řecké texty přeložil do bulharštiny, což vzhledem k nynější malé znalosti řečtiny jest věc velmi užitečná. Každý svazek jest opatřen podrobným seznamem použitých pramenů a literatury a orientaci usnadňují dobří ukazatelé.

Ač jest tedy spis Zlatarského velice zatížen průkazovým odborným materiálem a kritickým aparátem, nelze ho přece nazvat těžkopádným, a kdo má jen trochu trpělivosti, aby sledoval jeho vývody do všech záhybů a zákoutí jeho průkazového labyrintu, shledá, že Zlatarski si počíná velmi soustavně a logicky a že ve většině případů dovede přemýšlejícího čtenáře přesvědčiti o správnosti svých názorů. Poněvadž sotva asi se najde v dohledné době dějepisc ne jen tak rozsáhlého vzdělání, nýbrž i tak dokonalé vědecké metody, proto jest velikou škodou pro vědu vůbec, že Zlatarski svého díla nedokončil.

Vedle Vasil'evského působil na Zlatarského (mimoškolním vlivem) i bulharský dějepisc Marin Drinov, jenž sám však byl odchovancem ruských škol. Pokud se týče vlivu Jirečkova, zdá se, že tento spočíval v kritické přesnosti a ve snaze po nestrannosti. Výtěžky bádání Zlatarského potvzovaly v celku tvrzení Jirečkova, ale spis Zlatarského přece mnohem více přispěl ku pochopení vlastní podstaty, smyslu a hodnoty dějin bulharských, nežli spis Jirečkův, neboť Zlatarski měl smysl filosofický, kte-

rého se Jirečkovi nedostávalo. Neocenitelné jsou v tom ohledu Zlatarského předmluvy k jednotlivým dílům jeho »Dějin bulharského státu«. Mnoho nových nebo dosud málo známých vědomostí podal Zlatarski v II. svazku nebo v 3. díle svého základního spisu, vypravujícího o dějinách bulharských v době panství byzantského (1018 až 1187), a proto celkový obraz této doby, jak jej různými a ostrými rysy kreslí Zlatarski v předmluvě k tomuto svazku, podává pojetí a osvětlení z veliké části úplně nové.

Pro dějepisnou vědu jest velmi tragické, že Zlatarski zemřel dříve nežli své životní dílo dokončil. Máme sice (na štěstí) z jeho pera stručné, německé vyličení celých středověkých dějin bulharských (t. j. do r. 1396), vydané za světové války,⁴ ale jest to jen sestavení genetického průběhu událostí politických bez dostatečného přihlížení k vývoji kulturnímu. Zlatarski také si tu ukládal velikou zdrženlivost při pronášení své dějinné filosofie. Tuto se odvážil vyjadřovati teprve při vydávání konečných výsledků svého svědomitého bádání (v předmluvách k jednotlivým dílům svého díla — srov. shora). To jest nejpádnějším důkazem jeho vědecké osobnosti.

Zlatarski byl jedním z dosti četných ještě osvěcenců Bulharů, kteří si jsou vědomi toho, co pro jejich probuzení a přípravu k samostatnému politickému kulturnímu životu bylo učiněno se strany předních i také méně významných lidí našeho národa. Ač sám nenavštěvoval českých škol, jako přemnozí jeho krajané, přece byl nám velice nakloněn a vážil si naší práce kulturní a dovedl chápati naše snahy politické. Po světové válce se postavil v čelo proudu, který jako by chtěl napravovati chyby, jichž

⁴ Prof. Dr. W. N. Slatarski, *Geschichte der Bulgaren. I. Teil von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396)* v »Bulgarische Bibliothek«, Band V. (Leipzig 1918).

se ve válce dopustili jiní, snažil se o sblížení a spolupráci s námi. Zlatarski se stal předsedou spolku Bulharsko-československé vzájemnosti, naučil se česky a vykonal před

několika lety i účelnou návštěvu u nás, ze které si odnesl dobré dojmy a byl posílen ve své důvěře k nám a k dalšímu sblížení a spolupráci. *Jar. Bidlo (Praha).*

2. Výzkum Sařihradu.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ И ВОПРОС ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ЕГО ДРЕВНОСТЕЙ.

С одобрения византийской комиссии Славянского Института в Праге я обратился к общему собранию прошлого IV конгресса византологов в Софии с предложением проявить инициативу в деле систематического и всестороннего исследования древностей Константинополя. Заключительная часть моего мотивированного обращения, благодаря исключительной любезности Устроительного Комитета конгресса, была напечатана в виде листовки и роздана всем членам собрания. Перепечатана она в I томе «Трудов конгресса» («Известия на Българския Археологически Институт», том IX, София, 1935, стр. 42—43). Считаю необходимым еще раз напомнить читателям нашего сборника содержание моего обращения, продолжая быть того мнения, что его цель и до настоящего дня не утратила современности и значения.

Едва ли нужно говорить о том, какое исключительное значение имеет Константинополь в византиноведении, и едва ли нужно указывать на то печальное обстоятельство, что он до сего времени чрезвычайно мало исследован. Памятники, сохранившиеся на поверхности земли, в большинстве случаев изданы, многие и неоднократно, но можно ли сказать, что они достаточно изучены? Производились обмеры и делались фотографические снимки снаружи и внутри зданий, но стены, покрытые обыкновенно позднейшей штукатуркой, очень редко бывали доступны взорам исследователей. Достаточно сравнить результаты произведенных уже и изданных работ по изучению таких памятников, как, так называемая, Будрум-Джами или церковь Бо-

городицы Панахранты, волею судьбы, благодаря пожарам, лишившимся штукатурки, с обнаженными теперь их стенами, чтобы удостовериться в том, сколько невольных ошибок было допущено. Еще хуже обстоит дело с памятниками разрушенными и поглощенными уже землей. Можно сказать, что до сих пор ни один из этих памятников и ни одна часть города, доступная исследованию, в целом и систематически не раскапывались. Вполне же доступных исследований, т. е. не застроенных площадей в Константинополе покуда еще очень много и что особенно важно, благодаря счастливой случайности остаются свободными такие участки, как место Большого дворца и в большей своей части место дворца Влахернского. Кроме того, последний пожар обнажил громадных размеров широкую полосу в средней части города, начиная от квартала Ак-Серай, через Атик-Али-паша, Иени-бахче, Кара-Гемрюк к самой почти мечети Султан-Селим.

При прежнем положении вещей, в довоенное время, когда в большинстве случаев турецкое правительство относилось остро отрицательно к производству раскопок в городе, можно было особенно не беспокоиться за дальнейшую судьбу такого рода пожарниц — на месте одних лачуг вырастали другие, столь же недолговечные. Теперь же, как известно, все коренным образом изменилось. Новая власть, европеизирующая не только управление страной, но также и нравы и быт народа, естественно стремится и к европеизации условий городской жизни. Не имея еще покуда достатка собственных научных сил, заинтересованных в археологическом изучении почвы города, она не может ждать покуда заинтересуется

этим европейская наука и приступила уже к коренному переустройству обнаженных пожарами частей города. Они заново распланированы, проведены новые широкие улицы, устроены канализация, водопроводы, электрическое освещение, телефоны, проведены трамваи, запрещено всякое деревянное строительство и возводятся новые каменные дома. Всякому, кому знакома техника раскопки городов (я имел случай принимать участие в раскопках города Ани, в качестве сотрудника покойного академика Н. Я. МАРРА), известно, какие тяжелые и неизгладимые раны наносят культурным слоям почвы города подобного рода земляные работы.

Почва Константинополя так насыщена остатками древности, что при каждой земляной работе они находятся во множестве. Судьба же их в большинстве случаев печальна. По рассказам местных жителей, мелкие предметы, бесценные на взгляд рабочих просто выбрасываются, более крупные продаются случайным любителям и антикварам, кое-что, но, к сожалению, очень немного, попадает в музей, кое-что до сих пор валяется на улицах и на незастроенных еще пустырях между домами; тут можно наткнуться на фрагменты рельефов, а нередко и на прекрасные резные капители, ожидающие своей обычной на востоке участи служить целям очень низменным.

Такое положение вещей не может оставить равнодушным никого, кому дороги интересы археологической науки вообще и кому близки вопросы византийских древностей в особенности. Турецкое правительство и турецкое общество, взгляды которых на древности великого города, мы верим, совершенно совпадают теперь с взглядами на них всякого просвещенного европейца, не в состоянии покуда сделать что либо ощутительное в деле их спасения и исследования. Этому мешают обстоятельства поистине непреодолимые: у них нет еще для этого подготовленных научных сил и нет необходимых материальных возможностей. Кроме того, их научные интересы,

естественно, прежде всего направлены в сторону собственных древностей. Помощь поэтому должна притти извне. Ее должны организовать те иностранные ученые круги, которые действительно заинтересованы в спасении для науки драгоценных остатков культуры Царьграда.

Никто не станет оспаривать очевидной для всякого европейского ученого истины, что индивидуальная инициатива в таком деле, опирающаяся еще к тому же на национальный престиж, предпочтительнее сотрудничества международного, и при нормальных условиях жизни подобную индивидуальную-национальную инициативу следовало бы всячески приветствовать. К сожалению, «нации» в настоящее время совсем не тем заняты и едва ли можно ожидать, чтобы какая либо из них захотела бы и смогла бы взять на себя сейчас столь крупное предприятие, как исследование Константинополя, обеспечив его компетентными научными силами и достаточными ресурсами. Частная инициатива при таких обстоятельствах, ограниченная в своих возможностях, приводит к ведению дела «в разброд» и без той системы, которая в деле исследования города является одним из главных условий достижения безукоризненных результатов. При этом, подчас и не без основания, могут возникнуть сомнения в научной компетенции такого рода частной личной инициативы.

Некоторая частная инициатива существует и сейчас. Почтенный г. WHITTEMORE уже несколько лет занят очисткой мозаик в храме св. Софии, которая ведется со всей возможной тщательностью и с применением всех современных технических приспособлений. Нельзя сказать, однако, чтобы дело подвигалось достаточно быстро вперед — за эти ряд лет мы узнали об открытии только двух мозаик, из которых удовлетворительно издана лишь одна. Профессор церковной истории Университета св. Андрея в Шотландии, г. BAXTER, начал раскопки большого дворца византийских императоров и к востоку от мечети султана

Ахмета обнаружил на небольшой сравнительно глубине мозаичский пол какого то здания, о времени возникновения и о назначении которого покуда еще с уверенностью ничего сказать нельзя. По слухам, приморский дворец, так называемый Буколеон, будет раскапываться Эдинбургским Университетом. Очень интересные раскопки произвел в атриуме св. Софии г. SCHNEIDER, которому удалось найти уровень доюстиниановской базилики и многочисленные фрагменты украшенной скульптурой мраморной колоннады. Тот же ученый разгадал в субструкциях церкви св. Мины остатки монастыря святых Карпа и Папилы, основанного по преданиям св. Еленой. Г. SCHATZMANN открыл в мечети, известной под названием Одалар-Джами, три слоя штукатурки, украшенной фресками; верхний слой датируется им XI-ым столетием, второй — концом VIII-го. Немецкие же ученые уже несколько лет производят обследование константинопольских укреплений.

Уже из одного только беглого перечисления этих предприятий видно насколько они недостаточны, имея в виду все существующие опасности для древностей города, и насколько мало они соответствуют представлению о систематическом исследовании города. Мне кажется, поэтому, что должно быть создано предприятие более

крупного масштаба, более обеспеченное средствами, во многих отношениях более авторитетное и вполне ответственное за строго научный характер своих изысканий. При существующем положении вещей, всеобщей ограниченности средств на культурные начинания и ощутительном недостатке подготовленных для такой работы научных сил, подобное предприятие может быть только международным и единственной организацией, которая может его создать, является международный конгресс византологов. Он один только может создать строго авторитетный орган для руководства и осуществления этого дела. Я предложил в виду этого IV-му конгрессу в Софии образовать постоянный международный комитет, который и должен был бы быть такого рода органом. Поддержанное другими членами конгресса, указавшими на необходимость скорейшего его проведения в жизнь, мое предложение было передано для этого постоянному комитету конгрессов. К сожалению, до сих пор никаких действий в нужном направлении со стороны последнего не последовало. Нужно надеяться, что V-тый конгресс, который соберется в этом году в Риме, не останется равнодушным к судьбам древностей «второго Рима» и возьмет дело спасения и изучения их в свои руки.

H. Окунев (Praha).

3. Byzantologické sjezdy.

ČTVRTÝ MEZINÁRODNÍ KONGRES BYZANTOLOGICKÝ V SOFII, konaný ve dnech 9.—16. září 1934, byl vědecký podnik opravdu mezinárodního významu, korunovaný nesporným vědeckým zdarem, díky velmi pečlivé organizaci, o níž se zasloužili bulharští učenci, především znamenitý předseda, bohužel nyní již zesnulý, prof. V. N. ZLATARSKI a neméně horlivý jednatel prof. BOGDAN FILOV. O průběhu i vědeckých výsledcích sjezdu podali čeští účastníci zprávu již jinde, takže zde netřeba ji

opakovati. Tak M. WEINGART psal podrobně o sjezdu v časopise »Bratislava« VIII, 1934, str. 554—562, stručněji v Ročence Slov. ústavu V—VII, 1935, str. 142 až 145 a v Československo-bulharské vzájemnosti, 1934, seš. 4. — FR. DVORNÍK referoval o sofijském sjezdu v Slavii XIII, 1935, str. 754—759. — KAREL SVOBODA v Slavische Rundschau VI, 1934, str. 425—428.

Zbývá dodat, že v jedné — a to snad v nejdůležitější — věci vynikl sofijský byzantologický sjezd nade všechny své před-

chůdce. Po prvé v dějinách byzantologických sjezdů byly publikovány nejen předběžné výtahy z přednášek, nýbrž úplné znění všech přednášek, proslovů, referátů i resolucí. Vyšlyt *Actes du IVe Congrès international des études byzantines* péčí BOGDANA FILOVA, a to jakožto IX. a X. svazek sbírky »Известия на българския археологически институтъ« (v Sofii 1935 a 1936, str. 432 a 320, první díl s 13 přílohami, druhý díl se 191 obr.). První díl obsahuje dějiny sjezdu, podrobné vylíčení slavnostního zahájení se všemi oficiálními proslovy, průběh plenárních schůzí, text resolucí a zprávu o exkursích. Vlastní přednášky jsou od str. 57. V prvním díle jsou otištěny přednášky I. z plenárních zasedání, II. ze sekce filologické, III. ze sekce historické. Druhý díl přináší: IV. přednášky ze sekce »Byzantsko a svět slovanský« a V. největší skupinu — přednášky ze sekce archeologické. — Na konci je index, seznam delegátů a seznam členů.

Bulharský archeologický ústav a prof. B. Filov zasluhují neomezené díky za včasné vydání, pečlivé uspořádání a za vzornou a nákladnou výpravu této monumentální publikace, která dělá čest bulharské vědecké organizační výkonnosti a dokumentuje přítomný rozmach byzantských studií.

Přestáváme na této obecné zprávě, protože obsah sjezdového sborníku je zpracován v naší bibliografii. M. W.

V CONGRESSO INTERNAZIONALE DI STUDI BIZANTINI — ROMA.

In conformità dell' invito del Governo Italiano e della deliberazione del Quarto Congresso tenuto a Sofia nel 1934, il

Quinto Congresso Internazionale di Studi Bizantini avrà luogo a Roma dal 20 al 27 settembre sotto l' Alto Patronato di Sua Maestà il Re e la Presidenza del Ministro dell' Educazione Nazionale.

Il Comitato Organizzatore ha l' onore di invitare le Accademie, i Musei, le Università e gli Istituti Scientifici che si interessano di detti studi a designare i loro rappresentanti. Si invitano egualmente gli studiosi di bizantinologia a partecipare al Congresso.

Il Congresso comprenderà cinque sezioni: Storia, Filologia, Diritto, Archeologia e Storia dell' Arte, Liturgia e Musica.

Le adesioni e i titoli delle comunicazioni dovranno pervenire al Comitato entro il 15 giugno ed entro il 15 luglio i riassunti dattilografati, che possono essere redatti in italiano, latino, greco, francese, inglese o tedesco.

In connessione col Congresso saranno organizzate mostre d' arte bizantina ed escursioni archeologiche, sulle quali saranno fornite informazioni supplementari. Speciali facilitazioni saranno accordate ai Congressisti e loro famiglie durante il soggiorno in Italia.

I Congressisti esteri sono esenti da quota d' iscrizione.

Le adesioni e la corrispondenza relativa al Congresso devono essere indirizzate al Prof. PIETRO ROMANELLI, Segretario del Congresso Internazionale di Studi bizantini — Città Universitaria — Roma.

I vicepresidenti: S. E. Prof. PIETRO DE FRANCISCI, Rettore della R. Università di Roma. SILVIO GIUSEPPE MERCATI, Prof. di Filologia e Storia bizantina nella R. Università di Roma (ofic. zpráva).

ZPRÁVA O VNĚJŠÍM PRŮBĚHU V. MEZINÁRODNÍHO BYZANTOLOGICKÉHO SJEZDU V ŘÍMĚ.

1. Sjezdu jsem se zúčastnil z úředního pověření jako zástupce ministerstva školství a národní osvěty. Mimo to mne pověřily svým zastupováním tyto korporace: Česká akademie věd a umění (č. j. pres. 944 ze dne 10. září t. r.), Král. česká společnost nauk (č. j. pres. 339/A/36 z téhož dne), Čsl. historický ústav v Římě (č. j. pres. 1195 ze dne 15. září 1936). Dále jsem zastupoval Karlovu universitu spolu s prof. Vajsem a Dvorníkem (čís. 2418-V ze dne 10. září 1936) a její filosofickou fakultu, Slovanský ústav spolu s prof. Dvorníkem, Okunevem a Vajsem (č. j. 1387/36 ze dne 3. července 1936) a jeho byzantologickou komisi, Společnost pro slovanský jazykozpyt spolu s Dr. J. Kurzem, a konečně jsem byl přítomen jakožto člen stálého mezinárodního výboru pro byzantská studia, zvoleného roku 1934.

Výprava československá byla *desítičlenná*; účastnili se jí kromě mne: prof. *Vajs, Dvorník a Kurz*; z ruských učenců prof. *Francev, Okunev, Florovskij a Panas*; z Bratislavy prof. *Markov a Pogorelov*.

2. Průběh pobytu:

Hned po příjezdu do Říma *v sobotu dne 19. září 1936* jsem se dopoledne představil předsedovi sjezdu prof. Mercatimu a jednateři Dr. Romanellimu v sjezdové kanceláři a vykonal jsem návštěvu na čsl. vyslanectví, kde mne v zastoupení nepřítomného vyslance laskavě přijal p. chargé d'affaires *Vlad. Brauner*. Vyslanectví se jinak sjezdu vůbec neúčastnilo, kdežto jiné delegace (zejména ku př. bulharská a francouzská) byly od svých vyslanectví pozvány k návštěvě.

V *neděli dne 20. září* dopoledne jsme se účastnili recepce v universitě.

Odpoledne jsem se účastnil se všemi členy čsl. výpravy zahájení výstavy byzantských rukopisů a uměleckých památek ve Vatikáně.

V *pondělí dne 21. září* dopoledne při slavnostním zahájení sjezdu v sále Iulia Caesara na Capitolu jsem pronesl proslov jménem čsl. ministerstva školství a národní osvěty a korporací, jež jsem zastupoval:

Eccellenze, Signore e Signori,
mi sia permesso di salutare il Vº Congresso di studi bizantini come rappresentante di Ministero Cecoslovacco d'istruzione e della cultura nazionale.

La delegazione Cecoslovacca di Praga ha l'onore di felicitare questa magnifica riunione della scienza Europea. La nostra delegazione rappresenta questi istituti scientifici di Praga:

1) l'Accademia ceca delle scienze ed arti,

2) »Regiam societatem scientiarum Bohemicam«,

3) l'università Carlo quarto e la sua facoltà delle lettere,

4) l'Istituto Slavo e la sua sezione bizantologica,

5) l'Istituto cecoslovacco di storia a Praga ed a Roma,

6) la Società per la linguistica slava,

7) l'università di Bratislava,

8) la Società delle scienze a Bratislava e gl' istituti scientifici russi di Praga (specialmente),

9) l'Istituto storico russo,

10) il »Kondakov« Institut.

Gli specialisti filologici e storici presenti della Cecoslovacchia indagano — anzitutto — sulle relazioni tra l'impero Bizantino e gli paesi slavi; essi studiano con particolare interessamento il notevole influsso della cultura Bizantina sugli Slavi sul campo della lingua, letteratura et arte, l'elemento essenziale bizantino del loro sviluppo ecclesiastico, politico ed economico come lo segna la nostra rivista »Byzantinoslavica«.

Continuando questi studi, vogliamo par-

ticipare anche al lavoro sempre più intenso dei bizantinisti di Roma eterna; arriviamo a Roma anchè come pellegrini allo sepolcro del primo apostolo Slavo, san Constantino — Cirillo, il missionario bizantino, che fu il fondatore della nostra cultura. I rapporti fra Roma e Bizanzio nel secolo nono sono importantissime per la comprensione dei principi della nostra storia e delle origine della nostra cultura.

Con questo programma arrivammo in Italia, ammirati della scienza italiana ed augurando al Congresso un esito felicissimo. Porgiamo nostri vivi ringraziamenti per l'ospitalità italiana, ed esprimiamo nostra profondissima ammirazione per lo slancio si fervido e dinamico della cultura italiana!

Proslov byl přijat s živou pochvalou jak v slavnosti samé, tak v denním tisku (viz ku př. Il Messaggero ze dne 22. září 1936: »Nobili ed elevate parole hanno pronunziato i rappresentanti della Germania Doelger, del Belgio, padre Delehay, nonché quelli della Bulgaria, Filoff, e della Cecoslovacchia, Weingart, i quali ultimi hanno parlato in italiano avendo espressioni di ammirazione per lo splendido e dinamico slancio della cultura italiana«). Odpoledne jsme se účastnili prvních přednášek.

V úterý dne 22. září jsme vykonali s ostatními členy čl. výpravy exkursi do m. Grottaferrata, kde jsme vyslechli byzantské zpěvy, a byli jsme při slyšení u papeže v Castelgandolfo. Produkce v Badii v Grottaferrate byla vzácný umělecký požitek a při tom velmi poučná.

Ve středu dne 23. září dopoledne se konala podrobná přednáška prof. Dvorníka o t. zv. druhém schismatu Fótiově v historické sekci; byla četně navštívena a vzbudila velkou pozornost i uznání. K večeru byla recepcí, pořádaná římským starostou na Capitolu. Nové uspořádání a rozšíření sbírek v kapitolském museu ve vysoce vkusném večerním osvětlení budilo strhující dojem.

Ve čtvrtek dne 24. září se konal celo-

denní sjezdový výlet do Subiaca a na zpáteční cestě odpoledne byla zastávka v Tivoli.

V pátek 25. září ráno byla prohlídka katakomb, pak přednášky, odpoledne recepcí u min. předsedy Mussoliniho v Palazzo Venezia. K večeru byli členové sjezdu pozváni do papežských vědeckých ústavů, a to: do ústavu pro křesťanskou archeologii a do ústavu Orientálního, jejichž skvělé vybavení a vydatnou vědeckou činnost jsme mohli prohlédnouti. Pozdě večer byla produkce středověké italské hudby v Sala Borromini.

V sobotu 26. září dopoledne jsem předsedal filologické sekci, kde přednášel m. j. prof. Vajs a já. Má přednáška, francouzsky přednesená, byla nadepsána *Analyse lexicologique du vieux slave dans ses relations avec la langue grecque* (italské resumé vyšlo v *Sunti delle comunicazioni* na str. 102/3: *Analisi del tesoro di parole dell' antica lingua slava con riferimento alla relazione tra questa e il greco*). Kromě prof. Vajse, Dvorníka a mne přednášeli na sjezdu z čl. výpravy prof. Okunev a Pogorelov. Bylo slíbeno, že přednášky vyjdou v plném znění v *Aktech sjezdu*. Zatím vyšly výtahy: *Sunti delle comunicazioni* (Roma 1936). Viz tam tyto výtahy: *Vajs*, *La recensione bizantina e la versione paleoslava dei Ss. Evangelii* (s. 99); *Pogorelov*, *Importance de la forme des mots grecs dans la traduction cyrillo-méthodienne* (s. 68); *Okunev*, *Création iconographique chez les peintres serbes au XIIIe et XIVe siècles* (s. 64).

Téhož dne (26./9.) jsem se účastnil porady komise pro studium hudebních textů byzantských a církevněslovanských. Byli přítomni prof. Welesz (z Vídne), Hoeg (z Kodaně), Vulić (z Bělehradu) a já. Jednali jsme o inventáři textů a o vydávání facsimilií, referoval jsem o přípravách, podniknutých v Slovanském ústavě k vydání rusko-církslov. Kondakaru; prof. Welesz oznámil úmysl vydati Oktoich. Dohodli jsme se o dalším postupu. Před tím

(24./9.) jsem měl poradu s prof. *Filovem* ze Sofie o dalším postupu komise pro vydávání pramenů cyrilomethodějských.

Dne 25./9. jsem se účastnil také zasedání stálého mezinárodního výboru pro byzantská studia (za předs. prof. *Milleta* z Paříže), kde jsme jednali o věcech organizačních, zvláště týkajících se byzantologických sjezdů. Po závěrečné plenární schůzi jsem se účastnil položení věnce u památníku padlých italských studentů; věnec byl položen jménem oficiálních delegátů.

Odpoledne se konal výlet do Ostie (vykopávek a lázní) a závěrečná sjezdová večeře, při níž jsme se rozloučili s italskými pořadateli sjezdu.

Příští (VI) mezinárodní byzantologický sjezd má se konati podle plenárního usnesení r. 1939 v Bejrutu v Syrii; na VII. sjezd pro rok 1942 nabídli Maďaři Budapešť.

3. Styky.

Během sjezdu jsme měli příležitost v rozsáhlé míře obnoviti a doplniti své styky se zahraničními učiteli. Kromě členů stálého mezinárodního výboru (t. j.: 1. prof. *Millet* z Paříže, 2. *Grégoire* z Bruselu, 3. *Dölger* z Mnichova, 4. *Iorga* z Bukurešti, 5. *Šišić* ze Záhřebe, 6. *Filov* ze Sofie, 7. *Mercati* z Říma, 8. *Moravcsik* z Budapešti a 9. já; 10. zástupce Řecka prof. *Andreadès* zemřel) byli to zejména učenci jihoslovanští, bulharští, francouzští a belgičtí. Mezi členy sjezdu byli zejména:

Z *Belgie*: P. Delehay z Bruselu.

Z *Bulharska*: G. Balasčev (po sjezdě zemřel), V. Beševliev, pí. Ivanova-Mavrodinova, P. Mutafčiev ze Sofie.

Z *Dánska*: C. Hoeg z Kodaně.

Z *Francie*: Mons. R. Devreesse.

Z *Italie*: P. G. Jerphanion, C. Gianelli, E. Josi, P. Romanelli z Říma.

Z *Jugoslaviie*: R. Grujić ze Skoplje, Fr. Mesesnel rovněž, N. Radojčić z Lublaně,

Sv. Ritig ze Záhřebe, B. Saria z Lublaně, Nik. Vulić z Bělehradu a j. Jihoslovenská delegace měla 20 členů.

Z *Maďarska*: E. Darkó.

Z *Německa*: G. Stadtmüller z Vratislavě.

Z *Polska*: O. Halecki a T. Zieliński z Varšavy, Il. Svěncýckij ze Lvova.

Z *Rakouska*: O. Demus z Celovce, E. Welesz z Vídně.

Z *Rumunska*: C. Petranu z Kluže.

Z *Řecka*: M. Laskaris ze Soluně.

Z *USA*: Th. Whittemore. — Ze Sovětského svazu se neúčastnil nikdo.

Členové čl. výpravy, výše jmenovaní, vystupovali jednotně a v dobré shodě. Celkem měl římský sjezd 460 členů, kteří zastupovali 150 akademií a vědeckých ústavů. Prosloveno byla 215 přednášek. Bohužel byla zrušena sekce »Byzantsko a svět slovanský«.

Neživěji bylo v sekci historické a v sekci pro dějiny výtvarných umění (ta měla 2 podsekcce). Slabší byla účast v sekci filologické, a ještě menší v sekci právnické a liturgické. Plenárních schůzí nebylo. Všecky přednášky v sekcích byly seřazeny abecedně podle jmen autorů, beze zřetele na příbuznost temat, takže sledování speciálních přednášek, zajímavých toho neb onoho člena, nebylo snadné. Proto také odkládáme uveřejnění zprávy o přednáškách sjezdových do vydání sjezdového sborníku. Zatím podali ve Společnosti pro slovanský jazykozpyt (v církevněslovanské sekci) ústní zprávu prof. *Dvorník* o sekci historické, prof. *Okunev* o sekci pro dějiny výtvarných umění a Dr. *Kurz* o sekci filologické.

Velká byla na sjezdu poptávka po sborníku »Byzantinoslavica« a byla všeobecně projevoována lítost nad tím, že pro nedostatek prostředků musilo býti zvolněno tempo vydávání tak, že svazek vychází až po dvou letech.

M. Weingart.

4. Sborníky:

MÉLANGES OFFERTS À M. NICOLAS IORGA PAR SES AMIS DE FRANCE ET DES PAYS DE LANGUE FRANÇAISE. Paris 1933. Librairie universitaire J. Gamber, pp. LXXIX + 955.

Импозантный том французского сборника статей, посвященных Н. ИОРГА, как и вышедший раньше румынский, созданный трудами его учеников и почитателей, начинается со списка его многочисленных трудов. Во французском сборнике включены только главнейшие.

Из многочисленных статей отметим только имеющие отношение к византийским и славянским вопросам. Сюда в первую очередь отнесем статью J. ANCEL'a «*Балканы между Средиземным морем и Дунаем*» (1—29). В этом опыте политической географии автор стремится показать, как влияли природные условия на развитие типов населения в смысле их занятий и культуры. Горы создали пастухов, Средиземное море горожан, Дунай крестьянское население. Из этих трех типов горожане являются носителями визант. культуры. Упадок Византийской империи начался с потерей власти на море.

Вопросов более специального характера касаются остальные статьи посвященные истории Византии. CH. DIEHL, «*Высокий византийский чин: логофет*» (τὸν σεβήτων, pp. 217—227). Это высокое звание было создано Алексеем I Комнином; впервые оно упоминается в 1081 году. В его функции входило контрастигировать царские указы. В конце XII-го века он повидимому переименовывается в великого логофета. Административным вопросом занимается и GERMAINE ROUILLARD, «*Десятина валашских пастухов при Алексее Комнине*» (pp. 779—786). Разбирается сложный вопрос, в каком отношении находились валашские пастухи к Афонскому монастырю — принуждены ли они были платить ту десятину от уплаты которой фиску они были освобождены царем.

Международных сношений касаются статьи L. BRÉNIER, «*Византийское посольство в лагере Людовика Святого под Тунисом*» (139—146) и GAUDEFRUY DE MOMBINES, «*Сербско-болгарское посольство*

в Каире» (287—294). BRÉNIER разбирает византийские и западные известия о приеме посольства Людовиком под Тунисом и приходит к заключению, что большей правдоподобностью отличается рассказ Пахимера, который получил сведения от одного из участников — Иоанна Века. Второй автор комментирует отрывок из Qualquašandi в том смысле, что в Каире побывало посольство Стефана Дечанского. Впрочем автор сам не настаивает на своем объяснении.

Тут же упомянем о статье J. LAURENT, «*Об эмирах Данишмендитах до 1104 года*» (p. 499—506). Автор восстанавливает их старшую историю, о которой до сих пор установилось ложное представление. Начало их самостоятельного княжения следуют относить ко времени не раньше 1080 г.

Более общего характера статья HENRI GRÉGOIRE, «*Героическая эпоха Византии*» (p. 383—397). Автор изучает греческий народный героический эпос-кантилены и показывает насколько они проникнуты историческими традициями. Так Ионнаки, противника Дигениса Акриты, он отождествляет с Иоанном Капподакийцем, временщиком при Юстиниане; Армуриса с Феофилактом, отцом Романа Лекапена, в Дуках он видит современников Льва VI Мудрого.

Большая часть статей по истории искусств посвящена румынскому искусству. Вопросам о влиянии сербского средневекового искусства на румынское посвящены две интересные по своим результатам статьи Г. Милля и А. Грабаря. G. MILLET, «*Коция (Cozia) и сербские церкви Поморавья*» (p. 827—856) подробно анализирует с точки зрения архитектуры церкви этой группы: Крушевац, Наупара, Велуче и Каленич, и сравнивает с ними церковь в Коции. Призванный в Валахию архитектор не следовал рабски своим образцам, но пользовался свободно методами сербских мастеров, сохранив при этом чисто византийское чувство меры. A. GRABAR, «*Происхождение украшенных живописью фасадов молдавских церквей*» (p. 365—382). Его надо искать в Сербии XIV-го века, в частности в Печи. Своего расцвета эта мода достигла позднее в Румынии в первой половине XVI-го века. Внешняя живопись сочетается также и с од-

ним архитектурным признаком эксонартексем.

Остальные статьи этого отдела посвящены описанию иллюминированных рукописей. D. IONESCO, «*Несколько миниатюр сохранившихся в евангелии XVII-го века*» (p. 877—894). Евангелие было написано по заказу Матвея Бессараба и вложено было как поминовение в константинопольскую патриархию; содержит оно ряд миниатюр на духовные и светские темы. SIRAPIE DER NARSESIAN, «*Новая славянская реплика Paris Gr. 74 и рукописи Анастасия Кримековича*» (p. 695—725) подробно описывает Львовскую рукопись начала XVII-го века, сравнивая ее с Сучевской 24 и греческим прототипом. В мастерской Кримековича внесены были известные новшества. Наконец FR. MACLER, «*Армянская псалтирь муниципальной библиотеки в Туре*» (p. 641—662) описывает эту рукопись XVI или XVII-го века и дает перевод армянской приписки к тексту псалтири. М. А.

СБОРНИК СТАТЕЙ К СОРОКОЛЕТИЮ УЧЕНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ А. С. ОРЛОВА. Академия Наук СССР. Институт русской литературы. Ленинград. - Издательство Академии Наук СССР. 1934, pp. 594.

А л'occasion du quarantenaire de son oeuvre scientifique le présent volumineux recueil d'article d'histoire et d'histoire littéraire fut dédié à l'académicien A. S. Orlov. Orlov, historien de littérature, a traité lui-même quelques questions de littérature byzantino-slave, par exemple dans ses articles sur l'isychasme, les vies non « littéraires » de St. Nicolas, les annales Ipatievski etc.

Les nombreux articles du recueil s'occupent principalement de littérature russe, quelques uns s'arrêtent sur des questions byzantino-slaves. Ce sont en premier lieu trois articles commentant quelques expressions, présentant des difficultés, du « Dit de la troupe d'Igor ». M. AINALOV dans son article «*Notes au texte du Dit de la troupe d'Igor*» (p. 175—189) explique

du point de vue archéologique les termes suivants: 1. table d'or — trône des princes russes, qui sur les monnaies est représenté sous la forme du σέντρον byzantin; 2. « L'âme-perle » et le « collier d'or » — la première des deux expressions, décrivant un jeune prince mourant, trouve des analogies dans la littérature byzantine, la seconde répond à l'habitude de porter le collier d'or μανδιάς; 4. sur le feu grégois employé dans les batailles sur terre aussi dans les steppes russes; 5. le « Myslennoe drevo » qui est expliqué comme l'arbre de la pensée d'après des analogies dans la littérature byzantine du X—XIe siècles. Une autre explication est donnée à ce terme par M. RŽIGA (p. 103—112). Il puise son explication dans la littérature ancienne scandinave. M. ARENDT (p. 335—342) «*Sur la question des épées charlužni du Dit de la troupe d'Igor*» explique d'une façon nouvelle, du point de vue de la technique la qualification donnée à ces épées.

D'emprunts directes de la littérature byzantine parlent M. SPERANSKIJ (p. 75—81). «*Le fragment Zabëlin du Chronographe avec le Malalas*». Ce fragment fait partie d'un Recueil du XVIIe siècle; il ne présente rien de nouveau pour la reconstruction du texte original disparu de Malalas. M. BELČENKO «*Sur la question du récit historique de la prise de Constantinople*» (p. 503—513) étudie un récit composé d'après le journal d'un soldat d'origine chrétienne — Nestor Iskander, témoin du siège et de la prise de la ville. A. B. NIKOLSKAJA, «*A propos du « portrait » littéraire dans l'ancienne littérature russe*» (p. 191—200) étudie la description de l'extérieur d'une personne dans les traductions du grec et les oeuvres originales russes. L'auteur marque trois types de descriptions: 1. la description à part d'une personne; 2. traits individuels caractéristiques d'une personne et 3. la description de l'héros pendant l'action même.

S. N. ČERNOV (p. 465—475) fait quelques apports à l'affaire de Maxime le Grec; il souligne la place principale qu'occupait ce savant grec dans le procès politique de ses amis russes.

Une question iconographique est traitée

par A. B. ARCICHOVSKIJ dans son article « *Les miniatures de la copie Synodale des Annales Nikonovski* » (p. 117—125). L'auteur y retrouve des traits réalistes caractéristiques pour le XVIe siècle russe.

M. A.

5. Z historie:

JAROSLAV BIDLO, CE QU'EST L'HISTOIRE DE L'ORIENT EUROPÉEN ET QUELLES FURENT SES ÉTAPES. *Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale*, t. VI, 1—2. Varsovie 1934, pp. 11—93.

Прочитанный известным чешским историком Ярославом Бидло в Варшаве на конгрессе историков Восточной Европы доклад, воспроизведенный в расширенном виде в настоящей статье, вызвал оживленные прения и целую литературу в научных журналах. Не останавливаясь на дальнейшей полемике, в которой деятельное участие принял и сам инициатор спора (см. библиографию), ограничусь изложением основных взглядов проф. Бидло на сущность истории Восточной Европы и на вытекающую из его историко-философского взгляда периодизацию. В ней Византия, как культурный центр, игравший первенствующую роль в жизни восточных славян, занимает преобладающее место до 1453 года. После падения Цариграда его бывшее значение переходит к Москве. Это вторая периодизация — более общая, даваемая автором наряду с детальной.

В чем же сущность истории Восточной Европы? Бидло исходит из противопоставления двух культурных сфер германо-романской и славяно-греческой. Главным представителем второй является Россия, к ней же принадлежат народности греческая, румынская, славянские и отчасти кавказские. Характерным для этой культурной сферы представляется крайний консерватизм. Название Восточной Европы относится ко второй из этих сфер. В связи с этим фактом исключительной важности представляется появление дуализма

в средневековой культуре и образование нового культурного центра в Константинополе. С этого момента Бидло и начинает историю Восточной Европы. 1. С основанием Константинополя в 326 году эллинистическая часть Римской империи организуется в новое политическое целое и создает новый культурный очаг. Эта новая культура должна отождествляться с христианством. 2. Период греко-латинской реакции, в особенности при Юстине и Юстиниане I-ом, против получившего во время первого периода преобладания хамито-семитского элемента. 3. Арабы откалывают недовольные хамито-семитские элементы; продолжается сближение греков и итальянцев. 4. Эпоха передышки. Иконоборчество рассматривается, как реакция хамито-семитского элемента. Благодаря отторжению чуждых территорий, Византия превращается в национально-греческое государство. 5. Эпоха византийской эпопеи, роста Византии за счет ее ослабевших соседей — Багдадского халифата, франков, болгар и славян. Культурный и политический расцвет. 6. Изменения в политической обстановке, благодаря наплыву новой тюрко-татарской волны. Одновременно начинается движение с Запада на Восток: крестовые походы. 7. Борьба латинян с греками на Востоке. Рост Сербии и политический хаос на Руси и в других славянских странах. 8. Постепенный упадок земель восточно-европейской культуры под властью турок. Москва выступает защитницей православия. 9. Рост Москвы, III-го Рима, и борьба его с католичеством — Польшей. 10. Победа западной культуры при Петре Великом. 11. Вмешательство России

в западную политику и колебание в смысле приятия культуры между Востоком и Западом. Хронологически эта периодизация доведена до падения царского режима в России. Отдельные периоды также могут быть включены в более или менее определенные хронологические рамки.

М. А.

F. DVORNÍK, LE SECOND SCHISME DE PHOTIOS. *Une mystification historique. Byzantion, t. VII. (1933), fasc. 2. Bruxelles 1933, p. 425—474.*

В 1933 году одновременно появились две работы, пересматривающие вопрос о второй схизме церкви, вызванной Фотием. Принадлежат они перу Фр. Дворника и В. Грумеля.¹ Оба автора самостоятельно пришли к одним и тем же выводам, а именно, что отлучения от церкви патр. Фотия папой Иоанном VIII на самом деле никогда не было, как и вообще особенно тяжелых осложнений во время всего второго патриаршества Фотия. Традиция о таковом отлучении установилась только благодаря составлению в лагере игнатианцев сборника документов, являющегося приложением к Актам VIII-го Вселенского собора. Документы эти в значительной своей части подложны. Таким образом спору чисто внутреннего характера между игнатианами и фотианами была придана видимость раскола Западной и Восточной церкви.

Это открытие представляется значительным шагом вперед в изучении вопроса о разделении церквей при Фотии. Естественно, что проф. Дворник не удовлетворяется достигнутым, а идет дальше в своих работах о Фотии, готовя обширную монографию об этом патриархе, долженствующую быть как бы завершением его более ранних капитальных работ по истории церкви IX-го века: «Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle».

Paris 1926 и «Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance». Prague 1933. «Byz.-sl. Supplementa» t. I.

Как и Грумель Д. исходит из изучения собрания документов, составленного «ярм противником Фотия», а именно, из второй части этого собрания, в которой говорится об осуждении Фотия Иоанном VIII. Соответствующего документа не приводится; передается только рассказ о действиях папы и легатов, идущий в разрез с подлинными документами. Компилятору необходимо было поддержать престиж папского престола и унижить Фотия; он не постеснялся прибегнуть к фальсификату. Того же метода компилятор придерживается, чтобы обособить враждебное отношение к Фотию следующего папы Марина I-го. Обратившись затем к рассмотрению сохранившихся исторических данных, Д. приходит к заключению, что посольство 880 г. на самом деле не имело места. Также и дружественные отношения между папским столом и вселенским патриархатом, установившиеся в понтификаты Адриана III и Стефана V-го вытекают из общей исторической обстановки. Повидимому послания Стефана V-го, содержащие нелестные отзывы о Фотии, были интерполированы приверженцем Игнатия. Выяснение отношения папы Формозы к Фотию также представляется затруднительным, тем более, что послание Стиллиану несомненно подозрительно.

Покончив с этой частью Д. переходит к рассмотрению раскола в византийской церкви и к выяснению отношения папского престола к игнатианам — он требовал от них примирения с фотианами. На этот внутренний раскол Д. и перекладывает в настоящей статье центр тяжести церковных взаимоотношений Восточной и Западной церкви конца IX-го века.

М. А.

¹ V. Grumel, Y eut-il un second schisme de Photius? *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, t. XII, août 1935, p. 432—457. См. также новейшие статьи по этому вопросу в Библиографии.

M. PAULOVÁ, L'ISLAM ET LA CIVILISATION MÉDITERRANÉENNE. *Věstník Král. České Společnosti Nauk, třída filosof. hist. Praha 1933.*

Автор ставит целью своей монографии

не столько выяснение характера взаимоотношений Ислама с культурой бассейна Средиземного моря, основанного на изучении данных соответствующей эпохи, сколько разбор причин, приведших к разрыву между восточной и западной частью римской империи. Этот культурный разрыв, привлекавший последнее время внимание исследователей, объясняется известным бельгийским ученым HENRI PIRENNE, как следствие экспансии Ислама, прервавшей на долгое время культурную связь Востока а Запада. Разбору теории Пиренна об Исламе и понятию синкретизма эллинистическо-римской культуры в эпоху Римской империи посвящается П. первая глава (1—36). II-ая глава (36—70) излагающая уже взгляды самого автора на ход событий, касается роли в римской культуре эллинистических (греко-восточных) влияний и известного раздвоения в сфере средиземной культуры. В III-ой гл. (70—94) автор специально останавливается на вопросе о языковой розни в пределах бассейна Средиземного моря и постепенной эллинизации в смысле языка Византийской империи. В IV-ой гл. (94—130) рассматривается все далее развивающееся разъединение с точки зрения религиозной и юридической. П. также специально останавливается на вопросе, в какой степени арабы способствовали процесса усилению разъединения. Наконец в V-ой и последней главе (130—183) автор останавливается и на вопросах падения средневековой торговли и на предполагаемой связи между арабским завоеванием и феодальным режимом каролингской империи. Таким образом П. со своей стороны вносит существенные изменения в теорию Пиренна и Е. Патцелт, а именно, что Ислам не положил предела культурному единству стран бассейна Средиземного моря. Роль Ислама по П. сводится лишь к завершению уже имевшего прежде место процесса культурной дифференциации, приведшей к разделению на две отличные культурные сферы романо-германскую и греко-славянскую.

M. A.

Dr. JOSEF MACŮREK, *docent Karlový university v Praze. DĚJINY MAĎARŮ A UHERSKÉHO STÁTU. Se 14 mapkami. V Praze 1934, pp. 344. Vysokoškolské rukověti. Řada spisů duchovědných, sv. I.*

Ценным вкладом в чешскую историческую науку, восполняющим значительный пробел, является книга молодого чешского ученого И. Маурка: «История мадьяр и венгерского государства». Составлена она в виде университетского руководства, долженствующего охватить историю венгерского государства на всем ее протяжении и познакомить с важнейшими фактами, наметив и главную линию развития. Эта линия развития намечена под новым, уже не чисто венгерским, а славянским углом зрения. В связи с этим стоит и отделение в заглавии истории мадьяр, как особого народа, из истории венгерского государства в ее целом. Мадьяры являются в численном отношении только одним из разнородных этнических элементов, входящих в состав Венгрии. Этому численному соотношению посвящаются отдельные параграфы в конце каждой главы.

План всего сочинения также, не воспроизводящий традиционной схемы, представляется следующим: Введение, дающее основные понятия о венгерском государстве и краткую историографию. Библиография к отдельным периодам приложена к соответствующим главам. I. Область среднего Дуная до прихода мадьяр. II. Эпоха патриархального абсолютизма и начала сословного движения (от конца 10-го до половины 13-го века). III. Начало феодальной организации и борьбы сословий (от второй половины 13-го до начала 16-го века). IV. Эпоха реформации и противореформации. V. Эпоха народного возрождения и революции. VI. Эпоха дуализма.

Наиболее интересными для нас представляются первые две главы, хотя византийским вопросам в связи с общим планом сочинения, направленного главным образом к истории внутренней, уделено сравнительно мало места. Первая затрагивает вопрос

о приходе и расселении славян, вторая обращается непосредственно к мадьярам и к их появлению в придунайских землях, опираясь главным образом на византийские источники (р. 30). Затем следует изложение главных событий правления Св. Стефана и его ближайших преемников. М. останавливается на вопросе о влиянии греческого духовенства на обращение в христианство мадьяр и отмечает существование в Венгрии нескольких греческих монастырей (р. 37—38). Особое внимание уделяется и усилению византийского влияния при Беле III (р. 51—52). Отметим попутно, что помещенный М. (р. 59—60) сравнительный список венгерских и чешских слов значительно бы выиграл, если было бы вставлено соединяющее их церковно-славянское звено, к которому венгерские слова гораздо ближе, чем к чешскому. Желательно было бы также, чтобы для большей наглядности к учебнику приложены были хронологические таблицы правлений отдельных венгерских королей. М. А.

Е. ШМУРЛО, КУРС РУССКОЙ ИСТОРИИ. *Том второй. МОСКВА И ЛИТВА (1462—1613). Выпуск второй. Прага Чешская 1934, pp. 358.*

Второй выпуск второго тома включает в себе 38 приложений к I-му выпуску, трактующих об отдельных вопросах, затронутых при изложении московского периода русской истории от 1462 года до воцарения Романовых. Из этих приложений отметим, как имеющие отношение к византийско-славянским вопросам следующие: 2. Кому принадлежит почин сватовства Софии Палеолог? 3. Историческая роль Софии Палеолог? В этом приложении Ш. останавливается и на других вопросах, связанных с возможным влиянием Византии на Москву: «Под каким влиянием сложился в Московском государстве посольский обряд?» 4. Каков был чин венчания Димитрия, внука Ивана III, в 1498 году? Тут же упомянем и 15. Был ли коронован Василий III? и 5. Иван III. Суд истории. Вопрос идеологической связи с Византией затронут в приложении

14. С какой поры можно начинать непрерывную историю русского национального самосознания? — с ним тесно связаны № 16. Как состоялось признание константинопольской церковью царского титула за Иваном Грозным? 17. Как сложилось московское самодержавие? Как сложилось представление о Москве, как третьем Риме? и 32. Как возникла автокефальность московской митрополии? В непосредственной связи с последним стоит прим. 21. Как возникло на Руси патриаршество? Наконец отметим также № 19, разбирающий вопрос о том, какой национальности был митрополит Киприан, и последнее 38, останавливающееся на важном в истории русской иконографии деле дьяка Висковатого: «Старовер или иконоборец был думный дьяк И. М. Висковатый?»

Как явствует из сделанного перечисления, вопросы византийско-русских отношений, в особенности в области церковной и с точки зрения идеологии, занимают важное место в настоящем выпуске, начавшем печататься еще при жизни покойного ученого. Издание его труда закончил В. В. Саханев, приготовивший также к печати последний III том «Московская Русь». Второй период (1613—1725). Прага Чешская 1935. В этом томе обратим внимание на отделы, озаглавленные: «Киевское влияние. Борьба двух направлений: латинского и греческого» (р. 299—309) и «Живопись» (р. 415—421). В последнем разбирается различие живописи и иконописи, в особенности характер нового фряжского письма, проникшего и в иконопись. М. А.

А. В. ФЛОРОВСКИЙ, ЧЕХИ И ВОСТОЧНЫЕ СЛАВЯНЕ. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ЧЕШСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ (X—XVIII вв.). *Том первый. Прага 1935, pp. IX—XVI—527 с генеологической таблицей. (Práce Slovanského Ústavu v Praze, sv. XIII.)*

Первый том большой работы А. В. Флоровского по истории русско-чешских отношений в некоторой мере затрагивает и славяно-византийские. Это особенно касается

первой части озаглавленной «Чехо-моравские связи с Русью Киевской и княжеством Галицким в X—XIII столетиях» (р. 9—264). Отдельные главы ее следующие: I. Русь Владимира Святого и Чехия. II. Русские связи с Чехией и Моравией в XI—XII вв. — не безинтересно было бы здесь отметить тот факт, что Владислав II привозил обычно домой богатую добычу и дары. III. Чешско-русское общение в области культурно-религиозной жизни. IV. Торговые связи Чехии и Моравии с Восточной Европой (X—XII в.). V. Княжество Галицкое и чехи при князе Данииле и его преемниках.

Наибольший материал дают последние две главы, хотя все же менее того, что можно было бы ожидать. Хотя автор и затрагивает вопросы материальной культуры, но не всегда делает из них соответствующие выводы. В особенности это заметно в IV-ой главе, посвященной торговле, где собрано большое количество самих по себе интересных фактов, но при чтении которой читателю трудно получить определенное представление о той роли, которую Чехия играла в торговле с Киевской Русью, в особенности, как транзитный пункт. Для этого следовало бы остановиться на западной торговле с Русью в целом. М. пр. Фл. останавливается и на русско-чешских торговых встречах на Нижнем Дунае, но к старшему известию о торговле при Святославе относится без должного внимания (р. 195). Едва ли можно предполагать, что не из Венгрии вывозились кони; что же касается Чехии, то она в средние века славилась своим серебром. Горный промысел особенно развился в XIII в.; для более раннего времени имеются только отдельные данные. Таким образом это место летописи представлялось бы старшим известием о вывозе из Чехии серебра. (*Sternberg, Geschichte der böhmischen Bergwerke. I Bd. p. 3, 13.*)

В V-ой главе Фл. останавливается на сношениях Чехии с Галицким княжеством, входящим в большей степени, чем остальные русские княжества в орбиту византийской дипломатии. Неудачной представляется

греческая цитата о Ростиславе Михайловиче на стр. 242 со ссылкой на письмо Федора II Ласкаря. Всех писем 217, и взята она не из них, а из послания к восточным городам (*Theodori, Littera ad cives de pace. Theodori Ducae Lascari, Epistulae CCXVII. ed. Festa. Firenze 1898. App. I., p. 279 sq.*). Кроме того это второстепенный источник; главным же является хроника Георгия Акрополита, точно определяющая и родственные связи галицкого князя (*Georgii Acropolitae, Chronica, ed. Heisenberg, p. 127*).

Выразим пожелание, чтобы в дальнейшем Фл., уделяющий внимание иногда и очень мелким деталям в области искусства, особо остановился бы и на распространении русских иконографических изображений в Чехии, в частности Владимирской Божией Матери, до сих пор почитаемой в Доксанах — монастыре между прочим основанном Владиславом II,¹ в Беровне, Ичине и Вилемове, и занялся бы и выяснением момента их проникновения в Чехию. М. А.

HISTOIRE DE LA RUSSIE par PAUL MILIOUKOV, CH. SEIGNOBOS et L. EISENMANN. *Tome I. DES ORIGINES À LA MORT DE PIERRE LE GRAND. Paris. Librairie Ernest Leroux. 1932, pp. VII + 435.*

Из трех томов составленной при участии лучших специалистов популярно изложенной русской истории на французском языке, отметим здесь первый, как охватывающий древнейший период. Предисловие, обзор источников и историография составлены П. Н. Милиуковым. Затем следует: Камена д'Алмеда, географический обзор России; очерк преисторической археологии Л. Нидерле; история русских земель до татарского нашествия В. А. Мякотина; Московская Русь и собирание русских земель А. А. Кизеветтера. Остальные главы посвящены первым Романовым и Петру Великому написаны Милиуковым. В конце тома приложены генеалогические таблицы потом-

¹ E. V. Balczerek, Doksan, p. 25.

ства Ярослава Мудрого и Александра Невского. М. А.

Cte L. DE VOINOVITCH, HISTOIRE DE LA DALMATIE avec 18 gravures hors texte et une carte géographique, t. I. DES ORIGINES AU MARCHÉ INFÂME (1409), pp. III + 494, t. II. DES GRIFFES DU LION AILÉ À LA LIBÉRATION (1409 — 1918), pp. 495—892. Librairie Hachette. Paris 1934.

Популярно изложенная история Далмации с сознательно допущенной тенденцией доказать неосновательность итальянских притязаний на эту по существу славянскую страну, охватывает значительный период времени — от начала до настоящего времени. Материал распределяется так, что главная часть его падает на древнее время и средние века. История Далмации рассматривается по преимуществу с точки зрения политической, поэтому особо выделена история Рагузы-Дубровника, рассматриваемая в особой главе приложенной в конце книги (Ch. XV. Raguse, p. 717—765). Отметим тут же, что никакого договора с Византией в 1437 году кардиналом Иваном Стойковичем заключено не было, была только неудавшаяся попытка.

В соответствии с планом сочинения особое внимание уделяется тем государствам в состав которых Далмация входила, в особенности Венгрии и Венеции. Византийский период рассматривается также отдельно и получает окраску некоего золотого века развития городского самоуправления. Отношение дубровничан к Византии описано просто идиллически, что не оправдывается

общеизвестным фактом перехода Рагузы на сторону норман во время боев с ними Византии в последней четверти XII-го века.

Нельзя не пожалеть, что автор, положивший не мало трудов для составления своего интересно написанного сочинения, приступил к нему с предвзятыми взглядами и не достаточно внимательно отнесся к имевшимся в его распоряжении фактам. М. А.

RODOLPHE GUILLAND, LES ÉTUDES BYZANTINES. Extr. de *La science française. Nouvelle édition entièrement refondue. Librairie Larousse. Paris*, p. 157—168.

Автор, известный своими трудами о Никифоре Григоре, дает краткий, но обстоятельный обзор развития византиноведения во Франции. Первый расцвет, давший таких ученых как Дю-Канже и изданных, как Луврское византийских писателей, падает на XVII-й век; новый расцвет начинается в 70-х годах XIX-го столетия. К этому дает толчек возникший у народов Восточной Европы интерес к их просветительнице — Византии. Новейшие работы разбираются по отдельным группам: истории, истории искусств, филологии и вспомогательных исторических дисциплин. Больше всего сделано французами в области истории искусств.

Отметим тут же еще небольшую брошюру, посвященную работам молодого греческого ученого Михаила Ласкариса; в первых двух главах говорится вкратце и о положении славяноведения в Греции: Dr IVAN EŠIH, *Grci i južni slaveni. Naučni rad Prof. Dra Michajla Laskarisa. Zagreb 1934.* (Preštampano iz «Obzora», godina LXXX, br. 228 do 234, od 5—12 listopadu 1934.) Pp. 38. М. А.

Z DĚJIN MĚST BYZANTSKÝCH.

G. I. BRĂTIANU, PRIVILÈGES ET FRANCHISES MUNICIPALES DANS L'EMPIRE BYZANTIN, Paris—Bucarest 1936, 138 pp. in 12°.

« Le développement des villes et des institutions urbaines est un fait de l'his-

toire occidentale; pourtant, si l'on veut remonter aux origines, on s'aperçoit que dans le partage de l'empire romain, à la fin des temps antiques, c'est la partie orientale qui l'emporte de beaucoup sur l'Occident, par le nombre et la prospérité de ses villes, par

l'éclat et l'ancienneté de leur civilisation. Le régime de la cité est une tradition du monde hellénique; ses racines étaient bien plus profondes dans les provinces orientales. L'expansion des monarchies hellénistiques avait contribué à son tour à étendre ces institutions aux grandes agglomérations urbaines de l'Asie. Tout cela a-t-il entièrement disparu au début du Moyen Age, et l'Occident, qui avait attendu la conquête romaine pour fonder des villes vraiment dignes de ce nom, a-t-il été par la suite seul à reconstituer ce régime de liberté, qui préside au développement des institutions municipales? »

Tel est le problème posé par M. Brătianu, dans ce livre de dimensions réduites mais extrêmement dense et riche en idées. Le sujet, dont l'importance est évidente non seulement pour l'histoire byzantine mais aussi pour tout le moyen-âge européen, est traité par l'éminent historien roumain avec une rare profondeur de vues, une vaste érudition et une sobre élégance de style.

L'auteur examine dans un premier chapitre l'héritage du Bas-Empire romain. Le second chapitre étudie les privilèges municipaux à Constantinople (dèmes de l'Hippodrome) et les autonomies périphériques (les « Romanies » et les villes du Danube, Venise, les villes dalmates, Amalfi, Cherson).

Le troisième chapitre a pour titre: Le régime des thèmes et la fin des libertés urbaines. « Les guerres et les invasions incessantes du VIIe siècle ont arrêté leur essor; certaines villes autonomes deviennent indépendantes et se détachent de l'Empire (Amalfi, Venise), les autres doivent reconnaître l'autorité des gouverneurs militaires que le régime des thèmes étend bientôt à tout le territoire byzantin. »

Le quatrième et dernier chapitre étudie

la renaissance de l'autonomie municipale aux derniers siècles de l'Empire byzantin. « L'autonomie disparaît au moment où le pouvoir impérial s'affaiblit de nouveau; elle se manifeste dans les privilèges de l'époque des Paléologues, respectés par la domination latine ou la conquête serbe. » Mais l'exemple le plus frappant de cette renaissance de l'autonomie nous est donné par Thessalonique et son étrange mouvement révolutionnaire des Zélotés.

En quelques lignes lumineuses l'auteur marque la différence entre la ville occidentale et la ville byzantine, héritière de la cité antique. En Occident « la ville médiévale s'isole du pays qui l'entoure, aussi bien par sa muraille que par son régime juridique; la *civitas* antique est le centre religieux et administratif du peuple qui l'a fondée. En somme, ce qui distingue la ville de l'Antiquité, celle que la civilisation gréco-romaine a marquée de son empreinte, c'est son rôle *politique*, dans le vrai sens du nom de πόλις. Elle n'est un centre économique qu'en second lieu, et bien souvent d'une manière artificielle: les monarchies hellénistiques et l'empire romain, qui leur a succédé, ont considéré les principales industries comme des entreprises d'Etat et ont établi leurs ateliers au gré de leurs convenances. L'industrie drapière de l'Artois à l'époque romaine a été comparée, non sans raison, aux manufactures de la monarchie française du XVIIIe siècle. Ces villes ne sont des centres économiques naturels que par l'effet du hasard et des circonstances géographiques. C'est ce sens *politique* de la cité antique que les villes byzantines ont conservé au Moyen Age: centres religieux, résidences d'un évêque ou d'un métropolitain, chefs-lieux d'une province et de son administration, leur importance commerciale ou industrielle est réglée par les besoins de l'Etat. Une certaine autonomie ne leur a pas fait défaut, mais elle

n'est pas en relation directe avec leur activité économique. Par contre, dans l'Europe occidentale, les villes médiévales sont vraiment une création de la renaissance économique du XIe siècle. Les institutions communales et les privilèges de la bourgeoisie sont le résultat des échanges plus fréquents, du mouvement commercial plus intense qui groupe les marchands dans les faubourgs et absorbe peu à peu les anciennes cités épiscopales. »

Mais ces deux types, de caractère si différent, d'organisation urbaine ont coexisté dans la Serbie du moyen-âge.

« On y trouve en effet, d'une part, les villes romanes de l'Adriatique jouissant d'une autonomie à peu près complète. A part Raguse, déjà complètement détachée de la domination serbe, c'est le cas, dans une mesure plus réduite, selon l'importance de la cité, de Scutari, de Dulcigno, de Drivasto, Budua, Antivari, Cattaro. On y observe la même tendance, qui consiste à remplacer au XIVe siècle l'assemblée générale des citoyens (*communitas, universitas, opština* en serbe) par un Grand Conseil plus restreint, d'origine aristocratique. Dans quelques-unes d'entre elles le roi serbe était encore représenté par un comte, qui était généralement un étranger. Mais ces villes qui avaient conservé si longtemps le souvenir de leur organisation municipale de l'époque romaine, se tournaient toujours davantage vers l'Occident et se détachaient de l'héritage de Byzance. »

« Il en était autrement des villes grecques de Macédoine, auxquelles Etienne Douchan avait distribué, après la conquête, des chrysobulles et des *prostagma* confirmant des privilèges, qui étaient surtout d'ordre judiciaire et dont quelques-uns ont peut-être survécu à la conquête ottomane; on ne saurait cependant les comparer à la vie presque indépendante des villes de la côte dalmate. De ces privilèges, mentionnés par le code même de l'empereur serbe, on a conservé le texte de celui

de Kroïa en Albanie, daté de 1343 et adressé à l'évêque, au clergé et aux nobles de la ville, qui mentionne des immunités et des exemptions fiscales. Skoplje conservait à l'époque de Douchan une population grecque nombreuse et remuante qui devait montrer encore à Jean Cantacuzène des sympathies byzantines. A Štip on rencontre à côté de la ville le cas assez curieux d'un marché, d'un *ἐμπόριον* à demi rural qui avait peut-être le rôle du *mercatus* des villes occidentales. Il serait assurément très intéressant de pouvoir retrouver d'autres exemples de ces faubourgs des villes byzantines, qui ne sont jamais arrivés à l'importance que le commerce leur a donnée dans les villes de l'Europe occidentale. »

« Il n'en est pas moins d'un grand intérêt de retrouver dans les provinces que l'expansion serbe du XIVe siècle avait enlevées aux Paléologues, une organisation urbaine encore si semblable, par son autonomie judiciaire, à celle de l'époque byzantine. Bien que le *gradski zakon*, traduction exacte du *πολιτικός νόμος*, ne représente pas toujours des privilèges d'autonomie urbaine, il n'en est pas moins une survivance certaine de l'héritage de Byzance. »

« Au Nord, par contre, les villes se sont très peu développées; elles ne sont guère que des agglomérations suburbaines autour des forteresses, des *podgradje*. Elles n'ont acquis une certaine importance que là où l'exploitation des mines a attiré des colons allemands, venus de Hongrie. Ils représentent avec leurs *purgari*, leurs *bürger*, que l'on retrouve plus tard dans les villes moldaves, avec leur cour de justice qui s'appelle la *curia Teutonicorum*, le reflet des constitutions urbaines de l'Allemagne médiévale dans les contrées balkaniques et danubiennes. C'est encore un effet de ce croisement de civilisations et d'influences qui donne à l'histoire du Sud-Est de l'Europe un caractère et un intérêt si spécial. »

M. Lascaris (Salonique).

NICOLAE DRĂGANU, ROMÂNII ÎN VEACURILE IX.—XIV. PE BAZA TOPONIMIEI ȘI ONOMASTICEI. *Rumuni ve stoletii IX. až XIV. na podkladě toponymie a toponomastiky. Academia română, studii și cercetări XXI., București, 1933, str. 682, s mapou.*

Philippide¹ ustanovil podklad, na kterém vznikl rumunský národ, římské prvky, jež do něho vnikly, a jeho pravlast; skončil své historické bádání začátkem VII. století a odtud vede nás jenom na základě jazykovědném (dialektologickém), určuje jenom s tohoto hlediska přibližně dobu rozdělení rumunských dialektů, různé vlny rumunského severního, dakorumunského dialektu a jejich přibližné směry. Musíme uznat, že theorie Philippideho se v širších rysech shoduje s historickými událostmi po VII. století, ale on se nedal již do bližšího zkoumání těchto událostí a nepodrobil je linguistické kontrole. Musíme si k jeho theorii hodně domyslit sami, na př. co se týká vztahů Rumunů ke Slovanům; i když theoreticky by se dalo odvodit, že rumunský jazyk povstal jako zvláštní románský jazyk před stykem se Slovy, musíme si sami domyslit, stalo-li se to před příchodem Slovanů nebo trvalo-li odloučení od Slovanů i později a do které doby. A tu se setkáváme s theorií rumunského slavisty I. Bărbulesca, jenž zvláště v Individualitatea² je toho názoru, že tyto styky začaly v širším rozsahu teprve koncem X. století, a to proto, že všechna stará slovanská slova v rumunštině jsou rázu postpalaeoslovanského.

Tyto dvě theorie se však týkají jediné uzemí dáckého, a to nejjižnějších jeho končin. Přijmeme-li theorii autochthonistickou, jak ji vytváří slavista Bărbulescu, nebo admigracionistickou, jak ji dosud nej-

dokonaleji nastínil Philippide, zůstává nám stejně nejasné, zdali Rumuni byli osídleni v okolních zemích, kde a v jaké míře. Až kam zasáhla rumunská migrace od doby rozdělení rumunských dialektů, t. j. od začátku VII. století? Od té doby zprávy o Rumunech, po výtce nepřímé, řídké, nesoustavné a roztroušené u různých spisovatelů a pramenů, nebyly dosud důkladně a pečlivě sebrány a prostudovány. A. Philippide zanechal v rukopise takovou sbírku, ale dosud bylo uveřejněno jeho žákem, prof. D. GĂZDARUEM jenom *Știri despre limba română până în sec. XIV.* (Zprávy o jazyce rumunském do XIV. století), Iași, 1935, str. 14, a dosud jsem se s obsahem této sbírky nemohl seznámiti. Podobnou sbírku sestavuje nověji G. POPA-LISSEANU *»Izvoarele istoriei Românilor«* (Prameny dějin Rumunů), ale jsou to malé svazčky, jež vycházejí (dosud jich vyšlo 8) spíše za účelem propagačním (pro rumunskou veřejnost) a nikoliv vědeckým. A bude to zajisté práce nevalná³ a neúplná; autor je středoškolským profesorem latiny a snad i řečtiny, ale mám za to, že se omezil jenom na prameny z těchto dvou jazyků, jež jsou zajisté důležité, ale nejsou to prameny všechny.

Jak řečeno, Philippide potvrdil velmi vážně, a řekl bych, nezvratně theorii o přistěhování Rumunů do Dacie, jež se začalo podle něho v VII. století a končilo stol. XIII. Tato theorie Philippideho odpovídá i historickým okolnostem a dává možnost i slavistické theorii prof. I. Bărbulesca. V tomto směru však Philippide, jak jsem řekl, nepoužil historického materiálu. Lze tedy pokládati knihu Nicolae Drăganu, o níž zde referujeme, jaksi za pokračování díla Philippide.

V této knize autor vynechal starší období a začíná své šetření od IX. století a vede je dále do století XIV. Je to jedno z nejdůležitějších období rumunských dějin, a to tím, že ve XIV. století po hlubokém mlčení pramenů jako z neznáma se objevují na sever od Dunaje dvě knížetství

¹ Můj referát o jeho práci viz zde na str. 286—303.

² Referát o této práci viz v Byzslav. V, str. 489—492.

³ Viz též Drăganu str. 54—55.

rumunská. Ve století XIII. je předchází několik zpráv z pramenů maďarských, které by však ani zdaleka neopravňovaly k předpokladu o vzniku těchto dvou knížetství. XIV. století je doba, kdy se začínají opravdové dějiny Rumunů jako národa státotvorného. Krátce i dlouho před tím je v nich opravdová tma, ve které jenom vzácně z pramenů kronikářských probleskne několik jiskříček, ty však neukazují jistě ani rozsah, ani směr vývoje. Je nepochybné, že argumentum ex silentio není vlastně argumentem a že chudoba pramenů historických, kronikářských a dokumentárních musí být obohacena zřeteli jinými, ze kterých nejdůležitější je filologický, na základě toponymie a onomastiky. Proto práce profesora N. Drăgana je jedna z nejužitečnějších. A právě rozšíření Rumunů v okolních zemích mezi IX. a XIV. stoletím, v tomto období, předcházejícím utvoření rumunských knížetství, si vzal autor za úkol vysvětlit.

Tato kniha je souhrn několika rozsáhlých recenzí autorových a podnětem k ní byla významná práce maďarského učenice JANOSE MELICHA: *A honfoglaláskori Magyarország* (Budapest 1929, str. 413), jejíž obsah podal německy J. KNIEZSA: *Ungarn zur Zeit der Landnahme* (v *Roczniku slawistycznym* XI., 1933, str. 1—25). Drăganu napsal vlastně k této Melichově knize důkladnou a vševyčerpávající odpověď, jež právě již svým původním účelem obsahuje všechny nedostatky polemických spisů, ač autor jej za polemický nepovažuje (str. 40). Autor tu prokázal vysoce vážné úsilí seskupit ohromný materiál, který byl dosud velmi rozptýlen. Jeho ideálem bylo patrně, na základě toho tak rozsáhlého materiálu, který by byl s to tuto otázku osvětliti, a z rozhárané diskuse, založené na nečetných izolovaných faktech a doplněné soustavně přítěží protichůdných a někdy docela fantastických interpretací, udělat diskusi opravdu vědeckou, svést diskusi na pole filologické a dopátrati se výsledků jistějších, ne-

záležících na nejasných, různě se lišících, ba protichůdných zprávách kronikářských, nýbrž na pevně půdě toponymie a onomastiky. To však zůstane ideálem i nadále.

V tomto shromáždění materiálu, v této rozsáhlé, ale jen nadhozené bibliografii, je vlastní cena této studie. Ani ve způsobu jeho zpracování, ani v jeho výsledcích nevidím něco, co by se blížilo dokonalosti. Znáám a velice si vážím autora této studie, avšak musím tu uznat, že jsem křivdil maďarskému učenici J. Knieszovi, když ve své recenzi o knize P. MUTAFČIEVA: *Bulgares et Roumains* (ve *Slavii* XIII. 1934—5), mluvě i o této práci prof. Drăganu (viz tam, str. 768—9, pozn. č. 17), jsem nazval paradoxním mínění, jež Kniesza o této knize pronesl na II. slavistickém sjezdu ve Varšavě:⁴ »praca ta, mimo wykorzystania ogromnego materjalu źródłowego, żadnych pewnych argumentów nie daje«. Totiž paradox tu vlastně máme, ale v knize samotné. Od té doby, co jsem psal recenzi o knize Mutaččieva, shledal jsem, že ani o spolehlivosti pramenného materiálu p. N. Drăganu nemůžeme bezvýhradně mluvit. Je tu tolik věcí, zvláště ze slovanských jazyků, přejímaných z druhé ruky, že i tím se význam knihy této rozhodně a citelně zmenšuje. Zabývám se již několik let speciálně rumunskými vlivy na západní Slovany, zvláště na Slovany na Moravě a na Slovensku, takže do kritiky aspoň jisté části této práce mohu zasáhnouti podstatně. Proto jsem vlastně redigování této recenze odkládal po dva roky, abych mohl reanalyzovati vše a abych mohl poukázati na jisté platné stránky této práce, s nimiž se musí počítat.

Přese všechen bohaté zde podaný materiál chybí tu to, co v každé práci vedle materiálu je podstatné: propracovanost. Není-li tato kniha vzorem nepropracovanosti, je dle mého názoru vzorem nepřehlednosti,

⁴ Pochodzenie hungaryzmów karpackiej terminologii pasterskiej. Księga referatów, Warszawa, I, 1934, 49—53.

přes obsáhlý rejstřík (str. 626—682). Autorovi, jak vidím, šlo více o to, aby snesl co nejvíce příkladů »možných« vlivů rumunských v zemích okolních, ačkoli by vlastně bylo žádoucí, aby přinesl doklady co nejurčitější. Autor nedokazuje, že si náležitě a dobře objasnil, co v podstatě znamenají jistá slova, jako na př. *valach*, *knez*, *vojvoda*, v jistých obdobích a v jistých zemích, a jak tyto významy se časem mění. Je na př. zásadně mylný názor, jehož se p. Drăganu fakticky drží, že jakmile někde v pramenech nebo v místopisu uvidíme jedno z těchto slov (autor to fakticky dělá i pro výslovné maďarské znění *Vajda*), jde národnostně o Rumuny. V jistých případech není to vyloučeno, ale řekl bych právě to se musí dokázat jinými prostředky vědeckými. Přesvědčil jsem se dost a dost, že slovo samo o sobě není důkazem.

I. kapitola této práce »Rumuni v Pannonii« (str. 41—169), řeknu upřímně, nijak nepřesvědčila. Je tu silně používáno, nechci říci zneužíváno, klasické metody všech teorií, jež si berou argumenty z rétoriky: podpírat jednu hypotézu jinými hypotézami, pochybovat o pravdivosti pramenů, opravovat libovolně jejich znění, t. j. arbitrární paleografie, a využívat všech možných prostředků, aby se nějaká »možnost« zdála co nejpravděpodobnější s vědomím, že je to přece jenom pouhá možnost. Jsem také toho názoru, že kdyby Rumuni byli přišli do politicky maďarských oblastí po vpádu Maďarů, měli bychom o nich zprávy daleko hojnější. Jsem také toho názoru, že Rumuni až do X. století byli již v jistých částech staré římské Dacie, kam přešli ze své původní vlasti na Balkáně, tak jak to ukázal Philippide a jak přijímá i autor (str. 29 a násl., 594). Není vyloučeno totiž, že z těch tří hlavních proudů, jimiž rumunský národ šel na sever, na jih a na západ z původní vlasti, se odloučily také proudy menší, jež odbočily a zašly ojedinelé směrem jiným, dejme tomu do Panno-

nie. Mezi touto theoretickou »možností« a dokazováním, že na území Pannonie podle místopisu a onomastiky bylo tolik Rumunů, že se s tím naplní přes 100 stran drobného tisku, a to způsobem, který čtenáře skoro vždycky a soustavně odkazuje na jiné »jistější« případy, je veliký rozdíl. Jsem také toho názoru, že Rumuni jsou přímými pokračovateli slovanského obyvatelstva v Sedmihradech, neboť kdyby sem přešli po Maďarech, bylo by to zřejmé na místopisu, jak je tomu v jistých vzácných případech pozdějších. Ale všechno to se vztahuje na území i dosud rumunská, nikoliv na Pannonii a na západní Karpaty, na jižní Slovensko a na Moravu. Tento proud Rumunů, který z původní balkánské vlasti (Moesia superior a inferior) prý zaplavil Pannonii a přešel dále na Moravu, existuje dle mého názoru jenom v theorii našeho autora. Uvedená zde místní a osobní jména, nezakládají-li se na libovolném čtení pramenů, mohou mít různé jiné výklady z jiných jazyků, slovanských, z němčiny, z maďarštiny samé, z jiných nijak nepravděpodobných románských prvků i z oficiální latiny, jazyku to církevního, spisovného a úředního v maďarském státě. Autor sám velmi často poukazuje poctivě ještě na tyto jiné možnosti. Ale konec konců přiklání se k možnosti rumunské a má případně z toho další závěry. Tak na př., poněvadž ve XII. stol. nacházíme na Nitranskou místní jméno *Staul*, jež autor odvozuje od lat. *stabulum* a považuje bezpečně za rumunské, Kocel (syn Pribinův) mohl podle jeho soudu mít příbuzné mezi tamějšími Rumuny a byl »možná« pokřtěn rumunským jménem *Čateľ* (»štěně«; tento způsob jmenování, zvláště v příjmeních, je opravdu obvyklý u Rumunů). To tu ještě nebylo. Zajímavé je, že o trochu dále, na str. 175, Drăganu už je si tím úplně jist, neboť píše: »v dokumentech vztahujících se na nitranskou oblast nalézáme ještě jiná jména, jež nemohou býti než rumunská. Za prvé odtud vyšel Kocel, doložený r. 868 atd.« (pod-

trhávám). Ale nejenom to. I Kocelovo hlavní sídlo *Mosapurg* »možná« pochází od rumunského slova *moș* — »děda«. V tomhle oboru musíme uznat, že autor žádá od filologie byt i srovnávací příliš mnoho, a jediné to by již stačilo, aby se mohlo říci, že odborníkem filologem není. Je-li informace autora opravdu skvělá, ukazuje-li někde dokonce kritického a objektivního ducha, jsou tu zase místa, kde podlehl úplně polemickému duchu a dělá si venla verbo filologicko-historické záazky.

Chybí v této práci také jednotnost ideová. Na tento nedostatek ukazuje také její primitivní plán: Úvod (7—40), I. Rumuni z Pannonie (41—169), II. Rumuni ze západních Karpat (170—222), III. Rumuni z Banátu a Hunedoara (223—288), IV. Rumuni ze západních hor (Biharsko) a z údolí Křišť (289—325), V. Rumuni ze severovýchodních Karpat (326—415), VI. Rumuni z údolí Samoše (416—476), VII. Rumuni z údolí Arieše, Maroše a Trnav (477—534), VIII. Rumuni z údolí ř. Oltu a z jihovýchodních Karpat (535—569), IX. Rumuni z Moldavie, Muntenie a z ústí Dunaje (570—581), X. Staré rumunské prvky vniklé do maďarštiny z jihovýchodu (582—586), Výsledky (587—618). Vnitřní rozřídění materiálu v těchto skupinách je dle menších oblastí, dle obcí, panství, takže to, v čem máme vidět soustavnost v argumentaci, jména, jsou rozházena všemožně s delšími nebo kratšími úvahami, po výtce příležitostnými; k tomu zase na konci jsou přidána jiná jména,

⁵ Viz V. Chloupecký, Staré Slovensko, str. 127: »...mezi prvními kolonizátory byli král, zemští páni, církevní ústavy a vůbec zemané. Jediné tyto činitelé disponovali dostatečným lidským materiálem, kterého bylo k zaujetí nového kraje zapotřebí. A jediné tyto mohli při vládnoucím nevolnictví prostě převést svoje lidi, dobytek a jiné z jednoho svého dvorce k jinému, který zakládali« (podtrhávám). Viz tamtéž str. 481

⁶ Pannonskou teorii Drăganovou odmítají také Lajos Tamás: Romaines, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie trajane, Archivum Europae centroorientalis, Budapest, 1, 1935,

z těchto oblastí, ale z jiných pramenů, nebo z jiného období jeho práce; velická část je rozložena v poznámkách a zase k tomu Addenda (619—625). Sledovat v tomto labyrintu, jak hustě je zpestřena jistá oblast rumunskými jmény, nebo jak často se vyskytá jisté jméno v různých oblastech, chronologii, teritoriální rozložení, je prostě nemožné.

Ale abychom se vrátili k P a n n o n i i: autor tu nebral na zřetel nikdy, že Sedmihrady patřily k Uhrám, že maďarská šlechta, zvláště část šlechty původu rumunského, měla své statky jak v Sedmihradech tak i ve vlastních Uhrách, takže již ve XII.—XIII. stol. mohly nastat jisté malé přesuny rumunského obyvatelstva v nepatrném počtu k pracím na statcích v Uhrách;⁵ řekl jsem v nepatrném počtu populačně, ale poměrně snad dosti hojně, připojíme-li k tomu spoustu nejistých případů, s chybnými nebo chybně interpretovanými grafikami. Výraz »pascua Romanorum«, jež se často vyskytá u anonymních kronikářů, není, objektivně řečeno, sám o sobě nikterak průkazný, tím méně jejich »reges«. Vždyť p. Drăganu i ve slovech *knez*, *vojvoda-vajda*, jakmile a kdekoli je spatří, vidí »rumunskou knížetství a vojvodství«, »vojenskou organisaci rumunskou«, což mimo případy, jež se ani jednotlivě nemohou dostatečně dokázat (kromě vlastních území rumunských), je zcela, ale zcela pochybené, zvláště na Slovensku a na moravském Valašsku.

Tak tedy tato theorie o pannonských⁶

1—96, II, 46—83 a J. Knieza: Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen, ibidem, I, 97—220 a II, 84—178. V leccčems s jejich názory nemohu souhlasiti, ale musím podotknouti, že oba se snaží podati věcem opravdový a pokud možno dobrý výklad; podstata jejich prací není polemická. Naproti tomu recenze V. Chelaru v Archivě, Iași, 1934, 180—186 mimo to, že nepronikla k podstatě věcí, je přímo polemická a na tolik zaujata, že si nedovede vážit ani práce, ani člověka. Podzámkou, že obhajuje teorii prof. Bărbulescu, překročuje prostě meze vědecké slušnosti.

Rumunech se zdá i historicky i linguisticky úplně nedokázaná a chceme-li se udržet na pevné půdě vědecké, nemůžeme s ní počítat. A poněvadž podle zjištění autora zprávy toponymické a onomastické, týkající se rumunských oblastí, jsou novější než ty, které se týkají pannonských Rumunů (str. 32), znamená to, že tato práce mnoho na našich dřívějších znalostech o rumunských migracích nemění. Jediné, co se tu N. Drăganovi podařilo, je, že sebral spoustu materiálu; je to velká zásluha. Autor je poctivý a velmi pilný pracovník,

ale nezna je důkladně dějin okolních slovanských zemí a zná je slovanské jazyky jenom v té míře, že dovede něco přecíst (jiní ani to nedovedou) a zvláště konsultovat slovníky, stává se velmi snadno obětí chyb, o nichž se přesvědčíme v podrobném rozboru slov a jmen místních z Valašska moravského a Slovenska, na základě kterých Drăganu svou theorii se pokusil vybudovati. Poněvadž to se netýká přímo zájmů čtenářstva Byzantinoslavik, podám tento rozbor v časopisu *Slavia*.

D. Crâncjălă (Iași-Praha).

6. Z dějin výtvarných umění a archeologie:

A. GRABAR, LES FRESQUES DES ESCALIERS À SAINTE SOPHIE DE KIEV ET L'ICONOGRAPHIE IMPÉRIALE BYZANTINE. *Seminarium Kondakovianum*, VII, p. 103—117. Praha, 1935.

V интересной статье, посвященной разбору фресок изображающих игры в ипподроме в присутствии царя, находящихся на лестнице св. Софии Киевской, А. Грабарь выставляет новую гипотезу для объяснения присутствия этих чисто светских мотивов в церкви. Он стремится объяснить это включением их в особый цикл иконографических изображений, посвященных царю. В этом цикле он намечает три главнейшие группы: I. Царь и вседержитель (автократор и пантократор). II. Царь и люди. При исполнении царских обязанностей. III. Продолжение предыдущего. Император-победитель. IV. Император в маестате.

Этот цикл искусственный по сравнению с иконографическим церковным — существование которого запечатлено в Подлинниках, представляет удобства чисто методологические. Появление же в церкви игр ипподрома он не объясняет с должной убедительностью. Светские мотивы в особенности в скульптуре и резьбе по дереву проникают без того на Востоке и на Западе в церковное искусство. Конечно идеологическая окраска придаваемая этим изобраз-

жением Г. делает их присутствие в церкви более допустимым. Что касается вопроса о сюзеренитете византийского императора над Ярославом Мудрым, то за неимением решающих данных его пока приходится оставить открытым. Тот же положительный вывод сделал из изучения исчезнувшей киевской фрески А. А. Васильев. М. А.

И. К. ЛИХАЧЕВ, МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ И РУССКОЙ СФРАГИСТИКИ. Выпуск I. Академия Наук С. С. С. Р. Труды музея палеографии. I. Ленинград. Издательство Академии Наук С. С. С. Р. 1928, pp. 175.

Существенным вкладом в византийскую и русскую сигиллографию является вышедшая несколько лет тому назад работа известного русского исследователя в области византийско-русского искусства И. К. Лихачева.

В введении (1—11) даются некоторые сведения общего характера о русской печати вообще. До XIV-го века она представлена исключительно металлическими буллами византийского образца, в том виде в каком они пришли на Русь вместе с принятием христианства, т. е. в формах типичных для X—XI вв. Таким образом с одной стороны обычно изображается святой с другой помещается надпись «Господи помози

рабу своему». Однако наибольшее распространение получил анонимный тип печати с изображениями святых на обеих сторонах. С XI-го века начинается развитие русской сфрагистики, заимствующей все новые образцы из византийской.

I. Княжеские печати, сохранившиеся при документах (типы княжеских печатей XII, XIII и начала XIV веков р. 12—54). Автор решает сложный вопрос, какие из сравнительно многочисленных печатей того времени следует признать княжескими. В первую очередь сюда относятся сохранившиеся на княжеских грамотах. Характерной для княжеских печатей представляется анонимность, причем изображение одного святого соответствует имени самого князя, другого — имени его отца. Определение затрудняется тем, что известны далеко не все крестные имена многочисленных Рюриковичей; иногда это удается сделать при помощи косвенных указаний. Мало вероятным представляется заимствование обычая двойных имен из Византии. Приводимый Л. пример о Льве Исавре, в крещении Каноне (р. 86), скорее указывает на неожиданность и непредвиденность подобного факта; все же в царской семье этот обычай иногда и практиковался, когда искали более подходящего для звания имени. В этой же главе автор останавливается и на отдельных группах изображений. II. Русские хрисовулы (р. 55—58) — список их. III. Вопрос о начале русской сфрагистики и о способе определения анонимных печатей — о древнейших металлических знаках — пайдзах, заменяющих собою верительные грамоты.

IV. Печати определяемые, как княжеские на основании подлинников, сохранившихся при актах (р. 67—102). Материал распределен по следующим группам: I. Тип со Спасителем. II. Тип со святыми на обеих сторонах. III. С изображением всадника. IV. С изображением св. Бориса и Глеба. V. С формулой Господи помози. Подчеркивается ряд византийских заимствований. В этой же главе разбираются богатые змеевик-амулеты.

VI. Греко-русские печати (р. 135—171) т. е. моливдовулы с греческими надписями. Только незначительная часть из них византийские, остальные русские. Одна из самых известных печатей этого типа печать Феофано Музалониссы. Отметим еще изображение св. Константина без нимба — вероятно прототипом послужило изображение другого царя. Дополнения (р. 172—175) касаются еще раз нескольких разобранных выше печатей. Этим в общих чертах исчерпывается богатая новым материалом и интересная своей попыткой систематизации книга.

М. А.

VÝVOJ SRBSKÉHO NÁSTĚNNÉHO MALÍŘSTVÍ VE STŘEDOVĚKU. O tomto předmětu přednášel v Slovanském ústavě v Praze doc. Dr. FR. MESESNEL ze Skopl'e dne 5. března 1936. Podáváme obsah jeho přednášky.

V zemích dnešního jižního Srbska jsou zachovány památky starého malířství, které vznikly za doby cara Samuela a později v Ochridu, jako příklady monumentálního malířství středněbyzantského. Tento styl se vyvíjel se samostatnými snahami v malířství Rašského Srbska za doby vládařů Štěpána Nemaňe, Vladislava a Uroše. Realistické snahy tohoto stylu po přirozeném podání lidského zjevu předstihují současné malířství italské, které až v druhé polovině XIII. stol. vnáší více prvků z přírody. Styl XIV. stol. dostává pod vlivem čistého byzantského malířství jiný směr vývojový a zanechává v srbských chrámech v nově osvobozených zemích na východě a na jihu velmi bohaté cykly maleb. Na místo monumentálních scén vstupují encyklopedické řady s menšími figurami, čistě theologické ilustrace na základě bohaté legendární fantasmie. V druhé polovině století, když s jedné strany tehdejší lidský život a s druhé strany starší idealismus počaly silnější působiti na srbské malířství, znovu se objevuje smysl pro tvoření prostorové, které se pro úpadek srbského státu nemohlo úplně vyvinouti. Srbské malířství, které zaniklo za-

čátkem XV. stol. jako výraz uměleckých snah, zachovává základ idealistického pojetí i v pozdějším, úplně lidovém malířství.

Dr. FRANCE MESESNEL, OCHRID. VAROŠ I JEZERO-STARINE-OKOLINA. *Sa 44 slike. Skopl'e 1934. Izdane Turističkog Društva »Jug«, str. 88.*

Tento průvodce městem Ochridem a jeho okolím, psaný specialistou v oboru srbského umění a bohatě ozdobený ilustracemi, věnuje zvláštní pozornost dějinám města a jeho archeologickým a uměleckým památkám. V Ochridě, bývalém sídle sv. Klimenta a středisku slovanské kultury, za-

chovaly se dosud hojné umělecké památky, zejména církevní, které pocházejí většinou z XIV. století, na př. Sv. Mikuláš Bolničský s portréty cara Dušana a krále Uroše, Sv. Bohorodice Bolničká, kaple Sv. Dimitrije, Sv. Jan Bohoslovec u Kaneo a Zaum — Bohorodice Zahumská. Nejvzácnější a nejstarší památky jsou basilika Sv. Sofie, obnovená v XI. stol. a ozdobená freskami, dále Sv. Kliment, bývalý chrám Bogorodice Peribleptos (1295), v němž se zachovaly umělecky cenné ikony z XII.—XIV. stol., a klášter Sv. Nauma na Ochridském jezeře ze XIII. stol. M. A.

7. Z filologie.

B. Н. ЗЛАТАРСКИ, ГЕОРГИ СКИЛИЦА И НАПИСАНОТО ОТЪ НЕГО ЖИТИЕ НА СВ. ИВАНА РИЛСКИ. *Bulletin de la Société historique à Sofia, vol. XIII. (1933). Sofia 1933, pp. 49—80.*

L'éminent savant bulgare défunt nous a présenté il y a déjà quelque temps une étude sur la vie de St. Jean de Rila, composée par un gouverneur grec de Sofia-Serdec Georges Skylitzes, qu'on a à tort confondu avec le fameux historien byzantin Jean.

Cette Vie bien que composée originellement en langue grecque ne s'est conservée que dans un manuscrit vieux-bulgare du XIVe siècle. M. Zlatarski la compare avec d'autres vies de St. Jean d'origine purement bulgare. La Vie de Georges Skylitzes avait été composée dans les années 1160—1180 en grec — l'analyse du texte slave le démontre. Le but que Skylitzes poursuivait n'était pas un acte de piété, comme il le déclare lui-même, il était purement politique. Zl. y retrouve la même tendance de supplanter la littérature nationale bulgare en offrant au peuple des vies de leurs saints composés en grec et du point de vue byzantin, qu'il voit chez Théophylacte d'Ochride. Une partie fort

intéressante de l'article traite aussi de la translation des reliques de St. Jean de Rila pendant le règne de Michel VII Doukas du monastère de ce nom à Srdec après la révolte malheureuse des Bulgares en 1072—1073. M. A.

J. A. JAVORSKIJ, MATÉRIAUX POUR L'HISTOIRE DE L'ANCIENNE LITTÉRATURE EN VERS EN RUSSIE SUBCARPATIQUE. (Ю. А. ЯВОРСКИЙ, МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ СТАРИННОЙ ПЕСЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ.) *Bibliothèque de la Commission pour l'étude scientifique et de la Slovaquie et Russie Subcarpatique près l'Institut Slave de Prague. N° 8. Prague 1934, pp. 345 + III.*

L'auteur a rassemblé des riches matériaux pendant quelques voyages et les présente au lecteur. Ce sont les textes de chants contenus dans 7 recueils: de M. Tharakhonič, de Prešov, de Buština, 3 de J. Juhasevič et celui d'Ivanovcy. Ces chants sont dans leur plus grande part religieux. Il sont groupés de la manière suivante: I. Chants et vers religieux en honneur du Christ et de la Vierge, ainsi que des apôtres et des saints (N° 1—111).

Surtout sont à noter ceux qui célèbrent la fête du Pokrov et connaissent le miracle coutumier de Blachernes ainsi que les visions de St. André et d'Epiphane (N° 7—9, 24). II. Chants et vers édifiants — leurs sujets principaux sont la pénitence et l'inexorabilité de la mort (N° 112—137). III. Chants profanes (N° 138—151) et chants adaptés d'autres langues slaves, comme le russe, le polonais, le tchéque et le slovaque (N° 152—168). En guise d'appendice l'auteur dresse la liste des manuscrits écrits et illuminés par Jean Juhasevič (XVIII—XIXe siècle).

M. A.

KE DNEŠNÍMU STAVU LEXIKOLOGICKÉHO ZKOUMÁNÍ STAROSLOVENŠTINY (výtah z přednášky M. Weingarta ze dne 23. dubna 1936).

M. Weingart navázal na svou rozpravu o slovníku jazyka staroslověnského, uveřejněnou r. 1928 ve sborníku J. Rozwadowského »Symbolae grammaticae« (v Krakově 1928, II, 227—245); podal zprávu o materiálu Vondrákové, který se chová v pražském slovanském semináři a byl zde utříděn a srovnán s rejstříky čtveroevangelia a psalteria i jiných stsl. textů; při tomto srovnání vynikla neúplnost, mezerovitost materiálu, jež se podařilo Vondrákovi sebrati, a místy také nerovnoměrné zpracování hesel: vedle hesel do podrobností vypracovaných jsou jiná jen nastíněna, některá jen z Miklosiche převzata. Je viděti, že badatel byl předčasnou smrtí odvolán od velkého díla, které by bylo vyžadovalo ještě mnoho úsilí. Proto zcela nezávisle na Vondrákové materiálu byly od r. 1928 zahájeny excerptní práce v slovanském semináři prof. Weingarta, které však postupují dosti pomalu, hlavně proto, že nebylo prostředků na honorování excerpt jako tomu bylo v kanceláři Slovníku jazyka českého. Přece však byl shromážděn jistý materiál, zejména lístkový index k čtveroevangelii Zografskému (asi 16.000 lístků). Byl také revidován Jagičův index cod. Mar.

a zjištěny některé drobné mezery. Excerptce Euch. Sin. byla předstížena knihou, kterou vydal STANISŁAW SŁOŃSKI: *Index verborum do Euchologium Sinaiticum*. Warszawa 1934, str. VIII a 152, nákl. kasy im. Mianowskiego. Index Słoňského, založený na vydání Geitlerově, je sice podrobný, ale má některé vady: neuvádí vůbec znění řeckého (nevyčkal také dokončení vydání Frčkova) a již tím se jeho cena zmenšuje; není také sémanticky nijak propracován, nýbrž prostě řadí doklady pod heslová slova. Nepřinášeje žádného tlumočení (ani latinského ani polského), bude možná u méně známých slov působiti potíže mladším používatelům. Uvádí sice dosti citátů, ale ne vždy v žádoucí úplnosti a jasnosti; při tom sice vytečkováním vyznačuje, že je uvnitř citátu něco vynecháno, ale nečiní tak na konci citátu, který jest jen útržkem věty. Mimo to jsou tu také tiskové chyby v heslových slovech (matou se н a н, з a з, ш a ш). Index Słoňského má význam jako sbírka tvarů těch slov, jež se v Euch. Sin. vyskytují.

Ještě větší práci si dal K. H. MEYER, jenž vydal *Alt kirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis* (Glückstadt und Hamburg 1935, str. XII a 302). Rukopisný rejstřík Supr. si kdysi sestavil Miklosich (je uložen v slovanském semináři Karlovy university). Ale není zcela úplný, pokud jde o výčet frekvence všech slov, a mimoto dnes ovšem nemá již praktického významu, protože je založen na stránkování Miklosichova vydání Supr. Nyní tedy máme podrobný index Meyerův, plod úmorné a úctyhodné práce. Meyer — jak Wgt. kontroloval z excerpt, vypsanych mu ze Supr. v jeho semináři — je úplný a spolehlivý v citacích. Má však jednu nepraktickou věc jako rukopisný rejstřík Miklosichův, který ovšem Meyer v ruce neměl a ani znáti nemohl:

Meyer totiž se neodvažuje dosadit heslová slova jednotně v normalisované formě, aby nefigurovaly v indexu tvary, které nejsou doloženy. To je sice přesné, ale ne-

praktické, a ztěžuje to velmi přehlednost o užívání slovníku. Abecední pořádek je tím porušen a tím hledání v slovníku znesnadněno.

Jiná formální zvláštnost: Meyer vypočítává frekvenci skoro všech slov, ale protože čísla zabírají mnoho místa, vytiskl jen stovky stránek jedenkrát a pouze desítky opakuje. . . . Tak nutno někdy i v několika řádkách hledati, než se najde přesné určení místa.

Meyer má tu přednost před Sloňským, že uvádí řecké znění. Ví ovšem, že se to nesmí bráti tak jednoduše: co řecké slovo, to slovanský význam, nýbrž že se musí srovnávat celá syntagma řecké se slovanským; jinak řecká paralela často selže. V praxi však (asi z úsporných důvodů) nalézáme takovéto podrobnější srovnání málokdy.

Se zřetelem na to, že většina stslov. památek má nyní speciální index již vydaný, bude nejučelnější, pozměniti původní plán stslov. slovníka, publikovaný r. 1928, tak, že by se nejdříve vydaly indexy verborum k těm památkám, které jich dosud nemají, t. j. zvláště k *Zogr.* a *Assem.*, a slovník staroslověnský by pak mohl býti skutečným slovníkem, bez přítěže výčtu všech případů výskytu každého slova a tvaru. Vždyť pouhý výčet všech forem zabere u jediné větší památky sta stran: index Mar. má přes 200 tištěných stran, podobně index Psalt. Sin. Touto redukcí by se také usnadnilo vydání slovníka.

Ale přes to, že práce o slovníce bude ještě tak velká a dlouhá, není to vše, nýbrž teprve základ lexikologického zkoumání. Čeká ještě mnoho problémů jiných, důležitých pro poznání stslov. jazyka a kultury.

Nejen seznam slov, ale také lexikologický rozbor potřebujeme. Cestu ukázal r. 1919 V. JAGIČ ve vídeňské Akademii v práci o Apoštolu. Ale ve srovnání s řeckými texty nepřihlížel k novým vydáním řeckých biblických textů a držel se jen Tischendorfa. Do své práce dal sémantické roztržidění slovního materiálu a tím dostal

pohled na celou kulturu. (Vatroslav Jagić, *Zum altkirchenslavischen Apostolus* II, III, Wien 1919, 1920, *Sitzungsberichte*; srov. kritiku M. Weingarta ve Slavii I, 411—420).

Také v semináři Weingartově se dělaly takové rozbory. Lexikologického rozboru staroslověnštiny se týkala přednáška Weingartova na byzant. sjezdu v Římě.

CÍRKEVNĚSLOVANSKÁ SEKCE SPOLEČNOSTI PRO SLOVANSKÝ JAZYKOZPYT.

Ve své valné hromadě dne 11. března 1936 založila Společnost pro slovanský jazykozpyt v Praze zvláštní církevněslovanskou sekci. Tato sekce si bere za úkol práci v oboru církevněslovanského jazyka, literatury, liturgie, paleografie, všech příslušných otázek kulturních, neomezujíc svého pracovního pole ani rozsahově ani časově. Sekce uspořádala v roce 1936 čtyři přednášky.

Dne 23. dubna 1936 promluvil předseda Společnosti pro slovanský jazykozpyt univ. profesor Dr. Miloš Weingart na thema »Ke dnešnímu stavu lexikologického zkoumání staroslověnštiny«. Přednášející se zmínil o starších pracích, týkajících se církevněslovanského slovníku, a zvláště ocenil práci V. Vondráka; potom podal zprávu o nynějším stavu přípravných prací pro budoucí slovník staroslověnský, které organisuje při svém semináři, a pojednal o směrnicích, kterými by se měl budoucí slovník řídit. Závěrem promluvil o některých otázkách, které vyplývají z lexikálního rozboru staroslověnštiny, zvláště o české složce v staroslověnském slovním pokladu.

Dne 14. května 1936 přednášel univ. profesor Dr. Jos. Vajs o výsledcích svého kritického zkoumání staroslověnského překladu evangeliijního a všiml si některých drobností, odud vyplývajících, na př. prvenství v poměru výrazů *пропати* a *распати*. V diskusi upozornil Jos. Kurz na větší textovou starobylost částí evan-

geliárních proti částem doplněným při čtveroevangelii; vycházel z Vajsovy statistiky poměrů čtení cařihradských ke čtením starším, podané v rozboru ev. sv. Marka (str. XII).

Dne 19. listopadu 1936 přednášel Ed. Čech o paleoslovenismech v staročeské terminologii církevní. Ukázal, že se staročeská církevní terminologie shoduje s církevněslovanskou v 75%; uvedl příklady, jak se staročeské církevní výrazy dají vysvětliti paralelami z církevní slovanštiny. Zdůraznil, že jde o vliv jazyka na jazyk, nikoliv snad o užití církslov. překladu bible při překladu bible do češtiny.

Dne 3. prosince 1936 referovali univ. prof. Dr. F. Dvorník, univ. prof. Dr. N. Okuněv a Dr. J. Kurz o byzantologickém sjezdě v Římě v září t. r. Úvodem promluvil univ. prof. Dr. M. Wein-gart o dnešním stavu byzantologie a o dosavadních byzantologických sjezdech.

Jos. Kurz.

Poznámka redakce.

Pro nedostatek místa musily býti odloženy zprávy a posudky o některých došlých

publikacích. Jsou to zejména tyto:

Georgios Phrantzes: *Chronicon*. Vol. I. Edidit J. B. *Papadopoulos*. Lipsiae 1935 (v Teubnerově Bibliothéce řeckých a římských autorů).

Neugriechische Volkslieder gesammelt von Werner von Harthausen. Urtext und Übersetzung herausgegeben von K. *Schulte Kemininghausen* und *Gustav Soyter*. Münster i. W. 1935.

Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita. Ed. *Ed. Kurtz*, ex schediis eius in lucem emisit *Fr. Drexl*. Vol. I. *Orationes et dissertationes*. Milano 1936 («Orbis Romanus», Biblioteca di testi medievali 5).

Die russische Totenklage. Ihre rituelle und dichterische Deutung von *Elsa Mahler*. Veröffentlichungen des Slav. Institutes, Berlin 15. In Kommission bei O. Harrasowitz, Leipzig 1936.

Извори за историју јужних Словена, уред. *J. Радонић*, серија 6: Извори на грчком језику. Књ. I. Грчке повеле српских владара. Издање текстова, превод и коментар. Обј. *Ал. Соловјев и Влад. Мошин*. Београд 1936. Срп. Краљ. Академија.

8. Diskuse.

CYRILLO-METHODIANA.

(Zur Abwehr.)

Von Dvorník's Buch, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* 1933, liegen in drei Fachzeitschriften Anzeigen vor: Pastrnek, *Slavia* XII, ist ein »kurzes Referat« der auf die beiden Brüder bezüglichen Partien; aber im Eingang wird »der ungewöhnlich hohe Wert« dieser (byzantinistischen) Studien hervorgehoben. Meine Anzeige, *Kwartalnik Historyczny* XLVII, betraf auch nur die Partien über C. M., nicht auch die byzantinologischen. Die Anzeige vom Redakteur dieser Zeitschrift, Bd. V, hob am Schlusse die Gediegenheit des Werkes von D. her-

vor, dessen Bereicherung unseres Wissens u. s. w. Ich hätte mich in diese Lobeserhebungen nicht eingemischt, wenn W., anders als Pastrnek, nicht mich hereingezogen und angegriffen hätte: er warf mir Zynismus, Voreingenommenheit, Tendenziosität vor, lehnte meinen »billigen Spott« ab, charakterisierte meine Kritik, die unbecueme Namen einfach streicht, und dichtete mir vollständige Ablehnung der Legenden an, während ich die Legenden schon deshalb für eine köstliche, unschätzbare Quelle halte, weil sie die einzigen sind, die die gesamte Tätigkeit der Brüder darstellen. Nur folgt aus dieser hohen Wertschätzung dieser *einzigsten* Quelle noch lange nicht, daß ich alle ihre Angaben un-

besehen, auf Kosten von Wahrheit oder Wahrscheinlichkeit gläubig hinnehme und auf das Recht kritischer Forschung verzichte.

Da ich mich kurz fassen muß, zeige ich an einem einzigen Beispiel, wie sich meine Kritik der Legenden und W.'s Glaube an sie zu einander verhalten. In der v. M. werden zwei Könige genannt, ein mährischer und ein ungarischer Kral. Nun wissen wir soviel vom 9. Jahrhundert, daß es, zumal für einen Griechen, damals nur einen rechtmäßigen Kaiser gab, den in Byzanz, und einen Usurpator dieser Würde, den fränkischen $\kappa\acute{o}\lambda\epsilon\varsigma$, denn mit diesem barbarischen Namen belegten die Byzantiner den Herrscher. Jeder Zweifel, wer denn diese Krali wären, ist für immer ausgeschlossen, denn den »mährischen Kral« umgeben »alle Bischöfe« und der ungarische Kral kennt den Method und Method's Gegner hoffen, daß dieser Kral ihn nicht ungestraft entlassen werde. Im ersten Falle ist natürlich Ludwig der Deutsche (denn nur dieser hatte »Bischöfe« um sich), im zweiten nur Karl III. gemeint, der, wirklich von Deutschen gegen Method eingenommen, ihn hätte rüffeln können und der wirklich 884 in Wiener Donaugetenden (aber nicht ins untere Ponnonien, wie W. meint!) gekommen war, wie Zeitgenossen berichten. Die Sache ist luce clarius und es sieht sie nur der nicht, der nicht sehen will. Allerdings fehlen die Namen der beiden Krali, ebenso fehlen ja die Namen der beiden Zaren (Michael und Wasil), der Päpste, des Logotheten u. a. Wie stellt sich nun W. zu dieser absolut sicheren, einzig möglichen Deutung? Über den »mährischen« König schweigt er sich aus — beim »ungarischen« greift er zu einer billigen Ausflucht und beschuldigt den Biographen M.'s, daß er ausgerechnet mit dem Titel »König« etwas willkürlich verfare! Selbstverständlich sind von einem späteren Leser, dem diese Anonymität nicht genügte, die unsinnigen Epitheta »mährisch« und »ungarisch« hinzugefügt und von uns zu

streichen, denn bei den fünf oder drei Jahrhunderten, die zwischen der Abfassung beider Legenden und deren ältesten Abschriften liegen, sind unvernünftige Zusätze eines Lesers, die dann ein ebenso gescheiter Kopist vom Rande in den Text aufnahm, nichts auffallendes; so kann auch in der v. C. 10 der Zusatz »unseres Erzbischofs« zu »Method, seines Bruders« von einem späteren Leser, resp. Kopisten aufgenommen sein und vergeblich, sogar mit gesperrtem Druck beruft sich W. auf diesen Zusatz als Beweis dafür, daß M. nicht der Verfasser der v. C. sein kann.

Auf die diplomatisch-strategischen Chilmären Dvorník's geht W. weniger ein, sich auf die philologische Methode des Slavisten berufend; er hätte lieber die Geographie heranziehen sollen, nach der zwischen dem kleinen Mähren und dem großen Byzanz weite Länder (Bulgarien u. s. w.) lagen, die jeden Bundesgedanken von vornherein als unmöglich ausschließen. Seine eigene Methode haben wir eben an dem Kral-Beispiel zur Genüge kennen gelernt. Meine Einwände gegen die Araber- und namentlich die Chazarenpartien übergeht er mit Stillschweigen, weil sie nicht zu widerlegen sind; meine pia fraus richtete sich nicht gegen Klemens auf Cherson, was ja allgemein geglaubt wurde, sondern gegen die Stilisierung des Fundberichtes.

Meine Kritik der auf C. und M. sich beziehenden Partien des D.-Buches ist »vernichtend«, denn sie ergibt, daß etwa zwei Drittel dieses seines Berichtes reine Phantasiegebilde sind. Meine Voreingenommenheit und Tendenziosität verteidigt die Wahrheit gegen die Legenden, meine Gegner verteidigen die Legenden gegen die Wahrheit; mein Zynismus besteht darin, daß ich die Dinge unverhüllt bezeichne, während W. seine Einwände behutsamst in Watte hüllt, um ihre Spitze abzustumpfen (vgl. sein und mein Urteil über die Jan-nisepisode in v. C. 5; ebenso rein erfunden ist in v. M. 9 der Passus vom schwitzen-

den Philosophen u. dgl. m.); dann vermeidet es W. sorgfältig, die unabwieslichen Konsequenzen aus dem klar Erkannnten zu ziehen: wir beide fassen v. C. 5 als offenkundige Erfindung auf, aber W. folgert nichts weiter daraus; ich sehe, daß die Araber-, Chazarer-, Mährerepisode nach demselben Schema wie die Jannisepisode sich abrollt und daher mein voll berechtigtes Mißtrauen. Und ebenso verhält es sich mit den angeblichen Briefen von Papst Nikolaus oder dem Zaren, die erfunden wurden, um jeden Gedanken an persönliche Initiative der Brüder, an ihr Heraustreten in die Welt, was sich mit dem asketischen Ideal nicht vertrug, auszuschließen. Dazu kommen die vielen Retizenzen: v. M. verschweigt wohlweislich, warum die Brüder nach Rom gehen mußten; v. C. ist diesmal aufrichtiger: um ihre Schüler werten zu lassen, aber auch sie verschweigt das warum? (weil kein deutscher Bischof sich hätte dazu finden lassen). Endlich sind die Angaben der Legenden stets aus ihnen selbst zu ergänzen, z. B. warum Method nach Byzanz 881 gefahren ist? Dies waren die Grundsätze, die sich mir aus langjährigem Studium der Legenden von selbst ergaben und nach denen ich den Tatbestand, statt aller Phantasien, zu rekonstruieren suchte. Widerlegt hat mich niemand, geschmäht mancher (Snopek, Dvorník, Weingart); letzteres ist jedenfalls bequemer; meine feste Überzeugung, die Cyrill-Methodianischen Studien auf die richtige Bahn gelenkt zu haben, hat bisher nichts zu erschüttern vermocht, am wenigsten Dvorník's gerühmtes Buch. A. Brückner.

RÉPONSE DE M. F. DVORNÍK.

Je remercie le rédacteur des *Byzantinoslavica* de m'avoir communiqué le texte de la réplique de M. Brückner. Pour toute réponse, je peux me limiter à ce que j'ai écrit dans mon dernier livre qui a tellement troublé la tranquillité du savant berlinois (*Les Légendes de Const. et de Méthode*, p. 313): ... « Qu'on nous excuse ... de

n'avoir pas attaqué directement le professeur berlinois et de n'avoir pas combattu ses idées. Il a toujours manifesté à l'égard des Byzantins un mépris si profond, et méconnu leur histoire d'une façon telle, que nous avons jugé inutile d'entamer une polémique. Nous savons, du reste, apprécier à leur juste valeur les travaux de M. Brückner, dont le nom aura toujours une place marquée dans l'histoire des recherches cyrillo-méthodiennes. » ... M. Brückner a du reste fourni, dans cette réplique même, une nouvelle preuve en faveur de notre extrême prudence dans l'examen de ses théories qu'on pourrait, à juste titre, qualifier de fantaisistes. Pour prouver que le « kral » nommé à deux reprises dans la Vie de Méthode ne peut être aucun autre que le roi franc, il affirme d'une façon très catégorique que les Byzantins réservaient à ce dignitaire le nom barbare de *κράλης*. Or, c'est là une grosse erreur, qui pourrait paraître à un byzantiniste presque une énormité! On n'a qu'à parcourir les écrits byzantins de cette époque et le livre des Cérémonies de Constantin le Porphyrogénète et on verra que les Byzantins n'appelaient jamais le roi franc *κράλης*, mais tout au contraire qu'ils lui réservaient très strictement le titre de *ῥήξ*. Le titre de *κράλης* n'apparaît qu'au XIe et au XIIe siècles et il est toujours donné aux souverains barbares, hongrois, pannoniens et serbes surtout. Les auteurs qui emploient ce titre distinguent très nettement entre les chefs barbares et le roi franc, car ils ne mêlangent jamais les deux titres. Citons quelques exemples seulement: *Anne Comn.*, Bonn, I, 62, 63, II, 246, *Cedrenos*, II, 474, 527. *Laon. Chalkondylas*, éd. Darkó, I, 25, 27, 28. *Synopsis Sathas*, p. 531, 565, 575 — *κράλης* de la Serbie et de la Bosnie, p. 181 — de la Hongrie, p. 223, 224, 228, 237, 240, 241, 398, 369 — *ῥήξ* de l'Alamanie, de Sicile, de la Frankia, *Ecthesis Chronica*, éd. Lampros, pp. 9, 10, 22, 73, 74 — *κράλης* de la Bosnie, Hongrie, Serbie.

DATÍV ABSOLUTNÝ V STAREJ CIRKEVNEJ SLOVANČINE. (*Odpověď na kritiku podepsanou jménem prof. N. S. TRUBECKÉHO. Slovo a slovesnost, list Pražského lingvistického kroužku I, č. 3, str. 188—189.*)

Kritika tato jest příkladem, jak se bez výčitek svědomí a bez důkladného přečtení studie píše kritiku záměrně negativní a k jakým metodám se taková kritika uchyluje.

Tak není prostě pravda, že jsem jen mechanicky převzal cizí soudy atd. a že k novým ani samostatným závěrům nedocházím atd., neboť naopak postavil jsem otázku dativu absolutního methodicky na zcela nový, funkční základ a dospěl jsem i k novým výkladům a závěrům, nebo aspoň postulátům, jichž v dřívějších výkladech ani dativu absolutního ani jiných podobných vazeb u slavistů i neslavistů nebylo (viz na př. str. 4—7 a j. a uvidíme to i níže). Pro některé novoty mi A. Vaillant v recenzi této práce dal přídomek »ardent novateur« (RESL. 13, 1933, 252). Nové přínosy mé práce zhodnotil M. Weingart v ČMFL. XX, 1933, 77—83.

Ukázkou nepřesnosti reprodukce cizího mínění a povrchnosti čtení mé práce je, když kritika píše, že na str. 5 z ničeho nic připisují rozhodnou (sic!) úlohu v otázce vzniku dativu absolutního větné melodii, ač já mezi první nejdůležitější činitele kladu nejdřív těsné usouvztažení dativu jména a participia, k němuž přistupuje (sic!) činitel hudební. A to logicky zapadá do předchozího výkladu. Připomínám tam, že se dodnes na hudební činitele zapomínalo. Proto je to snad neobvyklé pole výkladů.

Kritika píše, že pro větnou melodii neposkytují památky rozhodně žádné opory. Podle toho tedy bychom o větné melodii ve starých památkách nesměli vůbec mluvit a nemohli bychom o ní vlastně mluvit ani v novějších textech, protože nebývá označována (u dnešních textů je jen analogie z naší každodenní zkušenosti).

Při takovém postoji k problému tomuto a k mnohým jiným museli bychom resignovaně složit péro. Jsou zde ovšem potíže. Ale máme dostatek zkušeností jiných, můžeme použít i dnešních; známe smysl vět starých památek a dovedeme si tyto věty rozčlenit na skupiny a na tom základě je možno melodické celky jednotlivých vět přibližně rekonstruovat (nedotýkám se zde některých problémů chronologie). Čtete si hlasitě věty s dativy absolutními a poznáte nutnost melodického odlišení dativu absolutního od ostatních skupin větných. Smysl vět je i ve dnešním jazyce podložen hudebními činiteli, a což teprve ve starých dobách, když byl pro ně vyvinut ještě jemnější smysl než dnes a když i významy tvarů byly často odlišeny jen hudebním činitelem — intonací. Je ovšem jedna otázka, pro jejíž řešení není opory ve starých památkách, a to je kválita melodie dativů absolutních a ostatních větných skupin, zejména je zde otázka po rozlišení melodie dativů absol. podle jejich funkcí. Srovnávací studium dnešních poměrů by možno zde snad něco přineslo (vyslovuji to s největší rezervou). Ale právě z tohoto oboru i pro dnešní jazyk je velmi málo práce vykonáno. Odtud snad také kritikova výhrada.

Kritik dále píše, že pokládám dativ absolutní za kombinanční variant vedlejších vět a že vyslovuji své přesvědčení o tom, že tuto otázku bude lze definitivně řešit jen »pri podrobnejšom syntagmofonologickom štúdiu«, a dále podotýká: »jinými slovy řešení vědecké otázky se nahrazuje zneužíváním špatně naučené terminologie«.

Jsou to silná slova, ale zde kritika především nesprávně cituje: o kombinančním variantu mluvím na str. 5 na začátku delšího odstavce, pak píše o absolutních vazbách vůbec, o jejich poměru k hypotaxi, o postupném zániku absolutivních vazeb a pak vyslovuji mínění, že si různých otázek s tímto souvisejících lingvistika doposud málo nebo vůbec nevšímal a že se

jich »pri podrobnejšom syntagmofonologickom štúdiu« vyskytne ešte víc. Tedy takto! Na tom je také vidět, jak zběžně kritik četl mou práci; z tohoto odstavce vzal právě jen první a poslední větu a ty spojil dohromady.

Dále bychom zde čekali, že kritik přizná, že základy k syntagmofonologii položeny nebyly a pak, když se mnou nesouhlasí, že podá svůj výklad. Čekali bychom to tím spíše, že je pod kritikou podepsáno jméno N. S. Trubeckého a že je to v listě Pražského lingvistického kroužku.

Zajímavé je, že kritik uvádí jako mé nedokonalé a naprosto nepochopitelné »samostatné« řešení to, co jsem sám za své samostatné řešení nepokládal a při čem právě odkazují na methodické návody V. Mathesia.

Kritika píše, že když jsem nebyl s to, abych fakta vysvětlil, nechávám mluvit fakta sama, a proto se utíkám k statistice, a že i statistika může pomáhat jen tehdy, když se jí neužívá mechanicky. To není správné.

Statistickými daty jsem přinesl především nový pohled na funkce dativu absolutního a už to je jejich velký užitek. Fakta jsou vykládána natolik, nakolik nám to dnešní materiál a podobné práce o jiných otázkách souvisících s dativem absolutním dovolují. Jestliže na př. v žaltáři je jen málo dokladů na dativ absolutní, vyložil jsem to (str. 11) a jsou tam i další výklady a podněty (str. 9—12). I kdybych byl dával mluvit jen faktům samým, třeba jen ve statistické tabulce, je to ještě vždy užitečnější a vědeckější, než kdybych se byl zdlouhavě a široce rozepisoval bez průkazného a bezpečného seřazeného materiálu, čehož ovšem nezřídka také býváme svědky. Vnímavým učencům stačí i náležitě utříděná fakta sama; statistiky a diagramy dobře sestavené mluví obyčejně velmi jasnou řečí těm, kdož se umějí na ně zahledět. Když kritika píše, že statistická data vytržená z přirozené souvislosti nedokazují nic, čekalo by se, že přizná, že k této přiro-

rozené — dodal bych: široké — souvislosti musíme mít zase jen data a těch dosavad nebylo. Na to jsem také výrazně upozornil a postuloval příslušné jiné práce (viz str. 10 dole).

Další větší část kritiky jsou požadavky, jež si kritik, aniž to uvádí, rozvinul z mých všeobecných i speciálních postulátů. Tak, jestliže žádá zkoumat poměr dativů absolutních s participiem praesenta k dativům absolutním s part. praeteriti a jejich poměr ve srovnání s poměrem všech participií praesenta k participiím praeteriti v dané památce, je to jen rozvinutí mého postulátu, zkoumat strukturální vztah a synchronickou souvislost dativu absolutního v celém komplexu jazykových zjevů (str. 4 a viz i str. 5, 9). Z postulátu mnou vysloveného vyplývá rovněž požadavek kritiky při zkoumání osobních zájmen atd. u dativů absolutních atd. v dané památce.

Navlas se podobají tyto dva speciální požadavky kritiky mé koncepci a mým speciálním požadavkům: »Bylo to (možnost volby dativu absol.) také jistě závislé na různých jiných syntaktických formách synchronicky souvisících, které ještě musíme studovati« (9). A dále: »Bylo by zajímavé zjistiti počet různých druhů vět v některé větší památce mimo dativ absolutní a určití procentuální poměr navzájem a k dativu absolutnímu. Na synchronickou souvislost s různými okolnostmi nesmí se ani zde zapomínati« (9). Na str. 10: »Při cenění těchto faktů... nesmíme zapomínati na vzájemný poměr ostatních forem uvedených vedlejších vět, neboť jen tak budeme moci dostati úplně přesný názor o funkcích dativu absolutního. Diagramy nás názorně poučují o poměrném zastoupení různých těchto funkcí a byly by ještě názornější, kdybychom si je mohli srovnati s diagramy jiných forem vedlejších vět označujících zde vzpomínané funkce«.

V těchto mých větách stačí jen nahraditi výrazy »vedlejší věta« a pod. slovy »participium«, »zájmeno« atd. a téměř do slovně dostaneme postuláty kritiky.

Jest jenom poněkud změněnou stylisací mých postulatů, když kritika místo vypočítávání v procentech funkcí dativu absolutního pokládá za vhodnější pozorovat, čím se vlastně, jakým myšlenkovým odstínem, liší dativ absolutní na jedné straně od vedlejších vět, na druhé straně od vazeb s participií v nominativě. Srovnaj mou právě citovanou větu: »Při cenění těchto faktů...« Rozbor vedlejších vět a vazeb participií s nominativem jest však třeba nejdřív udělat a pak teprve budeme moci řešiti tyto otázky. Totéž platí o rozboru participií, zájmen atd.

Má práce o dativu absol. je jednou z kapitol k podrobnému studiu staroslověnské syntaxe a nesmíme zapomínati, že jsme teprve na začátku jejího soustavného a podrobného průzkumu. Na komplex problémů, namnoze souvisících a volajících po zpracování, upozorňuje právě také moje práce a upozornění kritiky vyplývají také jen z mých postulatů. — Totéž platí o paralelách z jiných indoevropských jazyků. Pokud zde jsou práce z jiných ide. jazyků o podobných problémech, užil jsem jich a jejich pozorování jsem srovnal se svými (viz *passim*) a také jsem požadoval prostudování některých otázek, na př. podrobnější prozkoumání syntaxe řeckých textů evangelíí, ještě podrobnější, než to udělal v poslední době J. H. Moulton (viz str. 9).

Kritik nemohl ode mne vážně požadovati vyřešení těch různých otázek, dokud není předchozích větších prací, na něž jsem upozornil, jako rovněž nemohl nikdo téměř za stejných okolností požadovati splnění těchto požadavků od Ferdinanda de Saussurea v jeho studii *De l'emploi du génitif absolu en sanscrit*, 1881 (*Recueil des publications scientifiques*. Heidelberg 1922, 269—338). Nechci se přirovnávati genu F. de Saussurea — a kdo pak se mu dnes může přirovnávati? — ale na rozdíl od něho jsem některé ty požadavky skutečně žádal.

Mylné je mínění kritika, když píše, že

o dativu absolutním »ve funkci vedlejší věty časové« (nebo kausální atd.) máme právo mluvit jen tam, kde je v řeckém textu věta časová nebo kde je věta časová místo dativu absolutního v paralelním místě památky téže atd. V řeckém originálu máme genitiv absolutní a tyto mají význam vedlejších vět neboli stojí ve funkci vedlejších vět. Nemůžeme říci, že máme právo mluvit o genitivu absolutním ve funkci vedlejší věty časové jen tam, kde stojí na místě věty časové v nějaké předloze, protože je zde text originálem a genitiv absolutní má tu neb onu funkci. Ne jinak je to se sanskrtským genitivem a lokativem absolutním; F. de Saussure (277) je v právu, když na př. píše: »Il (le locatif absolu) remplace des propositions subordonnées de nature plus diverse«, nebo když napsal (279): »le génitif absolu équivaut à une proposition subordonnée...« Za jaké pak skutečné vedlejší věty stojí v textech těchto jazyků casus absolutus, když jsou to originály a přece se mluví při jejich výkladech podobně jako u mne? Rozdíl mezi mojí formulací a těmi staršími je jen v novějším nazírání na jazykové jevy.

Jestliže kritik tato a mé pojetí nepokládá za správné, měl podati nějaké své pojetí a měl vyvrátiti na př. také tvrzení Alberta Secheyaye (*Essai sur la structure logique de la phrase*. Paris 1926, 185), které zní: »... la proposition subordonnée est l'équivalent des constructions absolues...«

Není pro všechny případy promyšleno tvrzení kritiky, podle něhož jádro rozdílu mezi dativem absolutním a skutečnými vedlejšími větami tkví v neurčitosti významu dativu absolutního. Ve své studii (12) jsem upozornil, že stejně mohou kolísati i významy skutečných vedlejších vět a uvedl jsem příklad na formálně časovou vedlejší větu s významem hypotetickým. Takové zkušenosti máme i odjinud; srov. A. C. Juret, *Système de la syntaxe latine* (Paris 1926, 343), H. Wunderlich, *Der*

deutsche Satzbau. II. (Stuttgart a Berlin 1925, 438—439) a j.

Jestliže kritika žádá, abych se i skutky stal »funkcionalistou« a »strukturalistou« — ovšem v tom běžném, exklusivním slova smyslu, nemá to už dnes jen dávku anachronismu, nýbrž také divně kontrastuje s tím, co napsal jiný »funkcionalista«

a »strukturalista« v Elánu III, 1933, č. 5 a ve Sborn. Mat. slov. XIII, 142, že totiž ve svých Liptovských nářečiach mám v tomto ohledu úplné novum ve vědecké literatuře.

Celkem vidíme, že úvodní slova této odpovědi byla oprávněna.

J. Stanislav (Praha).

BIBLIOGRAPHIE.

AVANT-PROPOS.

La liste des périodiques a été augmentée par quelques publications nouvelles et quelques-unes de date plus ancienne ont été laissées de côté. Ceux des périodiques dont les numéros suivants ne sont pas parus ou ont été inaccessibles ainsi que ceux qui pour le moment n'ont pas fourni de matériaux pour la bibliographie présente ne sont pas nommés. Les notes ont été rédigées par M-lle M. Andreeva. M. W. — M. A.

LISTE DES PÉRIODIQUES.

- Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1933—1935.
Analecta Bollandiana, t. LI, fasc. 3—4, 1933; t. LII, 1934; t. LIII, 1935 — An. Bol.
Annuaire de l'Institut philologique et d'histoire orientale, t. II, 1934 (Mélanges Bidez); t. III, 1935 (Mélanges Jean Cappart) — Ann. Inst. phil.
Архив за правне и друштвене наука. Орган Београдског правног факултета, t. 43, 1933.
Archiv za zgodovino in narodopisje, knj. I, fasc. 1. Maribor 1934.
Archiva. Organul societății istorico-filologice din Iași. An. XLII, 1935.
Българска историческа библиотека, an. V, t. II, 1932—1933. София.
Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale, t. VI, fasc. 3—4; t. VII, fasc. 1—2; Varsovie 1934, 1935 — Bul. Inf. Eur. Or.
Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, n° 18, vol. V, pars I. Washington-Paris 1933.
Bulletin de la Section historique. Académie roumaine, t. X—XVIII, 1923—1931 — Bul. Ac. roum.
Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher, t. X, fasc. 1—2, 1933; t. XI, fasc. 1—2, 1934 — B. N. Jb.
Byzantinische Zeitschrift, Leipzig-Berlin, t. XXXIII, fasc. 2, 1933; t. XXXIV, 1934; t. XXXV, fasc. 1, 1935 — B. Z.
Byzantion, t. VIII, fasc. 2, 1932; t. IX, 1934; t. X, fasc. 1, 1935 — Byz.
Byzantinoslavica, t. V, 1933—1934 — Byz.-sl.
Časopis za zgodovino in narodopisje, ann. XXVIII, fasc. 3—4, 1933; ann. XXIX, 1934; XXX, fasc. 1—2, 1935. Maribor — Čas. zgod. nar.
Český Časopis Historický, ann. XXXIX, fasc. 3—4, 1933; ann. XL, 1934; ann. XLI, fasc. 1, 2, 1935 — ČČH.
Échos d'Orient, ann. 36, n° 172, 173, 1933; ann. 37, n° 174, 175, 176, 1934; ann. 38, 177, 178, 179, 1935 — Éch. Or.
ΕΛΠΙΣ, Czasopismo teologiczne. Warszawa, t. VII, fasc. 3—4; t. VIII, fasc. 1, 2, 1934 — ΕΛΠΙΣ.
Ελευτηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, an. X, 1933. — Ελευτ. Ετ. Βυζ. Σπ.
Eurasia septentrionalis antiqua, t. IX, 1934 — Eur. sept. ant.
Germanoslavica, II, 1932—1934.
Глас Српске Краљевске Академије, CLXIV; Други разред 84, Београд 1935 — Глас Срп. Кр. Ак.
Гласник етнографског музеја у Београду, t. IX, Београд 1934 — Глас. етн. м. Беог.
Гласник скопског научног друштва, t. XIV, 1935 — Глас. Ск. Науч. др.
Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, t. XLV, 1933; t. XLVI, 1934

- Glas, zem. m. Bosni.
 Glotta. Zeitschrift für griechische u. lateinische Sprache, t. XXIV, fasc. 1—2. Göttingen 1935.
 Годишникъ на Софийския университетъ. I. Историко-филологически факултетъ, t. XXX, 1933—1934. София 1934 — Год. Соф. Унив.
 Годишникъ на Софийския Университетъ. VI. Богословски факултетъ, t. XI, 1933—34, София 1934 — Год. Соф., бог. фак.
 Historisches Jahrbuch, t. 53, 1933; t. 54, 1934; t. 55, fasc. 1—2, 1935 — Hist. Jahrb.
 Historische Vierteljahrschrift, t. XXIX, 1934; t. XXX, fasc. 1, 1935 — Hist. Viert.
 Historische Zeitschrift, 148—152, 1933—1935 — Hist. Zeit.
 Irénikon, t. X; 4—6, 1933; t. XI, 1934; t. XII, 1935.
 Известия Академии Наук СССР. VII Серия. Отделение общественных наук, 1933—34, 1936, n° 1—6 — Изв. Ак. Н.
 Известия на Българския археологически институтъ, t. VIII, 1934; t. IX, 1935 = Actes du IVe congrès international des études byzantines, t. I — Изв. Бълг. арх. инст.
 Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N. F., Bd. X, 1934; Bd. XI₁₋₂, 1935 — Jahrb. Kult. Gesch. Sl.
 Journal des Savants, 1933, 1934 — Jour. Sav.
 Jugoslovenski istoriski časopis, an. I, fasc. 1—2, 1935 — Jug. ist. čas.
 Kwartalnik historyczny. Wiadomości historyczne, XLVII, fasc. 3—4; XLVIII, XLIX₁₋₂ — Kwart. hist.
 Le Monde Slave, XI, 1934; XII, 1935 — Mon. Sl.
 Летопись Матице Српске, 1934—1935, n° 338—344 — Лет. мат. срп.
 L'Europe Centrale, Prague, 1935.
 L'Europe Orientale, XIII, 1934.
 Listy filologické, t. LXI, 1934; t. LXII, 1935 — Listy fil.
 Ljetopis Jugoslovenske Akademije znanosti v umjetnosti, 1933/34, t. 47. Zagreb 1935 — Ljet. Jug. Ak.
 Lud Słowiański, t. III, fasc. 2, 1934.
 Македонски Прегледъ, an. IX. София 1934—1935 — Мак. Прегл.
 Narodna Starina, Zagreb 1933, t. XI, n° 27, 28, 29 — Nar. Star.
 Národopisný věstník československý, an. XXV—XXVI, Praha 1932—1933 — Nár. věst. čsl.
 Научовый Сборник товариства «Просвѣта» въ Ужгородъ за 1933—34, t. X.
 Orientalia Christiana Analecta, n° 90—104. Roma 1934—1935 — Or. Christ.
 Orientalia Christiana Periodica, t. I, Roma 1935 — Or. Chr. Per.
 Prager Rundschau, t. IV, 1934; t. V, 1935.
 Прилози проучовању народне поезије, t. I, Београд 1934; t. II, fasc. 1, 1935 — Прил. нар. поез.
 Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор, XII, XIII₁₋₂, 1933; XIV₁₋₂, 1934 — Прил. књ. јез. и ист.
 Revue des études hongroises, t. VIII—XI, fasc. 3—4, 1933; t. XII, fasc. 1—2, 1934.
 Revue des études slaves, Paris 1933, t. XIII; t. XIV, 1934; t. XV, fasc. 1—2, 1935 — Rev. ét. sl.
 Revue internationale des études Balkaniques, an. 1, t. I, 1934; t. II, 1935 — R. I. ét. Bal.
 Revue historique, an. 59, 1934; an. 60, t. CLXXVI, 1935.
 Revue historique du Sud-Est Européen, an. XI, 1934; an. XII, 1935 — R. h. S.-Est Eur.

- Сборникъ за Народни Умотворения и Народопись. Изд. Бълг. Ак. на наукитѣ въ София, кн. XXXIX, 1934 — Сбор. Нар. Ум. Seminarium Kondakovianum, t. VII, 1935 — Sem. Kond.
- Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, 1934; 1935, n° I—XIV — Stzb. preuß. Ak.
- Slavia. Časopis pro slovanskou filologii, an. XII, fasc. 3—4, 1933; an. XIII, 1934—1935 — Slav.
- Slavische Rundschau, 1933, t. V; 1934, t. VI.
- Советский Музей. Сектор Науки Наркомпроса. Изогиз. Москва, 1934; 1935, n° 1—4.
- Списание на българската Академия на наукитѣ, кн. XLV, клонъ ист.-филолог.-филос.-обществ., 22. София 1933; кн. XLVIII, n° 23. 1934 — Спис. Бълг. Ак.
- Sprawozdania poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, n° 20, 1933; n° 21, 1935 — Spraw. pozn. tow.
- Sprawozdania towarzystwa naukowego we Lwowie, an. XII, 1934; 1935 — Spraw. tow. nauk. Lwów.
- Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji umiejętności, t. XL, 1935 — Spraw. Polsk. Ak.
- Српски Книжевни Гласник. Београд 1935. N. S., t. XLIV — Срп. Књ. Глас.
- Старинар. Орган Српског археолошког друштва. III ser. t. VIII/IX, 1933—1934. Београд — Стар.
- The Byzantine Institute. The Mosaics of St-Sophia at Istanbul, an. I, 1931/32.
- The Slavonic and East-European Review, vol. XII—XIV, 1934—1935 — Slav. Rev.
- Θεολογία. Περιοδικὸν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα διδόμενον κατὰ τριμηνίαν, t. III, fasc. 39—42. Athènes 1935 — Θεολ.
- Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР, t. II. Ленинград 1934 — Труды Инст. Слав.
- Труды отдела древне-русской литературы Ак. Наук СССР, t. I 1934; t. II, 1935 — Труды др. рус. лит.
- Училищенъ прегледъ, t. XXXIII, 1934; t. XXXIV, fasc. 1—10, 1935 — Учил. прегл.
- Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 26. Bd. Stuttgart 1933.
- Вестник Академии Наук СССР, 1934, fasc. 11—12; 1935, fasc. 1—10 — Вест. Ак. Н.
- Věstník Královské České Společnosti Nauk, 1933, 1934 — Věst. Kr. Čes. Sp. N.
- Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu, t. I, fasc. 1—2, Zagreb 1935 — Vjes. etn. muz. Zagreb.
- Wiadomości archeologiczne. Warszawa 1933, t. XII.
- Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. XXX, fasc. 1, 1935.
- Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, t. VIII (N. F., IV, H. 1—2, 1933; t. IX (N. F., V), fasc. 2, 3, 1935 — Zeit. Osteur. Gesch.
- Zeitschrift für slavische Philologie, t. X_{3—4}, XI_{1—2}, 1934; XI_{3—4}, XII_{1—2}, 1935 — Zeit. slav. Phil.
- Ziemia Czerwieńska. Rocznik oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie, Roczn. I. Lwów 1935 — Ziem. Czer.

I. Littérature et légende.

- A. Littérature scientifique. LER. — B. Z., t. XXXIV₁, p. 76—78.
- JEANNE CROISSANT, *Aristote et les Mystères*. (Bibl. de la Fac. de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège 51.) Liège-Paris. 1932. IX, 218 S. — Par W. THEI-
- KARL PICHLER, *Severos von Alexandreia*. Ein verschollener griechischer Schriftsteller des IV. Jahrhunderts nach Chr. V. Die Ethopoie: Τίνας ἄν εἴπε λό-

γος ζωγράφος γράψας κόρην καὶ ἐρασθεὶς αὐτῆς — publication du texte d'une Ethopoiie de Sévère d'Alexandrie avec commentaire et traduction. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 11—24.

R. VAN LOY, *Le « Pro Templis » de Libanius* — commentaire du texte publié *Byz.*, VIII₁, p. 7—39. — *Byz.*, VIII₂, p. 384—404.

L'empereur Julien. Oeuvres complètes. Tome I, 1ère partie: Discours de Julien César. Texte établi et traduit par J. BIDEZ. Paris 1932. XXXX + 235. Doppelseiten + 1 Bl. 8°. (Collection des Universités de France) 40 frs. — par OTMAR SCHISSEL. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 109—113.

A. M. DESROUSSEAU, *Julien, Or. III (II.)*. P. 49e—101^d — quelques observations suggérées par la lecture du second Panégyrique de Constance dans l'édition et traduction de Bidez. — *Byz.*, t. IX₂, p. 525—534.

F. CUMONT, *Antiochus d'Athènes et Porphyre* — l'auteur démontre qu'une des sources principales de l'Introduction de Porphyre à l'Apotélasmatique fut Antiochus d'Athènes. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 135—156.

R. KEYDELL, *Über die Echtheit der Bibeldichtung des Apollinarius und des Nonnos* — l'auteur se prononce pour l'authenticité de la version en hexamètres des psaumes d'Apollinaire et de la version poétique de l'Évangile de St. Jean par Nonnos. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 243—254.

J. TURCEVIĆ, *Cl. Claudianus und Joannes Lydos. Zur Frage der Herkunft Claudianus* — d'après Lydos Claudien était d'origine paphlagonienne; comme cette origine-là était en général mal vue les lettrés tâchaient de la cacher. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 1—14.

OTMAR SCHISSEL, *Die rhetorische Progymnastik der Byzantiner* — le point de départ des progymnasmata fut pendant toute l'époque byzantine Aphthonios et son maître Libanios. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 1—10.

J. GLETTNER, *Die Progymnasmata des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos. Erstausgabe (Schluß)* — commentaire du texte grec publié dans XXXIII₁, p. 1 sq. Le manuel de Xanthopoulos est influencé par celui d'Aphthonios. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 255—270.

† ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἀνδρέας ὁ Πηρὸς ἢ Τυφλὸς — l'auteur qui a retrouvé les œuvres d'André l'Infirmes ou l'Aveugle, hymnographe du VIIIème siècle démontre que celui-ci avait, en collaboration avec Étienne le Sabbaites, composé le Triôdion, qui fut ensuite complété par les deux frères Stoudites Théodore et Joseph. — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 3—25.

J. BIDEZ, *Aréthas de Césarée, éditeur et scholiaste* — examen de l'œuvre d'Aréthas de Césarée comme commentateur de Platon, Aelius Aristide, Lucien et Julien. — *Byz.*, t. IX₁, p. 391—463.

† ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τοῦ Μεταφραστοῦ — l'auteur publie 17 lettres inédites de Syméon Métaphraste retrouvées dans un manuscrit de la Grande Laure du Mont Athos; elles semblent prouver que Syméon avait vécu au XIe siècle. — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 26—38.

H. GRÉGOIRE, *Une épigramme grecobulgare* — nouvelle traduction d'une épigramme de Jean le Géomètre, où les mots Ψηνᾶ et Λᾶ sont expliqués du slave comme chien et aboyer = psina et laj. — *Byz.*, t. IX₂, p. 795—799.

Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. Α'. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων. Τόμος Α'. — ΑΜ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Athen «Hestia». 1933. πη'. 561 S. 4° — par F. DÖLGER. — B. Z., t. XXXV, p. 84—85.

NIKOS A. BEES, *Die Klosterregeln des Nikephoros Blemmydes in bezug auf Pachomios Rhusanos sowie eine Inschrift aus Jenishehir* — étude de quelques fragments du Typikon de Nicéphore Blemmydes qui se sont conservés chez Pachomios Rhusanos et comparaison avec le texte de l'édition de Heisenberg. L'inscription de Jenishehir ne peut pas être attribuée à Nicéphore Blemmydes. — B. N. Jb., X₁₋₂, p. 115—123.

M. JUGIE, *La date de la mort de Gémistos Pléthon*. Elle doit être fixée au 26 juin 1452. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 160—161.

Д. Н. АНАСТАСИЈЕВИЧЪ, *Летописъ Никольски* (Богословье IX, 4). 1934 — par V. DJOROVIC. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 111—115.

Suidae Lexicon edidit ADA ADLER. Pars II. Δ—Θ. (Lexici Graeci recogniti et apparatu critico instructi, vol. I). Leipzig. B. G. Teubner. 1931, XI—740 pp., in 8° — par M. R. SULZBERGER. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 678—679.

Suidae Lexicon edidit ADA ADLER. Pars III. Κ—Ο; Leipzig. Teubner, 1933, in 8°, XIV—632 p. (Lexicographi graeci recogniti et apparatu critico instructi, Vol. I) — par M. R. SULZBERGER. — *Byz.*, t. IX₁, p. 459—460.

JAN SAJDAK, *Kwestja «Suidasa»* — l'auteur explique le titre de «Suidas» non comme Σουίδας — nom de l'auteur, mais ἡ σοῦδα — riche encyclopédie des sciences,

ce terme paraît être emprunté au sanscrit —su—vidyā. — *Spraw. Pozn. Tow. Prz. N.*, 1933, n° 19, p. 32—33.

N. FESTA, *A proposito di criteri per stabilire l'autenticità degli scritti compresi nel Corpus Lucianum* — le Corpus Lucianum est une collection de livres de Lucianus en possession d'un homme ayant connu de près la Cour de Léon le Sage et d'Alexandre; c'est lui qui a adjoint une imitation de Lucianus intitulée Charon. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 377—395.

I. ΣΥΚΟΥΤΡΗ, *Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β'* — édition première d'un Éloge de Basile II par Léon le Diacre, composé vers 980 après la révolte de Scléros. — *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 425—434.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, *Ἀνέκδοτα ἐγκώμια εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας* — édition d'un panégyrique des trois Hiérarques de Mathieu Camariote d'après le Paris gr. 817 et 1214. — *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 55—71.

THEMISTOKLES BOLIDES, *Die Schriften des Georgios Moshampar und der Codex Alexandrinus* — l'auteur se prononce sur la forme du nom qui serait Μοσχάμπαρ, ainsi que sur la date du manuscrit qui serait 1590. — *Изв. бълг. арх. инст.*, t. IX, p. 259—268.

C. BAUDOUX, *A propos de la lettre du patriarche Timothée au prêtre et docteur Péthion* — cette lettre prouve qu'au VIIIe et IXe siècle, les écrits profanes grecs étaient presque toujours traduits en arabe d'une version syriaque. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 37—40.

P. MAAS, *Zu dem Ab dankungsgedicht des Nikolaos Muzalon*. I. Literarisches — étude sur la forme littéraire de la poésie

d'abdication de Georges Musalon; quelques-uns des principaux fragments dont le texte est émendé sont publiés (pp. 2—7).

II. FRANZ DÖLGER, *Politisches und Kulturgeschichtliches* — le point principal de cette poésie est la lutte entre le pouvoir spirituel et le pouvoir séculier et spécialement de l'évêque Musalon avec le duc de Chypre Eumathios Philokales (p. 7—14). — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 2—14.

S. G. MERCATI, *Tre poesie di Cristoforo Mitileneo integrate secondo il codice vallicelliano greco B 53* — trois fragments de poésie de Cristophore de Mytilène qui permettent de restituer quelques vers perdus. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 1.

E. STÉPHANOU, *Jean Italos. L'immortalité de l'âme et la résurrection* — l'auteur aboutit à la conclusion que les idées émises par Italos lui-même ne correspondent pas toujours à celles qui lui sont attribuées par le Synodicon. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 413—428.

G. MERCATI, Βασίλειος Ἀχριδηνός e non Βασιλεὺς Ἀχριδηνῶν, Βασίλειος e non Καλός — le petit ouvrage attribué à Saint Maxime fut écrit par Basile Achridénos — polémiste inconnu du temps de Manuel Comnène. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 348—351.

S. G. MERCATI, *Per l'interpretazione di un passo di Giorgio Chumnos* — l'auteur se déclare pour la lecture « ἔξω καὶ μέσα κλαίγοντας » dans IX v. 43—46 de Giorgios Chumnos, *Old Testament Legends*, ed. F. H. Marshall, Cambridge 1925. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 293—294.

Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископъ български. Перевелъ отъ гръцки митрополитъ СИМЕОНЪ Варненски и Преславски. Отд. отп. Сборникъ на Бълг. Акад. Наук, кн. XXVII, 1931; XXXIII + 279

p. — par IV. DUJČEV. — *Slavia*, XIII₁, p. 124—126.

Ibid., — par M. ANDREEVA. — *Byz. sl.*, V, p. 476—479.

GEORG STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen* (ca 1138—ca 1222) — essai d'une biographie détaillée du célèbre écrivain Michel Choniates métropolit d'Athènes. L'auteur prouve que le nom d'Akominatos est une erreur due au premier éditeur de l'oeuvre des deux frères, Hiéronyme Wolf. Parmi les nombreux appendices est à noter une nouvelle édition du Hypomnéstikon de Michel Choniates à l'empereur Alexis III avec un commentaire détaillé. — *Or. Chr.*, n° 91, pp. 324.

G. STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen* (ca 1138—ca 1222). [*Orientalia Christiana*, Vol. XXXIII. 2. Nr. 91. 1934.] S. 126—324. 8° — par M. WELLNHOFER. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 106—109.

Ibid., par δ' Ἀθηνῶν Χρυσοστόμος — Θεολογία, n° 40, p. 182—186.

SILVIO GIUSEPPE MERCATI, *Sulla vita e sulle opere di Giacomo di Bulgaria* — de la vie et l'oeuvre de Jacob de Bulgarie, auteur du XIIIe siècle, qui a écrit en honneur de Jean III Vatatzès et d'Andronic Paléologue, père de Michel VIII. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 165—176.

F. DÖLGER, *Die Abfassungszeit des Gedichtes des Meliteniotes. Auf die Enthaltsamkeit* — l'auteur précise la date de la composition de la poésie moralistique Εἰς τὴν Σωφροσύνην de Meliténios; cette date est en même temps le terminus ante quem des versions A et T de l'épopée de Digénis et contribue à fixer celles du roman de Kallimachos et Chrysorrhoe et celui de Lybistros. Cette date tombe entre 1355 et 1395. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 315—330.

U. LAMPSIDES, *Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt* — polémique avec M. Lampros. Deux épisodes sont à dater autrement: celle du feu en 1241, celle de l'emprisonnement du chef turc en 1301. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 15—17.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ Π. ΚΟΥΖΗ, Τὸ «περὶ οὕρων» ἔργον τοῦ Ἰωάννου ἐπισκόπου Πρισδριανῶν — l'évêque de Prisdriane Jean, n'est pas l'auteur de ce petit traité de médecine. — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 362—382.

Procopio de Cesarea, Le Inedite libro nonno delle Istorie. Testo greco con traduzione italiana a cura di D. COMPARETTI. Edizione postuma licenziata de D. BASSI. [Fonti per la storia d'Italia pubblicati dell'Istituto Storico Italiano. Scrittori: Secolo VI.] Roma 1928. LXXX — 367 S. — par J. SYKUTRIS. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 363—366.

J. HAURY, *Zu Prokops Geheimgeschichte* — polémique avec M. Sykutris [B. Z., t. 27; 1927] sur la date de la composition des Anecdotes de Procopios. L'auteur se prononce pour la date après 550; elles seraient écrites entre le VIIe et VIIIe livres des Histoires. — *B. Z.*, t. XXXIII₁, p. 10—14.

P. PEETERS, Πασαγνάθης — Περιογενής — l'auteur aboutit à la conclusion (p. 422) «qu'il faudra joindre l'épisode de Pasagnathes et celui de Saborios Persogenes à la longue liste des passages où Théophane est tributaire d'une source perdue, dont la trace peut être identifiée dans la littérature syriaque». — *Byz.*, t. VIII₂, p. 406—423.

C. KUMANIECKI, *Quelques remarques critiques sur Génésius* — quelques corrections du texte qui seraient à observer pour une nouvelle édition. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 551—552.

P. MAAS, *Der Interpolator des Philotheos* — l'auteur démontre que quelques fragments relatifs à certains faits historiques ont été interpolés à peu près en l'an 910. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 257—261.

YVONNE DE RIJK, *Le saignement de nez de Constantin* — fait analogique raconté par Glycas et la Synopsis (fin du XIIIe siècle). — *Byz.*, t. X₁, p. 211—213.

I. DUJČEV, *Une interpolation chez Anne Comnène* — résumé en français des considérations publiées dans le Makedonski Pregled VIII (1933) — le nom de Μόκρος doit son origine tout simplement à une métathèse du nom Κροῦμος (Μοκρου-ς avec la désinence habituelle -os: Μοκρ-ος). — *Byz.*, t. X₁, p. 107—115.

JEAN B. FALIER-PAPADOPOULOS, *Phrantzès est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?* l'auteur déclare que la grande chronique de Phrantzès ne doit pas être l'oeuvre de cet historien et émet l'hypothèse qu'elle aurait pu être écrite par Macaire Mélissènes, héros de Lepante. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 177—189.

G. MORAVCSIK, *Les sources byzantines de l'histoire hongroise* — plan de travail et méthode suivie dans son ouvrage; A magyar történet bizánci ferrásai (A Magyar Történetu domány Kézikönyve, szerkeszti Hóman Bálint. I. kötet 6/b füzet). Budapest 1934, p. 256. — *Byz.*, t. IX₂, p. 663—673.

Ibid., — résumé. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 390—391.

A. VASILIEV, *Jörg of Nuremberg, a writer contemporary with the fall of Constantinople* — note sur un petit ouvrage tombé dans l'oubli d'un contemporain de la prise de Constantinople par les Turcs. — *Byz.*, t. X₁, p. 205—209.

N. IORGA, *Une source négligée de la prise de Constantinople* — l'auteur publie en langue roumaine avec traduction française et variante russe, éditée au paravant, deux opuscules — l'une sur la fondation de Tzarigrad, l'autre sur l'histoire de Tzarigrad — c'est-à-dire sur la prise de Constantinople par les Turcs. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 59—128.

БОРЪЕ ЖИВАНОВИЋ, *На каком је језику Константин из Островице писао своју хронику?* — d'après l'auteur, la chronique turque de Constantin d'Ostrovice a été composée originalement en polonais. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIV₁₋₂, p. 174—180.

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Латински извод из Успомене јаничара или кроника турска Константина из Островице написане између г. 1496 и 1501?* — à propos des articles de F. Bujak dans *Studja geograficzno-historiczne* 1925. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 203—205.

Ф. РЖИГА, *Кто перевел краткую повесть о взятии Константинополя турками?* — l'auteur a découvert une variante de la courte histoire de la prise de Constantinople, dans laquelle le nom du traducteur est donné. Ce n'est pas le prince Kourbsky, mais Maxime le Grec, comme le prouve aussi l'analyse stylistique de ce monument. — *Slavia*, XIII₁, p. 105—108.

JOSEF VAJS, *K charakteristice nejstarších evang. rukopisů staroslověnských* — *Вуз.-сл.*, t. V, p. 113—119.

СТ. СТАНОЈЕВИЋ и Д. ГЛУМЕЦ, *Св. писмо у нашим старим споменицима* (П. И. књ. LXXXIX), 8^о, 1932, XXXI + 668 стр. — par M. SPERANSKIJ. — *Труды Инст. Слав.*, II, p. 449—451.

FÜRST N. TRUBETZKOJ, *Ein alt-kirchenslavisches Gedicht* — reconstitution en vers d'une poésie sur Grégoire de Na-

zianze en vieux slave, attribuée à Constantin enfant dans la Vie écrite en vieux slave. — *Zeit. slav. Phil.*, XI₁₋₂, p. 52—54.

VINCENZO USSANI, *L'Egesippo e il Giuseppe slavo*. Estratto dai Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia, t. VIII. (1923), p. 227—37. *Id.*, *Su le fortune medievali dell' Egesippo*, dans *Rendiconti etc.*, t. IX (1933), p. 107—118. — par H. D. — *An. Bol.*, LIII₃₋₄, p. 155—158.

V. M. ISTRIN, *Chronika Georgija Amartola v drevnem slavjanskom perevode*. Tekst, izsledovanie i slovar', I.—III. Petrograd 1920—1930. XVIII + 612, XXI + 454, L + 348 S. — par GY. MORAVCSIK. — *BNJb.*, X₁₋₂, p. 151—153.

Die Nestorchronik von R. TRAUTMANN (Slavisch-baltische Quellen und Forschungen, hrsg. von R. Trautmann. 6). Leipzig, Markert et Petters 1931, 303 S. — par G. OSTROGORSKY. — *Hist. Zeit.*, 148, p. 148—149.

Dr. B. C. КИСЕЛКОВЪ, *Григорий Цамблакъ* — vie et oeuvre littéraire de Grégoire Tzamblique, homme de lettres et prélat d'origine bulgare, qui vécut et travailla en Serbie, Valachie et Russie. — *Уч. Прегл.*, XXXIV, p. 1165—1183.

МИНКО ГЕНОВЪ, *Константинъ Преславски*. — *Поетътъ на старобългарската книжнина* — biographie de Constantin de Préslave, un des élèves de St. Méthode et un des premiers écrivains en langue vieux-slave. — *Бълг. ист. библ.*, t. V, t. II, p. 30—55.

N. P. ПОПОВ, *L'Izbornik de 1076, dit de Svjatoslav, comme monument littéraire* — l'Izbornik de 1076 doit être considéré comme une oeuvre de génie russe; il est absolument vain de lui chercher un ori-

ginal grec. C'est seulement d'après sa forme que cet ouvrage se rattache aux oeuvres byzantines connues sous le nom de gnomologia. — *Rev. ét. sl.*, XIV₁₋₂, p. 5—25.

М. П. АЛЕКСЕЕВ, *Англо-саксонская параллель к Поучению Владимира Мономаха* — les sources du Castoiment de Vladimir Monomakh sont à chercher non seulement dans la littérature byzantine et slave, mais aussi dans l'anglo-saxonne; des parallèles avec le « Faeder Laravidas » se laissent établir. — *Труды др. рус. лит.*, II, p. 39—80.

И. П. ЕРЕМИН, *Из истории древне-русской публицистики XI века* (Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах) — étude de l'épître de Théodore hégoumène du monastère Pečerski au prince Izjaslav Jaroslavič sur les Latins. L'attribution à Théodore est juste et il ne faut pas chercher l'auteur de l'Épître dans la personne de Théophane le Grec, écrivain du XIIe siècle. — *Труды др. рус. лит.*, II, p. 21—38.

В. Ф. РЖИГА, *Опыты по истории русской публицистики XVI века. Максим грек как публицист* — caractéristique des travaux de publiciste de Maxime le Grec, concernant des questions ecclésiastiques ainsi que d'ordre social et politique. Sont aussi publiés un fragment sur Alexandre de Macédoine et deux épîtres à Basile III et Jean le Terrible. — *Труды др. рус. лит.*, I, p. 5—120.

М. Н. СПЕРАНСКИЙ, *Эволюция русской повести в XVII веке* — parmi les romans russes du XVIIe siècle l'auteur en a retrouvé deux où il est question du pieux empereur Michel, c'est-à-dire Michel III, et de l'épisode de Basile de Macédoine. Pour composer le premier on s'est servi de la Chroniques de Georges Amartole et de quelques compilations analogues. Dans le second roman on parle de l'arbre d'or, du fils

prodigue, de l'empereur Balthasar-Lavtassar et enfin de l'empereur Michel. Édition du texte des deux romans. — *Труды др. рус. лит.*, I, p. 137—170.

DR. DRAGOSLAV STRANJAKOVIĆ, *Podaci za bosansku istoriju po srpskim radoslevima i letopisima* — le peu de connaissance historique sur la Bosnie s'explique par la rareté des monastères orthodoxes et la lutte religieuse sur le territoire de la Bosnie. — *Nar. Star.*, n° 27, p. 59—63.

А. БЕЛИЋ, *Око книжевног рада св. Саве* — caractéristique de St. Sava d'après la biographie composée par son fils. — *Срп. књ. глас.*, 1935, p. 169—174.

М. LEROY, *Grégoire Magistros et les traductions arméniennes d'auteurs grecs* — biographie et étude de l'oeuvre littéraire de cet homme de guerre et de lettres, qui a contribué à la floraison de la littérature arménienne médiévale. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 263—294.

АЛЕКСЕЈ ОЛЕСНИЦКИ, *Турски извори о косовском боју*. Покушај критичке анализе њихове садржаја и узајамне консекутивне везе — textes et traductions des récits d'historiens turcs du XVe et XVIe siècles sur la bataille de Kossovo et du meurtre de Mourad. — *Glas. škop. nauč. druš.*, XIV, p. 59—98.

B. Littérature populaire.

KAREL SVOBODA, *La composition et le style du roman de Nicétas Eugénianos* — analyse de ce roman du point de vue de la composition, du style et de la versification. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 191—201.

H. SCHREINER, *Die Überlieferung des mittelgriechischen Romans von Lybistros und Rhodamne* — étude critique sur le

texte du roman grec médiéval de Lybistros et Rhodamne. L'auteur donne un aperçu des éditions parues et en préparation et s'arrête sur les différents manuscrits et leurs relations mutuelles. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 15—36; t. XXXIV₂, p. 272—301.

EUGÈNE ANIČKOV, *Les romans courtois dans les Balkans* — au Xe siècle les Balkans on été l'avant-garde du monde slave et transmettaient aux autres le christianisme et la civilisation byzantine; plus tard ce sera la Dalmatie qui transmettra le roman courtois occidental aux Slaves. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 108—111.

R. GOOSSENS, *A propos de la légende de Constantin V* — commentaire sur la cuirasse garnie de lames de couteau ou de rasoirs, que Constantin revêt en entrant dans l'ancre du serpent. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 157—160.

M. WELLMANN, *Der Physiologus*. Eine religionsgeschichtliche u. naturwissenschaftliche Untersuchung. [Philologus, Suppl. Bd. 22, Heft 1.] Leipzig. Dietrich 1930, II u. 116 S. — Par F. DREXL. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 366—370.

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Српски Абагар*. Прештампано из «Etnologa». Љубљана, IV. 2. 1931 — par M. — *Nar. Star.*, t. XI, n° 29, p. 231—233.

ИВАНОВЪ, Й., *Български старини изъ Македония събрани и обяснени*. Второ, допълнено издание. Издава Бълг. Академия на наукитѣ. София 1931. 671 стр. — par G. IL'INSKIJ. — *Slavia*, XII₃₋₄, p. 507—512.

HUGO SCHREINER, *Die Helden der mittelgriechischen Volksdichtung als Wahrer des Volkstums und Retter des Vaterlands* — l'auteur relève les traits caractéristiques de Digénis Akritas qui font de lui un héros national de Byzance. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 202—224.

Berichtigungen und Nachträge zu dem Aufsätze von Hugo Schreiner. — *Ibid.*, p. 414—417.

A. CH. CHATZES, Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης καὶ Ἀκριτιῆς. Byz.-neogr. Jbb. 9 (1931/32) — par F. DÖLGER. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 406—409.

S. P. KYRIAKIDES, Παρατηρήσεις εἰς τὰ Ἀκριτικά ἔπη. Λαογραφία, t. X (1932), p. 40 — par ROGER GOOSSENS. — *Byz.*, t. IX₁, p. 412.

G. WARTENBERG, *Die Kaisernamen im Digenisepos* — l'auteur se prononce pour l'explication de l'épithète νικηφόρος dans une des versions de l'Akritide comme le nom de l'empereur Nicéphore, alors l'empereur Romain serait à identifier avec Romain Lécapène. — *N. B. Jb.*, XI₁₋₂, p. 55—64.

HENRI GRÉGOIRE, *Études sur l'épopée byzantine* (Revue des études grecques, t. XLVI, 1933, p. 26—69) — par R. GOOSSENS. — *Byz.*, t. IX₁, p. 414—416.

H. GRÉGOIRE, *Digenis Akritas et le calife Mut'asim* — analyse de l'épisode où l'héros dompte le cheval et tue un lion en présence de l'empereur Basile. Les entraves qu'il ajusta à sa ceinture sont un trait commun de l'époque et se retrouve aussi chez les écrivains arabes. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 161—165.

H. GRÉGOIRE, *Le sultanat d'Iconium dans l'épopée byzantine* — polémique avec M. Chatzis; l'auteur conteste l'originalité des vers de Digénis Akritas sur Iconium et remplace le mot Iconium (ὁ ἑδίδου κατὰ καιρὸν τέλος τῷ Ἰκονίῳ) par τὸ τῶν οἰκείων. — *Byz.*, t. IX₁, p. 362—365.

HENRI GRÉGOIRE, *L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque*

et l'épopée romane. Extrait des Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, t. XVII, 1931, p. 463—493 — par ROGER GOOSSENS. — *Byz.*, t. IX₁, p. 409—412.

M. CANARD, I. *Delhemima. Épopée arabe des guerres arabo-byzantines* — caractéristique et contenu de ce roman dont dépendent le roman turc de Sayyid Battāl et le conte héroïque d'Omar el No'mān dans les 1001 Nuits. — *Byz.*, t. X₁, p. 283—300.

H. GRÉGOIRE, *Héros épiques méconnus* — I. *Šarkān et Ramuzān* — sur l'origine de la geste d'Omar al Nu'mān et de ses trois fils dans les Mille et une Nuits — contamination de la geste de Mélitène avec le récit des trois chefs perses; II. *Khatchatour-Asator* — légende des empe-reurs byzantins devenus vassaux des musulmans. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 451—459.

HENRI GRÉGOIRE, *Le renom précocé de Constantin Delassène* — ce renom fait partie de la « légende » du personnage; on peut trouver des analogies dans certaines expressions du Digenis slave. — *Byz.*, t. X₁, p. 256.

HENRI GRÉGOIRE, *Note sur le Digenis Slave* — le Digenis Slave est une version archaïque à tendances antibasiliennes qui fut remaniée plus tard d'une manière loyaliste dans l'Akritas grecque venue à nous. — *Byz.*, t. X₁, p. 335—339.

P. PASCAL, *Le « Digenis » slave ou la « Geste de Divgenij »* — traduction du texte d'après les trois manuscrits russes qui se sont conservés. — *Byz.*, t. X₁, p. 301—334.

N. IORGA, *Livres populaires dans le Sud-est de l'Europe et surtout chez les*

Roumains. I. Roman d'Alexandre; II. Guerre de Troie; III. Livres de sagesse; IV. Récit occidentaux — aperçu général des ouvrages des catégories littéraires nommées, leur analyse et question de leurs sources. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, t. XIV, p. 7—72.

ЯНИНА ВИСКОВАТАЯ, *К вопросу о европейских сказаниях о «Гордом царѣ» и их обработках* — l'auteur étudie la question du transfert du sujet du roi superbe puni; ce sujet passa par l'intermédiaire de Byzance dans toutes les autres littératures européennes. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 345—357.

ANDRÉ MAZON, *Les dits de Troie et la parabole des rois* — les trois rédactions des dits de Troie sont toutes les trois indépendantes. Les deux récits des traductions de Malalas et de Manassés remontent à deux versions différentes de Dictys, tandis que celui de la Parabole des Rois n'est qu'une refonte inconnue des légendes troyennes sur la base d'Ovide. — *Rev. ét. sl.*, XV₁₋₂, p. 12—52.

H. N. ЗАРУБИН, *Заря утренняя или вечерняя?* (Из комментария к «Слову о полку Игореве».) — explication de l'expression du texte du Chant d'Igor sur la longueur inaccoutumée du crépuscule par des analogies dans les langues slaves et le grec. — *Труды др. рус. лит.*, II, p. 95—150.

Д. В. АЙНАЛОВ, *Замечания к тексту «Слова о полку Игореве»* — essai d'explication de quelques expressions vagues du chant d'Igor: птиць подобно — influence de l'Écriture Sainte; стружие — sceptre du prince — coutume empruntée de Byzance. — *Труды др. рус. лит.*, II, p. 81—94.

ANOUAR HATEM, *Les poèmes épiques des Croisades*. Genèse, historicité, localisation. Paris. Geuthner. 1932 (XIII — 425 pp.). — Par ROGER GOOSSENS. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 706—726.

H. GRÉGOIRE, *La patrie des Niebelungen* — les conclusions principales sont : 1° Les Burgondes ont résidé de 413 à 436 en Germanie seconde, non à Worms en Germanie première; 2° Les Niebelungen sont des Pippinides de Nivelles et leurs fidèles. — *Byz.*, t. IX₁, p. 1—39.

H. GRÉGOIRE, *Où en est la question des Niebelungen?* — I. Retour à l'histoire — importante pour l'étude de la question est le texte d'Olympiodore. II. Hagen identifié. III. Note—Odo d'Amay. — *Byz.*, t. X₁, p. 215—250.

H. GRÉGOIRE, *Une source byzantino-bulgare de la « Tempête » de Shakespeare* — cette source paraît être le travail d'un « clerc » qui a combiné les données générales du conflit de Nicéphore avec Kroum d'après Skylitzès et les aventures de Vladimir et Samuel d'après le Prêtre de Dioclée. — *Byz.*, t. IX₂, p. 787—792.

HENRI GRÉGOIRE, *L'origine bulgare de « La Tempête » de Shakespeare* — la source commune d'Ayrer, d'Eslava et de Shakespeare... est bien un roman historique bulgare-byzantino-serbe, dont les principaux personnages sont : Kroum confondu avec Samuel, l'empereur Nicéphore confondu avec Nicéphore Ouranos, adversaire de Samuel, Kasara ou Théodora, fille de Samuel, Jean Vladimir de Dioclée, prototype de Ferdinand. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 81—97.

ТИХ. Р. ЂОРЂЕВИЋ, *Свѣти Сава и Хасан Паша* — étude de la chanson épique populaire de St. Sabas et Hassan-Pacha; on y trouve quelques traits communs avec la Vie de St. Georges d'Amastris. — *Срп. Књ. Глас.*, 1935, p. 183—186.

ДРАГ. КОСТИЋ, *Најстарије песме о свѣтом Сави* — le cycle des chants populaires sur la fuite du prince Rastko — le futur St. Sabas au Mont Athos a pu influencer les

biographes de St. Sabas Domentien et Théodose. — *Срп. Књ. Глас.*, 1935, p. 187—193.

СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *О неким мотивима у нашим народним песмама* — quelques chants épiques ont pour sujet des faits historiques; ainsi le sujet du « Mariage du Car Dušan » est à chercher dans les récits sur le mariage de Manuel Comnène. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 5—12.

БР. КРСТИЋ, *Окултне мотиви у нашим народним песмама* — sur les motifs occultes des chants populaires épiques et lyriques. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 62—70.

Д. КОСТИЋ, *Значај стиха у усменој књижевности за оцену веродостојности казанога* — la forme poétique du point de vue de la mentalité populaire doit certifier la véracité du récit. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 25—33.

М. ЛАЛЕВИЋ, *Вези између усмене и писане књижевности. Писање крвљу и златом* — l'habitude d'écrire avec des lettres rouges, d'or et d'argent répandue au Moyen âge, surtout à Byzance a laissé aussi des traces dans la poésie populaire serbe. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 74—86.

Р. МЕДЕНИЦА, *Муж на свадби своје жене («Ропство Јанковића Стојана и варијанте»)* — le sujet du mari reparu qui assiste aux noces de sa femme est répandu chez les Slaves, mais il paraît être pris de la littérature grecque. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 33—61.

С. М. ОРХАНОВИЋ, *Један есхатолошки мотив у старој косовској поезији* — du motif de la divination dans la littérature épique serbe. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 208—214.

Др. СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Неколико белешака у народној традицији* — l'auteur

cherche une explication au fait que la tradition orale ne connaît pas les événements les plus anciens de l'histoire nationale. — *Прил. нар. поез.*, II₁, p. 1—7.

М. МУРКО, *Неколико задаџи у проучовању народне епике* (Einige Aufgaben der Epenforschung) — l'auteur retrace les problèmes les plus importants pour l'étude du chant épique populaire yougoslave. — *Прил. нар. поез.*, I₁₋₂, p. 2—5.

С. МАТИЋ, *Сремске песме у Вуковој збирци* — répertoire des chansons provenant de la région de Srem du recueil de Vuk Karadžić, dont quelques-unes se rapportent au cycle épique de Marko Kralević et de Kossovo. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 146—164.

DR. GRETA SYKORA, *O životu epskíek pesama na otoku Visu* — de la chanson épique populaire à Visé; le texte d'une poésie épique sur la bataille de Kossovo est publié. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 12—27.

Г. РУЖИЧИЋ, *Народна епика у Велесу* — l'auteur publie une chanson du cycle de Kossovo. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 230—237.

М. С. ФИЛИПОВИЋ, *Епска песма у околини Струмице* — à noter quelques pièces du cycle de Marko Kralević. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 222—229.

DR. G. SYKORA, *Епика у Шоплуку* (Volksepik in Sofioter Dörfern) — entre autres quelques chansons sur Momčilo et Marko Kraljević. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 247—251.

ГЕО. ЗАНЕТОВЪ, *Български народни пѣсни отъ с. Конгазъ, Бесарабия* — l'auteur publie quelques chants populaire bulgares, entre autres, de Marko Kralević, qui se sont conservés chez les Gagauzes de Bes-

sarabie. — *Спис. Бѣлг. Ак.*, XLV, p. 121—144.

М. ЂОРЂЕВИЋ, *Из арбанашког народног предања* — quelques légendes populaires albanaises, entre autres, sur la bataille de Kossovo. — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 187—200.

C. Légende. Folklore.

Lidové povídky jihomakedonské. Z rukopisů St. Verkovických vydali PETR A. LAVROV a JIŘÍ POLÍVKA (Rozpravy České akademie věd a umění. Tř. III, čís. 70). V Praze 1932, in 4°; p. V + 595 — par STEFAN MLADENOV. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 431—454.

Ibid., — par V. TILLE. — *Slavia*, XIII₁, p. 147—185.

A. DELATTE ET CH. JOSSEMERAND, *Contribution à l'étude de la démonologie byzantine* — aperçu général des noms génériques des démons qu'on rencontre dans les textes magiques byzantins, ainsi que de leur activité, nature et caractère. — *Annaire Inst. Phil.*, t. II, p. 207—232.

A. JACOBY, *Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Kosmopoïie des Leidner Zauberpapyrus* — ce Kosmopoïion, bien que d'un caractère polythéiste prend ses sources dans la Cosmogonie biblique; les formules de sorcellerie ont été empruntées aux livres sacrés de quelque secte gnostique. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 65—92.

F. DREXL, *Studien zum Text des Achmet* — fin d'une étude critique des textes d'Achmet venus jusqu'à nous (voir XXXII₁, p. 13 sq.). — *B. Z.*, t. XXXIII₁, p. 271—292.

М. А. ANDREEVA, *К истории византийско-славянских гадательных книг.* — *Виз.-сл.* V, p. 120—161.

R. GOOSSENS, *Les nâgas et le basilic dans le monde gréco-romain* — les légendes des dragons, serpents et basilics sont passées en Grèce par l'intermédiaire de l'Égypte. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 415—449.

A. DELATTE, *La catoptromancie grecque et ses dérivés*. (Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, fasc. 48.) 1932, 221 p. in 8° et XIII pl. — Par W. KROLL. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 679—681.

N. G. POLITIS, *Λαογραφικά Σύμμεκτα*, t. III. Athènes, édition de l'Académie, 1931, 393 p. in 8° (=Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, 6) — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, 406—407.

Ibid., par FR. PFISTER. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 83—84.

VASELIN CAJKANOVIC, *Ein früh-slavisches Märchenmotiv bei den Byzantinern* — analyse d'un passage du Pseudo-Césarius parlant de l'avidité des Slaves, dévorant les mamelles des femmes. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 112—116.

Ibid., — résumé — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 258.

Dr. SVETISLAV STEFANOVIĆ, *Die Legende vom Bau der Burg Scutari*. (Ein Beitrag zur interbalkanischen und vergleichenden Sagenforschung.) — analyse de la légende de la construction du château de Scutari en Albanie, qui est connue en langues slaves, grecque et albanaise. Sa composition remonte au XIIIe ou à la fin du XIIe siècle. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 188—210.

ΦΑΙΛ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Γεύματα, δείπνα καὶ συμπόσια τῶν Βυζαντινῶν* — description des repas, dîners, soupers et banquets byzantins et des différents objets de service de table, des cou-

tumes suivies, du service et du protocole de la Cour byzantine d'après les sources. — *Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 97—160.

PHAEDON KOUKOULÈS, *Sur les coutumes des Byzantins relatives à la mort* — plan d'un travail à entreprendre. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 238—241.

E. SCHNEEWEISS, *Allgemeines über das Folklor auf dem Balkan* — aperçu général du folklore balkanique qui dénonce une quantité de traits communs chez différents peuples; méthodologie de la question. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 180—184.

DRAH. STRÁNSKÁ, *Lidové obyčeje hospodárské. Zvyky při setí: Příspěvky k srovnávacímu rozboru (Pokračování)* — études sur les coutumes et croyances relatives aux travaux des champs, aux semailles et à la moisson, ainsi que sur les démons végétatifs et le pain rituel (voir aussi t. XXIV, p. 41—91, 258—285). — *Nár. věst. čsl.*, XXV—XXVI, p. 160—244.

PETRU CARAMAN, *Une ancienne coutume du mariage. Étude d'ethnographie du Sud-Est européen* (Fin) — l'auteur aboutit à la conclusion que la coutume du foyer avec ses deux types: 1. amener la jeune fille sur le four et 2. tomber sur le foyer est une continuation d'une coutume isolée du mariage antique. — *Lud słow.*, III₂, p. 185—212.

Dr. PETAR BULAT, *Pogled u slovensku botaničku mitologiju* — essai d'une reconstitution en traits généraux de l'ancienne mythologie botanique slave. — *Nar. Star.*, 27, p. 1—26.

EGREM ÇABEJ, *Sitten und Gebräuche der Albaner* — aperçu général des coutumes albanaises avec des parallèles pris chez d'autres peuples balkaniques. Influences réciproques gréco-albanaises. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 218—234.

М. АРНАУДОВЪ, *Очерки по българския фолклор* («*Esquisses de folklore bulgare*»). Edition du Ministère de l'Instruction publique, Sofia 1934. Grand in 8°, p. VII — 695 — par SVET. STEFANO-VIC. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 291—293; par HR. VAKARELSKI, *Ibid.*, p. 293—295.

ХР. ВАКАРЕЛСКИ, *Лѣтници празници на огъня* (Изъ народния ни календаръ) — description de quelques fêtes populaires bulgares dédiées au culte du feu qui se célèbrent aux jours des fêtes de Saints. — *Бълг. ист. библ.*, an. V, t. II, p. 99—101.

ИВ. ЦИШИМАНОВЪ, *Към терминологията на българските народни носии* — sur l'urgence d'une étude spéciale du costume national bulgare et d'un dictionnaires des dénominations, parmi lesquels on trouve des emprunts nombreux à la terminologie byzantine. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 107—120.

Др. ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЪ, *Народна ношња у Маријеву* — description détaillée du costume national porté à Marijevo (Serbie du Sud). — *Glas. Škop. nauč. dr.*, XIV, p. 107—179.

Д-р ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЪ, *Зле оче у веровану муслимане у Охридѹ* — de la superstition du mauvais oeil chez les musulmans d'Ochrida et des moyens de s'en garder. On y retrouve quelques éléments chrétiens et byzantins. — *Гласник етн. муз. Беогр.*, t. IX, p. 1—31.

МИЛАН КАРАНОВИЪ, *Јан и слављење Крсног имена у њему* — description de la fête héréditaire du nom à Janje. — *Glas.*

zem. mus. Bosni, t. XLV, p. 135—148.

ТН. CAPIDAN, *Le jeu aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais* — description de ce jeu d'origine grecque. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 211—231.

Др. ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЪ, *Старина и значај племенских предања у Срба* — sur les légendes historiques et généalogiques des différentes tribus et confraternités. — *Лет. мат. срп.*, 340, p. 1—13.

М. С. ЛАЛЕВИЪ, *Писање на колену* — le motif d'une personne écrivant sur son propre genou est pris de l'iconographie. — *Прил. нар. поез.*, II, p. 67—69.

ВЕСЕЛИН ЧАЈКАНОВИЪ, *Светац на десном рамену* — de la tradition populaire de l'ange se trouvant à l'épaule droite de l'homme. — *Прил. нар. поез.*, II, p. 20—23.

ПАВЛЕ СТЕВАНОВИЪ, *Мотив «Писања крвљу» у нашој народној књижевности* — le motif de la charte écrite avec du sang est très répandu dans la littérature ancienne serbe et est aussi connu dans la littérature byzantine. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIV₁₋₂, p. 191—193.

EDMOND SCHNEEWEISS, *Fremde Beeinflussungen im Brauchtum der Serbo-kroaten* — l'auteur examine les influences étrangères, entre autres, byzantines sur les coutumes populaires des Serbo-croates (à l'occasion de la naissance, du baptême, des fiançailles et des noces, de la mort et de l'enterrement et les coutumes journalières). — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 172—179.

II. Manuscrits et Bibliographie.

A. Manuscrits et Bibliographie.

GUSTAV SOYTER, *Die byzantinischen*

Papyri der Würzburger - Universitätsbibliothek — brève description de ces papyrus du point de vue philologique. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 162—164.

J. MANTEUFFEL, *Papyrus i ostraka warszawskie* — description d'une collection d'ostrakon et papyrus achetée à Fayoum en 1931; les papyrus datent du II—VII siècle; quelques pièces byzantines en font partie. — *Spraw. Pol. Ak. Um.*, XL, n° 2, p. 21—24.

J. SAJDAK, *Jakób Diassorinos jako fałszerz* — Jacob Diassorinos a falsifié une métaphore de Jean Géomètre, qui se retrouve dans le cod. Parisianus Graecus 2743. — *Spraw. Pozn. Tow. Prz.*, 1933, n° 19, p. 28—30.

S. SALAVILLE, *Deux manuscrits du ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΖΩΗΣ de Nicolas Cabasilas* — description de deux manuscrits dont M. Gass ne s'est pas servi pour son édition de la Vita in Christo: du Cod. 38 du Syllogue littéraire grec de Cple et du Cod. 52 de fonds Canonici à Oxford. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIV, p. 67—82.

I. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 3 χειρόγραφον τῆς ἱερῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης — le manuscrit 3 du monastère de l'Olympiotisse contient une chronographie populaire du type du Paris. gr. suppl. 467 mais qui s'arrête à la campagne de Selim contre Chypre. — *Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 95—96.

C. OSIECZKOWSKA, *Note sur le Rossianus 251 de la Bibliothèque Vaticane* — description d'un manuscrit renfermant les écrits de Saint Jean Climaque, sa Vie et une lettre, qui lui fut adressée par Jean Raithonsis. — *Byz.*, t. IX, p. 261—268.

J. DAVREUX, *Le codex bruxellensis (græcus) II 4836 (de haeresibus)* — description de ce recueil d'écrits contre les hérésies avec publication de quelques fragments. — *Byz.*, t. XI, p. 91—106.

ИВ. СНЪГАРОВЪ, *Пропуски и грѣшки въ издадениѣ книжовни паметници за св. Никола Софийски* — émendation du texte de la vie de St. Nicolas de Sophie publié par M. Syrku (Сборник отд. рус. яз. и слов., t. LXXI, n° 2, S. Petersbourg 1901). — *Год. Соф. Бог. Фак.*, VI, p. 1—26.

Г. ИЛЬИНСКИЙ, *Запись в Лесновском Паренесисе Ефрема Сирина 1353 года* — réédition d'une note inscrite dans le manuscrit de 1353 des Parenésis d'Ephraïm le Syrien du monastère de Lesnovo, où sont mentionnés ensemble les souverains serbe et bulgare. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 67—74.

ИВАНЪ ДУЙЧЕВЪ, *Латинскиятъ надписи по ватиканския преписъ на Манасиевата хроника* — l'auteur publie les notes latines du manuscrit du Vatican contenant la traduction bulgare de la Chronique de Manassès. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 369—378.

Archymandrita GRZEGOR PERADZE, *Dokumenty dotyczące zagnień odnalezienia i tekstu kodeksu Sinajskiego* — quelques questions relatives à la découverte du code sinaïque et son acquisition par le gouvernement russe. — *Ἑλπίς*, VIII, p. 127—151.

P. FRANCHI de' CAVALIERI, *Codices graeci Chisiani et Borgiani*. Recensuit P. F. de C. [Bibliothecae Apostolicae Vaticanae manu scripti recensiti iussu Pii XI P. M.] Romae, Typis polyglottis Vaticanis. 1927. XVIII und 165 S. 4°. — par A. ERHARD. — *B. Z.*, t. XXXIII, p. 370—373.

SOPHR. EUSTRATIADES, *Συμπλήρωμα ἀγιορειτικῶν καταλόγων Βατοπεδίου καὶ Λαύρας. Μνημεῖα ἀγιολογικὰ [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 4.]* Paris und Chennevières-sur-Marne 1930. 124 S. 4° — par A. ERHARD. — *B. Z.*, t. XXXIII, p. 373—376.

Προηγούμενου ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΗΤΟΥ, (Π. Δουρουντάκη) ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ, Κατάλογος αναλυτικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει τοῦ Ἀθῶ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας βασιλικῆς πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, τύποις «Φοίνικος», 1932. Σελ. [η'] + 212. Εἰς 4-ον — παρ ἸΩΑΝΝΗΣ Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ. — Β. Ν. Jb., X₁₋₂, p. 153—155.

ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, ΜΕΤΡΟΠ., Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Χάλκῃ ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας — catalogue des manuscrits de la bibliothèque du monastère de la Panaghia de Chalki; 50 manuscrits sont décrits en détail (à suivre). — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 236—292.

Ι. Δ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, Ἐν Ἑλληνικὸν χειρόγραφον ἐν τῇ Πανεπιστημιακῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Τυβίγγης — description d'un manuscrit grec du XVIIe siècle acheté par la Bibliothèque de Tübingen en 1917. — Θεολογία, n° 41, p. 273—278.

H. RITTER u. R. WALZER, *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* — traductions arabes d'écrivains-médecins grecs se trouvant dans les bibliothèques de Constantinople en 51 manuscrits inédits. Ce sont des écrits vrais et faux d'Hippocrate, Galien, Pseudo Pythagore, Dioskourides, Magnus d'Emessa et Théonnestos. — *Sitzb. Preuss. Akad.*, 1934, n° XXVI, p. 801—846.

B. MEISSNER, *Bemerkungen zu Ritter-Walzer: Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* — explication d'une manière nouvelle de quelques passages du texte. — *Sitzb. Preuss. Akad.*, 1935, n° XII—XIV, p. 206—212.

CONSTANTIN J. KARADJA, *Sur les*

bibliothèques du Sud-Est Européen — à propos de deux travaux de M. E. Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel* (Mémoire de l'Académie des Sciences de Heidelberg, an. 1919, n° 24) et *Aus der Werkstatt. Johann Hartung zum Gedächtnis*. Freiburg 1925. — *R. h. S.-E. eur.*, 1935, n° 10—12, p. 314—323.

Catalogus codicum hagiographorum latinorum bibliothecae Capituli ecclesiae cathedralis Beneventanae — en appendice du catalogue rédigé par M. P. Poncelet sont publiées deux pièces inédites: une sur la déposition du vêtement de la Vierge à Blachernes, l'autre sur le martyre de St. Modeste. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 337—377.

O. SCHISSEL, *Note sur un Catalogue codicum chronologorum graecorum* — programme d'une collection de textes chronologiques et essai de retracer d'après l'introduction du Chronicon Paschale la forme même des manuels chronologiques. — *Byz.*, t. IX₁, p. 269—295.

B. БЕХЕШЕВИЧ, *Corpus scriptorum juris graeco-romani canonici quam civilis* — état présent de l'étude des textes juridiques byzantins et de leur publication; l'auteur note les principaux inédits et souligne l'urgence d'un Corpus. — *Изв. бѣлг. арх. нучн.*, IX, p. 137—144.

G. de JERPHANION, *Projet de publication d'un choix d'inscriptions grecques chrétiennes* — histoire de l'idée de ce projet et plan d'une édition préparée. — *Изв. бѣлг. арх. нучн.*, IX, p. 129—136.

JAN SAJDAK, *Byzantynistyka — źródła i zarys studjów* — bref aperçu historique des études byzantines des débuts jusqu'aux temps modernes. — *Spraw. Pozn. Tow. Prz. N.*, 1933, n° 19, p. 30—32.

E. G., *Les études byzantines et le dictionnaire de théologie catholique Vacant-Amann* — l'auteur attire l'attention sur les articles concernant l'histoire ecclésiastique byzantine dont il dresse la liste. — *Byz.*, t. IX₂, p. 739—744.

M. HOMBART, *Bulletin papyrologique*. VII — liste supplémentaire des travaux publiés en 1932 et en 1933 jusqu'au 15 septembre. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 605—626.

MARCEL HOMBART, *Bulletin papyrologique* VIII (1933—1934) — bibliographie des ouvrages parus. — *Byz.*, t. X₁, p. 340—367.

K dnešnimu stavu bádání o jazyce a písemnictví církevněslovanském. A propos de l'état actuel des recherches dans le domaine de la langue et de la littérature vieux-slaves — par M. WEINGART. — *Byz.-sl.*, t. V, p. 417—468.

J. MATL, *Die serbokroatische Literaturwissenschaft 1914—1929*. Teil 5—6 — de la littérature épique populaire serbo-croate. — *Zeit. slav. Phil.*, XI₃₋₄, p. 387—408, XII₁₋₂, p. 142—161.

P. SKOK, *But et signification des études balkaniques* — l'auteur émet l'idée que les Balkans ne sont pas seulement une unité géographique mais aussi une unité culturelle qui serait le sujet d'une science spéciale. Il souligne son importance et propose les méthodes à suivre. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, 1934, p. 1—28.

V. MOŠIN, *Les études byzantines et les problèmes de l'histoire interbalkanique* — bref aperçu général. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 314—319.

A. SOLOVIEV, *Les problèmes d'histoire balkanique aux congrès internationaux de Sofia et de Varsovie* — compte-rendu des communications relatives à ce problème. —

R. I. ét. Balk., t. I, p. 319—322.

M. BUDIMIR, *Die Balkanistik auf den IV. Byzantinologen Kongreß in Sofia* — bref aperçu des communications relatives à la balkanistique. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 323—324.

S. BROUSSALEUX, *Le IVe congrès international des Études byzantines* — compte rendu. — *Irén.*, t. XI, p. 418—425.

HENRI GRÉGOIRE, *Le congrès de Sofia* — compte-rendu des sciences et impressions de voyage. — *Byz.*, t. X₁, p. 259—281.

Б. Ф., Четвъртиятъ международенъ конгресъ по византология — compte-rendu principalement du point de vue des études archéologiques. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 426—428.

K. SVOBODA, *Byzantologischer Kongreß in Sofia* — compte-rendu du IVe Congrès d'études byzantines à Sofia. — *Slav. Rund.*, VI₂, p. 425—428.

Г. ОСТРОГОРСКИ, *IV Међународни конгрес византолога у Софији* — compte-rendu principalement du point de vue de l'intérêt pour la science yougoslave. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 227—230.

A voir aussi p. 345—346: M. Weingart.

R. GUILLAND, *Le deuxième Congrès de l'Association Guillaume Budé* — compte-rendu. — *Byz.*, t. X₁, p. 368—374.

* FR. ŠIŠIĆ, *Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeta*. I. XVI i XVII stoljete — étude sur l'historiographie croate du XVIe—XVIIe siècle; les deux figures principales sont Jean Lucius et Paul Ritter Vitezović. — *Jug. ist. čas.*, I, p. 22—51.

Публикације Народног Музеја у Београду о нашој средњовековној уметности.

— par A. DEROKO. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 142—146.

ANTUN GRGIN, *Novija otkrića »Bihaća« hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu* — aperçu général des résultats des fouilles entreprises par la société historique croate « Bihać ». — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 239—243.

ANTUN GRGIN, *Rad arheološkog Muzeja u Splitu poslije svjetskog rata* — aperçu de l'état actuel des travaux du Musée Archéologique de Split et des fouilles entreprises après la guerre. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 235—239.

ЗОР. СИМИЋ-МИЛОВАНОВИЋ, *Народни Музеј у Београду* — compte rendu de l'activité du Musée National de Belgrade après la guerre. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 231—235.

G. ČREMOŠNIK, *Rad zemaljskog muzeja u Sarajevu na istorijskoj nauci posle oslobođenja* — aperçu général des travaux dans le domaine historique du Musée Régional de Sarajevo après la guerre. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 243—245.

N. BĂNESCU, *Bulletins régionaux. Roumanie. Histoire, littérature et philologie, art, droit* — notes sur quelques ouvrages récents. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 575—583.

FRANJO BAŠ, *Slovenska zgodovinska i narodopisna bibliografija za leto 1932* — bibliographie historique et géographique slovène, contient aussi quelques travaux traitant des questions byzantinoslaves. — *Čas. zgod. nar.*, XXIX₃₋₄, p. 171—197.

M. MURKO, *Les études slaves en Tchécoslovaquie. V. Après 1918 dans l'État tchécoslovaque restauré* (voir aussi, 1935, t. III, 198 sq., 361 sq.; IV, 39 sq.) — état actuel, les travaux dans le domaine

de la byzantinologie et des rapports byzantino-slaves y sont aussi mentionnés. — *Mon. Sl.*, XI an., t. IV, p. 161—203.

V. ADRIANOVA — PERETZ, *Veröffentlichungen der »Kommission« für altes Schrifttum an der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiev* — aperçu bibliographique des éditions de travaux d'histoire littéraire de l'Académie des Sciences de Kiev. — *Zeit. slav. Phil.*, XI₁₋₂, p. 172—176.

B. А. ПЕТРОВ, С. Н. ВАЛК и А. И. МАЛЕИИ, *Письменная культура древней Руси XI—XVI вв.* — compte rendu d'une exposition à la Bibliothèque de l'Académie des anciens monuments littéraires russes du XI—XVIe siècles. — *Вест. Ак. Н.*, 1934, n° 11—12, p. 31—75.

ANTOINE FLOROVSKIJ, *La littérature historique soviétique-russe. Compte-rendu 1921—1931* — mentionne à plusieurs occasions des ouvrages relatifs aux rapports byzantino-russes. — *Bul. Inf. Eur. Or.*, VI₃₋₄, p. 120—186; VII₁₋₂, p. 5—111.

PANAGIOTIS N. PATRIARCHÉAS, *Über die Organisation und den Stand der Arbeiten des Mittelalterlichen Archivs der Akademie zu Athen* — des travaux entrepris par le Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον pour l'étude du grec de l'époque de la turcocratie et en général de la topographie grecque médiévale. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 255—257.

G. A. IL'INSKIJ, *Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. Българска Академия на наукитѣ. София 1934.* — par V. GRUMEL. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 237, 238.

Ibid., — par F. K. — *Čas. zgod. nar.*, XXIV₃₋₄, p. 213—215.

B. Bibliographie des savants.

F. DÖLGER, *Ernst Gerland* † — vie

et oeuvre du savant historien allemand. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 269—271.

V. LAURENT, *In memoriam: † Ernst Gerland* (19. V. 1870—12. XI. 1934) — biographie caractéristique de l'oeuvre du savant historien allemand défunt. — *Ech. Or.*, 1935, n° 179, p. 368—374.

М. АРНАУДОВЪ, Михаилъ Драгомановъ. Животъ, идеи, значение за българския фолклоръ — biographie du savant russe M. Dragomanov et caractéristique de ses travaux scientifiques sur la littérature épique russe et sur le folklore bulgare. — *Год. Соф. Унив.*, XXIX, n° 5, p. 1—33.

Р. РУСЕВЪ, Едуардъ Гибонъ и историята на България — études des passages de la fameuse histoire de Gibbon consacrés à la Bulgarie. — *Год. Соф. Унив.*, XXIX, n° 3, p. 1—7.

V. GRECU, *G. Balș* (24. IV. 1868—22. IX. 1934) — Nécrologie. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 267—268.

Б. КОПЛАН, Г. И. Ильинский (1878—1934) — nécrologie du philologue slave G. I. Iïnskij et caractéristique de son oeuvre scientifique. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 567—571.

Л. МИЛЕТИЧЪ, Несбъжднало се предсмъртно желание на Н. П. Кондаковъ да се върне въ България — note bibliographique sur les dernières années de Kondakov. — *Мак. Прег.*, IX₃₋₄, p. 234—238.

СТ. РОМАНСКИ, Н. П. Кондаковъ въ България (По случай на десетгодишната отъ смъртта му.) — sur le séjour de Kondakov en Bulgarie. — *Мак. Прег.*, IX₃₋₄, p. 231—234.

ДРАГ. СТРАЊАКОВИЪ, Љубомир Стојановић (19. VIII. 1860—16. V. 1930) — nécrologie de l'éminent philologue

serbe, éditeur des anciens actes et diplômes serbes. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 259—261.

РАД. ПЕРОВИЪ, Чедомиљ Мијатовић (6. X. 1842—14. V. 1932) — nécrologie de l'historien serbe dont quelques travaux concernent aussi l'histoire byzantine. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 267—269.

В. Н. КОРАБЛЕВ, Валтасар Божишич и академик Ламанский (По архивным материалам.) — nouvelles données d'après la correspondance de Bogšić et Lamanski pour le séjour du savant yougoslave en Russie. — *Труды Инст. Слав.*, II, p. 163—188.

В. Н. КОРАБЛЕВ, Памяти академика И. В. Ягича. К десятилетней годовщине со дня его смерти (1838—1923) — essai d'une biographie du fameux slaviste V. Jagić. — *Труды Инст. Слав.*, II, p. 311—351.

Д-р ВИКТОР НОВАК, Натко Нодило. II. Научник — caractéristique de l'oeuvre du savant croate dont quelques ouvrages traitent de questions byzantino-slaves. — *Лет. мат. срп.*, 340, p. 187—248.

А. МАТĚЈЧЕК, Vojtěch Birnbaum († 30. května 1934) — nécrologie de l'historien d'art et savant tchèque qui s'est spécialement occupé de l'ancien art chrétien et de la question d'Orient ou de Rome. — *Č. Č. H.*, XLI₁, p. 367—372.

IVAN STOJANOV, Карелъ Шкорпиљ и българската археологическа и историческа наука. (По случай неговата петдесетгодишна дейностъ въ България) — *Byz.-sl.*, t. V, p. 183—234.

JAROSLAV BIDLO, Michajlo Hruševs'kyj — nécrologie de l'éminent historien ukrainien avec une caractéristique de son oeuvre scientifique. — *Slav. Rund.*, VII₁, p. 62—64.

ÉLIE BORSCHAK, *Mikhaïlo Hruševskij* — biographie de l'historien ukrainien. — *Mon. Sl.*, XII an., t. I, p. 12—35.

KORDUBA, MIRON, *Michael Hruševskij als Forscher u. als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit* — biographie et caractéristique de l'oeuvre scientifique de l'historien ukrainien. — *Zeit. f. Osteur. Gesch.*, IX, p. 167—173.

N. IORGA, *Trois voyageurs en Orient de 1841 à 1921* — caractéristique des mémoires de voyage du fameux savant fran-

çais Buchon, de l'archéologue Perrot et d'un officier anglais, Repington. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1934, n° 4—6, p. 103—127.

ALEXIS JELACIĆ, *Les études byzantines à l'Université de St. Pétersbourg durant les dernières années d'avant guerre* — l'auteur parle de Papadopoulo-Kerameus, Vasiliev et Benešević. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 147—149.

H. G., *Les études byzantines à Strasbourg* — sur les travaux de M. A. Grabar. — *Byz.*, t. X₁, p. 377—379.

III. Langue, Métrique et Musique.

Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Α'. Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων. Τόμος πρῶτος. Σελ. 561 + πη' + 40. Ἀθήναι 1933, τυπογραφεῖον «Ἑστία». K. ΜΑΙΣΝΕΡ καὶ Ν. ΚΑΡΓΑΛΟΥΡΗ — par PHÉDON COUCOU-LES. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 283—285.

A. SIGILAS, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Saloniki. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 1934, VIII u. 327 S. — par PAUL MAAS. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 82—83.

E. A. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ, Φιλολογικὰ μελετήματα — l'auteur analyse les épigrammes publiées par S. Lambros (*N. Hellénomnémon*, t. XI), N° 10 et N° 5 et corrige l'épigramme moqueuse de Jean le Géomètre (*N. Hellénomnémon*, t. XVI) — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 438—449.

HIPPOLYTE DELAHAYE, *Stoudion-Stoudios* — la forme régulière du nom du fameux couvent est ἡ τοῦ Στουδίου μονή ou ἡ μονὴ τῶν Στουδίου, en conséquence la dénomination de Stoudion et Stodium n'est pas justifiée. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 1/2, p. 64—65.

H. LJUNGVİK, *Kritische und exegetische Bemerkungen zu einigen Stellen der Erga-exegesis des Johannes Tzetzes* — explication de quelques passages difficiles du commentaire d'Hésiode par Jean Tzetzes. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 262—271.

U. LAMPSIEDES, *Sprachliches zu den Vazelons-Urkunden* — quelques émendations du texte du point de vue lexicologique. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 18—19.

K. AMANTOS, Ῥωμανία. Ἑλληνικά 6 (1930), p. 231—235 — par F. D. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 446—448.

MARIA AMARIOTU, ΑΝΑΠΑΑ und ΑΝΑΠΑΙΟΝ — explication des deux termes appliqués à une certaine sorte de couverture. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 311—312.

MARIA AMARIOTU, *Zu einigen griechischen Volksdichtungen* — explication de quelques lectures difficiles comme φλέγα, κλωστή etc. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 303—303.

N. Π. ἈΝΔΡΙΩΤΗΣ, Περὶ τῆς ἀρ-

χῆς τῶν βορείων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς — l'auteur cherche à préciser l'époque à laquelle survinrent dans les idiomes septentrionaux du néogrec les changements des «κ», «ο» non accentués en «ι», «υ» et le rejet des «ι», «υ» non accentués; pour le premier idiome c'est le XIe siècle, pour le second le XIIIe. — Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 340—352.

ΜΑΝΟΛΗ ΚΡΙΑΡΑ, Ἡ λέξις ἄτιε τῶν Κρητικῶν κειμένων — d'après l'auteur le terme ἄτιε qui se retrouve dans l'Erotocastron n'est qu'une simple locution de familiarité et remplace ἄτυχε. — Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 83—94.

ANDRÉ MIRAMBEL, *Essai sur l'accent néo-grec et la tendance rythmique de la langue* — l'auteur démontre que dans le grec moderne le rythme de la langue se trouve étroitement lié à l'accent, depuis que l'accent allonge la voyelle. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 140—155.

CARLO TAGLIAVINI, *Miscellanea etimologica balcanica* — de quelques termes comme par exemple δέλογγος, guverta, qui sont d'origine latine. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 165—171.

P. SKOK, *aroum. Ianotáran'i, pl. de Ianóta* — analyse des noms de famille hybrides qui se rencontrent à Magarevo. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 276—277.

H. GRÉGOIRE, *Rangabé ou Forte Main* — l'auteur propose de voir dans l'épithète transcrite en grec Παγγαβέ l'adjectif slave «*ro kavu*» à la longue main, à la forte main. — *Byz.*, t. IX₂, p. 793—794.

H. GRÉGOIRE, *Notules. I. Le fleuve Bagrjanica* — ce nom qui est mentionné dans le Digénis slave est une traduction du Halys — Ἄλυ ποταμός; Ἄλυ a été compris comme le mot turco-tatar «*al*» —

écarlate, de là en russe алы. II. Patriarche oecuménique = «*évêque supérieur*» — un passage décisif pour ce sens du mot dans la vie d'Hypatios. III. Le lieu de naissance de Romain Lécapène et de Digénis Acritas — Λακάπη et la Locopetra du Digénis doivent être identifiés avec Lacotena à mi-chemin entre Mélitène et Samosate. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 569—574.

РАД. М. ГРУЈИЋ, *Топоним «Клиса» у нашим областима* — aperçu des toponymiques Klissé venant d'ἐκκλησία qui se rencontrent en Serbie. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 227—229.

РАД. М. ГРУЈИЋ, *Порекло имена варошице Ђевђелија* — le nom de Djevdjelia vient du grec Ζευγηλατεῖον. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 229—230.

СТ. РОМАНСКИ, *Имената на нѣкои македонски градове. 7. Шипљ* — sur la transformation linguistique de l'ancien nom Ἀστίβος, Astibus en Štip. — *Mak. Preg.*, IX₃₋₄, p. 55—58.

Д. ЯРАНОВЪ, *Името на градъ Ямболъ* — l'ancien nom de Iambol — Διάμπολις a été Διόσπολις; les Turcs ont adapté la forme grecque du nom, non la bulgare qui est Дѣбнлим. — *Mak. Preg.*, IX₂, p. 17—24.

ALEXANDER TURYN, *Zur Geschichte der griechischen Abstrakta in den europäischen Sprachen* — de l'influence des termes abstraits grecs sur les langues européennes et le chemin par lequel ces influences se sont effectuées, comme exemple est pris σύγχυσις — *Изв. бѣлг. арх. инст.*, IX, p. 151—160.

A. MEILLET, *Le problème de linguistique balkanique* — l'auteur note quelques concordances dans l'évolution de la structure de différentes langues balkaniques. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 29—30.

G. ANAGNOSTOPOULOS, *Les langues balkaniques* — l'auteur se prononce pour l'influence réciproque des langues balkaniques les unes sur les autres. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 272—273.

KR. SANDFELD, *Note de syntaxe comparée des langues balkaniques* — l'auteur note que « les langues balkaniques à la seule exception du serbo-croate, pour introduire des propositions complétives, procèdent différemment selon que la proposition dépend du verbe comme „dire“, „penser“, „croire“ ou de verbes comme „vouloir“, „obtenir“, „demander“, „faire“ etc. ». — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 100—107.

Doc. M. MAŁECKI, *Czechy balkaniskie w językach Macedonji* — l'auteur note quelques traits communs pour les langues balkaniques en général dans les dialectes de Macédoine. — *Spraw. Pol. Ak. Umj.*, XL, n° 2, p. 25—27.

NICOLAUS van WIJK, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*. Erster Band: Laut und Formenlehre (Grundriß d. slavischen Philologie u. Kulturgeschichte, herausg. von R. Trautmann u. Max Vasmer). Berlin u. Leipzig 1931. Walter de Gruyter et Co. Str. XVI + 254 — par JOSEF KURZ. — *Listy fil.*, 1935, n° 2/3, p. 206—215.

PAUL DIELS, *Altkirchenslavische Grammatik mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch*. I. Teil: *Grammatik*. Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher. I. Reihe: Grammatiken. Carl Winters Universitätsbuchhandlung. Heidelberg 1932. Str. XVI + 308.

II. Teil: *Ausgewählte Texte und Wörterbuch*. Heidelberg 1934. Str. VIII + 116 — par JOSEF KURZ. — *Listy fil.*, 1934, n° 6, p. 453—464; 1935, n° 1, p. 68—70.

I. Teil — par M. WEINGART. — *Byz.-slav.*, V, p. 479.

II. Teil — par JOSEF KURZ. — *Ibid.*, V, p. 479—480.

GEORGE L. TRAGER, *The Old Church Slavonic Kiev Fragment. Its Accents and their Relation to Modern Slavonic Accentuation*. 1933 — par M. WEINGART. — *Byz.-sl.*, V, p. 463—465.

JOSEF VAJS, *Rukověť blaholské paleografie* (Rukověti Slov. ústavu v Praze) 1932. VIII + 178 + 54 tab.) — par S. KUL'BAKIN. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 477—484.

Ibid. — par M. WEINGART. — *Byz.-sl.*, V, p. 417—424.

A. БЕЛИЧ, *Постанак прасловенске глаголске системе* — étude du système des verbes dans la langue praslave et de ses origines. — *Глас. Спн. Кр. Акад.*, CLXIV, p. 1—40.

JÁN STANISLAV, *Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine*. — *Byz.-sl.*, t. V, p. 1—112.

A. BRÜCKNER, *Etymologien* — l'auteur révisé quelques questions — à noter « Knur et Knoiz » (Eber) analogie avec le grec *ἐνοχοῦς* et « Vampir et netopyr » — influences bulgareo-néo-grecques. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 272—280.

E. FRAENKEL, *Bildung sekundärer Simplicia, namentlich durch falsche Abtrennung aus der Komposition im Baltischen und Slavischen* — de la composition de dérivés secondaires — simplicia dans les langues baltes et slaves; pendant ce procès un détachement erroné du préfixe a lieu, ce qui augmente d'une ou de plusieurs lettres la racine même du mot. Des exemples pris dans de traductions grecques illustrent la thèse. — *Slavia*, XIII₁, p. 1—29.

A. VAILLANT, *Le génitif pluriel en*

-*ōn — l'auteur après avoir étudié les formes de *-ōn* dans les langues indo-germaniques, surtout dans le slave et le grec aboutit à la conclusion, que cette forme archaïque s'est conservée dans le slave parce qu'on a maintenu longtemps l'emploi de l'adjectif dérivé pour exprimer le complément du substantif et qu'on a tardé à employer *ōn* comme une désinence du génitif pluriel, ne développant point l'innovation de *ōn*. — *Rev. ét. sl.*, XV₁₋₂, p. 5—11.

A. VAILLANT, *L'élimination des présents athématiques et le slave *moši* — l'auteur aboutit à la conclusion que « la rareté des formes athématiques conservées et leur disparité, expliquent la disparition de ces présents athématiques: elle est phonétique » (p. 31). — *Rév. ét. sl.*, XIV₁₋₂, p. 26—35.

N. van WIJK, *L'adjectif « mamŭ » et les verbes mamiti maniti* — l'adjectif « mamŭ » qui se retrouve dans le Paterik de Mihanović, dont le texte paraît présenter une traduction du grec exécutée par Méthode même, peut expliquer le verbe mamiti et son synonyme maniti. — *Rev. ét. sl.*, XIV₁₋₂, p. 72—75.

GEORGES CUENDET, *A propos du groupe dñi i nošti, rōka i noga* — « Le traducteur cherche donc à reproduire l'ordre des mots adopté par son modèle; il n'en doit pas moins respecter les habitudes de sa langue maternelle, quitte à s'écarter de l'original ». C'est ainsi que s'expliquent les divergences. — *Rev. ét. sl.*, XIV₁₋₂, p. 76—78.

ANDRÉ VAILLANT, *Vieux russe kriti, prés. krinju* — la comparaison du texte vieux slave dans lequel ce verbe se retrouve avec l'original grec de la traduction, démontre qu'il était employé dans le sens d'acheter. — *Rev. ét. sl.*, XIV₁₋₂, p. 78—80.

J. F. LOHMANN, *Eine slavische Suffix-Substitution* — question de la possibilité d'une distribution des formations des noms dans des classes de déclinaison « forte » et « faible ». — *Zeit. slav. Phil.*, X₃₋₄, n. 351—365.

ANDRÉ VAILLANT, *Les « lettres russes » de la Vie de Constantin* — polémique avec M. Dvornik. Le terme *роуцькыи* serait une faute du copiste et devrait être corrigée en *соуръскыи*. Constantin aurait appris à Cherson non seulement l'hébreu et le samaritain, mais aussi le syriaque. — *Rev. ét. sl.*, XV₁₋₂, p. 75—77.

Slave commun et vieux slave. Chronique par ANDRÉ VAILLANT — surtout sur l'ouvrage de M. Weingart, *První církevně-slovanská legenda o svatém Václavu*, v Praze 1934. *Svatováclavský sborník*. — *Rev. ét. sl.*, XV₁₋₂, p. 83—87.

P. KRETSCHMER, *Zum Balkan-Skythischen*. 1. Der Name der Donau. 2. Die Flußnamen Danastrius und Danaprius. 3. Die Danaerfrage. 4. Skyther u. Thraker — surtout à noter le § 1, où il est question de la forme slave du nom du Danube. — *Glotta*, XXIV, p. 1—55.

Л. МИЛЕТИЧЪ, *Къмъ историята на инфинитива въ българския езикъ* — l'auteur explique la disparition de l'infinitif dans la langue bulgare non par une influence étrangère, mais par un procès syntaxique caractéristique pour cette langue. — *Mak. Prez.*, IX₂, p. 1—8.

STEFAN MLADENOV, *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin. W. de Gruyter 1929, 8°, XIV + 354 S., mit einer Karte (= Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte) — par S. KUL'BAKIN. — *Zeit. slav. Phil.*, X₃₋₄, p. 451—463.

СТ. МЛАДЕНОВЪ, *Потекло и съставъ*

на сръднобългар. Българинъ, прѣкоръ на царь Асѣня I — la racine du surnom d'Assène I Българинъ est à chercher non dans la slave бѣл, mais dans le vieux turc bäl (bil). Le surnom voudrait dire Sage. — Спис. Българ. Ак., XLV, p. 49—66.

B. von ARNIM, *Mazedonisch-bulgarische Studien* — essai pour la délimitation d'une frontière des parlers bulgares-occidentaux et orientaux. — *Zeit. slav. Phil.*, XII₁₋₂, p. 1—16.

A. М. СЕЛИЩЕВ, *Македонская диалектология и сербские лингвисты. А. Белич и его последователи* — polémique avec M. Belić sur la question de la dialectologie macédonienne; pour les noms topographiques l'auteur prend pour la comparaison les formes grecques. — *Мак. През.*, IX₁, p. 53—68.

P. SKOK, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*. Pomorska biblioteka Jadranske straže 1933 (Preštampano iz »Jadranske straže« br. 3—12, 1932 i 1—3, 1933 god.). Split 1933, 8°, 184 — par M. BUDIMIR. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 128—129.

Ibidem., — résumé — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 161.

V. ČERNÝŠEV, *Les prénoms russes: formation et vitalité* — le russe a conservé mieux qu'aucune autre langue slave l'onomatistique ecclésiastique grecque; les noms laïques vieux russes ont été presque tout à fait étouffés par les noms religieux. Ce phénomène peut être en partie expliqué par la tendance à donner des noms de personnes abstraits, ne présentant aucun prétexte à la critique et à la moquerie. — *Rev. ét. sl.*, XIV₃₋₄, p. 212—222.

N. IORGA, *Le grec dans les pays roumains* — après la chute de Constantinople la langue grecque a été cultivée dans la ville même, ainsi que dans les Principautés

danubiennes. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 136—141.

PÈRE ION D. PETRESCU, *Les principes du chant d'église byzantin* — le chant byzantin procède de la musique grecque antique et évolue naturellement sous l'influence de la liturgie. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 242—249.

DOM M. SCHWARZ, *Le chant ecclésiastique byzantin de nos jours* — description des modes ou ἤχοι, dont quatre authentiques sont les principaux et quatre autres les pragaux des premiers. — *Irén.*, X, p. 335—352; XI, p. 168—195.

РАЙНА Д. КАЦАРОВА, *Помашки пѣсни отъ Сръдниѣ Родопи* — collection de chants populaires de Pomuks c'est à dire des Bulgares islamisés des Rhodopes. — *Сбор. Нар. Ум.*, XXXIX, p. 3—45.

ВАСИЛЬ СТОИНЪ, *Родопски пѣсни* — collection de chants populaires des Rhodopes avec une introduction purement musicale. — *Сбор. Нар. Ум.*, XXXIX, p. XV + 311.

БУКОРЕЩЛИЕВЪ, А., *Сръдно-родопски пѣсни* — publication de chansons populaires des Rhodopes Centrales — épiques, lyriques et de caractère religieux avec une introduction, traitant de leur tonalité et rythme. — *Сбор. Нар. Ум.*, XXXIX, p. 3—213.

ΕΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΣ, *Τὰ ἐν τῇ Βυζαντινῇ Μουσικῇ «Κρατήματα»* — cette habitude de prolonger pendant le chant des mots ou syllabes sans aucun sens en eux-mêmes — les kratimata ont été apportés au Mont Athos au XIIe siècle par Jean Koukozelis, chantre à la Cour impériale — *Επετ. Ἐτ Βυζ.* Σπ., t. X, p. 353—361.

Monumenta musicae byzantine. Edide-

runt Carsten Höeg, H. J. W. Tillyard, Egon Wallesz. I. *Sticherarium Vindobonensis theol. graec.* 181. Copenhagen, Levin et Munksgaard, 1935, in-fol. 66 p. de texte, 326 pp. de fac-similés — par H. D. — *An. Bol.*, LIII₃₋₄, p. 202—204.

Monumenta Musicae Byzantinae. Programme des travaux. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 775—778.

J. D. PETRESCO (Le Père), *Les idiomèles et le canon de l'office de Noël* (d'après des manuscrits grecs des XIe, XIIe, XIIIe et XIVe siècles). Étude de paléographie musicale byzantine. Préface de M. A. GASTOUÉ. Paris. Paul Geuthner, 1932. In 4°, 68 pages, 23 planches et 123 pages — par L. SERRAZ. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, p. 381—382.

IV. Théologie.

A. Littérature.

-Lexikon für Theologie und Kirche, zweite neubearbeitete Auflage des kirchlichen Handlexikon. Herder et Co. Freiburg in Bresgau. Bd. I—VI. 1930—1934 — par S. K. — *Ἑλπις*, t. VIII₁, p. 222—223.

Lexicon für Theologie u. Kirche. II. neubearb. Aufl. des kirchlichen Handlexikon, herausg. von M. BUCHBERGER. VI. Kirejewski bis Maura. Freiburg i. Bresgau. Herder, 1934. In 4°, VIII pages et 1040 col. Avec 10 planches, 23 cartes et 148 fig. — par L. S. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 233—234.

POULET (DOM CHARLES) O. S. B., *Histoire du christianisme*, fasc. VIII, t. II, p. 163—320, in 4°. Paris, Beauchesne, 1935, — par R. JANIN. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 231—232.

POULET (DOM CHARLES) O. S. B., *Histoire du christianisme*, fasc. IX, t. II, p. 321—480. Paris, Beauchesne 1935. Prix: 20 fr. — par R. JANIN. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 380—381.

METROPOLITA DJONIZY, *Archeologia Chrēscijańska*. Źródła ogólne. Z wykładów na Studjum Teologii Prawosławnej — aperçu général des sources de l'archéologie chrétienne: Actes des Apôtres, Patro-

logie, Actes des Saints. — *Ἑλπις*, VIII₁, p. 9—54; VIII₂, p. 9—44.

GERHARD RAUSCHEN, *Patrologie. Die Schriften der Kirchenväter und ihr Lehrgehalt*. 10. u. 11. Auflage, neubearbeitet von BERTHOLD ALTANER. (Herders Theologische Grundrisse.) Freiburg i. Bresgau, Herder 1931, XX + 442 S., gr. 8° — par PETER HESELER. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 132—142.

D. S. MPALANOS, *Πατρολογία*. Athen. 1930. 610 S. 8° — par J. ZELLINGER. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 92.

ΚΩΝ. Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου Αἰῶνος*, t. II, Athenis 1934, p. 401—938 — par M. GORDILLO, S. I. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 511—512.

O. BARDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Bd. 5: Die letzte Periode der altkirchlichen Literatur mit Einschluß der ältesten armenischen Schrifttums. Freiburg i. Br., Herder 1932. XI, 423 S., gr. 4° — par F. DÖLGER. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 376—380.

Ibid., — par V. GRUMEL. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, p. 376—377.

OTTO BARDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Bd. V. Frei-

burg in Br., Herder 1932, in 8°, XI—424 pp.

GERHARD RAUSCHEN, *Patrologie*, 10°—11° Auflage, von Berthold Altaner. Ibid., 1931, in 8°, XX—441 pp. — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 387—391.

ERICH CASPAR, *Geschichte des Pappsttums*. Zweiter Band: Das Pappsttum unter byzantinischer Herrschaft. Tübingen. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1933, XIV—826 pp., gr. in 8° — par H. G. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 761—764.

HANS LIETZMANN, *Zur Würdigung der Chester-Beatty-Papyrus der Paulusbrieve* — appréciation du point de vue de sa valeur théologique et philologique du fameux papyrus des Épîtres de St. Paul (première moitié du IIIe siècle) — la plus ancienne des copies venues à nous. — *Sitzb. Preus. Ak.*, 1934, n° XXIV—XXV, p. 774—782.

JOSEF SCHMID, *Der Apokalypsetext des Chester Beatty Papyrus* P⁴⁷ — étude du texte de l'Apocalypse du Chester Beatty papyrus du point de vue philologique et de la critique du texte. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 65—108.

CHRYSOStOMOS PAPADOPOULOS, Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Alexandrie. Patriarcat grec 1933, in 8°, 486 pp.

Id., Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62—1934). Ibid., 1935, gr. in 8°, XVI—930 pp.

GIUSEPPE LAZZATI, *Teofilo d'Alessandria*. Milano, Soc. ed. »Vita e Pensiero«, 1935, in 8°, VII—94 pp. (= Pubblicazioni della Università Cattolica, Série IV, vol. XIX) — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, LIII₃₋₂, p. 399—401.

P. CH. BAUER O. S. B., *Johannes Chrysostomus und seine Zeit*. I. Band: Antiochien. II. Band: Konstantinopel.

München. M. Huber 1929. XL, 330 S.; 1930, 411 S., gr. 8° — par A. ERHARD. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 97—100.

Études de Théologie Historique publiées sous la direction des professeurs de Théologie à l'Institut Catholique de Paris. Saint Jean Chrysostome Maître de Perfection Chrétienne, par LOUIS MEYER, Marianiste, Docteur en Théologie. Paris, Beauchesnes 1934, pp. XXXVIII + 389 — par I. HAUSHERR. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 509—511.

Epiphanios, Ancoratus und Panarion, hrsg. von KARL HOLL †. 3. Bd.: Panarion Haer. 65—80. De Fide. [Die griech. christl. Schriftst. der ersten drei Jahrb., 37. Bd.] Leipzig, Hinrichs 1933. XII u. 526 S. — par F. DREXL. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 365—368.

IR. HAUSHERR, *Quanam aetate prodierit « Liber Graduum »* — le Liber Graduum n'a pu être composé qu'entre les années 400 et 425. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 496—502.

L. MARIÈS, *Études préliminaires à l'édition de Diodore de Tarse sur les psaumes*. Paris. Les Belles Lettres, 1933, in 8°, 177 pp. (= Collection d'Études Anciennes) — par P. P. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 1/2, p. 88—90.

A. DIAMANTOPOULOS, Ἡ τρίτη οἰκουμένη ἡ Σύνοδος ἐν Ἐφέσῳ (Μελέτη ἱστορικῇ). Athènes, 1933, η' — 182 pages — par E. S. — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 252—253.

GENNADIOS M. ARABATZOGLOU, métropolitte de Héliopolis, Φωτειάς βιβλιοθήκη ἥτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. I. Constantinople 1933. — *R. h. S. E. Eur.*, 1934, n° 1—3, p. 67—76.

Concilium universale Chalcedonense edit EDWARDUS SCHWARTZ. Volumen primum. Pars prima. Epistularum collectiones. Actio primo. Berlin et Leipzig. W. de Gruyter et Co., 1933, in 4° (= *Acta conciliorum oecumenicorum*, tomus alter, volumen primum, pars prima). — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 401—405.

Concilium universale Chalcedonense edit EDWARDUS SCHWARTZ: Epistularum collectio B. Actiones III—VII. Berlin et Leipzig. Walter de Gruyter et Co., in 4°, XIII—163 pp. (= *Acta Conciliorum oecumenicorum*, tomus alter, volumen primum, pars altera) — par P. P. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 1/2, p. 99—102.

ATHÈNOGORAS, Ὁ γνήσιος συγγραφεὺς τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων. Athènes, τυπ. «ἡ Μέλισσα», 1932, 108 pp., in 8°.

G. THÉRY O. P., *Études dionysiennes* I. Hilduin traducteur de Denys. Paris, J. Vrin, 1932, IV—183 pp., in 8° (= *Études de philosophie médiévale* XVI) — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 407—409.

G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meleteniota ad altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del saecolo XIV*. [Studie Testi 56.] Città del Vaticano 1931. S. XII + 548, XII. Taf.

2. *Démétrius Cydonès, Correspondence*. Texte inédit, établi et traduit par G. CAMELLI. [Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé.] Paris. Les Belles Lettres 1930, XLVIII + 216 S. (1—131 Doppelseiten) — par JOH. SYKUTRIS. — *B. Z.*, t. XXXV, p. 92—104.

V. LAURENT, *Réponses canoniques inédites du patriarcat byzantin* — édition de ses ouvrages du XIe—XIIe siècles. I. Acte du patriarche Sergius qui confirme un acte plus ancien de Sisinius relatif au mariage; II. Acte du patriarche Eustathe — sur l'âge canonique; III. Acte du patriarche Michel d'Anchialos sur la signification du terme ἱερωμένοι et l'accès du clergé aux charges séculaires. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, p. 293—315.

N. CAPPYUNS, *Le synodicon de l'Eglise de Rhodes au XIIIe siècle* — analyse du synodicon de Rhodes, question de sa provenance et date (deux stades: 1° en 1240; 2e vers 1260). — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 195—217.

M. JUGIE, *Les oeuvres pastorales de Gennade Scholarios. Précisions sur ses trois patriarchats* — étude de quelques oeuvres de Scholarios avec essai de les dater. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 151—159.

L. PETIT, X. A. SIDÉRIDÈS, M. JUGIE, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, t. VI. Résumés, traductions et commentaires thomistes: I. Résumé de la I^a, II^{ae}. Traduction et commentaire de «De Ente et Essentia»; III. Traduction et commentaire du «De Anima» d'Aristote. Paris. Maison de la Bonne Presse, 1933. In 8°, XII—581 pages — par E. STÉPHANOU. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 123—125.

Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀπαντα εὐρισκόμενα. *Oeuvres complètes* de GEORGES SCHOLARIOS publiés pour la première fois par Mgr. L. PETIT †, X. A. SIDÉRIDÈS †, M. JUGIE, Paris, Maison de la Bonne Presse I (1928), LXIV, 550 S. — II (1929), XXX, 515 S. — III (1930), LII, 547 S. — V (1931), IX, 511 S. — VI (1933), XII, 582 S., 8° (Weitere Bände in Vorbereitung) —

par A. ERHARD. — *B. Z.*, t. XXXIV, p. 100—112.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνικαὶ συλλογαὶ τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς μετὰ τῶν ἁλῶσιν χρόνους — des recueils de Canons qui furent rédigés à Constantinople après la conquête turque. — *Θεολογία*, n° 39, p. 5—8.

A. ABEL, *L'apocalypse de Bahîra et la notion islamique de Mahdî* — l'auteur note des emprunts à Esra, Daniel et le Pseudo-Méthode. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 1—12.

F. C. ANDREAS, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. III. Aus dem Nachlaß herausgegeben von W. HENNING — édition de textes manichéens pour la plupart en langue parthe avec traduction en allemand par feu Andreas et un glossaire. — *Sitzb. Preuss. Akad.*, 1934, n° XXVII, p. 848—912.

WALTHER VÖLKER, *Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1932, VI + 147 S. 8°. RM. 5.80 (Sammlung ausgewählter kirchen- u. dogmengeschichtlichen Quellenschriften. Hrsg. von Gustav Kräger. Neue Folge 5) — par PETER HESELER. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 142—143.

B. Hagiographie.

HIPPOLYTE DELEHAYE, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*. Bruxelles. Société des Bollandistes, 1934, in 8°, 147 pp. (= Subsidia hagiographica 21). — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 361.

ERHARD (Mgs. ALBERT), *Die Kirche der Märtyrer*. Ihre Aufgaben und ihre Leistungen. Grand in 8°, XII et 412 pp. Verlag Joseph Kosel et Friedrich Rustet.

München, 1932 — par V. GRUMEL. — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 244—246.

Mme E. BEHR-SIGEL, *Études d'hagiographie russe* — orientation générale dans la littérature hagiographique russe. L'auteur insiste aussi sur la question de la pénétration d'ouvrages hagiographiques byzantins dans la Russie ancienne. — *Iren.*, XII, p. 241—254.

H. DELAHAYE, *Un groupe de récits «utiles à l'âme»* — étude de la légende de l'ascète dépouillé de vêtements et recouvert seulement de ses propres cheveux; l'auteur publie l'histoire des deux frères (Paris. Suppl. grec 28), appartenant au même groupe. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 255—266.

ROBERT DEVREESE, *Le texte grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée, le supplice, l'exil et la mort des vic-times illustres du monothélisme* — publication du texte grec avec une préface critique qui contient aussi le résumé de la Vie en français. — *An. Bol.*, LIII₃₋₄, p. 49—80.

PAUL PEETERS, *Sainte Susanik, martyre en Arméno-Géorgie* (14 décembre 482—484) — publication du texte de la Vie avec une étude critique sur les faits historiques de la Vie et son histoire littéraire. — *An. Bol.*, LIII, p. 5—48; 245—307.

HIPPOLYTE DELEHAYE, *Saints et reliquaires d'Apamée* — étude hagiographique et archéologique sur les martyrs d'Apamée: Antoine, Maurice et Marcelles. — *An. Bol.*, LIII₃₋₄, p. 225—244.

ДИМИТЪРЪ П. ДИМИТРОВЪ, *Пътюването на св. Александра Римски през Тракия* — étude de la topographie du martyre de St. Alexandre le Romain; on s'était servi pour la composition de la Vie d'une carte

du genre de la Tabula Peutingeriana. Édition de la version grecque de la Vie d'après le texte de Cod. Parisinus 1534. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 116—161.

HIPPOLYTE DELEHAYE, *Les martyrs Épictète et Astion* — l'auteur reconstruit le texte des anciens martyrologes, où il est question des deux saints de Halmire en Mésie. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIV, p. 1—6.

‘Ο ‘ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, ‘Ο ὅσιος Λουκάς ὁ νέος (896—953) — biographie de Saint Luc le Jeune et histoire de la fondation de son cloître. — *Θεολογία*, n° 41, p. 193—223.

† ΠΡ. ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ, Ἀγιολογικά, Λεωνίδης ὁ σιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Λεωνίδης μάρτυς ὁ ἐν Τροιζῇνι — l'auteur distingue Saint Léonidas évêque d'Athènes d'un autre Léonidas martyr de Troidzeni et publie une acolouthie en honneur de ce dernier. — *Θεολογία*, n° 40, p. 170—179.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ‘Ο ὅσιος Μελέτιος (περ. 1035—1105) — biographie de Saint Mélétiος le Jeune d'après les Vies composées par Nicolas de Méthon et Théodore Ptochoprodromos. — *Θεολογία*, n° 40, p. 97—125.

PAUL PEETERS, *A propos de la Vie sabidique de S. Pachôme* — étude des Vies grecques et coptes de S. Pachôme et leurs relations mutuelles. On peut noter deux traditions: la gréco-copte monastique et la grecque-hellénistique, qui a immortalisé le cénobitisme pachômien. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 268—320.

PAUL PEETERS, *Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis* — analyse historique de la Vie du Saint. L'auteur

aboutit à la conclusion qu'en 730 les Khazars ne s'étaient pas encore convertis au judaïsme. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 1/2, p. 21—56.

PAUL PEETERS, *Une Vie grecque du pape S. Martin I* — édition préliminaire d'après un manuscrit du Xe siècle du couvent de St. Jean l'Evangéliste de Patmos avec une introduction traitant de la composition de la Vie. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 225—262.

H. G. OPITZ, *Die vita Constantini des Codex Angelicus 22* — édition de cette Vie avec la liste des sources dont s'est servi son auteur et un commentaire sur ses méthodes de travail. — *Byz.*, t. IX, p. 535—593.

M.—H. FOURMY et M. LEROY, *La vie de St. Philarète* — nouvelle édition critique de la vie du Saint avec une traduction française et introduction avec une partie historique. — *Byz.*, IX, p. 85—170.

HIPPOLYTE DELEHAYE, *Constantini Acropolitae, hagiographi byzantini, epistolorum manipulus* — sur quelques oeuvres hagiographiques de Constantin Acropolite, se trouvant dans l'Ambrosiana; l'auteur publie quelques lettres et un libelle sur la restauration de l'Église de la Sainte Resurrection à C-ple. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 263—284.

TRAUTMANN, R., und KLOSTERMANN, R., *Drei griechische Texte vom Codex Suprasliensis. I. Das Martyrium von Paulus und Juliana* — édition du texte grec du martyre de Paul et Julienne, qui a servi de modèle pour la traduction slave du Codex Suprasliensis. — *Zeit. sl. Phil.*, XI₁₋₂, p. 1—21; XI₃₋₄, p. 299—324.

FR. HALKIN, *Publications récentes de*

textes hagiographiques grecs — compte rendu: I. S. Canon l'Isaurien (Z. f. sl. Ph., XI (1934); II. Miracles de SS. Cosme et Damien (Ernestus Rupprecht, Cosmae et Damiani sanctorum medicorum Vita et Miracula e codice Londinense. Berlin, Junker u. Dünhaupt, 1935, in 8°, XV—82 pp. (=Neue Deutsche Forschungen, 20). — *An. Bol.*, LIII₁₋₂, p. 336—381.

MILOŠ WEINGART, *Analyse philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode* — d'après l'auteur, les Vies ont été écrites par deux personnes différentes du proche entourage de Méthode qui s'adressaient à un public différent. Ces Vies furent composées sur le territoire morave probablement déjà au IXme siècle. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 101—109.

N. van WIJK, *Studie o cirkevně-slovanském pateriku* — par M. WEINGART. — *Byz.-sl.*, V, p. 460—463.

N. van WIJK, *Die Erzählungen des Sketioten Daniel im Kirchenslavischen* — l'auteur examine un des textes slaves du Paterikon présentant la traduction du récit de Daniel le Skethiote; deux textes du récit d'Anastasia qui paraissent être deux traductions différentes de deux versions différentes du texte grec. — *Slavia*, XII₃₋₄, p. 335—352.

N. van WIJK, *Das gegenseitige Verhältnis einiger Redaktionen der Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος und die Entwicklungsgeschichte des Μέγα Λειτουργίου*. Extrait de Mededeelingen der koninklijke Akademie der Wetenschappen, Afdeling, Letterkunde, Deel 75, Serie A, n° 4 (Amsterdam 1933) — par MAURICE LEROY. — p. 453—455.

C. Apocryphes.

IVO FRANČIĆ, *San Bl. Djevice Marije*.

Veoma raširen apokrif u našeg naroda katolicke vjereispovjesti — l'auteur publie le texte d'un petit recueil de prières apocryphes très répandu chez les Slaves catholiques: «Le rêve de la Mère de Dieu». — *Vjes. etn. mus. Zagr.*, t. I, fasc. 1/2, p. 103—110.

D. Dogmatique, Liturgie etc.

I. HAUSHERR, S. I., *Les grands courants de la spiritualité orientale* — des premiers chrétiens jusqu'aux hésychastes. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 114—138.

E. MERCIER, *La spiritualité byzantine. L'Orient grec chrétien*. Paris. Éditions du Cygne, s. a. in 8°, 524 pp. — par H. D. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 361—364.

THEOPHILUS SPÁČIL, S. I., *Doctrina theologiae orientis separati de revelatione, fide, dogmate*. Pars altera doctrina theologiae Orientis separati examinatur — examen de la doctrine théologique orientale de la connaissance et révélation de Dieu, de la nature de la foi en Dieu et de ses fondements rationnels, des dogmes, leur nature, l'immutabilité, l'évolution permise. — *Or. Chr.*, n° 104, p. 203.

ἸΩΑΝΝΟΥ Α. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ, Ἡ συμβολικὴ τῶν ἀριθμῶν παρὰ τῷ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ — aperçu général de la théorie des nombres symboliques de Clément d'Alexandrie. — *Θεολογία*, n° 39, p. 9—21.

M. JUGIE, *La primauté romaine d'après les premiers théologiens monophysites* (V^e et VIe siècle) — l'auteur démontre que les philosophes théologiens Philoxène de Mabboug et Jean Philoponos ont carrément nié la primauté romaine de droit divin. — *Ech. Or.*, 1934, n° 174, p. 181—189.

AUGUST MÖHLE, *Theodoret von Ky-*

ros. Kommentar zu Jesaja. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1932. XXVIII + 271 S., Tafel I. Blatt Nachträge. RM. 20 (Mitteilungen der Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen, Bd. 5) — par PETER HESELER. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 150—152.

M. JUGIE, *Le « Liber ad baptizandos » de Théodore de Mopsuete* — à propos de la nouvelle édition de Woodlboecke, dans *Studies Christian documents in syriac, arabic and garhūni*, edited and translated with critical apparatus. t. V. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 257—271.

K. SCHWEINBURG, *Zum Ursprung der Lehre vom Sauerbrote* — étude des diverses théories historiques et dogmatiques sur l'usage de l'azyme ou pain levé pendant la messe chez divers auteurs byzantins et surtout chez Nicétas Stethatos. — *Byz.*, t. IX₂, p. 595—612.

K. SCHWEINBURG, *Die Textgeschichte des Gesprächs mit den Franken von Niketas Stethatos* — étude des divers manuscrits du Dialogue de Nicétas Stethatos avec les Francs avec un diagramme. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 313—347.

V. GRUMEL, *Grégoire Palamas, Duns Scot et Georges Scholarios devant le problème de la simplicité divine* — critique du livre du R. P. Guichardan, *Le problème de la simplicité divine en Orient et en Occident au XIVe et XVe siècles*: Grégoire Palamas, Duns Scot, Georges Scholarios. In 8°, 244 p. Lyon. — *Éch. Or.*

I. ORTIZ DE URBINA, *La Mariologia nei padri syriaci* — étude sur la Mariologie des Pères syriens du point de vue du problème de l'Immaculité et du rôle de la Vierge comme médiatrice du salut du genre humain. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 100—113.

SOPHRONIOS EUSTRATIADES, vormaliger Metropolit von Leontopolis, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ. Τεῦχος πανηγυρικὸν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς ἀνεξαορτησίας τῆς Ἑλλάδος [Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, 6]. Paris—Chennev.-s.-M. 1930. VIII, 96 S. 4° — par A. L. MAYER. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 382—383.

Homélies Mariales Byzantines — Textes grecs édités et traduits en latin par MARTIN JUGIE. IX. Chrysippi Hierosolymorum Presbyteri oratio in sanctam Mariam Deiparam. *Patrologia Orientalis* hsg. von R. Graffin — F. Nau, Bd. 19 (Paris 1926). S. 336—343. Vgl. noch die Einleitung dasselbst. S. 293 ff. — par A. SIGALAS. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 145—150.

DOM CABROL ET DOM H. LEClercQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc. CXX à CXXVII. Paris, Letouzey et Ané, 1933 et 1934 — par B. C. — *Jour. sav.*, 1934, p. 138—139.

PAPÀS MARCO MANDALA, *La Protesi della liturgia nel rito bizantino-greco*. Grottoferatta 1935, 187 p. — par A. RAES. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 524—525.

M. JUGIE, *La forme de l'Eucharistie d'après Georges Scholarios* — explication d'après Georges Scholarios de l'Épîclèse appelée du Saint Esprit, qu'on ne retrouve pas dans la liturgie latine — un des points de la controverse des deux Églises. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, 290—297.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Λείψανον τῶν ἀρχαίων Ἀγαπῶν ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ — la célébration des agapes dans l'Église orientale a continué jusqu'au VIIe siècle; un dernier vestige s'est conservé jusqu'à nos jours dans la cérémonie de l'« artoclesie ». — Ἐπετ Ἐτ. Βυζ. Σπ., t. X, p. 39—42.

Εἰρημολόγιον ἐκδιδόμενον ὑπὸ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ τῇ συνεργασίᾳ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ μοναχοῦ ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ. ἐν Παρισίοις 1932. p. 268 — par EMM. G. PANTELAKIS. — Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., t. X. p. 497—503.

J. FRČEK, *Euchologium sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française.* (Patrologia Orientalis, t. XXIV, fasc. 5). Paris 1933. p. 611—802. 4°. — par B. von ARNIM. — B. Z., t. XXXV₁, p. 104.

Ibid., — par M. WEINGART. — Byz.-sl., V, p. 456—460.

ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, Κριτική Ἐκκλησιαστικῶν Λειτουργικῶν βιβλίων — critique de l'Εἰρημολόγιον ἐκδιδόμενον ὑπὸ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου τῇ συνεργασίᾳ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου (τόμ. 9 τῆς ἀγιογραφικῆς βιβλιοθήκης). Chennevières sur-Marne. 1932. pp. V, t. 267. — Θεολογία, n° 39, p. 63—69.

ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ, Κριτική ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων — critique et émendation du texte d'après l'Εἰρημολόγιον Λαύρας Β 32 (=B). — Θεολογία, n° 40, p. 146—169.

M. JUGIE, *L'ecclésiologie des Nestoriens* — le schisme de l'Église de Perse, appelée bientôt après la Nestorienne, débutant par la proclamation d'une indépendance complète en 424. L'auteur étudie son ecclésiologie et surtout la théorie de la primauté de St. Pierre. — *Éch. Or.*, 1935, n° 175, p. 5—25.

E. HERMAN, Εὐχὴ ἐπὶ διγάμων — histoire de l'autorisation canonique du mariage en seconde noce dans l'église orthodoxe, ainsi que de la question des troisiè-

mes noces. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄. p. 467—489.

Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire. Publié sous la direction de MARCEL VILLER, S. J., assisté de F. Cavallera et de J. de Guibert, S. J., avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs. Fasc. [I]: Anglaise (Spiritualité) — Ascèse, ascétisme. Paris Beauchesne, 1934 — par V. GRUMEL. — *Ech. Or.*, 1935, n° 178, p. 242—243.

PH. OPPENHEIM, O. S. B., *Symbolik und religiöse Wertung des Mönchkleides im christlichen Altertum, vornehmlich nach Zeugnissen christlicher Schriftsteller der Ostkirche* (Theologie des christl. Ostens 2). Münster i W., Aschendorff 1932. XXVI, 187 S. — par A. RÜCKER. — B. Z., t. XXXIV₁, p. 112—114.

HUGO KOCH, *Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums in der alten Kirche.* Tübingen, J. C. B. Mohr, 1933, in 8°, XII — 196 pp. (= Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, N. F. 6) — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 388—391.

P. RESCH, *La doctrine ascétique des premiers maîtres égyptiens du quatrième siècle.* Paris, Beauchesne, 1931, in 8°, XXXIX — 286 pp. (= Études de théologie historique).

PHILIPPUS OPPENHEIM, O. S. B., *Das Mönchskleid im christlichen Altertum.* Freiburg i. Br., Herder, 1931, in 8°, XIII — 282 pp. 20 pl. (= Römische Quartalschrift 28, Supplementheft).

Id., *Symbolik und religiöse Wertung des Mönchkleides im christlichen Altertum.* Münster i. W. Aschendorff, 1932, in 8°, XXVI — 187 pp. (= Theologie des christlichen Ostens, Heft 2) — par F. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 386—388.

JOSAPHAT SKRUTEN, *Apologia des Mönchenpriesters Job gegen die Argumente zugunsten der Lateiner* — l'étude de cet

écrit du XIIIe siècle qui n'a pas encore été publié. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 326—330.

V. Histoire.

A. Histoire politique.

JAROSLAV BIDLO, *Ce qu'est l'histoire de l'Orient Européen, quelle en est l'importance et quelles furent ses étapes* — philosophie de l'histoire de l'Europe Orientale, qui présente une évolution de la thèse russe-slavophile. Les pays de l'Europe Orientale sont ceux de religion orthodoxe et de culture byzantine. Les principaux centres ont été Byzance et Moscou. L'auteur présente une périodisation détaillée de l'histoire orientale, dont les huit premières périodes correspondent à l'histoire byzantine. — *Bul. Inf. Eur. Or.*, VI₁₋₂, p. 11—73.

OTTO HOETZCH, *Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäischen Geschichte* — résumé des communications faites par M. M. J. Pfitzner et J. Bidlo aux Congrès de Göttingen et Varsovie. — *Zeit. Ost. Gesch.*, VIII₁, p. 88—102.

H. С. ДЕРЖАВИН, *Из итогов VII Международного конгресса исторических наук в Варшаве* (21.—29./VIII. 1933) — compte rendu et caractéristique des travaux du VIIe Congrès International; une place importante est réservée à la communication de M. Bidlo. — *Труды Слав. Инст.*, II, p. 467—489.

MARCEL HANDELSMANN, *Quelques remarques sur la définition de l'histoire de l'Europe Orientale* — polémique avec M. Bidlo; l'auteur propose de faire abstraction du problème de civilisation et de partir du principe géopolitique. — *Bul. Inf. Eur. Or.*, VI₁₋₂, p. 74—81.

OSKAR HALECKI, *Qu'est-ce que l'Europe Orientale?* — polémique avec M. Bidlo: l'auteur se prononce pour l'unité de l'Europe, en cas de division, l'Europe Orientale comprendrait tous les pays situés à l'Est des territoires germaniques et italiens. — *Bul. Inf. Eur. Or.*, VI₁₋₂, p. 82—93.

JAROSLAV BIDLO, *Remarques à la défense de ma conception de l'histoire de l'Orient européen et de l'histoire des peuples slaves* — réponse à M. M. Handelsman et Halecki, à M. J. Pfitzner (*Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slaventums als Forschungsprobleme* (*Hist. Zeit.*, Nr. 150, fasc. 1. 1934). I. L'histoire de l'Europe Orientale; II. Histoire des peuples slaves. — *Bul. Inf. Eur. Or.*, t. VI₃₋₄, p. 95—119.

JAROSLAV BIDLO, *L'Europe orientale et le domaine de son histoire* — polémique avec J. Pfitzner (*Historische Zeitschrift*, 1934, p. 21—84) — *Mon. Sl.*, XII an., t. I, p. 1—20; t. IV, p. 204—233.

JOSEF WIDAJEWICZ, *Wykłady uniwersyteckie prof. Tadeusza Wojciechowskiego »Dzieje narodów słowiańskich aż do roku 1000«* — périodisation de l'histoire slave de feu Wojciechowski. Les trois époques principales sont: 1. des temps les plus anciens jusqu'à 500 av. J. C. — arienne-linguistique; 2. préslavonne — de 500 av. J. C. jusqu'à 500 ap. J. C.; 3. slave, de 500 à 1.000 ap. J. C. — *Spraw. Pozn. Tow. Prz.*, 1932, n° 21, p. 38—42.

G. J. BRĂTIANU, *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine* — l'au-

teur prend la division de M. C. Stein à laquelle il apporte quelques modifications. D'après lui — la période ancienne irait de Dioclétien à Héraclius, le moyen âge jusqu'à 1204, le Bas Empire jusqu'à la chute de Constantinople et Trébizonde. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVII, p. 49—63.

N. IORGA, *Y-a-t-il un moyen-âge byzantin?* — l'auteur aboutit à une conclusion affirmative. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 1—9.

C. AMANTOS, Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μεσαιῶνος. Athènes, Paraskeva Léoni, in 8°, 168 pages — par E. STÉPHANOU. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 127—128.

FERDINAND SCHEWIL — WESLEY W. GEWEHR, *The history of the Balkans from the earliest times to a present day*, New-York [1933] — par N. IORGA. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1935, n° 1—3.

WILLIAM STEARUS DAVIS, *A short history of the Near-East from the founding of Constantinople (333 A. D. to 1922)* (sic). New York 1933. — par N. IORGA. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1935, n° 1—3, p. 70—73.

CH. DAWSON, *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity*. London, Sheed and Ward, 1932, 216 p., 15 ill. et 4 cartes, 8° — par M. LHÉRITIER. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 115—118.

J. VOGT u. E. KORNEMANN, *Römische Geschichte*. 3. Aufl. [Einleitung in die Altertumswissenschaft, hrsg. von A. GERCKE und E. NORDEN, III.] Leipzig, B. G. Teubner 1933. 168 S. gr. 8° — par K. AMANTOS. — *B. Z.*, t. XXXIV, p. 114—115.

A. PIGANOL, *L'empereur Constantin*. Paris, Bieder 1932, pp. 246 — par N. H. BAYNES. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 118—123.

N. BĂNESCU, *La domination byzantine sur les régions du Bas Danube* — elle a continué jusqu'à l'arrivée des Bulgares, elle a recommencé pour deux siècles jusqu'à la fin du XIIe. Michel Paléologue n'a pu que créer l'évêché de Vicina aux bouches du Danube. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 10—24.

CH. DIEHL, *L'Égypte chrétienne et byzantine* dans GABRIEL HANOTAUX, *Histoire de la nation égyptienne*, t. III. Paris, Plon, 1933. Un vol. in 4° de 569 pp. avec de nombreuses planches et gravures — par HENRI GRÉGOIRE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 733—738.

Ibid. — par G. de JERPHANION. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 547—548.

Ibid. — par A. MARLIN. — *Jour. Sav.*, 1934, p. 85—88.

H. G., *Le premier volume du « Corpus Bruxellense », « Byzance et les Arabes »*, tome I. — critique de A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*. Tome I. La dynastie d'Amorium (820—867). Édition française préparée par Henri Grégoire et Marius Canard, avec le concours de G. Nallino et E. Honigmann et de plusieurs savants. Bruxelles. Institut de Philologie et d'Histoire Orientale, 1935. in 8°. 430 pp. (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae I). Prix 20 belgas (= 100 francs belges). — *Byz.*, t. IX₂, p. 801—809.

Ibid., — par E. S. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 375—379.

NICOLAS VULIĆ, *L'origine ethnique de l'empereur Justinien* — les sources ne permettent pas de s'exprimer définitivement sur l'origine de Justinien, qui était probablement illyrienne. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 400—405.

DANICA PINTEROVIĆ, *Teodora vizantiska carica*. Diss. Osijek 1934. 8°. 149 s dva snimka — par F. GRANIĆ. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 188—190.

N. ADONTZ, *L'âge et l'origine de l'empereur Basile I.* — révision de la question de la date de la naissance et de l'origine ethnique de Basile I. D'après l'auteur Basile avait été reçu à la Cour par Michel III en 856 et avait alors à peu près l'âge de 20 ans. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 475—500. — L'auteur se prononce pour l'origine arménienne de Basile I et non seulement du côté paternel, mais aussi du côté maternel. — *Byz.*, t. IX₁, p. 223—260.

N. ADONTZ, *La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage* — l'oraison ne contribue nullement à la véracité de la légende d'après laquelle Léon est le fils de Michel III; on aurait fabriqué l'anecdote sur Eudocie et Basile pour expliquer la révolution et le changement de règne. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 501—513.

ALBERT VOGT, *La jeunesse de Léon VI le Sage* — l'auteur en décrivant la jeunesse de l'empereur résoud le problème de la naissance de Léon VI. La question de la paternité de Basile I ou Michel III doit rester ouverte; on ne peut que noter de la part de Basile et de Léon le désir de démontrer leur parenté réciproque. — *Rev. hist.*, 59, p. 389—482.

H. GRÉGOIRE, *Études sur le neuvième siècle* — I. Un grand homme inconnu: le magister et logothète Serge le Nicétiate — c'est à Serge que reviennent les exploits attribués par les auteurs byzantins au magistre Manuel pendant le règne de Michel III. L'auteur note aussi que le baptême des Russes a commencé sous Photius. II. La bataille de 863 — elle a eu lieu à Mala de Paphlagonie. III. L'Union des Églises en 897 — réfutation de la date

900/901 établie par de Boor. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 515—550.

H. BERBERIAN, *Nicéphore au cou-tors* — il est question de ce personnage chez les chroniqueurs Mathieu d'Édesse, Smbat le Connétable, Mathieu et Aristakès. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 553—554.

H. GRÉGOIRE, *Manuel et Théophane ou la concurrence de deux monastères* — les récits du sauvetage de l'empereur Théophile par les deux héros sont des répliques du même récit de la bataille de 838. L'auteur pose la question de la véracité de l'historiographie byzantine des IXe—Xe siècles. — *Byz.*, t. IX₁, p. 183—204.

М. Г. ТИХАЯ-ЦЕРЕТЕЛИ, *К вопросу о племенном происхождении Иоанна Цимисхия* — la famille de l'empereur byzantin devait appartenir d'après son nom au groupe ethnique du taomesq, qui habitait sur le littoral caucasien de la Mer Noire. — *Труды Инст. Слав.*, II, p. 239—243.

G. de JERPHANION, *La date du couronnement de Romain II. Les inconvénients d'un alinéa mal placé* — un alinéa mal placé a décomposé le texte de Cédrenus sur la date du couronnement de Romain. La date précise n'est pas 948 mais Pâques 945. — *Or. chr. per.*, p. 490—495.

N. ADONTZ, *Les Taronites en Arménie et à Byzance (à suivre)* — histoire de Grégoire — Krikorikios magistre de Taron, qui en 900 visita Constantinople et de ses fils et neveux. — *Byz.*, t. IX₂, p. 715—738.

N. ADONTZ, *Ašot Erkat ou de fer, roi d'Arménie de 913 à 929* — épisode de l'arrivée d'Ašot fils de Smbat, roi d'Arménie à Constantinople et histoire de son règne après la mort de son père. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 13—35.

C. CAHEN, *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes* — l'étude des sources arabes, qui sont de grande valeur et en concordance avec les Grecs mène l'auteur à la conclusion, que les Grecs à Mantzikert étaient vaincus d'avance par suite de l'épuisement de leurs propres forces. — *Byz.*, t. IX₂, p. 614—642.

N. IORGA, *La France de Terre Sainte*. Considérations synthétiques. Conférences données en Sorbonne — l'auteur précise « ce qui a formé, au point de vue psychologique, l'apport des Croisés ». Un chapitre est aussi consacré au rôle de l'Empire byzantin, qui de son côté poursuivait un magnifique projet de restauration. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1934, n° 7—9, p. 177—249.

G. MURNU, *L'origine des Comnènes* — se basant sur Benjamin de Tudèle qui parle de la sympathie de Manuel Comnène pour les Valaques et quelques données topographiques l'auteur vient à la conclusion que les Comnènes étaient d'origine valaque. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 212—216.

D. A. ZAKYTHENOS, *Le despotat grec de Morée*: T. I: Histoire politique [Collection de l'Institut Néohellénique de l'Université de Paris, T. 1]. Paris, Les Belles Lettres 1932, 334 S., gr. 8° — par F. DÖLGER. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 123—127.

G. BRĂTIANU, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle, après la deuxième guerre des Détroits* — pendant ces guerres des Détroits — car l'enjeu sont Bosphore et Dardanelles, Venise ne perd pas de vue aussi ses intérêts dans l'Adriatique et cherche dans ce but un appui contre Gênes et la Hongrie dans l'Empire ottoman. — *Écb. Or.*, 1934, n° 174, p. 148—152.

N. IORGA, *Du nouveau sur l'usurpation d'Andronic IV Paléologue* — l'auteur s'arrête sur un passage du chroniqueur vénitien Rafaino de Caresini du XIVme siècle, qui narre l'histoire de l'usurpation du trône paternel par Andronic IV. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1935, n° 4—6, p. 105—107.

M. A. ANDREEVA, *Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach Westeuropa* — épisode resté inaperçu dans la littérature scientifique de l'invitation par la République de Raguse de l'Empereur byzantin Manuel II à son retour de l'Occident. La visite de la ville n'a pas eu lieu. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 37—47; XXXIV₂, p. 351.

AZIS SURYAL ATIYA, *The Crusade of Nicopolis*, Londres, Methun 1934 — par N. IORGA. — *R. b. S.-Est Eur.*, 1934, n° 7—9, p. 275—278.

Ibid. — par V. LAURENT. — *Écb. Or.*, 1933, n° 172, p. 493—499.

VLADIMIR ČOROVIĆ, *Die Entstehung der unabhängigen Balkanstaaten* — la première partie de l'article est consacrée aux débuts des États nationaux slaves, c'est-à-dire de la Bulgarie, Serbe et Croatie. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 148—172.

Проф. Др. В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *История на Българската държава през сръдните векове*. Томъ II. София 1934. (Издание на Българската академия на науките) — par N. FILIPOV. — *Уч. Прегл.*, XXXIV, p. 729—736.

V. ЗЛАТАРСКИ, *Потеклото на Петра и Асфия, водачите на възстанието въ 1185 год.* — l'étude de l'onomastique de la dynastie des Assénides mène à la conclusion de l'origine turque de cette famille et de ses liens étroits avec la Bulgarie du Nord. Les deux favoris Coumans de Botaniates Borille et Germain semblent être parmi leurs ancêtres. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 7—48.

В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *Ансбертовиятъ «Жупанъ или сатрапъ на България» не е билъ Добромиръ Хриъзъ* — l'auteur aboutit à la conclusion que les paroles du chroniqueur Ansbert «quendam juppanum vel satrapam Bulgariae» ne se rapportent point à Dobromir Chrêsos, mais au capitaine byzantin Léon Drymes et qu'il faut lire au lieu de juppanum catepanum. — *Год. Соф. Унив.*, XXIX, n° 6, p. 1—20.

G. I. BRĂTIANU, *Contributions à l'histoire de Cetatea-Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècle* — épisode de la domination bulgare dans le premier quart du XIVe siècle sous le tzar Svêtoslav. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 25—31.

N. de BAUMGARTEN, *Généalogie des branches régnantes des Rurikides du XIIIe au XIVe siècle* — généalogie des familles Rurikides qui régnaient au Nord. A noter les alliances grecques: avec Anne de Mancoupe, Eupraxie, parente des Comnènes, Jean VIII Paléologue, Marie et Sophie Paléologue. — *Or. Chr.*, n° 94, pp. 152.

MICHEL CARROW, *La Russie au Moyen Âge — critique de ALEXANDRE ECK, Le Moyen âge russe*, préface de M. Henri Pirenne, gr. in 8°, 570 p. Maison du Livre Étranger. Paris 1933. — *Jour. Sav.*, 1934, p. 216—224; 257—266.

BRONISŁAW WŁODARSKI, *Okres średniowiecza do 1385 r.* — aperçu de la littérature récente relative à l'histoire de la Russie Rouge—Galicie — au moyen âge jusqu'en 1385. Pour les relations avec Byzance: *Zakrzewski, St.*, Moszko I jako bu-downiczny państwa polskiego, Warszawa 1922. — *Ziem. Czer.*, I, p. 106—111.

ВЛ. ЂОРОВИЋ, *Историја Југославије*. Народне дело. Уређује П. М. Петровић. Београд 1933, 8°, 614 — par FERDO ŠIŠIĆ. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 130—135.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. XV (1374—1378). Collegit T. SMİČIKLAS, digessit dr. MARKO KOSTRENCIĆ. Zagrebiae 1934, VII, 577 par VICTOR NOVAK. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 181—182.

D. STRANJAKOVIĆ, *Une nouvelle histoire de Yougoslavie* — compte rendu avec un aperçu des travaux sur l'histoire de la Yougoslavie en général du livre de Vladimir Ćorović, Histoire de la Yougoslavie, Belgrade 1933, in 8°, pp. 614. — *Mon. Sl.*, XI an., t. III, p. 87—129.

В. ЂОРОВИЋ, *Када је Часлав дошао на власт?* — l'auteur aboutit à la conclusion que le début de l'action libératrice de Tcheslav est à placer en 981, c'est-à-dire 7 ans après le débacle des Bulgares en Serbie et Croatie. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIV₁₋₂, p. 6—16.

СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Догађаји 1253 и 1254 год.* — l'auteur reconstruit la chronologie de la lutte du roi serbe Étienne Ouroš II avec Doubrovnik et la Hongrie en 1253—54. — *Глас Спн. Кр. Акад.*, t. CLXIV, p. 189—198.

СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Да ли је краљ Урош 1268 год. био заробљен од Мађаре?* — l'auteur aboutit à la conclusion qu'en 1268 Ouroš ne fut pas fait prisonnier par le roi Bela. — *Глас. Спн. Кр. Акад.*, t. CLXIV, p. 198.

M. PAULOVÁ, *Účast Srbů při třetí výpravě křižové*. — *Byz.-sl.*, t. V, p. 235—303.

Д-р. ЉУБОМИР ПЕТРОВИЋ, *Пролаз крсташе кроз наше земље* — aperçu en traits généraux et d'une manière populaire du passage des Croisés par le territoire serbe. — *Лет. мат. срп.*, 341, p. 82—95.

ALEXANDRE SOLOVIEV, *Un beau*

frère du tzar Douchan — l'auteur démontre que la missive d'Égypte de 1376, retrouvée par Bogišić n'a pu être adressée qu'au despote Jean Comnène, gouverneur d'une partie de l'Albanie serbe, qui était à la fois « seigneur serbe et bulgare ». — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 180—187.

P. ГУНГУЗ-ПЕРОВИЋ, *Мисли* — histoire de la maison princière serbe des Musići, peut-être d'origine Némanide, dont les terres se trouvaient entre celles des Branković et Grebeljanović. Quelques portraits se sont conservés à l'église de Pavlica. — *Glas. zem. mus. Bosni*, t. XLVI, p. 69—78.

KOS MILKO, *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana 1933. Kosmos, 256 str. + priloge — par FRANJO BAŠ. — *Čas. zgod. nar.*, XXIX₃₋₄, p. 171—197.

N. BĂNESCU, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro Mangoup en Crimée* — comme résultat de l'examen des sources, l'auteur aboutit à la conclusion que « la ville forte de Mangoup doit être identifiée avec Théodoro aussi bien qu'avec l'antique résidence des Goths, avec Doros » (p. 29). La dynastie grecque qui y résidait était des Gabras en parenté avec les Paléologues. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 20—37.

A. A. VASILIEV, *Goty v Krymu. Izvestija Rossijskoj Akademii Istorii Material'noj Kul'tury*. I (1921), 247—326; V (1927), p. 179—282 — par GY. MORAVCSIK. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 156—160.

HENRI GRÉGOIRE, *Injure tudesque... ou arabe?* — entre autre mention de relations byzantino-lituanienues. — *Byz.*, t. IX₁, p. 383—385.

GY. MORAVCSIK, *Pour une alliance byzantino-hongroise* (Seconde moitié du

XIIe siècle) — les relations byzantino-hongroises de l'époque des derniers Comnènes étaient dirigées par l'idée de fondre les deux pays en un seul. L'auteur retrouve les dernières aspirations de ce genre dans le mariage conclu par André II entre son fils et Marie Lascaris. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 555—568.

JULES MORAVCSIK, *Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisades* (Comm. au VIe Congrès int. d. sciences hist.) — « Au cours du XIe siècle et au commencement du XIIIe, les deux États voisins sont amis et même alliés, jusqu'à la deuxième moitié du XIIe siècle, où la royauté hongroise doit soutenir une lutte très vive contre les tentatives de conquête de l'impérialisme grec. Puis vient une période d'efforts vers une union gréco-hongroise jusqu'à l'époque de Lascaris et des Paléologues, où l'empire en décadence profite à plusieurs reprises du secours de la royauté hongroise, alors puissante » (p. 302). — *Rev. ét. hong.*, VIII—XI, p. 301—308.

C. A. MACARTNEY, *The Magyars in the ninth century*. Cambridge University Press. 1930, 241 S. mit 1 Karte — par GY. MORAVCSIK. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 383—386.

N. IORGA, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains*. II. *Époque angevine* — mention est faite aussi de quelques données relatives à l'histoire des Byzantins et des Slaves. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, X, p. 1—21.

MAYER A. HALÉVY, *La problème des Khazares. Contribution à l'histoire de l'expansion religieuse de Byzance* — de grande importance est la conversion des Khazares au judaïsme dont la date (pour la conversion royale) doit être placée à 861. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 384—388.

DIMITRI A. RASOVSKIJ, *Les Comans et Byzance* — analyse des récits byzantins sur les Comans et question des influences réciproques. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 346—354.

B. Histoire intérieure.
(Civilisation, administration, économie.)

ST. RUNCIMAN, *Byzantine civilisation*. Londres. Arnold and Co. 1933, 328 S., 8° — par CH. DIEHL. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 127—130.

Ibid., — par J. B. WACE. — *Slav. Rev.*, n° 36, p. 742—743.

Ibid., — par WILLIAM MILLER. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 155—156.

S. RUNCIMAN, *La Civilisation Byzantine* (330—1453), tr. de E. J. Lévy. Paris, Payot, 1934, in 8°, 351 p. — par DOM TH. BECQUET. — *Irén.*, t. XII, p. 206—207.

N. IORGA, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*. D'après les sources, illustrée par les monnaies. 3. Bd. Bucarest 1934, 298 S., 9 Taf.; 282 S., 9 Taf.; 363 S., 2 Taf., 8° — par N. BĂNESCU. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 104—106.

Ibid. — par R. JANIN. — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 252—253.

N. IORGA, «*Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*». Bucarest 1935, str. 272 + tabl. — par H. A. B. — *Kwart. hist.*, XLIX₁₋₂, p. 231.

GUGLIELMO FERRERO, *L'empire romain et les Balkans* — caractéristique du point de vue culturel. Vers la fin de cette époque, la scission des deux éléments: le grec et le latin, devient la cause de troubles et de la séparation, «qui a ruiné dans la péninsule balkanique presque toute l'oeuvre

civilisatrice accomplie par Rome». — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 98—102.

N. IORGA, *Origine et développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental* — l'auteur se propose de démontrer «l'ineptie des illusions sur l'existence d'un sentiment et de tendances nationales» pour les époques plus anciennes, entre autre «d'une conscience nationale slave qui se dresserait dans les Balkans du IXe et du Xe siècle contre l'envahissement supposé grec au sens national, de Byzance» (n. 13). — *R. h. S.-Est Eur.*, 1934, n° 1—3, p. 1—23.

N. IORGA, *Eléments de communauté entre les peuples du Sud-Est Européen* — essai d'une caractéristique du point de vue de leurs traits communs des peuples du Sud-Est Européen. Il est aussi question de l'époque byzantine. — *R. h. S.-Est Eur.*, 1935, n° 4—6, p. 107—123.

M. PAULOVÁ, *L'Islam et la civilisation méditerranéenne* — l'auteur apporte un correctif à la thèse de Henri Pirenne relative au rôle joué par l'Islam dans la civilisation méditerranéenne et l'europpéenne en général, surtout du point de vue de la scission de l'Orient et Occident européen. — *Věst. Kr. Č. Sp. N.*, 1933, n° V, p. 1—187.

N. IORGA, *L'inter-pénétration de l'Orient et de l'Occident au moyen âge* — il n'y a pas eu de dédoublement de l'Empire mais une interfusion permanente continue à laquelle seulement l'Islam mettra fin. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XV, p. 15—52.

VLADISLAV SKARIĆ, *L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs* — l'auteur commence par les Byzantins. En général dans les premiers temps, pour les chrétiens balkaniques les mots turc et musulman étaient homonymes. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 235—246.

N. IORGA, *Rapports entre l'État des Osmanlis et les nations des Balkans* — l'auteur revoit la question des relations des Turcs avec leurs sujets sous une lumière plus favorable pour les premiers et souligne la parenté d'organisation de l'État turc avec le Serbe. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 129—147.

E. GERLAND, *Byzanzion und die Gründung der Stadt Konstantinopel* — aperçu de l'histoire de la fondation de Byzanzion jusqu'à Constantin le Grand et de la seconde fondation comme seconde capitale de l'Empire romain. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 93—105.

CHARLES DIEHL, *Constantinople au moyen âge* — description de Constantinople et caractéristique de son rôle économique et culturel. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. I, p. 103—107.

N. IORGA, *France de Constantinople et de Morée*. I «Déviation» de la quatrième croisade. Participation de l'élément français — conclusion, qu'on ne peut parler d'une trahison de Venise, car dès le début elle voulait s'emparer de l'Empire byzantin tombant en ruines; les Francs avaient des intentions pures, mais se laissèrent entraîner par l'esprit chevaleresque. — II. Les Français à Constantinople. — III. La création des fiefs de la Morée — bref aperçu de l'histoire de l'établissement des chevaliers Francs à Constantinople et en Morée. Le nom de Morée reçoit une explication nouvelle: du slave *морѣ*. — IV. L'élément grec. V. La synthèse — points de rapprochement de l'élément latin et grec. — *R. b. S. E. eur.*, 1935, n° 4—6, p. 81—105; n° 7—9, p. 177—217; n° 10—12, p. 324—356.

NORMAN H. BAYNES, *Eusebius and the Christian Empire* — étude du modèle dont s'est servi Eusébios de Césarée pour retracer l'idéal d'un souverain chrétien. Il

paraît que ce modèle était le souverain hellénistique. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 13—18.

FR. DVORŇÍK, *Lettre à M. Henri Grégoire à propos de Michel II et des mosaïques de Sainte Sophie* — l'auteur attire l'attention sur deux homélies du patriarche Photius, qui caractérisent favorablement la personne de Michel III. — *Byz.*, t. X₁, p. 5—9.

G. I. BRĂȚIANU, *Anciennes modes orientales à la fin du Moyen Age* — l'auteur relève toute une série d'emprunts de la mode occidentale faits en Orient. — *Sem. Kond.*, VII, p. 165—168.

BERNARD LEIB, *Les idées et les faits à Byzance au XIe siècle*. Aperçu d'histoire religieuse d'après un témoin Anne Comnène — l'auteur retrace d'après l'Alexiade les idées religieuses et philosophiques et morales dont étaient imbus Anne Comnène et son père Alexis. La question des relations et griefs des Croisés et des Byzantins est aussi traitée à part. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 164—203.

W. M. RAMSAY, *The attempt of the Arabs to conquer Asia Minor (641—964 A D) and the causes of its failure* — l'essai de conquête de l'Asie Mineure par les Arabes fit faillite, car une armée grecque anatolienne se forma sous les coups des Arabes; elle se composait de soldats commandés par leurs seigneurs résidant sur place. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 1—8.

FRANZ DÖLGER, *Bulgarisches Carum und byzantinisches Kaisertum* — après avoir retracé l'idéologie d'un Empire byzantin, qui est par excellence celle d'un Empire mondial, l'auteur passe à la question de savoir comment cette idée fut reçue en Bulgarie — ce fut aussi l'idée d'un Empire mondial. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 57—68.

GEORG OSTROGORSKY, *Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolas Mystikos* — Syméon a été couronné en 913 empereur, bien que ce fait ait été contesté par les contemporains grecs et soit resté inobservé par les savants modernes. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 275—286.

Г. ОСТРОГОРСКИ, *Автократор и Самодржац. Прилози за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена* — étude sur le titre de l'autocrator chez les Byzantins et Slaves: Bulgares, Serbes et Russes. Partout ce titre ne veut pas signifier les droits absolus du souverain envers ses sujets, mais définit la place que l'autocrator prend entre les souverains des autres pays. Si dans le pays même, il y avait quelques souverains, c'est le roi régnant qui portait le titre d'autocrator. — *Глас. Спн. Краљ. Акад.*, CLXIV, p. 95—188.

R. JANIN, *Un Arabe ministre à Byzance: Samonas* — histoire de la carrière politique de ce personnage. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 307—318.

CH. DIEHL, *Un haut fonctionnaire byzantin: le logothète (τῶν σεκρετῶν)*. Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française. Paris 1933. S. 217—227 — par G. STADTMÜLLER. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 373—379.

E. STEIN, *A propos d'un livre récent sur la liste des préfets du prétoire* — compte rendu critique du livre de J. R. PALANQUE, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas Empire*. Paris. E. de Boccard, 1933, XVI — 144 p. in 8°. — *Byz.*, t. IX₁, p. 327—353.

E. STEIN, *Ordinarii et campiductores* — l'ordinarius a au Ve siècle la même signification que l'ordinatus du Principat — il s'applique aux officiers subalternes

d'infanterie; les campiductores sont des sous-officiers d'élite. — *Byz.*, VIII₂, p. 379—387.

J. R. PALANQUE, *Sur la liste des préfets du prétoire du IVe siècle* (Réponse à M. Ernest Stein — voir plus haut l'article de E. Stein). — *Byz.*, IX₂, p. 703—713.

W. ENSSLIN, *Der konstantinische Patriziat und seine Bedeutung im 4. Jahrhundert* — Constantin le Grand a été le fondateur d'un patriciat, qui n'était plus une ἀρχή mais une ἄξια, qu'on transmettait personnellement. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 361—376.

GERMAINE ROUILLARD, *Note topographique: le préposite Jean ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος et ἐπὶ τοῦ κανικλείου* — l'auteur inscrit un nouveau nom sur la liste des ἐπὶ τοῦ κανικλείου dressée par Dölger, celui de Jean pour les années 1052—1055. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 444—446.

G. OSTROGORSKY, *Zum Stratordienst des Herrschers in der byzantinisch-slavischen Welt* — le service de maréchal d'écurie de l'empereur envers le patriarche n'apparaît qu'exceptionnellement à Byzance; on retrouve cette coutume aussi en Russie au XVIe—XVIIe siècles où elle est parvenue sous l'influence de la Donatio Constantini. — *Sem. Kond.*, VII, p. 187—204.

EUGEN DARKÓ, *Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios* — de l'analyse critique d'un livre de tactique attribué à Maurice, mais dont l'auteur paraît être Heraclius, la conclusion est tirée que les réformes décrites, surtout de la cavalerie byzantine ont été inspirées par la pratique militaire des peuples orientaux. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 110—116.

GEORG STADTMÜLLER, *Landsverteidigung und Siedlungspolitik im oströmi-*

schen Reich — sur le système de la colonisation militaire surtout aux frontières de l'Empire byzantin pendant toute sa durée. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 392—399.

N. BĂNESCU, *Un duc byzantin du XIe siècle Katakalon Kékauménos* — essai de retracer la vie et la carrière du fameux stratège, ayant joué un rôle politique important à Byzance. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 25—36.

N. BĂNESCU, *Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'Empire bulgare de Samuel* (1018). *Nouveaux duchés byzantins: Bulgarie et Paristrion* — la Bulgarie, d'après l'auteur, fut divisée en deux thèmes: la Bulgarie propre et le Paristrion. L'auteur dresse aussi une liste des ducs du duché frontière de la région du Danube. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, t. X, p. 49—72.

Ю. Д. БРУЦКУС, *Варяги и колбяги* — théorie de l'origine khazare des mots «*Varjag*» et «*Kolbjag*»; l'auteur étudie aussi la question des mercenaires chazars et russes au service de Byzance. — *Sem. Kond.*, VII, p. 81—102.

F. DÖLGER, *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz* — révision en traits généraux de la question de la propriété foncière à Byzance. L'auteur caractérise différents types de la propriété seigneuriale et rurale ainsi que la situation du paysan byzantin. — *Bul. Int. Com. Hist. Sc.*, 1933, n° 18, p. 5—15.

N. A. CONSTANTINESCU, *La communauté de village byzantine et ses rapports avec le petit «*traité*» fiscal byzantin* — l'auteur d'après une analyse du *Traité fiscal* publié par Aschburner aboutit à la conclusion que cet élément du paysan libre propriétaire donnait à l'Empire byzantin un nouveau caractère démocratique. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 160—174.

N. A. CONSTANTINESCU, *Réforme sociale ou réforme fiscale? Une hypothèse pour expliquer la disparition du servage de la glèbe dans l'Empire byzantin* — une réforme fiscale au VIIIe siècle a rompu le lien de la glèbe et a rendu à tous les paysans la plénitude des droits civils. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 94—109.

GERMAINE ROUILLARD, *L'épibole aux temps d'Alexis I Comnène* — l'auteur d'après l'étude des chrysobulles relatifs à l'épibole de nov. 1089, févr. 1094 et mai 1109 aboutit à d'autres résultats que F. Dölger (*Das Fortbestehen der EPIBOΛH in mittel- und spätbyzantinischer Zeit. Studi in memoria di Aldo Albertoni*, II. Padova 1934): L'épibole s'y retrouve comme mesure générale, mais l'existence de l'épibole au sens étroit du mot lui paraît douteuse. — *Byz.*, t. X₁, p. 81—89.

Dr. РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ, *Гусари на Светој гори и Хиландарски пирг Хрусија од XII—XV века* — sur les moyens de défense que possédait le Mont Athos au moyen âge, surtout de la tour Chrusia et Vasilii et sur leur lien spirituel et séculier avec le monastère de Hilandar. — *Glas. Skop. nauč. Dr.*, t. XIV, p. 1—32.

N. ADONTZ, *Notes arméno-byzantines* — I. Les sceaux de Makhitar — note sur cette famille; II. La lettre de Tzimisès au roi Ashot (Ashot) — traduction d'un passage omis par le traducteur russe et commentaire de la lettre; III. La famille de Philarète — ce sont les Vrakhamios. — *Byz.*, t. IX₁, p. 367—382.

N. ADONTZ, *Notes arméno-byzantines* — IV. La famille de Théodorokan — preuves de l'origine arménienne de cette famille. V. Les Dalassènes — l'auteur cherche à prouver aussi leur origine arménienne. VI. L'aïeul des Roubéniens — c'était le stratège de Grèce Roupènos, con-

temporain de Basile I. — *Byz.*, t. X₁, p. 160—203.

G. STADTMÜLLER, *Zur Geschichte der Familie Kamateros* — essai d'une généalogie de la famille de Camatèros, dont une des personnalités principales est le logothète Jean Doukas Camatèros (XIIme siècle). La famille paraît s'être éteinte au commencement du XIIIme siècle. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 352—358.

N. ADONTZ, *Les légendes de Maurice et Constantin V, empereurs de Byzance* — d'après les légendes arméniennes, Maurice était originaire du village d'Ošakan en Arménie; l'auteur laisse la question ouverte. Quelques fragments démontrant l'existence d'une épopée dont Constantin V était le héros sont présentés par l'auteur. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 1—2.

A. A. VASILIEV, *On the Question of Byzantine feudalism* — traduction en anglais avec des additions d'un chapitre de la rédaction primaire russe de l'Histoire de Byzance; l'auteur résout la question posée à un certain degré positivement. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 584—604.

Γ. ΚΟΛΙΑ, Σιδερόκαστρον — histoire du château de Sidérocastro situé sur la frontière des duchés de Nouveau Patras et Athènes. — *Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, 78—82.

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΝΤΑΡΚΟ, Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἔρεϊπια τοῦ Μουχλίου — histoire de l'importante ville forte de Mouchli, construite par les Byzantins au XIIIme siècle comme appui dans leur lutte avec les Francs du Peloponèse. — *Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 453—482.

G. ZORAS, *Le corporazioni byzantine. Studio sull' ΕΠΑΡΧΙΚΟΝ ΒΙΒΑΙΟΝ dell' Imperatore Leone VI.* [Fondazione

Pini-Saggi e Studi I.] Roma 1931, 214 S. — par G. OSTROGORSKY. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 389—395.

A. ANDRÉADES, *La population de l'Empire byzantin* — essai en vue de préciser le nombre des habitants de la capitale et de tout l'Empire; le second chiffre est indéfinissable; pour la capitale on doit compter au moins 500.000 habitants. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 117—126.

A. ANDRÉADES, *Byzance, paradis du monopole et du privilège* — conclusion de l'auteur: « pour ce qui est de l'économie privée, les privilèges et l'interventionnisme ne distinguent pas la législation impériale de celle des autres États qui ont connu le régime corporatif ». Les monopoles d'Etat permanents furent assez rares et de nature plutôt administrative que fiscale. — *Byz.*, t. IX₁, p. 171—181.

G. I. BRĂTIANU, *Une expérience d'économie dirigée. Le monopole du blé à Byzance au XIe siècle* — expérience audacieuse du logothète Nicéphore, qui valut à son souverain Michel VII Doukas le surnom de Parapinakès; cet épisode est étudié du point de vue de la lutte entre l'économie dirigée et l'économie libérale. — *Byz.*, t. IX₂, p. 643—662.

Id., — résumé. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 98.

R. HENNIG, *Die Einführung der Seidenraupenzucht im Byzantinereich.* Eine Studie zur Aufklärung der Unklarheiten in den überlieferten Berichten — l'auteur après avoir éliminé divers pays dont aurait pu être importé le ver à soie, conclut que ce fut de Sogdiane et non de Chine que le ver à soie fut importé par des moines nestoriens en 552. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 295—312.

G. I. BRĂTIANU, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (n° 1 d'une collection

d'études d'histoire générale publiée par l'auteur comme professeur à l'Université de Jassy). Bucarest 1935. — par N. IORGA. — *R. h. S. E. eur.*, 1935, n° 4—6, p. 161—165.

G. I. BRĂȚIANU, *Vicina I. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gènois en Dobrogea* — l'auteur constate l'existence d'une ville sur le Danube, nommée Vitzina ou Vicina, souvent confondue avec Ditzina à l'embouchure du Kamčyk; il retrace son histoire politique et commerciale, ainsi qu'écclésiastique et souligne son importance. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, X, p. 113 sq.

M. SOUTZO, *Les origines du sesterce et du miliarensis et leur continuité jusqu'aux temps byzantins. Le système monétaire d'Anastase* — la numismatique byzantine n'est qu'une continuation de la romaine; le sesterce en argent ne disparut que sous Anastase I. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 54—58.

F. DÖLGER, *Die Frage der Judensteuer in Byzanz* — l'auteur soutient contre Ostrogorsky et Andréadès que du XIe au XIVe siècle il existait un impôt spécial relevé des Juifs; au XIe siècle c'était une capitation appelée κεφαλῆτιον par excellence. — *Vierteljschr. Soz. Wirtgesch.*, 26. Bd., p. 1—24.

N. I. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αἱ Ἰουδαϊκαὶ παροικίαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος — il est question de la colonie juive de Chalkis qui existait déjà au temps de Benjamin de Tudèle et de quatre inscriptions retrouvées dans la ville. — *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 187—191.

M. A. ANDREEVA, *Le traité de commerce de 1451 entre Byzance et Dubrovnik et sa préhistoire* — aperçu général de la préhistoire et surtout des préliminaires

du traité de 1451 d'après les données des documents des Archives de Dubrovnik. — *Byz.*, t. X₁, p. 117—127.

Ibid., — résumé — *Изв. бѣлг. арх. инст.*, IX, p. 292.

MARIE ANDRÉEVA, *Les rapports entre Byzance et Raguse à la veille de la prise de Constantinople*. — *Eur. Cent.*, 1935, n° 15, p. 234—235; n° 16, p. 253—254.

M. A. ANDREEVA, *Dubrovnik* — bref aperçu de l'histoire de la ville et de la république de Raguse-Dubrovnik et des principales phases de sa civilisation. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 125—128.

Д-ръ ИВ. СAKЖЗОВЪ, *Дубровникъ и България въ миналото II* (suite voir an. V, t. I) — histoire du commerce ragusain en Bulgarie dans les villes de Plovdiv, Trnovo, Vidin, Šumen, Varna etc. au XVe—XVIIIe siècle. — *Бѣлг. ист. библ.*, an. V, t. II, p. 56—76.

GREGOR ČREMOŠNIK, *Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoleća*. Glas. Z. mus., XLII, 1931, p. 25—54 — par M. KOS. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 179—180.

N. IORGA, *Une ville «romane» devenue slave: Raguse*. Trois conférences données à la Sorbonne — les deux premiers chapitres traitent aussi des relations de Raguse-Dubrovnik avec Byzance, ainsi qu'avec les royaumes slaves de Croatie, Serbie et Bosnie. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVIII, p. 32—101.

N. IORGA, *Ragusains à Coron* — l'auteur attire l'attention du lecteur sur quelques textes vénitiens publiés dans la R. S. Est. Eur., où il est aussi question de Ragusains établis à Coron. — *R. I. ét. B.*, t. I, p. 31—33.

FRANZ DÖLGER, *Die mittelalterliche*

Kultur auf dem Balkan (die Periode von der Gründung der unabhängigen Staaten bis zur Türkenherrschaft) — la civilisation de l'Europe Orientale doit être considérée comme une sphère à part dans laquelle se reflète l'influence byzantine. Les peuples balkaniques dans cette sphère forment un groupe en soi, dont le lien est la civilisation byzantine, mais ils se sont imbus à différents degrés et principalement à l'époque quand des États centralistes d'après le modèle byzantin ont été créés. La plus byzantine a été la Bulgarie, car la Serbie a subi aussi des influences occidentales. Cette organisation administrative analogue a unifié aussi la vie sociale, religieuse et culturelle des peuples balkaniques. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. I, p. 108—124.

Д-р. НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Друштвено и државно уређење Србије у доба Неманића* — caractéristique de l'époque des Némánides et description en traits généraux de l'administration royale. — *Лет. мат. срп.*, 341, p. 1—12.

СТ. СТАНОЈЕВИЋ, *Извештаји са бојишта. Један извор наших биографа у средњем веку* — comme en Byzance on avait l'habitude d'envoyer aussi en Serbie des communiqués du champ de bataille sous forme épistolaire pour les faire connaître aux habitants du royaume. — *Спар.*, t. VIII/IX, p. 3—7.

АЛЕКСАНДР В. СОЛОВЈЕВ, *Судбина једне властееке породице у средњековне Србије* — sur le sort d'une famille serbe, connue d'après une bulle de Dušan et quelques notices historiques. Un de ses représentants, Dragoslav Probišitević a porté à Kossovo les armes contre le prince Lazare. — *Спар.*, t. VIII/IX, p. 63—71.

DRAGUTIN KOSTIĆ, *Miloš Kopilić — Kobilic — Obilic* — l'auteur, après une étude approfondie des sources con-

clut que le héros de Kossovo Miloš Kopilić—Kopilović était un gentilhomme de la suite de Vuk de Drinica et qu'il était d'origine albano-serbe. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 232—254.

А. СОЛОВЈЕВ, *Свети Сава и Руси* — les relations de St. Sabas avec les Russes ont commencé sur le Mont Athos; ceux-ci avaient déjà à ce moment-là leur propre tradition littéraire. — *Срп. Књ. Глас.*, 1935, p. 221—225.

А. ЕСК, *En relisant le Porphyrogénète* — revision des termes *πατριώτης* et *ἄρχοντες* du De adm. imp. et De cerimoniis dans leur attribution aux premiers princes varègues des Slaves orientaux. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 343—349.

IGOR SMOLITSCH, *Ivan Vasil'evič Kireevskij. Leben u. Weltanschauungen. 1806 bis 1856. Ein Beitrag zur Geschichte des russischen Slavophilentums* — des théories slavophiles de Kirejevskij; de l'influence de Byzance et surtout de l'église grecque sur la civilisation russe. — *J. f. K. Gesch. Sl.*, N. F. IX₃, p. 390—427; N. F. IX₄, p. 463—492.

N. IORGA, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie* — sur l'émigration grecque dans les principautés roumaines et de son importance pour l'idéologie de la lutte contre les Turcs. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVIII, p. 1—21.

M. WEINGART, *Die Anfänge der tschechischen Kultur und die I. Tschechischkirchenslavische Sankt Wenzelslegende* — aux débuts de l'histoire politique et littéraire du peuple tchèque doit être placée une nouvelle période: de l'an 863 jusqu'au commencement du XIIe siècle, celle de la lutte de la civilisation slavonne (slave ecclésiastique) — d'origine byzantine — avec la civilisation

franco-romaine sur le territoire de la Tchécoslovaquie. Le principal monument de cette époque est la 1e Vie slave de St. Venzeslaus. — *Prag. Rund.*, V, p. 153—171.

C. Histoire de religion.

L. E. BROWNE, *The Eclipse of Christianity in Asia from the time of Muhammed till the Fourteenth Century*. Cambridge. University Press, 1933, in 8°, VIII—198 pp., carte. — par P. P., — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 391—393.

MATTHEW SPINKA, *A History of Christianity in the Balkans*. American Society of Church History. Chicago. III. 202 pp. — par STEVEN RUNCIMAN. — *Byz.*, t. IX, p. 466—467.
Ibid., — par FR. DVORNÍK. — *Byz.-sl.*, V, p. 470—473.

JACQUES ZEILLER, *L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du Ier au Ve siècle* — bref aperçu des étapes principales de la christianisation de la péninsule et des peuples avoisinants. — *R. I. et Balk.*, an. I, t. I, p. 76—81.

JEAN SIMON, S. I., *Le monastère copte de Samuel de Kalamon* — histoire de ce monastère créé près de Fayoum par le célèbre Apa Samouel. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 46—52.

WILHELM HENGSTENBERG, *Be-merkungen zur Entwicklungsgeschichte des ägyptischen Mönchtums* — évolution des différentes formes de la vie monacale: l'anachorèse, cénobitisme et les Sarabaites. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 355—362.

ΧΡΙΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου — bref aperçu de l'histoire du titre d'archevêque en Orient. — *Θεολογία*, n° 42, p. 289—295.

Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatique, d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques publiés par l'Institut d'Études Byzantines des Augustins de l'Assomption (Kadiköy Istanbul). Série I: *Les Regestes et Actes du Patriarcat de Constantinople*. Vol. I: *Les Actes des Patriarches*. Fasc. I: *Les Regestes de 381 à 715* par V. GRUMEL. 1932. Série II. *Corpus Notitiarum episcopatum ecclesiae Orientalis*. 1. Band: *Die Genesis de Notitia episcopatum*, herausg. v. E. GERLAND. 1. Hft.: *Einleitung*. 1931 — par E. SCHWARTZ. — *B. Z.*, t. XXXIV, p. 130—142.

CHRYSOSTOMOS PAPADOPOULOS, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν. Athènes, 1928, in 8°, 116 pp. — par FR. HALKIN. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 405—406.

V. GRUMEL, *Le patriarchat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969—1084)* — l'auteur établit la liste des titulaires du patriarchat et s'arrête surtout sur les relations d'Antioche avec Constantinople. — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 127—147.

V. GRUMEL, *Notes pour l'Orient chrétien*. I. Deux patriarches d'Antioche du XIIe siècle — Cyrille II de 1173 à 1178 à peu près et Luc entre 1137 et 1156. II. *Les évêques de Nicomédie et de Cysique* dans la Vie de saint Joannice — ils devraient s'appeler Théophile et Euloge. III. La date de la conversion des Alains et l'archevêché d'Alanie — d'après Ibn Rosteh le prince des Alains a été baptisé au début du premier patriarchat de Nicolas le Mystique. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 53.

V. LAURENT, *Le Synodicon et les métropolitains de Crète aux Xe—XIIIe siècles* — l'auteur reprend après Uspenskij l'étude du Synodicon du fonds grec de l'Escorial, réédite le fragment relatif aux évêques de Crète et dresse la liste des évêques. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 385—412.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥ-
ΛΟΥ, Συμπλήρωσις ἐπισκοποῦ κα-
ταλόγου Κερνιτζης (= Καλαβρύ-
των καὶ Αἰγιαλείας) — émendation
de la liste d'évêques de Kalavrite et Aegia-
lea dressée en 1906 par M. Papandréou.
— Θεολογία, n° 39, p. 70—72.

E. HONIGMANN, *Die notitia des Ba-
sileios von Ialimbana* — une partie de
cette Notitia a été composée par Basileios
de Ialimbana peu avant la destruction
d'Amorion, l'autre de 945 à 965 est com-
posée par Georges de Chypre. — *Byz.*,
t. IX₁, p. 205—222.

N. I. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐπισκο-
πικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας — con-
tribution à la liste des évêques de Thessa-
lie; une inscription de Versainis d'époque
byzantine est publiée. — Θεολογία, n°
39, p. 22—36.

N. IORGA, *Les origines de l'iconoclisme*
— le facteur principal a été la victoire de
l'Islam. L'auteur trouve une curieuse ana-
logie avec l'iconoclisme en Chine au VI—
IX siècle. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI,
p. 142—155.

V. GRUMEL, *Chronologie des patri-
arches iconoclastes du IXe siècle* — l'auteur
d'après quelques sources restées inaperçues
redresse la liste des trois patriarches icono-
clastes et précise la chronologie. — *Éch.*
Or., 1935, n° 178, p. 162—166.

FR. DVORNÍK, *Les Légendes de Con-
stantin et de Méthode vues de Byzance.*
»Byzantinoslavica Supplementa«, t. I. Pra-
gue 1933. 8°. X, 443 — par FR. GRIVEC.
— *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 121—128.

Ibid., — par M. WEINGART. —
Byz.-sl., V, p. 424—451.

Ibid., — par FR. PASTRNEK. — *Sla-
via*, XII₃₋₄, p. 502—506.

Ibid., — par A. BRÜCKNER. — *Zeit.*
slav. Phil., X₃₋₄, p. 465—473.

Ibid., — par FR. KOVAČIČ. — *Čas.*
nar. zgod., XXIX₁₋₂, p. 70—75.

Ibid., — par HILDEGARD SCHAE-
DER. — *J. f. Gesch. Sl.*, X₃₋₄, p. 587—
591.

Ibid., — par G. OSTROGORSKIJ. —
Sem. Kond., VII, p. 266—267.

ALEXANDER BRÜCKNER, *Cyrrill
und Method* — l'auteur réfute la thèse de
M. Dvorník de la véracité des Vies panon-
niennes des Sts Constantin et Méthode et
entame également une polémique avec M.
Weingart. — *Zeit. Ost. Gesch.*, IX₂,
p. 184—199.

P. DUTHILLEUL, *Les sources de l'his-
toire des saints Cyrille et Méthode* — ap-
préciation de la valeur des sources: I. Do-
cuments: Lettre d'Adrien II à Rostislav,
Svatopluk et Kocel, lettres de Jean VIII,
Étienne V, écrits d'Anastase le Bibliothé-
caire, Anonymus Salzburgensis, Excerptum
de Karentanis. II. Légendes hagiographi-
ques: pannoniennes et italiques. — *Éch.*
Or., 1935, n° 179, p. 272—306.

HILDEGARD SCHAEGER, *Geschichte
und Legende im Werk des Slavenmissio-
nare Konstantin und Method* — l'auteur
note quelques traits purement légendaires
des Vies de Constantin et Méthode, comme
les allégories de nombres, la dispute des
trois religions etc. ainsi que les tendances
et traditions locales. Le point essentiel pa-
raît être le conflit des deux Églises et la
question de la liturgie slave. — *Hist. Zeit.*,
152₂, p. 229—255.

FR. DVORNÍK, *Le second schisme de
Photios. Une mystification historique* —
l'auteur déclare qu'il n'y a pas eu de schisme
des Églises pendant le second patriarcat de
Photios, comme on l'avait cru jusqu'à pré-
sent, en se basant sur une collection d'actes
rédigée par un antiphotien. Il n'y a eu
qu'une scission à l'intérieur même de
l'Église byzantine. — *Byz.*, t. VIII₂,
p. 425—474.

FR. GRIVEC, *Originalnost sv. Cirila in Metoda* — polémique avec M. Dvornik. L'auteur continue à soutenir sa thèse, que l'idée d'une liturgie slave appartenait aux saints frères eux-mêmes; cette idée était aussi étrangère aux Byzantins qu'aux Occidentaux. Dans la querelle de Photius et Ignace les frères sont restés neutres. Le premier chapitre de la vie de Méthode est authentique. — *Jug. ist. čas.*, I, p. 52—75.

V. GRUMEL, *Byzance et Photius dans les légendes slavonnes des saints Cyrille et Méthode* — critique de l'ouvrage de M. Dvorník. B.-sl. Supplément I. D'après l'auteur M. Dvorník a prouvé sa première thèse de la véracité de la légende slavonne et a moins réussi à le faire pour la seconde celle de l'amitié, des deux frères pour Photios. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, p. 343—353.

ALEXANDER BRÜCKNER, *Cyrillo-Methodiana* (Kwart. hist., rocz. XLVII, fasc. 1., p. 529—552) — par IV. LEKOV. — *Mak. Prezl.*, IX₂, p. 132—136.

V. GRUMEL, *La liquidation de la querelle photienne* — l'auteur complète son étude précédente «Y a-t-il eu un second schisme de Photius?» (*Revue des sciences politiques et théol.*, t. XII, 1933); il examine les documents montrant l'attitude des Papes successeurs de Jean VIII à l'égard de Photius et des autres patriarches jusqu'à l'union sous Jean IX. La décision de Jean IX mettait fin à la fois au schisme intérieur de Byzance et à celui qui séparait Byzance et Rome. — *Éch. Or.*, 1934, n° 175, p. 257—289.

F. DVORNÍK, *Le premier schisme de Photius* — révision de la question qui jette une lumière nouvelle sur les personnalités de Photius et d'Ignace. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 301—325.

V. GRUMEL, *Qui fut l'envoyé de Photius auprès de Jean VIII?* — l'envoyé de Photius, Théodore de Patras doit être distingué de Théodore Santabarenos, évêque d'Euchaïte. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 439—443.

Д. В. ДЮЛГЕРОВЪ, *Римъ и св. братя Кирилъ и Методий* — les gloses slaves d'une traduction du grec des règles sur les privilèges du siège de Constantinople ne peuvent appartenir à Méthode, car tous ses écrits démontrent qu'il était orthodoxe. — *Год. Соф. Бог. Фак.*, VI, p. 1—68.

ТРИФОНОВЪ, ЮРД., *Две съчинения на Константина Философа (св. Кирила) за мощитѣ на св. Климента Римски* — étude philologique du «Slovo» — «Parole de la translation des reliques de St. Clément»; l'auteur se propose de prouver que le «Slovo» avait été composé par Constantin le Philosophe, comme le témoigne Anastase le Bibliothécaire. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLVIII, p. 159—240.

V. GRUMEL, *Formose ou Nicolas Ier* (dans la mystagogie de Photius § 84) — le pape coupable n'est pas Formose, mais Nicolas Ier. — *Éch. Or.*, 1934, n° 174, p. 194.

V. GRUMEL, *L'encyclique de Photius aux Orientaux et les patriarches de Constantinople Sisinnius et Sergius II* — l'auteur démontre que les deux patriarches dessus nommés n'ont pas fait usage de l'encyclique de Photius et que cette opinion est due à une erreur. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 129—138.

Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗ, *Συμπληρωματικὰ τοῦ συνδοικοῦ τόμου Γερμανοῦ τοῦ Γ'* — en dehors des sources dont il était question dans l'Epetiris IX (p. 178—212) on s'était également servi pour la composition de l'acte d'élection du patriarche Germain III du document synodal de 1226 relatif au déplacement du

métropolit de Melitène Manuel. — Έπετ. Έτ. Βυζ. Σπ., t. X. p. 435—437.

V. LAURANT, *Le pape Alexandre IV (1254—1261) et l'empire de Nicée* (histoire des pourparlers sur l'Union de l'Église sous le pontificat d'Alexandre IV avec les empereurs Jean III Batatzès et Théodore II Lascaris. — *Éch. Or.*, 1935, n° 177, p. 26—55.

SDISLAUS OBERTYŃSKI, *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog* — monographie sur l'éparchie arménienne de Lwów et sur la part prise par ses représentants au Concile de Florence. — *Or. Chr.*, n° 96, pp. 68.

N. IORGA, *Par rapport à l'union entre Grecs et Latins à Florence* — extrait d'une source sur le Conseil de Florence de 1439 restée inconnue: le «Diario» de Bartolommeo di Michele del Corazza. — *R. b. S. E. eur.*, 1935, n° 4—6, p. 147—149.

CONSTANTIN MARINESCU, *Le pape Nicolas V (1447—1455) et son attitude envers l'Empire byzantin* — exposé des événements historiques et des tentatives d'offensive contre les Turcs. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 331—342.

A. VAILLANT et M. LASCARIS, *La date de la conversion des Bulgares*, dans la R. d. Ét. Sl. t. XIII, fasc. 1/2 (1933), p. 6—15 — par HENRI GRÉGOIRE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 663—668.

Ibid., — par M. WEINGART. — *Byz.-sl.*, V, p. 451—452.

B. von ARNIM, *Die Stellung des Bulgarenfürsten Symeon zum Christentum* — d'après quelques passages de la correspondance du tsar Siméon. L'auteur aboutit à la conclusion que le tsar n'était pas chrétien de conviction, mais qu'il embrassa le christianisme pour des buts po-

litiques. — *Zeit. slav. Phil.*, X ³/₄, p. 339—343.

MICHEL LASCARIS, *Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle* — le métropolit Joachim a dû entre 1449 et 1455 quitter à cause d'un mouvement anti-unioniste la Moldavie; à sa place fut consacré par le patriarche de Peć le métropolit Théoctiste; ainsi il ne le fut pas par l'archevêque d'Achris, avec le siège duquel il n'existait pas de relations étroites. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 129—159.

FR. KOVAČIČ, *Namerovani škofijska sedež v Ptuj* — sur les origines du siège épiscopal de Ptuj—Pettovie; tombé en désuétude il fut renouvelé par St. Méthode. — *Čas. zgod. nar.*, XXVIII₃₋₄, p. 200—207.

HERMANN WENDEL, *Saint Sava* — caractéristique de l'oeuvre et de la vie de St. Sabas, archevêque de Serbie, à l'occasion du 7ème centenaire de sa mort. — *Slav. Rev.*, 1935, n° 40, p. 146—153.

Др. РАД. М. ГРУЈИЋ, *Царица Јелена и хелија св. Саве у Кареву* — sur l'activité de l'impératrice Hélène, femme d'Étienne Dušan dans le domaine des fondations pieuses et surtout sur son oeuvre pieuse envers la Cellule de St. Sabas à Karëa au Mont Athos. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 43—57.

Др. АЛЕКСАНДАР В. СОЛОБЈЕВ, *Српска црквена правила из XIV века* — édition nouvelle des «Règles canoniques serbes du XIVème siècle» d'après les manuscrits de Senta et de Zagreb; ces règles paraissent être une traduction du grec et l'oeuvre d'un synode de l'église serbe vers l'an 1346. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 33—42.

Др. МИХАИЛО ДИНИЋ, *Словенска служба на територију Дубровачке Републике у средњем веку* — sur les prêtres de langue slave officiant avec des livres glagolitiques ou cyrilliques, de rite latin ou orthodoxes, qui se trouvaient sur le territoire de Dubrovnik et de ses colonies marchandes. — Прил. књ. јез. ист., XIV₁₋₂, p. 50—65.

ZAİKYN, W., *Podział historii Kościoła wschodnio-słowiańskiego (ruskiego i rosyjskiego) na okresy* — essai d'une périodisation nouvelle de l'église russe-slave orientale en trois époques: 1. l'ancienne jusqu'à la moitié du VIIIe siècle — peu productive; 2. médiévale — fondation et croissance de l'Église russe sous l'influence du patriarcat de Constantinople; 3. moderne — de la moitié du XVe siècle — époque de l'évolution autonome de l'église des slaves orientaux. — *Spraw. tow. nauk. Lwów.*, XIV, 3, p. 213—219.

Prof. A. ŁOTOCKI, *Początki organizacji kościelnej na Rusi* — sur les débuts de l'église chrétienne en Russie. La situation de l'Église de Kiev sous le règne de Vladimir peut être définie comme une autocéphalie de facto, non reconnue par le patriarche de Byzance; même après la soumission à Cple on peut trouver encore des aspirations à l'ancienne indépendance. — *Ἑλπις*, VIII, 2, p. 113—126.

E. A. РЫДЗЕВСКАЯ, *Легенда о князе Владимире в саге Олафе Тригвасоне* — étude des sagas ayant pour sujet la conversion au christianisme. L'auteur se range à l'opinion que la saga d'Olaf Trygvasonar ne peut fournir de renseignements pour l'histoire de la conversion de la Russie au christianisme. — *Труды др. рус. лит.*, II, p. 5—20.

Др. ВАСИЛИЙ ГАДЖЕГА, *Додатки до историји русинѡв и руських цркви в бувиш. журнѡ Земплинској* — sur les églises russes de la župa Zemplinska. Il est aussi ques-

tion d'églises orthodoxes du XIVe siècle qui étaient liées au patriarcat de Constantinople. — «*Просвѣта*», X, p. 17—120.

KAZIMIERZ CHODYNICKI, *Kościół prawosławny a rzecz pospolita polska* — 1370—1632. I—XXI—1—632. 1934 — par Prof. A. ŁOTOCKI. — *Ἑλπις*, VIII₂, p. 153—155.

BERNHARD STASIEWSKI, *Die ersten Spuren des Christentums in Polen. Ein Beitrag zur Erfassung der ältesten slavischen Zustände* — problème des origines du christianisme en Pologne. D'après l'auteur, la mission de l'Eglise orientale, commencée par les disciples de Méthode n'a laissée que de faibles traces en Pologne dans la seconde moitié du IXe siècle. — *Zeit. Ost. Gesch.*, VIII₂, p. 238—260.

EWA MALESZYŃSKA, *Epoka jagiellońska (1385—1572)* — littérature récente sur l'époque des Jagellons, traitant aussi la question de l'Union des églises et de l'action turque. — *Ziem. Czer.*, I₁, p. 111—115.

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Да ли је угерски краљ Ладислав IV Куманац (1278—1290) био православни или бар склон православљу* — polémique avec Darko (Byz. ung. Beziehungen d. XIII. Jrh.), l'auteur croit peu probable de trouver chez Ladislas IV la volonté d'embrasser la religion orthodoxe. — *Лет. мат. срп.*, 340, p. 112—114.

D. Chronologia. Varia.

F. P. KARNTHALER, *Die chronologischen Abhandlungen des Laurent. Gr. Plut. 57, Cod. 42. 154. 198* — publication d'un traité de chronologie du XIIe siècle avec un commentaire détaillé et une analyse du point de vue de la grammaire et de la lexicologie. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 1—64.

FRANZ BUCHEGGER, *Wiener griechische Chronologie von 1273* — publication d'un petit ouvrage chronologique du XIIIème siècle avec traduction en allemand, commentaire et glossaire. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 25—54.

V. GRUMEL, *L'année du monde dans l'ère byzantine* — le commencement de l'année du monde dans l'ère byzantine fut aussi finalement transportée du mois de mars au premier septembre et de cette façon coïncidait avec le début de l'indiction. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 319—326.

Ibid., — résumé — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 406.

V. GRUMEL, *L'année du monde dans la Chronographie de Théophane*. *Échos d'Or.* 33 (1934), 368—408 — par T. D. — *B.-Z.*, t. XXXV₁, p. 154—155.

DÉMÈTRE IONESCU, *Contribution à la recherche des influences byzantines dans la diplomatie roumaine* — l'auteur se propose de préciser les influences byzantines sur les actes issus des chancelleries moldaves et valaques et insiste surtout sur la forme diplomatique du hrisov, dont les formules ont été presque toutes empruntées à Byzance par l'intermédiaire des Slaves des Balkans. — *R. h. S. E. eur.*, 1934, n° 4—6, p. 128—150.

FRANZ DÖLGER, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*. 67 Abbildungen auf 25 Lichtdrucktafeln aus dem Lichtbilderarchiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zusammengestellt, beschrieben, erläutert und in Umschrift wiedergegeben. München. Mittel- und neugriechisches Seminar der Universität. 1931, fol. °, VI p., 68 col., 25 pl. — par GERMAINE ROUILLARD. — *Byz.* IX₁, p. 444—445.

FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiser-*

urkunden des oströmischen Reiches. III. Teil: Regesten von 1204—1282. München und Berlin. 1932, in 4° de XIX—77 pages — par V. LAURENT. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 502—504.

GERMAINE ROUILLARD, *Note de diplomatie byzantine*. Le χρυσόβουλλον σιγίλλον et le χρυσόβουλλός λόγος. Byzantion 8 (1933), p. 117—124 — par F. DÖLGER. — *B. Z.*, XXXIII₂, p. 415—416.

V. LAURENT, *Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre Dame de Pitié à Stroumitsa*. A propos d'un acte patriarcal inédit — étude du cartulaire avec édition de l'acte du patriarche Manuel II sur la possession du monastère de Stroumitsa. Le cartulaire même a dû être rédigé en 1164 et a pu être transcrit au XIV—XVème siècle. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 5—27.

J. B. PAPADOPOULOS et ARCADIOS VATOPÉDINOS, *Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos près de Mélé-nicon* — avec un planche — publication d'un « sigillion » rédigé en grec et conservé dans le couvent de Vatopédi au Mont Athos; il fut promulgué par un souverain bulgare — le despote Alexis Sthlavos en 1220. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 1—6.

M. LASKARIS, *Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣна II* (= Български старини, Bd. XI). Sofia. Бълг. Акад. на наукитѣ. Държавна печатница. 1930. Kl. 4°. 63 S. mit einer photogr. Aufnahme — par ST. MLADENOV. — *Zeit. slav. Phil.*, XI₃₋₄, p. 236—240.

A. M. СЕЛИЩЕВЪ, *Завѣтъ Первой Юстинианъ* — l'auteur communique une traduction en slave du chrysobulle de Michel VIII Paléologue en faveur de l'église d'Ochride, qui s'est conservé dans un manuscrit du XVème siècle. — *Мак. Прегл.*, IX₂, p. 9—16.

A. V. SOLOVIEV, *Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios megas archon von Albanien* — l'auteur publie une charte du panhypersebastos Démétrius de Croia, gendre d'Étienne Premier Couronné du commencement du XIIIe siècle et la compare avec les privilèges promulgués pour Raguse par des despotes d'Épire. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 304—310.

A. SOLOVIEV, *Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes* — description détaillée et critique du texte de trois codes de Belgrade renfermant aussi des diplômes grecs de Menoikeion attribués faussement à Étienne Doušan. — *Byz.*, t. IX₁, p. 297—325.

ПЕРО Ј. ПОПОВИЋ, *Уредникове исправке* — protestations contre des corrections dans le texte faites par la rédaction dans l'article de l'auteur en collaboration avec S. Smirnov «Повеља Деспота Ђурђа манастиру Есфигмену у Светој Гори» (*Glas. Skor. nauč. druš.*, XI). — *Прил. књ. јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 207—214.

Дубровачке акта и повеље. Сабрао и об-

јавио др. ЈОВАН РАДОНИЋ, св. I и II. Издање Српске краљевске академије. Београд 1934. 8°, XX, 1000 — пар МИКО БАРАДА. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 104—111.

A. B. СОЛОВЈЕВ, *Повеље манастира св. Николе Мрачког* (прештампано из Прилога, књ. IX). Београд 1929 — пар V. DJOROVIC. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 115—117.

ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Старе српске повеље и писма*, I. 1929, XIII + 644; II. 1934. V + 557 — пар СТ. СТАНОЈЕВИЋ. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 102—104.

KONSTANTIOS AMANTOS, *Zu den christlich-mohammedanischen Beziehungen* — sur les privilèges des sultans à la population conquise et leur importance pour l'étude byzantine. — *Изв. бѣлг. арх. инст.*, IX, p. 382—383.

TAHSIN ÖZ, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih* (= Istanbul Mitteilungen, hersg. von der Abteilung Istanbul d. archäologischen Institutes d. deutschen Reiches), in 8° de XIV + 15* + 149 pages — par V. LAURENT. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 224—227.

VI. Géographie, Topographie, Ethnographie.

JACQUES ANCEL, *L'unité balkanique* — aperçu géographique et historique ayant pour but de démontrer le caractère unitaire des pays balkaniques. L'Empire byzantin fut un des facteurs unificateurs. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 117—139.

A. POIDEBARD, *La trace de Rome dans le désert de Syrie*. Le limes, de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes (1925—1932). Paris. P. Geuthner, 1934, 2 vol. in 4°. T. I. Texte, XI — 213 pp.; t. II. Atlas 11 pp.; carte, CLXI planches (= Bibliothèque archéologique et historique, publiée par le Haut Commissariat

de la République française en Syrie et au Liban, t. XVIII) — par T. P. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 370—374.

E. H., *Tome III du «Corpus Bruxelense»*. *La frontière orientale de l'Empire byzantin* — autoreferat: ERNST HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, nach griechischen, arabischen, syrischen u. armenischen Quellen). Bruxelles. Institut de Philologie et d'Histoire Orientale, 1935, in 8°, 250 p. et 4 cartes en couleurs (*Corpus Bruxelense Historiae Byzantinae*, III). Prix 20 belgas (= 100 frs belges).

Chronique de l'Institut. IIIe Année académique (1933—1934). 8. — Section de géographie ancienne. 2. Travaux à paraître — plan du travail pour la composition d'un Atlas Byzantin — rapport de E. HONIGMANN. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 647—651.

A. VASILIEV, *A Note on Pero Tafur* — explication du nom de Salmotraccia donné par Pero Tafur à Trébizonde; il vient de Sol-Mithras. — *Byz.*, t. X₁, p. 65—66.

ANTON D. KERAMOPULLOS, *Wolag die ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ des Procopius* (De aedif., IV, 3, 273 = V, 442) — Αἰανη sur la rive du Haliakmon reçut de Dioclétien le nom de Césarée et fut entourée d'un mur par l'ordre de Justinien. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 407—413.

G. de JERPHANION S. I., Σαμψών et Ἀμισός. Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres — le Sabbas de Sampsôn avec qui luttait Théodore I Lascaris n'était pas le seigneur de Samsoun Pontique-Amisos, mais d'un château-fort et bourg situé aux environs de Millet du même nom — l'ancienne Priène. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 257—267.

P. ORGELS, *Sabas Asidénos, dynaste de Sampsôn* — l'auteur aboutit à la même conclusion que M. de Jerphanion sur l'emplacement de Sampsôn, ville prise par Théodore Lascaris; il identifie son souverain Sabas avec Sabas Asidénos. — *Byz.*, t. X₁, p. 66—80.

E. HONIGMANN, *Charsianon kastron* — l'auteur rassemble les preuves pour la localisation de Charsianon à Mušālim Qal'e. — *Byz.*, t. X₁, p. 129—160.

P. WITTEK, *Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie* — I. Der Herrschaftsbereich der Seldschuken zu Ende des

12. Jahrhunderts (Mit zwei Karten) — l'auteur précise d'après les sources l'étendue du royaume des divers souverains seldjucides. II. Δόχεια = Tokat — l'auteur prouve leur identité; III. Mušālim Qal'esi — le nom vient d'un souverain local du XVe siècle. — *Byz.*, t. X₁, p. 11—64.

H. GRÉGOIRE, *Notes de géographie byzantine. Les forteresses cappadociennes d'Antigu-Nigele et de Tyropoion-Trypia* — il faut distinguer entre ces deux forteresses et non les identifier l'une à l'autre. — *Byz.*, t. X₁, p. 251—256.

П. ВОДЕНИЧАРОВЪ, *Бургасъ въ миналото* — note sur la fondation et l'histoire de la ville de Bourgas sur la Mer Noire. — *Бълг. ист. библ.*, an. V, t. II, p. 161—162.

P. SKOK, *Kozluk* — sur le caractère des dénominations topographiques turques dans les Balkans. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 278—280.

KAREL ŠKORPIL, *Матернали къмъ въпроса за «сждбата на Прабългаритѣ и на Северитѣ» и къмъ въпроса за «происхода на днешнитѣ българи»* — *Byz.-sl.*, t. V, p. 162—182.

Ibid. — par Л. МИЛЕТИЧЪ — *Мак. Прег.*, IX₃₋₄, p. 185—194.

ῬΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι. ΜΑΝΩΦ, Ποιοὶ εἶναι οἱ Καγαουῆςοι — d'après l'auteur, les Gagaouzes sont de race turque, mais christianisés. Ils descendent comme les Gadzals mahométans des Oghouses; l'adjonction du préfixe «Gaga» sert à désigner que ce sont des chrétiens orthodoxes de la race Ouze ou Oghouze. — *Ῥεπερ. Ἑτ. Βυζ.*, Σπ., t. X, p. 383—400.

H. GRÉGOIRE, *Les Carmates (Qarmates)* — addition d'après les données de la lettre d'Aréthas à l'émir de Damas. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 773—775.

Dr. CIRO TRUHELKA, *Ueber die Balkan-Yürüken* — de la peuplade turque nomade des Yürük, qui fit son apparition dans les Balkans avec les Turcs-Osmanlis au XIVème siècle. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 89—99.

B. von ARNIM, *Turkotatarische Beiträge*. 1. *Zur Geschichte der Onoguren und Urbulgaren* — essai d'interprétation d'un passage de Jordannes. 2. *Prinzipielles zur Frage nach Sprache und Volkstum des Urbulgaren* — hypothèse de la continuité culturelle, ethnique et linguistique entre les peuples hunno-iraniens du cours inférieur du Prout et les Protobulgares. — *Zeit. slav. Phil.*, X, 3/4 p. 343—351.

C. A. MACARTNEY, *The end of the*

Huns — les Huns après la mort d'Attila reprirent leur place dans le bassin du Danube et de la Tisse, où ils avaient vécu avec les Gots asservis, qui de leur part émigrèrent sur le territoire byzantin. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 106—114.

Dr. SILVIU DRAGOMIR, *Über die Morlaken (МАΥΡΟ ΒΛΑΧΟΙ) und ihren Ursprung* — histoire du terme Morlake, ainsi que du peuple roman qui a porté ce nom. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 115—126.

Др. МИХАИЛО Ј. ДИНИЋ, *Прилози за историју средњег века* — quelques notes historiques concernant le roi Tvrtko I et la topographie de Bachorina. — *Прил. књ. јез. нст.*, XIII₁₋₂, 67—76.

VII. Histoire de l'Art.

A. Questions générales. Varia.

JOSEF STRZYGOWSKI, *Die Wandlungen der byzantinischen Studien seit ihrer Begründung* — aperçu de l'évolution des idées scientifiques des études byzantines. L'auteur accentue l'impotence des influences persanes dans l'art, la Bulgarie paraît avoir servi d'intermédiaire. — *Изв. бълг. арх. нст.*, IX, p. 69—80.

JOSEPH STRZYGOWSKI, *Balkan-kunst. Das Ende von Byzanz und der Anfang des Neuhellenismus in Europa* — caractéristique de la lutte de deux styles — le classique et le byzantin formant deux pôles différents de l'art. L'auteur souligne aussi l'importance des influences artistiques balkaniques en Italie. — *B. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, 10—21.

VOJESLAV MOLÈ, *Slavistische Aufgaben und Fragen der Kunstgeschichte* — l'histoire de l'art slave doit être incluse dans le cadre général de la slavistique;

l'auteur insiste aussi sur le rôle de l'art byzantin chez les Slaves. — *Slav. Rund.*, VII₃, p. 166—180.

E. WEIGAND, *Neuere Forschungen zur byzantinoslavischen Kunst der Balkanländer* — aperçu critique des travaux récents dans le domaine de l'art byzantino-slave: pour la Bulgarie de Filov, Grabar, Protič, Miatev; pour la Serbie de Petković, Okunev, Vasić, Grabar, Bošković, Derocco; pour la Roumanie de Ștefănescu, Grabar et Jorga. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 48—70.

LOUIS BRÉHIER, *L'art byzantin chez les Slaves. Orient et Byzance*, t. IV et V. (Recueils dédiés à la mémoire de Théodore Ouspensky). Premier Recueil: Les Balkans, 2 volumes in 4°, XV. 503 pages, 307 gravures dans le texte; LII pl. Paris, Geuthner, 1930. — Deuxième Recueil: L'ancienne Russie, les Slaves catholiques, 2 vol. in 4°, XLVIII—535 p., 176 gr., LXII pl. Paris, Geuthner, 1932 — aperçu général des traits caractéristiques et critiques. — *Jour. sav.*, 1935, p. 1—20; 49—70.

G. BALȘ, *État actuel des études sur l'art ancien roumain* — aperçu de l'historiographie roumaine dans le domaine de l'histoire de l'art. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVIII, p. 1—21.

ЖАНЪ ЕБЕРСОЛЬ, *Византия и декоративното изкуство* — caractéristique en traits généraux de l'art byzantin et de ses principales branches par Jean Ebersolt (traduction). — *Бълг. ист. библи.*, an V, t. II, p. 91—98.

R. JANIN, *Les monastères nationaux et provinciaux à Byzance (Constantinople et environs)* — étude des données sur 17 monastères des diocèses de Constantinople et de Chalcedoine: deux de Syriens, un d'Antiochiens, un d'Égyptiens, un de Crétois, un de Besses, deux de Lycaoniens, six de Romains, und de Siciliens, un d'Ibères (Géorgiens) et un de Bulgares. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 429—438.

R. JANIN, *Les sanctuaires byzantins de saint Michel (Constantinople et environs)* — l'auteur dresse une liste des sanctuaires du vocable de St. Michel de la capitale qui sont au nombre de 19, de la banlieue: européenne 6, asiatique 7, et 2 de localisation douteuse. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 28—52.

R. JANIN, *Les églises byzantines des saints militaires* (Constantinople et banlieue). I. *Églises Saint Georges* — notes sur 11 églises dédiées à St. Georges, dont il est question dans les sources historiques et dont sont restés quelques vestiges. La principale de ces églises est celle de St. Georges de Manganes, construite par l'empereur Constantin Monomaque. — II. *Églises Saint Démétrius* — 9, dont les principales sont celles du Palais Sacré, de l'Acropole et du monastère des Paléologues. — III. *Saint Ménas* — la plus ancienne, fondée peut-être par Constantin le Grand est celle de l'Acropole. — *Éch. Or.*,

1934, n° 174, p. 163—180; n° 175, p. 331—342.

R. JANIN, *Les églises byzantines des saints militaires*. IV. Les églises Saint Théodore. V. Les églises du Quarante Martyrs de Sébaste — 13 églises de St. Théodore, sans définir si c'est Tyron ou Stratylate, dont la plus ancienne est celle ἐν τοῖς Σφωρακίους; 9 églises des Quarante Martyrs, dont le culte est très populaire en Orient. — *Éch. Or.*, 1935, n° 177, p. 56—70.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ἐν Ἀθῆναις — hypothèse contraire à celle du P. Laurent sur l'époque de la construction de l'église des Sts Théodores à Athènes; ce serait non le XIème mais le XIIème siècle. — *Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 450—453.

NIKOY Ἀ. ΒΕΗ (BEES), Ὁ Ἑλκόμενος Χριστὸς τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρεκβάσεων περὶ τῆς αὐτόθι Παναγίας τῆς Χρυσαιφιώτισσης (Ber. Chr. Ar. Ges. Athen, 4) — sur la légende du Christ Helkomenos et de la Vierge Chrysafiotissa, aux vocables desquels une église fut érigée à Monemvasie. — *BNJb.*, X₁₋₂, p. 199—262.

BOGDAN FILOV, I. *Geschichte der albulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken*; II. *Geschichte der bulgarischen Kunst unter der türkischen Herrschaft und in der neueren Zeit*. Berlin u. Leipzig, Walter de Gruyter et Co, 1932 n. 1933 — par KR. MIJATEV. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 497—500.

Ibid., — par V. RAKINT. — *Zeit. Ost. Gesch.*, VIII₁, p. 117—119, IX₂, p. 261—265.

Ibid., — par FR. KOS. — *Čas. zgod. nar.*, XXIX₃₋₄, p. 219—221.

П. МУТАФЧИЕВЪ, *Изъ нашитѣ старопланински манастири*. Бележка и материали. Сборникъ на Бълг. Акад. на Наукитѣ кн. XXVII, 1931, 122 стр., 16 табл. — par IV. DUJČEV. — *Slavia*, XIII₂₋₃, p. 557—559.

ЧУД., *Манастиръ «св. Никола»* — note sur le monastère de St. Nicolas, disparu pendant la conquête turque. — *Бълг. ист. библ.*, an. V, t. II, p. 160.

Споменица петстогодишњице Смедеревскога града. Београд, 1932, 147 стр. и велики број репродукција и табула у боји — par DJ. BOŠKOVIC. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 326—328.

МИЛОВОЈЕ РАДОВАНОВИЋ, *Маглич град* — description d'après les ruines de la place forte de Maglič, bâti aux temps des Nemanides. Au XIVème siècle un palais y fut construit par l'archevêque de Serbie Daniel II. — *Glas. zem. mus. Bosni*, t. XLVI, p. 83—89.

БУРЂЕ БОШКОВИЋ, *Свети Сава и српска средњевијековна уметност* — sur l'influence de St. Sabas sur l'art médiéval serbe par ses fondations pieuses. Il est question de Mileševo, Studenica et Žiža. — *Срп. Књ. Глас.*, 1935, p. 212—216.

Н. Е. АНДРЕЕВ, *Митрополит Макарий, какъ дѣятель религіознаго искусства* — essai sur l'oeuvre du fameux métropolitte de Moscou Macaire sur l'art religieux russe. — *Сем. Kond.*, VII, p. 229—224.

Н. IORGA, *Choses d'art arméniennes en Roumaine* — à propos d'une exposition d'objets d'art arméniens à Bucarest; l'auteur caractérise cet art en général ainsi que ses différentes branches: tapis, broderie ecclésiastique, miniatures et objets sculptés. — *R. b. S. E. eur.*, 1935, n° 1—3, p. 1—14.

Prof. EM. PANTELAKIS, *Le monastère*

du Sinaï — impressions d'un voyage au Mont Sinaï, brève histoire du fameux monastère et description de l'état actuel. — *Irén.*, XII, p. 3—33.

G. de JERPHANION, S. I., *Bulletin d'archéologie chrétienne IV Orient* — critique de travaux parus: Egypte — Evelyn White sur le monastère de Wād' in Natrûn; Palestine — basilique d'Emmaüs par le P. Vincent; Asie Mineure — fouilles de Sardes — nouveau volume rédigé par W. H. Buckler et David M. Robinson, nouveau volume des Monumenta Asiae Minoris Antiqua; Constantinople — travaux de l'Institut Américain; Grèce — mosaïque de Hosios Lucas, Daphni et autres, M. Sotiriou, reconstitution de l'ambon de Salonique; Serbie — IV. fasc. Mon. Artis Serbicae; Roumanie — Ștefănescu, Tafrali, Georges Balș et travaux d'ensemble sur l'art byzantin — Ch. Diehl, Schrader. — *Orien. Chr.*, n° 93, p. 182—233.

D. TH. BELPAIRE et TH. BECQUET, *Les monastères de Ouadi-Natrûn* — critique des travaux récents consacrés à ces monastères par Hugh. G. Evelyn White (The Monasteries of Wādī'n Natrûn. P. I—III. New York 1926—1933). — *Irén.*, XII, p. 351—371.

V. GRECU, *Byzantinische Handbücher der Kirchenmalerei* — étude des manuels iconographiques byzantins dont le plus fameux est celui de Denis de Phournes. Cet ouvrage contient des préceptes puisés dans des manuels plus anciens. L'auteur s'occupe aussi des manuels roumains traduits du grec et aux Podlinniki russes. — *Byz.*, t. IX₂, p. 675—701.

VASILE GRECU, *Eine kritische Ausgabe der Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* — les manuscrits de l'Herménēia diffèrent tellement du point de vue de la langue qu'il faudrait en choisir un seul et

faire usage des autres que pour l'appareil critique. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 224, 237.

H. G., *La transformation de la Mosquée de Hagia Sofia (Ste Sophie) de Constantinople en Musée d'antiquités* — du caractère général de cette transformation. — *Byz.*, t. X₁, p. 382—384.

Putevoditel po iskusstvu feodalizma Gosudarstvennoj Tretjakovskoj Gallerei. Vyp. 1. (Führer durch die Kunst des Feudalismus der Staatlichen Tretjakov Galerie. 142 S. u. 24. Abb.) — par A. NEKRASOV. — *Slav. Rund.*, VII₂, p. 108—109.

Проф. С. А. ТОРОПОВЪ, *Микроскоп и его применение к реставрации памятников материальной культуры* — sur la méthode du travail au microscope pendant la restauration de monuments d'art. — *Сов. муз.*, 1934, n° 3, p. 38.

B. Architecture.

JEAN EBERSOLT, *Monuments d'architecture byzantine*. Paris 1934, pages VI + 216, tab. XLVIII. — par J. M. — *Sem. Kond.*, VII, p. 265—266.

J. ARNOTT HAMILTON, *Byzantine Architecture and Decoration*, London, Batsford, 1933, in 8°, VIII—172; LXXI pl., 47 grav. dans le texte. — par DOM. TH. BECQUET. — *Irén.*, XI, p. 348—350.

H. SEDLMAYER, *Das erste mittelalterliche Architektursystem*. Kunstwissenschaftliche Forschungen 2 (1933). S. 25—62. — par N. BRUNOV. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 109—113.

S. GUYER, *Die Bedeutung der christlichen Baukunst des inneren Kleasiens für die allgemeine Kunstgeschichte* (Schluß) — étude sur l'apport de diffé-

rentes régions à l'art architectural de l'Asie Mineure; ce sont l'Arménie intérieure, le littoral syrien-mésopotamien. L'auteur aboutit à la conclusion que les influences hellénistiques se firent aussi sentir à l'intérieur de l'Asie Mineure et en Arménie. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 313—330.

H. SEDLMAYER, *Zur Geschichte des justinianischen Architektursystems*. Erste Untersuchung: Vorgeschichte und Entstehung — le caractère essentiel est donné par la construction de baldaquins poussée au suprême degré; les supports de ces baldaquins font partie du mur qui, de sa part, ne paraît être qu'un encadrement. Une idée de la préhistoire de ce système peut être fournie par Bosra et Mériamlik; les documents principaux pour la création du système sont Sainte Sophie et Serges et Bachos. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 38—69.

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Οἱ μετὰ τρούλλου ναοὶ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν τύπων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς (Ber. Chr. Arch. Ges. Athen, 5) — étude sur l'origine des basiliques à coupoles et de celles avec la croix intérieure, ainsi que sur leur évolution postérieure. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 263—293.

P. P. L.—H. VINCENT et F. M. ABEL O. P., *Emmaüs, sa basilique et son histoire*. Paris, Ernest Leroux, 1932, in 4°, XV—442, pp., 37 planches hors-texte (plans, carte, fac. similes), 144 figures et illustrations — par P. P. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 378.

Die Marienkirche in Ephesos. [Forschungen in Ephesos, veröffentlicht von Österreichischen Archeologischen Institute, Bd. IV, Hft. 1.] Wien. Benno Fiesler. 1932 — par S. GUYER. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 390—392.

SCHNEIDER (ALFONS M.), *Die Brotvermehrungskirche von El-Tâbga am Genesarethsee und ihre Mosaiken* (Collection Collectanea Hierosolymitana), in 8°, 82 p., 41 grav. dans le texte et 39 pl. hors texte. Paderborn, Schöningh, 1934 — par R. JANIN. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 249.

N. B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Μεταβυζαντινὰ Κρητικὰ μνημεῖα. Α'. Ἅγιοι Ἀνάργυροι, παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων — description de l'église des Saints Médecins à Chanion en Crète — construction de l'époque turque. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 307—319.

Dr. G. SOTIRIOU, *Teil einer Mitteilung über die Ausgrabungen der antiken christlichen Denkmäler in Griechenland* — sur les basiliques d'Athènes, St. Démétrius de Salonique et l'Église du Théologien à Ephèse. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 236—240.

C. CECHELLI, *Zara. Roma. Libreria dello Stato*, s. a. in 4°, 218 pp. (= Catalogo delle cose d'arte e de antichità d'Italia) — par H. D. — *An. Bol.*, t. LI, fasc. 3/4, p. 381—386.

H. МАВРОДИНОВЪ, *Външната украса на старобългарските църкви* — étude sur la décoration extérieure des anciennes églises bulgares d'après les quatre façades et leurs traits caractéristiques, comme les tours au-dessus du narthex, décoration pittoresque etc. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 262—330.

N. MAVRODINOV, *Ednokorabnata i krústovidnata cърква po búlgarskitê zemi do kraja na XIV v.* (L'Église à nef unique et l'église cruciforme en pays bulgare jusqu'à la fin du XIVe s.) Résumé en français. Sofia 1931, pp. VII — 188, avec 170 fig. dans le texte — par A. GRABAR. — *Byz.*, t. IX₁, p. 435—439.

BOGDAN FILOV, *Sofijskata cърква sv. Georgi* (Die Georgskirche in Sofia). Sofia, 1932, IV — 80 p., 40 fig. et 12 pl. (en bulgare avec un résumé allemand) — par A. GRABAR. — *Byz.*, t. IX₁, p. 442—444.

Б. ФИЛОВЪ, *Кръглата преславска църква и нейните предшественици* — l'Église Ronde, d'après l'auteur, est une construction d'un style archaïque — prébyzantin, qui a des analogies dans le temple rond de Baalbek, le mausolée de Dioclétien, le baptistère de la cathédrale de Salonique et l'Église Ronde de Brousse. L'archaïsme est un trait caractéristique pour l'art bulgare ancien en général. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 75—106.

KR. MIJATEV, *Krăglata cърква v Preslav*. (L'Église ronde de Preslav). Sofia, 1932, XII — 281 pp., 285 fig. et 3 planches. Édition du Musée archéologique de Sofia (en bulgare avec un résumé en français) — par A. GRABAR. — *Byz.*, t. IX₁, p. 440—442.

АЛ. РАШЕНОВЪ, *Месемврийски църкви*. Софија 1932 — par DJ. BOŠKOVIC. — *Стар.*, VIII/IX, p. 330—331.

Ibid., — par J. MYSLIVEC. — *Byz. sl.*, V, p. 493—494.

LJ. KARAMAN, *L'architecture dalmate du haut moyen âge et Byzance* — l'auteur combat la thèse que Byzance aurait influencé l'art dalmate surtout dans le domaine de l'architecture. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 156—163.

АЛЕКСАНДАР ДЕРОКО, *Неколико църквица приморскога тина* — description de quelques petites basiliques du type connu sur le littoral de l'Adriatique se trouvant plus au centre du pays. — *Glas. Skop. nauč. druš.*, XIV, p. 213—216.

ВЪРА ИВАНОВА, *Дветъ старинни църкви*

при с. Иванице — description de deux églises du V—VIème siècle près du village Ivaničané, non loin de Sofia. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 220—229.

КР. МИЯТЕВЪ, *Стара църква при Мирково* — description des ruines de l'église de Mirkovo, XIII—XIVe siècle, connues sous le nom de l'église du monastère de St. Georges. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 442—444.

Арх. БУРБЕ БОШКОВИЋ, *Осигуравање и ресторација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи* — compte rendu des travaux de restauration entrepris au monastère de Peć au cours desquels on a découvert des fresques anciennes, dont celles qui sont du plus grand intérêt se trouvent à l'église des Sts. Apôtres. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 90—165.

Dr. JOZO PETKOVIĆ, *Стоби* — compte rendu des fouilles à Stobi en 1932; la principale découverte est un palais que l'auteur tâche d'identifier avec la Synagogue de Polycharmos. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 169—191.

БРАНКО ПОПОВИЋ, *Рушевине у Ростуши* — description des ruines de l'église de Rostuša. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 192.

БОРБЕ МАНО-ЗИСИ, *Некашко старих српских цркава* — description de quelques églises serbes anciennes: St. Nicolas auprès de Šatornja avec des peintures du XVIIème siècle, Voljavra et monastère de Vujan. — *Стар.*, VIII/IX, p. 231—244.

Арх. Ђ. БОШКОВИЋ, *Бележке са путовања*. — I. Околина Књажевца; II. Поморавље; III. Ибарска клисура; IV. Санџак; V. Метохија-Прекупље; VI. Околине Пећке Патријаршије — description des monuments visités au cours d'un voyage dans les environs de Knjaževac (Donja Kamenica, Gornja Kamenica, Štrpci, Žukovci), dans

la région de la Morava (Sisojevac), et de l'Ibar (Brvenik, St. Nicolas-Sretenje, Maglič), dans le Sandžak (Sopoćani), dans la Metochija-Prekoplje (Djurakovac, Podgradje, Sićevo, St. Pierre et Paul près de Ujmir), dans les environs de Peć (grottes d'ermites; St. Dimitrij, St. Marc, St. Nicolas, Zidina, Leviša). — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 277—303.

ALEKSANDAR DEROCO, *Cirkva sv. Gjorgja u Podgorici* — description de l'architecture et du style de la petite église de St. Georges près de Podgorica, ancienne Dioclée. — *Nar. Star.*, t. IX, n° 29, p. 208—211.

БРАНКО ПОПОВИЋ, *Манастир св. Јован Бигорски* — description et analyse du style de l'église des monastère de St. Jean de Bigor qui paraît être de date récente. — *Стар.* t. VIII/IX, p. 59—62.

АЛЕКСАНДР ДЕРОКО, *Матејча* — description du monastère de la Mère de Dieu à Matejča — fondé peu après 1355 ainsi que des travaux de restauration. — *Стар.*, VIII/IX, p. 84—89.

МИХО ЧАКЕЉА, *Један пример неимарства из села Дечана* — description d'une maison à solarium du village de Dečani. — *Glas. Skop. nauč. druš.*, t. XIV, p. 217—220.

BUXTON, DAVID RODEN, *Russian mediaeval architecture with an account of the transcaucasian styles and their influences in the West*. Cambridge University Press. London 1934. XI + 112 S., 108 Taf. — par J. WERNER. — *Sem. Kond.*, VII, p. 269—273.

Ibid., — par H. WEIDHAUS. — *Slav. Rund.*, VII, p. 106—107.

Ibid., — par E. H. MINNS. — *Slav. Rev.*, 1934, N° 37, p. 217—218.

M. ALPATOV — N. BRUNOV, *Ge-*

schichte der altrussischen Kunst. Augsburg 1932 (Dr. Benno Filser) — par J. MYS-LIVEC. — *Byz.-sl.*, V, p. 492—493.

VORONIN, N. N., *Očerki po istorii russkogo zодčestva XVI—XVII vv.* Izvestija Gos. Akad. Ita Mat. Kult. Vyp. 92 — par A. NEKRASOV. — *Slav. Rund.*, VII₁, p. 107—108.

P. C. ХРУСТ, *Борчалинска експедиция Академии Наук СССР*. — compte rendu d'une expédition scientifique à la recherche des matériaux dont furent construites les anciennes églises d'Ibérie. — *Вест. Ак. Н.*, 1935, n° 3, p. 62—67.

ІНЖ. ОП. НЕСТЕРЕНКО, *Українська архітектура*. Краткий історичний нарис — bref aperçu de l'histoire de l'architecture russe-ukrainienne des débuts jusqu'à l'invasion mongole. — *Наша культура*, I. 3, p. 154—159; 5, p. 277—284.

G. BALŞ, *Sur une particularité des voûtes moldaves* — question de l'origine de la voûte moldave — elle s'est formée sous une influence iranienne transmise par les Arméniens. — *Ac. Roum.*, *Bul. hist.*, XI, p. 9—24.

G. BALŞ, *Biseriele moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*. Publ. de la Fondation « Regele Ferdinand I. » 639 pp. et tables, Bucarest, Marvan 1933 — par P. HENRY. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 695—705.

Ibid., — par J. MYSLIVEC. — *Byz.-sl.*, V, p. 496—497.

G. BALŞ, *Les églises et les monastères moldaves des XVII—XVIIIème ss.* Bucarest 1933 — par G. A. SOTIRIOU. — *Επετ. Έτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 488—489.

C. Sculpture.

LOUIS BRÉHIER, *La sculpture iconographique dans les églises byzantines* —

examen des principaux monuments de sculpture byzantine qui nous sont parvenus. A Byzance il y a aussi eu quelques écoles remarquables de sculpture; au XII—XIVème siècles la sculpture a été de grande importance pour le décor des églises. — *Ac. Roum.*, XI, p. 55—75.

GIUSEPPE WILPERT, *I sarcofagi cristiani antichi*, volume secondo. Roma, Pontificio Istituto di archeologia cristiana, 1932, grand in fol. Testo: pp. 1—22, 199—382. Tavole pl. 159—266 — par H. D. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 374—377.

G. de JERPHANION, *Bulletin d'archéologie chrétienne IV*. Rome — l'auteur parle des travaux de Mgr. Wilpert sur les sarcophages chrétiens, des deux derniers volumes des Studi di Antichità Cristiana etc. — *Or. Chr.*, n° 93, p. 169—181.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, *Ἡ φιάλη τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος*. (Ber. Chr. Ar. Ges. Athen, 3) — étude de la phiale du Parthénon, son inscription, la forme et localisation de l'église d'après des fragments conservés à Athènes. — *BNJb.*, X₁₋₂, p. 185—198.

ДИМИТРИЈЕ СЕРГЕЈЕВСКИ, *Нови налази у Гламачком пољу* — description de quelques fragments sculptés et d'inscriptions de Glamečko Polje (province de Dalmatie), dont la plus grande partie remonte au III—IVe siècle après J. Chr. et le reste au IX—X^e. — *Glas. zem. m. Bosni*, t. XLV, p. 7—14.

ДИМИТРИЈЕ СЕРГЕЈЕВСКИ, *Римска гробља на Дрини* (неиздати споменици. Са 9 табли и 14 слике у тексту) — compte rendu d'excursions archéologiques entreprises par l'auteur de 1929—34 dans la région de la Drina; description de sarcophages romains, leur style et ornementation. — *Glas. zem. mus. Bosni*, t. XLVI, p. 11—42.

Б. САРПА, *Један римски фигурални капицел из Стобија* — description et analyse d'un chapiteau à figure humaine (circa 200 a. J. Chr.) déterré à Stobi. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 8—13.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Ο Ἀμβων τῆς Θεσσαλονίκης — l'auteur complète et modifie la reconstitution du fameux Ambon de Salonique, dont deux fragments se trouvent aussi au Musée de Constantinople; la reconstitution avait été donnée par G. de Jerphanion. — *Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ.* Σπ., t. X, p. 418—424.

VASILE PÂRVAN, *Sur un relief du VII s. représentant la Sainte Vierge* — il a été trouvé dans le château-fort de Kiosé Aïdin dans la région de Silistrie. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 217—227.

ПЕТАР МОМИРОВИЋ, *Један средњевековни портре гуслара* — description d'un bois ciselé d'une porte médiévale, représentent un « guslar. » — *Прил. нар. поез.*, I₂, p. 169—170.

ALEXIS A. ZAKHAROV, *The Statue of Zbrucz* — étude d'une statue humaine — pilier à quatre faces, appartenant à quelque peuplade turque; des analogies byzantines et russes sont tirées à profit. — *Eur. Sept. Ant.*, IX, p. 336—348.

ВЛАДИСЛАВ СКАРИЋ, *Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фоганском срезу* — description du sépulcre et monument funéraire du marchand Milutine de Cruice à Chum, qui fut ambassadeur du Herzog en Bosnie. Le monument paraît être du XIV—XVème siècle. — *Glas. zem. mus. Bosni.*, t. XLVI, p. 78—82.

D. Peinture.

PAUL STYGER, *Die römischen Katakomben*. Berlin, Verlag für Kunstwissenschaft 1933, XII, 368 S. 4° — par E.

WEIGAND. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 127—131.

PAUL STYGER, *Die römischen Katakomben*. Berlin. Verlag für Kunstwissenschaft, 1933, in fol., XII — 368 pp., 126 gravures, 54 planches hors texte.

ORAZIO MARUCCHI, *Le catacombe Romane*. Opera postuma. Roma. Libreria dello Stato, 1933, in 4°, XXXI — 702 pp., gravures.

G. P. KIRSCH, *Le catacombe Romane*. Roma. Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1933, in 8°, CVIII — 248 pp. gravures (= Collezio « Amici della Catacombe », n° 1).

PIO FRANCHI de'CAVALIERI, *Le reliquie dei martiri greci nella chiesa di S. Agata alla Suburra* (Estratto della Rivista di archeologia cristiana, 1933, p. 235—60) — par H. D. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 1/2, p. 72—80.

CH. DIEHL, *La peinture byzantine*. Ouvrage publié avec le concours de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, fondation E. Piot. Paris, les Éditions G. Van Oest (= Histoire de l'Art byzantin, publiée sous la direction de M. Charles Diehl). Un magnifique volume in 4° de 110 pages, 96 planches — par HENRI GRÉGOIRE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 738—739.

CH. DIEHL, *La peinture byzantine*. Paris 1932. (Série: Histoire de l'art byzantin). 115 pp. avec 97 tables — par G. A. SOTIRIOU. — *Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ.* Σπ., t. X, p. 487—488.

Ibid., — par LOUIS BRÉHIER. — *Jour. sav.*, 1934, p. 274—276.

K. SVOBODA, *Mosaiky ravennského chrámu S. Apollinare Nuovo* — l'auteur aboutit à la conclusion, que les mosaïques de l'époque des Gothes ont été exécutées sous l'influence orientale, celles de l'époque de Justinien sous l'influence byzantine,

mais qu'en même temps elles sont encore dans la tradition antique et montrent des liens étroits avec les monuments chrétiens anciens. — *Listy fil.*, 1935, 2/3, p. 225—238.

L. H. GRONDYS, *Le Soleil et la Lune dans les scènes de Crucifixion* — ce thème s'est formé non sous l'influence du mithraïsme, mais du manichéisme. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 250—254.

THOMAS WHITTEMORE, *The Mosaics of the Narthex Preliminary report on the first year's work 1931—1932* — compte-rendu des travaux entrepris par l'Institut Byzantin américain en 1932 à Sainte Sophie de Constantinople. Furent découvertes au Narthex la frise de Opus sectile et les mosaïques des lunettes et voûtes et des suffits, dont l'ornement principal est la croix, ainsi que la fameuse scène votive de la lunette centrale, représentant Léon le Sage prosterné devant le Pantocrator. — *Byzantine Institute. The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. 1933, I, pp. 24, pl. IV + XXI.

C. OSIECZKOWSKA, *La mosaïque de la Porte Royale à Sainte Sophie de Constantinople et la litanie de Tous les Saints* — cette mosaïque est une variante de la Déisis au fondateur, dans laquelle au lieu du Précurseur apparaît l'archange Gabriel. Ce thème de Déisis avec l'ange provient de la litanie des saints. — *Byz.*, t. IX, p. 41—83.

I. D. ȘTEFĂNESCU, *Sur la mosaïque de la porte impériale à Sainte Sophie de Constantinople* — explication de la présence de l'ange sur la scène votive du tympan représentant l'empereur prosterné devant le Christ et la Vierge intercédant pour lui par quelques détails du rite de la consécration des églises. — *Byz.*, IX, p. 515—523.

Ibid., — résumé — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 99—100.

F. DÖLGER, *Justinians Engel an der Kaisertür der H. Sophia* — l'auteur juxtapose le récit de la Diegesis de la construction de Ste Sophie avec l'ange du Déisis qui d'après Ștefănescu n'est pas Gabriel, mais l'Ange Gardien. — *Byz.*, t. X, p. 1—4.

H. G., *Les nouvelles mosaïques de Sainte Sophie et l'Institut byzantin d'Amérique* — bref compte-rendu des travaux entrepris avec la reproduction d'une mosaïque récemment découverte représentant la Vierge et l'Enfant à qui Constantin le Grand présente la ville et Justinien l'église de S-te Sophie. — *Byz.*, t. X, p. 384—386.

J. D. ȘTEFĂNESCU, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient. II.* — aperçu des moments principaux de la liturgie de St Jean Chrysostome de la Grande Entrée jusqu'à la fin du service et de leur illustration; un des moments principaux est la Communion. L'auteur étudie aussi les représentations se rapportant au même cycle: celles des évêques, diacres, des figures liturgiques, les sacrifices et d'autres scènes: l'illustration de la liturgie de Basile le Grand, de la liturgie des Présanctifiés, des psaumes liturgiques, hymnes et tropaires. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 403—508.

VASILE GRECU, *Darstellung altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* — iconographie des philosophes et écrivains antiques on Orient, en Grèce et surtout en Roumanie où jusqu'au XVIème siècle ont travaillé des peintres grecs. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 1—67.

MARGARITE van BERHEM, *The mosaics of the dome of the rock at Jerusalem and the great mosque at Damascus*, translated by K. A. C. CRESWELL. Reprinted from *Early Muslim Architecture*, by K. A.

C. CRESWELL. Vol. I [1932] — par S. GUYER. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 392—394.

ERNST DIEZ and OTTO DEMUS, *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni*, published for the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge, Massachusetts, 1931. Un vol. de XV—117 pages, grd. 8°, 15 planches en couleurs, 135 reproductions en noir — par PAUL LEMERLE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 688—695.

Ibid., — par E. WEIGAND. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 135—138.

G. de JERPHANION, *Les églises rupestres de Cappadoce*. [Bibl. Archéol. et Hist. 5.] Texte I, 2. Paris. P. Geuthner. 1932. VIII. 319 S. (S. 397—615 vgl. *B. Z.* 29 [1929/30], 77—79.) — par E. WEIGAND. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 131—135.

Ibid., — par G. A. SOTIRIOU. — *Επετ. Έτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 487—488.

JOSEF MYSLIVEC, *Liturgické hymny jako náměty ruských ikon* (B.-sl. III₂, p. 462—499) — par ВЛ. РОЗОВ. — *Slavia*, XII₃₋₄, p. 512—515.

JOSEF MYSLIVEC, *Svatý Jiří ve východo-křesťanském umění* — *Byz.-st.*, t. V, p. 304—375.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Θεοτόκος ἡ Φωτοδόχος Λαμπάς — sur l'iconographie du 21 oikos du Hymne Acatliste de la Vierge qui a donné naissance à l'image de la Théotokos le Flambeau qui conçut la Lumière et surtout sur quelques détails iconographiques caractéristiques pour l'école constantinopolitaine. — *Επετ. Έτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 321—339.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ ὁ Φύλαξ (Ber. d. Chr. Ar. Ges. Athen, II) — résumé d'une commu-

nication sur les effigies de l'Archange Michel portant l'épithète de Gardien. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 184.

N. OKUNEV, *Monumenta artis Serbicae* I, Dr. J. Stern edidit, Zagrebiae-Pragae 1928; II—IV. Edidit Institutum Slavicum, Pragae 1930—1932 — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 500—502.

Ibid., — par Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ. — *B. N. Jb.*, XI₁₋₂, p. 164—166.

Ibid., — par Dr. BOŠKOVIĆ. — *Прил. књ., јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 206—207.

М. КАШАНИН, *Свети Сава у сликарству* — aperçu de l'iconographie de St. Sabas, commençant par la fresque la plus ancienne de Mileševo et poussant jusqu'à nos jours. — *Срп. Књ. Глас.*, 1935, p. 207—211.

Д-р ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ, *Портре једнога властеле у Дечанима* — hypothèse sur la personnalité de fondateur de monastère de Dečan, qui y est représenté sur une fresque en mauvais état. Ce pourrait être Georges Ostouš de la famille des Реџпал. — *Прил. књ., јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 95—101.

БОРЂЕ МАНО-ЗИСИ, *Манастир Копорин* — description de l'église du monastère de Koporin construite sous le prince Stefan Lazarević avec des peintures murales du XVème siècle. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 210—218.

БОРЂЕ МАНО-ЗИСИ, *Стара-Павлица* — description de l'église. L'auteur date les fragments des fresques du XIIIème siècle. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 206—210.

БОРЂЕ МАНО-ЗИСИ, *Нова Павлица на Ибру* — description de l'église de la Nouvelle Pavlica édiflée à la fin du XIVème siècle. Après nettoyage, l'auteur et M. Petković découvrirent des fresques de la même époque. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 193—206.

БОРБЕ МАНО-ЗИСИ, *Благовештење рудничко* — description de l'église de l'Annonciation de Roudnik; la troisième couche de peinture remonte au XVIIème siècle. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 218—231.

БОРБЕ МАНО-ЗИСИ, *Фреске у Стобима* — description de fragments de fresques découverts dans la basilique épiscopale de Stobi. Pour l'iconographie de ces fresques on trouve des analogies dans l'art du V—VIème siècle. — *Стар.*, t. VIII—IX, p. 244—248.

БОРБЕ МАНО ЗИСИ, *Мозаици једне куће у Стобима* — description d'une mosaïque déterrée en 1232 dans une maison de Stobi; d'après ces motifs ornementaux, elle paraît appartenir à l'époque de Justinien. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 249—254.

С. СМІРНОВ и Ђ. БОШКОВИЋ, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице* — des fresques représentant les archevêques Sava I et Arsène et le moine Sava (plus tard Sava II), et une composition — Étienne Nemanja, le roi Étienne Premier Couronné, sa femme et son fils, Vladislav ont été découvertes dans la chapelle méridionale de l'exonarthex de Studenica. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 330—331.

Dr. FRANCE MESESNEL, *Monastir Marača i njegove ikone* — description de l'église de la Dormition de la Vierge de Monastir du XIIIème siècle avec des fresques du XVII; deux icônes du XVII—XVIIIème siècle sont reproduites. — *Nar. Star.*, t. XI, n° 28, p. 133—134.

J. D. ȘTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXème siècle*. [Orient et Byzance VIII.] Paris, P. GEUTHNER. 1932. Bd. I. Texte IX—493 S. 4°. Mit zahlr. Abb. Album mit 96 Bildtaf. — par N. BĂNESCU. — *B. Z.*, t. XXXIV₂, p. 394—398.

Ibid., — par A. XUNGOPOULOS. — *Επετ. Έτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 494—497.

O. TAFRALI, *Monuments byzantins de Curtăa de Argeș*. Textb. 4°, XXI+352 S. Tafelb. 4°, 16 S., 150 Taf. Paris, Librairie orientaliste. Paul Geuthner 1931 — par PH. SCHWEINFURTH. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 114—127.

N. IORGA, *Un coin de peinture roumaine médiévale en Transylvanie* — l'auteur signale l'existence d'une peinture religieuse roumaine de la fin du XIV et du XVème siècle à St. Georges de Strei, Crișcior et à Ribîța. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVII, p. 69—72.

DEMETRIUS AINALOV, *Geschichte d. russischen Monumentalkunst zur Zeit des Großfürstentums Moskau*. 7 Textabbildungen u. 73 Tafeln. Großoktav. V+143 S. (Grundriß d. slavischen Philologie u. Kulturgeschichte, hrsg. von Reinhold Trautmann und Max Vasmer.) Berlin u. Leipzig. Walter de Gruyter. 1933 — par J. MYSLIVEC u. H. WEIDHAAS. — *Germanoslavica*, II, p. 562—563.

Ibid., — par D. R. BUXTON. — *Slav. Rev.*, 1935, n° 38, p. 135.

Ibid., — par V. RAKINT. — *Zeit. Ost. Gesch.*, VIII₂, p. 266—292.

PHILIPP SCHWEINFURTH, *Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter*. Haag. Martinus Nijhoff. 1930. 8°. 506 S. — par W. R. ZALOZIECKY. — *Zeit. slav. Phil.*, XI₁₋₂, p. 262—268.

A. GRABAR, *Les fresques des escaliers à Sainte Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine* — l'auteur se propose de résoudre la question « si vraiment l'art byzantin a connu un „cycle impérial“ d'images, si le sujet de l'Hippodrome en faisait partie et si enfin, il pouvait y recevoir un sens symbolique qui justifierait

l'emploi de cette scène comme image typique». — *Sem. Kond.*, VII, p. 103—117.

Г. В. ЖИДКОВ, *Государственный музей палехского искусства*. Выставка к юбилею десятилетия «Палехской артели древней живописи» — compte-rendu de l'exposition d'art de Palecha; cet art populaire conserve des traditions vieux russes et byzantines. — *Сов. муз.*, 1935, n° 4, p. 61—71.

V. SACHANEV, *Volkstümliche Ikonenmalerei in der Podkarpatská Rus* — étude de l'art iconographique populaire de la Russie Subcarpathique d'après des icônes rurales. Des influences orientales et occidentales ainsi que des traits purement nationaux sont à distinguer. — *Prag. Rund.*, V, p. 25—31.

W. R. ZALOZIECKY, *Ikonensammlung an der griechisch-katholischen theologischen Akademie in Lemberg* — description de quelques icônes du XV—XVIIème siècle se trouvant à Lwów, importantes pour l'étude de l'évolution de l'iconographie galicienne. — *B. Z.*, t. XXXV, p. 70—77.

J. MYSLIVEC, *Deux icônes italiennes grecques de la collection Soldatenkov* — étude de deux icônes représentant la Nativité et les Rameaux. Ces icônes ont été peintes dans la région crétovénitienne et furent exécutées au milieu de XVIIème siècle dans un atelier travaillant sous l'influence d'Emmanuel Lamprados. — *Sem. Kond.*, VII, p. 217—226.

Др. ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Синайска икона св. Јована Владимира* — description d'une icône provenant du Mont Sināi, dont la partie inférieure représente Saint Jean Vladimir de Zeta, d'après l'inscription qui est un vers de l'Acolouthie du Saint, publiée en 1690; l'icône est du XVII—XVIIIème siècle. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 99—106.

И. Н. ОКУНЕВА, *Икона св. Никиты, избивающего бѣса* — description d'une icône de St. Nicêtas frappant le diable, qui pourrait provenir de l'école de Novgorod du commencement du XVIème siècle. — *Sem. Kond.*, VII, p. 205—216.

Ђ. МАЗАЛИЋ, *Једна необична славска икона* — description d'une icône slave, se trouvant à Sarajevo, qui paraît appartenir au XVème siècle et dénote de fortes influences italiennes. — *Glas. zem. mus. Bosni*, t. XLV, p. 95—114.

ЂОКО МАЗАЛИЋ, *Сликарски материјал старих иконописаца који су радили у Сарајеву и начин како су га употребљавали* — essai d'un précis des méthodes de peinture des anciens iconographes et peintres de Sarajevo, ainsi que des matériaux dont ils se servaient. — *Glas. zem. mus. Bosni*, t. XLVI, p. 113—167.

KURT WEITZMANN, *Die armenische Buchmalerei des 10 und des beginnenden 11 Jahrhunderts*. Istanbuler Forschungen, Bd. 4. Bamberg 1933, 25 pp., in 4°, 3+XIV pl. — S. DER NARSESSIAN. — *Byz.*, t. VIII, p. 685—688.

«Clara Rhodos», vol. VI—VII, 1932—1933 (GIULIO JACOPI, *Esplorazione archeologica di Camiroscavi nella necropoli di Rodi, ricerche di Nisiro, di Arcasa* — le miniature dei codice e cimeli nel tesoro del monastero di Patmo etc.) ἔκδ. τοῦ Istituto storico-archeologico di Rodi — par Γ. Α. ΣΟΤΗΡΙΟΥ. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 166—167.

Б. Ф., *Една нова реплика отъ лондонското евангелие на Иванъ Александра* — une quatrième copie de l'évangile de Jean Alexandre des 1615/17, retrouvée à Lwów. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 444—445.

W. BORN, *Das Tiergeflecht in der*

nordrussischen Buchmalerei. III. Teil.
1. Kunstpsychologische Forderungen;
2. Die Tierornamentik der russischen
Buchmalerei in der Auffassung früherer
Bearbeiter — l'art d'enluminer les livres
d'après les dernières recherches archéologiques doit être rattaché à l'art des Varrègues, ce qui résout la question posée dans la littérature russe antérieure. — *Sem. Kond.*, VII, p. 61—80.

E. Arts mineurs. Archéologie.

Antioch on the Orontes. I. The Excavations of 1932, edited by GEORGES W. ELDERKIN. Princeton, University Press 1934, in fol. VIII—156 pp., nombreuses gravures et plans.

G. de JERPHANION, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*. Paris, Geuthner, 1934. Planches, troisième Album, pp. 145—208.

Id., *La formule magique de Sator Arepo ou Rotas opera*. — Extrait des Recherches des Sciences religieuses, t. XXV (1935), p. 188—225 — par H. D. — *An. Bol.*, LIII₁₋₂, p. 382—386.

Monumenta Asiae minoris Antiqua. III. Denkmäler aus dem rauhen Kilikien, hrsg. von J. KEIL u. AD. WILHELM; IV. Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia, edited by W. H. BUCKLER, W. H. CALDER, W. K. C. GUTHRIE, published by the Manchester University Press for the American Society for Archeological Research in Asia Minor. 1931, 1933, 2 vol., in 4°, le premier de X—238 pages et 58 planches, le second de XX—144 pages et 71 planches — par HENRI GRÉGOIRE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 753—759.

The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Preliminary Rapport of Fifth Season of Work,

October 1931 — March 1932, edited by M. I. ROSTOVZEFF, New Haven, Yale University Press, 1934, grand in 8°, XVIII—322 pp., 52 planches, fac similés, plans et graveurs hors texte — par P. P. — *An. Bol.*, t. LII, fasc. 3/4, p. 367—369.

A. SCHNEIDER, *Les fouilles de l'Institut archéologique allemand dans la cour occidentale de Sainte Sophie* — compte-rendu. — *Éch. Or.*, 1935, n° 178, p. 253—254.

M. SCHEDE, *Das Deutsche Archäologische Institut zu Istanbul und die byzantinische Archäologie* — compte-rendu des travaux topographiques. — *Byz.*, t. XI, p. 386—388.

Dr. A. M. SCHNEIDER, *Die Grabung des Deutschen Archäologischen Institutes vor der Aya Sofia* — trouvailles dans l'Atrium de Justinien de fragments appartenant à une église plus ancienne. — *Byz.*, t. XI, p. 388—389.

Д-р ЈОЗО ПЕТРОВИЋ, *Прилози римској топографији града Београда* — mise au jour d'un relief mithraïque et d'un sépulcre romain de l'époque de Trajan. — *Сmap.*, t. VIII/IX, p. 313—321.

Forschungen in Salona veröffentlicht vom Oesterreichischen Archäologischen Institut Wien. ALFRED HÖLDER, I. Bd. 1917; II. Bd. 1926. Folio.

Recherches à Salonique. Publié aux frais de la fondation Rask-Oersted, Copenhague, libraire-éditeur J. H. Schulz, tome I, 1928; tome II, 1933. Folio — par MICHAL ABRAMIC. — *Jug. ist. čas.*, t. I, p. 88—99.

Sardis. Publication of the American Society for the Excavation of Sardis. Vol. III. Greek and Latin Inscriptions. Part I. By W. H. BUCKLER and DAVID M. RO-

BINSON — par HENRI GRÉGOIRE. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 764—767.

НИК. М. КОЦЕВЪ, *Село Хайрединъ* (Орѣховско) — note sur les antiquités du village Chairedin de la région d'Orechovec. — *Бълг. ист. библ.*, an. V, t. II, p. 163.

GORJE MANO ZISSI, *Iskopanja u Južnoj Srbiji* — bref aperçu des résultats des fouilles récemment entreprises dans la Serbie méridionale à Trebenište, Gradište, Stobi etc. — *Nar. Star.*, n° 27, p. 55—56.

СЕРГИЈЕ М. -ДИМИТРИЈЕВИЧЪ, *Хисар код Лесковца* — histoire de la forteresse romaine-byzantine de Hissar près Leskovice; parmi les trouvailles sont des fragments de céramique qui paraissent provenir de l'époque de la première invasion slave. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 311—313.

АДАМ ОРИШИЧЪ СЛАВЕТИЧЪ, *Археолошка истраживања у Нишу и околини* — compte-rendu des fouilles entreprises à Jagodin Machal à Niš, a Brzo Brod; on a découvert les restes d'une ville romaine, des sépultures. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 303—310.

С. СМІРНОВ — Ъ. БОШКОВИЧЪ, *Археолошке белешки из Метохије и Прекорупља* — notes archéologiques sur quelques petits monuments des régions de Metochia et Prekoruplje, comme St. Georges de Siga, la Ste Vierge Hvostanska, Ljubožda, Goričac, Crkolez, Soucho grlo, Banja, Pada lište, Devič, Bela Brnjača, Velika Noča. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 255—276.

МЛАДЕНЪ ТОНЕВЪ, *Моцехранителнице отъ с. Периволъ* — description d'un reliquaire avec inscription latine du V—VIème siècle, avec les reliques de St. Thomas l'apôtre et Babylas, découvert près du village de Perivol. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 215—219.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τράπεζα μαρτυρῶν τοῦ Βυζαντινίου Μουσείου Ἀθηνῶν* (Berichte d. Chr. Arch.-Ges. zu Athen, I) — description d'une mensa martyrum du IVème siècle, la première à inscription grecque à présent au Musée Byzantin d'Athènes. L'auteur examine aussi quelques monuments de ce genre retrouvés en Orient. — *B. N. Jb.*, X₁₋₂, p. 173—183.

MILAN, pl. PLAUNSPERGER, *Nešto o starom hrvatskom oružju II.* (sa 1 slikom) — description d'anciennes masses d'armes croates, appelées topuza et buzdavan, connues aussi chez les autres peuples slaves et qui font souvent partie des trouvailles d'époque romaine et byzantine. — *Nar. Star.*, t. IX, n° 28, p. 130—132.

MILAN pl. PLAUNSPERGER, *Nešto o starom hrvatskom oružju III.* (sa 1 slikom) — description et analyse archéologique de deux éperons à ornementation de style byzantin retrouvés dans la basilique de Ste Marie à Biskupija près Knin. — *Nar. Star.*, t. XI, n° 29, p. 208—211.

КР. МИЯТЕВЪ, *Новооткрито старобългарско сѣкровище* — description de la trouvaille de Chérémète qui consiste en torques, boucles d'oreilles et autres objets en argent; le trésor paraît être de provenance protobulgare. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 230—253.

Н. МАВРОДИНОВЪ, *Върху произхода на шереметското сѣкровище* — quelques contributions à l'opinion énoncée par М. Мiatev — parallèles à des objets huniques, hongrois et protobulgares. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 254—261.

B. FILOW, *Ein »skythisches« Bronze-relief aus Bulgarien* — plaque en bronze du V ou VI siècle, av. J. Chr., travail d'un Grec pour les indigènes. — *Eur. Sept. Ant.*, IX, p. 197—205.

ANDREAS ALFÖLDI, *Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde* — les Avars, au point de vue ethnique, constituent deux groupes différents: les Avars par excellence venus de l'Asie centrale et les peuplades koutrigoures de civilisation pontico-byzantine. Les trouvailles archéologiques doivent, elles aussi, être classées de ce point de vue. Aussi au second groupe appartient la fibule à plaque de Pécs Gyárváros. — *Eur. Sept. Ant.*, IX, p. 285—307.

NÁNDOR FETTICH, *Zum Problem des ungarländischen Stils II* — examen de quelques objets d'ornementation dentelle qui paraît continuer le style scythe. — *Eur. Sept. Ant.*, IX, p. 308—322.

ROMAN JAKIMOWICZ, *O pochodzeniu ozdób srebrnych znalezionych w skrabach wczesnohistorycznych* (Sur l'origine des parures d'argent trouvées dans les dépôts du moyen-âge) — l'auteur classe les trouvailles et dresse une carte des trouvailles byzantines; les influences byzantines apparaissent distinctement au XIème siècle au IV groupe — Dvina et Dniepr, et atteignent leur épanouissement au XIIème siècle et dans la première moitié du XIIIème siècle. — *Więd. archeol.*, t. XII, p. 103—138.

PERETC, V., *O nekotorych osnovaniach dlia datirovki drevne-russkago mednogo litja*. Izv. Akademii Ist. Mater. Kult. Vyp. 73 — par A. NEKRASOV. — *Slav. Rund.*, VII₂, p. 109.

R. PFISTER, *Teinture et alchimie dans l'Orient Hellénistique* — étude spéciale des recettes de teinture de la laine d'après les recueils de formules chimiques, conservés à Leyde et à Stockholm. — *Sem. Kond.*, VII, p. 1—59.

V. LEBEDEVA, *Ein koptischer Stoff des historischen Staatsmuseums zu Moskau* — description d'un médaillon brodé sur un fragment d'étoffe, représentant une scène chrétienne. L'auteur le date d'une date postérieure à 450. — *B. Z.*, t. XXXV₁, p. 78—79.

Dr. E. A. STUCKELBERG, *Étoffes byzantines trouvées à Sion (Suisse)* — description de quatre morceaux d'étoffe découverts par l'auteur à la cathédrale de Sion. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 241—242.

ПЕРО Ј. ПОПОВИЋ, *Две српске плашанице из XIV столећа у Хиландару* — quelques notes additionnelles sur les épitaphes de Chilandar. — *Прил. књ. јез. ист.*, XIII₁₋₂, p. 85—88.

MIRKO KUS-NIKOLAJEV, *Seljačka ornamentika. Prilog sociologiji jugoslovenske seljačke umetnosti* — étude de l'art populaire yougoslave du point de vue sociologique. L'art populaire conserve, d'après l'auteur, des traits protoslaves de caractère primitif. Des influences antique, byzantine, orientale et enfin occidentale — plus moderne sont à noter. — *Vjes. etn. mus. Zag.*, t. I, fasc. 1/2, p. 15—48.

VIII. Numismatique, Sigillographie, Héraldique.

Т. ГЕРАСИМОВЪ, *Единъ монетенъ печатъ на римския императоръ Йовианъ* — description d'une matrice de monnaies d'or de l'empereur Iovianus, du type de la monnaie de Nicomédie. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 438—439.

CONST. MOISIL, *Sur les monnaies byzantines trouvées en Roumanie* — l'auteur constate l'importance exceptionnelle que la monnaie byzantine a eue dans la vie commerciale du peuple roumain, car elle a été longtemps la seule monnaie ayant cours.

— *Ac. Roum. bul. hist.*, XI, p. 207—211.

МИЛОВАН КОКИЋ, *Једна остава византиског новца из XII века* — trouvaille de monnaies byzantines à Siričana de l'époque des Comnènes: Manuel et Andronique. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 223.

ТОДОРЪ ГЕРАСИМОВЪ, *Първата златна монета на царь Иванъ Асѣнь II* — description de la première monnaie d'or de l'ancienne Bulgarie qu'on ait retrouvée; elle a été frappée après 1230 et porte le Christ Pantocrator, St. Démétrius et l'effigie du tsar Jean Assène II. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VII, p. 361—368.

П. МИЯТЕВЪ, *Нова колективна находка на български монети отъ Ив. Александра и сина му Михаила* — description d'une trouvaille de monnaies du tsar bulgare Jean Alexandre et de son fils Michel. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 441—442.

Т. ГЕРАСИМОВЪ, *Колективни находки на монети презъ 1933 и 1934 г.* — compte-rendu des trouvailles de monnaies sur le territoire bulgare et dans la Dobrudža dans les années 1933/34, parmi ces trouvailles sont aussi des monnaies byzantines et bulgares médiévales. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 467—473.

Д-р ЈОЗО ПЕТРОВИЋ, *Веома ретки српски средњековни грошѣи из села Мало Боѣнице код Властѣнаца* — découverte de monnaie serbe et bulgare médiévale de l'époque qui suivit le règne d'Étienne Dušan, dont plusieurs pièces étaient jusqu'à présent inconnues. — *Стар.*, t. VIII/IX, p. 14—27.

V. LAURENT, *Sceaux byzantins inédits* — description de 20 sceaux du VIII—XIIIème siècle de différents dignitaires byzantins, entre autres de stratèges de Cherson et du Strymon. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 331—361.

N. LICHACHEV, *Le sceau du patriarche Ignace* — l'auteur réédite un sceau publié par J. Sabbatier dont la carrière scientifique est aussi ici décrite. Ce sceau faussement attribué au patriarche NINATOS est d'Ignatius, l'adversaire de Phothius. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 303—310.

H. А. МУШМОВЪ, *Византийски оловни печати отъ сбирката на Народния Музей* — l'auteur publie la partie la mieux conservée des sceaux de plomb byzantins en tout 152, que possède le Musée National de Sofia. Ce sont 21 pièces appartenant aux empereurs ou aux membres de leurs familles et à 31 dignitaires byzantins. — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 331—349.

N. BĂNESCU, *Sceau byzantin inédit trouvé à Silistrie* — description d'un sceau appartenant au protospathaire et stratège du Péloponèse Sampson. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XIII, p. 23—24.

VERA LEBEDEVA, *Ein Bleisiegel mit der Abbildung des heiligen Georg in der Sammlung des Historischen Staatsmuseums in Moskau* — description d'un molybdobulle byzantin trouvé par l'auteur au Musée Historique de Moscou avec l'effigie équestre de St. Georges. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 71—72.

ΚΩΝΣΤ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου* — description d'un molybdobulle du Jugement du Secretum, c'est-à-dire du Tribunal ou Conseil du Palais du temps de Michel VIII Paléologue. — *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 293—303.

ТОДОРЪ ГЕРАСИМОВЪ, *Три старобългарски моливдовула* — description et analyse de deux sceaux du tsar Syméon sur lesquels il est nommé empereur des Romées ainsi que celui de Georges Syncellos de Bulgarie (IXe siècle). — *Изв. бълг. арх. инст.*, VIII, p. 350—360.

РАД. М. ГРУЈИЋ, *Печати српских патријарха крајем XVII и почетком XVIII века* — description des sceaux des patriarches de Peć de la fin du XVIIème et comm. du XVIIIème siècle avec recours à des temps plus anciens. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 223—239.

A. V. SOLOVJEV, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves* — après un examen du rôle qu'avait, joué l'aigle bicéphale en Orient, à Byzance, en Serbie, en Bulgarie, en Russie à l'Occident et aux Balkans du XVème au XVIème siècle, l'auteur aboutit à la conclusion, que l'aigle bicéphale n'a jamais été un blason

ferme de Byzance. — *Sem. Kond.*, VII, p. 119—164.

ALEXANDRE SOLOVJEV, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*. — résumé. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 343—345.

P. P. PANAITESCU, *L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains de Moyen-âge* — la présence des aigles impériales sur les vêtements du prince Mircea de Valachie peut être expliquée par l'influence du protocole des Cours bulgare et serbe sur la roumaine. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XVII, p. 64—68.

IX. Épigraphie.

RUDOLF EGGER, *Spomenik iz kršćanskog Poetevija* — sur les fragments d'une inscription d'époque chrétienne à Poetovia. On peut trouver des analogies dans celles du VIème siècle. — *Čas. zgod. nar.*, XXIX₁₋₂, p. 58—59.

G. de JERPHANION, *Les inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'Empire grec à Nicée* — l'auteur publie quelques inscriptions de la région de Nev Chéhir du temps de Théodore I Lascaris et des débuts de Jean III Vatatzès; cette région, après 1212, fut quelque temps sous le sceptre des empereurs de Nicée. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 239—256.

ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ, уводъ, текстъ и коментаръ отъ В. БЕШЕВЛИЕВЪ (Годишникъ на Софийския Университетъ, Ист. фил. фак. XXXI, 1). V Sofii 1934. str. 164 a tab. 25 — par K. SVOBODA. — *Listy fil.*, 1935, n° 2/3, p. 194—195.

В. БЕШЕВЛИЕВЪ, *Първобългарски надписи* — aperçu des inscriptions protobulgares du VIIIème—IXème siècles, parvenues jusqu'à nous, au nombre de 47.

L'auteur retrace aussi l'histoire des études paléographiques de ces inscriptions et étudie le texte de quelques-unes d'elles. — *Бълг. ист. библ.*, год. V, том II, p. 1—29.

W. BESCHEWLEW, *Исторически прегледъ на досегашнитъ издания на първобългарскитъ надписи* — aperçu de l'histoire de la découverte et publication des inscriptions protobulgares avec bibliographie de la question. — *Год. Соф. Ун.*, XXX, n° 5, p. 1—12.

H. GRÉGOIRE, *Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare*. — I. L'inscription de Hambarly (Face A); II. L'inscription de Hambarly (Face B); III. L'inscription dite « Chronique du roi Malamir ». L'auteur analyse ces inscriptions reproduites dans la nouvelle édition de Beševliev (V. Бешевлиевъ, *Първобългарски надписи*. — *Annuaire de l'Université de Sofia*, t. XXX, p. 162 avec XXV planches). — *Byz.*, t. IX₂, p. 745—786.

VESELIN BEŠEVLIEV, *Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften* — sont notés quelques em-

prunts à la terminologie byzantine dans les inscriptions protobulgares, entre autres le $\delta \epsilon \kappa \Theta \epsilon \omicron \upsilon \dot{\alpha} \rho \chi \omega \nu$. — Изв. бълг. арх. инст., IX, p. 269—272.

V. БЕШЕВЛИЕВЪ, *Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник* — polémique avec G. Feher, Kacarov et Dečev en réponse aux articles parus dans le recueil «Madara», Sophie 1934. (Фехер, «Надписът на Мадарския конник», p. 262—359; Т. И. Кацаровъ и Д. Дечевъ, «Ревизия на надписи на Мадарския конник», стр. 419—428.) — Год. Соф. Унив., XXX, n° 10, p. 1—28.

Прот. ИВ. ГОШЕВЪ, *Преславски керамичен фрагментъ съ богослужбни текстове отъ IX—X в.* — reconstruction du texte liturgique gréco-slave d'une plaque céramique du IXème siècle, trouvée à Preslav. Au droit sont inscrites deux places parallèles des matines et vêpres, ainsi que le prokeimenon des vêpres dominicales. Au revers les commencements de tous les prokeimenons quotidiens des vêpres. — Год. Соф. Бог. Фак., VI, p. 1—19.

СТ. МЛАДЕНОВЪ, *Бележки върху новонайдения надгробенъ надписъ на Видин-*

ската боярка Станислава — description d'une inscription funéraire de chronologie douteuse — XVème ou XIXème siècle. — Спис. Бълг. Ак., XLVIII, p. 241—264.

JULES NÉMETH, *Les inscriptions du Trésor de Nagyszentmiklos* (suite et fin) — II. Inscriptions runiques — une grande partie des inscriptions et du trésor même appartient aux années 900—920 — période approximative du règne du prince petchénegue Bata-ul. III. Remarques sur l'histoire des Petchénegues — influences du premier et second habitat des Petchénegues sur le style du trésor qui explique les traits caractéristiques persans et byzantins. — Rev. ét. hong., XII₁₋₂, p. 126—136.

J. NÉMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*. Mit zwei Anhängen. I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. II. Die ungarische Kertschrift [= Bibliotheca Orientalis Hungarica, II.]. Budapest—Leipzig 1932, 8°, 85 S. — par B. von ARNIM. — Zeit. slav. Phil., XI₁₋₂, p. 262—268.

ОТА RITZ, *Stupavské blabolské padělký*. — Byz.-sl., t. V, p. 376—416.

X. Sciences spéciales.

M. ROBERTI, E. BUSSI e G. VIS-MARA, *Cristianismo e diritto romano* [Publicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Ser. II, Vol. 43]. Milano 1935, VIII, 406 S., 8° — par E. SEIDL. — B. Z., t. XXXV₁, p. 144—145.

Ibid., — par E. HERMAN. — Or. chr. per., I₃₋₄, p. 531—533.

J. TURCEVIČ, *Zu einigen Stellen des Codex Theodosianus und des Justinianischen Corpus Juris* — essai de critique de texte de quelques passages des Codes Théodose et Justinien. — B. Z., t.

XXXIV₂, p. 359—364.

Conferenze per il XIV centenario delle pandette, 15 dicembre 530 — 15 dicembre 1930 [Publicazioni della Università cattolica del Sacro Cuore, Serie II, vol. 33]. Milano, Società ed. »Vita e pensiero«. 1931, X, 373 S., gr. 8° — par E. SEIDL. — B. Z., t. XXXIII₂, p. 396—400.

N. P. BLAGOEV, ЕКЛОГА. Bibliothèque de l'Université. Sofia 1932, 240 pages in 8° — par V. MOŠIN. — Byz., VIII₂, p. 673—678.

Ibid., — par VLADIMIR MOŠIN. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 257—260.

V. GRUMEL, *La date de promulgation de l'Ecloga de Léon III* — cette date devrait être placée en mars 741 et non en mars 726. — *Éch. Or.*, 1935, n° 179, p. 327—331.

ΔΗΜ. ΓΚΙΝΗ, Ζητήματα τινα ἐκ τῆς ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων — quelques observations sur l'histoire et le texte même de l'Ecloga des Isauriens et la date de sa promulgation, que l'auteur place en 726. — *Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ.*, t. X, p. 43—54.

П. МУТАФЧИЕВЪ, Единъ нашъ правенъ историкъ — critique de l'œuvre scientifique de N. P. Blagoev, historien du droit bulgare. — *Год. Соф. Унив.* XXIX, n° 4, p. 1—54.

C. A. SPULBER, *Les Nouvelles de Léon le Sage*. Traduction. — Histoire. Cernauti (Roumanie). Édition de l'auteur, 1934, p. IX—341. — par E. HERMAN. — *Or. chr. per.*, I₃₋₄, p. 526—531.

B. E. PERRY, *A Manuscript Fragment of the Procheiron* — description de quelques feuilles de Προχειρος Νόμος acquis en 1931 par l'Université d'Illinois (Ms. n° 57), avec une liste des lectures différentes de celles du texte de Zacharia von Lingenthal. — *B. Z.*, t. XXXIII₂, p. 362.

I. POPESCU-SPINENI, *Le contrat Litteris à la lumière des textes byzantins renforcés par une découverte faite récemment en Égypte* — étude juridique des formes de ce contrat. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 292—299.

PAUL COLLINET, *La procédure par libelle*. Paris, Sirey, 1932, in 8°, 547 p. (T. IV des Études historiques sur le Droit

de Justinien) — par FERNAND de VISSCHER. — *Byz.*, t. VIII₂, p. 668—672.

E. HERMANN, S. I., *Zum Asylrecht im byzantinischen Reich* — le droit d'asile à Byzance ne reposait ni sur le droit ni sur le canon, mais uniquement sur la vénération du sanctuaire, formellement il n'était réglé que par l'État. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 204—238.

JEAN DESLANDES, *Les sources du droit canonique oriental* — bref aperçu des sources du droit des peuples orientaux. — *Éch. Or.*, 1933, n° 172, p. 476—487.

KADLEC, K., *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*. Collection de manuels publiés par l'Institut d'études slaves. III. Paris. Champion, 1933, 8°, VIII + 329 — par НИКОЛА РАДОЈЧИЋ. — *Glas. Skop. nauč. dr.*, XIV, p. 241—246.

Ibid., — par B. ALEXIEV. — *Мак. Прегл.*, IX₂, p. 136—141.

C. С. БОБЧЕВЪ, Нашиятъ юридически фолклоръ около продаждата на конь — étude du folklore juridique bulgare, des coutumes en usage pendant la vente et l'achat des chevaux des temps du Premier Empire bulgare jusqu'à nos jours. — *Спис. Бълг. Ак.*, XLV, p. 145—193.

Prof. S. S. BOBČEV, *Quelques remarques sur le droit coutumier bulgare pendant l'époque de la domination ottomane* — l'auteur aboutit à la conclusion, que dès l'époque des deux royaumes bulgares le peuple se guidait exclusivement par le droit coutumier, qui luttait contre l'influence byzantine. Ce code coutumier est resté en vigueur pendant la domination turque. — *R. I. ét. Balk.*, t. I, p. 34—45.

Prof. S. S. BOBČEV, *Coup d'oeil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman* — quelques réminiscen-

ces d'une époque antérieure se sont conservées dans le droit local de diverses régions. — *R. I. ét. Balk.*, an. I, t. II, p. 185—194.

NIKOLA RADOJČIĆ, *Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus dem byzantinischen Rechte* — l'idée de la valeur absolue de la loi byzantine également pour les Serbes a été transplantée pour des raisons politiques, mais s'est complètement adaptée à la mentalité nationale serbe. — *Ac. Roum. Bul. hist.*, XI, p. 228—235.

АЛ. СОЛОВЬЕВ, *Польска расправа о цару Стефану Душану* — critique du livre de Zygmunt Okninski, Stefan Duszan car Serbowe i Grekowie. Kraków 1932 (Odb. z »Przeglądu Powszechnego«, str. 3—48. — *Архив прав. друшт. науке*, кн. 43, p. 516—520.

СТЕФАН ГР. БЕРКЕТ, *Влияние византийского права на румынское право до 1865 г.* — histoire des influences du droit byzantin sur la législation roumaine. — *Изв. бълг. арх. инст.*, IX, p. 287—290.

ALEXANDRE ECK, *Le droit successoral dans la Russie ancienne* — bref

aperçu des éléments du droit successoral qu'on peut trouver dans les sources historiques russes du X—XIVème siècle en commençant par le traité de 911 d'Oleg avec Byzance. — *Annuaire Inst. Phil.*, t. II, p. 141—154.

A. ARTHUR SCHILLER, *Ten Coptic legal texts edited with translations, commentary and indexes together with an introduction*. The Metropolitan Museum of Art. New York 1932, XII, 103 S. mit 7 Tafeln, 4°. Mit einer Beigabe: Coptic Law, Separatdruck aus The Juridical Review, 1931, 211—240 — par W. HENGSTENBERG. — *B. Z.*, t. XXXIV₁, p. 78—95.

Code Géorgien du Roi Vakhtang VI, publié pour la première fois en version française et annoté par JOSEPH KARST. Heitz et Cie, Strasbourg 1934, p. 347 — par E. HERMAN, S. I. — *Or. chr. per.*, I₁₋₂, p. 292—295.

BRUNET (Dr. F.), *Oeuvres médicales d'Alexandre de Tralles et la médecine byzantine*, in 8° — 296 p. Paris. Geuthner, 1933 — par R. JANIN. — *Éch. Or.*, 1935, n° 177, p. 125.

VÝMĚNOU DOŠLY

V LETECH 1934—1936 TYTO ČASOPISY:

- Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin), Jhg. 1934, 1935, 1936.
- Analecta Bollandiana* (Bruxelles), T. LII (1934), LIII (1935), LIV (1936).
- Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales* (Bruxelles), Univ. libre, 1932/3.
- Archiva* (Jasi), XLIII.
- Archiv orientální* (Praha), Vol. VI (1934), Vol. VII (1935).
- Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* (Zara).
- Baltoslavica* (Wilno), I (1935), II (1936).
- Bratislava* (Bratislava), VII (1933), VIII (1934), IX (1935), X (1936).
- Buletinul Institutului de filologie Română* I (1934), II (1935).
- Bulletin of the New York Public Library*, Vol. 38 (1934), 39 (1935), 40 (1936).
- Byzantion*, tome X (1935), fasc. 1, 2; tome XI (1936), fasc. 1.
- Byzantinische Zeitschrift* (München), XXXIV (1934), XXXV (1935), XXXVI (1936).
- Centralnaja Evropa* (Praha), g. VII (1934), VIII (1935), IX (1936).
- Codrul Cosminului* (Cernauti), 1935.
- Časopis Matice moravské* (Brno), R. 58 (1934), 59 (1935), 60 (1936).
- Časopis muzejne slovenske spločnosti* (Turč. Sv. Martin), R. XXVI (1935).
- Časopis Národního musea* (Praha), CVIII (1934), CIX (1935).
- Časopis pro moderní filologii* (Praha), R. XXI (1934), XXII (1935), XXIII (1936).
- Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor), LXXIX (1934), XXX (1935), XXXI (1936).
- Čsl.-jihoslovanská revue* (Praha), IV (1934), V (1935), VI (1936).
- Český časopis historický*, XL (1934), XLI (1935), XLII (1936).
- Dom in svet* (Ljubljana), L. 47 (1934), 48 (1935), 49 (1936).
- Dzwony* (Lviv), IV (1934), V (1935), VI (1936).
- Échos d'Orient* (Constantinople), No. 173—183 (1934—6).
- Ελληνικά* (Athény), 1935, 1936.
- Elpis* (Warszawa), R. VIII (1934), IX. (1935).
- Επετηρίς εταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν* (Athény), 1936.
- Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Tom. VIII (1934), IX (1935), X (1936).
- L'Europa Orientale* (Roma), XIV (1934), XV (1935), XVI (1936).
- Genava* (Genève), XII—XIII (1934—1935).
- Glas Srpske Kralj. Akademije*, Drugi razred. 79—87.
- Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, Knjiga VI (1933).
- Glasnik skopskog naučnog društva* (Skoplje), knj. XII—XIV (1933—35).
- Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo), T. XLV (1933), XLVI (1934), XLVII (1935).
- Godišnik na Sofijskija Universitet*, Bogosl. fakultet XII (1935—36); Istoriko-filologičeski fakultet, XXXI (1934—35).
- Irénikon* (Prieuré d'Amay sur Meuse), XI (1934), XII (1935), XIII (1936).
- Izvestija Akademii Nauk SSSR* (Moskva), Otd. obšč. nauk. 1936.
- Izvestija na Bŭlgarskija arheologičeski institut* (Sofija), T. VIII—X (1934—1935).

- Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* (Breslau), Bd. X (1934), XI (1935).
- Jugoslavenski istoriski časopis* (Beograd), I, II.
- Knjižnaja letopis'* (Moskva), XXVIII (1934), XXIX (1935), XXX (1936).
- Kwartalnik historyczny* (Lwów), XLIX (1935).
- Letopis Matice srpske* (Novi Sad), g. CVIII—CX (1934—6), 340—345.
- Listy filologické* (Praha), LXI (1934), LXII (1935), LXIII (1936).
- Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti za godinu* (Zagreb), 1931/2 (sv. 45), 1932/33 (sv. 46), 1933/4 (sv. 47), 1934/35 (sv. 48).
- Lud* (Lwów), ser. II., Tom. XII, XIII (1935).
- Makedonski pregled* (Sofija), g. IX (1935), X (1936).
- Mémoires de la Société néophilologique* (Helsinki), XI.
- Le monde slave* (Paris), XI (1934), XII (1935), XIII (1936).
- Narodna starina* (Zagreb), (1934—36), No. 27—32.
- Naše řeč* (Praha), R. XVIII (1934), XIX (1935), XX (1936).
- Naše věda* (Praha-Brno), R. XV (1934), XVI (1935), XVII (1936).
- Nauka polska* (Warszawa), XXI.
- Neuphilologische Mitteilungen* (Helsinki), XXXV (1934), XXXVI (1935), XXXVII (1936).
- Orientalia christiana. Periodica.* (Roma), I (1935), II (1936). *Analecta* 90—107.
- Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* (Beograd), XV (1935), XVI.
- Rad Jugoslavanske akademije znanosti i umjetnosti, razreda historično-filološkog* (Zagreb), 252—253.
- Razprave Znanstvenega društva* (Ljubljana), V (1936).
- Revue des études slaves* (Paris), XIV (1934), XV (1935).
- Revue historique* (București), XIII (1936).
- Revue Internationale des Études Balkaniques* (Beograd), I (1935), II (1936).
- La Rivista Dalmatica* (Zara), XVII.
- Rodna reč* (Kazanlik), god. VIII (1934—35), IX (1935—36).
- Ruch literacki* (Warszawa), IX (1934), X (1935), XI (1936).
- Ruch słowiański* (Lwów), S. II. R. I (1936).
- Sborník filologický* (Praha), X (1934—35).
- Sborník Matice Slovenskej* (Turč. Sv. Martin), R. XI (1933), XII (1934), XIII (1935), XIV (1936).
- Sborník literarno-vedeckého odboru Spolku Sv. Vojtecha* (Trnava), III (1936).
- Seminarium Kondakovianum* (Praha), VII (1934), VIII (1936).
- Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften*, 1934, 1935, 1936.
- Slavia* (Praha), R. XIII (1934—35), XIV (1935—36).
- Slavia Occidentalis* (Poznań), 14 (1935).
- Slavische Rundschau* (Praha), VI (1934), VII (1935), VIII (1936).
- Slavjanski glas* (Sofija), XXX.
- Slavjanski vesti* (Sofija), I (1936).
- The Slavonic Review* (London), Vol. XIII, XIV, XV.
- Slovo a slovesnost* (Praha), I, II.
- Sovetskij Muzej* (Moskva), 1934.
- Sprawozdania Polskie Akademji Umiejętności* (Kraków), XXXXI (1934).
- Sprawozdania Towarzystwa Naukowego* (Lwów), XIV—XVI.
- Starinar* (Beograd), ser. 3, knj. 10—11 (1935—36).
- Studia neophilologica* (Uppsala), Vol. VI—VIII.
- Theologia* (Athènes), XIV (1936).
- Učilišten pregled* (Sofija), g. XXXIII

- (1934), XXXIV (1935), XXXV (1936).
- Vestník Akademii nauk SSSR* (Moskva).
- Věstník Bratstva Pravoslavných bogoslovov v Poľše* (Varšava), I (1936).
- Věstník České Akademie věd a umění* (Praha), R. XLIII (1934), XLIV (1935), XLV (1936).
- Věstník Král. čes. spol. nauk* (Praha), 1933—1935.
- Wiadomości historyczno-dydaktyczne* (Lwów), III.
- Wschód* (L'Orient), (Warszawa), r. V (1934), VI (1935), VII (1936).
- Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb), XXX (1936).
- Zeitschrift für slavische Philologie*, Bd XI (1934), XII (1935).
- Zlatorog* (Sofija), XV (1934), XVI (1935), XVII (1936).
-

REJSTŘÍK.

NB. Z úsporných důvodů byl tentokrát spojen rejstřík věcný se jmenným. Sestavila M. Andreeva.

Akademie: staroslověnská na Krku 223; věd v Záhřebu 113

Albánie: 111, 118, 127, 128, 129, 139; Albán. v Mor. despotátu 114

Arabové: 111; spisovatelé 276, 283

Aragonské království: 121

Archipelagos: 117, 127, 129, 139

Arta: despotát 119, 121, 128, 129, 130, 154

Asie: Malá 122, 129, 140

Arménie: arm. redakce Pateriku 40, 83

astrologie: spis N. Němčiny 91

Benátky: 120, 121, 122, 139; poměr k Byz. 111, 112, 116, 117, 142, 143, 145; poměr k Dubr. 118, 119, 128, 129, 131, 137, 138, 139; obchod. ben. 117, 125; Koron a Modon 114, 117, 160; Gradenigo 138; Petr Turiano 116; viz Byzantsko, Dubrovnik

Bosna: 118, 120; obchod 120, 123; vnitřní poměry v XV. st. 137—138; Mik. Altoman 138

Bulharsko: Bibliografie: Atanasov, V. 213, 215, 216; Bănescu, N. 270; Beševliev, A. 274; Bidlo, Jar. 280; Bury, J. 282; Drinov, M. 341, 342; Dvorník, Fr. 281; Hýbl, Fr. 280; Jireček, Konst. 260, 280, 340, 341; Nikov, P. 282; Runciman, St. 280—283; Růžička, L. 215, 217, 218; Uspenskij, F. I. 260, 270; Venelin, J. I. 341; Zlatarski, V. N. 269—273, 289, 340—343. Starožitnosti: diplomatika: imunitní formule 189, 190; orěchovský chrysobul J. Alex. 189, 190; epigrafika: starobulharské nápisy 274, 284; numismatika: Sracimirovy peníze s dvouhlavým orlem 213 až 220; Šišmanův p. 213, 216, 218; nálezy p. v okrese vidin. 213, 216—217, u Turno-Magureli 215, Slatiny 216, 218; Atanasův p. 213, 214, 216 až 217; budapešťský 214—215, 217. Dějiny bulharské: chánové:

Asparuch 281, Avitokol 281, Boris-Michal 282, Irnik 281, Krum 274, 281, 282, Kubrat 281—282, Omortag 274, Presiam-Malamir 274, 282; carové: Petr I. 283, Samuel 283, Symeon 282, 283; doba podmanění Byz. 269—273; vzpoura Petra Deljana 271, 283; Jiřího Vojtěcha 271; Ivana Vladislava 283; Asěnovců 272; Jan Asě II. 215, Konstantin Asě 215; Jan Alexander 189, 190, 215, 216; Jan Šišman 215, 216; Michal Šišman 213, 214, 215, 218, 219; Sracimir 213, 214, 215, 218, 219; kn. Rostislav Michailovič v B. 356. Církev: sv. Jan Rylský 269, 270, 272; Mitrofan, metr. vidinský 167, 174; bogomilové 272. Jazyk: vliv na rumunštinu 302. Literatura: doby c. Symeona 31; bohoslužba na počest Sedmi-početníků 270; život sv. Jana Rylského 366. Zeměpis: Aboba-Pliska 282, 311; Mesembria 282; Paristrion 271; Srědec 269, 272; Trnovo 215; Vidin 215, 217, 218, Zagora 272

byzantinoslavica: sl. překlad terminu δοῦλος τ. Θεοῦ 24; kron. Josefa Flavie o dobytí Jerus. a její sl. překlad 326—327; řecké texty »bulharské« leg. o Klim. ochrid. 330—331; překlad byz. synaxaru do slov. 7, 12; překl. Suidy 95; povaha řec. originálu stsl. překladu Písma sv. 236, 237, 241—242; vliv Byz.: na Slované 280, na Bulh. a Srby 189, 268; poměr umění byz. k národním 312; vliv Byz. na srbské umění 365—366

Byzantsko: Bibliografie: 357; Adontz 273; Ajnalov, D. 206; Baynes, N. H. 258, 278; Canard, M. 273, 276; Choisy 310; Diehl, Ch. 258, 310, 312; Grabar, A. 264; Grégoire, H. 273, 274, 275, 276, 277; Ebersolt, J. 310—313; Honigmann 273, 277; Hölscher, Uvo 313; Iorga, N. 258—269; Jer-

phanion, de G. 314—315; Kondakov, N. P. 197, 198, 201, 205—207, 208; Mamboury, E. 313—314; Nallino, C. 273, 275; Pokrovskij, N. 201, 210; Runciman, St. 258, 260, 277—280; Strzygowski, J. 312; Unger, E. 313; Vasiliev, A. A. 273—277, 364; Weigand, Th. 313—314; Wulzinger, K. 313. Starožitnosti: výzkum star. 343—345; palácový komplex cařihradský 313—314; práce Baxtera 344—345, Schatzmanna 345, Schneidera 345, Whittemora 344; diplomatika: argyrobuly despotů 158; dopisy — smlouvy: Kantakuzena a Laskarisa 132, 149, 154; chrysobully 143, 147—148, 152, 154, 156, 157; sigillografie: pečeť Lva Moudrého 201, 210; řecko-ruské pečeti 365. Dějiny: Konstantin Veliký 104 až 105; Pulcheria 205; Theodosios II. 294; a j. cis. staršího období 201, 205, 266, 295, 300; Basileios I. 262—263, 273; Lev VI. 262, 268, 269; Komnenovci 111, 200, 270, 271, 272; Isaak II. Angelos 272; Byz. a Arabové 273 až 277; původ Tomášův 273; poměr Byz. k západu 263—264; Byz. a Dubrovník 138; starší smlouvy 112, 134; Byz. a Benátky 131, 134, 145, viz Benátky, Dubrovník; privilegia cizinců 142 až 143; Paleologové: Michal VIII. 285; Jan V. 168; Manuel II. 112, 114, 140, 143; Jan VIII. 114, 141, 143—144; Konstantin XI. Dragases 114, 131, 132, 134, 135, 136, 140, 144, 145, 149, 152, 156, 158, 161, 164; slovanská otázka 117—118; smlouva 1451 s Dubr., viz Dubr., Morea; pád Cařihradu a řečť uprchlíci 110, 144, 162, 283; dějiny vnitřní: kultura byz. 277—279; Lascari 278, 279; protekční politika Pal. 159; administrativa: logothet 153, logothet τ. σεκρέτων 350, μεσάζων 145; titul κράτης 370, 371; obchodní privileje 112, 117, 133, 134, 147; městské privil. 357—358; katastr 188; thema Dirrachion 111, 112, 121; Epirský despotát 111, 112; Morejský despo-

tát 111, ve druhé čtvrti XV. st. 114 až 118; obchod a průmysl 115—117, 134; Paleologové 117, 163, 164; Demetrios 117, 132, 136, 137, 145, 149, 152, 158, 159, 160; Theodor 114, 136, 137, 145, 152; Tomáš 114, 135, 136, 149, 152, 158, 159, 160, 163, 164; Helena, dc. T. 135—137, 158; Konstantin Dragaš v M. 131—135, 154, viz Dubr. Církev: Fótiος a otázka druhého schismatu 260, 276, 353; patriarchové 203; Unie 141, 142; vznik sv. Pokrovu 195. Literatura: dějiny egypt. eremitů 41, 83; Palladiova historia lausiaca 40, 42, 51, 52, 53, 54, 59, 61, 62, 68, 82; vypravování Anast. Sin. 40, 69, 70; Λειμὼν πνευματικός Jana Moscha 40, 44, 47, 49, 51, 52, 55, 57, 60, 64, 65, 67, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82; Μέγα Λειμωνάριον 38, 40, 41—42, 81, 82, 83, viz csl. život Daniela Skelioty 40, 45, 46, 76, 81, 82; život patr. Ignatia 260, 262; život Jana Rylského 270, 366; život Klim. ochrid. od Theof. Ochrid. 269, 271; Tiberiopolských mučedníků 269; prameny dějep. 259—260, 268; Akropolites Georgios 356; Genesisios 274, 276; Hamartolos, G. 274; Chalkokondyles, L. 118; Kantakuzenos, J. 268; Komnena, Anna 197, 259; Konstantin Porf. 205, 259, 269, 282, 298; retorické sp.: Bessariona 115, 131; Jana Eugenika 115; Gemista Plethona 115, 117; Epos D. Akrita 273, 274. Umění: byz. architektura 310—313; světské stavby 311; Bukoleon 345; Blacherny 200, 343; veliký palác 311, 343; Mistra 311; nástenné malby kappadocké 314—315, viz chr., klášť. ikonogr. Zeměpis: Cařihrad 114, 121, 128—129, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 161, 162, 164, 197, 200, 204; Morea 140, 141, 145, 152, 153, 154, 158, 161, 162, 164, 165; Peloponnes 114, 116, 117, 121, 158, 160; Clarenza 116, 121, 128, 136, 137, 164; Korinth 115; Mistra 114;

Monembasia 116—117; Patras 114, 115, 121, 128, 135, 137, 158, 164; Selymbrie 114, 140; Trapezunt 135

církevní slovanština: bibliografie:

Bousset, W. 38, 40, 41, 81, 83, 84; Brčić, J. 222, 228, 240, 321; Butler, K. 40; Cotelierius, J. B. 38; Črnčić, J. 222, 228, 240; Dobrovský, J. 221, 238; Eisler, R. 326; Gebauer, J. 223, 240; Guillaume, G. 324; Hermann, E. 324, 325; Hermelin, Ellen 324—326; Istrin, V. 326; Jagić, Vatr. 221, 223, 227, 228, 231, 234, 235, 367, 368; Kopitar, B. 221; Koschmieder, E. 324; Kubišta, J. 252; Meillet, A. 325, 326; Michajlov 321, 322; Miklosich, Fr. 221, 325, 367; Murko, M. 321; Nau, F. 82; Ohienko, J. 304, 305; Parčić, Drag. 222, 224, 228, 240; Pascal, P. 326; Pastrnek, Fr. 223, 232, 240; Pechuška, Fr. 221, 229, 257; Pogorelov, Val. 238; Rački, Fr. 222, 240; Sreznevskij, I. 221; Šafařík, P. J. 221, 222, 240; Tunickij, L. 331; Vaillant, A. 236, 272; Vajs, Josef 221 až 257; biografie 221—225, 239—240; bibliografie 242, 243—255; themata přednášek 242, 255—257; činnost vědecká: edice hlah. textů 240, 241; práce, plyn. z činnosti ediční 225, 234—239; otázka rozsahu nejstaršího překladu Písma sv. 235—236; předlohy slov. překl. 226; Vašica 231; Vojáček, V. 222; Vondrák, V. 231, 367, 368; Weingart, M. 221, 231, 232, 235, 323, 325, 367, 368, 372; Wijk, van N. 338. Jazyk: mluvnice 229—230; metodologie 17—18, 233—234; ráz j. leg. o sv. Václavu 22, 23; dnešní stav lexilog. zkoumání 367—368, 368; dativ absolutní 372—375. Literatura: v X. stol. 31; homiletika Klimenta Slověn. 31; prology 27, 195; Pannonské živ., viz ot. c.-m., traktát Chrabrův 31; legenda o sv. Ludmíle 1, 8, 15, 30; první legenda o sv. Václavu 1—37; lit. otázky 1—2; kritický rozbor ruk. charv.-hlah. a severní ruské redakce 2—3, 10; rukop.

sev. rus. red. 4—7; poměr k jiným slov. textům leg. 7—16; ruské prology 7—9; otázka prvotní leg. 8—9; poměr I. leg. ke II. t. zv. Nikolského 10—12; poměr k officiu na počest sv. Václ. 12 až 13; původ I. leg. a rozšíření její 13 až 16; rekonstrukce původ. textu 17—19, viz Čechy. Překlady: zkoumání stsl. překladu evang. 368—369; překlad knihy Job 321—323; překl. Velikého Leimonaria 38—84; řecké prameny 38, 82, 84; Paterik po azbukě ili alfavitnyj 38, 42—62, 83, 84; Jerusalems. paterik 38, 39; 17 kapitol anonym. povídek 38, 39, 83, 84; úplný slovanský překl. 38, 82—83; poměr rukopisů m. 38—39; kritické vydání textu 41—81; překlad kroniky Manasseovy 305; Slovo Theophila, bisk. Aleks. 39

Cyrilo-metodějská otázka: sv. Konstantin-Cyrl 235, 242, 276; sv. Metoděj 25, 26, 221, 235, 339, 242, 370; otázka národnosti K. a M. 336—338; slovanský původ 336—337; bulharský (St. Romanskij) 337; řecký (Weingart) 337 až 338; žáci sv. Meth. 28. Bibliografie: soupis G. A. Ilinského, M. G. Popruženka a St. M. Romanského 328; vydání pramenů 329—335; bibliografický přehled pram. od M. Popruženka a St. Romanského 329; kolekce fotogr. Bulh. Ak. 329—330; dosavadní vyd. 330; nové vyd. Conversio Bagoariorum et Carantanorum 333—335; původní spisy Konstantina-Cyrylla 338 až 339; Slovo na přenesení moštev sv. Klimenta 330, 338; Писание ѡ пракѣи кѣркѣ 338—339; rozsah překladu Písma sv. 235, 241—242; život sv. K. a M. 274, 275, 329, 330—331; »Pannonské« životy: jazyk 27—28; živ. sv. Konstantina 24, 27, 37; sv. Metoděje 26, 27, 31; chvalozpěv na Řehoře naziánského 332; zpráva o dvou králích 370, 371; diskuse: Brückner, Dvorník, Weingart 369—370, 371; oslavy Cyr.-meth. 222

Čechy: Jazyk: bibliografie ot. o I. leg.

o sv. Václ.: Bodjanskij 2; Dobrovský, J. 19; Dvořák 29; Flajšhans 11; Jagić, V. 2, 11, 14, 21; Novotný, V. 2, 29; Palacký, J. 20; Serebrjanskij 8; Šafařík, P. J. 24; Vajs, J. 1; Vašica, J. 10—11; Vondrák 2; Vajsův sborník csl. legend 231—232; český původ první legendy o sv. Václavu 1—37; ztrac. legenda o sv. Ludmile 8, 9; církevní slovanština v Čechách 28, 29; paleoslovenismy v čes. církv. terminologii 369; církv. slov. lit. v Čechách 12, 14, 25—26, 227 až 228, 232; bohemismy v csl. 21, 23, 24; termín »Bohemia« 11, 15; dativus absolutní 23—24. Literatura: nejstarší prameny českých dějin 27; Kristiánův život a mučed. sv. Václ. a theorie Pekařova 19, 26—27, 30; nejstarší český dějepisec — autor I. st. sl. I. o sv. Václ. 19—27, 31—34, 36; II. csl. leg. o sv. Václ. a poměr k leg. Gumpoldové 8—9, 10—12, 27, 28, 30; Crescente fide 11, 27, 30; živ. sv. Václ. a Ludm. v Prologu 8, 9, 16, 18; Kosmas 20, 36; Dalimil 27, 231; »Hospodine, pomiluj ny!« 32, 34, 235; Kyjevské listky 34. Dějiny: Boleslav I., kn. čes. 5, 22, 23, 25, 26, 31, 32; Drahomír 8—9, 26, 32; sv. Ludmila 8—9, 15, 27; sv. Václav 1, 2, 5, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 25, 26, 32; slovansko-byz. orientace 30, 34; něm.-lat. 30; styky s Charv. 13—14, 16, 30; s Polskem 16; s Ruskem 16; styky obchodní 355 až 356

Dalmacie: 119, 296, 357

Dubrovnik: Bibliografie: Bošković 126; Čremošnik, G. 126, 131; Dölger, Fr. 113; Gelcich, G. 113, 121, 160; Hopf, K. 115; Heyd, W. 114; Jireček, K. 113, 117, 122, 132, 138; Iorga, N. 113, 126, 135, 145, 150; Kos, M. 132; Kougeas 113; Kovač, F. 126; Ljubić, S. 113; Miklosich 113, 132; Müller 113, 132; Smičiklas 113; Sufflay, E. 113; Thallóczy, L. 113; Tomas 113; Zakythinos, A. 114. Dějiny: Dubrovnik-

Ragusa 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118; dubr. archiv 113, 126, 165; dubr. akty 120, 125, 126, 131, 140; nejstarší dějiny 111—112, viz Byz.; doba rozkvětu 110, 118—119; přechodná doba první pol. XV. st. 110—111, 118—122; obchod místního trhu s chlebem a solí 110—111 120, 121, 122; obchod s chlebem a státní monopol 122 až 131; dovoz a vývoz chleba v XIV. st. 127—129; v XV. st. 129—131; význam Morey pro obchod s chlebem a styky s ní 135; vztahy k mor. desp.: poselství G. Kantakuzena a návrh smlouvy 1431 — 131—135; sňatek Heleny se synem J. Brank. 135—137; vztahy k Tomášovi Pal. 135, 137, 141, 144, 163, 164; problém obchodu levantského 110—111, 119, 120, 121, 122; vztahy k Cařihradu 137—144, 146; pokus o privilej Jana Stoikoviće 140, 141—142; missie Volcicio de Babalio 149, 150—155, 156 až 157; Babalio u desp. morejských 157 až 160; osobnost posla 148—149, 152, 153, 154, 156; posl. styky s Byz. 161 až 164, 165; Dubrovčané na službě u mor. desp. 160—161, 162—163; Jan de Cerva 160, 164; Marin Frankovitch 162, 163; Georgios Radovanović Kressiman 160—161, 162, 163; Nikola Mechatovitch 162, 163; Thomás Volchovitch 162, 163; diplom. a obch. 136, 137; Pasqual de Sörgo, čelník J. Br. 136, jiní 116, 128, 139, 145. Literatura: Filip de Diversis 118—119, 120, 121, 122, 126; Gondola, Jan 161, 163, 164; Luccari 143, 162, 163; Razzi, Ser. 126; Resti, Junius 110, 112, 145.

Egypt: 136, 139, 140, 141

Evropa východní: pojetí Bidlovo 352 až 353

Florence: rozvoj obchodu orient. 121; privileje v Mor. desp. 117, 132, 149, 160; poměr k Dubr. 128, 136, 161, 162

fonetika: archaismy v I. csl. leg. o sv. Václ. 21, 24

Frankové: Achajský principát 114, 116; Arkadie 114; Franconi, Oliver, vl. Clarenzi 116; Gattilusi 169

fresky: Famagusta na Cypru 285; Markova kl. 320, Nerezi 320, Peč 320, Suceviți 194, 199—200; svijažského kl. 192

Hagiografie: byz. 34; kult sv. Kosmy a Damiana 20, 23, sv. Emmerama v Čechách 23; kult sv. Václava a Ludmily 8—9; život sv. Antona Mladého 275, Davida, Symeona a Jiřího Mytil. 274, Philareta 274.

hlaholice: počátky studia 221—222; práce Vajsova 225—228; 230—234, 241; otázka priority hlaholice 28—29, 283; hl. v Čechách 28; hl. prototyp Gumpoldovy legendy 10; prototyp I leg. o sv. Václavu 6, 19, 21, 231—232; přepisy z hl. do kyril. v Rusku 6, 14; makedonská lit. 31; breviáře: I z m. Novi 2, 13, 15, 18, 21, 321; II 1, 13, 321; zač. XV st. I, 13; ljubljanský 1, 2—3, 21; moskevský 1, 3, 13; římský 1, 3, 13; vrbnický 28, 230, 241; seznam hl. brev. 231; Ecclesiastes 229, 231, 241; evangeliář Assemanův 232—233; Glagolita Clozův 235; Job 228—229, 322; listky: Kyjevské 14, 18, 19, 22, 24, 26, 28; Pražské 28, 234; Vídeňské 14; missály 231; mis. Parčičův 224, 225, 226; Proci 229, 241; kn. Ruth 229, 241; zlomky Baštanské 230; žaltář 231

Charvatsko: hl. hlaholice 221, 240; slov. bohoslužba 221, 223.

chrámy: sv. apoštolů v Trikonchu v Cař. 201; Bohorodičky Blachernské 195, 197, 205, 208, 209, 343; sv. Kosmy a Damiana v Boleslavi 23; sv. Mikuláš: Kočaného v Novgor. 194; sv. Mikuláše ve Vranji 186; sv. Petra a Pavla v Novg. 192; Pokrovy: u sv. Jakuba v Novg. 196, »Na novom« v Moskvě 196, Nerli 195, 208, Pskově, Suzdali 194, 195, Tveri 196; kat. sol'vyčegodská 194; Sv. Sofie: cařhradská 91, 204, 205, 344; kyjevská 206, 264; novgorod-

ská 206; sv. Václava na Wawelu v Krak. 16; sv. Víta na Hradčanech 3, 13, 20, 23

ikonografie: Bohorodická 191, 194, 195, 198, 206; Bogoljubská 194, 200; Chalokopratijská 194, 317—318; Oranta 194; komposice 200, 318; Epifanios, sv. 191 až 197, 199; sv. Eustathios 315; sv. Jan Damascenský 191; sv. Jan Křtitel 191, 197, 198, 199; Kristus 194; sv. Leontij Rostovský, bisk. 191; sv. Nikita 192; sv. Ondřej Jurodivý 191, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 209; sv. Petr 191, 314—315; sv. Řehoř Veliký 191; sv. Roman Sladkopěvec 191, 192, 198, 199, 200, 201; Sergej Radonežský, sv. 192; Štěpán, bratr Serg. 196; Lev Moudrý, cí. b. 195, 200, 201, 202, 209; patriarcha Tarasios 200, 202, 203, 210. Komposice: Císařský cyklus 364; cyklus ekumen. sněmu 203, 210; makabejští mučedníci 202, 210; Pokrov: dvě skupiny: 191—209; 1 sk. novgorodská; náměty »σύνηδες θαύματα« 192—193, 194, 197, 198, 207, 208, 2 sk. moskevská 194—195, 197, 198, 207, 208; histor. ráz komposice 206 až 207, 207—209; architekturní kulisy a jejich význam 191, 192, 193, 200, 203—206; viz Byz. Rusko; Původ posvátných dřev sv. kříže 202, 210; Slavnost pravoslavlí 203; vyznání Tomášovo 206

ikony: Klanění okovům ap. Petra 192; »Narození P. Marie« č. 3086 Rum. m. 193; osmi světců z r. 1560 sb. Lich. 192; Predsta Carica v Rus. museu 192; Pokrovy: pařížské I 191—193; II 191, 193; sb. Lichačevovy 194, 198; č. 236—199; č. 237—199, č. 238—201, 202, 210; č. 240—199; č. 423—201 sb. Morozovové 198; sb. Ostrouchova 194, 198; Ruského musea 2106—194, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 210, 211; č. 2093—202; Trefjakov. galerie 194; vologod. mus. 194, 200, 203, 206; friážská r. 1797—199, 200; kl. Pokr. v Suz-

dali 194, 200, 203—204, 206; »Ženy u hrobu« v Jerus. 206.

islam: vliv na středověkou civilizaci 353 až 354;

Itálie: 116, 119, 128, 138

Jaderské moře: 122, pobřeží 110, 122 až 123, 153

Janov: obchod na černomořském pobřeží 284—286; privileje v. Byz. 142, 143, 284—286; kolonie: Kaffa 284, 285; La-jazza 285; Pera 138, 284—285

Kláštery: Athos 166, 167, 168, 172, 173, 174, 178, 188; život na Athoně v druhé pol. XV. st. 85—87, 95—99; Docharion 203, Filotheje 188, Chilandar 186, 187, Iviron 167, 188, Kastamonit 170, Ksiropotamos 188, τοῦ Κωλετζίη 172, 184, Lavra 167, 203, Pantokrator 172, sv. Pavel 170, Protaton 167, Vatoped viz Srbsko, listiny, Theophanos, opat 172, Chariton, probošt 172; v Cařihradě 276; sv. Mikuláše v Oréchové 189; sv. Gavriila Lesnovského 270, 271; sv. Nauma Ochridského 271; sv. Prochora Pčínského 270, 271; sv. Jana Rylského 269, 271; sv. Joakima Sarandaporského 270, 271; Sázavský 28, 29; Čudovský 192; Pafnutia 15; Pokrova v Suzdali 194; Solovecký 15; Sosnovský 197; Svi-jažský 192; sv. Archandělů ve Zletovu 186, 187; Dečany 200; Grabovničice 170; Gračanici 200; Virgin 186, 188, 189; Vračevštica 170

kresby: podlínnyky 195; ruk. Rum. mus. č. 449—195

Kumáni: 272, 279, 298

kyrilice: legenda o sv. Václavu: ruk. 1—2; Meneae severo-ruské XVI—XVII st. 1, 2, 18; Metr. Makarija Sof. N° 1317 4, 5—6, 7; Miljutinská Patr. N° 797—4, 5—6; Synod. v Moskvě N° 174—4, 5—6; Tulupovská č. 664—4, 5—6; č. 665—4, 5—6; Troicko-Serg. lavry No 792—4, 5—6; Uspen. sob. N° 986—4, 5—6; Prolog 7; Toržestvennik Rumjanc. mus. N°

436—1, 4, 5, 6, 7; kyril. opisy kn. Job 322—323

Latina: otázka vlivu vulgaty na stslav. překl. evang. 238, 242; Historia monachorum 40, 59; Martinus Dumiensis 40; Verba seniorum 40, 82, 83

lexika: I csl. leg. o sv. Václavu 34—37; překl. evang. 35—36; bohemismy: костелъ 23; миловати 23 36, 37; на-мѣнѣти 36; рачити 36; charak. glag. výrazъ къ рѣкѣмъ 22, 37; komposita благовѣрѣнѣ, хрѣстолюбѣць 36, 37; Воетѣсѣ 13; Pragъ 13, 16; Ав-раам-Emmeram 5; v Pateriku и҃тѣи 39; význam sl. »gradъ Ка(на)опѣ« 321; Balata — παλατινός — polaša 275; Morea-Amorea-Moravie 145, 152; novotvarу и҃дота, казвѣи҃гота 239; писъ 187

Makedonie: 28, 167, 168; Ochrid 366

Morava: Veliká 27, 28, 282; sídlo velkomoravské arcidiecése 334, 335—336; mor. původ Živ. Met. 332; rum. vlivy 361, 364

morfologie: asigm. aoristy v legendě o sv. Václ. 5, 21; sigmat. aor. 21—22; dat. absol. v st. češtině 23—24; dual. nom. дѣи҃и҃и҃ мон 229; part. praes. dokonavých sloves 324—326; part. praet. act. sloves na »iti« 5, 1. typu 22

Normani: Harald Haardrade 271

Pannonie: Kocel a Pribyna 332, 334, 335, 362, 362—364

Podkarpatská Rus: lit. 366—367

Polsko: hymnus »Bogurodzica« 335

Rukopisy: Gennadiova bible 14; evang. Asseman. 19, 224, 225, 237, 238, 368; Marian. 19, 21, 22, 367, 368; Ostromir. 36; Suprasl. 367—368; Zograf. 18, 19, 21, 22, 367, 368; Euchol. Sinait. 367—368; pateriků: řecké Cod. Berol. Phil. 1624—40, 81; cod. Coislianus 82, 83, 126; cod gr. Parisinus 1596—41; slov. Berl. Wuk 40—38, 43—81, 82, 83;

- Mosk. Sinod. kn. 342—38, 39, 81—82; Národní knih. bělehr. № 726—39, 41—43, 81, 82, 83; prologů: Jerusalemský typik syn. kn. č. 328—195; Lobkovský prolog 195; Rumjancev. obchod Mosk. Sin. č. 239—195; Sofijský prolog 195; spisů Maksima Greka: Gosud. istorič. mus. v Moskvě č. 384—90—91; Kazan. duchov. akad. č. 310—92; Publ. bibl. Lenina v Moskvě, býv. Rumjancevské č. 264—85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95—101, 105—108; Publ. bibl. v Leningradě Q I. № 219—87, 94, 101—105; žaltář Sinajský 19, 22, 231
- Rumunsko*: bibliografie: Bărbulescu, Ilie a slavistická škola 291, 302, 303—310, 360; Cihac 303, 304; Hasdeu, B. P. 303, 304; Melchisedec, bisk. 303, 304; Odobescu, Al. 303, 304; Iorga, N. 292, 350—351; Pascu, G. 291, 292; Philippide, Alexandru I. 286 až 303, 360, biografie 286—288; bibliografie 288—289; Drăganu, N. 360—364; Dějiny: problém původu Rumunů 286—303; R. ve století IX. až XIV. na podkladě toponomie a toponomastiky 360—364; vztahy k Alban. 301 až 302; ke Slov. 303, 304. U m ě n í: 350—351; vlivy byz. 312—313
- Rusko*: bibliografie: Ikonnikov, V. S. 94; Kondakov, N. P. 194; Nikoľskij, N. K. 94; Numerov, N. 94; Sobolevskij, A. 11; Šachmatov, A. A. 31; Vladimír 38, 41. Starožitnosti: knížecí pečeti 364—365. Dějiny: starší doby 356—357; kn. Svjatopolk Okajan. 5; Vladimír Novg., kn. 14; Andrej Konstantinovič, kn. 185; Vasilij III Ivan. v. kn. moskevský 91, 195; Ivan Vasiljevič, v. kn. mosk. 94; Ivan Ivanovič, syn Hrozného 192; Sofie Paleolog 355; knížetství Galické 356; vlivy byz. 30, 355; práv. term. **пуч** 187—188. Jazyk: gen. plur. na *-ech* u Maks. Greka 85, 88, 95; transkripce hl. do kyr. v XI. st. 28. C í r k e v: svátek Pokrov a jeho ruský původ 195 až 196; kanonisace ruských světců 103; Ustavná gramota sofijskému soboru kn. Vsevol. Mstisl. 187, 188. Literatura: ruský původ kanonu na počest sv. Václ. 13; vývoj leg. sv.-václ. na ruské půdě 6—7, 8—9, 14—16; Žitijnoje skazanie o Borisě i Glěbě 8; Izbornik Svjatoslava r. 1073—24; Pověst vremen. let 31; Slovo o polku Igorevě 351; Maksim Grek 85—109, 352; biografie 85—88; *nevýd. spisy*: I. o organisaci mnišství 85; list o Athonské hoře 85, 95—99, 108; I. o frant. a dominik. 85, 87, 99—101; II. z ant. mythologie: Poslanie o skazanijach antičnoj mifologii 87—88, 101—105, 108—109; III. Slovo protiv skomorochov 88—89, 105—108, 109; IV. díla dogm. polem.: Komentář k Řehoři Bohoslovci 88, 95, 101—105; 4 spisy proti astrologii 90 až 91, 109; proti protestantům 92; proti katol. 92, 109; V. listy rázu personálního 93—95, 109; VI. překlady 95. U m ě n í: malířství 193, 194; novgorodské 192, 193, viz Ikonogr.; Dionisij, mal. 192; Feofan Řek, mal. 204, 206; vliv um. byz. 312
- Řecko*: bibl.: Lascaris 357; jazyk: Vajsova mluvnice 234; filosofové: Leonidas 89; Platon 88, 95; mythologie 87, 88, 91, 101, 102, 103, 104, viz Maksim Grek, Rusko
- Řím*: poměr k Fótiovi 353; poměr k slov. liturgii 26, 29; dispense za obchod s musulm. 139—140; Mikuláš V. 160, 161
- Sicilie*: království 119, 127
- sjezdy*: IV. byzantolog. kongres v Sofii 343, 345—346; V. byzantolog. sjezd v Římě 345, 346, 347—349, 368, 369
- skulptura*: dřevěná vyřez. ik. soľvyčegodská 194; vrata Suzdaľského soboru 194, 198
- Slované*: 16, 291, 300, 302
- Srbsko*: bibliografie: Bănescu 168; Běljaev, D. 188; Daničić 187; Grujić 172; Florinskij, Tim. 168, 187; Jireček, Kon.

169, 170, 171; Kyriakides 168; Lavriotēs, Spir. 167; Ljubić 214, 216, 217; Mažuranić, Vl. 187, 189; Novaković 166, 168, 170, 172; Okunev, N. 316; Petković 315, 317; Radojčić, Svet. 317 až 320; Radonić 170, 171; Regel' 168, 169; Ruvarac, Hil. 172; Solovjev, Al. 167, 168; Stojanović, L. 39; Stanojević, St. 169; Taranovski, T. 171; Vatopedinos, Aleks. 166, 172; Vatopedinos, Arc. 166, 168. *Dějiny*: Uroš II. 186, 187; Štěpán Dušan 114, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 186, 187, 188; otázka korunov. 167—168; jednání se Svatou Horou 167—168; Lazar Greblj., despota 170, 171; Štěpán Lazarević 166, 169, 179, 180, 181, 182; Jiří Branković, despota 117—118, 119, 135—136, 137, 144, 166, 169, 170, 180, 182, 183; Lazar', syn J. Br. 135—137, 183; Stefan, syn J. Br. 183; Uglješa, desp. 168; Konstantin Dragas 114; Radoslav Michail., vel. vévoda 166, 172; boje s Turky 149, 168, 169, 170, 171. *Kancelář*: χρυσόβουλλων κοινόν a jeho kopie 167, 169 až 170, 186, 190; akty Vatopedského kláštera 166—185; první vydání a nové Laskarisovo 166; chysobul. Št. Duš.: od r. 1345 — 166, 167, 173, 174; od r. 1346 — 166, 168; od r. 1348 — 166, 167, 168, 174—176; jiné chysob. Št. Duš. 186, 187; Uroše II. z r. 1300 186, 187, 188, 189; chysobully Jiřího Brank. 166, 180—181; Štěp. Lazar. 166,

168, 179—180; akta desp. Uglješi 168, 178; akta Radiče, vel. čelnika 170, 172, 181—182, 182—183; Radosl. Mich. 172, 184—186; akt Laz. Brank. Radoslavu rizn. 170—171, 183—184; titul despoty 169; instituce προνοία 171, 183; právnické termíny 171, 187, 189; imunitní formule srb. listin *писъ* a její význam 186—190; analog. termín γραφεῖν v řeckých chrysob. 188, 190; srovnání s ruskou praxí 188—189; katastr a jeho zařízení 180, 189; jurisdikce cizinců v Srb. 171; města a jejich zřízení 359; obch. s Dubr. 120, 123, 127, 128, 134 až 135, 137—138. *Umění*: vývoj střed. nástěnného malířství 312, 315 až 317, 350, 365—366; podobizny střed. srb. panovníků 317—320.

syntaxis: studie csl. synt. 374; dativus abs. 5, 23, 24; genitivus separativus 5, 23, 374; melodie věty 23

Turci: příchod na Balk. 110; útok na Mor. desp. 114; poměr k Dubr. 119, 120, 130, 138, 144; T. v Srbsku 170, 171

Ubersko: práce Macůrkova 354—355; Uh. a Dubr. 118, 119, 135, 144; východní lit. 335, 355; Běla III. 272; Sigismund 130, 140

Ústavy: Archeologický německý v Cařihr. 313; Arch. ruský v Cařihr. 313; Vědecký ruský v Bělehradě 113.